

Petar Korunić

RASPRAVA O IZGRADNJI MODERNE HRVATSKE NACIJE
NACIJA I NACIONALNI IDENTITET

BIBLIOTHECA CROATICA:
SLAVONICA, SIRMIENSIA ET BARANYENSIA
STUDIJE
Knjiga 8

Nakladnik
HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST – PODRUŽNICA ZA POVIJEST
SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE

Recenzenti
prof. dr. Božena Vranješ-Šoljan
prof. dr. Vjeran Katunarić

Uredničko vijeće
dr. Mirko Valentić, dr. Milan Kruhek, dr. Stanko Andrić,
dr. Suzana Leček, dr. Mato Artuković

Glavni urednik
dr. Mato Artuković

Prijevod sažetka
Martina Horvat

Lektura
Kata Zalović-Fišter

Računalna priprema teksta
Grafički zavod Hrvatske

Tisak
Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

CIP – katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK ??????????
??????????????

KORUNIĆ, Petar

Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet / Petar Korunić. – Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006. – (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia. – Studije; knj. 8)

Bibliografija. – Kazalo. – Summary.

ISBN 953-6659-23-9

I. Hrvatska povijest – hrvatska nacija – hrvatsko društvo – 19. stoljeće
II. Moderno društvo – procesi modernizacije – 19. i 20. stoljeće

??????????

Petar Korunić

RASPRAVA O IZGRADNJI MODERNE
HRVATSKE NACIJE

NACIJA I NACIONALNI IDENTITET

HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST
PODRUŽNICA ZA POVIJEST SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE
Slavonski Brod 2006.

Sadržaj

Predgovor	11
1. Društvene/povijesne znanosti u svijetu o nastanku nacije	12
2. Društvene znanosti u Hrvatskoj o izgradnji hrvatske nacije	32
3. Historiografija o izgradnji moderne hrvatske nacije	37
PRVI DIO	
<i>Fenomen nacije i nacionalizma</i>	59
UVOD	61
1. Zaokret u istraživanju etnosa i etniciteta	61
2. Kritika osnovnih pojmova	64
3. Temeljni pojmovi vezani uz etnos i društvo	66
IZGRADNJA MODERNE NACIJE	76
1. Moderne nacije nastaju u epohi moderne	76
2. Postmoderna je postnacionalna epoha u nastajanju	89
3. Nacija i nacija-država kao znanstveni problem	98
A) Znanstveni modeli	98
B) Etnički sentiment i/ili subjektivni doživljaji nacije	103
C) Teorije o narodu i naciji: modeli nastanka nacije	115
D) Modeli nastanka i izgradnje moderne nacije	133
Europski model nastanka i izgradnje nacije: prema	
većinskom narodu	134
Europski model nastanka i izgradnje nacije: unutar	
konfederalne zajednice	137
Europski model nastanka i izgradnje nacije: unutar	
višenacionalne zajednice	138
Američki model nastanka i izgradnje »nacije«: unutar	
socijalne zajednice i države	140
Izgradnja »nacija« europskom kolonijalnom politikom	142
Nastanak nacija u starim carstvima: u Rusiji, Kini i Japanu	144
E) Definicije o narodu i naciji	144
4. Nacija i nacionalizam kao znanstveni problem	145
5. Podrijetlo nacije kao znanstveni problem	149
6. Integracija nacije kao znanstveni problem	159
7. Etnički i nacionalni identitet kao znanstveni problem	182
8. Integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem	198
9. Podrijetlo Hrvata kao znanstveni problem	207

10. Podrijetlo hrvatskoga naroda kao znanstveni problem	210
11. Proces formiranja hrvatskoga naroda i narodne zajednice	211
12. Izgradnja moderne hrvatske nacije i nacije-države i razvoj nacionalizma kao znanstveni problem	232
13. Proces izgradnje moderne hrvatske nacije i nacije-države	255
14. Nacija i ideologija kao znanstveni problem	264

DRUGI DIO

<i>Fenomen identiteta</i>	269
1. Fenomen identiteta	271
2. Znanstveni problemi istraživanja	274
3. Teorijske i metodološke osnovice	278
4. Identitet: teorijski i metodološki aspekti problema	287
A) O identitetu uopće	287
B) Identitet s gledišta logike i zakona istinitog mišljenja	288
C) Identitet s gledišta općih načela	288
D) Identitet s gledišta etnosa i etniciteta	289
E) Identitet složenih povijesnih pojava i procesa	289
F) Višestruki društveni identiteti	292
G) O (ne)mogućnosti istraživanja nacionalnog identiteta	293
5. Nacionalni identiteti u epohi moderne i modernog društva	296
A) Epoha moderne i modernost – s gledišta identiteta	296
B) Epoha moderne: nacija i nacionalni identitet	298
C) Društvo, društveni odnosi i nacionalni identitet	306
D) Društvo: društveni sustavi ↔ okolina i socijalni poredak	311
E) Građansko društvo: etnije i nacionalni identitet	312

TREĆI DIO

<i>Tipovi društvenih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću</i>	315
1. Etnički i nacionalni identiteti u hrvatskoj javnosti	317
A) Etnije i etnički identitet	317
B) Nacija i nacionalni identitet	320
2. Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. stoljeću: društveni, kulturni i etnički pluralizam	323
3. Povijesni izvori i područja istraživanja	327
4. Tipovi društvenih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj	332
A) Hrvatski nacionalni identitet	332
Hrvatski kolektivni identitet	332
Politički kolektivni identitet	335
Državni kolektivni identitet	335

Identitet moderne privrede: socijalni identitet stanovništva	336
Identitet Trojedne kraljevine	337
Kulturni kolektivni identitet	337
Teritorijalni identitet i identitet hrvatskoga teritorija	338
Identitet obrazovanja: moderno školstvo i obrazovanje	339
Hrvatski nacionalni identitet	339
Identitet moderne hrvatske nacije	340
Identitet modernog društva i identitet hrvatskog društva	341
Identitet modernog institucionalnog poretka u Hrvatskoj.	342
B) Hrvatski narodni i/ili nacionalni identitet	343
Identitet Hrvata i hrvatskoga naroda tijekom povijesti	343
Identitet hrvatske narodnosti	343
Historijski identitet	344
Identitet hrvatske tradicije	344
C) Identitet patriotizma: patriotizam kao identitet	345
Identitet patriotizma u razdoblju predmodernog društva	345
Identitet patriotizma u epohi moderne i modernog društva	346
D) Individualni, grupni i kolektivni identiteti.	346
Oblikovanje individualnog identiteta	346
Oblikovanje grupnog i kolektivnog identiteta.	347
E) Identitet interesnih grupa i elite	348
Identitet interesnih društvenih grupa i skupina	348
Identitet elite	348
F) Višeetnički identiteti u Hrvatskoj	349
Identitet tradicionalnih etnija.	349
Identitet modernih etnija	350
Identitet etnija i subetnija u Hrvatskoj.	350
G) Identitet vjere i vjerskih zajednica.	351
Vjerski identitet	351
Identitet vjerskih zajednica u Trojednoj kraljevini	351
H) Identitet slavenstva: slavenstvo kao identitet	352
Općeslavenski identiteti.	352
Južnoslavenski identitet.	354
Identiteti ilirstva.	356
Identitet austroslavizma.	357
I) Identitet kulture: kultura kao identitet	359
Kulturni identitet	359
Tradicionalni kulturni identitet	360
Moderni kulturni identitet	361

J) Identitet »drugoga« u Hrvatskoj	362
Konstrukcija identiteta »drugoga«	362
Identitet »prvoga« i »drugoga« u Hrvatskoj	364
Identitet »prvoga« pretpostavlja identitet »drugoga«	364
Stereotipi i identitet »drugoga« u hrvatskoj javnost	365
Zaključno poglavlje	367
Summary.	387
Izvori i literatura	395
PRILOZI.	413
1. Modeli suvremenih država i nacija u svijetu.	416
2. Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću	433
Kazalo imena	451

Unatoč tomu što nacionalizam može izazvati goleme užase i uništenja, nacija i nacionalizam daju jedini realistični sociokulturni okvir za moderni svjetski poredak. Danas im nema premca. Nacionalni identitet i dalje je privlačan i djelotvoran i mnogi ljudi osjećaju da zadovoljava njihove potrebe za kulturnim ispunjenjem, korijenima, sigurnošću i bratstvom. Mnogi su ljudi još uvijek spremni da se odazovu pozivu nacije i da za nju žrtvuju život. Konačno, nacije su povezane lancem uspomena, mitova i simbola do širokog, trajnog tipa zajednice, etnije, i upravo im to daje jedinstven karakter i vlast nad osjećajem i imaginacijom mnogih ljudi.

A. D. Smith, *U obranu nacije/In Defence of the Nation*, 1966/97.

Pravi ključ za razumijevanje proturječnosti nacionalizma nalazi se u koncepciji političkog legitimiteta. Narodni pokreti u Europi za vrijeme rane moderne, a napose Francuska revolucija, značili su izazov tradicionalnim temeljima autoriteta koji su podupirali »stari poredak« i zahvaljujući njima države su imale sve veću potrebu za aurom narodne suglasnosti. To je bila pokretačka sila postupnog opadanja dinastičkih država u Europi devetnaestog stoljeća, kao i rastućih težnji za nacionalnim samoodređenjem i samoupravom. (...) Dok su se u razdoblju od 1870. do 1918. godine uspostavljale europske nacionalne države, otvoreni »građanski« model, prilagođen socijalnoj integraciji i stabilizaciji, stopio se s njemu suprotstavljenim skupom principa, koji su počivali na kulturnoj ili etničkoj isključivosti i koji su bili u skladu s marginalizacijom onih koji se nikako ne mogu asimilirati, odnosno onih koji su neprijatelji države. Napetost između tih dvaju modela i dalje postoji, i u skladu s povijesnim okolnostima naglasak je bio čas na jednom čas na drugom modelu.

B. Jenkins & S. A. Sofos, *Nacija i nacionalizam u suvremenoj Europi/ Nation and Nationalism in Contemporary Europe*, 1966/67.

Predgovor

Da bismo mogli raspravljati o izgradnji i razvoju *moderne nacije*¹ i *nacije-države*,² koja nastaje na vrhuncu procesa etničkog konstituiranja *zajednice*,³ morali bismo najprije odgovoriti na pitanje: *Što je nacija?* Na to pitanje, međutim, nije lako odgovoriti. U traženju odgovora na to pitanje nastala je u svijetu golema literatura i brojne teorije o naciji, nacionalnoj državi ili naciji-državi, nacionalizmu, etnicitetu, te etničkom i nacionalnom identitetu.⁴ U traženju odgovora na to pitanje nastala je i ova knjiga. Nastala je kao *prolegomena*⁵ ili kao uvodna/kritička rasprava o teorijama i modelima koje smo namijenili radu o hrvatskoj naciji.⁶ Nastala je i uz dva projekta: prvo, u tijeku istraživanja izgradnje *moderne nacije* i njezine transformacije u *naciju-državu* i pojave nacionalizama u svijetu uopće i, drugo, uz znanstveni projekt o etničkim i nacionalnim identitetima na hrvatskome prostoru u prošlosti. Zato smo ovu knjigu ujedno zasnovali, uz nužan oprez, i kao *prolegomenu* svakoj raspravi o naciji i nacionalizmu koja će moći nastupiti kao znanost i slijediti osnove kritičke teorije o fenomenu moderne nacije i nacionalizma, etniciteta, etnija, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa u svakoj sredini.

Ovim smo radom htjeli pokrenuti kritičku raspravu o izgradnji moderne nacije i nacije-države, koja je najviši stupanj procesa etničkog konstituiranja zajednice, i o njezinu odnosu spram etniciteta. Za sada ipak ne možemo donijeti sve teme vezane uz naciju i nacionalizam, uz izgradnju moderne hrvatske nacije, te uz proces identifikacije ljudi s tom modernom zajednicom. Knjiga donosi samo pokušaj stvaranja znanstvenih modela koji su nastali u tijeku rada na tome, pokušaj objašnjenja podrijetla moderne nacije i nacionalizma, a time i ključnih struktura stanovništva u zemlji: i etničkih i kulturnih, i jezičnih i obrazovnih, i socijalnih i vjerskih. A o drugim problemima, vezanim uz proces modernizacije i integracije hrvatske nacije, u najavljenim radovima.

---

¹ **Moderna nacija:** koja nastaje u **epohi modernog društva** (građanskog i industrijskog društva), od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. O tome u nastavku.

² **Nacija-država:** narod može izgraditi modernu naciju unutar višenacionalne države, kao npr. hrvatski narod unutar Habsburške monarhije u 19. stoljeću; kada, međutim, postigne nezavisnost svoje države unutar međunarodne zajednice, to je njegova nacionalna država (nacija-država).

³ **Etnička zajednica:** pojedine etnije, etničke skupine, narod i nacija; usp. o tome naš uvod.

⁴ Na kraju knjige donosimo izbor literature o tome. U tim se knjigama nalazi opsežna literatura.

⁵ **Prolegomena**, *prolegómenon*, *pro-* + *légein*, grčki: reći, reći unaprijed, uvodno izlaganje temeljnih pretpostavki nekog nauka, neke koncepcije; predgovor nekom većem djelu, uvodne napomene, uvod.

⁶ Nastala je u tijeku rada na knjigama: a) *Podrijetlo i integracija moderne hrvatske nacije*; b) *Prvo opredjeljenje Hrvata za moderno društvo i modernu naciju (1848.-1850.)* i na sintezi hrvatske povijesti.

Jesu li ta istraživanja o izgradnji i razvoju moderne nacije i nacije-države, uz literaturu koja o tome postoji u svijetu, bila nužna i kod nas? Što nas je ponukalo da se bavimo problemima vezanim uz izgradnju moderne hrvatske nacije, a napose uz etnički i nacionalni identitet na hrvatskome prostoru u prošlosti? Kako istraživati sve te složene povijesne pojave? Ako želimo upoznati formiranje hrvatske nacije, moramo li pritom upoznati izgradnju i razvoj moderne nacije i nacije-države u srednjoj Europi, unutar Habsburške monarhije u kojoj je živio i hrvatski narod? Je li ujedno nužno upoznati i nastanak nacija i nacija-država u Europi i na prostoru jugoistočne Europe? Napokon, jesu li rezultati dosadašnjih istraživanja o tome kod nas i u svijetu zadovoljavajući?

Na sva ta i mnoga druga pitanja pokušali smo odgovoriti na stranicama ove knjige. A u ovom predgovoru, kako bismo istaknuli ključne probleme rasprave, mogli bismo započeti s odgovorom na dva pitanja: prvo, kako su društvene/povijesne znanosti u svijetu vidjele nastanak i izgradnju moderne nacije uopće i, drugo, kako su društvene i/ili povijesne znanosti u Hrvatskoj vidjele izgradnju moderne hrvatske nacije.⁷

1. Društvene/povijesne znanosti u svijetu o nastanku nacije

Mnoge su društvene i/ili povijesne znanosti u svijetu (sve one koje proučavaju bližu ili daljnju povijest života ljudi: sociologija, etnologija, antropologija, pravne znanosti, historiografija, politologija, lingvistika, povijest književnosti, filozofija itd.) istraživale fenomen nacionalizma, nacije i identiteta. Tom su fenomenu – kako njegovoj obnovi u suvremenom svijetu, tako i njegovoj ulozi u povijesti uopće, napose u 19. i 20. stoljeću, ali i mnogim pojavama vezanim uz modernu naciju, naciju-državu, razne oblike nacionalizama, etnicitet, te etnički i nacionalni identitet – posvećeni brojni znanstveni skupovi u svijetu. Pojavila se golema literatura o tom fenomenu u prošlosti i suvremenosti. Objavljuju se brojni zbornici, knjige i enciklopedije o naciji, nacionalnoj državi, naciji-državi i nacionalizmu, te o jezičnom, kulturnom, etničkom, nacionalnom, političkom i državnom identitetu. Pokrenuti su brojni časopisi i znanstveni projekti namijenjeni istraživanju tog fenomena. Danas je gotovo teško pratiti svu tu literaturu koja nastaje na mnogim područjima društvenih znanosti. No, je li se, prvo, u tim znanstvenim istraživanjima primijenila kritičnost o naciji, nacionalizmu i identitetu i, drugo, jesmo li zadovoljni tim istraživanjima? Drugim riječima, je li kritička znanost, nasuprot ideologiji i subjektivnosti, odgovorila na pitanje: Što je nacija?

---

⁷ Rukopis ove knjige predao sam uredništvu **Školske knjige** krajem 2002. godine. Uredništvo je rukopis prihvatilo te zatražilo recenzije i sredstava od Ministarstva za objavljivanje knjige. Ta je nakladnička kuća u svom izdavačkom programu najavila izdavanje ove knjige 2004. godine. Međutim, do jeseni 2005. godine rukopis je samo lektoriran. Nakon toga, ovaj sam rukopis ponudio drugom izdavaču.

U društvenim znanostima gotovo da ne postoji takav slučaj kao što je to s odgovorom na to važno i čini se, na prvi pogled, jednostavno pitanje: Što je nacija. Mogli bismo zaključiti da jedinstvenog odgovora na to pitanje nema jer u stručnim raspravama o tome (o naciji, nacionalnoj državi, naciji-državi, nacionalizmu, etnicitetu te etničkom i nacionalnom identitetu) još uvijek nije postignuta potpuna suglasnost. Taj znanstveni problem, i to pitanje o fenomenu nacije i nacionalizma, prisutan je u svim dosadašnjim istraživanjima o modernoj naciji. To bismo stanje u znanosti, ali i u široj javnosti, ovdje uvjetno (kao termin i/ili kao znanstveni i stručni naziv) mogli nazvati: *paradoksalna (ne)suglasnost o »stvaranju« nacije*.⁸ Pojavile su se brojne i često posve različite teorije o tome.⁹ Takav primjer i toliku teorijsku raznolikost o nekoj povijesnoj pojavi teško je naći u društvenim znanostima. Da bismo se uvjerali u to paradoksalno stanje dovoljno je uzeti bilo koja tri autora iz različitih disciplina koji su proučavali fenomen nacije. U njihovim ćemo radovima, uz veliku vjerojatnost, naći najmanje tri, a najčešće i mnogo više, posve različitih teorija i modela o »stvaranju« i razvoju nacije. To u svakom pogledu stvara velike probleme pri znanstvenom istraživanju moderne nacije, a širu javnost potpuno zbunjuje obavijestima o fenomenu nacije.

Uz to, u tim je teorijama o »stvaranju« nacije i pojavi nacionalizma prisutan još jedan problem koji, s gledišta znanosti, nije lako riješiti, jer, raspravljajući o etnosu i etnicitetu, pretjerano ističu subjektivni, psihološki i ideološki moment. Taj je problem, lako je vidjeti, vezan uz izbor područja/predmeta istraživanja fenomena nacije. Naime, uza svu njihovu različitost, ipak većina teorija o naciji, o kojima je riječ i na stranicama ove knjige, ima zajedničku osnovu u tome što *izgradnju* nacije kao *moderne životne zajednice* (u kojoj ljudi, jedni s drugima, žive i rade zajedno u svijetu modernog društva i društvenih sustava)¹⁰ ne traže na području tog svijeta realnosti i zato ne prate ni *proces konstituiranja i transformacije* etničkih zajednica i etničkih struktura stanovništva u zemlji. Naprotiv, većina tih teorija stvaranje nacije najčešće nalazi na područjima ljudske svijesti i »duhovnosti«: a) *psihičkih sustava*¹¹ (ljudske svijesti i posebnih

⁸ Mnogi autori govore o *stvaranju nacije*. Značenje pojma: **stvarati** – od stvoriti; **stvoriti** – učiniti da tko ili što postane voljom Boga; proizvesti djelo umnim radom; ostvariti, izraditi, steći; pojaviti se odnekud iznenada; **stvoritelj** – onaj koji je stvorio svijet, tvorac svijeta i svih bića; Bog; **stvaralac** – onaj koji stvara djela duhovne vrijednosti, koji se bavi produktivnim, stvaralačkim radom. Nasuprot tome, mi u ovoj knjizi raspravljamo o *procesu izgradnje nacije* kao ljudske zajednice u zbilji. Značenje pojma: **izgraditi** (što) – dovršiti građenje, izvesti gradnju do kraja; sastaviti, konstruirati; učiniti da tko ili što postane potpun; **izgradnja** – izgrađivanje; **izgrađen** – od izgraditi; koji je završen; koji je u svom razvitku postao zreo, potpun, cjelovit u poželjnim svojstvima i dobrim odlikama. Usp. Anić 1998.

⁹ Pregled teorija o naciji i nacionalizmu: Armstrong 1982; *Encyclopedia of Nationalism* 2001, vol. 1–2; Eriksen 1993; James 1996; Katunarić 2003; Smith 1983; Smith 2003; Poutignat 1995; Putinja 1997.

¹⁰ O *društvu i društvenim sustavima*, napose o modernom društvu i modernim društvenim sustavima, na kojima osnivamo znanstveni model o izgradnji moderne nacije, vidi u uvodu ove knjige.

¹¹ **Psihički sustav** kod čovjeka ima dvije osnove: svijest i nesvijest. Kad je riječ o naciji i nacionalizmu i procesu etničke samoidentifikacije ljudi, proučava se uglavnom samo područje svijesti, i to uvijek racionalne i idealizirane (svijesti), a ne i područje nesvijesti (agresije, mržnje, neprijateljstva itd.).

»osjećaja« vezanih uz naciju); b) *duhovnosti* (nacija je »duhovno« biće, jedna »duša« i jedinstven »duhovni princip«, koju, stoga, traže i nalaze i na području mistične duhovnosti); c) *kolektivnih psihičkih konstitucija naroda* (»duhovnog jedinstva« naroda, jedinstvene »narodne volje«, kolektivnog karaktera, kolektivne svijesti, kolektivnih »osjećaja«, »duhovnog« prostora naroda, »genija« naroda itd.); d) *providencije* (božje providnosti, božje volje, sudbine, usuda itd.); e) *tradicije* (posebne povijesti, često izmišljene tradicije, mita, kulta predaka itd.); f) *nacionalnih načela* (načela nacije, načela naroda i narodnosti itd.); g) *organskog jedinstva nacije* (krvnog srodstva, organskog jedinstva naroda i nacije itd.); h) *ideologije* (nacionalizma, ideje o naciji, nacionalno-integracijske ideologije itd.); i) *pojma i definicije* o narodu i naciji itd.

To je tradicionalni koncept shvaćanja nastanka nacije, koji se gotovo u pravilu oslanja na psihološke, ideološke i subjektivne činitelje kod ljudi, na »duhovnost« i psihičke sustave, na ljudsku svijest i nesvijest i posebne »osjećaje« vezane uz naciju, koje mnogi nalaze u prošlosti i suvremenosti.¹² To je međutim u velikoj mjeri i najčešće neodređeno i vrlo široko područje »duha«, duhovnosti, »svijesti« i »osjećaja« ili onoga što postoji u »glavama i srcima ljudi«. Sve je to ne samo veoma neodređeno nego i neuhvatljivo, napose kada se radi o dalekoj prošlosti. Pritom se mnogi autori često koriste vrlo nejasnim pojmovima, koje pretjerano generaliziraju. Međutim, uz malo kritičnosti, koju je, kada je riječ o proučavanju nacije i nacionalizma, nužno uvijek iskazati zbog više razloga, lako je zamijetiti da je to staje »duha« i posebnih »osjećaja« i »svijesti« kod ljudi u konkretnim slučajevima vrlo teško dokazati – ponovimo, napose kada se radi o dalekoj prošlosti. Zato se većina autora i ne trudi da sve to dokažu. A uistinu: to nije lako dokazati. Na drugoj strani, ili baš zbog toga, oni ne traže postojanje nacije (kao moderne zajednice života ljudi/stanovništva ili ljudske zajednice) u zbilji, tamo gdje se to može dokazati: izgradnju moderne nacije (kao nove moderne nacionalne zajednice i zatim njezinu postupnu transformaciju u nacionalnu državu i naciju-državu) na području realnoga svijeta života ljudi u nekoj sredini, moderne nacije koja nastaje i razvija se unutar modernosti, modernog društva i modernih društvenih sustava.

Tada se dakako mijenja i svijest ljudi i njihovi osjećaji vezani uz naciju: u procesu postupne izgradnje tog svijeta modernosti i modernog društva, svijeta drugačijeg negoli ikada prije u povijesti čovječanstva, sve to zajedno (i moderna nacija ili nacionalna zajednica u nastajanju i moderno građansko društvo u izgradnji, moderna politička zajednica, nacionalna država, masovni politički pokreti, razvoj nove kapitalističke privrede i industrijalizacija zemlje, moderna visoka kultura ili visokokulturni sustav, sustav modernog školstva i obrazovanja, proces opismenjavanja i/ili transformacije nepismenog naroda u pismeni narod, izborni sustav, popisi stanovništva, nove građanske ili nacionalne institucije i

¹² Taj je tradicionalni koncept o naciji i nacionalizmu, kako ćemo pokazati, stalno prisutan i u društvenim znanostima u Hrvatskoj, napose u hrvatskoj historiografiji, povijesti književnosti i etnologiji.

institucijski poredak, a napose sudstvo, te moderna uprava i administracija itd.) utječe na posve nov *proces samoidentifikacije* ljudi s tim novim i modernim svijetom u nastajanju i dakako s njihovom nacijom, nacionalnom zajednicom i nacionalnom državom u nastajanju i stalnom razvoju.

Drugim riječima, sada se samoidentifikacija i *svijest* ljudi o njihovoj *zajednici* (u kojoj jedni s drugima žive zajedno) mijenja pod utjecajem *modernosti* i izgradnje novoga svijeta realnoga života. I tu nastaju problemi koje društvene znanosti – i svi oni koji »stvaranje« (zapravo definiciju) nacije traže i nalaze na području »duha«, »duše«, »duhovnosti« i svijesti ljudi, ideja i ideologija – nisu i teško da mogu riješiti.

Takvo poimanje »stvaranja« nacije nastaje već u 19. stoljeću. Tu je koncepciju o »duhovnosti« nacije, nastavljajući si dotadašnja slična shvaćanja,¹³ znanstveno pokušao utemeljiti francuski filozof i teoretičar religije Ernest Renan (1823.–1892.). Nakon francusko-pruskog rata 1870./71. godine, u tijeku mnogih nacionalnih pokreta i formiranja europskih nacija i nacionalnih država, u tijeku stvaranja različitih nacionalizama, od patriotizma do agresivnih nacionalizama, a napose zbog nacionalne podijeljenosti Alzasa, Renan je pokušao odgovoriti na pitanje: što je nacija. U svom predavanju pod tim naslovom (*Qu'est-ce qu'une nation?*), koje je održao 1882. godine na Sorboni, iznosio je uobičajena pitanja o naciji i zatim ih pobijao. Nacija prema njegovu mišljenju nije isto što i rasa, jer sve moderne nacije u svijetu imaju svoju etničku raznolikost. Tako je francuska nacija nastala od keltsko-ibersko-germanskih etničkih skupina. Njemačka je nacija nastala od germansko-keltsko-slavenskih etničkih skupina, dok se nastanak talijanske nacije, prema njegovu mišljenju, zbog različitog etničkog sastava, u tom pogledu ne može utvrditi. Zato je, kaže Renan, svaka politika i ideologija koja »jedinstvo nacije« utemeljuje na rasističkim argumentima lažna, opasna i ugrožava temelj europske civilizacije. Isto tako, nastavlja Renan, nacija nije identična s jezikom. Jer, kako bi se inače objasnilo političko i državno odvajanje Sjedinjenih Američkih Država od Velike Britanije, a jedni i drugi govore istim jezikom, te Južne Amerike od Španjolske ili pak pojava višejezične Švicarske. Ni religija, zaključuje Renan, nije i ne može biti ključna osnova moderne nacije. Je li nacija, pita Renan, jedna zajednica interesa? I odgovara da »carinski savez nije domovina« i pritom odbacuje i ekonomski činilac u nastanku nacije. Na kraju pita što je s geografijom ili posebnim teritorijem i odgovara da nema proizvoljnije teorije od one koja bi htjela naciju smjestiti u tzv. »prirodne granice«. Jer, prema njegovu shvaćanju, povijest pokazuje da je životni ili etnički i kulturni prostor svake nacije uvijek bio i ostao promjenljiv.¹⁴

¹³ Usp. o tome: Armstrong 1982; Chaunu 1982; Citron 1987; Colley 1992; Dann 1988; Lefebvre 1988; Poutignat 1995; Smith 1976; Smith 1983; Smith 2003; Seton-Watson 1977; Todorov 1994.

¹⁴ Renan 1882; Renan 1887, 278–310; Snyder 1964; Todorov 1994.

Nakon tih analiza Renan je zaključio da se »stvaranje« nacije ne može valjano ni opisati niti dokazati materijalnim ili objektivnim činiteljima. A zatim je donio ovaj zaključak i ovu definiciju o naciji od koje od tada polaze mnogi znanstvenici: »Nacija je jedna duša, jedan duhovni princip. Dvije pojave, koje su u biti samo jedna, čine ovu dušu i ovaj duhovni princip. Jedna od njih pripada prošlosti, druga sadašnjosti. Jedna je zajednički posjed bogatog nasljedstva u sjećanjima, druga je sadašnji dogovor, želja da se živi zajedno. Prema tome, nacija je velika solidarna zajednica, opterećena osjećajem žrtve koja je podnesena i žrtve koja će se još podnijeti. Ona je prošlost ali se, uza sve to, u sadašnjosti vidi u konkretnoj činjenici: u sporazumu jasno iskazane želje (ljudi) da se nastavi zajednički život.«¹⁵

Od tada do danas većina se znanstvenika, ideologa nacionalizma i političara drži te ključne *definicije nacije* i time ujedno *ideološke i subjektivne koncepcije* shvaćanja nastanka nacije koju je 1882. godine izložio Renan, ali je, u različitim okolnostima, mijenjaju i nadopunjuju. A osnova te definicije/koncepcije glasi: nacija je posebno »duhovno« biće, jer nju (naciju) tvori »jedna duša« i »jedan duhovni princip«. To su dva posve istovjetna »duhovna načela« i dvije istovjetne pojave koje zajedno (»duša« i »duhovni princip«) tvore »jedinstvo« svake nacije. Jedna strana nacije ili njezino prvo načelo (»duša« nacije) pripada njezinoj cjelokupnoj prošlosti. A to je zajednička povijest i sjećanje na tu povijest ili »bogatu prošlost« svih ljudi/aktera koji tvore tu naciju. Druga pak strana nacije i njezino drugo načelo (»duhovni princip« nacije) pripada sadašnjosti. Ta se suvremenost pokazuje u međusobnom »dogovoru« ili »sporazumu«, a time i u *solidarnosti* svih ljudi/aktera koji su odlučili da »žive zajedno« unutar nacije. Drugim riječima, nacija je ujedno i »velika solidarna zajednica« ljudi. No, što je to »solidarna zajednica« ljudi uopće, a napose kada je riječ o naciji i naciji-državi, tek treba da postane predmetom sustavnih istraživanja. O tome su u svijetu provedena golema znanstvena istraživanja,¹⁶ ali ne i u Hrvatskoj.

Međutim, teško je govoriti o međusobnoj solidarnosti različitih interesnih grupa ljudi (koji djeluju s razumijevanjem i željom da pomognu jedni drugome) u bilo kojoj europskoj zemlji u 19. stoljeću. Jer je i u najrazvijenijim državama, npr. u Engleskoj i Francuskoj, još dugo u drugoj polovici tog stoljeća najbrojnije stanovništvo (često preko 2/3) – koje čini tzv. »zaboravljena većina«: stanovništvo na selu i industrijski radnici u gradovima – živjelo u vrlo lošim uvjetima preživljavanja i stanovanja. Na selu stanuje u malim i trošnim potleušama, koje su građene od lošeg materijala, često bez dimnjaka i prozora, s otvorenim ognjištem, u kojoj ljudi, u mnogim slučajevima, spavaju na zemlji, često zajedno sa živinom, rade i žive u uvjetima zaostale i neproduktivne poljoprivrede i tehnologije. A u gradovima, radnici rade u tvornicama često 15 i više sati dnevno. U tim

¹⁵ Renan 1882; Renan 1887, 278–310; Jeismann-Ritter 1993, 290–311; Snyder 1964; Todorov 1994.

¹⁶ O tome: Durkheim 1950; Dirken 1972; Geiger 1927; Hofstater 1957; Lewin 1948; Sherif 1953.

tvornicama rade i djeca od pet godina dalje. Stanuju u siromašnim barakama, u malim prostorijama u kojima žive čitave obitelji, slabo se hrane i odijevaju, masovno su nepismeni itd. Na drugoj strani, bogati građani žive u izobilju i pretjeranom luksuzu. Bogati preziru tu većinu stanovništva.¹⁷ Teško je stoga, ako ne i nemoguće, govoriti o solidarnosti¹⁸ bogatih i moćnih s tom »zaboravljenom većinom« stanovništva. U tom je smislu teško braniti koncepciju o naciji kao »velikoj solidarnoj zajednici« ljudi.

Prema toj definiciji o »duhovnosti« nacije i ujedno ideološkoj i subjektivnoj koncepciji shvaćanja nastanka nacije – čiju »duhovnu« osnovu od tada do danas mnogi nekritično slijede, dopunjuju i nalaze u svim vremenima i prostorima, vide i nalaze kod svake *grupe ljudi* koja je *svjesna* sebe i svoje *zajednice* u kojoj žive ili koja sebe definira kao relativno cjelovitu »zajednicu« – nacija je »jedinствeno« i ujedno, uz uvjet da smo bar malo kritični, u mnogim aspektima nedokučivo »duhovno biće« koja naizgled ima »jednu dušu« i »jedan duhovni princip«. Uz to, nacija se pojavljuje, prema toj definiciji, i kao zajednica zasebnih nacionalnih »osjećaja« koji tvore to zamišljeno i/ili izmišljeno »jedinство«, a time i samu bit svake nacije. Postoje i trajat će (i to jedinstveno »duhovno biće« svake nacije i posebni »osjećaji« i svaka konkretna nacija) sve dok se ti posebni nacionalni »osjećaji« nalaze i traju u »glavama i srcima« ljudi. A sve će to nestati (i »duhovno biće« i ti »osjećaji« i svaka nacionalna zajednica i sama nacija) kada ti isti ljudi/akteri o tome više ne budu mislili, kada ih zaborave i kada ih više ne budu htjeli itd. Sve se to ponavlja kada pođemo od takvih sličnih definicija nacije i nacionalizma koje možemo stvarati u beskraj. U svakom slučaju, te se razne definicije, utemeljene na ideološkim i subjektivnim osnovama, lako mogu stvarati i još lakše dalje prenositi. A ipak nam fenomen nacije, etnosa i etniciteta time neće postati bliži i jasniji.¹⁹

Fenomen nacije i nacije-države i etnosa i etniciteta uopće postat će nam jasniji tek onda kada u nekoj sredini i na bilo kojem prostoru, kod svakog naroda napose, tijekom svih epoha njegova razvoja, unutar društva i društvenih sustava u razvoju – koliko nam to dopuštaju pisani povijesni izvori, a za pretpovijesno vrlo dugo razdoblje, a to je prema mnogim znanstvenicima oko 99,9% ljudske povijesti, za koje nemamo pisanih povijesnih izvora, koliko nam to dopuštaju arheološka i lingvistička istraživanja i napose nova/suvremena genetička istraživanja

¹⁷ Usp. o tome: *Histoire de la vie privée IV De la Révolution à la Grande Guerre* 1999; Hearder 1988.

¹⁸ **Solidarnost** – osobina onoga koji je solidaran i svojstvo onoga što je solidarno; **solidaran** – koji djeluje s razumijevanjem i željom da pomogne drugome; uzajaman, zajednički; **solidarizirati se** (s kim, s čim) – suglasiti se, složiti se s kim u čemu; stati na čiju stranu, dati podršku; usp. Anić 1998.

¹⁹ To je problem i hrvatske historiografije. Do primjene novih spoznaja o fenomenu etniciteta, nacije, nacionalizma, etnija, subetnija i supkultura, međuetničkih odnosa i stanja, te fenomena etničkog i kulturnog identiteta, koje su postigle društvene znanosti u svijetu, i do tog stupnja znanstvenog razvoja, tj. primjene tih znanstvenih modela i metoda, još uvijek nije došla. Kada je riječ o istraživanju hrvatske nacije i etniciteta u Hrvatskoj, ta je historiografija još uvijek ostala na tim tradicionalnim zasadama.

podrijetla stanovništva²⁰ – upoznamo **proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednica**: od *prvobitne* (etničke grupe, roda i plemena) preko *složene* (naroda i narodne zajednice) do *najsloženije* (nacije i nacije-države). I ujedno kada na tom prostoru upoznamo pluralni ljudski svijet (stanovništva) u stalnome razvoju: i jezični i kulturni i vjerski i etnički i politički i društveni i socijalni i svaki drugi, tj. identitet »prvoga« i identitet »drugoga«. U tom slučaju, lako je zamijetiti, potpuno se mijenja i predmet i područje i metode istraživanja: ako pratimo proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednica na nekom prostoru, onda moramo promatrati fenomen stanovništva, napose njegove životne strukture (i etničke i kulturne, i jezične i vjerske, i obrazovne i ekonomske i socijalne itd.) i razvoj od pretpovijesti (prije pisanih izvora, a tu nam pomaže arheologija i lingvistika i znanost o genetičkom podrijetlu stanovništva) do pisanih izvora od antičkog svijeta i srednjeg vijeka do suvremenosti.

Problem prema tome uvijek nastaje kada tu definiciju o duhovnosti i/ili duhovnom podrijetlu nacije kanimo promatrati s gledišta kritičke znanosti i znanstvenih modela.²¹ A to je uvijek nužno ako nas prije svega zanima znanstvena spoznaja *izgradnje i razvoja moderne nacije* koja, o tome u stručnoj literaturi vlada suglasnost,²² nastaje na *vrhuncu procesa konstituiranja nove moderne zajednice* života ljudi/etnosa: i etničke i jezične i kulturne i političke i ekonomske i socijetalne itd. Ali i tada, ili baš zbog toga, i u jednom i u drugom slučaju, valja odgovoriti na pitanja: Zar moderna nacija i nacija-država postoji samo u »glavama i srcima« ljudi? Zar moderna nacija i/ili nacija-država tako lako može nastati i nestati? Zar nacija i nacija-država postoji samo na području subjektivnosti i ljudske svijesti? Zar *nacija* kao *moderna zajednica* života ljudi i/ili kao ljudska zajednica – koja nastaje u modernoj epohi, tek na vrhuncu procesa etničkog (ali i jezičnog i kulturnog i političkog i državnog i ekonomskog i socijetalnog procesa) konstituiranja moderne zajednice, koja tada nastaje kao suvremena *nacionalna država* ili *nacija-država* – ne postoji u realnome svijetu? A ako postoji u realnome svijetu, kao realitet (kao zajednica života stanovništva u kojoj, unutar mnogostrukih međusobnih interakcija, ljudi žive, rade i djeluju zajedno) izvan svijeta ljudske svijesti i subjektivnosti, o čemu nema spora, onda su nužna drugačija i viđenja i istraživanja izgradnje i razvitka nacije kao *moderne zajednice* ljudi ili kao ljudske zajednice. Ako prema tome krenemo od realnosti i/ili od života ljudi udruženih u etničku (ljudsku) zajednicu, tada je lako zamijetiti da tek *moderno društvo* i svijet *modernosti* stvaraju uvjete za izgradnju posve nove *moderne zajednice*: moderne nacije i ujedno za njezinu postupnu transformaciju u naciju-državu. U modernoj

²⁰ Usp. o tome Jurić 2005. i literaturu u tom djelu, napose: Sykes 1999; Sykes 2002; Semino i suradnici 2000; Semino i suradnici 2002; Cavalli-Sforza 1996; Cavalli-Sforza 2003; Underhill i sur. 2001.

²¹ Pod pojmom *kritička znanost* izražavamo stav da istraživanje fenomena nacije i nacionalizma mora počivati na zahtjevima stroge znanosti i da ih je nužno odvojiti od subjektivnih osjećaja i shvaćanja.

²² Usp. o tome: Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Smith 1991; Smith 2003; Jenkins 1997; Škiljan 2002.

naciji, koja se izgrađuje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, život stanovništva/ ljudi u svakom je pogledu i na svim područjima drugačiji. A s izgradnjom tog modernog društva (industrijske civilizacije), u procesu postupne izgradnje cjelovite nacionalne zajednice ili moderne nacije i nacije-države, u tijeku izgradnje modernog komunikacijskog sustava mijenja se dakako i samoidentifikacija ljudi: mijenja se ujedno i njihova svijest o toj zajednici.²³

Ako, naprotiv, slijedimo »duhovnu« osnovu nacije i u skladu s tim odgovor na pitanje što je nacija – a ona se prema toj definiciji, kako smo vidjeli, nalazi u »glavama i srcima« ljudi, i budući da to uvjerenje slijede mnogi autori koji raspravljaju o fenomenu nacije i nacionalizma, čija je predodžba o »duhovnom« izvorištu nacije prihvaćena i u široj javnosti²⁴ – tada nam ne preostaje drugo nego da zaključimo da je nacija doista »zamišljena zajednica«²⁵ koja i nastaje i postoji samo u »glavama i srcima« ljudi. Pritom se oni koji slijede to »duhovno« shvaćanje nacije bave uglavnom njezinim definicijama, a ne istraživanjem procesa etničkog konstituiranja zajednice, pri čemu, kako smo rekli, moderna nacija i zatim nacija-država nastaje na vrhuncu tog procesa. Ne ranije.

Prema tome, ako slijedimo tu definiciju i to uvjerenje, tada u pravilu osnovu nacije tražimo, i lako je možemo naći, tim prije ako izostane kritičnost, u *svijetu duhovnosti i psihičkih sustava* ljudi: ideja, »duše«, »duhovnog principa«, »duhovnog bića«, »osjećaja«, svijesti itd. U tom slučaju nije nužno da izgradnju moderne nacije tražimo u *realnom svijetu*: koja kao nacionalna zajednica i nacija-država nastaje u epohi modernosti. Pojavu tog realnog svijeta modernosti i modernog društva, a time i izgradnju moderne nacije, relativno je lako istražiti u svakoj sredini. Naprotiv, ako pođemo od duhovnosti i subjektivnosti, tada je vrlo teško, ako ne i nemoguće, dokučiti i kritički dokazati što se skriva u »glavama i srcima« ljudi, napose kada je riječ o dalekoj prošlosti. Dakako, to je veoma važno područje (svijest i posebni »osjećaji« ljudi, njihove ideje, ideologije i uvjerenja), ali sve to moramo dokazati na izvorima i pritom iskazati kritičnost, a ne slijediti mit o samorazumljivosti nacije i nacionalizma i nacionalne svijesti.

U protivnom, ne preostaje drugo nego da posegnemo za »vjerom« i uvjerenjem: tada naciju doživljavamo kao mistično »duhovno biće« u koje valja

²³ O identitetu i procesu identifikacije u Hrvatskoj raspravljamo u drugom i trećem dijelu ove knjige.

²⁴ Ta je definicija o naciji prihvaćena u široj javnosti: nalazi se u enciklopedijama, udžbenicima, knjigama i raspravama i na njoj se odgajaju (o tome što je nacija) mnoge generacije. Npr. mnoge smo generacije studenata/apsolventata povijesti (a većina je uz povijest studirala i sociologiju ili filozofiju ili etnologiju ili lingvistiku ili književnost itd.) na ispitima pitali: **Što je nacija i kako na njezinu izgradnju utječe svijet modernosti i moderno društvo?** Odgovori su se najčešće svodili na to da su nacionalna svijest i nacionalizam »stvorili« naciju. Osnovu nacije nalazili su u ljudskoj svijesti i osjećajima, u svijetu ideja i ideologija i duhovnosti. U tome su, uza sva naša nastojanja da ih na predavanjima i u seminarima učimo kritičnosti i upoznamo s izvorima, oni i dalje slijedili tu nekritičnost i pretjeranu generalizaciju i mit o samorazumljivanju nacije. A samo su poneki izgradnju nacije (kao nove/moderne ljudske zajednice) promatrali s gledišta modernosti: moderne kulture, privrede, obrazovanja, političkog sustava itd.

²⁵ Anderson 1990; Renan 1882; Renan 1887.

vjerovati i u čije postojanje ne smijemo sumnjati. Jer, prema tom uvjerenju, nacija počiva na nacionalnoj svijesti, duhovnosti, te na kolektivnim i »svetim« ljudskim »osjećajima«. Tu su duhovnu osnovu nacije zagovarale i zagovaraju mnoge nacionalne ideologije i politike, pod utjecajem kojih nastupa nekritičnost i mistifikacija nacije. To se često događalo u 19. i 20. stoljeću. Lako je istražiti kako je i u kojoj mjeri ta koncepcija utjecala na razvoj agresivnog nacionalizama, nesnošljivosti, stereotipa, a napose na etničke napetosti i sukobe. Dovoljno je imati na umu katastrofe svjetskih ratova i etničke sukobe u svijetu u 20. stoljeću, ali i tragedije pri raspadu Jugoslavije. Poučene tim iskustvom, nacije i/ili nacije-države u suvremenom postmodernom i postindustrijskom društvu, tijekom formiranja novog međunarodnog poretka, morale bi imati sasvim drugu ulogu: morale bi poticati izgradnju posve novog pluralnog, humanog, umnog i moralnog svijeta. Jesu li međutim moderne nacije i/ili nacije-države danas sposobne preuzeti tu ulogu? U to nismo posve sigurni. Danas, na početku 21. stoljeća, to je još uvijek daleki cilj. A poseban je problem u suvremenom svijetu, kako ćemo vidjeti, odnos Čovjeka, a time i moderne nacije i nacije-države prema ekosustavu koji je u cjelini narušen.

Uz to, oni koji slijede tu duhovnu definiciju nacije, često to »jedinstvo« ljudskih »osjećaja« i ljudske svijesti, vezanih uz naciju, ne dokazuju i pretjerano ih uopćavaju. A to je mit o samorazumljivosti nacije, koji je utemeljen na generalnom opisu svijesti i »osjećaja« ljudi o njihovoj pripadnosti naciji. Napose je u hrvatskoj javnosti, kada je riječ o hrvatskoj naciji, više od jednog stoljeća prisutan taj mit o samorazumljivosti nacije, taj opći opis i ta generalna definicija o duhovnosti nacije. Uza sve diskusije o etnicitetu, naciji i nacionalizmu, koje su ozbiljno narušile mit o samorazumljivosti nacije,²⁶ kod nas taj mit još uvijek postoji, i to ne samo u široj javnosti uopće, nego gotovo u svim školskim udžbenicima, a napose u historiografskim radovima. Na tim su predodžbama o naciji odgojene brojne generacije intelektualaca.²⁷

S gledišta kritičke znanosti, tj. s gledišta znanstvenog odgovora na pitanje što je nacija, problemi (i teorijski i metodološki) postaju sve složeniji. Uz dokaze koje smo naveli, to možemo pokazati i na sljedećem primjeru. Naime, ako prihvatimo tu definiciju o duhovnosti nacije i taj ideološki i subjektivni koncept o njoj, tada je samo jedna pojava važna, iako ne i posve dovoljna, da bi se neka *grupa ljudi* (u bilo kojem vremenu i prostoru: i u antičkom svijetu i u srednjem i novom vijeku) mogla »definirati« kao nacija, a to je *postojanje nacionalne svijesti i/ili svijesti o sebi i o zajednici kojoj ta grupa ljudi pripada*. Na tom su tragu viđenja »stvaranja« nacije nastale mnogobrojne teorije. Većina autora slijedi tu osnovu (u cjelini ili dijelom) o »stvaranju« nacije. Na primjer, Cobban zaključuje da u svim posebnim

²⁶ Anderson 1990; Barth 1969; Gellner 1983; Poutignat-Streiff-Fenart 1995; Smith 1991.

²⁷ Usp. Cipek 2001; Stančić 2002; o tome ćemo temeljito raspravljati u najavljenim knjigama.

²⁸ Cobban 1969; tu koncepciju slijede mnogi autori i mogli bismo navesti brojne primjere.

slučajevima možemo reći da »svaka teritorijalna zajednica, čiji pripadnici imaju svijest o sebi kao pripadnicima zajednice, jest nacija«. ²⁸ Svjestan donekle tih problema, Seton-Watson tvrdi da je nemoguće dati znanstvenu definiciju nacije. Pa ipak, kao i mnogi drugi autori i on slijedi tu definiciju o »duhovnom« podrijetlu nacije, koju je dao E. Renan, te zaključuje da se za naciju može reći da postoji ili da je »stvorena« kada »znatan broj ljudi u sklopu neke zajednice smatra za sebe da tvori naciju, ili se ponaša kao da je tvori«. ²⁹

Prema tom shvaćanju, svaka nacija počiva (»stvara« se, integrira, razvija i traje) prije svega na *nacionalnoj svijesti* ljudi koji time iskazuju solidarnost spram svoje nacije. Drugim riječima, osnova svake nacije jest: svijest ljudi i njihovi osjećaji vezani uz naciju. Nestankom nacionalne svijesti kod ljudi/aktera i time njihovih zasebnih »osjećaja« koje oni vezuju uz vlastitu naciju, nestaje i sama nacija. Prema tom viđenju nastanka i/ili »stvaranja« nacije, najprije određena grupa ljudi/elita pronalazi i »stvara« (a svaka elita, prema tom shvaćanju, to mora da učini ako želi da narod kojem pripada postane nacijom) sljedeće osnovice: jedinstveno »duhovno biće« nacije, njezinu »jednu dušu« i »jedan duhovni princip« i jedinstvenu nacionalnu svijest. Zatim ta grupa ljudi/elita, kada postigne »kritičnu masu« ili kada oko sebe okupi »znatan broj« ljudi, postaje nacijom. Zapravo, prema toj definiciji i tom shvaćanju nastanka nacije, *jezgra nacije* ili štoviše nacija sama po sebi (koja će postupno oko sebe okupiti šire slojeve) jest upravo ta početna grupa ljudi/elita: ³⁰ ona postaje »nacionalno središte«, ona otkriva i širi nacionalnu svijest i posebne »osjećaje« kod većine stanovništva, stvara »duhovno biće« nacije i otkriva njezinu »dušu«, napose njezino (nacionalno) kolektivno ime, širi mit o zajedničkim precima, otkriva zajednička povijesna sjećanja, te zajedničku slavu i zajedničke žrtve, pronalazi zajedničke prijatelje i neprijatelje itd. ³¹

U tom se slučaju *naciju* kao ljudsku/etničku zajednicu, koja (kao konkretna zajednica ljudi/etnosa koju čini stanovništvo u nekoj zemlji) postoji u zbilji izvan ljudske svijesti, *izjednačuje s raznim oblicima nacionalizma* i predodžbama pojedinih ljudi i elite o narodu i naciji, ali i s njihovom samoidentifikacijom sa svojim narodom i nacijom, prema modelu: nacija = nacionalna svijest ljudi, a to je njihov nacionalizam. Osnova dakle nacije jest nacionalna svijest ljudi i nacionalizam. Sam po sebi, taj pristup (utemeljen na definiciji o duhovnoj osnovi nacije, na mitu o samorazumljivosti svih elemenata koji »stvaraju« naciju, na mitu o nacionalnoj svijesti i posebnim »osjećajima« ljudi i na mnogim

²⁹ Seton-Watson 1980, 7-8; isto: Anderson 1990; Hobsbawm 1993; Molnar 1997; Smith 1983.

³⁰ Taj stav zastupaju mnogi. Usp. npr. Stančić, 2002, 43: »Nacije su u srednjoj Europi u svojoj početnoj oblikovnoj etapi bile projekt uskih dinamičnih društvenih, političkih i intelektualnih elita različitog značenja, bilo 'honoratskog', tj. plemićkog i građanskog, ili samo građanskog. One (elite; P. K.) su u tom povijesnom trenutku bile nacija (!?). U daljnjem povijesnom razvoju nacija (da li 'nacija elite'?! P. K.) se širila u socijalnu dubinu (!?) integrirajući u naciju nove dinamične društvene slojeve (!?).«

³¹ Usp. o tome: Hobsbawm 1993; Smith 1991; Smith 1998, 40; Stančić 2002.

stereotipima, koji se u svakoj sredini napose prenose iz generacije u generaciju) postaje fenomenom i poželjnim područjem istraživanja.

To je, kako je rečeno, psihološki, ideološki i subjektivni koncept shvaćanja nastanka i razvoja nacije. Na njemu je teško, ako ne i nemoguće, utemeljiti znanstveni model istraživanja: (1) etničkog konstituiranja zajednice, tj. zajednice ljudi/etnosa ili ljudskih zajednica od prvobitne jezgre (rodova i plemena) preko razvijene (naroda i narodne zajednice) do najsloženije (nacije i nacionalne zajednice), (2) fenomena etnosa i etniciteta (etnija, subetnija, međuetničkih odnosa i etničkog identiteta), (3) fenomena nacije i nacionalne države (ili nacije-države) i nacionalizma, a napose (4) istraživanja složenih etničkih struktura cjelokupnog stanovništva (koje čini, prvo, narod/nacija kao dominantna etnija i, drugo, sve subetnijske ili etničke skupine) u nekoj zemlji.

Pa ipak, i uza sve to, od tada do danas to shvaćanje o »stvaranju« nacije, kako to vide mnoge teorije o naciji, te razne nacionalne ideologije i nacionalizmi širom svijeta, u sebi sadržava osnovu te definicije o duhovnosti nacije. A ta definicija uglavnom počiva na subjektivnim kriterijima i psihičkom sustavu: u njima traže i nalaze mističnu »dušu« i neuhvatljivi jedinstveni »duhovni princip« nacije, te »jedinstvenu« nacionalnu svijest i »osjećaje« vezane uz naciju, tradiciju, koju često izmišljaju,³² uz kolektivnu sudbinu, nacionalne mitove i stereotipe, kult predaka itd. Svemu tomu tek zatim, nakon što kod neke grupe ljudi, najčešće kod elite, pronađu »naciju« utemeljenu na duhovnosti i osjećajima, samo mehanički pribrajaju »objektivne« činitelje: jezik, politički i državni teritorij, državu, nacionalnu kulturu, privredu, religiju itd. Da bi dokazali »stvaranje« nacije, služe se definicijama o naciji i pojmom »nacije«, te pojavom nacionalne svijesti i posebnih »osjećaja« u prošlosti. Ta prošlost može biti i antički svijet i srednji vijek i novi vijek ili bilo koje vrijeme i bilo koji prostor. No, to je uvijek isključivo, a često i radikalni, ideološki i subjektivni koncept nacije i nacionalizma.

Međutim, taj koncept o duhovnom »stvaranju« nacije, i sve teorije o naciji, nacionalizmu i etnicitetu koje počivaju na tom ideološkom i subjektivnom konceptu nastanka nacije, sadržavaju mnoga pitanja i mnoge neriješene probleme koje, s gledišta kritičke znanosti o naciji, moramo riješiti ako želimo upoznati proces izgradnje moderne nacije i zatim proces njezine transformacije u suvremenu naciju-državu, a napose njezinu povijesnu/društvenu ulogu u prošlosti, suvremenosti i budućnosti.

Prvo: Ako se nacija prije svega stvara u procesu samoidentifikacije ljudi – pojavom svijesti i posebnih »osjećaja« kod svake grupe ljudi udruženih u neku etničku zajednicu u kojoj, jedni s drugima, zajedno žive, rade i djeluju, te njihovim odnosom spram vlastite tradicije, njegovanja kulta predaka, svijesti o vlastitom teritoriju, svijesti o kolektivnom imenu, svijesti o posebnosti jezika,

³² Usp. Hobsbawm-Ranger (ed) 1983; Hobsbom-Rejndžer 2002.

kulture i institucija, osjećaja solidarnosti itd.³³ – onda nema velike razlike, ili je štoviše uopće nema, između *plemena*, *naroda* i *nacije* ili bilo koje interesne *grupe ljudi* (plemstva, različitih staleža, politički reprezentativne grupe, bilo koje elite, neke lokalne zajednice, ljudi u nekoj pokrajini, bilo koje seoske i/ili gradske zajednice itd.) koja ima svijest o sebi i svojoj zajednici u kojoj živi i djeluje. Jer ljudi, u raznim vremenima i prostorima, koji su živjeli ili žive unutar svih tih strukturalnih razina etničke zajednice (plemena, naroda ili nacije) imali su i imaju svijest o sebi i svom identitetu, imaju posebne »osjećaje« spram svoje zajednice, posebne kulture, vlastite tradicije, povijesti, svoga teritorija i jezika, njeguju kult predaka i povijesna sjećanja itd. Zato mnogi koji drže da »duhovnost« te posebni »osjećaji« i svijest ljudi »stvaraju« (tj. definiraju) naciju, ne vide razliku između naroda i nacije: uvjereni su i uporno dokazuju u svojim radovima o tome da su narod i nacija sinonimi i da nema razlike među njima.³⁴ Zato mnogi, koji slijede tu duhovnu osnovu i tu definiciju nacije, traže i nalaze »naciju« kod svake grupe ljudi u dalekoj prošlosti (u bilo kojem vremenu i prostoru, od antike preko srednjeg vijeka i novog vijeka sve do suvremenosti) koja ima svijest o sebi i svojoj zajednici u kojoj živi i stupa u međusobne složene interakcije. U tom međutim određenju koja grupa ljudi i kada može biti »ubrojena« u »naciju«, a koja to ne može, nema ni kriterija ni dosljednosti.

Drugo: Ako pođemo od te »duhovne« osnove nacije i time od tog ideološkog i subjektivnog koncepta, tada je gotovo nemoguće (1) pratiti proces razvoja etnosa i/ili *proces etničkog konstituiranja zajednice*, (2) upoznati unutrašnju organizaciju svake etničke zajednice (ili etnije) napose, (3) upoznati granična/rubna područja etnija (i/ili etničkih grupa i njihove granice)³⁵ u njihovoj uzajamnoj ovisnosti, a napose je teško ili posve nemoguće (4) upoznati etape i/ili proces u razvoju svih oblika etničke/ljudske zajednice: od *roda* → i *plemena* → i *saveza plemena* → preko *naroda* (koji ujedinjuje više srodnih rodova i plemena u jednu narodnosnu cjelinu/zajednicu) → i *narodne zajednice* → do *moderne nacije* → i *nacionalne države* → ili *nacije-države*. Dovoljno je iskazati samo malo kritičnosti, napose ako nas zanima znanstvena spoznaja izgradnje moderne nacije, i lako možemo uočiti da je u toj definiciji – prema kojoj je nacija, ponovimo, »jedna duša« i »jedan duhovni princip« i posebno »duhovno biće« ili zajednica koja prije svega postoji u »glavama i srcima« ljudi, kao i prema svim teorijama o stvaranju nacije prema kojima je ona »solidarna zajednica« koja počiva na nacionalnoj svijesti ljudi, koju iskazuju u procesu samoidentifikacije prema »drugome«, drugom narodu, drugoj naciji i kulturi itd. – ipak sve to veoma neodređeno i mutno.

Drugim riječima, ta definicija o »duhovnosti« nacije i taj ideološki i subjektivni koncept ne daju jasne spoznaje o različitim etapama i procesima

³³ Usp. o tome: Horowitz 1985; Smith 1986; Smith 1991; Smith 1998, 40.

³⁴ Brühl 1995; Budak 1999; Dann 1986; Hastings 2003. Mnogi ne vide razliku između ta dva pojma.

³⁵ Usp. o tome: Barth 1969; Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Putinja i Stref-Fenar 1997, 213–259.

etničkog konstituiranja najprije naroda i tek zatim nacije: jasne spoznaje o njihovoj posve različitoj unutrašnjoj organizaciji *zajednice* (ljudske/etničke zajednice) i ujedno njezinoj funkcionalnosti, o organizaciji ili konstituiranju najprije *narodne zajednice* koja prethodi modernoj *nacionalnoj zajednici* i nacionalnoj državi i u svakom je pogledu drugačija od nje. Zato mnogi ideolozi i znanstvenici koji, zbog različitih razloga, ne prate proces etničkog konstituiranja zajednice i ujedno, kada je riječ o naciji, ne prate proces primjene modernosti i izgradnje modernog društva u konkretnoj sredini, društva industrijske civilizacije, traže i nalaze nastanak »nacije« u srednjem vijeku ili čak u antičkom svijetu. Prema njima, postoje »stare« i »mlade« nacije. Nacije koje su »stvorene« u davnoj prošlosti, napose od 15. do 18. stoljeća, a katkada i prije, i »mlade« nacije koje su nastale tek u 20. stoljeću. Uz to, svaku grupu ljudi, koja ima svijest o sebi i svojoj zajednici u kojoj ona živi, možemo proglasiti »nacijom«. U tom smislu, postoje sljedeće »nacije«: »staleške«, »plemičke«, »vladajuće«, »monarhijske«, »kulturne«, »etničke«, »jezične«, »političke«, »državne« itd. Ali ni ovdje među znanstvenicima, kao ni u široj javnosti, nema suglasnosti o tome koja grupa ljudi, kada i zašto postaje nacijom.³⁶ I ovdje se, kako smo rekli, ne prati *proces konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice*: od roda i plemena i saveza plemena preko naroda do moderne nacije. Uz to, ni ovdje se ne prati proces konstituiranja/transformacije etničkih struktura stanovništva u zemlji. A bez tih dvaju procesa (konstituiranja i transformacije: i etničkih zajednica i etničkih-kulturnih-socijalnih struktura stanovništva u zemlji) nemoguće je upoznati fenomen etnosa uopće, kao ni proces izgradnje moderne nacije i nacije-države.

Treće: U 19. i napose u 20. stoljeću, u tijeku izgradnje modernoga građanskog društva, mnoge su se subetnijske (ili etničke manjine: etničke grupe i skupine) unutar širih nacionalnih zajednica (modernih nacija), veoma dobro organizirale. Posjedovale su i postigle sve ono što prema toj definiciji (koju zastupa Renan i poslije dopunjuje A. Smith) ima nacija: vlastito kolektivno ime, svijest o sebi i svojoj zajednici, razvijaju kult predaka, organiziraju, posjeduju i razvijaju zajedničke institucije, razvijaju »osjećaje« solidarnosti itd.³⁷ A upoznat ćemo da su se tako veoma dobro organizirale i mnoge subetnijske u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Morali bismo prema tome priznati nacijama sve te subetnijske u kojima ljudi/akteri imaju svijest o sebi, o svojoj zajednici, svojoj kulturi, svojoj vjeri, svom jeziku, koji njeguju kult predaka, imaju zasebno zajedničko ime, izgrađuju posebne institucije itd. U tom bi slučaju, unutar svake nacije i/ili nacije-države postojale mnoge (sub)nacije. Prema toj definiciji o duhovnoj osnovi nacije, ako je dosljedno slijedimo, i u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) u 19. stoljeću postojale bi i razvijale se mnoge (sub)nacije: srpska,

³⁶ Seton-Watson 1977; Smith 1991; Smith 2003; Poutignat 1995; Brühl 1995; Molnar 1997; Stančić 2002.

³⁷ Smith 1991; Smith 1998, 40.

talijanska, češka, slovačka, slovenska, mađarska, njemačka itd. A vidjet ćemo, i to je svakomu poznato, da se formirala samo jedna nacija: moderna hrvatska nacija. Te međuetničke odnose i stanja u Hrvatskoj ne možemo objasniti ako se držimo te definicije o duhovnoj osnovi nacije i te subjektivne i ideološke koncepcije. Nužno je potražiti druge znanstvene modele, druge teorije o naciji i naciji-državi, te o modernom društvu i društvenim sustavima. Nužno je potražiti druga područja istraživanja, koja govore o strukturama stanovništva u zemlji: i etničkim i jezičnim i kulturnim i vjerskim i socijalnim i političkim i drugim.

Četvrto: Problem je međutim još složeniji ako znamo da su mnoge grupe ljudi, najčešće preporoditelji intelektualci, ali i mnogi političari, u 19. stoljeću često u isto vrijeme zastupali više ideologija i iskazivali više identiteta. Na primjer, hrvatski su preporoditelji za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1847. godine te za revolucije 1848./49. i od 1860. godine do početka 20. stoljeća istodobno zastupali više često različitih ideologija i iskazivali više razina svijesti i »osjećaja« o pripadnosti, prema njihovu uvjerenju, »realnim« svjetovima: i hrvatstvu i ilirstvu i južnoslavenstvu i slavenstvu i austroslavizmu i slovinstvu i regionalnom svijetu unutar pojedinih pokrajina (ili Dalmaciji ili Slavoniji ili Hrvatskoj) itd.³⁸ U isto vrijeme, svatko od njih napose i različito, u mnogim je tekstovima iskazivao nekoliko od tih identiteta. Tvrdili su da se tako »osjećaju« i da pripadaju svim tim etničkim svjetovima: da su dakle oni u isto vrijeme i Horvati i Iliri i Slaveni i Jugoslaveni i Slovinci itd. U njihovim su ideologijama sadržani svi elementi iz Renanove definicije nacije. To dokazuju mnogi njihovi tekstovi (programatske osnove, brojne brošure, novine, časopisi, saborski spisi itd.) koji su nastali u 19. stoljeću, a i poslije u 20. stoljeću.³⁹ Ako prihvatimo tu definiciju o »stvaraju« nacije putem ljudske duhovnosti i svijesti i time posebnih »osjećaja« ljudi, onda moramo zaključiti da su hrvatski preporoditelji u 19. stoljeću na hrvatskome prostoru u isto vrijeme »stvarali« nekoliko nacija: i hrvatsku i ilirsku i južnoslavensku i slavensku i slovinsku i austroslavističku, a ujedno i »dalmatinsku naciju« i »slavonsku naciju« i »horvatsku naciju« i »plemičku naciju« itd. Prema toj dakle definiciji i prema takvom shvaćanju nastanka nacije (duhovnom, ideološkom i subjektivnom) tada su na hrvatskome prostoru »stvarane« brojne nacije.⁴⁰

Povijest međutim svjedoči, i o tome nema niti može biti spora, da je na prostoru Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) u 19. stoljeću nastala samo jedna nacija: moderna hrvatska nacija koja se, kao i druge moderne nacije u Europi, u tijeku izgradnje modernoga građanskog društva, zatim u 20. stoljeću postupno transformirala u modernu nacionalnu državu i konačno

³⁸ O tome opširno raspravljamo u drugome i trećem dijelu ove knjige.

³⁹ *Programatski spisi Hrvatskoga narodnoga preporoda*, Šicel 1997; Šidak i drugi 1989; Korunić 1989.

⁴⁰ Na tom tragu viđenja »stvaranja« nacije je i Stančić 2002., ali u tome nije ostao dosljedan.

potkraj tog stoljeća u naciju-državu. Unutar tog svijeta modernosti (modernoga građanskog društva i modernih društvenih sustava), na prostoru Trojedne kraljevine, hrvatska se nacija već do početka 20. stoljeća postupno izgradila kao dominantna etnija i/ili kao većinski narod, dok su sve druge etničke grupe i skupine u Hrvatskoj postale subetnije sa svojim supkulturama.⁴¹

Očito je dakle da ta teorija o »duhovnoj« osnovi nacije – u kojoj su subjektivni činitelji i/ili posebni »osjećaji« ljudi vezani uz naciju i nacionalizam, koji se vrlo često pretjerano generaliziraju, i svijest ljudi ključni elementi za pojavu svake nacije – s gledišta kritične znanosti nije dovoljno pouzdana da bismo mogli: (1) primijeniti interdisciplinarnost i znanstvene modele pri istraživanju fenomena nacije i nacionalizma te međuetničkih odnosa i stanja u svakoj sredini napose, (2) pratiti proces etničkog konstituiranja zajednice i, s tim u vezi, (3) riješiti problem izgradnje moderne nacije i pratiti proces njezine transformacije u naciju-državu, (4) upoznati složeni kulturni, etnički i nacionalni pluralni svijet u međuovisnosti u svakoj sredini napose, a time i upoznati etničku i kulturnu strukturu cjelokupnog stanovništva u zemlji, a još manje (5) upoznati izgradnju moderne hrvatske nacije i zatim nacije-države. A pouzdanost svake teorije ogleda se u mogućnosti znanstvene primjene u istraživanju. U ovom slučaju teorija o »duhovnoj« osnovi nacije, napose kada je riječ o istraživanju podrijetla i integracije moderne hrvatske nacije, nije dala dobre rezultate.

Zato je o toj »duhovnoj« koncepciji nacije i o tom ideološkom i subjektivnom pristupu naciji i nacionalizmu i etnosu uopće nužno iskazati kritičnost. Jer u protivnom teško možemo postići pomak u istraživanju izgradnje moderne nacije i/ili procesa konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice. Ako međutim polazimo od kritičke znanosti o naciji i društvu, tada valja odgovoriti još i na pitanja: Kako istražiti sve te posebne »osjećaje« i tu »svijest« ljudi u dalekoj prošlosti? Kako je moguće govoriti o »jedinstvu« tih »osjećaja« i te svijesti? Zar su »osjećaji« i svijest, koji nastaju u procesu izgradnje nacije, kod svih ljudi jednaki? Je li itko uspio dokučiti i zatim opisati tu svijest i te posebne »osjećaje«, koji postoje u »glavama i srcima« ljudi, najprije kod svih pojedinaca (kao individualne svijesti i »osjećaje«) i zatim ih svesti na »jedno« ili »jedinstvo« kod cijelog jednog naroda? A tada je dakako riječ o kolektivnoj svijesti i kolektivnim »osjećajima« jednog naroda. Postoji li i što je to »jedinstvo« kolektivnih »osjećaja« jednog naroda? Postoji li i kako se »stvara« nacija kao »jedna duša« i kao »jedan duhovni princip«? Što je »duša« nacije? Što je »duhovni princip« nacije? Što je nacija kao »duhovno biće«? Što je to »jedinstvo« nacije? Može li moderna nacija, kao stvarna i zbiljska zajednica, jer nacija to jest, postojati samo u »glavama i srcima« ljudi? Jer se u tom slučaju nacija lako »stvara«: dovoljno je da se određena grupa ljudi tako osjeća, da ima svijest o tome i da »stvari«

⁴¹ Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 2000. O tome u ovoj knjizi, ali napose u najavljenj knjizi o podrijetlu i integraciji moderne hrvatske nacije. Pokrenuli smo i znanstveni projekt o istraživanju tog pluralnog svijeta. To je područje (međuetničkih odnosa i stanja u Hrvatskoj) tek djelomično istraženo.

naciju.⁴² Ali isto tako da nacija i nacija-država i nestane! Što je »solidarnost«, a što nacija kao »solidarna zajednica«? Može li se postići slaganje i međusobno razumijevanje (solidarnost) svih stanovnika i svih članova i interesnih grupa jedne nacije ili nacionalne države? U svim tim stavovima, idejama i ideologijama, predodžbama, u mnogim tim teorijama, u svakom primjeru napose, postoje mnogi stereotipi, koji se prenose iz generacije u generaciju, a napose postoji mit o samorazumljivosti kulturne, etničke i nacionalne pripadnosti i o »duhovnosti« nacije. Ako nas zanima znanost i znanstveni odgovor na sva ta istraživačka pitanja (što je moderna nacija, kako nastaje nacionalna država i/ili nacija-država, kako nastaje i kako se razvija u nekoj sredini i kako se odnosi prema drugim narodima i nacijama), onda je nužno prema svemu tome iskazati kritički stav.

Prema tome, u toj se definiciji o »duhovnoj« osnovi nacije, bez obzira na razlike koje postoje među tim teorijama o naciji i nacionalizmu, lako može zamijetiti da je težište najčešće stavljeno na individualne i subjektivne doživljaje i »osjećaje« vezane uz naciju, koji se pretjerano i vrlo nekritično generaliziraju. Ponovimo, to je svijet duhovnosti ili ljudske svijesti i posebnih »osjećaja«, ideja, nacionalnih ideologija, mita, stereotipa i mistične predodžbe o naciji. Taj je svijet duhovnosti, kod svake ljudske grupe i time ujedno kod svake etničke zajednice, u svim vremenima i prostorima, napose u epohi moderne, s razvojem javnih komunikacija, dakao postojao i postoji. O tome nema niti može biti spora. Mi postojanje tog svijeta duhovnosti ovdje ne sporimo. Ali postojanje te svijesti i »osjećaja« ljudi vezanih uz etničku/ljudsku zajednicu i njihovu samoidentifikaciju moramo uvijek za svaku sredinu i za svako razdoblje dokazati na izvorima. O tome postoje brojni povijesni izvori, napose od sredine 19. stoljeća, s pojavom modernih popisa stanovništva, ali o tome svjedoče i matične knjige i drugi izvori iz ranijih stoljeća. Taj je svijet duhovnosti i ljudske svijesti (o zajednici u kojoj ljudi žive) veoma važan za razvoj svake etnije. Utjecao je i utječe na razvoj ljudske svijesti, solidarnosti i »osjećaja« vezanih za svaku etničku zajednicu: od *prvobitne* (roda i plemena) preko *složene* (naroda i narodne zajednice) do *najsloženije* (moderne nacije, nacionalne države i nacije-države). Utjecao je i utječe i na proces samoidentifikacije svake grupe ljudi, svakog naroda i svake moderne nacije, napose u konstrukciji »prvog« i/ili »našeg« identiteta i »njihov« i/ili »drugog« identiteta.⁴³

⁴² Shvaćajući naciju u tom smislu, a mnogi je tako shvaćaju, u našem je seminaru šk. god. 1985/86. jedan student tvrdio da nema nikakve prepreke u stvaranju nacije; na primjer, on i njegovi prijatelji imaju nacionalnu svijest i posebne osjećaje i lako će formirati »novu« naciju. Školske pak god. 2001/02. na seminaru smo proučavali etničke i nacionalne identitete. Pokušali smo odgovoriti na istraživačko pitanje postoji li moderna nacija (kao ljudska zajednica i kao nacija-država) samo u svijesti ljudi ili prije svega u realnom svijetu. Tada je jedan student upitao: »Zašto ste vi profesore protiv nacionalizma«? I on je, kao i većina studenata, smatrao da naciju prije svega »stvaraju« i održavaju posebni »osjećaji« i nacionalna svijest ljudi/aktera. Pri tom ih nije posebno zanimalo upoznavanje procesa modernizacije i transformacije tradicionalnih struktura stanovništva u zemlji: etničkih, kulturnih, obrazovnih, vjerskih, socijalnih itd.

⁴³ O identitetu »prvoga« i »drugoga« opširnije u drugome i trećem dijelu naše knjige.

Nema dakle spora o tome da je taj svijet duhovnosti, skromne solidarnosti, svijesti i »osjećaja« postojao i da postoji. Ali taj svijet svijesti i ljudskih »osjećaja« vezanih uz neku etničku zajednicu ili naciju i ujedno proces samoidentifikacije ljudi/aktera s tom zajednicom valja uvijek temeljito istražiti i njihovo postojanje u svakoj sredini i u svim vremenima i prostorima dokazati na izvorima koliko se to može, a ne ih izmišljati, generalizirati i mistificirati. Jer tada prelazimo na područje ideologije i mita, pa na umu treba imati četiri stvari. Prvo, da modernu naciju i naciju-državu kao životnu i stvarnu zajednicu – u kojoj stanovništvo/ljudi žive i djeluju zajedno prije svega u svijetu realnosti, unutar novoga modernog društva, u kojem ostvaruju svoje preživljavanje i reprodukciju – samo djelomično predstavlja taj svijet subjektivnosti i duhovnosti (»duha«, svijesti, »osjećaja«, ideja, ideologija, volje itd.): taj sustav subjektivnosti i duhovnosti valja promatrati u odnosu prema njegovoj okolini (duhovni/subjektivni sustav ↔ okolina); ta je okolina znatno složeniji svijet života. Drugo, da se taj svijet duhovnosti i sve razine ljudske svijesti i posebnih »osjećaja« (i etničkih i nacionalnih) stalno mijenjaju i transformiraju od generacije do generacije u procesu izgradnje moderne nacije i/ili u procesu etničkog konstituiranja zajednice. Da je dakle taj svijet ljudske duhovnosti i svijesti, napose u tijeku izgradnje modernog društva, promjenljiv i nestalan i da je najčešće izgrađen na mitu i stereotipima. Treće, da se proces etničkog konstituiranja zajednice (bilo koje njezine razine: od roda i plemena do naroda i nacije) i etniciteta uopće ne može upoznati isključivo putem svijeta ljudske duhovnosti i subjektivnosti ili ljudske svijesti i posebnih »osjećaja«. Četvrto, i ono što je najvažnije, da je nacija moderna zajednica koja nastaje i izgrađuje se tek u svijetu primjene modernosti, koja se tek u tom modernom društvu transformira u naciju-državu.

Nacija je prema tome zbiljska (i stvarna i realna) *moderna zajednica* života ljudi i/ili ljudska zajednica koja, iako je vezana uz proces samoidentifikacije⁴⁴ ljudi, svakako postoji izvan svijeta ljudske svijesti i subjektivnosti. Međutim, kao moderna zajednica, nacija može nastati, kako smo rekli, tek na vrhuncu procesa *etničkog konstituiranja zajednice*, na vrhuncu procesa izgradnje novih *modernih zajednica* (jezične, kulturne, obrazovne, političke, državne, ekonomske, socijalne itd.) – koje postižu cjelovitost i/ili veće/masovnije kolektivite, koji ujedinjuju sve segmente jednog naroda – i ujedno dakako na vrhuncu procesa izgradnje složenih interakcija među ljudima (jezičnih, kulturnih, obrazovnih, privrednih, političkih, pravnih, socijalnih itd.) unutar svijeta modernosti i modernoga građanskoga društva. Na izgradnju moderne nacije i zatim na njezinu transformaciju u naciju-državu, kao životnu i stvarnu zajednicu, u svakoj sredini i kod svakog naroda napose i drugačije, utječe dakle u prvom redu svijet modernosti ili primjena modernosti europskog tipa u konkretnoj sredini:

⁴⁴ Pojavu, stanje i proces samoidentifikacije ljudi možemo pratiti u izvorima: popisima stanovništva, statističkim godišnjacima i drugim statističkim spisima, ličnim dokumentima, knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih, sudskim spisima, školskim izvještajima itd. U tim se dokumentima nalaze brojni identiteti stanovništva: jezični, vjerski, kulturni, etnički, nacionalni, regionalni, politički itd.

izgradnja modernog društva i suvremena međunarodna zajednica: međunarodno pravo, nova međunarodna pravna regulativa i svjetski poredak nacija-država. Pritom je nužno imati na umu da ni moderno društvo ni moderne nacije-države niti svjetski poredak nisu idealan svijet; da je moderni svijet prepun napetosti i radikalnih sukoba: etničkih, nacionalnih, vjerskih, političkih, socijalnih i drugih. No, o tome više na stranicama ove knjige.

Taj realni svijet društva i društvenih odnosa (primjenu modernosti i izgradnju modernog društva i moderne nacije i nacionalne države u svakoj sredini napose), a ujedno i taj pluralni svijet (i jezični i kulturni i etnički i nacionalni i vjerski i drugi) i mnogostruke društvene identitete (individualne, grupne i kolektivne identitete, identitet »prvoga« i »drugoga«) možemo upoznati pomoću sljedećih znanstvenih modela.

Model A)

Kada proučavamo društvene sustave, društvo, društvene odnose i stanja u društvu:

Društveni sustavi → **društvo**⁴⁵ (zasebno društvo u svakoj sredini napose) ⇔ **okolina**⁴⁶ (svijet drugih društvenih sustava, drugih zasebnih društava i društvenih odnosa).⁴⁷

Prema formuli: **društveni sustavi** → **društvo** ⇔ **okolina**

Tek se tada, tek u tom svijetu modernosti i modernog društva, unutar novog međunarodnog prava i novog svjetskog poretka nacija-država, izgrađuju moderne nacije i/ili nacije-države. Pritom ne smijemo zaboraviti da unutar svake moderne nacije i nacionalne države (ili nacije-države) postoji pluralni etnički i kulturni svijet. U tom složenom pluralnom svijetu (i etničkom i jezičnom i kulturnom i vjerskom i socijalnom i društvenom uopće) nacija nastaje i dalje se razvija. Stoga i taj svijet etnosa i složenih međuetničkih odnosa, u svakoj sredini napose, valja upoznati pomoću modela B):

Model B)

Kada proučavamo sustav etnosa i/ili etničke, jezične i kulturne sustave:

Sustavi etnosa → **etnije** (etnije, etničke skupine, subetnije i supkulture) ⇔ **okolina** (pluralni svijet »drugih« etnija, subetnija, etničkih grupa, skupina i kultura).

Prema formuli: **sustavi etnosa** → **etnije** ⇔ **okolina**

U isto vrijeme, u svakoj sredini i u svakoj zemlji napose, u složenom procesu identifikacije nastaju mnogostruki identiteti, koje valja upoznati pomoću modela C):

⁴⁵ O **društvenim sustavima** i **društvu** vidi u uvodu ove knjige.

⁴⁶ Znak → odgovara značenju *implikacije*, a znak ⇔ značenju *valencije*; vidi o tome dalje.

⁴⁷ Usp. o tome: Luhmann 1998; Luhmann 2001/a; Luhmann 2001/b i uvod naše knjige.

Model C)

Kada proučavamo sustav mnogostrukih identiteta:

Sustavi identiteta → **identiteti** (individualni, grupni i kolektivni) ⇔ **okolina**
(sustav mnogostrukih identiteta koji nastaju u procesu identifikacije »prvog« i »drugoga«).

Prema formuli: **sustavi identiteta** → **identiteti** ⇔ **okolina**

U isto vrijeme, u svim vremenima i prostorima, nastaju stalni pomaci ljudi, veze i dodiri ljudi iz jedne etnije ili nacionalne zajednice s drugim etnijama, drugim narodima i nacijama. Te interakcije ljudi s »drugim« ljudima valja upoznati pomoću modela D):

Model D)

Kada proučavamo sustav mnogostrukih interakcija među ljudima:

Sustavi interakcija → **socijalne interakcije** među ljudima u nekoj zajednici (jezične, kulturne, etničke, ekonomske, političke, vjerske itd.) ⇔ **okolina** (pomaci ljudi i njihove interakcije s »drugim« ljudima, te »drugim« zajednicama, narodima i društvima).⁴⁸

Prema formuli: **sustavi interakcija** → **socijalne interakcije** ⇔ **okolina**

Nastanak, izgradnju i razvoj tog složenog svijeta života stanovništva/ ljudi na nekom prostoru – i modernog društva i modernih društvenih sustava i moderne nacije i moderne nacionalne države i/ili nacije-države i mnogostrukih identiteta u njihovoj uzajamnoj ovisnosti, a napose mnogostruke jezične, kulturne, socijalne, ekonomske, političke, etničke, nacionalne i vjerske interakcije među ljudima u nekoj zemlji – ne možemo ni u kom slučaju upoznati isključivo ili prije svega pomoću koncepcije o »duhovnoj« osnovi nacije i pomoću te subjektivne i ideološke koncepcije o »stvaranju« nacije. Uza sve to, prihvaćajući osnove (i teorije i modele) tradicionalne znanosti o naciji, o nacionalizmu i etnicitetu, ipak mnogi tu koncepciju djelomično ili u cjelini nekritički slijede. Ako međutim sve to promatramo s gledišta kritičke znanosti, lako je uočiti da se svijest ljudi i njihovi posebni »osjećaji« (vezani uz naciju) ne mogu smatrati samorazumljivim. Zato taj mit (o samorazumljivosti etničke i nacionalne svijesti i o pripadnosti naciji) ne smijemo prihvatiti olako i bez kritike. U svakom slučaju, taj svijet duhovnosti, »duha«, ljudske svijesti i »osjećaja« te ideja i ideologija, a napose mnogostrukih identiteta valja temeljito istražiti. Kada je međutim riječ o prošlosti hrvatskoga naroda, od doseljenja Hrvata na prostor rimske Dalmacije sve do suvremenosti, o pojavi i razvoju tih mnogostrukih identiteta (na području jezika, kulture, etniciteta, etnosa, vjere, ideja, ideologija itd.) to još uvijek nismo istražili. To je vrlo opsežno područje istraživanja i tomu valja posvetiti posebnu pažnju.⁴⁹

⁴⁸ O tim znanstvenim modelima opširnije raspravljamo na stranicama ove knjige.

⁴⁹ To ćemo pokazati na stranicama ove knjige, a napose u najavljenim knjigama.

Prema tome, više-manje ni jedna teorija o naciji i nacionalizmu koja sadržava tu koncepciju o »duhovnoj« osnovi nacije i time ideološki i subjektivni koncept shvaćanja nastanka i razvoja moderne nacije – bilo koji njihov dio ili te koncepcije u cjelini, koje na prvome mjestu ističu i nalaze psihičke sustave (ljudsku svijest i posebne »osjećaje« vezane uz naciju i nacionalizam) i ideološke sadržaje – ne može fenomenu moderne nacije, nacije-države i nacionalizma, kao ni fenomenu etnosa i etniciteta uopće, a time ni istraživanju etničkih struktura cjelokupnog stanovništva u zemlji, pristupiti s gledišta kritičke znanosti te kritičkih teorija i znanstvenih modela. Upravo nas te koncepcije o duhovnosti nacije, a time i mit o samorazumljivosti svijeta njezine duhovnosti, napose ljudske svijesti i posebnih »osjećaja«, lako mogu spriječiti pri istraživanju procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije ljudske/etničke zajednice i time procesa izgradnje nacije kao entiteta i kao **moderne zajednice života ljudi**, kao moderne nacionalne zajednice u kojoj ljudi žive zajedno u novim društvenim uvjetima i novim socijalnim interakcijama koje donosi primjena modernosti i novo moderno društvo. Jer, svako društvo, u svim vremenima i na svim prostorima, pa tako i predmodernom društvu (npr. feudalno i staleško) ima drugačiju organizaciju ljudskih zajednica, tj. organizaciju **predmodernih zajednica života ljudi**: i kulturnu i etničku i političku i ekonomsku itd. Isto tako, na drugoj strani, postmoderni svijet stvara uvjete za izgradnju **postmodernih ljudskih zajednica** i time, čini se, radikalno pluralnih zajednica.

U svakom slučaju, ta nas koncepcija o duhovnoj osnovi nacije može spriječiti i sprječava nas da taj proces izgradnje moderne nacije upoznamo preko objektivnih činitelja koje donosi svijet realnoga života ljudi/stanovništva, preko realnog ili stvarnog svijeta koje donosi modernost, moderno društvo i moderni društveni sustavi u stalnom razvoju i promjenama od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. U toj dugoj epohi moderne i modernosti mijenjaju se i stalno transformiraju i društvo i društveni sustavi i nacija i nacija-država i nacionalna zajednica i ujedno međunarodna zajednica, ali ujedno i pluralni svijet života ljudi: i etnički i nacionalni i vjerski i kulturni i društveni uopće. To je, kako vidimo, vrlo zahtjevno područje istraživanja koje moramo utemeljiti na izvorima, a dokumenata o tome ima mnogo, i na znanstvenim modelima. Nužno je iskazati kritičnost prema načinu i svim rezultatima dosadašnjih istraživanja o tome, ali i prema svijetu modernosti i modernom društvu. Ni modernost ni moderno društvo niti modernu naciju, kao ni postmodernom društvu ili viziju o postnacionalnoj pluralnoj zajednici ne treba idealizirati i od njih stvarati nove mitove.

Ostvarenje modernosti i izgradnja modernog društva u nekoj zemlji, ili u svijetu uopće, kako ćemo vidjeti, ne znači i apsolutni napredak na tom području ili kod nekog naroda. Jer, ni moderno društvo (građanski, civilni, kapitalistički i industrijski svijet društvenih odnosa) niti vizija postmodernoga globalnog društva (postindustrijskog) još uvijek nisu riješili silne etničke, kulturne, vjerske i socijalne napetosti i sukobe u svijetu uopće. Još uvijek se ne nazire izgradnja

novog pluralnog, umnog i moralnog društva. Istodobno Čovjek (i jučer u modernom društvu i danas u postmodernoj globalnoj viziji) narušava ekosustav u cjelini o kojem ovisi i njegova budućnost.⁵⁰ Danas bi sve nacije-države, i time međunarodna zajednica koja je utemeljena na projektu nacija-država, morale preuzeti obveze da očuvaju ekosustav u njegovoj cjelokupnosti i da izgrade postmoderni radikalno pluralni, umni i moralni svijet. Kako vidimo, fenomen nacije i nacionalizma, a ujedno etnosa i etniciteta i međuetničkih odnosa i stanja, veoma je kompleksan u svim dijelovima. To je golemo područje istraživanja, koje potpuno traži interdisciplinarnost u pristupu toj temi i utemeljenje znanstvenih modela.

2. Društvene znanosti u Hrvatskoj o izgradnji hrvatske nacije

Ovdje nas zanima, prvo, proces izgradnje moderne hrvatske nacije i ujedno njezina transformacija u nacionalnu državu i/ili naciju-državu i, drugo, koliko su i kako društvene/povijesne znanosti u Hrvatskoj istraživale taj fenomen, tj. pojavu nacije i nacionalizma, te međuetničkih odnosa i stanja na hrvatskome prostoru. Budući da je pojava moderne nacije (i nacionalne države) vezana uz modernost i izgradnju modernog društva ili, drugim riječima, da nacija i nacionalna država predstavljaju pojavne oblike modernosti, o čemu u stručnoj raspravi vlada suglasnost,⁵¹ nužno je upoznati kada se u Hrvatskoj i u kojim oblicima i sadržajima pojavljuje modernost. Od kada dakle možemo govoriti o *početku i relativno kontinuiranom procesu* izgradnje tog modernog svijeta u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) ili poslije u cjelovitoj Hrvatskoj, odnosno o procesu izgradnje europskog modela modernosti, modernoga građanskog društva, modernih društvenih sustava i moderne nacije.

Kada je riječ o primjeni modernosti ili o počecima izgradnje modernog svijeta (tj. europskog modela modernosti, modernog društva i moderne nacije) u hrvatskim pokrajinama, nužno je imati na umu dva stanja i dva procesa: prvo, proces izgradnje modernosti (na području visoke kulture, privrede, školstva i obrazovanja, sudstva, uprave, države itd.) u Habsburškoj monarhiji uopće, unutar koje živi i hrvatski narod i, drugo, proces izgradnje modernosti i taj relativno kontinuirani razvoj u svim hrvatskim pokrajinama. Početak izgradnje predmodernog ili protomodernog svijeta (napose na području rane kapitalističke privrede i novih oblika kulture) u Monarhiji možemo pratiti već od 16. stoljeća dalje, ali modernog svijeta (nove kapitalističke privrede, trgovine, zanata, napretka poljoprivrede, razvoja industrije, pojave građanske kulture, moderne

⁵⁰ Nužno je u društvene znanosti unijeti diskurs ekologije, napose kada proučavamo fenomen nacije i etniciteta. Jer je čovječanstvo, u svim epohama i na svim prostorima, bilo ovisno o ekosustavu. Ali je Čovjek u modernoj epohi narušio ključne osnove ekosustava i tako doveo u opasnost i svoj opstanak.

uprave, sudstva itd.) tek od reformi prosvijećenog apsolutizma, od sredine 18. stoljeća dalje, modernog svijeta koji se, u osnovi, izgrađuje u 19. stoljeću. Na toj razini valja upoznati prodor tih reformi i na hrvatski prostor. No, nema sumnje da su već te reforme (napose reforma agrara, privrede, uprave, sudstva, školstva itd.), promatrajući ih cjelini, najavile i omogućile modernizacijske procese na mnogim područjima života.⁵²

Proces izgradnje modernosti ili modernog svijeta života u hrvatskim pokrajinama možemo pratiti već od kraja 18. stoljeća, kada skromno počinje modernizacija nove kapitalističke privrede, preko njezina *diskontinuiranog razvoja* dalje.⁵³ Dok taj relativno *kontinuirani proces modernosti* (na području privrede, književnog jezika, visoke građanske kulture, uprave, sudstva, školstva, građanskih institucija, novih oblika komunikacija itd.) nastaje tek s organizacijom i razvojem *kulturnog* i zatim *političkog pokreta* koji je u Hrvatskoj započeo s hrvatskim narodnim preporodom (tzv. ilirskim pokretom) tridesetih godina 19. stoljeća.⁵⁴ Prema tome, tek od početka hrvatskog narodnog preporoda, od 1835. godine dalje, napose za revolucije 1848.–49. godine i od kraja 1860. godine do početka 20. stoljeća, u tijeku postupne izgradnje ključnih osnovica europske modernosti u Hrvatskoj, možemo u hrvatskim pokrajinama i time u hrvatskoj javnosti uopće pratiti proces nastajanja: nove moderne kapitalističke privrede, industrijalizacije, novog književnog jezika i posve nove jezične zajednice, visoke građanske kulture, modernog školstva, moderne političke zajednice, moderne uprave, sudstva, novih urbanih sredina, građanskih nacionalnih udruga i institucija itd.

To je početak procesa postupne izgradnje modernoga građanskog društva i modernih društvenih sustava (moderne privrede, visoke građanske kulture, školstva i obrazovanja, političkog i državnog sustava, sustava moderne komunikacije i drugih modernih društvenih sustava), napose nakon rušenja feudalnog poretka (i društvenog i pravnog i političkog i državnog) za revolucije 1848.–49. godine i nakon prihvaćanja modernoga građanskog društva. To je dug proces transformacije hrvatskoga naroda od nepismenog do pismenog (naroda), od pretežno agrarnog stanovništva do industrijskog svijeta, od ruralnog stanovništva do građanskog svijeta, od regionalnosti do okupljanja u nacionalne cjeline itd. To je ujedno i početak procesa izgradnje moderne hrvatske nacije i zatim proces njezine transformacije u nacionalnu državu. Pritom valja imati na umu da su svi ti procesi (izgradnje modernoga građanskog društva, te modernih

⁵¹ Alter 1985; Anderson 1990; Deutsch 1972; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Smith 1991.

⁵² Usp. o tome: *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, 1983; Bradler-Rottmann 1973; Kann 1950; Kann 1957; Kann 1976; Koschatzky 1979; Kretschmayr 1938; Macartney 1968; Mass 1950-1961; Otruba 1963; Wagner 1982; Walter 1958; Zöllner 1974; Zöllner i Schüssel 1997.

⁵³ Bićanić 1952; Šidak i drugi 1968; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

⁵⁴ Šidak i drugi 1988; Gross (ur.) 1981; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

društvenih sustava, moderne hrvatske nacije, nacionalne države ili nacije-države) u hrvatskim pokrajinama tekli neujednačeno, korak po korak, sve do kraja 20. stoljeća. Taj se proces, u posve izmijenjenim društvenim uvjetima, i dalje nastavlja.

Uz to, uz proces postupne izgradnje tog svijeta modernosti i modernog društva, nema sumnje da je to bilo i razdoblje izgradnje posve novih i mnogostrukih identiteta (i jezičnih i kulturnih i političkih i etničkih i nacionalnih i opće društvenih i drugih) i da je, upravo tada, intenzivnije negoli ikada prije, nastajao proces samoidentifikacije ljudi s tim novim svijetom u nastajanju i razvoju. Napose je na taj proces samoidentifikacije ljudi utjecala moderna država: modernizacija njezine uprave, sudstva, administracije, školstva, vojske, popisi stanovništva itd. Istodobno prema tome možemo pratiti dva procesa: proces postupne izgradnje modernosti (i modernog društva i moderne nacije) i ujedno proces izgradnje tih mnogostrukih identiteta.⁵⁵ Sve te promjene, s kojima počinje izgradnja modernih pojava (jezičnih, kulturnih, privrednih, obrazovnih, institucijskih, socijalnih i drugih) i na hrvatskome prostoru, nastaju dakle s hrvatskim narodnim preporodom. Sve to međutim valja promatrati i kao proces stalnih promjena (i jezičnih i kulturnih i privrednih i političkih i obrazovnih i institucijskih i društvenih i socijalnih itd.) prema europskome modelu modernosti, koji, tamo gdje se ostvaruje u zbilji, stvara uvjete za izgradnju modernog društva, moderne nacije i moderne nacionalne države i/ili nacije-države. Drugim riječima, modernost i svijet modernog društva, u zemlji u kojoj se sve to ostvaruje, postupno mijenja i etnički svijet, mijenja i transformira sve razine etničke zajednice, u potpunosti mijenja i transformira etničke strukture stanovništva. Zato je nužno pratiti proces modernizacije i transformacije tradicionalnih etničkih zajednica u zemlji, ali i fenomen etniciteta i etnosa u njegovoj cjelokupnosti.

Taj je realni svijet života stanovništva (modernog društva, modernih društvenih sustava i moderne nacije i nacije-države) predmet istraživanja ove knjige i drugih knjiga koje smo najavili. U prvom dijelu ove knjige raspravljamo o izgradnji moderne nacije i napose o izgradnji moderne hrvatske nacije u 19. i 20. stoljeću, a u drugom i trećem dijelu o izgradnji mnogostrukih i različitih tipova društvenih identiteta u Hrvatskoj.

Međutim, da bismo se mogli upustiti u ta vrlo složena istraživanja, nužno je da ukratko upoznamo kako su društvene/povijesne znanosti u Hrvatskoj vidjele izgradnju moderne hrvatske nacije i koliko je to bio predmet njihova istraživanja.

I u Hrvatskoj su neke društvene znanosti (na području sociologije, antropologije, politologije, etnologije, lingvistike, povijesti književnosti, filozofije itd.) proučavale fenomen nacije i nacionalizma, etniciteta uopće te fenomen

---

⁵⁵ O fenomenu identiteta uopće i o tipovima društvenih identiteta usp. drugi i treći dio ove knjige.

identiteta.⁵⁶ Pa ipak, uza sve vrijedne radove o tome, pojavila su se dva ključna nedostatka: prvo, pokazalo se da su sva ta istraživanja (o podrijetlu i integraciji moderne hrvatske nacije i njezina odnosa spram drugih etnija, naroda, nacija i kultura) sporadična, da su se time bavili pojedinci, najčešće usput, da se nisu pojavila sustavna istraživanja, da nisu pokrenuti posebni dugoročni znanstveno-istraživački projekti o hrvatskoj naciji i nacionalizmu, da se nije pokrenuo poseban časopis namijenjen istraživanju nacije i nacionalizma, te etničkih i nacionalnih identiteta u prošlosti i, drugo, što nas ovdje napose zanima, da te društvene znanosti nisu posvetile posebnu pažnju, osim gotovo simboličnu, istraživanju izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije, te etničkog i nacionalnog identiteta u hrvatskoj prošlosti, na etničkom i političkom teritoriju hrvatskoga naroda. Čini se, prema svemu sudeći, da su ta istraživanja prepustili povjesničarima i historiografiji.⁵⁷

Pa ipak, potkraj 20. stoljeća pojavilo se nekoliko zbornika radova koji, s gledišta primjene znanstvenih modela, poznavanja teorije i ujedno prema svojim znanstvenim rezultatima, mogu poslužiti kao primjer kako istraživati fenomen etnosa u Hrvatskoj: etniciteta, etnije, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa i stanja. U Ljubljani je 1995. godine objavljen zbornik radova pod naslovom *Slovenci v Hrvaški*. To su prošireni i dopunjeni radovi sa znanstvenog skupa, koji je 1993. godine u Ljubljani organizirala V. Kržišnik-Bukić. Ona je i urednica tog zbornika. U tom je zborniku objavljen dvadeset i jedan rad povjesničara, sociologa, etnologa, politologa i književnih povjesničara. U njima su ti autori s interdisciplinarnog gledišta istražili položaj Slovenaca (kao subetnije s njihovom supkulturom) u 19. i 20. stoljeću u Hrvatskoj. Po svom pristupu i znanstvenim rezultatima, bez obzira na različite stavove pojedinih autora, to je primjer kako u Hrvatskoj istraživati etnije, subetnije i međuetničke odnose. No to je tek početak istraživanja etničkog i kulturnog pluralnog svijeta u Hrvatskoj.

Zatim je u Zagrebu 1997. godine objavljen opsežan zbornik radova pod naslovom *Hrvati u Sloveniji*. To su također prošireni i znatno dopunjeni radovi sa znanstvenog skupa koji se 1996. godine održao u Zagrebu pod istim naslovom. Taj je znanstveni skup organizirao *Institut za migracije i narodnosti*. U tom je zborniku radova objavljeno četrdeset i pet (45) rasprava s interdisciplinarnoga gledišta: povijesnog, sociološkog, politološkog, geografskog, demografskog,

---

⁵⁶ Usp. o tome: Artuković 1991; Auguštin 2001; Banac 1988; Beschnitt 1980; Boban 1998; Bogišić 1997; Brozović 1970; Budak (ur.) 1995; Bugarski 1986; Čipek 2001; Čačić-Kumpes (ur.) 1999; Čičak-Chand i Kumpes (ur.) 1998; Dugandžija 1983; Gross 1973; Gross (ur.) 1981; Gross 1981; Gross 1985; Gross i Szabo 1992; Heršak (ur.) 1999; Hrvati u Sloveniji 1997; Janjić 1987; Kale 1999; Kardelj 1973; Kardelj 1975; Katičić 1998; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 2000; Kržišnik-Bukić (ur.) 1995; Lerotić 1984; Lerotić 1985; Markus 2000; Markus 2001; Pleterski 1985; Prica 1937; Raukar 1997; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 2002; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Škiljan 2002; Vince 1978; Vlajčić 1984; Zwitter 1962. i literaturu u tim knjigama.

⁵⁷ O tome temeljito raspravljamo u najavljenoj knjizi o podrijetlu i integraciji hrvatske nacije.

ekonomskog, lingvističkog, institucijskog, pravnog, vjerskog, kulturnog, etnološkog itd. U njima su autori istražili položaj Hrvata (kao subetnije) u Sloveniji od srednjeg vijeka do suvremenosti.

Ta su dva zbornika radova (*Slovinci v Hrvaški i Hrvati u Sloveniji*) nešto posve novo u našim okolnostima, ali i u široj regiji uopće. Po svojim pristupima i napokon znanstvenim rezultatima, bez obzira na različitu kvalitetu radova i različite pristupe, mogu poslužiti kao dobra osnova za istraživanje: fenomena etnosa, etniciteta, etnija, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa i stanja u određenoj sredini, a napose etničkih, kulturnih, jezičnih, vjerskih i političkih identiteta.

Osim toga, *Institut za migracije i narodnosti* u Zagrebu organizirao je 1997. godine znanstveni skup pod naslovom *Etnički razvitak europskih nacija: Hrvatska i Europa*. Na njemu se raspravljalo u sklopu četiriju tematskih cjelina o: oblicima etničnosti u Europi, etničnosti i regijama, etničnosti i jeziku, etničnosti i politici. Taj je skup okupio i povezoao znanstvenike iz različitih disciplina: sociologe, politologe, etnologue, lingviste, teologe, povjesničare, povjesničare književnosti i druge. Njihovi su radovi o tome objavljeni u zborniku: *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb 1998. godine. Zatim je 1999. godine *Institut za migracije i narodnosti* organizirao i drugi znanstveni skup pod istim naslovom (*Etnički razvitak europskih nacija: Hrvatska i Europa*). Na njemu se raspravljalo o: etničnosti i kulturi, etničnosti i obrazovanju, te etničnosti i povijesti. Taj je skup okupio još veći broj znanstvenika iz Hrvatske. Njihovi su radovi objavljeni u dva zbornika: *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb 1999. godine; *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999. godine.

Bez obzira na različite pristupe problemu istraživanja etosa, etniciteta, etnija i subetnija, naroda i nacije, te etničkih i kulturnih identiteta, ti su radovi pokazali da je nužno pokrenuti ta istraživanja u Hrvatskoj. Ti su radovi i literatura u njima dobra osnova za daljnje istraživanje. Na tim se međutim skupovima, a još više u objavljenim radovima, pokazalo: prvo, da svaki znanstvenik procese konstituiranja etnosa (napose: etniciteta, nacije, naroda, etnija, subetnija, supkultura i identiteta) uglavnom promatra unutar svog uskog profesionalnog područja; drugo, da su im i pristupi i rezultati istraživanja posve različiti i, treće, da još uvijek nismo pokrenuli istraživanja tih složenih pojava na hrvatskome prostoru u prošlosti: istraživanja izgradnje moderne hrvatske nacije, a još manje konstituiranja etniciteta, etnija, subetnija i supkultura u Hrvatskoj, kao ni međuetničkih odnosa, a pogotovo nismo pokrenuli istraživanja procesa konstruiranja i transformacija mnogostrukih društvenih identiteta (jezičnih, kulturnih, etničkih, nacionalnih i drugih). Ta su istraživanja, kada je riječ o prošlosti hrvatskog naroda, od njegova doseljenja na prostor rimske Dalmacije sve do suvremenosti, i tada prepušteni povjesničarima, koji bi po svom pozivu i poznavanju povijesnih izvora, morali proučavati te probleme.

3. Historiografija o izgradnji moderne hrvatske nacije

I doista, najviše se tim problemima, vezanim uz integraciju (izgradnju) moderne hrvatske nacije i uz pojavu nacionalizma, bavila naša historiografija. Međutim, iako su mnoge generacije povjesničara dale golem prinos poznavanju hrvatske povijesti (o čemu svjedoče brojne studije, rasprave, knjige, zbornici radova, časopisi, zbirke izvora itd.),⁵⁸ ipak hrvatski povjesničari još uvijek nisu pokrenuli sustavna istraživanja procesa transformacije tradicionalnog društva hrvatskoga naroda i izgradnje moderne hrvatske nacije niti su, nužno uz to, pokrenuli istraživanja fenomena etniciteta, etnija, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa (pluralnog svijeta) u Hrvatskoj, iako su se time na neki način stalno bavili. U tome i jest problem. Objasnimo taj paradoks.

Problem istraživanja fenomena moderne nacije i njezina odnosa spram etniciteta unutar svog etničkog i političkog prostora (spram drugih etnija, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa i stanja) i ujedno spram drugih naroda, nacija i kultura unutar šire regije, ozbiljan je, odgovoran i riskantni posao. Danas, nakon mnogih istraživanja o svemu tome u svijetu, ne možemo više nekritično slijediti mit o samorazumljivosti svih elementa vezanih uz naciju i nacionalizam, tj. taj svijet duhovnosti, nacionalne svijesti i posebnih osjećaja ljudi. Kako smo rekli, taj svijet ljudske svijesti i posebnih osjećaja, vezanih uz proces samoidentifikacije ljudi sa zajednicom u kojoj žive, postojao je (na svim razinama etničke/ljudske zajednice: od *roda* i *plemena* preko *naroda* do *nacije*) i postoji i danas, ali ta stanja (svijesti i posebnih osjećaja) valja uvijek dokazati na povijesnim izvorima, a ne ih pretjerano nekritički generalizirati i mistificirati. Zato, kada raspravljamo o istraživanju procesa izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije i nacionalne države – koju u svakom pogledu moramo, ponovimo, promatrati unutar fenomena etniciteta, subetnija i međuetničkih odnosa u Hrvatskoj – tada uvijek valja kritički ocijeniti jesu li povjesničari pritom primijenili relevantne teorije i znanstvene modele, dakako na razini svjetske znanosti o tome. Tek kada sve to kritički proučimo, kada upoznamo svjetska istraživanja o etnosu, etnicitetu, naciji i nacionalizmu, tek tada možemo učiniti pomak u istraživanju izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije. Danas više ne moramo dokazivati postojanje moderne hrvatske nacije i pisati patriotske studije o njezinoj prošlosti. Hrvatska nacija i nacionalna država i/ili nacija-država je posve formirana i ona postoji u zbilji kao članica međunarodne zajednice. Sada je nužno istražiti proces njezina konstituiranja i razvoja. A to može samo kritička znanost.

Ako polazimo od kritičke znanosti i primjene znanstvenih modela, ako nam je dakle stalo do znanstvenog istraživanja procesa izgradnje moderne hrvatske nacije, a ne do ideologije i do podržavanja mita i stereotipa o samorazumljivosti

⁵⁸ O tome: Antoljak 1992., knj. I-II; Šišić 1962; Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1989; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross i Szabo 1992; Macan 1992; Pavličević 2002; Povijest Hrvata, prva knj. 2003.

nacionalne svijesti i posebnih »osjećaja« vezanih uz naciju, onda najprije moramo upoznati pluralni svijet (i kulturni i etnički i vjerski i društveni) u Hrvatskoj i pratiti nekoliko povijesnih procesa i stanja. Prvo, moramo stalno imati na umu da od doseljenja Hrvata na prostor rimske Dalmacije sve do suvremenosti na hrvatskome prostoru postoji pluralni svijet: jezični, kulturni, vjerski, etnički, nacionalni i društveni, te da hrvatski narod kao dominantna etnija, kao dominantni narod na svom etničkom i političkom prostoru, unutar tog pluralnog stanja u 19. stoljeću, izgrađuje najvažnije moderne građanske sustave (visoke kulture, privrede, politički i državni sustav, sustav modernog školstva i obrazovanja, sustav modernih nacionalnih institucija itd.) unutar kojih nastaju procesi modernizacije i integracije koji vode konstituiranju moderne hrvatske nacije: procesi koji su utjecali na transformaciju hrvatskog naroda (njegova tradicionalnog svijeta života i podijeljenosti u regije i pokrajine) u modernu naciju. Drugo, da bismo međutim mogli upoznati pojavu i razvoj hrvatskog naroda i njegovu preobrazbu u modernu hrvatsku naciju, koja nastaje u tijeku procesa etničkog konstituiranja zajednice, koju taj narod izgrađuje na vrhuncu tog procesa, nužno je ujedno pratiti proces konstituiranja i stalnog razvoja tog pluralnog svijeta na hrvatskome prostoru: jezičnog, kulturnog, vjerskog, etničkog, nacionalnog, političkog i društvenog uopće. Treće, u isto vrijeme valja upoznati odnos hrvatskoga naroda i hrvatske nacije (ali i svih etnija, subetnija i supkultura u Hrvatskoj) spram drugih naroda, nacija i kultura u široj regiji, na prostoru srednje i jugoistočne Europe.

Ključni međutim preokret u tom razvoju sustava etnosa (eticiteta, naroda, nacije, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa) u Hrvatskoj i njegova odnosa spram okoline (drugih naroda, nacija i kultura) nastaje u tijeku postupne izgradnje modernosti i modernog građanskog društva. Prema europskome modelu modernosti, od početka hrvatskoga narodnoga preporoda, od 1835. godine dalje, napose u tijeku hrvatskoga političkoga pokreta koji se razvio za revolucije 1848./49. i od kraja 1860. godine do početka 20. stoljeća i dalje sve do suvremenosti, istodobno na hrvatskom etničkom i političkom prostoru nastaje nekoliko procesa koji su u svakom pogledu važni za temu o kojoj je ovdje riječ, a to su: a) proces primjene modernosti i postupne izgradnje svijeta modernosti i modernog društva; b) proces izgradnje novih/modernih društvenih sustava (hrvatskog književnog jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, nacionalne književnosti, znanosti, umjetnosti, visoke građanske kulture, modernog školstva i obrazovanja, modernih građanskih nacionalnih institucija, kapitalističke privrede, moderne političke zajednice, hrvatske državnosti itd.); c) to je proces postupne transformacije hrvatskog naroda (njegova tradicionalnog svijeta)⁵⁹ i ujedno

⁵⁹ **Tradicionalni život hrvatskog naroda** – to je svijet u kojem je hrvatski narod živio stoljećima, sve do 19. stoljeća: većina stanovništva u hrvatskim pokrajinama živi na selu (preko 95%), u uvjetima zaostale poljoprivrede, u vrlo lošim uvjetima preživljavanja i stanovanja; to je stanovništvo masovno nepismeno (preko 95%, a ponegdje i do 98%), živi u malim seoskim zajednicama, podijeljeno je na uske regije i pokrajine i više upravnih jedinica, podijeljeno je u tri narječja i u kulturni, međusobno se razlikuje u običajima i životu, sa zaostalom tehnologijom itd. Tek će primjena modernosti sve to izmijeniti, ali vrlo sporo. Tradicionalni život

izgradnje moderne hrvatske nacije koja, kao i druge europske nacije, prema europskom modelu modernosti i moderne nacije, nastaje na vrhuncu procesa etničkog konstituiranja ljudske zajednice, ali i proces njezine transformacije u nacionalnu državu i/ili naciju-državu; d) proces konstrukcije novih mnogostrukih identiteta na hrvatskome prostoru; e) proces konstruiranja mnogih nacionalnih ideja, ideologija, nacionalizama, stereotipa itd.⁶⁰

Sve te procese izgradnje novoga svijeta modernog društva i moderne nacije i proces transformacije (tradicionalnog života stanovništva) na hrvatskome prostoru možemo pratiti tijekom tri moderna građanska pokreta koja se, prema europskome modelu i pod utjecajem promjena koje nastaju u Monarhiji, u Hrvatskoj javljaju od kraja 18. stoljeća dalje, a na mnogim se područjima života ostvaruju u 19. i 20. stoljeću. To su sljedeći građanski pokreti tijekom kojih nastaje moderno društvo i moderna nacija:

- a) **Privredni pokret:** moderni građanski privredni pokret, tijekom kojeg nastaju privredne i radne ustanove te organizacija i međusobna povezanost kapitalističkog poduzetništva i proizvodnje, u Hrvatskoj je, u procesu dugoga trajanja, poticao i omogućio razvoj kapitalističke privrede, zanatstva, obrta, trgovine, utemeljio je novčarske ustanove, banke, industrijalizaciju i primijenio industrijsku tehnologiju u cjelokupnoj proizvodnji, potakao je modernizaciju i razvoj poljoprivrede, potakao primjenu novih tehnologija u obradi zemljišta i uzgoja novih kultura u poljoprivredi, pokrenuo razvoj/napredak sela i uključio ga u modernizaciju itd. Na hrvatskome prostoru, u svakoj pokrajini drugačije, taj privredni pokret možemo pratiti od kraja 18. stoljeća dalje i zatim kontinuirano u 19. i 20. stoljeću. Privredni je pokret i ta nova privreda u cjelini izvršila najdublju transformaciju života hrvatskoga naroda.⁶¹
- b) **Kulturni pokret:** moderni građanski kulturni pokret, kao i kod drugih naroda u Monarhiji, utemeljio je i razvio, u procesu dugoga trajanja, u Hrvatskoj modernu visoku građansku kulturu. Taj građanski kulturni pokret u Hrvatskoj počinje s hrvatskim narodnim preporodom (tzv. ilirskim pokretom) od 1835. do 1848./49. godine, nastavlja se zatim, u posebnim uvjetima, za neoapsolutizma od 1850. do 1860. godine, a onda se vrlo intenzivno razvija od 1860./61. godine do početka 20. stoljeća i dalje kada su uglavnom izgrađene sve osnovice moderne građanske nacionalne kulture. Objasnimo ukratko sadržaj i funkcionalnost te moderne kulture. Da bi uspio moderni privredni pokret u Hrvatskoj (u gradu i na selu), kao i bilo gdje

---

većine naroda (masovna nepismenost na selu, loši uvjeti života i stanovanja, slaba ishrana itd.) ostaje, u mnogim slučajevima, gotovo do sredine 20. stoljeća. Usp. o tome naše tabele na kraju knjige o pismenosti i stanovanju stanovništva; usp. Bičanić 1936; Leček 2003.

⁶⁰ O konstrukciji različitih tipova društvenih identiteta (etničkih, nacionalnih, kulturnih, političkih itd.) i ujedno različitih ideologija u Hrvatskoj u 19. stoljeću raspravljamo u trećem dijelu ove knjige.

⁶¹ Usp. o tome: Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991; Šidak i drugi 1988.

na prostoru europske periferije i poluperiferije, da bi hrvatski narod, kao i drugi narodi u Habsburškoj monarhiji, mogao izgraditi modernu privredu (i primijeniti nove tehnologije u industrijalizaciji zemlje i poljoprivredi), nužno je bilo opismeniti narod i/ili utemeljiti visoku građansku kulturu: provesti standardizaciju književnog jezika i započeti s njegovom primjenom u javnom životu (u književnosti, znanosti, školstvu, novinstvu, sudstvu, upravi itd.), izgraditi vlastitu književnost, znanost i umjetnost, osnovati i organizirati sve oblike modernog školstva (od osnovnog, preko srednjeg do modernog sveučilišta), potaći opće obrazovanje stanovništva, osnovati moderne građanske kulturne institucije, pokrenuti brojne novine i časopise itd. To su mnoge generacije elita u Hrvatskoj posve uspjele već u tijeku 19. stoljeća.⁶²

- c) **Politički pokret:** moderni građanski politički pokret, koji su, prema europskom modelu modernosti, razvili i drugi narodi u Monarhiji, utemeljio je u Hrvatskoj, u procesu vrlo dugoga trajanja, moderni politički sustav koji je (a) postao nosilac modernog nacionalnog programa i nacionalnog suvereniteta, (b) utemeljio je nove nacionalne institucije i (c) ostvario ključne nacionalne projekte (kulturne, privredne, političke, školske i obrazovne itd.) na kojima je izrasla moderna hrvatska nacija i moderno društvo. Već su hrvatski preporoditelji, od 1842. do 1848. godine, osnovali prve političke stranke u Hrvatskoj i donijeli prve građanske nacionalne programe. No, prvi moderni građanski politički pokret u Hrvatskoj nastao je za revolucije 1848.–49. godine koji se odlikuje: građanskim slobodama, višestranačjem, prvim slobodnim izborima, prvim parlamentarizmom i formiranjem trodiobe vlasti itd. Taj će se politički pokret napose razviti od 1860. godine dalje.⁶³ Tijekom tog političkog pokreta u hrvatskim su pokrajinama, o tome nema spora, mnoge generacije ljudi prihvatili sveopći nacionalni projekt (privredni, kulturni, obrazovni, politički, društveni, socijalni itd.) prema kojem su, do početka 20. stoljeća, izgradili sve ključne osnove (privredne, kulturne, političke, društvene, institucionalne itd.) na kojima se, istaknimo to, osniva moderno građansko društvo i moderna nacija, koje su postupno ujedinile sve segmente hrvatskog naroda (sve regije i pokrajine) u jednu cjelinu ili novu zajednicu: u modernu hrvatsku naciju.

Ti su moderni građanski pokreti u Hrvatskoj (privredni, kulturni i politički, a na njima se osnivaju i socijalni i nacionalni i antropološki pokreti) u potpunosti izmijenili tradicionalni svijet života hrvatskoga naroda. Tijekom tih pokreta, mnoge su generacije stanovništva (sve njegove strukture: elite, intelektualci, radnici, privrednici, bankari, poljoprivrednici itd.) izgradile posve nove socijalne i društvene osnovice i sve oblike društvenog života, izgradile su moderno građansko

⁶² Šidak (ur.) Spomenica 1969; Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šišić 1925.

⁶³ Usp. o tome: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Gross-Szabo 1992; Korunić 1998.

društvo i modernu hrvatsku naciju. Tada, unutar tih složenih privrednih, kulturnih, političkih i socijalnih procesa, u tijeku modernizacije svijeta života, s vremenom sve više, nastaju mnogostruke interakcije među ljudima na hrvatskom prostoru: i jezične i kulturne, političke i ekonomske i socijalne, etničke i nacionalne i mnoge druge. Ali je nastao i nov svijet etniciteta i međuetničkih odnosa, posve nov svijet etničkih struktura stanovništva u zemlji, unutar kojeg nastaje i razvija se hrvatska nacija i sve druge etničke manjine. To je nov svijet multikulturalnog društva ili interkulturalne i socijalne komunikacije među ljudima.

Drugim riječima, mnoge su generacije ljudi u Hrvatskoj u tijeku tog privrednog, kulturnog i zatim političkog pokreta, u tijeku primjene modernosti, izgrađivale taj novi svijet i time mijenjale i sebe (svoj identitet) i etničke zajednice u kojima su živjele. Tada se mijenjaju sve etnije u Hrvatskoj: i hrvatski narod kao dominantna/većinska etnija i sve druge subetnije i njihove supkulture. Polazeći prema tome od realnog svijeta u kojem su živjele, radile i stvarale – od hrvatskog etničkog i političkog teritorija, hrvatske političke i državne tradicije, povijesnih i posve novih građanskih institucija, institucijskog i političkog poretka, zasebnog jezika, kulture, hrvatske političke zajednice i državnosti, hrvatskoga naroda kao etnosa, postojanja svijeta različitih etnija, subetnija i supkultura, različitih vjera i narječja itd. – koje su naslijedile iz ranijih epoha, unutar kojeg je hrvatski narod stoljećima živio, mnoge generacije ljudi različitog socijalnog i etničkog podrijetla u Hrvatskoj u 19. stoljeću, prema europskom modelu modernosti, istodobno, korak po korak, primjenjuju modernost na mnogim područjima i stvaraju ključne osnove (književnog jezika, visoke kulture ili visokokulturni sustav, sustav kapitalističke privrede, moderne političke zajednice, školstva, pismenosti i obrazovanja, nacionalnih građanskih institucija itd.) na kojima se konstituira i razvija i moderno građansko društvo i moderna hrvatska nacija i ujedno nacionalna država.

Uvijek su sve te generacije ljudi polazili od tog svijeta realnosti (koji znači život i životnu sredinu) i stalno ga, korak po korak i prema mogućnostima, modernizirali i razvijali na svim područjima života. U isto vrijeme, kako smo rekli, mijenja se i samoidentifikacija ljudi s tim novim svijetom u nastajanju. Lako je za svako razdoblje tijekom tog pokreta i za svaku generaciju ljudi istražiti, na temelju izvora dakako, koliko su pridonijele općem razvoju zemlje u kojoj su živjele i djelovale. Ako prema tome pođemo od tog svijeta realnosti i/ili svijeta života – a ne prije svega od duhovnosti i ideologija, koje najčešće ne znači niti tvori samu stvarnost – tada je lako zamijetiti da u toj izgradnji novoga svijeta modernog društva i tih društvenih sustava i moderne hrvatske nacije sudjeluju svi oni koji su, u određenom razdoblju, bili postupno uključeni u taj sveopći pokret (kulturni, politički, privredni i socijalni), u koji se s vremenom uključuje i mora uključiti, jer to određuje život, većina stanovništva (elita, inteligencija, poduzetnici, privrednici, bankari, političari, zanatlije, obrtnici, poljoprivrednici itd.), a ne samo i ne u prvom redu samo elita, koja tobože prije svih postaje

»svjesna nacije«, koja prihvaća određeni »model« ili »projekt« nacije i zatim putem razvoja »nacionalne svijesti« kod nižih slojeva ostvaruje »ideju nacije«. ⁶⁴ U izgradnji dakle modernog svijeta života (građanskog i industrijskog društva, moderne nacije, moderne privrede, moderne građanske kulture, modernog školstva i obrazovanja, primjene modernih tehnologija itd.), a time i u procesu postupne transformacije tradicionalnog društva, sudjeluju sve strukture stanovništva, svaka interesna grupa na svoj način, a ne samo elite.

Zapravo, elite su u tijeku kulturnog, političkog i socijalnog pokreta u Hrvatskoj također iskazivale i razne ideje, ideologije i stereotipe o jeziku, kulturi, pravu, državi, narodu, naciji, napretku i o »drugima« (identitet »drugoga«): o drugom narodu, drugoj naciji, drugoj kulturi, drugom jeziku, o prijateljima i neprijateljima itd. Bio je to svijet ideja i ideologija i identiteta »drugoga«, koje u sebi sadržavaju i različite oblike svijesti ljudi koji su ih stvarali, njihove posebne »osjećaje«, razne nacionalizme, stereotipe (napose o drugome), ideje solidarnosti, o međusobnom povezivanju naroda, programe o federalizmu, o prijateljima i neprijateljima itd. Različite ideje i ideologije sličnog sadržaja, prilagođene sredini u kojoj su nastale, možemo naći gotovo u svakom političkom pokretu, napose u razdoblju masovnih društava u 19. i 20. stoljeću. Te se ideje i ideologije, svijest ljudi i njihovi »osjećaji« kao i razni stereotipi i identiteti o »drugome« (drugom narodu i drugoj naciji) mijenjaju od generacije do generacije.

Tijekom privrednoga, kulturnoga i političkoga pokreta u Hrvatskoj u 19. stoljeću, kada se stvaraju ključne osnove moderne hrvatske nacije, ta su se dva područja života ljudi – red/područje zbilje (ljudskih zajednica i ljudskoga društva) i red/područje ideja i ideologija i stereotipa o »drugome« – često razilazila. Na primjer, poimanja mnogih generacija elite o jeziku, kulturi i narodu, pogotovo kada su sve to pokušavali prilagoditi ideji slavenske solidarnosti (ilirskoj ili jugoslavenskoj ili austroslavističkoj ideologiji), nisu uvijek bila u skladu sa stvarnošću (s redom realnosti i zbilje: sa životom kod tih naroda), što je posve razumljivo kada je riječ o ideologijama koje se najčešće grade na fikcijama, koje često nisu bile usmjerene na izravno ostvarivanje i praktično djelovanje. Moramo međutim istaknuti da su katkada tu stvarnost (izgradnju realnoga ili novog modernog života u hrvatskoj sredini: književnog jezika, oblika suvremene književnosti, visoke građanske kulture ili visokokulturnog sustava, školstva i obrazovanja, znanosti itd.) nastojali prilagoditi tim ideologijama o slavenskoj solidarnosti. Pa ipak, budući da je građena na fikciji i da nije prilagođena realnosti, ili baš zbog toga, ta ideologija slavenstva (npr. ideologija slovinstva, ilirstva i južnoslavenstva) nije ometala, niti je to mogla, nastanak modernog svijeta u Hrvatskoj: izgradnju građanskog društva, modernih društvenih sustava (književnog jezika, visoke kulture, moderne privrede, modernog školstva i obrazovanja, nacionalnih institucija, političke zajednice itd.) i time

⁶⁴ Hrvatska historiografija gotovo potpuno zastupa tu jednostavnu koncepciju i zato eliti (različitog socijalnog i etničkog podrijetla) dodjeljuje ključnu ulogu u izgradnji moderne hrvatske nacije.

moderne hrvatske nacije. U tom slučaju, kao i u svakom drugom, valja ispitati funkcionalnost tih ideja i ideologija i njihovu mogućnost (često vrlo ograničenu) da utječu na promjenu stvarnoga svijeta života. Nema dakle spora, jer je to povijesni razvoj i kod nas i u svijetu pokazao u mnogim slučajevima, da ideje i ideologije, koje nisu prilagođene stvarnosti i stvarnom svijetu, da sve ono što nije životno i utemeljeno u zbilji, realni život najčešće ili gotovo u pravilu odbaci. To se dogodilo i s ideologijama o slavenskoj solidarnosti hrvatskih preporoditelja (slovinštvom, ilirizmom, južnoslavenštvom i dr.).

Prema tome, pri istraživanju procesa izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije, kao nove etničke/ljudske zajednice, kada nastaju i osnove buduće hrvatske nacionalne države i/ili nacije-države, moramo uvijek imati na umu sljedeća stanja i procese: prvo, da u hrvatskoj sredini oduvijek, od antičkih vremena do suvremenosti, pa dakle i u 19. stoljeću kada nastaju te najvažnije moderne osnove (privredne, kulturne, političke, društvene, socijalne) na kojima izrasta moderna hrvatska nacija, postoji pluralni svijet (i jezični i etnički i kulturni i vjerski i društveni i socijalni) i da je prema tome na tom prostoru stalno prisutan proces konstituiranja, transformacije i razvoja etničke i kulturne različitosti (identiteta »prvoga« i »drugoga«); drugo, da već od početka 19. stoljeća možemo pratiti proces izgradnje modernog društva u Hrvatskoj; treće, da na hrvatskome prostoru, u tijeku primjene modernosti, nastaje proces etničkog konstituiranja zajednice, proces izgradnje moderne hrvatske nacije; četvrto, da tada, u tijeku izgradnje modernih osnovica, nastaje proces samoidentifikacije ljudi s novim svijetom; četvrto, da se na tom prostoru pojavljuju mnoge ideje, ideologije, stereotipi itd.

Sve to možemo istraživati prema modelu (A, B, C i D) koji smo naveli i o njemu ćemo još raspravljati.⁶⁵ To je veoma zahtjevno područje istraživanja. Nužno je pritom primijeniti interdisciplinarni pristup i dobro poznavati rezultate znanstvenih istraživanja o svemu tome u svijetu, napose o fenomenu etniciteta, etnosa, naroda, moderne nacije, razvoja nacionalizma, etnija, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa i stanja, tj. rezultate istraživanja o svemu tome na području sociologije, antropologije, politologije, socijalne lingvistike, historiografije, povijesti književnosti, povijesti kulture itd. Ali sve te rezultate istraživanja o fenomenu nacije valja kritički i ocijeniti i prihvatiti.

Ta su istraživanja u svijetu, napose zadnjih dvadesetak godina, postigla izvanredne rezultate. O tome svjedoče mnogi radovi sociologa, antropologa, politologa, lingvistica, etnologa, povjesničara i drugih znanstvenika koji su razvili mnogostruka istraživanja o etnicitetu, naciji i nacionalizmu, te etničkom i nacionalnom identitetu u Engleskoj, SAD-u, Kanadi, Francuskoj, Njemačkoj i drugim zemljama.⁶⁶ Zato svaki povjesničar u Hrvatskoj, koji se želi baviti

⁶⁵ Usp. naprijed tekst ovog predgovora, naš uvod i zaključno poglavlje u kojima govorimo o tome.

⁶⁶ Usp. o tome: *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001. i literaturu koja je tu navedena, te radove o tome koje navodimo na kraju naše knjige. U tim se knjigama nalazi opsežna bibliografija o tome.

istraživanjem tih pojava u hrvatskoj sredini u njihovoj međuovisnosti (ponovimo: procesom konstituiranja i razvoja etniciteta, etnija, subetnija i supkultura, naroda i procesom izgradnje moderne hrvatske nacije) mora upoznati rezultate svjetske znanosti o svemu tome i mora primijeniti taj interdisciplinarni pristup. To međutim, kako ćemo pokazati, hrvatska historiografija još uvijek nije učinila. Istraživanja povjesničara/ki o svemu tome u hrvatskoj sredini nisu na razini svjetskih istraživanja. Mnoge povijesne pojave i procese, vezane uz nastanak i razvoj moderne hrvatske nacije i nacionalne države, o kojima ovdje raspravljamo, još uvijek nismo ni započeli istraživati. Zbog toga su i rezultati istraživanja vrlo slabi. Nije nam lako o tome pisati. Ali, ako nam je stalo do znanosti i znanstvenih istraživanja fenomena nacije, onda je nužno iskazati kritičnost i konačno prihvatiti znanstvene metode o tome te iskazati kritičnost spram mita o samorazumljivosti svih elemenata vezanih uz naciju: nacionalne svijesti, jedinstva »osjećaja«, nacionalnog karaktera, »duhovnosti« itd.

O tome ćemo opširnije raspravljati u najavljenim knjigama. Najprije odgovorimo na sljedeća pitanja koja se odnose na postupak i metode hrvatskih povjesničara. Prvo, koja su područja istraživanja i/ili koje su povijesne pojave (sociokulturne, političke, društvene, socioekonomske ili ideologiju i svijet duhovnosti) izabrali na kojima prate proces podrijetla i integracije hrvatske nacije? Drugo, jesu li se u tom svom istraživanju koristili znanstvenim modelima? Treće, jesu li poznavali suvremena istraživanja u svijetu o fenomenu etniciteta, moderne nacije i nacionalizma?

Mnoge generacije hrvatskih povjesničara – od F. Račkog, I. Kukuljevića Sakcinskog, T. Smičiklase, Đ. Šurmina, Vj. Klaića, F. Šišića, R. Horvata, V. Bogdanova, J. Šidaka sve do suvremenika, npr. M. Gross, N. Stančića, P. Strčića, I. Iveljić i svih onih koji slijede njihove modele i metode – iako nisu zanemarili političke, ekonomske i društvene pojave i procese, ipak su za istraživanje procesa integracije hrvatske nacije izabrali uglavnom područje raznih ideja, ideologija, nacionalne svijesti, posebnih »osjećaja« i time svijeta subjektivnosti i duhovnosti.⁶⁷ Iako pritom proučavaju kulturni i politički pokret u hrvatskoj sredini, ipak je to bio i uglavnom ostao tradicionalni koncept, koji se s gledišta znanstvenih modela i teorija malo mijenja, jer se u pravilu oslanja na psihološke, subjektivne i ideološke činitelje vezane uz naciju i nacionalizam, o čemu smo već raspravljali.⁶⁸

Napose su to pokazali pri proučavanju ideologije ilirizma i južnoslavenstva koju su nalazili u hrvatskoj politici u 19. stoljeću, kada nastaju najvažnije osnove (privredne, kulturne, političke, društvene, socijalne) koje transformiraju

⁶⁷ I autor je ove knjige, prije više godina, istraživao područje ideologija, ali ne s gledišta izgradnje nacije, već s gledišta pojave i razvoja hrvatskoga političkog programa, koncepcije federalizma itd.

⁶⁸ Usp. o tome djela tih autora koja smo naveli u literaturi. O tome više u najavljenim knjigama. Usp. i: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 1999.

tradicionalno društvo na hrvatskome prostoru i ujedno hrvatski narod u modernu hrvatsku naciju. Povjesničari su u tim ideologijama, koje su iskazivali hrvatski preporoditelji, nalazili postojanje i razvoj dviju nacionalnih svijesti i dviju nacionalnih ideja: hrvatsku i jugoslavensku, ali i proces integracije tih dviju nacija (hrvatske i jugoslavenske). Proces integracije i izgradnje hrvatske nacije nalazili su na području nacionalne svijesti, ideologije i posebnih »osjećaja«. Pritom su u iznimno složen problem etnosa, etniciteta i međuetničkih odnosa unijeli mnogo nejasnoća, nejasne pojmove i pretjerane ocjene i o hrvatskoj naciji i o južnoslavenstvu uopće. U njihovim je radovima o tome stalno prisutan mit o samorazumljivosti ključnih elemenata vezanih uz nastanak nacije: nacionalne svijesti, posebnih »osjećaja«, duha i duhovnosti nacije, ideologije uopće i napose nacionalno-integracijske ideologije itd. Zbog toga su, kada je riječ o složenom procesu izgradnje modernog društva i moderne nacije, manje istraživali ta tri moderna građanska pokreta (privredni, kulturni i politički) i najvažniji projekt hrvatske politike u 19. stoljeću: nacionalni program vezan uz moderno društvo i napose uz austroslavizam i federalizam. To je program o ustrojstvu austrijske i/ili srednjoeuropske federacije unutar koje bi hrvatski narod postigao političku cjelovitost i samostalnost. Bio je to, nema sumnje, ključni politički projekt hrvatske politike u 19. stoljeću, koji je bio potpuno prilagođen hrvatskomu nacionalnomu programu i europskomu modelu modernosti. Taj je program federalizma, koji je od 1848.–49. godine trajno prisutan u hrvatskoj politici, omogućavao teritorijalnu cjelokupnost hrvatskih zemalja i izgradnju hrvatske nacije.⁶⁹

Još su veću pomutnju hrvatski povjesničari unijeli 70-tih i 80-tih godina 20. stoljeća kada su jugoslavensku ideju/ideologiju počeli promatrati kao nacionalno-integracijsku ideologiju, koja je, prema njihovu mišljenju, bila u funkciji nacionalne integracije: dakle, u funkciji integracije modernih nacija. Kako bi objasnili proces integracije hrvatske nacije, koji valja promatrati unutar svijeta etnosa i/ili ljudskih zajednica i etniciteta u Hrvatskoj, ideologija postaje središte njihova istraživanja. Polazeći od uvjerenja da će ideologija jugoslavenstva dati odgovor na pitanje kako nastaje proces integracije moderne hrvatske nacije, u mnogim su radovima tvrdili da je »jugoslavenska ideologija bila hrvatska nacionalno-integracijska ideologija«, da je dakle u isto vrijeme na »različite načine povezivala hrvatstvo i jugoslavenstvo i bitno pridonosila konstituiranju hrvatske nacije«. Na temelju tih premisa, koje su se u mnogim raspravama i knjigama stalno ponavljale, na kojima su se odgajale generacije studenata, slijedio je zaključak da je jugoslavenska ideja/ideologija, napose od kraja 1860. godine, funkcionirala »kao hrvatska nacionalna integracijska ideologija sa zadatkom da mobilizira najprije hrvatsku inteligenciju na putu izgradnje moderne hrvatske kulture i državnosti, dakako uvijek s aspekta budućeg sjedinjenja Jugoslavena«. Dokazivali su da je jugoslavenska ideologija širila nacionalnu svijest i posebne

⁶⁹ Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998.

»osjećaje« i značila krajnji cilj hrvatske politike, iako je nacionalni program (koji je u Hrvatskoj objedinio tri ključna pokreta: privredni, kulturni i politički) i program austroslavizma i federalizma, kako smo rekli, svjedočio o trajnom opredjeljenju hrvatske politike u 19. stoljeću (1) za izgradnju modernog društva i moderne nacije na hrvatskom prostoru i (2) za austrijsku i/ili srednjoeuropsku federaciju. Pritom su hrvatski političari smatrali, i to su jasno izrekli već 1848./49. godine,⁷⁰ da se austrijska vlada preko Hrvatske angažira na Balkanu, kako bi se narodi na prostoru jugoistočne Europe s vremenom pridružili srednjoeuropskoj federaciji kao u svemu naprednijem području.⁷¹

Komparativno dakle istraživanje jugoslavenske ideologije i političkog programa federalizma i austroslavizma pokazalo je, prvo, da ta ideologija ne sadržava neke nacionalno-integracijske elemente, jer modernizacijske i integracijske procese – tj. primjenu modernosti i ujedno procese integracije i transformacije – valja tražiti unutar modernosti i modernog građanskog društva i društvenih sustava (građanske kulture, moderne privrede, školstva i obrazovanja, modernog političkog sustava itd.) u razvoju i, drugo, da je hrvatski nacionalni program bio vezan uz projekt austrijskog federalizma, a time i uz srednjoeuropski državni prostor, a preko njega uz europski model modernosti i modernoga građanskoga društva.⁷² A upravo ostvarenje te modernosti potiče društvene promjene (kulturne i obrazovne i političke i ekonomske itd.) i brži proces konstituiranja nove etničke zajednice: moderne nacije. Zato istraživanje fenomena etnosa i etniciteta, te modernizacije i integracije vezane uz fenomen moderne nacije i nacije-države valja tražiti izvan svijeta duhovnosti i ideologije: na području svijeta života stanovništva.

Ako dakle počemo od kritičke znanosti i znanstvenih modela – imajući pritom na umu rezultate istraživanja u svijetu o etnosu, etnicitetu i napose o procesu konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice, a na vrhuncu tog procesa (u tijeku primjene modernosti i izgradnje modernoga građanskoga društva) nastaje moderna nacija – tada je lako zamijetiti da je to bio pogrešan izbor područja istraživanja: područja različitih ideja, ideologija, nacionalne svijesti, posebnih osjećaja, svijeta duha i duhovnosti. Na tom tradicionalnom konceptu, koji slijedi neobuzdani romantizam iz 19. stoljeća, koji se oslanja na psihološke, ideološke i subjektivne činitelje, koji se uz to nekritički generaliziraju i u idealno-patriotskom obliku (jer je po njima nacionalna svijest uvijek idealna, racionalna i pozitivna) prenose s generacije na generaciju ljudi, ne možemo upoznati proces izgradnje i razvoja modernog društva u Hrvatskoj i ujedno moderne hrvatske nacije i nacije-države, koja, kako je rečeno, nastaje tek na vrhuncu procesa konstituiranja etničke/ljudske zajednice u svijetu modernosti i modernoga

⁷⁰ Usp. o tome: Korunić 1982; Korunić 1986; Korunić 1998.

⁷¹ O tim stavovima hrvatskih povjesničara: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993.

⁷² Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998.

građanskoga društva. Još manje možemo istraživati fenomen nacionalizma, etniciteta, subetnija i supkultura te međuetničkih odnosa i stanja u Hrvatskoj. Taj izbor i metode kojima su se služili nije donio niti može donijeti pomak u istraživanju procesa izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije i napose njezina odnosa spram drugih naroda, nacija i kultura u široj regiji. Proces konstituiranja etničke zajednice i time sustava etnosa u Hrvatskoj (ponovimo: to je fenomen izgradnje/razvoja moderne nacije, nacionalne države, pojave nacionalizma, etniciteta, etnija, subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa i stanja) moramo prije svega istraživati na području tog svijeta realnosti i zbilje (unutar društva i društvenih sustava u razvoju) jer je područje duhovnosti i psihičkih sustava (ljudske svijesti, posebnih osjećaja i ideologije) samo jedan segment (dakako također važan) tih stanja i procesa. Napose je pogrešno procese integracije, modernizacije i stalne transformacije, vezane uz izgradnju hrvatske nacije i nacionalne države, umjesto na području modernog društva i društvenih sustava, tražiti u raznim ideologijama i u svakoj ideologiji nalaziti nacionalno-integracijske procese. A to je postala redovita pojava. Još uvijek se tako piše i raspravlja. Još uvijek naše studente preko ispitne literature i na predavanjima uvjeravaju da je jugoslavenska ideja/ideologija ujedno bila i hrvatska nacionalno-integracijska ideologija.⁷³ Zato i nismo mogli pratiti rezultate kritičkog istraživanja fenomena etniciteta u svijetu i to primijeniti kod nas.

Isto je tako, kada raspravljamo o rezultatima istraživanja historiografije (1) o primjeni modernosti i/ili izgradnji modernoga građanskoga društva u Hrvatskoj i (2) o procesu transformacije tradicionalnog društva hrvatskoga naroda i (3) o izgradnji moderne hrvatske nacije, važno odgovoriti na pitanje jesu li se povjesničari/ke koristili znanstvenim modelima? Sve do 70-tih godina 20. stoljeća povjesničari/ke se u tom istraživanju nisu koristili znanstvenim modelima niti su svoja istraživanja utemeljili na teorijama o naciji i nacionalizmu. U svojim su radovima ponavljali fragmente raznih ideja i stereotipa koje su nalazili u izvorima, uglavnom u novinama, a to su, kako ćemo pokazati, drugorazredni povijesni izvori. Ali ni o tome nije bilo sustavnog istraživanja. Tek je M. Gross učinila pomak u tom istraživanju. Najprije je, s više radova u povijesnim časopisima, počela izvještavati o radovima i metodama istraživanja modernih nacija u svijetu. Zatim je, početkom 80-tih godina 20. stoljeća, prihvatila znanstveni model M. Hrocha i prema njemu pokušala dati teorijske osnove za istraživanje integracije hrvatske nacije.⁷⁴ Bio je to u svakom slučaju poticaj da se hrvatski povjesničari počnu zanimati za te rezultate istraživanja u svijetu. Iako u svom radu o procesu integracije hrvatske nacije nije izabrala primjeren znanstveni model za istraživanje fenomena etnosa (stanovništva), etniciteta i moderne nacije u Hrvatskoj, ipak su

⁷³ Gross 1981; Gross 1985; Gross i Szabo 1992.

⁷⁴ Gross 1981; usp. i druge radove: Gross 1985; Gross i Szabo 1992.

od tada gotovo svi hrvatski povjesničari, ali i neki etnolozi,⁷⁵ slijedili njezino objašnjenje nastanka i/ili integracije hrvatske nacije. Objasnimo taj paradoks.

M. Gross je za istraživanje integracije hrvatske nacije također izabrala subjektivne činitelje i time područje duhovnosti: »rađanje« i »dinamični razvoj« nacionalne svijesti. I ona polazi od nacionalne svijesti, ali ne statične, ne one koja se »iscrpljuje samo u prirodnom osjećaju pripadnosti naciji, kao što je to u etničkoj zajednici«. Ovdje već na početku valja primijetiti da je nacija također etnička zajednica, tj. zajednica ljudi/etnosa ili ljudska zajednica, da moderna nacija nastaje, kako smo rekli, na vrhuncu procesa konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice ili na vrhuncu procesa etničkog konstituiranja zajednice i ujedno na vrhuncu procesa izgradnje modernoga građanskoga društva. Iako naime predlaže da se odbaci psihološka interpretacija nacije, tj. uvjerenje da naciju »zapravo konstituira samo svijest njezinih pripadnika«, ipak proces integracije hrvatske nacije traži i nalazi na području subjektivnih i psiholoških osnovica i tzv. duhovnosti: na području ljudske svijesti i osjećaja vezanih uz naciju, odnosno na području »dinamične« nacionalne svijesti. Umjesto statične svijesti, uvjerenja je da »objašnjenju« integracije nacija više pridonose one teorije koje polaze od »dinamičnog, razvojnog karaktera« nacionalne svijesti. Prihvatajući to tzv. »genetičko gledište« o dinamičnom i »razvojnog karaktera« nacionalne svijesti, Gross je pokušala učiniti »prve korake« u proučavanju »procesa preobrazbe etničke zajednice, tj. hrvatskoga srednjovjekovnoga naroda« u modernu hrvatsku naciju. Taj je proces/model nazvala »nacionalnom integracijom« koju objašnjava pomoću modela M. Hrocha.⁷⁶

To je prvi pokušaj hrvatske historiografije da se s gledišta znanstvenog modela nastoji proučiti proces integracije hrvatske nacije. No, iako je uočila neke nove pojave (proces prevladavanja lokalizama i regionalizama, te izgradnju političke, ekonomske i kulturne nacionalne zajednice itd.) koje su važne za integraciju nacije, ipak, gledajući u cjelini, M. Gross je integraciju hrvatske nacije i dalje zasnivala na tradicionalnom konceptu: na pojavi i »dinamičnom« razvoju nacionalne svijesti i osjećaja (»jačanju osjećaja identiteta«) i na konceptu o duhovnosti nacije. Nosilac nacionalne svijesti, ali sada »dinamičnog i razvojnog karaktera«, najprije su pojedinci koji »nesustavno iznose ideje« koje tek »postepeno dobivaju mobilizatorsku ulogu u procesu nacionalne integracije« (faza A). Zatim nastupa druga ili središnja i odlučna faza (B) u kojoj grupa »rodoljuba« putem raznih institucija »sustavno i organizirano obavlja nacionalnu propagandu koja najprije obuhvaća samo užu krug, zatim se širi na više klase, a kasnije i na šire slojeve nacije koja nastaje«. Treća faza (C) nastupa »kada se može smatrati da je proces nacionalne integracije uglavnom dovršen« jer je »većina pripadnika nacije postala nacionalno svjesna« te je »sposobna da sudjeluje u masovnom

⁷⁵ Usp. Rihtman Augustin 2001, 109-111.

⁷⁶ Gross 1981.

nacionalnom pokretu« i zato »jer se pretežna većina nacije može mobilizirati u borbi za gospodarske, društvene, političke i kulturne oblike života, potrebne afirmaciji neke nacije«.

Polazeći od tog modela M. Hrocha i prilagođavajući ga hrvatskoj sredini, M. Gross je zaključila da se na tadašnjem »stupnju znanstvenoga istraživanja može sa sigurnošću reći« da je u procesu integracije hrvatske nacije u 19. stoljeću »najviše napredovala i učvrstila se nacionalna svijest«, da su »nastale nacionalne ideologije« koje su »imale znatnu mobilizatorsku snagu najprije u obuhvaćanju građanstva« i da su se zatim »postepeno demokratizirale i obuhvatile i šire slojeve društva«. ⁷⁷

Kako vidimo, proces nacionalne integracije i/ili proces integracije hrvatske nacije je dovršen kada nacionalna svijest postigne najviši stupanj razvoja i kada »dinamična i razvojna nacionalna svijest« postupno »obuhvati šire društvene slojeve«. A tu svijest prenose i šire ideje, ideologije, odnosno nacionalno-integracijske ideologije, masovni nacionalni pokreti i nacionalna propaganda. Tim putem i tek tada većina pripadnika nacije postane nacionalno svjesna i sposobna da sudjeluje u masovnom pokretu itd.

Prema uvjerenju M. Gross, u procesu »dinamičnog razvoja nacionalne svijesti« i time u procesu integracije hrvatske nacije najvažniju je ulogu imala jugoslavenska ideologija. Smatrala je, kako smo rekli, da je »jugoslavenska ideologija bila hrvatska nacionalno-integracijska ideologija« i da je na »različite načine povezivala hrvatstvo i jugoslavenstvo i bitno pridonosila konstituiranju hrvatske nacije«. Taj nam pristup i te metode, ako ostanemo pri svemu tome, ne omogućavaju da utemeljimo znanstvena istraživanja procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih zajednica, da proučimo fenomen etniciteta, nacije, subetnija i supkultura te međuetničkih odnosa u Hrvatskoj. Ukoliko kanimo istražiti fenomen etnosa u Hrvatskoj, moramo potražiti druge znanstvene modele. Pritom je, kada govorimo o razvoju tzv. nacionalne svijesti, nužno imati na umu postojanje i vrlo sporu promjenu tradicionalnog svijeta hrvatskoga naroda: vidjeli smo da stanovništvo u Hrvatskoj u 19. stoljeću masovno živi na selu, u malim seoskim zajednicama, da postoji velika nepismenost, da vlada opća zaostalost privrede, loši uvjeti stanovanja i ishrane itd. Moramo stoga najprije odgovoriti na pitanje: je li ta tzv. »zaboravljena većina« stanovništva, koja je masovno i u velikom postotku nepismena, koja živi u općoj zaostalosti, koja je veoma siromašna i stoga stalno izložena gladi i bolestima i velikoj smrtnosti, dok je sustav komunikacija (na području gdje živi ta većina) vrlo slabo razvijen, mogla prihvatiti i razumjeti i slijediti tu tzv. »dinamičnu i razvojnu nacionalnu svijest«? Ipak je i to istraživanje, kako vidimo, utemeljeno na mitu o samorazumljivosti nacionalne svijesti i nacije.

⁷⁷ Gross 1981, 175-187.

Taj je model i tu koncepciju, napose o »jugoslavenskoj ideologiji kao hrvatskoj nacionalno-integracijskoj ideologiji« koja je tobože imala ključnu ulogu u »dinamičnom razvoju nacionalne svijesti« i u integraciji hrvatske nacije, potpuno slijedio i N. Stančić.⁷⁸ Štoviše, iako je u svojoj knjizi *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* napustio koncepciju o jugoslavenskoj nacionalno-integracijskoj ideologiji i o njezinoj ulozi u procesu integracije hrvatske nacije, ipak je ostao pri tom tradicionalnom konceptu o stvaranju nacije.⁷⁹ Zapravo, on je u toj knjizi taj tradicionalni koncept radikalizirao. A to je koncept/model, koji i sada dosljedno slijedi, prema kojem se u istraživanju procesa izgradnje moderne hrvatske nacije oslanja: (1) na psihološke činitelje (na ljudsku svijest i posebne osjećaje), (2) na ideološke osnovice (ideje, ideologije, načela), (3) na subjektivne »doživljaje« identiteta ili »osjećaje« pripadnosti zajednici, (4) na praćenje političkih ideja i ideologija istaknutih ličnosti i elite i (5) na mit o samorazumljivosti nacije i nacionalizma i tih posebnih osjećaja.

Na tom konceptu možemo graditi patriotsku i ideološko-racionalnu koncepciju nacije, u kojoj je nacionalna svijest uvijek dana u racionalnom, idealnom i plemenitom obliku. Na toj međutim koncepciji i prema tom romantičarskom shvaćanju nacije ne možemo utemeljiti kritička znanstvena istraživanja: (1) fenomena etnosa i etniciteta te izgradnje moderne nacije i nacije-države, a napose međuetničkih odnosa i stanja u Hrvatskoj; (2) procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednica, a rekli smo da tek na vrhuncu tog procesa nastaje moderna nacija i nacija-država; (3) ključnih životnih struktura stanovništva (i etničkih i kulturnih i vjerskih i socijalnih) i ujedno procesa transformacije tradicionalnog svijeta i svih oblika života naroda u modernu naciju; (4) procesa izgradnje modernoga građanskoga društva itd.

O tom smo patriotsko-ideološkom konceptu istraživanja fenomena etniciteta i moderne nacije već kritički raspravljali. Sve se to odnosi i na ovu knjigu. I tu bismo mogli završiti našu raspravu o njoj. Međutim, kako smo već rekli, fenomen etniciteta i moderne nacije veoma je ozbiljna i zahtjevna tema, pa joj moramo i pristupiti ozbiljno. A kako je ovdje riječ o hrvatskoj historiografiji koja je, kao humanistička znanost, dužna da napokon utemelji znanstvena istraživanja o fenomenu etniciteta i moderne nacije, te međuetničkih odnosa i stanja u Hrvatskoj, to nas obavezuje da tu temu otvorimo i utemeljimo isključivo na znanstvenim osnovama. Uz to, kako je kod mnogih (u široj javnosti uopće i napose kod mnogih znanstvenika i intelektualaca) veoma prisutna predodžba o duhovnoj i subjektivnoj osnovi nacije, u kojoj su nacionalna svijest i nacionalni osjećaji ljudi najvažniji elementi njezine pojave i razvoja, ali i njezina opstanaka, a u toj je knjizi ta koncepcija dovedena do krajnosti, nužno je nešto više reći o tome. To

⁷⁸ Stančić 1980; Stančić 1981; Stančić 1984; Stančić 1985; Stančić 1989; usp. i Korunić 1993.

⁷⁹ Stančić 2002.

je uostalom poruka i autora knjige. On nas u predgovoru uvjerava da je nastojao »pisati poštujući prije svega znanstvenu metodu i zahtjeve povijesne struke«. Očekuje ipak »koliko slaganje, toliko i neslaganje s njezinim rezultatima«. Ako bude neslaganja, želi da »moguća rasprava« bude »na primjerenom znanstvenom razini«.

I u ovom dakle slučaju možemo poći s gledišta kritičke znanosti. A to je nužno, kako je rečeno više puta, ako nas zanima način i mogućnost (teorijska i metodološka) znanstvenog istraživanja izgradnje moderne hrvatske nacije i nacije-države. Početno nam je prema tome polazište zajedničko: pri istraživanju integracije hrvatske nacije moramo prije svega *poštivati znanstvenu metodu i zahtjeve povijesne struke*. Međutim, čim uzmemo tu knjigu u ruke odmah nailazimo na problem koji, s gledišta znanosti i »znanstvene metode«, nije lako shvatiti, a još manje opravdati. Naime, čitajući tu knjigu nije teško zamijetiti da Stanić postojanje i razvoj tih ključnih psiholoških i ideoloških osnovica (pojavu i razvoj nacionalne svijesti ljudi i njihovih posebnih »osjećaja« vezanih uz hrvatsku naciju) i ujedno fenomen identiteta u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću – o kojima stalno raspravlja, koje navodi gotovo u svakoj rečenici, koji su temelj njegove cjelokupne rasprave i na kojima napokon temelji svoju koncepciju o integraciji hrvatske nacije – ne osniva na povijesnim izvorima, već da pojedinačne slučajeve nekritično prihvaća i pretjerano ih uopćava. U cjelini se može zaključiti da je to odlika čitave njegove knjige. Taj međutim postupak (nekritičnost i generalizacija kada je riječ o ljudskoj svijesti i »osjećajima identiteta« ljudi vezanih uz naciju) možemo donekle razumjeti kod tekstova koji su pisani s gledišta patriotizma i ideologije, ali ne možemo ih opravdati kada je riječ o znanosti i znanstvenom tekstu.

Osim toga, držeći se svog koncepta konstrukcije hrvatske nacije, koji je inače izložio nepregledno i nesustavno u nekoliko međusobno neusklađenih eseja, autor ne prati, niti to može svojom koncepcijom, proces konstituiranja i transformacije etničke zajednice, na vrhuncu kojeg (proces) nastaje moderna nacija i zatim nacija-država, koja se, kako je rečeno, izgrađuje postupno tek unutar svijeta primjene modernosti, u tijeku formiranja i razvoja modernog društva i modernih društvenih sustava u određenoj sredini. Uzrok tomu je to, čime smo napose iznenađeni, što njemu ni taj ključni pojam *etničke zajednice* nije jasan. A to je zajednica ljudi/etnosa ili ljudska zajednica na nekom prostoru, na kojoj se strukturira etnicitet uopće. Bez jasne spoznaje što je to etnička zajednica (etnička: ljudska zajednica na različitim razinama razvoja) i kako nastaje proces njezina konstituiranja i reprodukcije i transformacije, ne možemo uopće raspravljati o etnosu i etnicitetu, a još manje o izgradnji moderne nacije. On međutim etničku zajednicu, i u tome je jedinstven u svijetu znanosti, poistovjećuje sa selom (sa stanovništvom na selu) i nalazi je isključivo unutar »seljačkog društva«. Tvrdi, i na tome osniva smjele teze, da je etnička zajednica isto što i stanovništvo na selu, tj. da je ta etnička zajednica »seljačko društvo«. A što je s građanstvom

ili gradskim zajednicama i drugim slojevima društva koji se nalaze izvan sela? Zar neruralno stanovništvo (koje je izvan sela i »seljačkog društva«) ili gradsko stanovništvo u hrvatskim gradovima, te feudanci, svećenstvo itd. ne pripadaju etnosu? Imajući na umu sve ono što je u svijetu napisano o etnijama ili etničkim zajednicama, o njihovim granicama i međuetničkim odnosima i stanjima, te o procesima etničkog konstituiranja zajednice, postavlja se pitanje kako razumjeti to njegovo shvaćanje etničke zajednice.⁸⁰ Možemo li nakon toga ozbiljno raspravljati o fenomenu nacije i nacionalizma? Možemo li uopće temeljiti znanstvena istraživanja o izgradnji moderne hrvatske nacije na toj osnovi? Pritom moramo istaknuti da je to sadašnje stanje (i teorijsko i metodološko i istraživačko) hrvatske historiografije, čiji je N. Stančić ugledni predstavnik.

Prema tom tradicionalnom konceptu, koji je Stančić u knjizi o kojoj je ovdje riječ doveo do krajnosti i radikalizirao ga, nacija nastaje i integrira se u pravilu ili gotovo isključivo na području psiholoških, ideoloških i subjektivnih činitelja, na području ljudske svijesti i posebnih osjećaja: u tijeku pojave i realizacije »nacionalne svijesti«, »nacionalnih osjećaja«, »ideje nacije«, »načela nacije« i/ili »nacionalnog načela«, »nacionalne ideje« i »ideje o naciji«, »nacionalne ideologije«, »ideologije nacionalizma«, »ideološkog modela nacije«, »jezika kao bitnog obilježja nacije«, »jezičnog načela nacije«, »jezičnog modela nacije«, »kulturnog modela nacije«, »jezika kao glavnog identifikacijskog i razlikovnog sredstva nacije«, »jezične i kulturne standardizacije«, »integracijske jezgre nacije«, »svrhovite ideološke konstrukcije nacije«, »posebnog shvaćanja nacije«, »osjećaja nacionalnog identiteta«, »osjećaja pripadnosti naciji«, pri čemu nastaje i poseban *toplinski efekt*, jer nema sumnje da »pripadanje« naciji, ističe Stančić, izaziva »općeniti osjećaj topline« ili »topli osjećaj« itd., itd.⁸¹

Polazeći od svih tih veoma neodređenih ideoloških i psiholoških činitelja i ujedno od subjektivnih osjećaja pripadnosti nacionalnom identitetu, koje nije pokušao dokazati na povijesnim izvorima, a da je to učinio tada bi njegovo istraživanje za znanost bilo daleko korisnije, on je u toj knjizi – u kojoj je zapravo objavio zbirku eseja napisanih u patriotskom zanosu, u duhu koji više odgovara 19. stoljeću kada se trebalo »boriti« za naciju, a ne 21. stoljeću kada valja utemeljiti znanstvena istraživanja o fenomenu nacije i etniciteta u Hrvatskoj – relativno lako došao do svoje teorije o »stvaranju« nacije uopće i napose o integraciji hrvatske nacije. Pritom se, kako smo već pokazali na primjeru etničke zajednice, često

⁸⁰ Napose iznenađuje njegovo shvaćanje »hrvatske etničke zajednice« kao »etničkog kontinuuma« koji, na temelju čudne priče jednog studenta i nevjerojatne konstrukcije, pokazuje kao »niz preklapljenih krugova osobnih i grupnih iskustava«. Stančić, 2002, 84–85. Jasno je da ne smijemo više na taj način raspravljati o etničkim zajednicama i skupinama i o njihovim granicama nakon silnih studija o tome u svijetu, napose nakon studija o etničkim granicama i međuetničkim odnosima koje je objavio F. Barth (1969).

⁸¹ Stančić 2002, 67: »Ako naciju shvatimo i kao 'alijeniranu' čovjekovu sferu, ne može se poreći da pripadanje naciji izaziva općeniti osjećaj topline pripadnosti zajednici i da takav osjećaj može potaknuti plemenita nastojanja«. No taj »topli osjećaj« može biti i zloupotrijebljen u druge svrhe itd.

koristi nejasnim pojmovima, koje je pogrešno i izabrao i tumačio, i na pogrešnom mjestu upotrijebio. Napose je veoma nekritičan kada raspravlja o »nacionalnoj svijesti« i »nacionalnim osjećajima«. A u toj knjizi on ta ljudska stanja (svijesti, osjećaja i identiteta vezanih uz naciju) u pravilu pretjerano generalizira.

Prema njegovu uvjerenju, u srednjoj Europi razvio se poseban model »kulturne nacije«, čija je »jezično-kulturno-etnička sastavnica« dala »obilježje srednjoeuropskom pojmu nacije«. To je tzv. srednjoeuropski »projekt nacije« (kulturnog obilježja) koji sam po sebi jest nacija. Budući da taj projekt nacije postoji, dovoljno je samo da se pojavi određena grupa ljudi (elita, plemstvo, građanstvo) i da prihvati taj projekt. Tada, u tom trenutku kada elita prihvati taj projekt, nacija već postoji: elite su u »tom povijesnom trenutku bile nacija«, tj. elite tada »čine naciju« ili točnije elite u trenutku prihvaćanja tog projekta tvore »početnu integracijsku jezgru nacije«. Zatim, u daljnjem povijesnom razvoju, ta »nacionalna integracijska jezgra« (elita) oblikuje i razvija »osjećaj vlastitog identiteta« i širi naciju, odnosno u naciju postupno integrira druge »dinamične društvene slojeve«, najčešće prema svom izboru. I nacija počinje svoj život. Vrlo jednostavno.

Pogledajmo primjer u kojem on izlaže tu svoju konstrukciju nastanka nacije ili točnije »povijesnu realizaciju« nacije: »Nacije su u srednjoj Europi u svojoj početnoj oblikovnoj etapi bile projekt uskih dinamičnih društvenih, političkih i intelektualnih elita različitog značaja, bilo 'honoratskog', tj. plemićkog i građanskog, ili samo građanskog. One (elite; P. K.) su u tom povijesnom trenutku bile nacija. U daljnjem povijesnom razvoju nacija (sada dakako »nacija elite«; P. K.) se širila u socijalnu dubinu integrirajući u naciju nove dinamične društvene slojeve. Nacionalni integracijski procesi, oblikujući skupine s osjećajem vlastitoga identiteta, imali su značaj društvenih procesa, a obuhvaćajući pojedince, društvene skupine i slojeve oni su uključivali ljudski supstrat na određenom prostoru. No, dinamični slojevi koji su se integrirali u naciju nisu bili ujednačeno disperzirani u prostoru, a postojala su i geografska područja s jačim aglomeracijama dinamičnih slojeva koje su djelovale kao integracijske jezgre. One su se smjestile na područjima na kojima se koncentrirala gospodarska djelatnost i na kojima su nastajale aglomeracije socijalno dinamičnih slojeva. Zbog toga nisu slučajno u Habsburškoj monarhiji uz glavni grad Beč upravo Prag i Ljubljana u zapadnom dijelu Monarhije, te Budim-Pešta, Bratislava, Novi Sad i Zagreb u njezinu istočnom dijelu postali 'nacionalna središta'. Oni su bili smješteni na gospodarski aktivnim područjima prometnih raskrižja na kojima su nastajale nakupine dinamičnih društvenih slojeva, zbog čega su ona postala sjecišta u kojima su se sabirale integracijske silnice područnih društvenih elita koje su težile afirmaciji vlastitih identiteta.«⁸²

⁸² Stančić 2002, 43.

To je put postanka nacije. Na početku tog puta reče stvoritelj (»dinamična elita«): Neka bude nacija! I bi tako. U taj mit o samorazumljivosti nacije i svih činitelja vezanih uz nju ne treba sumnjati. U taj postanak valja samo vjerovati. Jer kada već jednom nacija postoji kao »projekt uskih dinamičnih elita« tu nadohvat ruke, naciju je posve lako »umrežiti«⁸³ u bilo kojoj sredini, pa dakako i na hrvatskome prostoru: treba samo da se pojave nove »dinamične elite«⁸⁴ (u ulozi stvoritelja nacije), da uzmu u svoje ruke taj projekt (srednjoeuropske »kulturne nacije«) i nacija je stvorena. Zapravo, u tom povijesnom trenutku »dinamične elite« već tvore i jesu i »čine naciju«: jer elite su »integracijska jezgra nacije« i zato one »daju obilježja naciji«, elite ujedno »djeluju integracijski« i ideologijom oblikuju nacionalni identitet itd. Nakon toga, lako je dokazati stvaranje i proces integracije hrvatske nacije, ali i svake druge. Potrebno je samo pronaći »dinamičnu elitu« na nekom prostoru i nacija započinje svoj život.

I doista, tako Stančić tumači nastanak i integraciju hrvatske nacije. Prema njegovu mišljenju, već u 18. stoljeću »dinamizirao se« u sjevernoj Hrvatskoj »prostor oko magistralnih i područnih pravaca«, a na »njihovu križištu oblikovalo se šire zagrebačko integracijsko središte na prostoru između Siska, Karlovca i Varaždina sa središtem u Zagrebu«. Upravo se na tom prostoru pojavljuje »dinamična skupina«, tj. »dinamična elita« koja uzima u ruke srednjoeuropski projekt nacije i stvara hrvatsku naciju. Na više mjesta u svojoj knjizi on izlaže tu svoju konstrukciju nastanka hrvatske nacije. Među njima izabrali smo ovaj primjer: »Osmanske provale uništile su središte hrvatske srednjovjekovne države, a u vrijeme dok je Hrvatsko kraljevstvo turskim i mletačkim otkidanjima bilo svedeno na 'reliquiae reliquiarum', njegovo se središte – slično istodobnoj ugarskoj situaciji – pomaknulo na sjeverozapad, na područje tadašnje Slavonije (u kojoj je bio smješten i Zagreb) prenijevši na njezin zapadni dio, koji nije došao pod osmansku vlast, ime Hrvatske. Nakon potiskivanja Osmanskoga carstva dinamizirao se i u sjevernoj Hrvatskoj (Hrvatskoj i Slavoniji) prostor oko magistralnih i područnih komunikacijskih pravaca, a na njihovu križištu oblikovalo se šire zagrebačko integracijsko središte na prostoru između Siska, Karlovca i Varaždina sa središtem u Zagrebu.« Odmah je slijedio važan zaključak: »Dinamična interesna plemićka i građanska 'honoratska' skupina (riječ je o pojavi »dinamične elite«; P. K.) oblikovala je na tom području hrvatsko nacionalno integracijsko središte, jezgru koja je zračila (!?) integracijski na okolne prostore i prikupljala njihove integracijske težnje (!?), oblikujući novu, nacionalnu individualnost s osloncem na elemente starog identiteta.«

⁸³ Stančić 2002, 48: »Početne nacionalne integracijske jezgre (tj. elite; P. K.) provodile su horizontalnu integraciju umrežujući pojedince i skupine, oblikujući tako društveni i geografski nacionalni prostor.«

⁸⁴ Pojam »dinamična elita« isto je što i kod M. Gross »dinamični razvoj nacionalne svijesti«. Jer, je ta »dinamična elita« ujedno i »početna integracijska jezgra nacije«, provodi »nacionalno-integracijske procese, širi »dinamičnu nacionalnu svijest« i »umrežuje« naciju na druge »dinamične društvene slojeve«.

Nakon što je na hrvatskome prostoru pronašao »dinamičnu elitu« koja znači »integracijsku jezgru« hrvatske nacije, koja je dakako oblikovala »hrvatsko nacionalno integracijsko središte«, trebalo je prikazati integracijske procese i/ili proces integracije hrvatske nacije. Najprije je taj proces »vertikalne integracije« prikazao ovako: »Početne novovjekovne integracijske jezgre djelovale su integrirajuće vertikalno, 'globalizirajući' se, obuhvaćajući postupno socijalnu dubinu, od plemstva i različitih građanskih slojeva, kako su se oni u procesu društvene stratifikacije oblikovali i politički dinamizirali, do seljačkih slojeva. Integracijske jezgre su u početnoj etapi davale obilježje naciji, zapravo su s različitom dozom kreativnosti oblikovale predodžbu o nacionalnom identitetu kroz nacionalnu ideologiju kao usustavljeni vid društvene svijesti. One su svoju ideologiju i nacionalni identitet oblikovale kao novu strukturu s novim vrijednostima, ali su također u tu strukturu i u taj identitet uključivale i elemente identiteta prednacionalnih zajednica. Plemstvo se rastakanjem svoje staleške 'nacije' već u toj početnoj etapi integriralo u naciju u suvremenom smislu riječi, a nacionalna ideologija je u predodžbu o naciji unosila uporabljive elemente plemićke tradicije, kulturno i političko (državnopravno) nasljeđe staleške 'nacije'. S druge strane, u toj etapi 'narod' (etnička zajednica) nije ni znao koliko se na njega poziva društvena elita koja je tada činila naciju i koja je kao integracijska jezgra oblikovala svoju nacionalnu ideologiju i nacionalni identitet pozivajući se na njegov 'genij' ili 'duh' koji bi se imao ogledati prije svega u jeziku. Sama realna etnička zajednica (koju autor smješta na selo ili unutar »seljačkog društva«; P. K.) u početnoj integracijskoj etapi nije bila uključena u 'naciju' koja je nastajala na dinamičnoj društvenoj razini. Ustvari, etnička zajednica je bila resurs iz kojega su elementi njezina identiteta, prije svega jezik, preuzimani, prerađivani i prenamjenjivani u procesu standardizacije i stavljeni u novu funkciju, te kroz nacionalnu ideologiju uključivani u predodžbu o nacionalnom identitetu.« Itd.⁸⁵

Upoznajmo sada i njegovo shvaćanje procesa »horizontalne integracije« hrvatske nacije: »Početne nacionalne integracijske jezgre provodile su horizontalnu integraciju umrežujući pojedince i skupine, oblikujući tako društveni i geografski nacionalni prostor. One su obuhvaćale pripadnike društvenih elita u prostoru, odnosno markirale su vlastiti nacionalni prostor konstatirajući odakle sve iz redova društvenih elita dolaze odzivi na njihove integracijske intencije, kao što su npr. na intencije hrvatske integracijske jezgre odzivi dolazili iz Boke kotorske gdje se katoličko, gotovo isključivo gradsko stanovništvo integriralo u hrvatsku naciju za razliku od većinskog pravoslavnog stanovništva. S druge strane su integracijske jezgre obuhvat vlastite nacije procjenjivale na osnovi vlastitih ideoloških premisa, podupiranih rezultatima znanstvenih i diletantskih etnografskih, povijesnih i jezičnih istraživanja ili pseudoznanstvenih razmatranja, i u tom pravcu su usmjeravale svoju djelatnost.« Itd.⁸⁶

⁸⁵ Stančić 2002, 46–47.

⁸⁶ Stančić 2002, 48–49.

Tu moramo stati. Previše bi nam vremena i prostora uzelo kada bismo naveli samo najosnovnije njegove propuste u pristupu znanstvenog istraživanja izgradnje moderne hrvatske nacije i nacije-države. Teško je taj tekst pratiti i razumjeti. Još teže je prihvatiti njegovo tumačenje tih složenih povijesnih pojava. Ne zbog svoje težine, već zato jer to nije znanstvena rasprava, već rad napisan u patriotskom zanosu. A o takvom je tekstu (patriotskog sadržaja) teško govoriti. I vrlo nam je neugodno što to moramo. U toj je knjizi gotovo sve konstruirano i vrlo je malo toga dokazano i utemeljeno na izvorima. A izvora o tome ima u obilju. Ako međutim ostanemo na toj razini – (ne)poznavanja suvremene teorije o etnicitetu i modernoj naciji i (ne)primjenjivosti znanstvenih modela koji su nastali u društvenim znanostima u svijetu – onda nije teško zaključiti da naša historiografija nije dorasla znanstvenom istraživanju fenomena etniciteta i izgradnje moderne hrvatske nacije i nacije-države, a napose međuetničkih odnosa u Hrvatskoj. U svakom slučaju, moramo biti svjesni da je to zapravo stanje hrvatske historiografije o toj temi. Jer je riječ o povjesničaru koji je u svojim radovima iz hrvatske povijesti pokazao da zna istraživati na izvorima i da zna pisati.⁸⁷ Ali kada piše o hrvatskoj naciji to nije učinio. Zato smo iznenađeni da u tu svoju knjigu unosi mnoge nedokazane činjenice, da pretjerano generalizira pojedinačne slučajeve, da je neoprezan u zaključivanju i da svoje teze i svoja cjelokupna istraživanja o hrvatskoj naciji nije utemeljio na izvorima. Štoviše, on najvažnije povijesne izvore, na primjer dokumente o samoidentifikaciji stanovništva u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću, i ne spominje, a to su: brojni popisi stanovništva, brojni školski izvještaji, upisi učenika u škole i studenata na sveučilištu u Zagrebu i na drugim sveučilištima izvan zemlje, sudski spisi, knjige rođenih itd. U tim se brojnim dokumentima nalaze izvanredni podaci o samoidentifikaciji i identitetima pojedinaca i cjelokupnog stanovništva u hrvatskim pokrajinama. Umjesto istraživanja tih dokumenata, koji pružaju izvanredne mogućnosti o tome, Stančiću je dovoljan jedan jedini iskaz o »hrvatskom« identitetu (»osjećaj hrvatske etničke svijesti« stanovnika iz Orebića) i da zaključi da se tako »osjećalo« sve stanovništvo u Dalmaciji.⁸⁸

Teško je i gotovo nemoguće pomoću te teorije (koja se iscrpljuje u proučavanju psiholoških, ideoloških i subjektivnih činitelja) i tog znanstvenog modela (u kojem dominira patriotizam) istraživati i upoznati fenomen etniciteta u Hrvatskoj: izgradnju moderne hrvatske nacije, pojavu i razvoj nacionalizama, postojanje i razvoj mnogih subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa i stanja na hrvatskome prostoru.

Nakon svega toga, ključno je ovdje pitanje: Je li moguća znanstvena rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije, nacije-države i nacionalizma? Nije – ako

---

⁸⁷ Autora te knjige cijenimo, ali više cijenimo znanost i znanstveni pristup toj temi. Ako smo bili prestrogi, to radimo zato da bismo potaknuli znanstveno istraživanje fenomena etniciteta u Hrvatskoj. O toj smo temi pokrenuli znanstveni projekt, pa smo dužni tomu pristupiti s gledišta kritičke znanosti.

⁸⁸ Stančić 2002, 82–83.

imamo na umu rezultate naše dosadašnje historiografije, ali i rezultate drugih društvenih znanosti koje su se bavile ili baš zato što se nisu bavile time. Jest – ako smo toga svjesni i ako pođemo od kritične znanosti, znanstvenih modela i rezultata koje su postigle društvene znanosti o tome u svijetu. To ćemo pokušati pokazati na stranicama ove knjige. Ali uz dvije važne napomene: (1) u ovoj knjizi nećemo ponuditi konačni cilj našeg istraživanja (to ćemo dati u knjigama koje smo najavili) već samo program istraživanja i (2) uvjereni smo da znanost napreduje i diskusijom, pa sve naše primjedbe, kolikogod one bile oštre, valja shvatiti kao prilog diskusiji, a nipošto kao polemiku i razračunavanje.

Na kraju valja spomenuti knjigu D. Škiljana: *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati* (Zagreb 2002). Ta je knjiga za temu o kojoj je ovdje riječ veoma dragocjena. Štoviše, mogli bismo kazati da je to najozbiljniji rad koji je nastao izvan historiografije, od koje povjesničari mogu vrlo mnogo naučiti o uzajamnoj ovisnosti u procesu razvoja jezika, jezične zajednice, kulture, etniciteta, naroda i moderne nacije. Škiljan raspravlja s gledišta sociolingvistike o jeziku i jezičnoj zajednici spram etniciteta i obrnuto. Pritom je pokazao da veoma dobro poznaje ključne teorije o etnicitetu, etniji i naciji. Uz druge njegove knjige u kojima raspravlja o jeziku i kulturi, ta je knjiga primjer kako istraživati fenomen jezika i jezične zajednice i njihovu ulogu u procesu etničkog konstituiranja zajednice, na vrhuncu kojeg nastaje moderna nacija i nacija-država.

Pa ipak, kada raspravlja o ideologiji ilirizma i jugoslavizma, i ujedno o izgradnji moderne hrvatske nacije, ni Škiljan ne razlikuje razne oblike ideologija i stereotipa, na jednoj strani, i svijet etnosa i etniciteta (etnijska i subetnijska i supkultura) i time realni svijet tradicionalnog života stanovništva na drugoj strani. Kada govori o tome, ni on ne uzima relevantne povijesne izvore, niti primjenjuje kritičnost kada raspravlja o utjecaju svijeta ideologija i ljudske svijesti na transformaciju tog tradicionalnog društva.

Zbog toga ni on u toj knjizi ne prati, niti to može, izgradnju modernog društva i moderne nacije i nacije-države. Jer, osim svijeta ideja i ideologija, (1) nije upoznao drugo područje istraživanja (svijet realnoga života stanovništva) i relevantne povijesne izvore; (2) zbog toga nije istražio niti pratio proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednica u zemlji; (3) nije istražio ni upoznao ključne tradicionalne životne strukture stanovništva (i etničke i kulturne i jezične i vjerske i obrazovne i ekonomske i socijalne i druge) i dugi proces njihove modernizacije i transformacije; (4) ne prati primjenu modernosti na svim područjima života ljudi, a time ni proces modernizacije i transformacije tog tradicionalnog društva niti proces izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva i moderne nacije (koju čini dominantna etnijska/nacija u zemlji) i ujedno nacije-države (koju čini cjelokupno stanovništvo: i ta dominantna etnijska/nacija i sve etničke skupine i njihove supkulture).

PRVI DIO

FENOMEN NACIJE I NACIONALIZMA

Osnovne teme rasprave:

A)

Prolegomena

**Raspravi o naciji, naciji-državi i nacionalizmu koja će moći nastupiti
kao znanost i slijediti osnove kritičke teorije**

B)

Teorijske pretpostavke

**Znanstveni problemi istraživanja izgradnje i razvoja
moderne hrvatske nacije**

C)

Studija o modernosti

**Studija o osnovicama i procesima modernizacije
i integracije i transformacije
(tradicionalnog života stanovništva)**

Uz intelektualni skepticizam ide moralna osuda. (...) Ideja nacije, prenesena širom planeta iz svog središta na Zapadu, nosi sa sobom zbrku, nestabilnost, razdor i teror; posebno u regijama mješovitog etničkog i vjerskog obilježja. Nacionalizam, doktrina koja naciju vidi kao cilj svakog političkog nastojanja, a nacionalni identitet vidi kao mjeru svake ljudske vrijednosti, od Francuske revolucije dalje dovodi u pitanje cjelokupnu ideju o jedinstvu čovječanstva, o svjetskoj zajednici i njezinu moralnom jedinstvu. Umjesto nje, nacionalizam nudi uski, sukobom bremenit identitet za političku zajednicu, (...)

A. D. Smith, *National Identity*, London 1991

U antropološkoj literaturi, pojam etnička grupa obično se koristi da bi se označilo stanovništvo koje: 1) u velikoj mjeri biološki se održava; 2) ima zajedničke osnovne kulturne vrijednosti koje se u javnosti ostvaruju jedinstvenim kulturnim formama; 3) predstavlja prostor komunikacije i interakcije; 4) čini skup članova koji se identificiraju, ali i u očima drugih bivaju identificirani, kao kategorija koja se može razlikovati od ostalih kategorija istoga reda.

F. Barth, ur. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Diference*, Bergen/Oslo 1969

U Barthovu modelu, etnicitet, granice etničkih grupa, pa otuda i njihov ontološki status kao kolektiviteta, ne treba tretirati kao 'čvrste' ili nekritički prihvatiti kao fiksirani aspekt društvene realnosti. Barth je uporno tražio da etnički identitet, kao i njegovu konstrukciju i reprodukciju u rutinskoj društvenoj interakciji, tretiramo kao problematične osobine društvene realnosti, kao osobine svakodnevnog života koje su uvijek u procesu nastajanja. Etnolog mora uvijek ispitati praksu i procese kojima se etnicitet i etničke granice društveno konstituiraju.

R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity*, London 1997

UVOD

PROCESI MODERNIZACIJE I INTEGRACIJE

- na području:

A)

Društvenih i socijalnih sustava

Društvo → društveni sustavi ⇔ okolina⁸⁹

B)

Etničkih sustava

Etnos → sustavi etnija i subetnija ⇔ okolina⁹⁰

---

1. Zaokret u istraživanju etnosa i etniciteta

Nema sumnje da je fenomen etnosa i etniciteta – i u isto vrijeme istraživanje procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih zajednica (etnija), tj. izgradnje i razvoja svih etapa i razina etnije: od roda i plemena, preko saveza plemena i naroda do nacije, ali i subetnija (tzv. nacionalnih manjina) i njihovih supkultura te međuetničkih odnosa i stanja u određenim sredinama, a napose procesa konstrukcije kulturnih i etničkih identiteta, identiteta »prvoga« i »drugoga« itd. – u društvenim znanostima u svijetu doživio veliki interes zadnjih tridesetak godina, napose potkraj 20. i na početku 21. stoljeća. Ti su pojmovi (etnosa i etniciteta sa svim svojim izvedenicama) i entiteti (sve razine etničke i/ili ljudske zajednice: od roda i plemena, preko subetnija do naroda i nacije) doživjeli nevjerojatnu popularnost i ušli u uporabu u svim humanističkim znanostima.⁹¹ Pritom je važno uočiti da je upravo u tom razdoblju, zbog obrata k etnosu i etnicitetu, nastao potpun zaokret u znanstvenim istraživanjima tih fenomena najprije u sociologiji, a zatim u politologiji, antropologiji, etnologiji, lingvistici,

---

⁸⁹ **Znak:** → odgovara značenju *implikacije*: postaje; pretvori se u što; posljedica slijeda događaja.

Znak: ⇔ odgovara značenju *valencije*: postaje i vraća se na bivše; sposobnost jednog entiteta da na sebe veže druge entitete u novu strukturu; svojstvo *jednog* (entiteta) da se veže s *drugim* i obrnuto.

⁹⁰ Vidi poglavlja u ovoj knjizi: *Kritika osnovnih pojmova i temeljni pojmovi vezani uz etnos i društvo*.

⁹¹ Usp: Glazer i Moynihan 1963; Novack 1971; Smith 1979; Smith 1987; Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Brubaker 1996; Giddens 1991; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001. i literaturu u tim knjigama.

historiografiji i drugim društvenim znanostima, napose u SAD-u, Engleskoj, Kanadi i Francuskoj i u drugim zemljama. Poduzeta su velika istraživanja o pluralnim društvima u mnogim zemljama i pokrenute mnogobrojne teme vezane uz etnos, etnicitet, modernu naciju, nacionalnu državu, naciju-državu te kulturni i etnički identitet.

S vremenom su ti pojmovi i entiteti, s mnogim njihovim srodnim pojmovima, dobili široku primjenu u sklopu društvenih znanosti u gotovo svjetskim razmjerima. Mogli bismo štoviše zaključiti da nema ni jedne društvene znanosti u sklopu koje se, s gledišta različitih teorija i modela, ne istražuju neka područja vezana uz etnos i etnicitet. Pojavile su se, kako smo rekli, brojne teorije i mnogi znanstveni modeli o svemu tome. Popularnost tema vezanih uz etnos i etnicitet je, nema sumnje, veoma prisutna. Danas je diskurs o etničkom i etnicitetu doživio popularnost i u znanosti i u javnome životu.

Taj je zaokret nastao zbog više razloga. Različita su i tumačenja te popularnosti diskursa o etnosu i etnicitetu. Najbliže su istini oni koji smatraju da je taj zaokret nastao zbog opće krize suvremenog modernog društva, u kojem dominiraju socijalni i etnički sukobi, sukobi kultura i identiteta, a istodobno i kriza utopije moderniteta. Da je dakle taj zaokret k fenomenu etnosa i etniciteta nastao da bi se objasnio nastanak i razvoj pluralnog svijeta, da bi se riješila kriza moderniteta i identiteta.⁹²

Ta popularnost ima međutim i svoje naličje. Vezana je uz nekritičnost, dok su ti pojmovi postali rastegljivi i po potrebi se neoprezno koriste. Zato je nužno, u svakoj prigodi i na svakom primjeru napose, iskazati kritičnost i u podrobnoj analizi dokazati objektivnost i vjerodostojnost i tih pojmova i metoda istraživanja. To je već uočeno u društvenim znanostima, u kojima se govori o krizi popularnosti diskursa o etničkom i etnicitetu, o krizi društva i identiteta uopće, ali i o krizi istraživanja tih fenomena.

U svakom slučaju, taj zaokret u istraživanju fenomena etnosa i etniciteta u svim društvenim znanostima nije sporan. O tome u svijetu postoji golema literatura. Sporno je međutim kako se sve to proučava, koje se teorije i znanstveni modeli primjenjuju, sporni su mnogi pojmovi koji su vezani uz etnos i etnicitet uopće, a napose uz narod, naciju, nacionalnu državu ili naciju-državu, nacionalizam te kulturni i etnički identitet. Upitno je napokon koliko su i taj obrat k etnosu i etnicitetu u svijetu i sve te teorije i svi ti silni rezultati istraživanja potaknuli proučavanje tih fenomena kod nas u Hrvatskoj?

Kako smo vidjeli, taj obrat u društvenim znanostima i sva istraživanja o etnosu i etnicitetu, o modernoj naciji, nacionalizmu i etničkom identitetu u svijetu (o čemu svjedoči golema literatura, brojne teorije i znanstveni modeli)

---

⁹² Habermas 1998; Smith 1979; Smith 1987; Smith 2003; Touraine 1992; Poutignat i Streiff-Fenart 1995.

nisu ostavila previše traga kod nas. Naime, iako mnogi naši znanstvenici prate ta istraživanja u svijetu, ipak taj obrat, o kojem je riječ, još uvijek nije potaknuo sustavna istraživanja fenomena etnosa i etniciteta na hrvatskome prostoru uopće: istraživanja izgradnje moderne hrvatske nacije i nacije-države, a napose istraživanje tog pluralnog svijeta, formiranje i razvoja subetnija i supkultura, te međuetničkih odnosa i stanja u Hrvatskoj u svim razdobljima, sve od doseljenja Hrvata na prostor rimske Dalmacije do suvremenosti.

Moramo napokon i kod nas pokrenuti sva ta istraživanja. Nakon mnogobrojnih istraživanja o tome u svijetu, ne smijemo sada zanemariti to područje kod nas. U ta bi se istraživanja morale uključiti sve društvene znanosti. Međutim, svi oni koji bi se htjeli uključiti u njih, unutar svih društvenih znanosti, a napose povjesničari, moraju biti svjesni da taj obrat k etnosu i etnicitetu u svijetu društvenih znanosti ima mnogo toga spornog i da je stoga prije svakog istraživanja nužna detaljna analiza i kritika.

Ako dakle želimo pokrenuti istraživanja fenomena etnosa i etniciteta u Hrvatskoj, moramo najprije u sklopu svih društvenih znanosti, a napose unutar historiografije, o kojoj je ovdje poglavito riječ, provesti ove razine detaljne analize i kritike:

- a) analizu i kritiku svih dosadašnjih istraživanja o tome kod nas;
- b) analizu i kritiku tradicionalnih koncepcija, teorija i znanstvenih modela;
- c) analizu i kritiku novijih istraživanja i u svijetu i kod nas u Hrvatskoj;
- d) analizu i kritiku pojmova, teorija i znanstvenih modela vezanih uz etnos, etnicitet, etničnost, naciju, naciju-državu, nacionalizam, etnički i nacionalni identitet itd.

No, ovdje ističemo još jedan oblik zaokreta u istraživanju fenomena etniciteta i time moderne hrvatske nacije i/ili nacije-države. Budući da tradicionalni koncept – u kojem se proučavaju područja ljudske svijesti i »duhovnosti« (nacionalna svijest, posebni osjećaji, načela, ideje, ideologije itd.) – nije dao dobre rezultate u istraživanju izgradnje moderne hrvatske nacije i subetnija i njihovih supkultura, kao i njihovih međusobnih odnosa, a još bi manje mogao dati u istraživanju fenomena etnosa i etniciteta u Hrvatskoj uopće, nužno je učiniti obrat i u tom istraživanju. Fenomen etnosa i etniciteta u Hrvatskoj, te izgradnju modernog društva i moderne nacije, bolje ćemo upoznati ako: prvo, istražimo primjenu modernosti, na mnogim područjima života stanovništva, koju postupno ostvaruju spomenuta tri građanska pokreta u Hrvatskoj, tj. privredni i kulturni i politički pokret, te tako upoznamo razvoj hrvatskih pokrajina i njihovu transformaciju; drugo, na taj način istražimo proces postupne izgradnje modernoga građanskoga društva i modernih društvenih sustava (književnog jezika, jezika kao komunikacijskog sustava, sustava visoke građanske kulture, političkog i državnog sustava, modernog privrednog sustava, sustava industrijalizacije itd.); treće, ujedno tako istražimo proces promjene tradicionalnog svijeta hrvatskog

naroda i njegovu transformaciju u modernu naciju; četvrto, istražimo odnos hrvatskog naroda, kao dominantne etnije, spram subetnija i njihovih supkultura na hrvatskom prostoru u prošlosti; peto, istražimo fenomen identifikacije i izgradnje različitih identiteta (jezičnih, kulturnih, etničkih, nacionalnih, vjerskih itd.). To je dakako svijet zbilje i stvarnog života ljudi/stanovništva, koji određuje društvo i društveni sustavi i ljudske zajednice i time oblici društvenog života. Jer, nema spora da na području društva i društvenih sustava i unutar ljudskih zajednica – a ne na području ideologija, svijesti, osjećaja i duhovnosti – nastaju procesi modernizacije i integracije i transformacije, koji utječu na proces etničkog konstituiranja zajednice, a na vrhuncu tog procesa nastaje moderna nacija i nacionalna država i nacija-država. Ako međutim i dalje ostanemo na području duhovnosti i ljudske svijesti, teško ćemo moći učiniti daljnji korak u istraživanju moderne hrvatske nacije i fenomena etniciteta u Hrvatskoj.

O tim smo istraživanjima u društvenim znanostima i u historiografiji govorili u predgovoru, a i kritički smo se osvrnuli na te radove i modele. O tome raspravljamo i na stranicama ove knjige. Upustimo se sada ukratko u analizu osnovnih pojmova.

2. Kritika osnovnih pojmova

U društvenim su znanostima odavno prisutni problemi definiranja pojmova i termina vezanih uz *eticitet*, *etnije* i *etničke zajednice* uopće te uz *narod*, *narodnu zajednicu*, *naciju*, *nacionalnu zajednicu* i *naciju-državu*, a napose onih koji nastaju uz pojam *društva* i *društvenih sustava*. Taj problem određenja pojmova ili iskazivanje (ne)jasnih pojmova i njihovih (ne)razumijevanja, u znanosti nije od jučer. Sve je to već dugo prisutno u znanostima i u široj javnosti: u svakodnevnom govoru, u javnosti uopće, u novinstvu, časopisima i književnosti, a napose u znanstvenim raspravama. To je stanje nehajnog govora. To stanje (učestalo nepostojanje jasnih pojmova) toliko je prisutno da (1) i ne primjećujemo u kolikoj je mjeri i do koje razine to izraženo, (2) da se zbog toga zapravo često ne razumijemo i (3) da zbog toga ne možemo ni iskazivati niti razvijati znanstvene modele, a još manje drugima prenijeti znanstvene rezultate istraživanja.

Jasnoća pojmova prvi je korak u stvaranju znanstvenih modela i razvoju znanosti. Jasne pojmove možemo iskazati tek onda kada nam je dobro poznat svijet entiteta na koje se odnose, tj. kada nam je dobro poznata tema o kojoj raspravljamo. Ali i kada dobro poznamo teorije koje se tiču predmeta istraživanja. U tome valja iskazati kritičnost. O tome nema spora. To je u znanosti odavna jasno. No, kako to postići?

U hrvatskoj historiografiji, ali i u drugim društvenim znanostima, mnogi ključni pojmovi nisu posve jasni. Ne rabimo ih na jednak način i često pod istim pojmom razumijevamo različite pojave i stanja. Nije uvijek riječ samo o finesama u njihovu razumijevanju. Uvjereni smo da je zbog toga katkada tekst razumljiv samo autoru, ako je uopće i njemu. Još je teže kad prijedemo s pojmova

na shvaćanje svijeta entiteta i realnoga života. Ti su pojmovi i/ili entiteti: etnos, etnicitet, etnija, etnička zajednica, etnička grupa, etnička skupina, etnikum,⁹³ etničnost, narodnost, narod, narodna zajednica, nacija, moderna nacija, nacionalna zajednica, nacija-država, nacionalnost, nacionalizam, nacionalno pitanje, nacionalna svijest, društvo, društveni sustavi, pluralističko društvo, moderno društvo, društveni prostor, seljačko društvo, zajednica, društvena zajednica, socijalna zajednica, strukture, etnogeneza, identitet, društveni identitet, etnički i nacionalni identitet, procesi modernizacije, procesi integracije, politički sustav, pravo i pravni poredak, civilizacija, kultura, demokracija, politički i društveni pokret, ideologija, doktrine, liberalizam, demokracija itd.

Kako pod istim pojmom često mislimo na različite povijesne pojave i procese i različita stanja, u mnogim se slučajevima ne razumijemo. Mogli bismo to ilustrirati na više načina. U povijesnim raspravama o tome ima mnogo primjera. Ovdje smo izabrali ovaj primjer. Više generacija studenata povijesti pitali smo za objašnjenje tih pojmova i pojava. Najčešće smo na ta pitanja dobili vrlo slabe odgovore. Bolje odgovore nisu dali ni studenti na poslijediplomskom studiju povijesti, političkih znanosti i sociologije gdje smo predavali. Ključno je naravno ovdje pitanje (1) imaju li studenti valjane priručnike u kojima bi o tome našli osnovne informacije i (2) usmjeravamo li ih da kritički usvajaju sve te pojmove i znanstvene osnove o svemu tome. Na prvo pitanje možemo odgovoriti potvrdno jer danas i kod nas postoje mnogi priručnici i rječnici. Ali na drugo pitanje nije lako odgovoriti. Međutim, taj je problem daleko osjetljiviji kod društvenih znanosti, koje bi morale provesti podrobnu analizu svih upitnih strana nehnog govora i koristiti se jasnim pojmovima. Pritom je suviše raspravljati o mišljenju da svaki znanstvenim može stvarati svoj tzv. »kategorijalni aparat«. Jer, kako smo rekli, iza jasnih pojmova stoji znanje i informiranost ili šire interdisciplinirano obrazovanje o temi o kojoj raspravljamo, napose kada je riječ o fenomenu etnosa i etniciteta, a tada i o etničkoj zajednici, naciji, naciji-državi, nacionalizmu, identitetu itd. U predgovoru smo naveli primjer takva nehnog govora u historiografiji kada je riječ o etničkoj zajednici. U tom slučaju ostaje nejasna razlika između zajednice i društva (ljudske zajednice i ljudskog društva), seoske zajednice i etnosa, napose između procesa konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice na nekom prostoru i procesa konstituiranja subetnija (etničkih grupa unutar šire ili dominantne etnije) i njihovih supkultura. Posrijedi je tada upitno shvaćanje fenomena nacije i etnosa i društva uopće.

⁹³ **Etnikum:** ta je riječ sastavljena od dva prefiksa: *etno-* (kao prvi dio riječi označava ono što je u vezi s narodnom i narodnošću; grč. *ethnos*: narod) i *kum* = lat. *cum*: sa-, su-; pojam *etnikum* ne postoji; ne možemo ga naći ni u jednom rječniku i ni u jednoj enciklopediji; pojam *etnikum* ne sadrži čak ni Encyclopaedia Britannica; ne znači ništa; ne znamo na što se odnosi. Pojam *etnikum* stvara nepotrebnu zbrku s izrazom *etnik*, a etnik često, ne uvijek, znači isto što i *etnonim*: označuje stanovnika mjesta, pokrajine ili države, npr. Zagrepčanin, Dalmatinac, Hrvat itd. Uza sve to mnogi se autori koriste tim nejasnim pojmom (etnikum) u svojim raspravama; usp. npr. Stančić 1999. i 2002; Šanjek 1999.

Taj problem nehajnog govora, tj. upotreba nejasnih pojmova u znanosti, posebno se susreće kad se etničko i/ili nacionalno (npr. etnička i nacionalna svijest, nacionalni osjećaji, »osjećaji nacionalnog identiteta«, etnički i nacionalni identitet, »buđenje nacionalne svijesti«, nacionalna volja, nacionalni karakter itd.) nastoji po svaku cijenu i nekritički svesti na zajedništvo i kolektivno (»nacionalno jedinstvo«) ili na nacionalnu zajednicu i naciju u cjelini. Tada nastaje nekritičnost i pretjerana generalizacija. U tom je slučaju teško, ako ne i nemoguće, iz patriotskog teksta prijeći u znanstvenu raspravu, napose kada je riječ o naciji i nacionalizmu. Takvih primjera ima veoma mnogo. To je problem koji nije lako riješiti. O tome raspravljamo ovdje i u najavljenim knjigama.

3. Temeljni pojmovi vezani uz etnos i društvo

Ovdje donosimo samo neke temeljne pojmove kojima se koristimo u ovoj knjizi. Vezani su prije svega uz pojam etnosa, etniciteta, naroda, nacije, zajednice i društva. Pokušat ćemo ih definirati. Ali uz napomenu da te pojmove ne promatramo samo kroz njihovu definiciju, već i kroz entitet. Na primjer, *naciju* ne promatramo samo kao pojam (genezu pojma *natio* i njegovo značenje) već i kao *zajednicu* ljudi/etnosa u zbilji, tj. naciju kao entitet: kao nacionalnu zajednicu ili naciju-državu koja (sa svojim stanovništvom i njegovom organizacijom cjelokupnog života na nekom prostoru) postoji u realnom životu, a ne samo na razini samoidentifikacije i ljudske svijesti. Drugim riječima, polazeći od zbilje ili realnoga života u zemlji, a time i od ključnih životnih struktura stanovništva, tada naciju čini dominantna etnija/nacija, a naciju-državu ta dominantna etnija/nacija i sve etničke skupine ili subetnije. Isto tako promatramo *društvo*: i kao pojam i kao sustav i kao entitet (kao ljudsko društvo). Polazimo dakle od uvjerenja da nije dovoljno npr. znati samo pojam nacije. Jer, možemo nabrojiti mnoge njezine definicije, a da ne znamo što je to nacija i kako nastaje. Nužno je upoznati proces njezine izgradnje u zbilji: proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije ljudskih ili etničkih zajednica, na vrhuncu kojeg (dugoga procesa) nastaje moderna nacija. A da bismo mogli pratiti taj proces, nužno je upoznati životne strukture stanovništva u zemlji: i etničke i nacionalne i kulturne i jezične i obrazovne i ekonomske i socijalne i vjerske. O tome znatno više raspravljamo u najavljenim knjigama. U njima donosimo podrobnju analizu mnogih pojmova vezanih za temu o kojoj je ovdje riječ.

Etnos i etnicitet: pojam i entitet.⁹⁴ Da bismo odgovorili na pitanje što je *narod*, nužno je upoznati genezu tog pojma, ali i pojma *rod*⁹⁵ i *pleme*.⁹⁶ To je područje etnosa i/ili sustava etnosa (kao entiteta) na nekom području u njegovoj cjelokupnosti. Određivanje pojma *etnos* (grč. *éthnos*: narod, narodnost,

⁹⁴ **Entitet** (lat. *entitas, ens*: biće i *esse*: biti): koji jest, bît, biće ili cjelina nečega što postoji.

⁹⁵ **Rod** – šira obitelj i obiteljska loza; rodbina, krvni srodnici po ocu i majci.

⁹⁶ **Pleme** – zajednica ljudi u prvobitnim društvima povezana rodovskim vezama, zajedničkim jezikom, običajima, kultom predaka, određenim teritorijem itd. Pleme nastaje udruženjem više srodnih rodova.

stanovništvo, mnoštvo, pleme, puk) i njegova entiteta prilično je problematično. Za sada se nećemo upustiti u diskusiju o tome.⁹⁷ Mi ćemo ovdje *ethnos* odrediti kao narod uopće, tj. kao konkretnu zajednicu ljudi/etnosa ili kao ljudsku zajednicu (dakle kao stanovništvo) na određenom prostoru, koja nastaje i razvija se tijekom povijesti pod utjecajem mnogih povijesnih činitelja, ali naravno na svakom prostoru drugačije. U tijeku povijesti dugoga trajanja, u tijeku organizacije i razvoja društva, od antičkog preko srednjovjekovnog do modernog društva, ta se zajednica ljudi/etnosa na nekom prostoru postupno konstituira: (1) kao ljudstvo ili stanovništvo ili kao demografska populacija i (2) ujedno putem zajedništva kao etnija ili etnička zajednica u određenom društvu. A tada je na tom prostoru ili unutar svake zemlje i društva napose nužno pratiti proces konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice: od roda i plemena do naroda i nacije ili nacije-države.

Etnicitet (engl. *ethnicity*, frnc. *ethnité*) je ukupnost sadržaja u vezi s etnosom, sve ono što se vezuje uz narod i narodnost.⁹⁸ Etnicitet je isto što i *etničnost* u hrvatskome jeziku, a izražava opće svojstvo etnosa i pripadnost etnijama. Taj pojam možemo zamijeniti hrvatskim pojmom *narodnost*, koji nalazimo u dokumentima.

Etnija ili etnička zajednica: pojam i entitet. Pojam etnosa i naroda vezan je, kako vidimo, uz pojam/entitet *etnijske* ili *etničke zajednice*, tj. zajednice ljudi/etnosa na nekom prostoru. Etnička zajednica (etnijska) kao entitet konstituira se i mijenja u povijesti kroz zajedništvo i promjene u društvu. Tijekom povijesti mijenja se i to društvo (kao entitet: kao ljudsko društvo) i to zajedništvo, i ta zajednica (kao entitet: kao ljudska zajednica) i njezin identitet i svijest ljudi unutar etnije. Nužno je dakle, u svim razdobljima i na svakom prostoru napose, tj. unutar svake zemlje, pratiti proces konstituiranja i reprodukcije i razvoja i transformacije etničke zajednice (etnijske) kao entiteta: od roda i plemena i saveza plemena preko naroda do nacije. Na vrhuncu tog procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke/ljudske zajednice nastaje moderna nacija. O tome postoji suglasnost u društvenim znanostima. Etnijske ili etničke zajednice imaju etnički identitet, tzv. etničku svijest ljudi/aktera i ime pod kojim se prepoznaju (etnonim). U sklopu neke mega-etnije (dominantnog naroda ili nacije) često se nalazi više subetnija sa svojim supkulturama. Na primjer, unutar hrvatskoga političkoga teritorija i hrvatske nacije (kao dominantnog naroda ili tzv. makroetnijske) u 19. i 20. stoljeću nalaze se i mnoge subetnije i njihove supkulture: Talijani, Srbi, Česi, Slovenci, Mađari, Slovaci, Rusini, Nijemci itd. Kada je prema tome riječ o etniji ili etničkoj zajednici, valja razlikovati (1) pojam etnije i (2) etniju kao konkretnu zajednicu

⁹⁷ Ovdje se nećemo upustiti ni u diskusiju o istraživanjima genetičkog podrijetla stanovništva i naroda u Europi; to ćemo temeljito uraditi na drugom mjestu. Usp. o tome: Sykes 2002; Semino i suradnici 2000; Semino i suradnici 2004; Cavalli-Sforza 1996; Cavalli-Sforza 2003; Jurić 2005.

⁹⁸ Usp. o etnicitetu: Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Putinja i Stref-Fenar 1997; Jenkins 1997.

ljudi/etnosa ili kao entitet (kao stanovništvo) od roda i plemena do naroda i nacije.

Strukturu svake etnije u povijesti, sve njezine razine, u svakoj zemlji napose, upoznat ćemo ako pratimo proces konstituiranja i reprodukcije i razvoja i transformacije etničkih/ljudskih zajednica: od *jednostavne* (etničke grupe, roda i plemena i saveza plemena) preko *složene* (naroda i narodne zajednice) do *najsloženije* (nacije, nacionalne zajednice, nacionalne države ili nacije-države). Istodobno dakako valja pratiti proces identifikacije ili konstrukcije individualnog, grupnog i kolektivnog identiteta, ali i konstrukciju identiteta »prvoga« i »drugoga« itd.

Model istraživanja etnosa i etnija uopće. Postavlja se pitanje kako istraživati fenomen etnosa i etniciteta na određenom prostoru. O tome smo već raspravljali i to je predmet istraživanja u ovoj knjizi. Mi smo ovdje prihvatili znanstveni model: **Etnos** → **sustav etnosa** (sve razine etnije: od roda i plemena do naroda i nacije) ⇔ **okolina** (svijet drugim etnija, drugih naroda i nacija i kultura i drugih identiteta).

Narod: pojam i entitet. Narod (lat. *populus*, tal. *popolo*, frnc. *peuple*, engl. *people*) u smislu mnogo ljudi; svi ljudi u nekoj etniji ili u nekoj zemlji; ukupno stanovništvo; narod u smislu ukupnosti ljudi/stanovništva u zajednici (etniji) unutar koje žive zajedno i povezani su zajedništvom u povijesti, tradiciji, običajima, jezika, kulture, političke zajednice itd. Da bismo upoznali kako i kada nastaje narod i narodna zajednica na nekom prostoru, unutar neke zemlje i nekog društva, valja za svako povijesno razdoblje pratiti proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke/ljudske zajednice. A vidjeli smo da narod (kao konkretna etnija sa svojom unutrašnjom organizacijom cjelokupnog svijeta života u nekoj zemlji) nastaje nakon plemena ili saveza plemena, nastaje ujedinjenjem više plemena u jednu/narodnu cjelinu, a prije nastanka moderne nacije ili nacije-države. Narod prema tome prethodi modernoj naciji jer nacija nastaje na vrhuncu tog procesa. Ali narod (kao ukupno stanovništvo u nekoj zemlji i državi) i dalje postoji u naciji-državi. Međutim, kada govorimo o ukupnom stanovništvu u nekoj zemlji, tada uvijek valja imati u vidu cjelinu sustava etnosa jer u svakoj zemlji postoji pluralni kulturni, jezični, vjerski, društveni i etnički svijet: najčešće postoji dominantna etnija (ili dominantni narod po broju stanovništva, npr. hrvatski narod u Hrvatskoj) i ujedno više subetnija ili etničkih skupina i njihovih supkultura (npr. Česi, Slovenci, Srbi, Talijani, Mađari, Slovaci, Rusini, Židovi itd. u Hrvatskoj). Svi oni, i dominantni narod (Hrvati) i sve te subetnije tvore cjelinu stanovništva/naroda u toj zemlji.⁹⁹

Model istraživanja naroda i narodne zajednice. Taj složeni svijet etnosa u nekoj zemlji, to pluralno etničko i kulturno društvo, možemo istraživati prema

⁹⁹ Usp. naše priloge na kraju knjige: (1) *Modele suvremenih država i nacija u svijetu* i (2) *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*.

modelu: **Narod** → (**sustav etnosa**: dominantni narod i sve subetnije u zemlji) ⇔ **okolina** (svijet drugih etnija i subetnija, drugih naroda i nacija i kultura).

Nacija: pojam i entitet. Za našu je temu veoma važno odgovoriti na pitanje što je nacija i nacija-država i kako nastaje. Fenomen nacije i nacionalne države ključna je tema ove knjige. Da bismo odgovorili na pitanje što je moderna nacija i kako ili kada nastaje, važno je razlikovati (1) genezu pojma nacije od (2) nastanka ili izgradnje moderne nacije, nacionalne države ili nacije-države kao entiteta. Danas, na temelju povijesnih izvora, lako možemo pratiti, od grčkih polisa dalje, genezu pojma naroda-etnosa i naroda-demosa te genezu pojma demos, populus, gens, gentes itd., o čemu postoji mnoštvo literature. Isto tako lako možemo pratiti i genezu pojma nacija.

Za razliku od riječi *gens* i *populus* (*populus Romanus*) u starom Rimu, latinska je riječ *natio* u početku imala drugačiji smisao: pojmom *natio* označavale su se grupe stranaca koji dolaze iz određenih područja izvan Rima s niskom razinom kulture. Na primjer: kod Cicerona »Syrorum natio servituti nata«, kod Hijeronima »innumerabiles et ferocissimae nationes«, u Justinijanovu kodeksu »multa milia extranearum nationum«, a Marko Terencije Varon iz Reate govori o »naciji govedara«. ¹⁰⁰ Drugim riječima, Rimljani su riječju *natio* imenovali urođenike bez kulture, odnosno *natio* je stanovništvo koje ne pripada rimskoj kulturi.

Tacit u djelu *Germanija* upotrebljava taj pojam tako da se – u odnosu na pojam *gens*, koji označava veću cjelinu (narod) – *natio* odnosi na manju cjelinu (na pleme). S vremenom međutim u tekstovima dolazi do promjene u odnosima između pojma *gens* i *natio*: ta dva pojma upotrebljavaju se kao sinonimi. Tako da je pojam *natio* postupno izgubio značenje koje se odnosilo na stanovništvo primitivne kulture, ali i na značenje malog plemena. Štoviše, pojam *natio* je postao apstraktniji od pojma *gens*. Tako da se s vremenom, ali postupno, pojam *natio* počeo primjenjivati i na veće etničke cjeline.

Za genezu pojmova *gens*, *populus* i *natio* veliko su značenje imali prijevodi Biblija kod svih naroda. To je došlo do izražaja već potkraj Rimskog Carstva. U prijevodu Biblije na latinski jezik, Hijeronim iz Stridona (umro 420. godine) pojam *populus* upotrebljava samo za izabrani narod: za Židove. Nasuprot od Boga izabranom narodu (izraelitskom narodu) prema Hijeronimu stajali su barbari: *gentes* i *nationes*. Od tada, tijekom srednjeg vijeka, sve se manje upotrebljavaju riječi *populus* i *tribus* u antičkom značenju, dok se pojmovi *gens* i *natio* koriste kao sinonimi, ali se ipak pojam *natio* počinje češće upotrebljavati od riječi *gens*.

Pa ipak, već u srednjem vijeku, u tijeku društvenih promjena uopće, mijenjaju se i značenja latinskih riječi: *populus*, *gens* i *natio*. Na primjer, u ranom

¹⁰⁰ Hertz 1927; Molnar 1997; Gschnitzler 1992.

srednjem vijeku pojam *populus* označavao je izabrani narod, ali i plemstvo. No, takva je upotreba s vremenom posve nestala. Pojam *populus* prelazi u europske jezike (engl. *people*, franc. *peuple*, njem. *Volk*) i dobiva posve drugo značenje: *populus* počinje označavati »proste«, »obične« ili »zle« ljude (engl. *populace*, franc. *poble*, njem. *Pöbel*).

U srednjem vijeku pojam *natio* dobiva dva značenja: prvo, naroda kao etnosa, tj. u značenju neke grupe ljudi ne isključivo istog etničkog podrijetla i, drugo, u značenju političkog entiteta, na primjer u nazivu plemstva (plemstva kao »nacije«) organiziranog u staleže, ali i u naslovu vladara, na primjer, njemački su carevi vladali »mnogim narodima« i vladar se poima kao *Imperator plurimarum nationem* ili kao *Imperator multorum populorum*. U srednjem se vijeku dakle plemstvo organizira u staleže (npr. englesko, njemačko, ugarsko, hrvatsko itd.) koje je u etničkom pogledu bilo uglavnom heterogeno, ali se najčešće imenuje pojmom *natio*. To je tzv. plemićka »nacija«, koja dakako nema nikakve veze s modernom nacijom i etničkom zajednicom. Važno je ipak istaknuti da u srednjem vijeku upotreba pojma *natio* za plemstvo organizirano u staleže, tj. *natio* u smislu političkog entiteta, dobiva primat u odnosu na upotrebu tog pojma (*natio*) za etničku grupu, jer se u srednjem vijeku etničko podrijetlo imenuje različitim pojmovima. No, tijekom srednjeg vijeka u europskim se državama pojmovi *gens* i *natio* koriste za označavanje lokalnih zajednica (plemena, sela), ali i većih, neodređenih skupina. Uz to, pojam *natio* upotrebljava se i u značenju grupa, članova korporacija, koncila i studenata na sveučilištima. Mogli bismo dakle zaključiti, i o tome postoje temeljita istraživanja, da sve do novoga vijeka ta različita shvaćanja pojma »nacije«, tj. pojma *natio* koji se odnosio na »plemičku naciju« ili »stalešku naciju« ili »monarhijsku naciju« itd., nema nikakve veze s etničkom osnovom nacije. Da se dakle pojam *natio* ne odnosi na proces konstituiranja i transformacije etničke zajednice. Sve do Francuske revolucije pojam *natio* obuhvaćao je u najboljem slučaju samo neke članove građanskog društva, organizirane po staležima ili u različitim korporacijama, dok je velika većina pučanstva ostala izvan »nacije«. Tako je kompaktna etička zajednica (tj. konkretna etnija na određenom prostoru) ostala izvan pojma i značenja *natio*.

U stručnoj raspravi o naciji, nacionalnoj državi, naciji-državi i nacionalizmu vlada suglasnost o tome da su ti pojmovi i ono što označavaju (njihovi entiteti) pojavni oblici epohe moderne, tj. da su nastali (i nacija i nacionalna država i nacija-država) u tijeku izgradnje modernoga građanskog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. Drugim riječima, da se ranija upotreba pojma »nacija«, kako u srednjem vijeku tako i u ranom novom vijeku, odnosila na nešto posve drugo, da je pojam *natio* označavao male lokalne svrhovite zavičajne ili lokalne udruge, ekipe, grupe ili podskupine unutar većih i nepreglednih skupina. Tek se u 19. stoljeću pojam nacije odnosi na kompaktnu etničku zajednicu. Prema europskom modelu modernosti, tek u 19. i 20. stoljeću nacija i nacionalna zajednica (kao pojam i kompaktna zajednica) i nacionalna država i zatim nacija-

država, i s njima povezni masovni nacionalni pokreti i nacionalizam, postaju središnje pojave integracije: i etničke i kulturne, i političke i ekonomske i druge. Da bismo upoznali izgradnju neke moderne nacije, u bilo kojoj sredini i na bilo kojem prostoru/okolišu, valja ne samo upoznati pojam nacije i poznavati njezine razne definicije, nego prije svega istražiti proces konstituiranja i reprodukcije i razvoja i transformacije etničke/ljudske zajednice. A rekli smo, i o tome u stručnoj literaturi vlada suglasnost, da moderna nacija (kao relativno kompaktna etnička i/ili nacionalna zajednica) i zatim suvremena nacija-država nastaje na vrhuncu tog procesa, unutar modernosti i modernoga građanskoga društva, tzv. industrijskog društva u razvoju.

Model istraživanja moderne nacije i nacije-države. Taj složeni svijet etnosa u nekoj zemlji, to pluralno etničko i kulturno društvo, možemo istraživati prema modelu: **Nacija** → (**sustav etnosa**: dominantni narod/nacija i sve subetnije u zemlji) ↔ **okolina** (svijet drugih etnija, subetnija, drugih naroda i nacija i kultura).

Društvo: pojam i entitet. Što je društvo? Je li nam taj pojam jasan? Ni jedan pojam nije toliko mutan i ni jedan se ne koristi toliko nehajno kao pojam *društvo*.

Društvo (lat. *societas*, engl. *society*, njem. *Gesellschaft*, franc. *société*) uopće ili u najopćenitijem smislu pokazuje na oblik povezanosti među ljudima u nekoj sredini; kazuje da na nekom prostoru postoji ljudsko društvo i zajednica ljudi/stanovništva. Pojam društva je međutim višeznačan. Izveden je iz pojma *drug* (lat. *socius*). A drugovi su izvorno suputnici ili ljudi koji su dobrovoljno povezani zajedničkim ciljevima: u ljudskom društvu ili zajednici ljudi. Jezično podrijetlo tog pojma upućuje na veze ili interakcije među ljudima (jezične, kulturne, ekonomske, političke, vjerske itd.) koje se zasnivaju na dobrovoljnosti i prijateljstvu (»drugarstvu«) i na zajedničkim interesima i ciljevima. Pojam *društva* (njem. *Gesellschaft*) suprotan je pojmu i entitetu *zajednice* (njem. *Gemeinschaft*), jer ona (zajednica ljudi ili ljudska zajednica) izvorno označava životnu povezanost. Zajednica (grč. *koinonia*, lat. *communitas*, engl. *community*, njem. *Gemeinschaft*, franc. *communauté*) jest temeljni okvir života ljudi, koju su sami stvorili. Zajednica znači da veći broj ljudi svjesno djeluje na istom prostoru, u isto vrijeme, s istim ciljevima i interesima. U tom smislu govorimo o ekonomskoj, političkoj, jezičnoj, kulturnoj, vjerskoj ... zajednici. Društvo je pak racionalna tvorevina ljudi. Osnova suvremenog značenja pojma društva obuhvaća: 1) apstraktnu cjelinu (društvo kao normativni sustav); 2) povijesno specifičan oblik organizacije ljudskog djelovanja na određenom prostoru (društvo kao institucionalni poredak); 3) poseban tip svrhovitog udruživanja pojedinaca (društvo kao interaktivni poredak među ljudima). Za našu je temu najvažnije kasnofeudalno društvo i moderno građansko društvo. A rekli smo da moderna nacija i nacija-država nastaje unutar modernoga građanskog društva. Pojam **građansko/civilno društvo** potječe od *societas civilis*, a to je latinski prijevod

grčkog pojma *koinonia politiké*. Taj pojam izvorno znači udruživanje, općinu ili zajednicu građana kao političku zajednicu, tj. kao najviši oblik udruživanja slobodnih građana radi zajedničkog odlučivanja u poslovima. U tom smislu građansko je društvo izjednačeno s političkom zajednicom, iako se razlikuje i od političke zajednice i od države.

U tom smislu ovdje donosimo poimanje i tumačenje društva koje slijedimo u ovoj knjizi. **Društvo** (i kao *pojam* i kao *entitet* i kao društveni *sustav* i kao *poredak*) možemo promatrati preko sljedeća tri reda društva ili društvenih odnosa i stanja, koji zajedno tvore cjelinu društva, društvenih sustava i socijalnih odnosa:

a) Društvo – kao normativni sustav i/ili kao globalni društveni poredak:

Taj red društva znači apstraktni normativni sustav i/ili globalni svjetski poredak (pravni, međunarodno-pravni, institucionalni, politički, međudržavni, kulturni, privredni i komunikacijski) i globalni svijet u cjelini i/ili globalizaciju svjetskog i ujedno ljudskog društva. Utemeljen je na apstraktnom normativno-pravnom sustavu, na apstraktnom globalnom pravu. Njegovi su dijelovi: sustav prava ili normativni sustav uopće, globalni pravni poredak; globalni sociosustavi; globalni svjetski društveni sustavi; globalne društvene strukture, vrijednosti i institucije, globalni/svjetski normativni poredak i globalna socijalna zajednica.

b) Društvo – kao institucionalni poredak ili kao stvarni društveni svijet:

Taj red društva znači realni svijet života u konkretnoj sredini; nastaje dakle unutar određenog pravnog, političkog, državnog i institucionalnog poretka, a tvore ga: konkretni *društveni sustavi* (kulturni sustav, politički i državni sustav, upravni sustav, ekonomski sustav, obrazovni sustav, komunikacijski sustav itd.); konkretni *sociosustavi* (sociokulturni, sociopolitički, socioekonomski itd.); *društvene strukture* (vrijednosti i institucije), konkretni *normativni poredak* i *socijalna zajednica* u određenom društvu, u određenoj sredini i u određenoj zemlji.

To je stvarni društveni svijet: svijet života nekog naroda u nekoj zemlji. U zbilji se ostvaruje putem institucija i institucionalnog poretka i cjelovite organizacije jednog naroda koji na određenom teritoriju u svojim rukama ima unutrašnju upravu, svoju političku zajednicu i državu. To je zasebno društvo (stvarni svijet života) koje se izgrađuje na institucijama i zasebnim vrijednostima i socijalnim odnosima.

c) Društvo – kao interaktivni poredak, kao svijet pravnih, kulturnih, ekonomskih, društvenih i socijalnih interakcija između pojedinaca i svih društvenih grupa ili cjelokupnog stanovništva u određenoj sredini, unutar neke zemlje i nekog naroda.

Sva tri reda društva, u međusobnoj povezanosti, tvore cjelinu društva. Prema tome, strukturu **društva** u nekoj sredini (svijet društva) možemo upoznati

preko sva tri spomenuta reda društva. Tada govorimo o konkretnom ili zasebnom društvu u nekoj zemlji, na primjer: hrvatsko društvo (koje se u određenom vremenu ili razdoblju izgradilo u Hrvatskoj ili na hrvatskome prostoru), slovensko društvo (koje je u Sloveniji) itd. O tome više raspravljamo na stranicama ove knjige.

Društveni sustavi. U ovoj smo knjizi prihvatili pojam/entitet: društveni sustavi, a time i određeni znanstveni model: model sistemsko-teorijske analize.

Prije izlaganja o osnovi tog modela, pogledajmo kako se društvo poima u hrvatskoj historiografiji. Sve do 80-tih godina 20. stoljeća u hrvatskoj se historiografiji nije posebno definirao pojam društva, iako se o njemu stalno pisalo i iako se stalno spominjao. Tek je knjiga *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća* (Zagreb 1981.), koju je uredila M. Gross, otvorila problem definiranja društva i ujedno prihvaćanje znanstvenog modela istraživanja društva i društvenih struktura. U toj je knjizi deset hrvatskih povjesničara raspravljalo o hrvatskoj povijesti novoga vijeka. Neki su pisali s gledišta historije »društva« i društvenih struktura. Ali, prvo, pojam društva nisu posebno definirali i, drugo, svaki je od njih posve različito shvatio i društvo i društvene strukture i društvene odnose u društvu i znanstveni model istraživanja historije »društva«. Jedino je urednica te knjige M. Gross, pod utjecajem socijalne historije i historije »društva« i rasprava o tome u svijetu, donekle jasnije odredila pojam društva kao cjelinu ili totalitet društvenih odnosa. Nakon toga, u njezinim knjigama i raspravama *društvo* je postalo ključni pojam, koji je promatrala u procesu njegove modernizacije i integracije, napose kada je riječ o izgradnji građanskog društva.¹⁰¹ Međutim, kada je riječ o samom pojmu društva, ali i modelu njegova istraživanja, prihvatila je zapravo tradicionalni pojam društva i njegov tradicionalni znanstveni model. Osnova tog tradicionalnog modela jest da se **društvo** promatra kao *cjelinu* (»društvenu cjelinu«, »cjeloviti društveni život«, totalitet društvenih odnosa itd.) koja se sastoji od *dijelova* (sastavnih dijelova društva, društvenih područja, brojnih područja društvenog života itd.) koji su međusobno povezani. To je tradicionalni koncept, preuzet iz antike, koji je od 18. stoljeća do danas prisutan u društvenim znanostima, a uvijek govori, kada je riječ o društvu, o cjelini (o »društvenoj cjelini«) koja se sastoji od dijelova (ili različitih međusobno povezanih »područja društva«). To je dakle shema: cjelina → dio. Problem te tradicije i tog znanstvenog modela je u tome što se cjelina društva morala dva puta pomisliti: kao jedinstvo (totalitet) i kao ukupnost dijelova. Drugim riječima, moglo se pretpostaviti da je cjelina ukupnost dijelova ili da je ona više od pukog zbroja dijelova. Cjelina se mogla promatrati kao uvjet egzistencije dijelova itd. Odnos cjeline i dijelova često se idealiziralo. Tražilo se, i često se tako promatralo, da dijelovi društva moraju biti homogeni u odnosu na cjelinu (»društvenu cjelinu«). Štoviše, pojedini dijelovi društva (npr. ekonomski, politički, obrazovni, upravni itd.) mogli su se

¹⁰¹ Gross 1981; Gross 1985; Gross i Szabo 1992.

proučavati odvojeno jedan od drugog: npr. kulturni od političkog, pravni od kulturnog i ekonomskog, ekonomski od kulturnog i pravnog itd.¹⁰²

Model sistemsko-teorijske analize. Umjesto tog tradicionalnog koncepta društva i tradicionalnog razlikovanja *cjeline* → *dijela* (i dijelova), mi u ovoj knjizi prihvaćamo ovaj model: *društveni sustavi* ↔ *okolina*. To znači da se u nekim aspektima, ne dakle u svemu, držimo opće teorije društvenih sustava koju su utemeljili T. Parsons i N. Luhmann.¹⁰³ Prihvaćamo teoriju o postojanju *društvenih sustava*, napose kada je riječ o modernom građanskom društvu, na primjer: sustava modernog književnog jezika, sustava visoke građanske kulture, sustava moderne privrede, modernog političkog sustava, sustava moderne države, sustava uprave, sudstva, sustava modernog školstva i obrazovanja itd. Unutar tih društvenih sustava postoje podsustavi. Ono što se zamišljalo kao međuovisnost *cjeline* → *dijela*, sada je preformulirano u teoriju društvenih sustava i time u novi znanstveni model: *društveni sustav* ↔ *okolina*. To je potpuni obrat u istraživanju društva i društvenih sustava. Tako se ni sustav ni društvo u cjelini više ne sastoje od određenog broja dijelova i odnosa među dijelovima. Svaki je društveni sustav otvoren u odnosu na okolinu. Sada je sustav (npr. sustav kulture ili privrede) povezan s okolinom (sa svim drugim društvenim sustavima). Ta je dakako okolina, u odnosu na pojedini društveni sustav, bezgranična i daleko kompleksnija od svakog pojedinačnog sustava. Pojedinačni društveni sustav (npr. kulture, privrede, obrazovanja itd.) bez njegove okoline (svijeta drugih društvenih sustava u nekoj sredini ili zemlji) ne možemo shvatiti, napose s gledišta promatrača i istraživača. Nužno je međutim istaknuti da se pojam okoline ne smije pogrešno shvatiti kao neka vrsta kategorije ostataka. Naprotiv, *okolina* (tj. svijet svih drugih društvenih sustava) je ključni i aktivni činitelj u izgradnji svakog pojedinačnog društvenog sustava. Ta je okolina važna za održavanje i razvoj svakog pojedinačnog sustava. Okolina je štoviše pretpostavka identiteta sustava jer je svaki pojedinačni društveni sustav moguć samo u odnosu na svoju okolinu. Sve što se događa (zbiva, razvija, stvara) u nekoj sredini uvijek istodobno pripada i nekom sustavu (ili većem broju društvenih sustava) i okolini ili svijetu svih drugih društvenih sustava.

Socijalna i društvena integracija: Na tim područjima (društvenih sustava: književnoga jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, građanske kulture, školstva, privrede, uprave, sudstva, političkog i državnog sustava, sustava nacionalnih institucija, komunikacijskog sustava itd.) nastaje i može nastati primjena modernosti u zemlji: samo tu možemo pratiti procese modernizacije i integracije na svim područjima života stanovništva. Tu lako možemo upoznati i pratiti proces konstituiranja i razvoja i transformacije etničkih zajednica, a time i pojavu moderne nacije i njezinu transformaciju u naciju-državu. Drugim riječima, ti su

¹⁰² Usp. o tome: Ritschl 1906; Losano 1968; Luhmann 1998; Luhmann 2001.

¹⁰³ Parsons 1991; Luhmann 1968; Luhmann 1998; Luhmann 1999; Luhmann 2001.

društveni sustavi nositelji procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih ljudskih zajednica, tj. procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog života svih struktura stanovništva u nekoj zemlji. Samo na tim područjima (društvenih sustava) i na relevantnim povijesnim izvorima, o kojima je riječ na stanicama ove knjige, možemo istraživati ključne životne strukture stanovništva u zemlji (i etničke i jezične i kulturne i obrazovne i vjerske i ekonomske i socijalne), a time i proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih ljudskih/etničkih zajednica i proces izgradnje/integracije moderne nacije.

Model istraživanja društva i društvenih sustava. Složeni svijet društva i društvenih sustava možemo istraživati prema modelu: **društveni sustavi** (sustav jezika, kulture, privrede, politički i državni sustav, sudstva, uprave, školstva i obrazovanja itd.) → (**društvo**: pojedinačno društvo u nekoj sredini ili u nekoj zemlji) ↔ **okolina** (svijet svih drugih društvenih sustava).

Socijalna zajednica. Socijalna zajednica se formira unutar društva i društvenih sustava: a) kao ukupnost normi, pravila, statusa i dužnosti; b) kao ukupnost prava ili normativnog poretka i sustava; c) kao cjelina društva i društvenih odnosa u njegovu kolektivnom aspektu; d) kao podsustav integracije (društvene, socijalne, kulturne, pravne, političke, ekonomske); e) kao složeni mozaik kolektiva. Socijalna zajednica, osobito unutar modernoga građanskog društva, ima vrlo složen pluralizam uloga i stoga vrlo jaku integracijsku funkciju. Socijalna je zajednica najveća i najcjelovitija zajednica (života ljudi: u kojoj ljudi žive zajedno) u nekoj nacionalnoj državi i/ili naciji-državi, jer obuhvaća cjelokupno stanovništvo, sve etničke grupe i sve skupine i većinski ili dominantni narod (naciju) u toj državi, dok nacionalnu zajednicu (naciju) predstavlja samo većinski ili dominantni narod u nacionalnoj državi (naciji-državi).

Sustav: pojam i entitet. Iako u drugim našim radovima rabimo pojam *sistem* (npr. društveni sistem ili sistemsko-teorijska analiza) ovdje smo prihvatili sugestiju da koristimo pojam **sustav**; sustav je isto što i sistem: ukupnost načela ili stvari ili dijelova usklađenih tako da čine cjelinu. Tako se npr. svaki društveni sustav/sistem (privredni, kulturni, politički, državni, upravni, školski i obrazovni itd.) sastoji od više dijelova ili podsustava koji svi zajedno čine cjelinu (sustava).

IZGRADNJA MODERNE NACIJE

---

1. Moderne nacije nastaju u epohi moderne

(od kraja 18. do kraja 20. stoljeća)¹⁰⁴

Nakon što smo u uvodu objasnili pojam *naroda* (naroda kao etnos, kao stanovništvo ili demografska populacija na određenom prostoru ili unutar neke zemlje) i *nacionalne zajednice*, upoznajmo ovdje pojam i entitet *moderne nacije* i/ili *nacije-države*, ali ne samo bit i značenje pojma *nacije* nego i *naciju-državu* kao entitet: kao novu etničku zajednicu i *modernu integracijsku zajednicu*. Tu integracijsku funkciju postiže kao *nacionalna zajednica* (u procesu konstituiranja i transformacije sustava etnosa) i ujedno kao *socijetalna zajednica* (u procesu modernizacije i integracije društvenih sustava). A to znači da moderna nacija nastaje u procesu izgradnje modernog društva i modernih društvenih sustava i novih ljudskih zajednica: unutar svijeta života, na vrhuncu procesa konstituiranja i transformacije etničke zajednice. No, u tom slučaju, kada polazimo od nacije kao moderne zajednice, moramo započeti s mnogim pitanjima.

Znamo li danas, nakon pojave mnogih teorija o *naciji*, nakon što su se *nacionalne zajednice* izgradile kao nove integracijske zajednice i u novom vijeku pojavile kao posebni entiteti, kao nacije-države, o čemu nema spora, što je *nacija*? Kada nastaje? Kako se i u sklopu kojeg društva i društvenih sustava formirala? Što utječe na njezin proces integracije kao nacionalne zajednice? Oblikuju li naciju i na koji način: *nacionalna zajednica*, koja nastaje unutar zasebnog etnosa (dominantnog naroda) i posebne kulture i ujedno *društvena i/ili socijetalna zajednica*, koja nastaje u modernom građanskom društvu, ili *zajednica svijesti* i posebnih »osjećaja«? Transformira li se u suvremenom svijetu? Kakav je odnos nacije spram modernog društva, modernosti i racionalnosti svijeta? Kakav je odnos nacije spram moderne kulture i civilizacije te demokracije i moderne komunikacije? Potiče li nacija ili koči taj razvoj? Jesu li nacije i/ili nacije-države, kao zajednice modernoga tipa, sposobne da se suoče s globalnim problemima suvremenog svijeta, kao što su: ratovi, etnički sukobi, bijeda, glad, ekološka politika, odnos Čovjeka prema ekosustavu te prirodi i Zemlji uopće, nejednakost razvoja, opća zaostalost, porast svjetskog stanovništva, organizirani kriminal i terorizam itd.? Jesu li nacije danas okrenute prošlosti (mitu, vlastitoj »veličini« ili izmišljenoj tradiciji) ili budućnosti: postmodernom uravnoteženom, umnom i moralnom svijetu? Je li se razvila kritična znanost o naciji?

---

¹⁰⁴ Kraća verzija ovog dijela knjige objavljena je u: Korunić 1999; Korunić 2000. Ovdje su međutim unesene znatne izmjene i dopune teksta. Ovaj tekst je dio još veće cjeline o naciji i nacionalizmu.

O svemu tome, kako je poznato, postoji toliko različitih mišljenja koliko ima različitih teorija o naciji i nacionalizmu. Teško je u svemu tome naći jedinstvo mišljenja i stavova, a to nije ni potrebno. Ali je zato opravdano postaviti pitanje: Može li kritički um (ne samo na razini znanosti i znanstvenih modela) danas razumjeti *fenomen nacije i nacije-države* i može li pritom nadvladati nacionalne sentimente, tj. emocionalna i/ili iracionalna stanja (ne-svijesti) koja gotovo u pravilu idu uz naciju i nacionalni identitet, a u široj javnosti se iskazuju u različitim oblicima i sadržajima fenomena nacionalizma i nacionalne svijesti? Može li kritička znanost, koju moramo slijediti, napokon odgovoriti na sva ta i mnoga druga složena istraživačka pitanja?

Na to moramo pokušati odgovoriti zbog više razloga. Prije svega, potrebo je kritički analizirati razvoj suvremenoga globalnoga društva, koje se izgradilo u dugoj epohi moderne i modernosti u 19. i 20. stoljeću. Društva, koje ni u kojem slučaju nije idealno, jer je u njemu i nastala kriza utopije modernosti. No, Čovjek u tom društvu i društvenim sustavima živi i djeluje, pa je izgradnju i strukturu modernog društva nužno upoznati kako unutar mnogostrukih povijesnih promjena i socijalnih suprotnosti tako i unutar složenih procesa modernizacije i integracije i transformacije.¹⁰⁵ U isto vrijeme moramo istražiti i objasniti **fenomen nacije**: njezino podrijetlo, procese modernizacije i integracije, razvojne etape i proces njezine transformacije. Ali i odnos nacije spram drugih etnija, subetnija, supkultura, naroda, nacija i kultura.¹⁰⁶

To je nužno zato jer su i *moderno društvo* i moderni *društveni sustavi* (koje je utemeljio građanski, civilni, kapitalistički, industrijski i postindustrijski društveni, pravni, politički i privredni poredak) i *moderna nacija* (njezina politička zajednica i nacionalna država i/ili nacija-država) ključne povijesne pojave u suvremenom svijetu na kojima počiva razvoj svih naroda i nacija. Ali je pritom, polazeći od krize modernosti i moderne i modernog društva, o čemu nema sumnje, potrebno da upoznamo i osnovice na kojima suvremene nacije i nacionalne države i nacije-države – ali sada kao društvene građanske zajednice, u procesu njihovih transformacija, ako je to uopće moguće, i ako je nacija uopće u procesu transformacije – pokušavaju izgraditi bolju i drugačiju postmodernu i postnacionalnu budućnost čovječanstva: budućnost bez etničkih i nacionalnih sukoba, bez socijalnih napetosti, u kojoj najavljuju drugačiji odnos Čovjeka spram Čovjeka i spram ekosustava u cjelini. No, je li ta vizija o postmoderni, o kojoj se mnogo piše, u što nas mnogi uvjeravaju, samo nova utopija? Istražimo to.

¹⁰⁵ O epohi moderne i modernosti dalje u tekstu: Usp. o tome: Kemper 1993; Kalanj 1994; Vattimo 1991; Supek 1996; Habermas 1988; Domenach 1986; Gross 1985.

¹⁰⁶ Usp. o tome: Alter 1985; Altermatt 1997; Anderson 1990; Berlin 1990; Deutsch 1966; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Gellner 1991; Gellner 1998; Hayes 1931; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kohn 1956; Lerotić 1984; Minogue 1967; Plessner 1997; Seton-Watson 1980; Smith 1979; Smith 1983; Smith 1998; Smith 2003; Schulz 1994; Winkler 1985;

Da bismo uspjeli u tom istraživanju, koje ćemo pokušati ostvariti u sklopu opsežnog projekta na interdisciplinarnim osnovama, valja najprije upoznati izgradnju i razvoj i strukturu modernog društva (unutar građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i postindustrijskog društvenog života i socijalnih odnosa) napose u odnosu spram modernih društvenih sustava i ekosustava uopće u kojima moderna nacija i/ili nacija-država, u posebnim okolnostima, kod svakog naroda napose, nastaje i formira se kao zajednica posve novoga integracijskog tipa (i nacionalnog i društvenog i kulturnog i socijalnog) ali se u isto vrijeme, o tome nema spora, stalno mijenja i transformira zajedno s tim modernim društvom i modernim društvenim sustavima.¹⁰⁷

Već se na početku ove rasprave lako moglo zamijetiti da naciju – kao posve novu ljudsku integracijsku zajednicu (nacionalnu i društvenu i kulturnu) – promatramo kako u sklopu suvremenog svijeta (unutar modernoga društva) tako, kada je riječ o njezinoj izgradnji, i kroz njezinu prošlost, a time i kroz povijest svakog naroda i svake nacije napose. Uz to, i uza sve različite teorije o naciji, koje se često međusobno isključuju, ovdje iznosimo teorem, koji ćemo potkrijepiti izvođenjem dokaza, u kojem tvrdimo da se **moderna nacija** izgradila, u procesu dugoga trajanja, unutar dviju međusobno povezanih građanskih zajednica: *nacionalne zajednice* (koju tvori poseban etnos i/ili dominantni narod, njezino etničko i kulturno podrijetlo) i ujedno moderne *socijetalne zajednice*¹⁰⁸ koja obuhvaća cjelokupno stanovništvo u nekoj zemlji i koju tvori njezino društveno i moderno građansko podrijetlo. Pritom polazimo od ključne spoznaje, koju smo naveli u predgovoru, da moderna nacija nastaje na vrhuncu procesa konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice, u posebnim društvenim okolnostima.

Drugim riječima, u ovoj raspravi polazimo od uvjerenja da su uz *etničko podrijetlo* svakog naroda (njegov etnos i etnicitet) i socijalni odnosi i svi oblici društvenog života i suvremeno **moderno društvo**¹⁰⁹ (i građansko i civilno i kapitalističko i industrijsko i postindustrijsko, koji oblikuju posve nove *društvene sustave* i sustav *društvenih i/ili socijalnih odnosa* i bitno nove *vrijednosti* i posve drugačiju/modernu *organizaciju* života ljudi na svim područjima) imali ključnu ulogu u pojavi i integraciji nacije kao moderne nacionalne zajednice i/ili nacije-države. Takvu nacionalnu zajednicu (cjelovitu naciju i samostalnu naciju-državu) utemeljenu unutar modernih društvenih sustava (modernog književnog jezika, pismenosti i obrazovanja, sustava visoke građanske kulture, sustava moderne privrede, modernog političkog i državnog sustava, sustava moderne komunikacije itd.) ne nalazimo ni u jednom razdoblju do epohe moderne. Ali i još nešto važnije: tu modernu naciju i zatim naciju-državu možemo upoznati isključivo opisivanjem

¹⁰⁷ Breuilly 1993; Deutsch 1953; Grillo 1981; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kohn 1929; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Lerotić 1984; Maritain 1992; Seton-Watson 1980; Smith 1983.

¹⁰⁸ O socijetalnoj zajednici vidi u uvodu ove knjige.

¹⁰⁹ Usp. o tome u drugom dijelu ove rasprave, u poglavlju: *Društvo i društveni odnosi*.

i upoznavanjem tih modernih društvenih sustava. Dakako, moderno društvo i moderni društveni sustavi tu su ulogu imali i u izgradnji moderne hrvatske nacije. Ako prema tome imamo na umu golem utjecaj modernog društva i moderne nacije kako na razvoj čovječanstva uopće tako i na razvoj svakog naroda napose, lako je zamijetiti da je njihova *suvremenost* i *modernost* (i nacije i društva) i *budućnost* u postmodernom svijetu povezana s *prošlošću*, napose kada je riječ o nastanku nacije (na razini zasebnih višestrukih nacionalnih identiteta) i o odnosu njezinih aktera (ljudi) spram vlastite prošlosti. U svakoj sredini posebno.

Taj stav moramo objasniti. Kada je riječ o formiranju moderne nacije – kao *zajednice* koja je utemeljena na posebnom etnosu i ujedno kao *nacije-države*, koja je utemeljena u svijetu realnoga života društvenih sustava – nužno je istražiti njezino podrijetlo i razvoj kao nacionalne zajednice (njezin etnos i etnicitet), a ujedno i njezinu izgradnju unutar društvene i/ili socijetalne zajednice, a time i unutar modernih društvenih sustava i svih oblika društvenog života, te njezin odnos spram drugih sustava etnosa: spram drugih etničkih skupina, subetnija i njihovih supkultura, drugih naroda i nacija i kultura. A to znači da je nužno istražiti je li se moderna nacija i nacija-država izgradila kao demokratska ili kao nedemokratska zajednica: unutar kulturnog i etničkog pluralnog svijeta. Bez toga, ako ne upoznamo njezin nastanak i transformaciju, njezinu unutrašnju organizaciju i njezin odnos spram »drugih« etnija i subetnija, ne možemo odgovoriti na pitanje kako se nacija izgradila unutar društvenog i etničkog pluralizma i što je stoga nacija kao moderna zajednica života ljudi u nekoj zemlji.¹¹⁰

Ali pritom, i baš zbog toga, ne smijemo njezinu prošlost – kako to čine teoretičari primordijalnosti i mnogi nacionalisti kada ističu njezin izvorni i nepromjenjivi etnički i kulturni identitet – idealizirati i mistificirati, a zatim tu njezinu idealiziranu prošlost, često uz to izmišljajući njezinu tradiciju i razvijajući mitove i stereotipe, u svakom primjeru napose, projektirati u sadašnjost i »vječnost«. Jer se tada gotovo u pravilu na prenaplašenom historizmu (na njezinoj idealiziranoj prošlosti i mitu) nastoji graditi njezina idealizirana suvremenost i budućnost, ali i odnos spram drugih sustava etnosa.¹¹¹ Prema uvjerenju mnogih, s gledišta kritičke znanosti o naciji i društvu, to je uvijek bio i jest pogrešan put istraživanja fenomena nacije i nacionalizma. Jer tada naciju promatramo i doživljavamo kroz razne oblike nacionalizma i prenaplašene ili idealizirane oblike nacionalne svijesti i nacionalnih »osjećaja«, a ne kao modernu zajednicu (i nacionalnu i socijetalnu) koja nastaje u epohi moderne, koja je bila i jest odgovorna kako za prošlost tako i za sadašnjost i budućnost svijeta. To su dva posve različita pogleda na nastanak moderne nacije i stoga različita pristupa istraživanju.

¹¹⁰ Barth 1969; Poutignat 1997; Jenkins 1997; Smith 1981; Smith 1986; Smith 1991; Smith 2003.

¹¹¹ Adam 1972; Alter 1989; Anderson 1990; Barth 1966; Barth 1969; Gellner 1998; Hobsbawm 1993.

U ovoj je raspravi prema tome riječ o posve drugačijem pristupu istraživanju fenomena etnosa i nacije i nacionalizma, a time i etničkih struktura stanovništva u nekoj zemlji. O pokušaju da kritički istražimo i bolje razumijemo ključne povijesne pojave u njihovoj uzajamnoj ovisnosti: i modernu naciju i moderno društvo i moderne društvene sustave (a to je povijesni, sociološki i politološki model), napose u odnosu Čovjeka spram Čovjeka, etnije spram etnije i etničkog identiteta (to je antropološki i etnološki i humanistički model) i odnosa Čovjeka i društva i nacije spram ekosustava (ujedno antropološki i ekološki model). Taj je pristup (interdisciplinarni i kritički s primjenom znanstvenih modela i teorija) nužan zato jer se unutar tih povijesnih pojava i procesa – na osnovicama i modernoga građanskog društva i modernih društvenih sustava i moderne nacionalne zajednice/nacije – ostvaruje projekt *moderne* i oblikuje suvremena povijest čovječanstva: u isto vrijeme stvara se svijet relativnog napretka, ali nastaju i mnoge socijalne napetosti i mnogostruki sukobi u svijetu. Na tim povijesnim pojavama, u tijeku transformacije nacije i građanskog društva, suvremeni svijet nastoji izgraditi bolju budućnost svih naroda. Može li Čovjek, nakon što je upoznao krizu modernosti, krizu suvremenog društva i moderne nacije i nacije-države, to postići?¹¹²

U svakom slučaju, da bismo mogli razumjeti suvremeni svijet – svijet dakako napretka i modernosti, ali i svijet u kojem nastaje kriza modernosti, koji je prožet etničkim i kulturnim sukobima i nasiljem, u kojem dominiraju oprečni interesi, razne ideologije i totalitarizmi – i da bismo zatim na trajnim i/ili globalnim osnovicama epohe *moderne* i modernog društva, a nema sumnje da takve vrijednosti postoje, mogli izgraditi bolju budućnost (pluralni, racionalni i umni svijet *postmoderne*), ako je to moguće, moramo temeljito i kritički upoznati prošlost: izgradnju i moderne nacije i nacije-države, i modernog društva i modernih društvenih sustava, ali i uzroke krize racionalizma. Tada je lako uočiti suprotnosti, krize i mnoge napetosti (i socijalne i etničke, i nacionalne i političke, i kulturne i društvene) koje su nastale u procesu izgradnje suvremenog svijeta: modernost i krizu modernosti, nastanak modernog društva i krizu tog društva, nastanak moderne/visoke kulture i krizu kulture, nastanak moderne nacije i krizu nacije-države, nastanak suvremenih/novih identiteta i krizu identiteta itd. Zato moramo kritički istraživati fenomen moderne nacije i nacionalizma, te upoznati njezinu prošlost i suvremenost. To ćemo upoznati ako odgovorimo na pitanja: Kakva je veza između epohe moderne, postmoderne i nacije? Kakva je veza između moderne nacije, nacionalne države i/ili nacije-države i modernog društva?¹¹³

¹¹² Domenach 1986; Habermas 1988; Kalanj 1994; Lyotard 1988; Supek 1996; Vattimo 1987.

¹¹³ Usp. o tome: Berger 1977; Domenach 1986; Gross 1985; Habermas 1988; Held 1990; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982; Lyotard 1985; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 1999; Koslowski 1986; Vattimo 1985; Vattimo 1991; Welsch 1987. Usp. i tekst u drugom dijelu ove rasprave.

Moderna (modernost, modernizam i napredak) – i kao pojam i kao model i kao projekt i kao proces i kao epoha u kojoj nastaje i razvija se novi (ali ne i idealni) moderni i/ili suvremeni svijet – pojavljuje se i oblikuje na svim područjima javnoga života u suvremenoj povijesti. Izgrađuje se tijekom procesa dugoga trajanja u novom vijeku, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. U epohi *moderne* postupno se u pojedinim sredinama, najprije u zapadnoj Europi odakle se širi na njezinu/europsku periferiju i zatim u ostale dijelove svijeta, ostvaruje napredak ili modernizacija na svim područjima organizacije djelatnosti, rada i cjelokupnog života ljudi. Izgrađuje se moderno društvo i moderni društveni sustavi i nove ljudske zajednice, koje je Čovjek utemeljio unutar modernoga građanskog, kapitalističkog i industrijskog društvenog svijeta. Tada nastaje tzv. industrijsko društvo i sljedeće povijesne pojave koje su, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, svugdje i u svakoj sredini i u svakoj zemlji gdje se primjenjuje modernost, izvršile najdublju transformaciju ljudskog društva u cjelokupnoj njegovoj povijesti:

1. Industrijska revolucija i industrijalizacija:
  - a) pojava industrijskih tehnologija, tvornica i masovne proizvodnje,
  - b) izgradnja tvornica, pojava industrijske proizvodnje, izgradnja željeznica itd.
2. Industrijsko-kapitalistički sustav:
  - a) pojava masovne industrijske proizvodnje i industrijskog kapitala,
  - b) nastanak modernih novčarskih zavoda, banaka, nacionalnog tržišta itd.
3. Urbanizacija:
  - a) nastanak velikih gradova i urbano-industrijskog društva,
  - b) pojava masovnog građanstva na račun malih seoskih zajednica itd.
4. Liberalna demokracija:
  - a) nastanak višestranačja, slobodnih izbora, parlamentarizma, trodiobe vlasti,
  - b) građanske slobode, slobode javnosti i javnog okupljanja itd.

U tijeku izgradnje tog modernoga građanskog društva, industrijskog društva i industrijske civilizacije, i na globalnoj/svjetskoj razini i svugdje tamo gdje se ostvaruje, nastaje modernizacija/napredak, ali nastaje i izrazita kriza na svim područjima života i/ili unutar svih oblika društvenog života. To bismo ukratko mogli iskazati ovako:

1. Moderno građansko društvo u 19. i 20. stoljeću – napredak i kriza:
  - a) nastaje relativni napredak na mnogim područjima života, napose tehničkom,
  - b) ali nastaje i izrazita kriza tog društva: socijalna, međunacionalna, ekološka itd.

2. Postmoderno i postindustrijsko društvo od kraja 20. stoljeća dalje:

- a) od kraja 20. stoljeća nastaje novi postmoderni i postindustrijski svijet;
- b) pojava novih tehnologija, te novih socijalnih odnosa i stanja u društvu;
- c) ali se i dalje nastavlja kriza na svim područjima života ljudi u svijetu.

U tijeku izgradnje modernog industrijskog društva i društvenih sustava, u tijeku formiranja nove industrijske civilizacije – kada nastaje najdublja transformacija ljudskog društva u povijesti uopće tijekom procesa industrijalizacije ⇔ kapitalizma ⇔ masovne urbanizacije ⇔ liberalne demokracije – unutar dakako posve novoga svijeta privrede, kulture, obrazovanja, političkog i pravnog poretka, izgrađuju se i nove etničke/ljudske zajednice: *moderne nacije* i zatim *nacije-države*. To pojedini narodi postižu, prema europskom modelu modernosti, u tijeku transformacije tradicionalnog društva u kojem žive, u tijeku izgradnje cjelovite *nacionalne zajednice* koja okuplja, putem etničkog jedinstva, novi i cjeloviti etnos (dominantni narod na nekom prostoru) unutar njegova nacionalnog kolektiviteta i, ujedno, preko izgradnje moderne *socijetalne zajednice* u kojoj svi ljudi/akteri, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo, iskazuju socijalnu i pravnu solidarnost i lojalnost toj zajednici toj zemlji i tom društvu i sredini u kojoj žive i djeluju.¹¹⁴ I obrnuto, unutar tog *modernog društva* i modernih *društvenih sustava* (modernoga građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog društvenog života) i *moderne cjelovite nacionalne zajednice* (nacije i nacije-države) pojedini narodi – svaki narod u posebnim okolnostima, unutar svoje zemlje te zasebnih kulturnih, društvenih i privrednih osnovica – na mnogim područjima života ostvaruju tekovine modernosti koje donosi epoha *moderne*, izgrađuju i razvijaju nove moderne društvene sustave: privredni, politički, kulturni, obrazovni, pravni, sudski, institucionalni i/ili sustava nacionalnih institucija itd. Na tim društvenim sustavima i višestrukim novim vrijednostima, na novom institucionalnom i pravnom i političkom poretku, organiziraju cjelokupnu djelatnost i život ljudi, izgrađuju i organiziraju moderne oblike socijalnog i/ili društvenog života i posve nove ljudske zajednice.

Međutim, prema uvjerenju mnogih autora, danas se nalazimo u procesu izgradnje posve novoga svijeta: *epohe postmoderne* koja se zasniva, već u prvom pristupu tim problemima, na kritici utopije modernosti¹¹⁵ te na novoj viziji, obećanjima i pokušaju izgradnje novoga racionalnog, umnoga i moralnoga svijeta. Ta se nova epoha, koja postupno nastaje unutar globalnog postmodernoga društva i na globalnim društvenim sustavima, iskazuje u pokušaju da se stvori humani i pluralni svijet sutrašnjice. Nakon kritike postojećeg društva i svih promašaja (utopije modernosti) i sveopćeg narušavanja ekosustava, koje je Čovjek učinio u dugoj epohi moderne, čini se da je nužno izgradi drugačiji/budući svijet, ako

¹¹⁴ Usp. Parsons 1991; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

¹¹⁵ Usp. studije i literaturu u knjigama: Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.

je to uopće moguće. Drugog izlaska iz krize »modernosti« (i modernog društva i moderne nacije i nacije-države) nema.

Ovdje, kako vidimo, polazimo od kritičke analize povijesnih pojava na kojima je nastala i izgrađena moderna povijest čovječanstva: kritike ideje napretka/modernosti i modernog društva, i moderne nacije i nacionalne zajednice, i modernih društvenih sustava i epohe moderne i postmoderne. Jer se sve te povijesne pojave, pod utjecajem ideje napretka i utopije modernosti, oblikuju i razvijaju u međusobnoj ovisnosti. Sve one snažno i sveobuhvatno, drugačije negoli ikada prije, o tome nema spora, utječu na povijesne događaje/procese i promjene/transformacije na svim područjima ljudskog života. Sve te povijesne pojave zajedno, u međusobnoj interakciji, pokreću stvaranje i izgradnju tog novog »modernog« svijeta koji se stalno mijenja: tijekom procesa modernizacije, integracije i transformacije svih oblika društvenog života. Tijekom tih procesa koji u isto vrijeme stvaraju moderni svijet na svim područjima života, drugačiji negoli ikada prije, nastaju goleme i socijalne i etničke i kulturne napetosti, i sukobi širokih razmjera u tom »modernom« svijetu. Epoha moderne prema tome donosi, prvo, i relativni napredak (modernost) na mnogim područjima života ljudi; drugo, ali ujedno i otvorenu krizu utopije modernosti i, treće, narušavanje ekosustava i prirode u cjelini. Kritički um mora na tome, na toj spoznaji, graditi istraživanje prošloga svijeta, cjelokupne epohe moderne, modernog građanskog i/ili industrijskog društva.

Ako prihvatimo ta polazišta (i epohu moderne i njezine vrijednosti i sustave, a ujedno i spoznaju o krizi modernosti) kao osnove u koje nema razloga sumnjati, jer o tome u društvenim znanostima, uza sve različite ocjene, gotovo da nema spora, razumije se da moramo najprije upoznati najvažnije povijesne i društvene pojave, promjene i dugotrajne procese na kojima se zasniva taj moderni i postmoderni svijet, taj beskrajno složeni svijet, koji je ljudskom umu u cjelini nedokučiv. To ćemo bar jednim dijelom upoznati ako u prvom redu odgovorimo na pitanja:

- a) Što je *moderna* i kada počinje njezina epoha dugoga trajanja?
- b) Kako je i na koji način *epoha moderne* utjecala na oblikovanje novog svijeta ljudskog društva: *modernog društva* i *društvenih sustava* (pravni, politički, državni, kulturni, privredni, obrazovni, tehnološki itd.) i novih *ljudskih zajednica* (svih razina etnija), a nastaju unutar i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog i postindustrijskog svijeta, a time i svestrane ljudske djelatnosti, rada i interakcija?
- c) Kako su i na koji način epoha moderne i moderno društvo i društveni sustavi utjecali na izgradnju i razvoj *moderne nacije*, a time i posve nove *nacije-države*?
- d) Kada prestaje epoha *moderne*, a kada počinje epoha *postmoderne*?

- e) Kako i na koji način *postmoderna* utječe na transformaciju modernog društva (napose: građanskog, kapitalističkog i postindustrijskog) i moderne nacije?
- f) Otvara li *epoha postmoderne* – u kojoj novi svijet života ljudi, koji bi se morao izgraditi na racionalnosti, umnosti i moralu, može nastati samo ako Čovjek nadvlada krizu utopije modernosti – cjelokupnom čovječanstvu nadu u njegovu bolju budućnost i može li riješiti probleme (agresivnih nacionalizama, etničkih sukoba, mnogih ratova, gladi i siromaštva, nejednakog razvoja naroda, ekološke katastrofe i uništavanja prirode i Zemlje, narušavanja ekosustava u cjelini, onečišćenosti vode i zraka, porasta stanovništva na Zemlji, pojave mnogih totalitarizama, jednonumlja, diktatura, fašizama, radikalnih socijalnih napetosti, lažnih ideologija i obećanja, opasnog naoružanja, pojave terorizma u svijetu itd.) koji su se pojavili u epohi *moderne*, ali ih Čovjek nije mogao ili nije znao ni kontrolirati niti riješiti?¹¹⁶

Kako je rečeno, i epoha predmoderne i epoha *moderne* nastaje u novom vijeku. U zbilji se iskazuju kao proces dugoga trajanja tijekom kojeg, u odnosu na ranije epohe srednjega vijeka, nastaje relativni napredak (modernost) na mnogim područjima javnoga života. Epoha moderne postupno se ostvaruje tijekom zadnja dva stoljeća, u 19. i 20. stoljeću. Ali, u isto vrijeme, o tome nema spora, s vremenom nastaju sve radikalniji i etnički i nacionalni, i kulturni i vjerski, i društveni i socijalni sukobi, te radikalnije narušavanje ekosustava. Istodobno se dakle ostvaruje taj napredak/modernost, ali racionalna organizacija i svijeta i napretka postaje sve upitnija, jer čovječanstvo (zbog opasnog naoružanja, narušavanja ekosustava, neriješenih životnih problema svih) ide prema svojoj propasti. A to je zapravo ujedno i početak krize racionalnosti i utopije modernosti. U toj epohi nadalje nastaju mnogostruki etnički i nacionalni identiteti, drugačiji negoli ikada prije, ali je to istodobno i početak krize identiteta.¹¹⁷

Početke »modernih« vizija i novih/naprednijih ostvarenja u kulturi (na području književnoga jezika, književnosti, slikarstva, kiparstva, sustava obrazovanja, filozofije, teorije sustava prava, arhitekture, urbanizma itd.), te promjene i ostvarenja/napredak u privredi i u gospodarstvu uopće (na području ranog i kasnijeg kapitalizma, nove tržišne privrede, trgovine, zanatstva, obrta, organizacije novih trgovačkih udruga i cehova, kapitala, financija, poljoprivrede itd.), kao i ideje o izgradnji pravednog (ne-feudalnog) društva, ali i povijesne promjene, koje postupno ostvaruju pomak i napredak u zapadno-europskim sredinama, možemo pratiti od početka 15. do kraja 18. stoljeća.

Sve te promjene/procese (tj. pojavu i razvoj »modernosti« ili napredak na području: opće kulture, razvoja agrarne i ne-agrarne privrede, obrazovanja,

¹¹⁶ Domenach 1986; Duvignaud 1986; Fromm 1976; Gadamer 1972; Gehlen 1974; Habermas 1988; Horkheimer 1974; Hove 1967; Jaspers 1923; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1987.

¹¹⁷ Bobio 1990; Brubaker 1996; Connor 1995; Gellner 1986; Gellner 1992; Giddes 1987; Glazer 1963; Golubović 1999; Greenfeld 1995; Habermas 1988; Habermas 1998; Held 1997; Mur 2000; Novack 1971; Smith 1979; Smith 1987; Todorov 1994.

teorije prava, političkih i državnih sustava, društva i društvenih sustava, socijalnih odnosa, političkih interesa, izgradnje posebnih etničkih i kulturnih identiteta, urbanizma itd.), koje nastaju u Europi, možemo pratiti tijekom epoha od *humanizma* i *renesanse* preko *reformacije* i *klasicizma do prosvjetiteljstva* i *romantizma*. To su promjene i procesi koji nastaju u dugom razdoblju od feudalnog društva srednjega vijeka do kasnofeudalnog društva, preko epoha ranoga i razvijenog novoga vijeka do društva prosvijećenog apsolutizma u drugoj polovici 18. stoljeću.¹¹⁸

Pa ipak, nema sumnje da *epoha moderne* počinje od kraja 18. stoljeća pojavom prosvjetiteljstva, industrijske i tehnološke i poljoprivredne/agrarne revolucije, preko opće industrijalizacije i modernizacije privrede, kapitalističke revolucije, te pojavom buržoaskih revolucija, koje konačno ruše dugu epohu feudalizma i feudalnog društva. Epoha moderne, u odnosu na ranije epohe i stoljeća koja su joj prethodila, potpuno mijenja svijet (i privredu i kulturnu i društvo, i političke i državne sustave, i sustav obrazovanja i školstva, i sustav komunikacija i institucija ili institucionalni sustav, i ljudske zajednice i život u njima itd.) i čovječanstvo postupno vodi prema relativnom napretku i modernosti, ali i prema sve radikalnijim kulturnim, etničkim i socijalnim sukobima. Vodi ga prema izgradnji modernih društvenih sustava i modernih ljudskih zajednica, čije ostvarenje ne ide glatko, niti sve smijemo gledati samo kroz industrijski, kapitalistički i tehnički napredak koji je u tom razdoblju neosporno ostvaren, osobito kada u isto vrijeme moramo voditi računa i o odnosu Čovjeka spram Čovjeka, etnosa spram drugog etnosa uopće, naroda spram drugoga naroda, nacije spram druge nacije i napokon Čovjeka prema (ne)očuvanju ekosustava i prirode naše Zemlje u cjelini.¹¹⁹

Nasuprot feudalnom staleškom društvu – napose zapadnoeuropskog tipa, koje je osnovano na privilegijama i općoj nejednakosti/hijerarhiji među ljudima, nasuprot društvenim sustavima koji su nastali unutar tog srednjovjekovnog predmodernog i tradicionalnog društva, ali i nasuprot tradicionalnim zajednicama i tog svijeta života ljudi u njima – narodi u zapadnoj Europi (odakle se taj projekt širi dalje Europom i izvan nje) tijekom epohe *moderne* i modernog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, postupno izgrađuju nove povijesne pojave: moderne društvene sustave, nastaju nove društvene strukture i drugačiji socijalni odnosi u društvu i time ujedno stvaraju posve nove vrijednosti i nove oblike ili organizacije ljudskih zajednica (nacionalne, političke, kulturne, privredne, obrazovne) i sustav modernih komunikacija.¹²⁰

¹¹⁸ Braudel 1992, I-III; Habermas 1969; Habermas 1988; Kalanj 1994; Supek 1996; Wallerstein 1986.

¹¹⁹ Berger 1977; Domenach 1986; Habermas 1969; Habermas 1988; Kalanj 1994; Smith 1986; Smith 1991; Supek 1996; Vattimo 1991; Weber 1976; Korunić 1999; Korunić 2000.

¹²⁰ O feudalnom društvu u Habsburškoj monarhiji, a time i u Hrvatskoj, i pojavi građanskog društva: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1999a; Stančić 1999; Berger 1977; Kann 1950; Marcartney 1950.

- a) *Na području društva i modernih društvenih sustava:*¹²¹

Čovjek izgrađuje suvremeno *moderno društvo* i moderne *društvene sustave* koje je utemeljio unutar novoga/modernog svijeta života: građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog, i postindustrijskog društvenog svijeta i novih socijalnih stanja. Na njima gradi nove i mnogostruke socijalne interakcije među ljudima. Od kraja 18. stoljeća dalje stvara posve nov svijet: izgrađuje moderno društvo unutar novog pravnog, političkog, državnog, privrednog, kulturnog i institucionalnog poretka. Na taj način i u tom procesu postupno nastaju posve novi društveni sustavi kao najvažnije povijesne pojave u novom vijeku, sustavi koji jesu i koji znače novi svijet realnoga života. Ali istodobno nastaje i posve novi fenomen: masovni/mega gradovi, masovna društva, masovni pokreti i čovjek-mase.

- b) *Na području sustava moderne kulture:*

Kao posljedica sveopće kulturne djelatnosti, koju je Čovjek epohe moderne razvio, ali i posve novih potreba koje se pojavljuju s razvojem modernosti, nastaje obrazovna i kulturna revolucija. Iskazuje se kao proces tijekom kojeg pojedini narodi, unutar svojih sredina, da bi u svojoj zemlji mogli primijeniti moderni svijet privrede, industrije i tehnologije, izgrađuju visoku građansku kulturu i posve nove kulture vrijednosti: standardiziraju i razvijaju književni jezik, utemeljuju modernu književnost i znanost, nacionalne kulturne organizacije i institucije, te posve nove nacionalne kulturne sadržaje, organiziraju moderni obrazovni sustav, od osnovnog i srednjeg školstva do sveučilišta i akademija znanosti i umjetnosti. Ali ujedno, u procesu stvaranja zasebne nacionalne kulture, izgrađuju i opće globalne kulturne vrijednosti, a time i posve novu globalnu ili svjetsku kulturu i civilizaciju.¹²²

- c) *Na području sustava moderne kapitalističke privrede:*

Industrijska revolucija potiče razvoj opće industrijalizacije i kapitalističkog sustava, omogućuje razvoj nacionalnog tržišta, razvoj roba i kapitala, te ubrzani razvoj urbanih sredina, tehnologije i znanosti.¹²³ Ali taj radikalni ekonomski razvitak, opća industrijalizacija i kapitalistička/industrijska masovna proizvodnja donosi kako nejednakost u razvoju svijeta tako i sve posljedice takvog razvoja: glad mnogih ljudi, a napose onečišćenost vode i zraka i zemlje. Te su vrijednosti (i pitka voda i čisti zrak i planeta Zemlja) zajedničke svim narodima svijeta. Bez njih nema života: nema zasebnog

¹²¹ O društvu i društvenim sustavima: Berger 1977; Habermas 1969; Habermas 1988; Luhmann 1998; Luhmann 2001; Parsons 1967; Parsons 1969; Parsons 1991; Weber 1976.

¹²² U epohi moderne, o tome nema spora, nastaje posve nov sustav visoke građanske kulture i posve nove kulturne vrijednosti, napose na području školstva i obrazovanja i izgradnje nacionalnih kultura: modernog književnog jezika, moderne književnosti, opće umjetnosti, znanosti, urbanizma itd.

¹²³ Usp. o tome: Berger 1995; Wallerstein 1986; Weber 1976 i literaturu u tim knjigama.

razvoja ni nacija niti njihovih identiteta. Tu počinju i globalni procesi i odgovornost svih za (ne)racionalnost razvitka.

d) *Na području modernih političkih sustava:*

U procesu izgradnje modernog društva i društvenih sustava, Čovjek epohe moderne u pojedinim sredinama, ne bez rizika i teškoća kod većine naroda i u Europi i u svijetu uopće, formira suvremene demokracije, ostvaruje građanske slobode, organizira višestranački i relativno demokratski sustav, slobodne izbore, sustav parlamentarizma i nove predstavničke vlasti, organizira trodiobu vlasti (zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast), formira i organizira najvažnije nacionalne institucije, ostvaruje nacionalni suverenitet, u javni život uvodi načela jednakosti i slobode, formira moderne nacije i nezavisne nacionalne države itd.¹²⁴

e) *Na području sustava modernih nacija i nacionalnih država:*

Tijekom ostvarenja svih tih modernih osnovica (i kulturnih i privrednih, i društvenih i političkih i obrazovnih) postupno se formiraju, u svakoj sredini napose, prema mogućnosti razvoja svakog naroda unutar njegove zemlje, unutar novog međunarodnog poretka, posve nove suvremene/moderne nacije i nacionalne države, koje ostvaruju nacionalni suverenitet i unutrašnju samostalnost. Ali se ujedno, kako vidimo, izgrađuju i međunarodne institucije i međunarodno-pravni svijet. I tu je zasebni nacionalni identitet svake nacije vezan uz globalni svijet.¹²⁵

Moderna je sve to zajedno: Čovjek u toj dugoj epohi, prije svega u zapadnoj Europi gdje valja tražiti početke tih procesa, postupno izgrađuje nov svijet napretka i modernosti na svim područjima života. U odnosu na stoljeća koja su joj prethodila do kraja 18. stoljeća, epoha *moderne* potpuno je izmijenila (modernizirala) svijet. Ali je neosporno i to da taj napredak nije posve uspio.¹²⁶ Jer, kako je rečeno, ni tijekom *epohe moderne* čovječanstvo nije riješilo probleme mnogobrojnih etničkih sukoba, socijalnih napetosti, tragedija, nepravde i nejednakosti s kojima se neprekidno susreću svi narodi u svijetu i svaki narod u svojoj sredini napose. Nije riješilo probleme onečišćenosti voda i zraka, niti je izgradilo uravnoteženiji, umniji i moralniji svijet. U svemu tome, i u pozitivnom i u negativnom smislu, i moderno društvo i moderna nacija imaju ključnu ulogu. Baš zbog toga, danas je nužna radikalna kritika utopije modernosti.

Uz to, kada je riječ o moderni i modernosti, koja je nastala u zapadnoj Europi i zatim se postupno širila na europsku periferiju, moramo imati na umu jednu važnu pojavu koju često zaboravljamo; i u tim je razvijenim zemljama (npr. u Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj itd.) najbrojnije stanovništvo – a to su seljaci

¹²⁴ Berger 1973; Berger 1979; Berger 1995; Bobio 1985; Cohen 1983; Held 1990; Held 1997.

¹²⁵ Usp. o pojavi tih vrijednosti u Hrvatskoj: Šidak i drugi 1988; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a; Stančić 1999.

¹²⁶ Habermas 1988; Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.

u najvećem broju i radnici u industrijskim gradovima – sve do druge polovice i čak do kraja 19. stoljeća živjelo u vrlo lošim uvjetima preživljavanja i stanovanja i ishrane. Jasno je da su se uvjeti života stanovništva, u odnosu na dugi srednji vijek i ranije epohe, u 19. i 20. stoljeću relativno u kratkom vremenu promijenili, ali u toj ocjeni moramo biti oprezni. Za najbrojnije stanovništvo (zemljoradnike na selu i brojne radnike u industrijskim gradovima) u Zapadnoj i Srednjoj Europi životni su uvjeti vrlo sporo napredovali. Loši uvjeti stanovanja (na selu u malim i nezdravim potleušama, s otvorenim ognjištem, često bez prozora, u kojima spavaju na zemlji, često zajedno sa živinom, a u gradovima radnici u bijednim barakama i tijesnim sobama) i sveopća glad i česte zarazne bolesti bile su opća pojava. Smrtnost je kod tog najbrojnijeg dijela stanovništva bila velika, a očekivani životni vijek oko trideset godina. U tom pogledu, modernost nije posve uspjela, jer najvećem broju stanovništva dugo nije donijela promjene života.¹²⁷

Pa ipak, bez obzira na kritičnost, koju valja iskazati ako želimo shvatiti i tu modernost i (i)racionalnost svijeta u cjelini i ujedno utopiju modernosti, nema sumnje da je *epoha moderne* imala veliku ulogu u izgradnji modernoga građanskog društva i moderne nacije. A moderna nacija, tijekom procesa dugoga trajanja, u toj epohi nastaje: i kao nova cjelovita ili homogena *nacionalna zajednica* (postizanjem nacionalnog jedinstva) i stoga kao zajednica novoga *integracijskog tipa* i kao *dominantna zajednica* (tj. kao većinski narod i dominantni kolektivitet) na određenom prostoru u čijim se rukama nalazi moć (politička, vojna i ekonomska) te unutrašnja uprava i institucionalni poredak (društveni, pravni, politički i državni) unutar kojeg narod/nacija ostvaruje svoj nacionalni suverenitet. Svi ti procesi (modernizacije i integracije i transformacije) nastaju: unutar njezine nacionalne zajednice (nacije kao dominantnog naroda/etnosa i kolektiviteta u odnosu spram »drugih« subetnija na njezinu prostoru) i ujedno unutar socijetalne zajednice građanskog društva. Zato je važno sve to temeljiti istražiti.

Na pojavu i izgradnju novih povijesnih pojava (i modernog društva i moderne nacije) utjecali su dijelom društvo prosvijećenog apsolutizma, a zatim prosvjetiteljstvo, industrijska revolucija i opća industrijalizacija, razvoj nove kapitalističke privrede, te novog tržišnog i industrijskog kapitala, napose buržoaske revolucije, koje su srušile feudalno društvo i utemeljile građansko društvo, koje snažno utječe na integracijske procese, te kulturne revolucije: iskazuju se u razvoju pismenosti, sustava općeg obrazovanja, razvoju znanosti, u formiranju novih nacionalnih kulturnih vrijednosti i institucija, novog komunikacijskog sustava, oblikovanju nacionalne kulture – od književnog jezika, književnosti, znanosti, lijepe umjetnosti, do urbanih sredina itd.

Tek dakle u *epohi moderne*, ne prije, Čovjek razvija posve nove tehnologije (ne samo na području industrije) i stvara uvjete za pojavu modernizacijskih i

¹²⁷ O tome: *Histoire de la vie privée IV. De la Révolution à la Grande Guerre* 1999; Hearder 1988.

integracijskih osnovica koje nastaju u procesu primjene modernosti. Tek tada, u svakoj sredini napose, izgrađuje moderno društvo – utemeljeno na građanskim i civilnim, i kapitalističkim i industrijskim osnovicama – i, unutar novih društvenih sustava, oblikuje socijetalnu zajednicu i/ili novu društvenu zajednicu, zajednicu koja je nastala unutar građanskog društva i građanstva i ima veliku integracijsku ulogu u stvaranju svake nacije i nacionalne države (nacije-države). U tom je smislu, promatrajući s gledišta nastanka i izgradnje posve novih društvenih sustava i temeljnih vrijednosti (kulturnih, privrednih, obrazovnih i društvenih), epoha *moderne* ujedno i epoha nastanka modernih nacija i nacionalnih država (nacija-država) i nastanka radikalnijih međusobnih sukoba kultura i identiteta, svih oblika nacionalizma, od patriotizma do agresivnih nacionalizama. Ali tada, i dakako zbog toga, moramo pratiti ne samo izgradnju modernosti, nego i nastanak i socijalnih i kulturnih, i etničkih i nacionalnih sukoba, a time i otvorenu krizu modernosti. U tim složenim procesima razvoja, tijekom duge epohe moderne, nastaju posebni procesi identifikacije i različiti identiteti, ali i kriza identiteta.¹²⁸

Drugim riječima, mogli bismo zaključiti da sada Čovjek svojom svestranom djelatnošću, na mnogim područjima života, u tijeku epohe moderne, unutar neke dominantne etnije/narodne zajednice, stvara uvjete za pojavu i razvoj moderne nacije, drugačije zajednice (nacije) negoli ikada prije, uvjete za integraciju i modernizaciju nacionalne zajednice i omogućuje pojavu svih sentimentata (procesa identifikacije) vezanih uz naciju i nacionalni identitet, tj. svih emotivnih činitelja, kao što su nacionalna svijest, nacionalna volja, nacionalizam itd.¹²⁹ Na drugoj strani, isto tako možemo zamijetiti da čovječanstvo tijekom epohe moderna nije utemeljilo *modele samokontrole* ni društva ni nacije ni nacije-države niti agresivnih nacionalizama.¹³⁰ Te modele ili nove institucije samokontrole, na razini svijeta i svakog naroda napose, u procesu opće globalizacije društva i svijeta u cjelini, uvjeravaju nas mnogi autori, možda ipak može razviti Čovjek *epohe postmoderne*. Možemo li, nakon silne iracionalnosti i socijalnih napetosti u 20. stoljeću, i smijemo li u to vjerovati?

2. Postmoderna je postnacionalna epoha u nastajanju

Da bi izgradio postmodernu epohu i posve drugačiji svijet, drugačije ljudsko društvo i ljudske zajednice, mora li Čovjek poći od kritike samo nekih promašaja epohe moderne (kao što su etnički i kulturni sukobi, socijalne napetosti, ratovi, glad, onečišćenost vode i zraka, narušavanje ekosustava itd.) ili od radikale

¹²⁸ Connor 1995; Ferrarotti 1993; Gellner 1986; Gellner 1992; Giddens 1987; Golubović 1999; Greenfeld 1995; Habermas 1998; Kalanj 1994; Smith 1979; Smith 1987; Supek 1996; Vattimo 1987.

¹²⁹ Usp. o naciji: Anderson 1990; Armstrong 1982; Čičak-Chand 1998; Deutsch 1953; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kohn 1956; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a i b; Lerotić 1984; Maritain 1992; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1986; Smith 1991.

¹³⁰ Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.

kritike modernosti? Uza svu razinu kritičnosti, koju svakako mora iskazati, ili baš zbog toga, nema sumnje da se danas Čovjek nalazi u procesu izgradnje novoga svijeta: *epohe postmoderne*. A to je ujedno i *postnacionalna epoha* u nastajanju, epoha pluralnog i višestrukog svijeta sutrašnjice. Ako kani opstati i očuvati ovaj svijet i planet Zemlju, čovječanstvo mora izgraditi, na razini globalnih društvenih sustava, uravnoteženi svijet, u kojem bi ostvario opću slobodu i ravnopravnost svih ljudi i svih naroda, nov svijet koji bi utemeljio na načelima racionalnosti, umnosti i morala. Je li je to nova utopija?

Kada nastaje *moderna*, već smo doznali. No u kakvu odnosu stoji epoha *moderne*, ali time i moderno građansko i/ili industrijsko društvo, kao posve novo ljudsko društvo, i moderna nacija i nacionalna država i/ili nacija-država, spram epohe *postmoderne* i ujedno spram postmodernoga svijeta i obrnuto? Kada zatim i kako prestaje prvo (epoha *moderne*) a kada počinje drugo (epoha *postmoderne*)? Prema svemu sudeći, nije lako odrediti kada završava epoha *moderne*, a kada počinje epoha *postmoderne*. Pa ipak, promatrajući s gledišta (ne)uspjeha napretka/modernosti i racionalne organizacije svijeta u cjelini, možemo reći, prvo, da proces postmoderne započinje radikalnom kritikom utopije modernosti i, drugo, da je u *postmoderni* donekle sadržana *moderna*: njezine temeljne vrijednosti, ako to jesu. Sadržano je u prvom redu sve ono (od temeljnih kulturnih i društvenih vrijednosti *moderne*) što jest i što vodi *pluralizmu* i *koegzistenciji heterogenog*, što omogućuje otklon od totalitarizma i jednoulja, te otklon od »jedinstva«, »jednog« i »cjeline«, napose otklon od socijalnih i etničkih i nacionalnih sukoba, što omogućuje očuvanje cjelokupnog ekosustava i planeta Zemlje.¹³¹

Međutim, te vrijednosti moramo tražiti u kritici modernosti, u kritici koju je cijelo to razdoblje iskazivao kritički um. *Moderna* je naime, kada je riječ o modernoj naciji i/ili naciji-državi, omogućila stvaranje i razvoj nacionalnog »jedinstva« ili nacionalnih »cjelina« i to na svim razinama unutar nacionalne zajednice i nacije-države, u procesu njezine homogenizacije, bez obzira na postojanje i razvoj i etničkog i subetničkog i kulturnog i društvenog pluralizma unutar njezina političkog i državnog prostora. Potaknula je formiranje homogene nacionalne »jedinstvene« ili dominantne nacionalne kulture, zatim homogene i cjelovite nacionalno-političke zajednice i nacionalne države, homogene nacionalne ekonomske zajednice, zatim oblikuje »cjelovitost« i »jedinstvo« svih nacionalnih institucija: kulturnih, političkih, državnih, ekonomskih, obrazovnih itd. Takva »jedinstvena« nacionalna zajednica (nacija-država), utemeljena na nacionalnom suverenitetu, u praksi (u 19. i 20. stoljeću) malo vodi računa o ravnopravnosti subetnija i njihovih supkultura, tj. o etničkoj i kulturnoj raznolikosti na svom prostoru. Za sve to možemo navesti mnogo primjera, a napose takvih primjera nalazimo u zemljama gdje su vladali razni oblici agresivnog nacionalizma, totalitarizma, fašizma, jednoulja. Kada govorimo

¹³¹ Usp. o tome literaturu u: Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996.

o moderni i primjeni modernosti i modernizaciji svijeta, a time i o nastanku moderne nacije i nacije-države, sve to moramo imati na umu.

Prema tome, cjelokupni sustav moderne i modernog građanskog društva razvija mnoštvo novih sustava (društvenih, političkih, državnih, privrednih, kulturnih, školskih, obrazovnih, komunikacijskih itd.) na kojima se u isto vrijeme, pod utjecajem društvenih sustava u transformaciji, unutar nacija-država razvijaju (u odnosu spram »drugih«) *nacionalni monizmi*, tj. nacionalno »jedinstvo« i nacionalne strukture »jednog«: jednog sustava, jednog etnosa, jedne dominantne kulture, jednog teritorija, jednog vođe, jednog ideološkog sadržaja itd. Na tim se zatim monizmima i nacionalizmima, u mnogim slučajevima, pojavljuje isključivost (spram »drugih« etnija i subetničkih skupina) koja se iskazuje tijekom novih masovnih nacionalnih pokreta, nacionalne homogenizacije, putem agresivnih nacionalizama, svijeta jedne dimenzije, ideološke isključivosti, masovnih društava. O tome u povijesti, nažalost, imamo mnogo primjera. Prema tome, kao i u drugim primjerima kada je riječ o naciji i naciji-državi, tako ni u slučaju tih *monizama* (u odnosu na nacionalno »jedinstvo«, a napose u odnosu spram »drugog«), Čovjek epohe moderne nije razvio modele i institucije samokontrole, institucije koje bi i priznavale postojanje etničke i kulturne raznolikosti i ujedno omogućile razvitak pluralnih stanja i odnosa: etničkih, nacionalnih, kulturnih i društvenih.¹³²

Nasuprot tomu, ili baš zbog tog stanja, uvjeravaju nas mnogi autori, polazeći svjesno od kritike utopije modernosti, ali i od krize identiteta, čovječanstvo okrenuto epohi *postmoderne* pokušava naći nove izlaze iz tog kriznog i konfliktnog stanja, iz te krize ponašanja i stanja: etničkih i kulturnih sukoba i socijalnih napetosti, a napose iz krize odnosa spram ekosustava o kojem ovisi opstanak i svih nacija i nacija-država i Čovjeka uopće. U tom smislu, na razini novoga globalnog projekta, *postmoderna* nudi daljnje ostvarenje razvojnih procesa, ali nužno uz prihvaćanje modela i/ili institucija samokontrole: i društva i nacije, ali i nov odnos spram očuvanja planeta Zemlje koja je zajednička i koja daje život svim ljudima i svim nacijama. Međutim, i ta je vizija donekle utemeljena na utopijskim osnovicama modernog društva, jer i taj projekt počiva na ideji apsolutnog napretka i opće modernosti po svaku cijenu.

Upoznajmo stoga osnovice tog projekta. Projekt *postmoderne* – koji u osnovi, na globalnoj razini, mora biti i socijalni i antropološki i ekološki projekt, ali i vizija o novom društvu i novim pluralnim i demokratskim višetničkim zajednicama, a onda i projekt o novim identitetima – polazi (a) od radikalnog i principijelnog *pluralizma, višestrukosti, konkurencije i koegzistencije heterogenog* i (b) od nove *demokracije* i političkog sustava civilnog društva, koji bi bio izgrađen

¹³² O nacionalizmu i naciji: Armstrong 1982; Baron 1960; Breuilly 1993; Deutsch 1969; Gellner 1998; Hayes 1931; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Kamenka 1976; Kedourie 1966; Kohn 1929; Kohn 1945; Kohn 1962; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1999a; Lerotić 1984; Smith 1983; Smith 1991.

na racionalnim, umnim i moralnim načelima i (c) od nužnosti obrazovanja (ne odgoja!) za taj posve novi svijet demokracije, znanosti, tehnologije i pluralizma i (d) od nužnosti novog pristupa ekološkim problemima, te očuvanja i prirode i Zemlje i cjeline ekosustava.

Taj postmoderni globalni projekt, kako vidimo, polazi od racionalnosti, a time nužno i od kritike modernosti: napretka po svaku cijenu. Iz toga je lako uočiti da postmoderni svijet u zbilji može nastati tamo (1) gdje počinje radikalna kritika utopije modernosti, (2) gdje završavaju *nacionalni monizmi* ili nacionalna »jedinstva« koja su neprijateljski okrenuta spram »drugih« i ujedno (3) gdje počinje nov odnos Čovjeka spram Čovjeka i odnos čovječanstva spram ekosustava. To je proces dugoga trajanja, ako se ostvari, rađanja epohe *opće globalizacije* i racionalizacije svijeta. Tijekom tog procesa, uvjeravaju nas mnogi, na globalnoj se razini stvara posve nova civilizacija utemeljena na *strukturnoj promjeni javnosti*. Ta se promjena oblikuje na pluralnoj osnovi i obrazovanju za novi postindustrijski, demokratski, racionalni, umni i moralni svijet. Jer, prema toj viziji, postmoderni svijet postupno nastaje na svim razinama: na razini globalnog društva, novih političkih sustava, sustava višetličkih demokratskih država, nacija i nacionalnih država, nove demokracije, privrede, očuvanja prirodnog okoliša i planeta Zemlje, na razini novih tehnologija, institucija, nastaje u književnosti, umjetnosti, arhitekturi, sociologiji, filozofiji, ekologiji, povijesti itd.¹³³

Ako sve to imamo na umu, i ako prihvatimo tu viziju, ne bez skepse, nužno je istražiti na kojim zajedničkim osnovama nastaje *postmoderna*. Smatra se da se postmoderna oblikuje na važnim tekovinama moderne, na ideji napretka/modernizacije, a napose na njezinim univerzalnim vrijednostima, ali ih sada zasniva na *principijelnom pluralizmu*. Drugim riječima, *postmoderna* vizija preuzima temeljne vrijednosti epohe moderne, u prvom redu one koje zadovoljavaju pluralizam i projekt sveopćeg napretka. I u tome je, kako vidimo, ipak sadržana kritika epohe moderne, kritika totalitarizma cjelokupne javnosti, osobito kritika nacionalne zajednice. To je nastojanje da se, putem kritike utopije modernosti, otkrije smisao u novim vrijednostima višestrukosti pojave *postmoderne*. Ali u tom slučaju, o tome nema spora, nastaju promjene i etničkih i nacionalnih identiteta. Nastaje li time i nova postmoderna kriza identiteta?

Za sada se vratimo problemu racionalnosti i kritici modernosti. U tom smislu nužna je, u prvom redu, kritika apsolutnog napretka/modernizacije po svaku cijenu. No, ako Čovjek pođe od kritike utopije modernosti i prihvati određene trajne vrijednosti, mogli bismo zaključiti da *postmoderna* nije ni nakon *moderne* niti je protiv nje, nego da izvire iz *moderne* jer je u osnovi bila u njoj, ali prikriveno. Nije li taj stav suprotan radikalnoj kritici modernosti? Moderna je stvorila suvremeni svijet, te dala osnovice, ako ih prihvatimo, za pojavu novog pluralnog svijeta: *epohe postmoderne*. U svemu tome, u kritici modernosti, iskazuje se naše

¹³³ Habermas 1988; Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991.

traganje za višestrukosti pojava i životnih ciljeva, za višestrukosti i različitosti projekata, u traganju za novim ostvarenjem principijelnog pluralizama, novog umnog, moralnog i uravnoteženog svijeta. To je prema tome dosljedna borba protiv nacionalnih monizama (»jedinstva«, »cjelina« i »jednog«) koji često stvaraju agresivne nacionalizme, etničke sukobe, jednoumlje i isključivost, ali i protiv masovnih društava. Iz svega toga slijedi da postmoderna (kao principijelni pluralizam) uključuje modernu i njezine vrijednosti, ali i da se iskazuje u kritici moderne i modernog društva, te da istražuje nove vidike i putove razvoja društva i nacije i očuvanja prirode i cjelokupne Zemlje.¹³⁴ I opet smo na tragu utopije.

U tom smislu, osobito kada je riječ o pojavama vezanim uz nacionalnu zajednicu, postmoderna bi bila korektura i/ili dopuna moderne. Iskazivala bi se prema tome uvijek u kritici tradicije moderne koja teži monizmu, isključivosti, masovnim pokretima i masovnom društvu. Valja dakle imati na umu da *principijelni pluralizam postmoderne* (etnički, nacionalni, kulturni, vjerski, politički, socijalni itd.), koji se zauzima za socijalnu jednakost svih ljudi, za racionalni razvoj sveopće globalizacije svijeta i razvoj suvremenih tehnologija, koje je sada nužno kontrolirati, nije protiv moderne, da u postmoderni nije sadržana antimodernost, već da, u traženju tog novoga svijeta (umnog, racionalnog i moralnog), nastoji kritički preispitati sve aspekte moderne, da od moderne uzima temeljne vrijednosti i da traži nove putove razvoja i očuvanja prirode. U tom smislu možemo zaključiti da je postmoderna: a) protiv monizma uopće, a napose nacionalnog; b) protiv svih unifikacija i isključivosti, napose nacionalne, i c) protiv svih oblika totalitarizma. Da prema tome napušta despotizme, utopije, lažne ideologije i dogmatizam. Je li Čovjek danas sposoban to prihvatiti i ostvariti?

Postmoderna se, vjeruju mnogi, okreće višestrukosti, pluralizmu, konkurenciji i koegzistenciji heterogenog i pluralnog. Lako je zamijetiti da se ta novoliberalna vizija pluralizma *postmoderne* pokazuje kao kritička teorija modernog društva (i građanskog i kapitalističkog i industrijskog) i kao kritička teorija nacije-države i svih oblika agresivnog nacionalizma. Ako prihvatimo sve te osnovice, i ako takvi procesi nastaju, onda je neosporno da s pojavom epohe *postmoderne*, u kojoj se izgrađuje nov svijet, (post)moderna nacija ulazi u novo razdoblje transformacije: to je *postnacionalna epoha* u nastajanju. To je nova epoha u kojoj će se pokazati je li čovječanstvo, nakon tragičnih iskustava moderne, nakon etničkih i nacionalnih sukoba i tragedija golemih razmjera, nakon silnih ratova i golemih ljudskih gubitaka, nakon uništenja prirode i ekosustava, sposobno stvoriti novi *postmoderni* i postnacionalni svijet, ili će slijediti sve zablude i promašaje moderne i nastaviti uništavati sve oko sebe.¹³⁵

¹³⁴ Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996.

¹³⁵ Habermas 1988; Kemper 1993; Vattimo 1991; Adorno 1979; Berger 1977; Domenach 1986; Held 1990; Kalanj 1994; Kant 1976; Lijphart 1992; Neumann 1974; Sartori 1965.

Ako prema tome želi utjecati na transformaciju suvremenog društva i nacije-države, jasno je da Čovjek postmoderne mora polaziti od principijelnog pluralizma i višestrukosti društvenih pojava, od sveopće globalizacije današnjega svijeta. A to je onda i odnos Čovjeka spram i društva i nacije i prirode i ekosustava u cjelini. Mora prema tome polaziti od projekta da je nužno *prestrukturirati javnost*, tj. da je nužno Čovjeka osposobiti (ne »preodgojiti«!) kako za (1) *demokratski pluralni svijet* budućnosti tako i za novu (2) *suvremenu tehnologiju* i ujedno za nov način (3) odnosa spram prirode i ekosustava. To je potrebno zato jer je danas posve jasno da i jedno (demokratski pluralni svijet koji još nije ostvaren) i drugo (suvremene tehnologije prilagođene prirodi i očuvanju planeta Zemlje) idu korak ispred Čovjeka, ispred njegovih sposobnosti da im se brzo prilagodi, da lako prihvati njihove vrijednosti i vještine, te da lako i brzo stvori novi i humaniji i napredniji i racionalniji i moralniji svijet sutrašnjice. A sve to čovjek mora uskladiti sa cjelinom: ekosustavom.

Jer *projekt postmoderne*, projekt koji, kako nas uvjeravaju na globalnoj razini, iz dana u dan postaje novom vizijom razvoja i budućnosti čovječanstva, jer drugog izbora nema, već danas utječe na strukturalne promjene svijeta i pokreće povijesne i društvene procese dugoga trajanja, tj. promjene svih oblika društvenog života:

a) *Unutar svijeta društvenih sustava:*

Unutar društvenih sustava te, s tim u vezi, na razini *društvenih promjena i procesa* pojavljuje se pluralizam i višestrukost globalnog/svjetskog društva.

Globalizacija je i kao *model* i kao *proces* zahvatila sva područja suvremenog svijeta; to je proces u kojem se zasebna »nacionalna« društva, koja se oblikuju unutar svake nacionalne zajednice (nacije-države ili nacionalne države) napose, globaliziraju i time postaju sastavnim dijelom općega globalnoga demokratskoga građanskoga i civilnoga društva kao svjetskog društvenog sustava koji ima ili treba da ima jedinstvene standarde za sve narode, nacije i nacije-države.¹³⁶

b) *Na području sustava kulture:*

Na razini *kulture* iskazuje se pluralizam kultura, kulturnih odnosa, programa i ciljeva; to je proces u kojem se iskazuje otklon od totalitarizacije i monizama na području nacionalne kulture; globalizacija kulture nastaje unutar procesa opće globalizacije masovnih medija i informacija; sve to utječe na širenje univerzalnih kulturnih vrijednosti, univerzalnih i korisnih za sve narode, sve nacije i sve etničke skupine svijeta; globalizacija na području kulture ne dira u identitet i individualnost zasebnih nacionalnih kultura, niti u zasebne supkulture etničkih skupina i regija, već ih štoviše oplemenjuje i stavlja u

¹³⁶ Gabriel-Lang 1995; Gay 1996; Lash 1964; Kemper 1993; Supek 1996; Lyotard 1988.

širi kontekst razvoja opće svjetske kulture i posve nove civilizacije i novog društva epohe postmoderne.¹³⁷

c) *Unutar svijeta političkih sustava:*

Na razini *političkih sustava* pojavljuje se pluralizam i višestrukost političkih demokratskih uređenja i organizacija unutar civilnog društva, pluralizam unutar političkih zajednica, stavova i ciljeva. Na proces globalizacije utječu svjetski sveopći demokratski standardi. Tijekom tog procesa dugoga trajanja, procesa u kojem sve to ne dolazi samo po sebi nego velikim zalaganjem cjelokupnog čovječanstva uopće i svakoga naroda napose, zasebne nacionalno-političke zajednice se prestrukturiraju u posve nove socijetalne pluralne zajednice unutar demokratskoga građanskog društva. To je proces u kojem nacionalni monizmi i time nacija slabe na račun socijetalne zajednice posve novoga tipa: pluralne, višetničke, demokratske, racionalne i humane postmoderne. Na toj razini, unutar političkih sustava, nužna je racionalizacija svijeta u cjelini.¹³⁸

d) *Na području državnih sustava:*

Na razini *državnih sustava*, unutar svjetskog poretka, globalizacija utječe na pojavu socijalne, pravne i radikalno pluralne demokratske države, koje se napokon udružuju u međunarodni demokratski poredak. To je proces u kojem se donekle iskazuje slabljenje nacionalne države. Nacionalni suverenitet time se ne mijenja: globalizacija ne ugrožava, niti to može, moć unutarnjeg nacionalnog suvereniteta, ali sada više nije nacionalno isključiv spram »drugih«, jer se mora uskladiti sa međunarodnom pravnom i demokratskom regulativom.¹³⁹

e) *Na području sustava tehnologija:*

Na razini novih *tehnologija* svijet se sve više povezuje u globalni informacijski i tehnološki sustav koji je ovladao svim dijelovima svijeta, svim zemljama i svim narodima. Na tom području svijet postaje jedan i cjelovit.

f) *Na području sustava komunikacije:*

Na razini sustava suvremene opće komunikacije i stalne izmjena informacija (tehnoloških, kulturnih, znanstvenih, privrednih, političkih, državnih itd.) svijet je uzajamno isprepleten i povezan više negoli ikada prije. I iz dana u dan sve je više povezan. Svi dijelovi svijeta i svi ti sustavi (i komunikacije i informacije) međusobno su ovisni. Izolacija je danas nemoguća. Jer sustav komunikacija i sustav informacija danas izgrađuju novi postmoderni svijet.

g) *Na razini sustava kapitalističke privrede:*

¹³⁷ Kemper 1993; Croteau-Hoynes 1997.

¹³⁸ Kalanj 1993; Lijphart 1992; Held 1990; Supek 1996; Giner 1976; Lach 1991.

¹³⁹ Held 1990; Lijphart 1992; Schumpeter 1981; Tunander 1997. i literaturu u tim knjigama.

Na razini *ekonomije i kapitala* globalizacija se iskazuje u masovnoj proizvodnji, preko multinacionalnog biznisa, nove političke ekonomije, masovne potrošnje itd. Na toj je razini racionalizacija (proizvodnje i potrošnje, vezane uz problem očuvanja i prirode i Zemlje i ekosustava) nužna više negoli igdje.¹⁴⁰

h) *Unutar svijeta ekosustava:*

U odnosu na prijašnje razdoblje, na epohu moderne i modernizacije, sada je nužna racionalizacija postmodernoga svijeta: proizvodnje, ekonomije, političkih sustava, organizacije nacija i nacija-država, međunarodnog poretka itd. Sve to valja uskladiti s globalnim/svjetskim problemima očuvanja prirode i planeta Zemlje u cjelini i uspostaviti ravnotežu s cjelovitim ekosustavom. Ako kani opstati, čovječanstvo nema drugog izbora: ni druge prirode ni drugog planeta.

i) *Na razini odnosa sustava etnosa (napose nacije) spram ekosustava:*

Nacije i nacionalne države imaju veliku odgovornost kako spram sebe tako i prema čovječanstvu i njegovoj budućnosti. Ako racionalizacija svijeta postane stvarnost, a ne samo nova utopija, nacije i nacije-države nužno se i s toga aspekta, ili najviše zbog toga, moraju mijenjati i svoj razvoj uskladiti sa svjetskim globalnim procesima i problemima. U tom slučaju, ako se taj proces (globalizacije) u zbilji ostvari, nastupa izgradnja postmodernoga (racionalnog, umnog i moralnog) svijeta koji je ujedno i postnacionalni svijet: višestruki i radikalno pluralni (i etnički i kulturni i društveni) jer je on takav uvijek i bio.¹⁴¹

Sve su to dakako idejno-tipski društveni sustavi i procesi. Uz to, taj je projekt (postmoderne) nužno vezan uz radikalnu racionalizaciju svijeta, što do sada to nije bio slučaj, jer u epohi moderne racionalizacija svijeta nije uspjela. Pa ipak, ako imamo na umu sve te promjene, koje se izgrađuju tijekom procesa dugoga trajanja, ne odjednom, i za sada ih, ma kolikogod bili kritični, u zbilji na mnogim područjima možemo zamijetiti, onda nema sumnje da se nalazimo na prijelazu iz epohe moderne u novu epohu postmoderne, na pragu nastanka nove civilizacije, novih povijesnih i društvenih pojava na svim područjima. To možemo nazvati *modelom postmoderne*. A to je i *postnacionalni model*. No riječ je prije svega o *procesu postmoderne*: o procesu najave i nastajanja nekog novog svijeta: racionalnog i pluralnog. To neće biti lako postići.

Sve te promjene, u njihovoj međusobnoj interakciji, najjasnije se očituju: prvo, tijekom postupne *transformacije građanskog društva* (procesu globalizacije, ostvarenje dosljedne demokracije, pluralizma i višestrukosti pojava, te izgradnja civilnog društva) i, drugo, u procesu *transformacije nacije i/ili nacije-države* u

¹⁴⁰ Croteau-Hoynes 1997; Lach 1991; Berger 1977; Berger 1995; Županov 1998.

¹⁴¹ Milardović 2001 (ur.) – usp. opsežnu bibliografiju o globalizaciji.

pluralnu, demokratsku i socijetalnu zajednicu novoga humanog tipa. Mijenjaju se prema tome, iako vrlo sporo, najvažnije povijesne pojave koje su nastale u epohi moderne: građansko društvo i nacija i nacija-država i kultura i civilizacija i tehnologije i privreda i odnos Čovjeka spram ekosustava i prirode. Ako taj proces nastaje, i ukoliko to nije samo nov neostvarljiv san, onda ništa više nije kao prije. U svakom slučaju, bilo bi pogrešno zaključiti da će se sve to brzo i lako mijenjati, da će sve to omogućiti brzo i lako ostvarenje i racionalnosti i ideje napretka i blagostanja u cijelome svijetu, da će se Čovjek brzo i lako promijeniti kako u odnosu spram drugoga (čovjeka) tako i prema ekosustavu uopće.¹⁴²

Epoha postmoderne, uza sve to, na razini i modela i procesa postupnog nastajanja postmodernoga globalnoga svijeta, čovječanstvu nudi nove mogućnosti, napose kada je riječ o drugačijoj organizaciji nacionalne zajednice, i nove uvjete da izgradi bolju sutrašnjicu: racionalni, umni i moralni svijet. Oni koji zagovaraju taj svijet, uvjeravaju nas da drugog izbora nema! Taj se cilj dakako ne može postići preko noći. Bit će to dug i trnovit put stvaranja novih vrijednosti i napose novih (ne-konfliktnih) socijalnih, kulturnih i etničkih odnosa među ljudima. Na tom dugom putovanju čovječanstvo mora konačno prevladati, ako to uopće može, sve negativne i iracionalne pojave moderne (sve agresivne nacionalizme, etničke i nacionalne sukobe, ratove, masovna društva, siromaštvo, nepravde, fašizme, totalitarizme, jednoumlja, lažne ideologije, narušavanje ekosustava itd.), te na univerzalnim osnovicama, ako takvih osnovica ima, izgradi svijet postmoderne u kojoj Čovjek mora voditi računa ne samo o svom svijetu života (i ljudskom društvu i naciji kao ljudskoj zajednici) već i o cjelini planeta Zemlje.

To je izazov i jedina mogućnost njegovog opstanka: ideju racionalnog, humanog, umnog i moralnog svijeta, koju nije ostvarila moderna, osim relativnog općeg napretka, od kojeg je stvorila mit, kao što je stvoren mit i o naciji, sada preuzima i nastoji ostvariti postmoderna. Čovječanstvu nije ponuđena druga mogućnost izbora. Jer, nakon kriza svih vrsta, napose onih koje nastaju tijekom 19. i 20. stoljeća unutar razvoja građanskog društva i nacija, čovječanstvu ne preostaje drugo nego da, polazeći od tih ideja, izgradi posve novu civilizaciju postmoderne utemeljenu na postnacionalnom (pluralnom i višestrukom) projektu. Ta se nova civilizacija u nastanku danas iskazuje kao proces u kojem se nastoji utemeljiti institucije i modeli samokontrole društva i nacija i nacionalnih država. Na današnjoj razini te su institucije i ti modeli (globalizacije svijeta u cjelini) jedino jamstvo da se projekt postmoderne može i mora ostvariti.

Uvjeravaju nas da se na tim novim modelima i institucijama postupno rađa novi svijet. Zato svaka nacija i nacija-država, ako joj je stalo do razvoja i blagostanja naroda, napose razvoja tehnologija i demokracije, mora slijediti te procese. Sve drugo je vraćanje na stanja i odnose epohe predmoderne i moderne, na agresivne nacionalizme, etničke i nacionalne sukobe, natražnjaštvo i na

¹⁴² Kemper 1993; Lijphart 1992; Croteau-Hoynes 1997. i literaturu u tim knjigama.

iracionalnu organizaciju svijeta. Sve to može izgledati pretjerano kritično. No, taj pristup, nakon iskustva kroz koje je čovječanstvo prošlo u 19. i 20. stoljeću, moramo iskazati kada raspravljamo o fenomenu i nacije i nacionalizma i nacionalne države i (i)racionalizacije modernog društva.¹⁴³

3. Nacija i nacija-država kao znanstveni problem

A) Znanstveni modeli

Očito je dakle da podrijetlo i izgradnju nacije, kao ljudske zajednice, i svih pojava vezanih uz nacionalnu zajednicu i naciju-državu, moramo promatrati unutar procesa modernizacije i integracije i transformacije realnoga svijeta (ljudskog društva i ljudskih zajednica), kroz objektivne pokazatelje, a to je stvarno povijesno zbivanje u prošlosti, koji se ostvaruju tijekom epohe *moderne* i na početku epohe *postmoderne*.¹⁴⁴ Ako međutim prihvatimo epohu moderne i postmoderne kao procese dugoga trajanja tijekom kojih u novom vijeku – u tijeku primjene modernih osnovica prema europskom modelu: u industriji i industrijskoj tehnologiji i u privredi uopće, na području visoke građanske kulture, školstva i obrazovanja, modernih komunikacija, uprave itd. – u zbilji i životu ljudi nastaje sve što se odnosi na procese modernizacije i integracije i transformacije, napose ono što nas ovdje najviše zanima, a to su i *moderna nacija*, kao nova ljudska zajednica koja nastaje na vrhuncu tog procesa, i *nacija-država*, kao nacionalna država dominantnog naroda na nekom području, i *moderno građansko društvo*, kao ljudsko društvo novoga tipa i novih socijalnih stanja i odnosa, onda je jasno da nam postojeći znanstveni modeli i teorije o modernoj naciji, koje se bave istraživanjem njezinih subjektivnih i duhovnih osnovica, ne pružaju jamstvo za uspješno proučavanje složenih problema izgradnje ljudskih zajednica i svih vrsta etnija i ljudskog društva. Moramo stoga nastaviti tragati za novim znanstvenim modelima koji bi nam omogućili da dublje zaronimo u fenomene i nacije i nacionalizama i društva. No, u tom slučaju moramo pristupiti kritički na više razina. Ali najprije moramo odgovoriti na pitanje: Je li se pojavila posebna nauka o naciji? Je li znanost riješila problem podrijetla i integracije nacije? Jesu li napokon u društvenim znanostima postavljene relativno čvrste osnove, i teorije i modeli, koje omogućuju razumijevanje *fenomena nacije* i *nacionalizma*? O tome raspravljamo na drugom mjestu, zato ovdje donosimo samo osnovne teze.¹⁴⁵

Budući da je *fenomen moderne nacije* i *nacije-države* (koje, kao ljudske zajednice ili stanovništvo na određenom prostoru, čine objektivni svijet) i

¹⁴³ Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Korunić 1998; Korunić 1999.

¹⁴⁴ O tome: Anderson 1990; Breuilly 1993; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Gellner 1994; Gellner 1998; Hayes 1931; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Janjić 1987; Kohn 1945; Leclercq 1979; Seton-Watson 1980; Smith 1979; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Smith 2003.

¹⁴⁵ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; više o tome u posebnoj knjizi o fenomenu nacije.

fenomen nacionalizama (koji čini promjenljive ljudske subjektivne činitelje) već dugo u središtu znanstvenih istraživanja, napose na području društvenih/povijesnih znanosti, mogli smo očekivati pojavu zasebne znanosti o etnosu uopće i o modernoj naciji napose, koja bi bila osnovana na interdisciplinarnosti te na relativno utemeljenim znanstvenim modelima i teorijama o tim fenomenima. Ali to se, kako je poznato, ipak nije dogodilo. Zašto? Navedimo osnovne razloge. Nastale su mnoge teorije o etnosu i etnijama i naciji i nacionalizmu.¹⁴⁶ One su poznate i o njima se mnogo raspravlja. Paradoks je međutim u tome što većina tih teorija (1) za područje svojih istraživanja na prvom mjestu uzimaju subjektivne ljudske osnove, tj. područje ljudske svijesti, duhovnosti, kulta predaka, mita, ideologija itd. koje nastaje uz doživljaje nacije i nacionalizma i (2) što najčešće ne slijede valjane rezultate iz prethodnih relevantnih istraživanja o naciji i svih pojava vezanih uz fenomen nacije kao ljudske zajednice. To se zbiva zato jer znanstvenici iz prethodnih istraživanja uzimaju uglavnom samo ono što odgovara njihovim predodžbama o naciji. Znači li to da mnogi, ako ne svi, posve različito doživljavaju i istražuju i interpretiraju fenomen nacije i nacionalizma?¹⁴⁷

Sve to upućuje na još nekoliko zaključaka. Prvo, kada je riječ o istraživanju tih složenih fenomena – etnosa i etniciteta uopće: i nacije i nacije-države i nacionalizma, i subetnija i njihovih supkultura, a tada je uvijek riječ o postojanju etnički različitog stanovništva na nekom prostoru/okolišu, o njegovu preživljavanju i reprodukciji i transformaciji tijekom dugoga vremena – društvene znanosti još uvijek lutaju u traganju kako za valjanim *znanstvenim modelima* tako i za relativno valjanom *teorijom* (a ne samo definicijom) o naciji i nacionalizmu i etnicitetu. Drugo, mnogi autori posežu ili za objašnjenjem pojma nacije i/ili ujedno i za njezinom definicijom. A pomoću pojma i definicije (nacije), iako su nam katkada korisni, mi ne možemo upoznati fenomen ni etnosa ni etniciteta ni etnija ni subetnija. Treće, iako fenomen etnosa i nacije i nacionalizma proučavaju mnoge društvene/povijesne znanosti (sociologija, politologija, etnologija, antropologija, historiografija, lingvistika i druge), ipak se nije pojavila zasebna interdisciplinarna znanost o naciji. A nije se pojavila zato jer svaki znanstvenik fenomen etnosa, nacije, nacije-države i nacionalizma često istražuje sa svoga uskog gledišta i interesa unutar užeg područja znanosti. Njihov »izlet« na druga područja često je samo simboličan.¹⁴⁸ Četvrto, u svemu tome prisutan je dodatni činilac koji utječe na rezultate istraživanja: svaki je naime znanstvenik sudionik u određenoj nacionalnoj ili etničkoj zajednici u kojoj živi i djeluje, te je emotivno, na različitim razinama, vezan uz problem identifikacije. Čini se da je teško, a u određenim sredinama i razdobljima i nemoguće, zauzeti neutralni i »čisto«

¹⁴⁶ Usp. o tome: *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Smith 1991; Smith 2003; Katunarić 2003.; usp. izvore na Internetu: Questia, Google, Ebsko, Amazon itd.

¹⁴⁷ Usp. literaturu na kraju knjige, a napose: Deutsch 1966; Rustow 1967; Smith 1971; Smith 1983; Smith 1991; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Korunić 1997; Korunić 1998.

¹⁴⁸ Tipičan primjer: Cipek 2001. i napose Stančić 2002.

znanstveni stav i pristup pri proučavanju nacije i nacionalizma. U tome se krije problem koji nije lako riješiti. To moramo imati na umu i kada ocjenjujemo rezultate istraživanja i kada pristupamo istraživanju tih fenomena. Nema sumnje da mnogi znanstvenici, kada pristupaju istraživanju nacije i nacionalizma, ne mogu ostati indiferentni prema tom fenomenu, bez obzira na to koliko se trudili da naciju što objektivnije razumiju i objasne. Jer ni oni, po svemu sudeći, ne mogu ostati neutralni (i posve lišeni od emotivnog, ideološkog, političkog, vjerskog, civilizacijskog ili nekog drugog naboja) kako spram vlastite nacije tako ni spram »drugih« nacija, nacionalizama, naroda, kultura i civilizacija. Suvremeni je Čovjek, u 19. i 20. stoljeću, sudbinski bio vezan uz fenomen nacije i nacionalizma, bez obzira na to pristupa li tim fenomenima kritično ili se s njima identificira.¹⁴⁹

Mogli bismo dakle zaključiti da društvene znanosti, uza sav doprinos istraživanju fenomena nacije i nacionalizma, još uvijek nisu ostvarile napredak i/ili konsenzus:

a) *Na području znanstvenih modela:*

Još uvijek nije utemeljen relativno valjan i svima ili bar većini znanstvenika i time društvenim znanostima prihvatljiv znanstveni model, koji bi omogućio, na svim prostorima, u svim zemljama i u svim razdobljima, proučavanje podrijetla i konstituiranja i reprodukcije i transformacije fenomena etnosa, etniciteta, etnija i subetnija i njihovih supkultura, te moderne nacije i nacije-države i nacionalizama i to na dva područja: prvo, na području zbilje i/ili svijeta života svih struktura stanovništva (a ne samo elite) na nekom prostoru i svih oblika njegova socijalnog ili društvenog života, tj. na području ljudskih/etničkih zajednica i ljudskog društva i, drugo, ujedno na području ljudske subjektivnosti i duhovnosti, tj. ljudske svijesti, osjećaja, ideja i ideologija, mita, kulta predaka itd.

Dokaz za to nalazimo u tome što stalno nastaju novi znanstveni modeli, koji su prije svega namijenjeni istraživanju područja svijesti i osjećaja vezanih uz naciju, a mnogi više-manje slijede svoj model, koji je uglavnom drugima neprihvatljiv.

b) *Na području teorije o naciji i naciji-državi i nacionalizmu i etnosu uopće:*

Zbog toga još uvijek nije utemeljena znanstvena teorija o naciji i naciji-državi i nacionalizmu, kao ni o etnosu i etnicitetu uopće, koju bi prihvatili ako ne svi onda bar većina znanstvenika. Nove se teorije često ne oslanjaju na prethodne. U tim su teorijama i modelima i istraživanjima stalno prisutni: (1) mit o samorazumljivosti svih stanja vezanih uz ljudski duhovni i subjektivni doživljaj nacije – nacionalne svijesti i posebnih osjećaja itd. – i (2) generalizacija tih subjektivnih činitelja.

¹⁴⁹ Gledišta (tj. i znanstveni modeli i teorije) o naciji i nacionalizmu, a onda i rezultati istraživanja, ukoliko ih ima, posve su različita kod povjesničara, sociologa, etnologa, politologa, antropologa i književnih povjesničara. Da bismo se uvjerali u to dovoljno je usporediti njihove radove o tome.

Ključno je međutim ovdje pitanje je li uopće moguće utemeljiti znanstvenu teoriju o naciji i naciji-državi i nacionalizmu i primijeniti znanstvene modele, a onda kritički i objektivno proučavati fenomen etnosa i etniciteta i nacije, ako za područje njihova istraživanja izaberemo stanje/predmet koje je kod Čovjeka, napose kada je riječ o dalekoj prošlosti, neuhvatljivo i promjenljivo i krajnje heterogeno i stoga pretjerano uopćeno: područje nacionalne svijesti, posebnih osjećaja, duhovnosti, mita, često izmišljene tradicije, različitih ideologija, kulta predaka itd.?

U svemu tome razne definicije i/ili ideje i/ili pojmovi o naciji i naciji-državi i nacionalizmu, iako ih katkada moramo prihvatiti i s njima se služiti, ne mogu nam mnogo pomoći u istraživanju i razumijevanju svih tih složenih povijesnih pojava i procesa, procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke/ljudske zajednice i ljudskog društva. Napose kada je riječ o dugom procesu primjene modernosti i transformacije tradicionalnog svijeta života stanovništva. Definicije nam ne mogu otkriti složeni proces transformacije naroda u modernu naciju.

Ključni razvojni procesi konstituiranja¹⁵⁰ ⇔ reprodukcije¹⁵¹ ⇔ integracije¹⁵² ⇔ transformacije¹⁵³ (1) etničkim/ljudskih zajednica, tj. svih razina etnija i subetnija i (2) ljudskog društva, tj. svih oblika društvenog života, zbivaju se u zbilji i realnome životu i stoga izvan ljudske svijesti i subjektivnosti. Te izuzetno složene razvojne procese, koji su najvažniji za život i održavanje i preživljavanje svakog naroda (kao stanovništva u nekoj zemlji) i svake nacije i nacije-države, ne možemo tražiti ni pratiti na području ljudske duhovnosti i subjektivnosti. Što ne znači dakako da taj svijet ljudske svijesti i duhovnosti i identiteta nije važan za ljudske zajednice.

Korisne su nam one znanstvene teorije i modeli o fenomenu etnosa i etniciteta i time nacije i nacije-države i nacionalizma koji u istraživanju tog fenomena u prvom redu polaze od zbilje (od svijeta ljudskih zajednica i ljudskog društva i od ključnih životnih struktura stanovništva: i etničkih i kulturnih i jezičnih i obrazovnih i vjerskih i socijalnih) i tek zatim od svijeta ljudske subjektivnosti i duhovnosti i procesa identifikacije ljudi. Prema našem dakle gledištu, nužno je iskazati kritičnost prema modelima i teorijama koje prije svega polaze od ljudske subjektivnosti i duhovnosti, koje ta stanja mistificiraju i pretjerano uopćavaju, i u kojima je stalno prisutan mit o samorazumljivosti svih stanja vezanih uz naciju i nacionalizam.

¹⁵⁰ **Konstituiranje etnosa:** na proces konstituiranja svih razina etnija i subetnija, na podrijetlo i razvoj i strukturu stanovništva, utječu mnoge pojave: okoliš, priroda, kultura, privreda, tehnologije, ljudski rad, ljudske zajednice i ljudsko društvo itd. Stoga mnoge društvene znanosti mogu istraživati taj proces.

¹⁵¹ **Reprodukcija etnosa:** na proces reprodukcije etnija utječe okoliš, priroda, prehrana, održavanje i reprodukcija ljudi/stanovništva. Bez toga nema ni stanovništva ni etnija ni naroda ni nacije. Osim svih društvenih znanosti, to područje proučava biologija, socio-biologija, ekologija, demografija itd.

¹⁵² **Integracija etnosa:** proces integracije valja istraživati na području ljudskih zajednica (razvoja i strukture stanovništva) i ljudskog društva, a ne na području ljudske subjektivnosti i duhovnosti.

¹⁵³ **Transformacija etnosa:** proces transformacije tradicionalnog svijeta naroda, napose u 19. stoljeću.

c) *Na području interdisciplinarnosti:*

Zbog svega toga, još uvijek nismo izradili interdisciplinarni kritički pristup, u ovom slučaju putem konsenzusa o teoriji i modelima i područjima istraživanja nacije i nacionalizma i fenomena etnosa uopće, a to je osnovno polazište. Budući da je fenomen nacije i nacionalizma vezan uz mnoge povijesne/društvene pojave, da se razvija unutar mnogim društvenih sustava i na mnogim područjima, nije moguće pristupiti tom istraživanju samo s jedne strane, samo unutar jedne discipline.

d) *U pogledu određenja područja/predmeta istraživanja:*

Ovdje, kako vidimo, kao i u drugim slučajevima, valja najprije odrediti područje i predmet i temu istraživanja. Tek zatim možemo izabrati znanstvene modele i teorije. Ključno je dakle pitanje, jer o tome ovisi naša spoznaja, na kojem ćemo području života ljudskih zajednica (stanovništva) i unutar kojih oblika društvenog života (ljudskoga društva) istraživati fenomen etnosa i etniciteta i etnija i subetnija i njihovih međudnosa: konstituiranja i transformacije tog fenomena?

Kako smo rekli, za istraživanja fenomena etnosa, etniciteta, etnija i subetnija i njihovih međusobnih odnosa, a napose fenomena nacije i nacionalizma, uglavnom se uzima području ljudske subjektivnosti i duhovnosti: područje ljudske svijesti, posebnih osjećaja, kulta predaka, mitova i ideologija vezanih uz naciju. Prema tome, naciju se traži i nalazi isključivo na području svijesti i osjećaja. A to su teorije iz 19. stoljeća utemeljene na romantizmu i mitu o samorazumljivosti nacije.

Ako se i uzima svijet zbilje (područje ljudskih zajednica i ljudskog društva koje se nalazi izvan ljudske svijesti i subjektivnosti) najčešće se taj svijet samo nabraja putem definicija. Međutim, kako smo vidjeli, na području ljudske subjektivnosti i duhovnosti ne možemo pratiti ključne razvojne procese (podrijetla i reprodukcije i transformacije stanovništva) koji su važni za konstituiranje etnosa i etniciteta, ne možemo pratiti primjenu modernosti niti istraživati/pratiti procese modernizacije i transformacije ključnih životnih struktura stanovništva: ni etničkih ni kulturnih ni jezičnih ni vjerskih ni obrazovnih ni ekonomskih ni socijalnih.

e) *Na razini osnovnih znanja o naciji i/ili naciji-državi:*

Zbog svega toga, kao posljedica takvog stanja u znanosti, još uvijek nismo složni u osnovnim polazištima: što je nacija, kada nastaje kao zajednica ljudi, u sklopu kojeg društva se formira kao posve nova integracijska nacionalna zajednica i/ili nacija-država, koje vrijednosti i koji procesi utječu na njezinu integraciju, kakav je njezin odnos spram društva, kulture i civilizacije i kakva joj je budućnost.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Anderson 1990; Armstrong 1982; Breuilly 1993; Čičak-Chand 1998; Deutsch 1969; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Gellner 1986; Gellner 1992; Gellner 1994; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kedourie 1966; Kohn 1945; Lerotić 1984; Smith 1983; Smith 1987; Smith 2003.

f) *Na području kritičke znanosti o naciji, naciji-državi i nacionalizmu:*

Imajući sve to u vidu, i uza sve što je postignuto na tom području u svijetu, čije rezultate (sociologije, antropologije, politologije, etnologije, arheologije, kulturne historije, lingvistike, historiografije itd.) valja vrlo oprezno prihvatiti, još uvijek se nije razvila kritička znanost o fenomenu etnosa i etniciteta uopće i napose o naciji i nacionalizmu niti kritički pristup. Napose je ta nekritičnost (ne samo u pristupu) izražena kada je riječ o istraživanju hrvatske nacije i njezina odnosa kako spram drugih etnija i etničkih skupina unutar Hrvatske tako i spram drugih naroda i nacija na prostoru srednje i jugoistočne Europe. Nužna je o tome temeljita rasprava.¹⁵⁵

B) Etnički sentiment i/ili subjektivni doživljaji nacije

Očito je dakle da postoje dva osnovna znanstvena modela koja se mogu koristiti pri istraživanju nacije i nacionalizma. Prvi model: za područje istraživanja uzima *objektivne pojave* ljudskih zajednica i ljudskog društva koje je izgradilo stanovništvo u nekoj zemlji te, u skladu s tim, izgradnju nacije i nacije-države, ali i proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etnosa uopće, promatra unutar primjene modernosti u nekoj sredini i stoga procesa modernizacije i integracije koji nastaju, na mnogim područjima života, u epohi moderne, modernog društva i modernih društvenih sustava, a formiraju se unutar građanskog i kapitalističkog i industrijskog svijeta sveobuhvatne ljudske djelatnosti, interakcija i rada. Prema tome, područje istraživanja je ovdje život stanovništva (ljudsko društvo i ljudske zajednice) u zemlji i njegove ključne životne strukture (etničke, kulturne, vjerske, obrazovne, ekonomske i socijalne). Drugi model: za područje istraživanja uzima *ljudske subjektivne i duhovne pojave*; zbog toga, iako posve ne zanemaruje svijet stvarnosti, ipak nastanak nacije i nacionalizma promatra unutar apstraktnih pojmova i sentimentata, na razini *pojma* o naciji ili *ideje* o naciji ili nastanka i širenja ljudske svijesti i zasebnih »*osjećaja*« pripadnosti i lojalnosti naciji itd. Taj se drugi model, koji se oslanja na psihičke sustave (svijesti i posebnih »*osjećaja*«), može primijeniti na sve etničke skupine i etnije (od roda i plemena do naroda i nacije) koje iskazuju pojam ili ideju o nekoj zajednici i iskazuju »*lojalnost*« spram nje, razvijaju mit o njezinu podrijetlu, te iskazuju kult predaka i neku ideologiju itd. Taj drugi model možemo primijeniti na sva razdoblja od antičkog svijeta do suvremenosti.

Upravo zato, imajući sve to na umu, veliki nedostatak u proučavanju podrijetla i razvoja moderne nacije, koju jedan narod izgrađuje u dugoj epohi moderne, u tijeku postupne modernizacije zemlje i time transformacije tradicionalnog života stanovništva, vidimo u tome što mnogi znanstvenici, a onda i šira javnost, osobito nakon Drugoga svjetskoga rata, a danas sve više, najčešće polaze od tog drugog modela: od subjektivnih ili emotivnih doživljaja nacije. Što polaze najprije

¹⁵⁵ O tome više u nastavku teksta. Usp. Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1999; Stančić 2002.

od svijesti i nacionalnih »osjećaja« i fenomena nacionalizma, koje nekritično generaliziraju, i tek zatim, preko poblize neodređene razine i sadržaja nacionalne svijesti, istražuju i samu bit nacije: njezinu pojavu, integraciju, razvoj i njezin odnos spram drugih etnija, naroda, nacija i kultura. Što u tom slučaju naciju vezuju uz svijet psiholoških sustava (svijesti i osjećaja) a ne uz svijet realnoga života stanovništva: ne uz realni svijet ljudskog društva i društvenih sustava i ljudskih zajednica, gdje valja tražiti izgradnju novih zajednica i identiteta. No taj je problem još složeniji. Jer, svi oni koji nacionalni identitet i/ili podrijetlo nacije traže prema tom drugome modelu, budući da je to svijet svijesti i duhovnosti i psihičkih sustava, moraju istodobno promatrati: (1) i sentimente ili posebne »osjećaje« koje stvara svijest i (2) emotivne činitelje koje stvara ne-svijest (agresiju, mržnju, prezir).

A tada se moraju suočiti s iracionalnim područjem (psihičkih sustava ne-svijesti) i posve novim fenomenom koji nastaje u masovnim društvenima i masovnim pokretima, koje u novom vijeku agresivnim nacionalizmima, preziranjem spram stranaca, mržnjom i predrasudama spram »drugih« etnija, naroda, nacija, kultura itd. iskazuju mase i čovjek-mase. Sve je to (svjesno i ne-svjesno) prisutno u subjektivnim »doživljajima« i nacije i nacionalne zajednice i nacionalnog identiteta i svih oblika i sadržaja nacionalizma.¹⁵⁶ To je golemo područje istraživanja. To moramo s interdisciplinarnoga gledišta istražiti veoma kritično i temeljito. Dosadašnja istraživanja o tome, prema tom drugom modelu, nekritična su i uglavnom nisu donijela niti mogu donijeti valjane rezultate. Zašto?

Znanost i šira javnost, u većini slučajeva, polaze od gledišta da se i fenomen nacionalizma i ideje i/ili »osjećaji« o naciji poglavito temelje na *nacionalnoj svijesti*, dakle na psihološkim činiteljima (na sentimentima ili osjećajima vezanim uz naciju) i time najprije na individualnom, a tek zatim na grupnom ili kolektivnom doživljaju nacije. A budući da nacionalizam (preko pojma i/ili ideje o naciji i »osjećaja« spram nacije) utječe na pojavu i razvoj svake nacije, onda se i nacija temelji na razvoju nacionalne svijesti, na nacionalnim sentimentima (»osjećajima«). Prema tom gledištu, lako je zamijetiti da *nacionalna svijest*, preko pojma i ideje o naciji i posebnih »osjećaja« spram nacije, postaje osnova/temelj na kojoj izrasta ili »izranja« iz povijesti i nacija i nacionalizam. Štoviše, tu *nacionalnu svijest*, koja zapravo sadržava poblize neodređeni subjektivni doživljaj ili »osjećaj« nacije, mnoge teorije o fenomenu nacije uzimaju kao realnu ili apsolutnu i često mističnu vrijednost, u kojoj je utkan mit o samorazumljivosti nacije, na temelju koje proučavaju nastanak i razvoj ne samo nacije i nacionalizma, nego ujedno i kao osnovicu na kojoj nastaju svi psihološki činitelji ili stanja (svi sentiment) vezani uz naciju: nacionalna volja, nacionalni

---

¹⁵⁶ Usp. o tome: Altermatt 1997; Anderson 1990; Armstrong 1982; Breuille 1993; Deutsch 1969; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kamenka 1976; Kedouire 1966; Kohn 1945; Kohn 1956; Kohn 1962; Lerotić 1984; Minogue 1967; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Smith 2003; Moskovisi 1997.

duh i karakter, nacionalni osjećaj, ideja o naciji, kao i svi oblici nacionalizma, od patriotizma do agresivnog nacionalizma, nacionalnosti, nacionaliteta, etniciteta, etničnosti itd. Drugim riječima, nacionalna je svijest i posebni »osjećaji« spram nacije osnovica na kojoj izrastaju sve pojave vezane uz naciju: pripadnost naciji, patriotizam, nacionalizam, nacionalni pokreti, nacionalne vrijednosti, nacionalna volja, nacionalni duh itd.¹⁵⁷

Nema dakako spora o tome da navedene vrijednosti – koje se kod pojedinih ljudi i društvenih grupa iskazuju kao sentimente (na razini psiholoških i emocionalnih stanja) vezani uz vlastitu naciju, uz njezinu pojavu i razvoj – mogu u određenoj mjeri utjecati na mobilizaciju ljudi u svakoj narodnoj ili nacionalnoj zajednici, da su u povijesti utjecale na organizaciju nacionalnih pokreta, na oblikovanje javnoga mnijenja itd. Sporna je međutim naša mogućnost spoznaje svih tih sentimenta i vrijednosti samih za sebe. Naime, s gledišta kritične znanosti i o društvu i o modernoj naciji – ako znamo da ni pojmovi ni načela ni ideje niti osjećaji, sami za sebe, još ne stvaraju i ne čine realni svijet života stanovništva (ni ljudsko društvo ni ljudske zajednice) u novom vijeku, svijet koji nastaje u dugom procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog života stanovništva u konkretnoj sredini/zemlji, a time i integracije nacionalne zajednice i/ili moderne nacije i nacije-države – možemo zamijetiti da sve te osjećaje ili sentimente (vezane uz nacionalnu svijest, nacionalizam, nacionalni duh, nacionalni karakter itd.) nije lako znanstveno i kritički istraživati. Zašto? Zato jer je njihov sadržaj, kada je riječ o dalekoj prošlosti, izvan dosega naših znanstvenih spoznaja i objektivnosti. U prvom redu zato jer je to područje emotivnog stanja (svijesti i ne-svijesti) i ponašanja ljudi: ta se njihova subjektivna i duhovna stanja, svi sentimente vezani uz doživljaj (»osjećaj«) vlastite nacije, u vremenu i prostoru neprekidno mijenjaju, iščeznu i ponovno se pojave u drugom sadržaju i obliku. Ne mogu se kontrolirati jer nemaju razvijene ni modele niti institucije samokontrole, pa ih nije lako ni istraživati. Čovjek živi u zajednici i putem svestrane djelatnosti stupa u različite interakcije s drugim ljudima, koji zajedno, u epohi modernizacije više nego ikada prije, stvaraju mnoge vrijednosti (kulturne, privredne, političke, obrazovne itd.) na kojima se, u posebnim okolnostima, izgrađuje i moderna nacija. Pritom je vrlo teško, ako ne i nemoguće, pratiti promjenljive ljudske osjećaje i sentimente. Zato jer su to pretpostavke koje se tiču svijesti i nesvijesti i »osjećaja« i uma i ideja i stoga subjektivnosti. To je u znanosti poznato.¹⁵⁸

Prvo, kako smo pokazali, *psihološka stanja* i/ili *sentimenti* (osjećaji) vezani uz nacionalni identitet i naciju nisu postojani, pa ni nacionalna svijest sama za sebe kao njihova zajednička osnova. A nisu postojani zato jer se njihov sadržaj i

¹⁵⁷ Anderson 1990; Armstrong 1982; Altermatt 1997; Deutsch 1953; Deutsch 1969; Fromkin 1981; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Janjić 1987; Kedouire 1966; Kohn 1945; Kohn 1962; Korunić 1989; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Leclercq 1979; Lerotić 1984; Maritain 1992; Minogue 1967; Smith 1983, Smith 1991; *Encyclopedia of Nationalism* 2001.

¹⁵⁸ Korunić 1997; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a i b; Smith 1983; Smith 1991.

intenzitet ili naboje i rasprostranjenost *neprekidno mijenjaju*: i kod pojedinih ljudi (tijekom njihova života često više puta) i kod svih društvenih grupa, skupina, elite, političkih stranaka i naroda u cjelini, dakle i na razini individualnog i kolektivnog identiteta kao trajnih odrednica. Osim toga, ovdje nailazimo na znanstveni i metodološki problem, koji nije lako riješiti. Taj je problem sadržan u tome što u povijesti – osobito kada je riječ o 19. stoljeću, kada se formiraju nacije, nacionalne svijesti i nacionalizmi različitih sadržaja i razina – nisu ostala pažnje vrijedna svjedočanstva o vrednovanju ili o znanstvenom istraživanju tih sadržaja i intenziteta (naboja) etničkih ili nacionalnih sentimentata (osjećaja), vrednovanja o etničkom i nacionalnom identitetu na toj razini (pojave i razvoja posebnih etničkih i nacionalnih »osjećaja«), čiji su nositelji bili i pojedinci i razne elite i razne društvene skupine i narod u cjelini. Ta je stanja napose teško, ako ne i nemoguće, istraživati kada je riječ o masovnim društvima, masovnim pokretima i o ponašanju masa i/ili čovjeka-mase u kritičnim razdobljima.

Ako dakle svemu tome pristupimo kritično, ako smo oprezni pri stvaranju zaključaka i ako se klonimo pretjerane generalizacije, a drugi pristup ne smijemo izabrati kada je riječ o znanosti, kako je onda moguće govoriti o sadržaju, intenzitetu (naboju) i rasprostranjenosti nacionalne svijesti (ideje o naciji i posebnih »osjećaja« spram nje) kod cjelokupnog jednog naroda? A ipak se to u znanosti i široj javnosti neprestano čini, napose kada se stvara tzv. kolektivni identitet nekog naroda ili neke nacije.¹⁵⁹ Uz to, nužno je imati na umu da su se sva ta psihološka stanja i svi sentiment i »osjećaji« vezani uz naciju, u razdoblju modernih komunikacija, s razvojem pismenosti i obrazovanja, pod utjecajem raznih ideologija, često modelirala, da su se tijekom vremena mijenjali njihovi sadržaji. Teško je stoga i nemoguće proučavati sve te sentimente u prošlosti i na njima graditi čvrste zaključke o etničkom identitetu.¹⁶⁰

Sve to moramo dopuniti tezom da nacionalni sentiment i »osjećaji« o naciji i na njima utemeljen nacionalni identitet) o kojima je ovdje riječ, pa ni nacionalna svijest kao njihova zajednička osnovica, ne određuju samu bit nacije kao ljudske zajednice i zatim kao nacije-države posve novog tipa zajednice ljudi/etnosa u modernom društvu. Jer je riječ o nastajanju nove *ljudske zajednice* i novog ljudskog društva: o formiranju homogene nacionalne zajednice i/ili nacije-države putem modernosti u epohi moderne i modernog društva, kojoj prethodi povijest jednog naroda, jer naciji prema tome prethodi narod čiji se svi oblici tradicionalnog društva transformiraju u modernu naciju.¹⁶¹

U skladu s tim, druga naša teza glasi da moderna nacija (kao entitet: kao ljudska zajednica) nije, niti može biti, samo *zajednica nestalnih i promjenljivih nacionalnih sentimentata* ili *psiholoških stanja*: posebnih »osjećaja« o naciji. Na

¹⁵⁹ Usp. o tome: Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Cipek 2001; Stančić 2002.

¹⁶⁰ O istraživanju etničkog i nacionalnog identiteta u našoj prošlosti vidi poglavlje u ovoj studiji.

¹⁶¹ Usp. o tome: Korunić 1997. i posebno poglavlje u ovoj studiji.

izgradnju moderne nacije – na proces konstituiranja i reprodukcije i integracije nacije kao zasebnog *etnosa*, zasebne životne ljudske zajednice, i kao *društvene zajednice*, kao socijetalne zajednice unutar modernog građanskog društva – utječu druge vrijednosti: primjena modernosti (na području moderne privrede, kulture, političkog sustava, školstva itd.), a time i svijet realnoga života i sveobuhvatne djelatnosti ljudi u konkretnim sredinama.

Ako, prema tome, na jednoj strani, želimo upoznati bît te »duhovne zajednice« često promjenljivih sentimenata, vezanih uz doživljaj (osjećaj) nacije, lako je zamijetiti da na pojavu psihičkih sustava (svijesti i ne-svijesti) vezanih uz naciju prije svega utječu razne ideologije, koje same nemaju čvrsti oslonac u zbilji, čiji se sadržaji i uvjerenja neprekidno mijenjaju, često iz dana u dan. One *mobiliziraju* pojedine ljude i grupe u cilju ostvarenja nekih nacionalnih ciljeva, od kojih se mnogi nikada ne ostvare, jer ideologije često ne polaze od istine i realnosti. A najčešće modeliraju te »osjećaje«.¹⁶²

Zato se na toj razini – na razini psihičkih sustava i subjektivnosti i duhovnosti vezanih uz naciju, čiji se sadržaji i rasprostranjenost u prošlosti često ne mogu egzaktno istraživati i tu postići objektivnost, jer nam nedostaju izvori takve vrste – teško može govoriti o razvojnim procesima unutar kojih se u epohi moderne i modernog društva izgrađuju ključne povijesne pojave koje nalazimo u zbilji: o procesima *modernizacije* i *transformacije* tradicionalnog svijeta života stanovništva, svih tradicionalnih ljudskih zajednica i tradicionalnog ljudskog društva, ali i o procesima *interakcija* među ljudima. Jer je ovdje riječ o nastajanju novoga realnoga svijeta: modernog društva i moderne nacije, koja nastaje unutar sustava etnosa i ujedno unutar novih društvenih sustava.

Imajući dakle na umu izgradnju modernog svijeta unutar kojeg nastaje moderna nacija i nacija-država, unutar kojih nastaju vrlo složeni odnosi spram subetnija i njihovih supkultura, možemo zaključiti da nacionalni sentiment stanovništva, sami za sebe, u tim povijesnim procesima dugoga trajanja (modernizacije i reprodukcije i integracije i transformacije ljudskih zajednica i ljudskog društva) ne mogu imati niti su ikada imali ključnu ulogu. Mogu imati i imali su samo sporednu/popratnu, ali samo ako utječu na procese organizacije ljudske djelatnosti, te modernizacije i integracije tog svijeta. Ovdje ponovo ističemo da time ne umanjujemo značenje tih ljudskih subjektivnih stanja (svijesti, osjećaja, duhovnosti, mita, ideologije itd.) vezanih uz naciju. Ali je pritom nužno imati na umu rezultate istraživanja mnogih antropologa i etnologa, koji su postojanje tih stanja (ljudske svijesti o svojoj zajednici, osjećaja spram nje, solidarnosti s drugim članovima zajednice, njegovanja kulta predaka, postojanje vrlo različitih identifikacija itd.) uočili i kod rodova i plemena ili kod tzv. »primitivnih« naroda. Prema tome, ta stanja (svijesti i osjećaja i duhovnosti)

¹⁶² O ideologiji: Goati 1979; Colletti 1982; Manheim 1968; Ansart 1974; Bell 1960; Gouldner 1968; Hech 1956; Clerque 1968; Gabel 1974; Meynard 1961; Sargent 1969; Rejali 1971; Apter 1965.

postoje na svim razinama ljudskih zajednica, od roda i plemena preko saveza plemena do naroda i moderne nacije. Štoviše, zajednice ljudi/etnosa na razini roda i plemena posjeduju daleko veću solidarnost i homogenost, jer se inače ne bi održale, nego što to pokazuju moderne nacije i moderna društva koja su izrazito heterogena, napose u kulturnom i socijalnom pogledu.

Ako prema tome polazimo od zbilje u kojoj nastaje moderni svijet (industrijske privrede i tehnologije, visoke građanske kulture, građanskog društva, modernog školstva itd.) ne nužno i racionalni svijet, i ako naciju promatramo kao entitet, kao posve novu ljudsku/etničku zajednicu, koju čini stanovništvo u zemlji, i kao naciju-državu ili novu nacionalnu državu u toj zbilji, onda nema sumnje da na postupnu izgradnju i razvoj nacije, kao nacionalne zajednice i nove zajednice ljudi/etnosa, ali i kao socijetalne zajednice u novom ljudskom društvu u epohi moderne, prije svega utječu procesi *modernizacije* i *integracije* i *transformacije* na području svijeta života stanovništva: prvo, procesi modernizacije i integracije *modernog društva* (svi oblici građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog ili socijalnog života) i procesi modernizacije *društvenih sustava*, koji nastaju kao najvažniji integracijski činitelji, napose sustav moderne privrede (industrijske i poljoprivredne), visoke građanske kulture, politički i državni sustav, sustav uprave, prava, sudstva, modernog školstva i obrazovanja, sustav moderne komunikacije itd.; drugo, procesi modernizacije i transformacije svih *zajednica* koje stvara Čovjek, a nastaju unutar moderne nacionalne zajednice, napose zajednice novoga književnog jezika, kulturne zajednice, ekonomske zajednice, političke i državne zajednice, zajednice školstva i obrazovanja itd.¹⁶³

Mogli bismo zaključiti da taj zapadnoeuropski model novoga svijeta nastaje u epohi moderne, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, u tijeku izgradnje modernog društva i modernizacije cjelokupnog života stanovništva, svih njegovih dijelova i životnih struktura, a napose modernizacije tradicionalnog svijeta (ponovimo, to su loši uvjeti stanovanja i ishrane, zaostala privreda, velika nepismenost stanovništva itd.) koji se najduže održao na selu, gdje je primjena modernosti vrlo sporo napredovala. Taj posve novi/moderni svijet – ljudskog društva i ljudskih zajednica koje izgrađuje nova/moderna privreda, industrijska tehnologija, kultura, novi socijalni i politički i državni sustavi i svi oblici društvenog života, prema kojima su pojedini narodi, kao dominantne etnije na svom političkom i

---

¹⁶³ Na jednoj strani, unutar **modernog društva** – unutar svih oblika građanskog, kapitalističkog, industrijskog i postindustrijskog društvenog života – nastaju *moderni društveni sustavi*: visoke kulture, privrede, politički i državni sustav, sustav prava, modernog obrazovanja itd. Imaju veliku ulogu u modernizaciji i integraciji cjelokupnog života kod svakog naroda, napose u izgradnji i organizaciji moderne nacionalne zajednice i nacije-države. Na drugoj strani, unutar te cjelovite **nacionalne zajednice** kao nove zajednice ljudi/stanovništva nastaju *moderne zajednice* (jezična, kulturna, politička, državna, ekonomska, obrazovna itd.) koje se postupno integriraju i transformiraju u tu širu zajednicu: naciju. I modernizacijski i integracijski i transformacijski procesi nastaju unutar tih širih cjelina: modernog društva, društvenih sustava i nacionalne zajednice. Na njima izrasta moderna nacija i nacija-država.

etničkom prostoru, izgradili zasebna moderna društva i moderne nacije i zatim nacije-države, dakako prema tom europskom modelu – nastaje:

- a) Na osnovicama **društvenih sustava**: u tijeku izgradnje sustava moderne privrede (koju stvaraju dvije privredne revolucije: industrijska i poljo-privredna), sustava visoke građanske kulture, sustava moderne pismenosti i obrazovanja, financija i kapitala, moderne komunikacije, novog političkog i državnog sustava, moderne uprave, sudstva, školstva itd. A ti su moderni sustavi svijet realnoga društvenog života, nositelji života i institucija u svim sredinama i u svim razdobljima.
- b) Na osnovicama i vrijednostima i strukturama koje su izgradile **moderne građanske revolucije**: industrijska, tehnološka, kulturna, obrazovna, kapitalistička, urbana itd. Sve su te revolucije, u svojim izvorštima, nastale u zapadnoj Europi.
- c) Na osnovicama **cjelovitih modernih zajednica**, u tijeku modernizacije svih tih novih zajednica i cjelokupne javnosti unutar dominantne nacionalne zajednice: zajednice književnog jezika, kulturne zajednice, ekonomske zajednice, političke i državne zajednice, obrazovne zajednice, zajednice interesa itd.
- d) Sve bismo te moderne osnovice mogli iskazati kroz sljedeće povijesne pojave koje su, tamo gdje su se primijenile, u potpunosti transformirale tradicionalna društva i tradicionalne ljudske zajednice. To su, kako smo već upoznali, sljedeće pojave: industrijalizacija ⇔ kapitalizam ⇔ urbanizacija ⇔ liberalna demokracija.
- e) U tijeku ostvarenja/izgradnje tih modernih povijesnih pojava, na bilo kojem prostoru, nastaju slijedeći procesi: konstituiranja ⇔ reprodukcije ⇔ transformacije svih oblika društvenog života, ljudskog društva i ljudskih zajednica.

Uz to, svi procesi modernizacije ⇔ integracije ⇔ transformacije (cjelokupnog života u epohi moderne kada nastaje moderna nacija) događaju se na dvije međusobno povezane razine: prvo, na razini modernizacije i integracije modernog društva, pri čemu najvažniju integracijsku i modernizacijsku ulogu imaju društveni sustavi (koji nastaju unutar građanskog, kapitalističkog i industrijskog društvenog svijeta ljudske djelatnosti) i nova socijalna zajednica u tom društvu i, drugo, na razini izgradnje i oblikovanja novih *integracijskih nacionalnih osnovica*: svijeta novih nacionalnih vrijednosti i izgradnje novih zajednica koje nastaju u tijeku primjene modernosti i modernizacije i/ili u tijeku postupne transformacije tradicionalnog svijeta života stanovništva. Pritom sve to valja promatrati, kako smo upoznali, na razini suodnosa: društva ⇔ društvenih sustava ⇔ okoline i, ujedno, moderne nacije ⇔ sustava etnosa/stanovništva ⇔ okoline.

Ako ne pristupimo tako, ne možemo upoznati izgradnju novog/modernog svijeta (ljudskog društva i ljudskih zajednica), njegovu složenost i kompletnost

u međusobnoj povezanosti svih tih dijelova u nekoj sredini i nekom vremenu. Sve te modernizacijske i integracijske osnovice – koje su postupno, korak po korak, na različitim područjima, međusobno udruživale segmente jednoga naroda (vertikalno i/ili socijalno i horizontalno i/ili prostorno), sve njegove regije i pokrajine u cjelovitu nacionalnu zajednicu (napose kulturnu, političku i ekonomsku) koja postaje osnova za pojavu moderne nacije i zatim nacije-države – nastaju tijekom mnogostruke djelatnosti ljudi i ostvarenja relativnog napretka u konkretnim sredinama, unutar njihovih narodnih zajednica. Nastaju u procesu razvoja/modernizacije na ovim područjima:¹⁶⁴ a) izgradnje moderne nacionalne kulture, tijekom procesa u kojem se oblikovao suvremeni književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, suvremena književnost, moderna znanost, umjetnost, moderno školstvo, arhitektura, nove urbane sredine itd.; b) izgradnje moderne privrede, industrijalizacije zemlje i modernizacije poljoprivrede; c) razvoja nove kapitalističke privrede, razvoja kapitala, osnivanja novčarskih zavoda i izgradnje nacionalnog tržišta; d) formiranja nove moderne cjelovite političke zajednice; e) organizacije modernog političkog i državnog sustava; f) promjene i/ili modernizacije tradicionalnog života na selu itd. Nositelji tih posve novih integracijskih nacionalne osnovica, koji ih dalje razvijaju, nove su moderne građanske i nacionalne organizacije, institucije i zajednice (kulturne, privredne, političke i druge) koje nastaju unutar nacionalne zajednice.

Drugo, kako je rečeno, osnova svih psihičkih sustava (i posebnih »osjećaja«) vezanih uz naciju, uz nastanak nacionalnog identiteta, jest *nacionalna svijest*. Pritom se prati nastanak i razvoj individualne pojedinačne/ljudske i kolektivne nacionalne svijesti, nastanak individualnog i/ili kolektivnog nacionalnog identiteta i, ujedno, nacionalnog kolektiviteta. Osnova svemu tome – prema tom modelu, koji je teško ako ne i nemoguće utemeljiti na znanstvenim osnovama – jest nacionalna svijest ili posebni »osjećaji« vezani uz naciju. Ali se često i ta svijest i ti »osjećaji« o naciji, koji su promjenljivi, pretjerano i nekritički generaliziraju, bez temeljitih istraživanja.¹⁶⁵

Međutim, s gledišta kritičke znanosti, teško je i gotovo nemoguće proučavati psihičke sustave koji se tiču tzv. nacionalne svijesti (i ne-svijesti i osjećaja i ideja, dakle subjektivnosti) njezin sadržaj i intenzitet (naboj) kod pojedinih ljudi, posebno kada je riječ o dalekoj prošlosti, jer nam za sve to nedostaju vjerodostojni izvori i zato jer te osjećaje ne možemo oživjeti. A o tzv. kolektivnoj nacionalnoj svijesti, o svijesti jednog naroda vezane uz naciju, koja se stalno spominje, nemoguće je uopće raspravljati. Jer, što je ta (nacionalna) svijest? Što su ti »osjećaji«? Kako nastaju? Kako ih definirati? Kakav je njihov sadržaj i intenzitet? Mijenjaju li se u vremenu i prostoru? Nastaju li kao zbroj individualnih nacionalnih svijesti i »osjećaja«? A ako tako nastaju, zar su sve individualne

¹⁶⁴ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

¹⁶⁵ Kao primjer: Šidak 1973; Gross 1985; Cipek 2001; i posebno Stančić 2002.

nacionalne svijesti (svijesti o naciji i doživljaji ili »osjećaji« o pripadnosti naciji) u svemu jednake? Zar svi ljudi jednako misle, isto osjećaju i imaju jednaka znanja ili informacije o naciji? Nije li to područje mita i ideologije?

Na primjer: prema našem istraživanju, koje smo u Hrvatskoj provodili više godina i u više navrata, većina ispitanika (različite dobi, različitog obrazovanja i iz ranih dijelova zemlje) ima slabe ili nikakve predodžbe o tome što je nacija uopće, napose kada se traži šire znanje o podrijetlu i razvoju hrvatske nacije i o društvu u kojem nastaje, ali imaju i posve različite »osjećaje« o vlastitoj naciji, napose o njezinu odnosu spram »drugih« nacija, naroda i etničkih grupa. O svemu tome dakako mogu raspravljati razne ideologije, koje donose i šire mitove, nacionalne monizme, šire i nameću posebne odnose spram »drugih« nacija, stvaraju jednodimenzionalna i zaključke koje im odgovaraju. Ideologije često modeliraju tu svijest i te »osjećaje« i uspješno šire mitove.¹⁶⁶

Ali to je područje ideologija i mitova, a ne kritičke znanosti koja o tome ne može donijeti valjane zaključke, jer nedostaju čvrsta uporišta na koja se u svom istraživanju može osloniti. Pođemo li prema tome od subjektivnih doživljaja nacije, od nacionalnih sentimentata ili psihičkih sustava vezanih uz naciju, od nacionalne svijesti kao njihove osnove, od posebnih nacionalnih »osjećaja«, stvorenih jednom za sva vremena i jednake za sve ljude, a sve je to utemeljeno na mitu o samorazumljivosti nacije, naći ćemo se u bezizlaznom položaju i vrlo ćemo teško pronaći valjana znanstvena i objektivna rješenja pojave i integracije moderne nacije kao ljudske zajednice/entiteta u zbilji koju čini život cijeloga stanovništva (i u gradu i na selu, njegova društvena i socijalna stanja), a ne samo ili prije svega idealizirana svijest odabrane elite. Prvo, zato jer se etnički i nacionalni sentimentati – na razini svijesti, osjećaja i pojma o naciji, a to je područje psihičkih sustava koji se stalno mijenjaju, koji su nastali u dalekoj prošlosti – više ne mogu oživjeti i putem eksperimenta istraživati. Drugo, zato jer se na te sentimentate (na svijest i osjećaje ljudi), u bilo kojem vremenu i prostoru, često ne mogu utjecati racionalno. A svakako ne u slučaju smirivanja ili samokontrole nacije (na razini psihičkih sustava: svijesti i ne-svijesti i osjećaja) kada se pojave agresivni nacionalizmi, koje razne ideologije i mitovi modeliraju, napose u razdoblju masovnih komunikacija. Treće, zato jer je sve to, kako nam je povijest pokazala na primjeru masovnih društava, sila koja često sadržava vrlo negativan, rušilački i iracionalni nagon, na primjer: agresivni nacionalizam, šovinizam, fašizam, jednodimenzionalnost, diktature itd. Četvrto, zato jer je to odmak od demokratskih načela i racionalnosti svijeta. A elemente tog iracionalnog stanja, koje se u 19. i 20. stoljeću pojavilo u mnogim primjerima kod masa, nemoguće je danas racionalno i stoga znanstveno i objektivno istraživati ako tada, kada su nastala, nisu provedena temeljita istraživanja i ostavljeni dokumenti o tome.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Korunić 1997; Korunić 1998.

¹⁶⁷ Korunić 1997; Korunić 1998; Altermatt 1997; Armstrong 1982; Deutsch 1969; Gelner 1998; Hobsbawm 1993; Kedourie 1966; Kohn 1962; Leclercq 1979; Minogue 1967; Smith 1983; Smith 1991.

Treće, iako se, prema svemu tome što je rečeno, ne može egzaktno istraživati sadržaj, intenzitet/naboj i rasprostranjenost ni individualne niti kolektivne nacionalne svijesti koja je nastala u dalekoj prošlosti, niti stoga nacionalni sentiment (ni svijest ni osjećaje ljudi o »naciji«) – pa se u strogo znanstvenom smislu ne mogu ni definirati, a kamoli uzimati kao opća i trajna vrijednost u proučavanju nacije, jer nam nedostaju izvori za sve to – ipak je neosporno da uz nužan oprez donekle možemo proučavati određene podsustave tzv. »nacionalne svijesti«, tj. svijesti i osjećaje koje su ljudi/akteri iskazivali u procesu ostvarivanja nacionalnih ciljeva i projekata.¹⁶⁸

Riječ je, prvo, o *svjesnoj djelatnosti* pojedinaca i/ili grupe ljudi, koju ostvaruju na mnogim područjima života jedne narodne i/ili nacionalne zajednice i, drugo, o njihovu *odnosu spram te zajednice* u kojoj žive, koji nastaje kao rezultat te svjesne djelatnosti. To je dakako svjesna (racionalna) i sveobuhvatna djelatnost ljudi putem koje oni – u epohi moderne i modernog društva, kada se ostvaruje relativni napredak unutar svih oblika građanskog, kapitalističkog i industrijskog društvenog života – stvaraju nove vrijednosti unutar kojih nastaju *integracijske nacionalne osnovice* na području novog književnog jezika, književnosti, kulture uopće, privrede, industrije, modernog političkog i državnog sustava, sustava pismenosti i obrazovanja, sustava modernog školstva, izgradnje građanskih nacionalnih organizacija i institucija itd. A na njima se, tijekom procesa dugoga trajanja, izgrađuje i formira moderna nacija: posve nova ljudska/etnička zajednica i novo ljudsko društvo. Tom racionalnom djelatnošću oni iskazuju svoj svjesni odnos (svoju svijest i osjećaje) spram te zajednice i o toj zajednici. Sadržaj i oblik te svijesti, koja se iskazuje svjesnom i racionalnom djelatnošću ljudi, dakle kao podsustave »nacionalne svijesti« koja nastaje tijekom stvaranja mnogih modernih područja iz svijeta života, možemo u određenoj mjeri i s velikim oprezom donekle otkriti i proučavati preko sadržaja različitih djela i vrijednosti i stanja u konkretnim sredinama.

Analizom sadržaja različitih djela i vrijednosti, koja nastaju tijekom nacionalnog pokreta u 19. i 20. stoljeću, možemo pratiti neke podsustave »nacionalne svijesti« koji se pojavljuju kao produkt svjesne i racionalne djelatnosti ljudi – pri čemu moramo imati u vidu sve strukture stanovništva jedne zemlje, sve interesne grupe, koje dakako ne djeluju sve na isti način niti s istom angažiranošću – u cilju transformacije tradicionalnog svijeta i izgradnje modernog društva i formiranja moderne nacije, a to su: a) svjesne predodžbe o razvoju zemlje; b) odanost vrijednostima: kulturnim, pravnim, političkim, povijesnim itd.; c) različite nakane, htijenja, uvjerenja itd.; d) različiti planovi, programi, ciljevi itd. U tom smislu mi ipak pratimo svjesnu/racionalnu djelatnost ljudi/aktera u tom procesu, u procesu izgradnje modernog društva, dok nam sadržaj njihove svijesti i osjećaja (o naciji) ostaje vrlo blijed i u tančine nedokučiv. O tome možemo

¹⁶⁸ O razvoju svijesti: Gierer 1981; Gierer 1985; Dietrich 1970; Koestler 1967; Pusić 1989.

samo nagađati. A to upravo mnogi rade: nagađaju o razini i sadržaju te svijesti i tih »osjećaja«.¹⁶⁹

Radi se o procesu koji unutar jedne narodne zajednice – na planu društvenih ili socijalnih odnosa ljudi u toj zajednici, na poticaj mnogih činitelja u epohi moderne i modernog društva – stvara određene interakcije (i djelatne i emotivne) pojedinaca i nacije. Pritom se ta interakcija razvija u smjeru sve veće uloge (u procesu racionalne djelatnosti) i pojedinaca i interesnih grupa u modernom društvu i u toj nacionalnoj zajednici. U tom se procesu (rada i djelatnosti, napose s pojavom veće pismenosti i obrazovanja i masovnih javnih komunikacija) iskazuje razvoj i sazrijevanje pojedinačne svijesti (identiteta) o ulozi pojedinaca i grupa u društvu i/ili zajednici, svijest o sebi kao svjesnom i voljnom biću, kao biću koje svjesno/racionalno stvara i odlučuje. Ali se sva ta stanja i svi ti »osjećaji« stalno mijenjaju. U tom pogledu ništa nije statično. Drugim riječima, stalno se mijenja i ta zajednica i taj cjelokupni svijet života ljudi, a s tim promjenama mijenja se i proces samoidentifikacije, ali i identiteti kod svih ljudi.

U tom smislu, ako pristupimo vrlo kritično i oprezno, možemo zaključiti da svi ti (pod)sustavi svijesti, koji se iskazuju unutar svjesne djelatnosti ljudi u konkretnim situacijama, unutar određenih sredina, različito u vremenu i prostoru, utječu na jačanje interakcije među ljudima, da oni svjesno i racionalno stupaju u međusobne interakcije, pa otuda nastaju: a) akcije pojedinaca i grupa; b) društvena mobilizacija šire grupe ljudi; c) promjene u ponašanju i djelatnosti pojedinaca, raznih grupa, elite, političkih stranaka i naroda u cjelini. No u tom su pogledu, za svaku prigodu i svaku sredinu napose, nužna temeljita istraživanja. Istraživanja i akcije ljudi i društvene promjene i svijet života i odnos ljudi spram tih promjena. Nužno je otkloniti mitove. A to se često ne radi.¹⁷⁰

Pod utjecajem tih aktivnosti ljudi, kao izraz njihove svjesne djelatnosti, nastaju povijesne i društvene promjene na različitim razinama i na različitim područjima javnoga života i uopće svijeta života jednog naroda. Samo u tom smislu – prateći sve ove pojave, kao što je svjesna djelatnost ljudi, njihova aktivnost, te sadržaj i oblik njihovih djela i sve društvene promjene koje nastaju pod utjecajem njihove organizacije i rada, napose organizacije njihove nacionalne zajednice, te izgradnje novog modernog društva i moderne ljudske zajednice/nacije – možemo istraživati povijest raznih ideja, ideologija, misli, stavova, ciljeva, planova, programa, akcija, organizacija i društvenu mobilizaciju pojedinih ljudi, raznih društvenih grupa, elite i političkih stranaka uopće. Ali i sve to vrlo kritično. Za to su potrebna, u svakoj konkretnoj sredini napose i za sva razdoblja, temeljita i kritička istraživanja, na razini suvremene znanosti i

¹⁶⁹ Korunić 1989; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Gross 1985; Stančić 2002.

¹⁷⁰ Gierer 1985; Dietrich 1970; Pusić 1989; i primjere: Korunić 1989; Korunić 1998; Gross 1985; napose primjer nekritičnosti i generalizacije: Stančić 1998; Stančić 2002; Čipek 2001.

znanstvenih modela. Napose valja istražiti ne samo ideju napretka i racionalnost te djelatnosti nego i neuspjeh napretka i modernosti i racionalnosti svijeta.

Prema tome, tek kada uočimo njihov stvarni utjecaj na povijesne i društvene promjene u konkretnim sredinama, tek tada ćemo moći istražiti koliko je i kako ta njihova svjesna (racionalna) djelatnost i organizacija potaknula razvoj i modernizaciju jednog naroda i stoga razinu njihove organizacije na području privrede, napose kapitalističke, industrije i industrijalizacije i poljoprivrede, modernog političkog i državnog sustava, modernog obrazovanja, moderne kulture, uprave, sudstva, društvenih sustava itd. A upravo to, jedino dakle konkretna djelatnost, nove vrijednosti i organizacija jednoga naroda, stvara integracijske nacionalne osnovice na mnogim područjima života: moderni jezik, književnost, modernu kulturu, pismenost i obrazovanje, modernu privredu, industriju, građanske organizacije i institucije itd.

To su osnovice (1) koje postupno ujedinjuju sve segmente i sve regije i sve pokrajine jednoga naroda u nove nacionalne cjeline, a ne isključivo ideje i pojmovi (o naciji) sami za sebe, i (2) koje mogu utjecati i utječu na povijesne i društvene promjene unutar neke narodne zajednice koje vode, unutar novog/modernog društva, prema njezinoj preobrazbi u cjelovitu nacionalnu zajednicu i naciju-državu. A upravo sve te promjene, taj novi svijet koji se stvara u tijeku modernizacije života zemlje, utječe na proces identifikacije i stoga na neprekidno stvaranje mnogostrukih identiteta.¹⁷¹

Pritom je nužno imati na umu: prvo, potrebno je istraživati povijest i sadržaj ideja, ideologija, planova, ciljeva, programa i akcija ljudi, ali moramo utvrditi koliko i kako su sve te nove vrijednosti utjecale na povijesne i društvene promjene i koje su procese (razvoja i modernizacije) pokrenule u konkretnim sredinama, kako i na koji način utječu na izgradnju novog ljudskog društva i novih ljudskih zajednica; drugo, u isto vrijeme moramo istražiti tko zastupa sve te određene ideje, ideologije, planove itd. (da li pojedinci, razne interesne grupe ili stranke ili parlamenti) i kakvu ima društvenu i političku i ekonomsku moć da ih provede u život; treće, koliko je tih ideja i planova ostvareno i jesu li potaknuli proces modernizacije i transformacije društvenog života. Ako mislimo na sve to, i ako primijenimo znanstvene kriterije i stoga objektivnost u proučavanju fenomena moderne nacije, ako primijenimo strogu znanost a ne ideologiju i mit o samorazumljivosti nacije i stoga angažiranu historiografiju, možemo uočiti da na povijesne i društvene promjene – koje nastaju u procesu razvoja i/ili modernizacije, mnogostruke promjene koje nastaju u epohi moderne i modernog društva, unutar modernih društvenih sustava koje stvaraju svi oblici građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života – vode postupno, korak po korak, do izgradnje moderne nacije i nacije-države. Na sve to prije svega utječe

¹⁷¹ Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1985; Stančić 1998; *Encyclopedia of Nationalism* 2001.

svjesna ljudska djelatnost i nastanak novih integracijskih nacionalnih osnovica (novih vrijednosti, organizacija, institucija, sustava, zajednica) kao rezultat te svestrane djelatnosti i organizacije ljudi u konkretnim sredinama i stoga primjene modernosti na mnogim područjima života ljudi. Ali je, rekli smo, i ovdje nužno iskazati kritičnost spram nacije i tzv. napretka. Ne smijemo, kada je riječ o znanosti, razvijati mit (nekritičnost) ni o naciji ni o tom napretku.

Kada sve to imamo na umu jasno je da nećemo sve ideje, svaku ideologiju, svaki pojam ili svaki novinski članak (same za sebe, bez njihova vidljivog utjecaja na povijesne i društvene promjene) mistificirati i proglašavati bitnim u procesu izgradnje moderne nacije i modernog društva, u procesu njihovih pojava i razvoja. Nastanak, izgradnja i budućnost nacije, kao i njezin odnos spram drugih nacija i naroda, složen je proces. Nužno je sve to proučavati stručno i kritički. Potrebna su ozbiljna istraživanja o tome u svakoj sredini i u svim razdobljima napose. Moramo pritom primijeniti kritičku znanost i o društvu i o naciji. Mnoge teorije i modele o naciji i društvu, koje su često na razini mita i pod utjecajem različitih ideologija, valja uzimati krajnje kritički. Ako se time bavimo, nužno je primijeniti i interdisciplinarni pristup i radikalnu kritiku.¹⁷²

C) Teorije o narodu i naciji: modeli nastanka nacije

Kako je poznato, postoje mnoge teorije i mnogi modeli o naciji, o njezinu podrijetlu i razvoju. Nužno je međutim iskazati kritiku tih teorija. Zašto?

Istraživanje izgradnje moderne nacije i nacije-države – koja na svom etničkom i političkom prostoru ima stanovništvo (etnos: dominantni narod i više subetnija) i život tih ljudi, a ne samo njihovu svijest i posebne osjećaje, koja se u procesu konstituiranja i reprodukcije i integracije i transformacije, o čemu postoji konsenzus, formirala tek u epohi moderne, unutar modernog društva i modernih društvenih sustava, unutar posve novog građanskog i kapitalističkog i industrijskog svijeta, koju je izgradio dominantni etnos/narod u odnosu na druge subetnije i subetničke skupine na tom prostoru prema europskom modelu modernosti, u tijeku ostvarenja modernizacije cjelokupnog života zemlje i postizanja više-manje jednakih uvjeta (ekonomskih, socijalnih, obrazovnih itd.) za cjelokupno stanovništvo jedne zemlje – moramo utemeljiti kao znanstveni problem. Jer samo kritička znanost može doći do racionalne spoznaje o toj i takvoj naciji.

Ako tako postupimo, ako primijenimo stroge znanstvene metode – uz uvjet da se riješimo mita o samorazumljivosti nacije i svih elemenata vezanih uz nju, da se riješimo pretjerane generalizacije, da potražimo relevantne izvore, napose kada proučavamo fenomen samoidentifikacije, a tih izvora za 19. i 20. stoljeće

¹⁷² Nacija i moderna nacija-država i moderno društvo i društveni sustavi zahvaćaju sva područja života ljudi/stanovništva na nekom prostoru. Potrebno je veliko znanje da bismo mogli proučavati te složene povijesne pojave: njihovo podrijetlo, razvojne etape i mnogostruke utjecaje na povijesne procese u konkretnim sredinama. Nužna su o tomu velika istraživanja. Taj nas zadatak još uvijek očekuje.

ima dosta (brojni popisi stanovništva, školski izvještaji, knjige rođenih, vjenčanih i umrlih itd.) i da započnemo sustavna istraživanja fenomena etnosa i etniciteta na određenom prostoru, tj. sustavna istraživanja ključnih životnih struktura stanovništva: i etničkih i kulturnih i jezičnih i obrazovnih (strukturu pismenosti i obrazovanja u zemlji) i vjerskih i ekonomskih i socijalnih – a to je nužno ako kanimo bar malo napredovati u spoznaji tog fenomena, u tim ćemo teorijama uočiti mnoge proturječnosti. To je lako dokazati komparativnom analizom. Sve to, kao i to da te teorije počivaju na proučavanju nacionalnih sentimentata i/ili »osjećaja« vezanih uz naciju i nacionalizam, a to je područje psihičkih sustava (i svijesti i ne-svijesti), o čemu smo raspravljali, navodi nas da prihvatimo historijsku i racionalnu i objektivnu metodu: da u proučavanju nacije prihvatimo područje zbilje/života, društva i društvenih sustava, a to je svijet društvenog života cjelokupnog stanovništva u zemlji. Prije svega zato jer je moderna nacija i nacija-država realna ljudska zajednica (zajednica ljudi/stanovništva na nekom prostoru) i ujedno nova socijetalna zajednica. Tu nacionalnu zajednicu (naciju i naciju-državu) tvore trajne vrijednosti utemeljene u zbilji: narod, njegovo podrijetlo, teritorij i život na tom prostoru, književni jezik i njegova tradicija, nacionalna kultura uopće, urbane sredine, tradicionalne vrijednosti, moderan politički sustav i država, nacionalne organizacije i institucije itd. Pojedini čovjek, elite i sve interesne skupine identificiraju se s tom konkretnom zajednicom, s njezinim dijelovima i vrijednostima, koje zajedno čine cjelinu: tzv. nacionalno »jedinstvo«. A tada je uvijek riječ o konkretnim, realnim i trajnim vrijednostima utemeljenim u dugom razdoblju. Naprotiv, etnički i nacionalni sentimentati (tj. psihički sustavi svijesti i ne-svijesti) nemaju trajni karakter: oni se stalno mijenjaju u vremenu, od generacije do generacije. Na taj ćemo način iskazati kritički odnos kako prema svim tim teorijama o naciji, koje ćemo dijelom navesti, tako i prema osnovnim pojmovima o svemu tome. Na taj ćemo način učiniti i osobni odmak od nacije, te naciju-državu i društvo promatrati kritički, onako kako smo to pokazali kada je bilo riječi o radikalnoj kritici moderne i modernosti.¹⁷³

Pa ipak, s gledišta spoznaje, problem nije tako jednostavan. Naime, pokazali smo da su mnoge teorije o naciji i nacionalizmu, koje su nekritički prihvaćene, nastale u želji da se prije svega prouči podrijetlo i razvoj sentimentata ili psiholoških sustava vezanih uz naciju: nacionalne svijesti, osjećaja, nacionalizma, duha i duhovnosti, ideologija, tradicije, kulta predaka itd., dok im je svijet života svih struktura stanovništva, napose tzv. zaboravljene većine (a to su u 19. stoljeću u svim europskim zemljama, kao i u hrvatskim, najmanje 2/3 stanovništva: poljoprivrednici i tvornički radnici), a time i ključne životne strukture tog stanovništva (i etničke i jezične i kulturne i obrazovne i ekonomske i socijalne) kao i procesi modernizacije i transformacije tih tradicionalnih struktura, uglavnom ostali izvan sfere njihova interesa. Zbog toga, ako ostanemo pretežno

¹⁷³ Usp. o tome: Delannoi 1991; Poutignat 1997; Smith 1983; Kohn 1955; Lerotić 1984; Weber 1986.

na tim sentimentima i posebnim osjećajima vezanim uz naciju i nacionalizam i na taj način na subjektivnom i emotivnom doživljaju nacije, a na tome počiva i mit o samorazumljivosti nacije – i pritom izgubimo iz vida da se moderna nacija tijekom epohe moderne, unutar procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog života stanovništva, u prvom redu formira kao konkretna etnička/ljudska zajednica (koju čini dominantni narod) i zatim kao nacija-država (koju čini cjelokupno stanovništvo: i dominantni narod i sve etničke grupe u zemlji) unutar modernog građanskog društva, ponovimo ovdje, u tijeku transformacije tog tradicionalnog društva jednog naroda u nacionalnu zajednicu – onda se moramo suočiti s tim da smo u susretu s fenomenom nacije i etnosa i etniciteta najprije pošli od subjektivnosti i od psiholoških sustava, od svijesti i nesvijesti, od emotivnog i iracionalnog područja, tj. od posebnih »osjećaja« o naciji, a ne od realnosti i svijeta života: ne od ključnih životnih struktura stanovništva u zemlji. Uz to, ta su stanja (subjektivnosti) nestalni u vremenu i prostoru kod svih ljudi, mijenjaju se tijekom njihova života više puta, od generacije do generacije.

Tada smo učinili pogrešku, i metodičku i teorijsku, već na prvom koraku. Jer ti nacionalni sentiment, koji nastaju u kompleksnom procesu interakcije Čovjeka i nacije, čiji se sadržaji i intenziteti/naboji stalno mijenjaju, nisu područja čiste racionalnosti, jer se sastoje od svijesti i nesvijesti, niti se u zbilji, u konkretnim okolnostima, iskazuju u svojoj potpunosti. Ne nastaju uvijek, ili često samo kao popratna pojava, u tijeku racionalne i svjesne djelatnosti ljudi, djelatnosti koja stvara moderan svijet, a time i moderne integracijske osnovice: društvene i nacionalne. A samo to (djelatnost i rad svih dijelova stanovništva te primjenu modernosti i proces modernizacije i integracije i transformacije → nastanak novoga svijeta ljudskog društva i ljudskih zajednica) znanost može egzaktno i relativno objektivno proučavati. Naprotiv, ljudsku svijest i posebne osjećaje, napose kada se radi o dalekoj prošlosti, ne možemo egzaktno proučavati.

To je razlog zašto ne možemo preko nacionalnih sentimentata i subjektivnosti (apstraktne svijesti i promjenljivih »osjećaja« vezanih uz »naciju« koji tvore mit o samorazumljivosti nacije) upoznati izgradnju moderne nacije, jer oni zapravo i ne čine bit suvremene nacije-države: ne tvore njezine trajne vrijednosti, po čemu nacija jest nacionalna/ljudska zajednica utemeljena u zbilji, koju čini život stanovništva u zemlji. Nacionalni su sentiment i stoga procesi samo-identifikacije ljudi/aktera popratne i stalno promjenljive pojave: u tijeku promjene zbilje, u procesu primjene modernosti, a time i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih ljudskih zajednica, mijenja se i sama organizacija moderne nacije i etnosa uopće. Ti se sentiment i svijest i nesvijest i osjećaji i mitovi i ideologije i stereotipi o naciji) pojave i stalno mijenjaju, nestaju i ponovno se pojavljuju u drugom sadržaju, kod druge generacije u drugačijem naboju. Na njihovu promjenu utječe razvoj modernog društva i transformacija tog svijeta, s kojim se Čovjek identificira, kao i mnoge nacionalne ideologije i sustav modernog obrazovanja, napose razvoj opće pismenosti. Dok, naprotiv, sam taj narod i njegove vrijednosti

(jezik, kultura, institucije, unutarnja organizacija, privreda, teritorij itd.) koje su stvorile mnoge generacije ljudi ostaju trajne nacionalne vrijednosti.¹⁷⁴

Drugim riječima, ako pođemo od nacionalnih sentimenata ili psihičkih sustava (dakle: od svijesti i »osjećaja« o etničkoj zajednici ili o »naciji« i od pojma »nacije«) i pritom od svih popratnih elemenata koje se navode (iskazivanja lojalnosti i odanosti toj zajednici, od njezine tradicije, mitova, ideologija itd.), tada nema sumnje da tu i takvu »naciju« (na razini pojma, ideje, načela ili »osjećaja« o »naciji«) možemo tražiti i naći u svim vremenima i na svim prostorima, kod svih skupina, staleža i stranaka. Takvu »naciju« i na toj razini (psihičkih sustava: svijesti i ne-svijesti) lako možemo naći u srednjem vijeku, ali i u antičkom svijetu, napose ako smo nekritični u pronalaženju i isticanju te »svijesti« i tih »osjećaja«, a njih uvijek, na razini nekritičkog uopćavanja, lako mogu »pronaći« i pronalaze mnogi znanstvenici,¹⁷⁵ osobito ideolozi i političari, koji kod masa, unutar masovnog društva i čovjeka-mase, lako modeliraju tu svijest i sve te »osjećaje«. Ako međutim nastanak moderne nacije i nacije-države (koju tvori život stanovništva i njegove različite strukture: etničke, kulturne, socijalne itd.) promatramo u procesu primjene modernosti i ujedno, u tijeku formiranja njezine cjelovitosti i/ili nacionalnog »jedinstva«, u procesu izgradnje modernog društva i novih modernih društvenih sustava, koji nastaju (i nacija i društvo i društveni sustavi) unutar novoga svijeta – koji se rađa i nastaje unutar svih oblika novoga modernoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života i mnogostruke ljudske djelatnosti i složenih ljudskih interakcija – onda ćemo relativno lako istražiti podrijetlo i izgradnju moderne nacije, ali i njezin odnos spram drugih naroda, nacija i kultura.

To su dva sasvim drugačija pristupa i sasvim drugačija znanstvena modela. Prvi pristup naciju i sve što je vezano uz nju (ideju nacije, pojam nacije, nacionalnu svijest, nacionalnu volju, posebne »osjećaje« o naciji, nacionalizam, nacionalni karakter, kult predaka, tradiciju, fenomen solidarnosti itd.) često mistificira i generalizira. To je često nekritički i romantičarski i mitski pristup u istraživanju podrijetla i izgradnje nacije. Drugi pristup nastoji primijeniti radikalnu kritiku i moderne i modernog društva i moderne nacije i nacije-države te pronaći znanstvene metode u svemu tome. U prvom pristupu područja istraživanja su subjektivni pokazatelji (psihički sustavi, svijest, ne-svijest, osjećaji, volja, ideje, karakter, duhovnost, ideologije itd. vezani uz naciju) koji se, ponovimo, nekritički i pretjerano generaliziraju, dok su u drugom pristupu/modelu područja istraživanja objektivni pokazatelji: *svijet realnoga života* ljudskih zajednica i ljudskog društva, napose život i spomenute životne strukture stanovništva jedne zemlje, tj. sva područja društva i društvenih sustava i društvenog života,

¹⁷⁴ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

¹⁷⁵ Usp. takav pristup: Stančić 2002.

nacije i nacije-države, političkog i institucionalnog poretka, privrede i kulture i obrazovanja itd.

Ako prema tome sve to promatramo s gledišta kritičke spoznaje – s gledišta radikalne kritike i tog stanja i tih odnosa, ali i (ne)uspjeha i moderne i modernizacije i racionalizacije svijeta – tada moramo najprije odgovoriti na pitanje: postoje li, uza sve to, uza svu našu kritičnost i oprez, određene racionalne spoznaje o naciji i naciji-državi, o nacionalnoj zajednici i nacionalizmu? Takve spoznaje koje ne bismo mogli dovesti u sumnju, koje se znanstveno uvijek mogu dokazati, jer je to područje zbilje i realnoga svijeta života stanovništva, na temelju kojih zatim možemo dalje proučavati te složene povijesne procese. Uz nužan oprez, do nekih se spoznaja može doći.

Kritička znanost o naciji i društvu, koju moramo stalno razvijati, danas ipak može prihvatiti određene aksiome o naciji (kao zajednici ljudi/stanovništva) koje možemo uvijek lako dokazati. Prvi aksiom, kao temeljno načelo, jest spoznaja da moderna nacija (koju, u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnoga života stanovništva, izgrađuje dominantna etnija/narod na određenom prostoru, napose u odnosu spram drugih subetničkih grupa i njihovih supkultura: unutar pravnog, društvenog, političkog, državnog i institucionalnog poretka) nastaju u povijesnim procesima dugoga trajanja u 19. i 20. stoljeću i da taj proces još uvijek nije završen. Drugi aksiom glasi da se moderna nacija tijekom tog procesa formira kao cjelovita ljudska/etnička zajednica, koju čini dominantni narod u zemlji, u tijeku izgradnje nacionalnog »jedinstva« (tj. okupljanja svih dijelova, segmenata, regija i pokrajina u veće kolektivitete) na mnogim područjima života, napose na području modernoga književnoga jezika, moderne građanske kulture, školstva i obrazovanja, moderne industrijske i kapitalističke privrede, nacionalnog tržišta, političke zajednice itd. Da se moderna nacija izgrađuje u procesu primjene modernosti i u tijeku transformacije tradicionalnog života naroda u novu ljudsku/nacionalnu zajednicu. A to znači da možemo prihvatiti aksiom da narod, čiji je život utemeljen na tradicionalnom društvu (feudalnom i agrarnom, masovnom životu na selu, masovnoj nepismenosti stanovništva, zaostaloj privredi itd.) koji se stoljećima održava, u svemu prethodi modernoj naciji koja nastaje u modernom građanskom i kapitalističko-industrijskom društvu. Iz toga slijedi zaključak (aksiom) da je nacija zajednica (ljudska zajednica ili zajednica stanovništva), a ne društvo, tj. da moderna nacija i nacija-država nastaje i izgrađuje se unutar modernog društva i modernih društvenih sustava.¹⁷⁶ I obratno, u tijeku modernizacije i izgradnje modernog društva i modernih društvenih sustava nastaje i izgrađuje se i moderna nacija i nacija-država.

---

¹⁷⁶ Pojam **zajednice** (communitas, community, Gemeinschaft) kao opreka pojmu **društvo** (societas, society, Gesellschaft) i ujedno pojam **nacionalne zajednice** (nacije i nacije-države) kao opreka pojmu **građansko društvo**, u društvenim je znanostima već odavno poznat. Usp. o tome: Parsons 1969; Lerotić 1984; Maritain 1992; Korunić 1997; Rodin 1986. i literaturu o tome u tim radovima.

A budući da su u svemu tome, u nastajanju tog novoga svijeta, prisutni procesi modernizacije i reprodukcije i integracije i transformacije, u kojima se ostvaruju i socijalni i antropološki aspekti tog relativnog napretka, koje donose moderna i moderno društvo – ako s gledišta antropologije i ekologije, napose tzv. dubinske ekologije, uopće možemo govoriti o napretku, napose kada je riječ o odnosu Čovjeka spram Čovjeka, nacije spram »druge« nacije i naroda i kultura i njihovih odnosa spram ekosustava, a znamo da na tom području projekt moderne nije uspio – tada nije teško zaključiti da nacija i nacija-država nastaje i razvija se na razini etnosa i etniciteta (preko dominantne etnije) i na razini društvene zajednice, preko socijetalne zajednice.

Moderna dakle nacija i nacija-država nastaje (1) unutar nacionalne zajednice (svijeta etničkih interakcija prema modelu: sustav etnosa ↔ nacija ↔ okolina) i ujedno (2) u tijeku izgradnje moderne socijetalne zajednice (unutar svijeta socijalnih stanja i interakcija prema modelu: društveni sustavi ↔ nacija-država ↔ okolina). Tada nacija i nacija-država nastaje kao nova modernizacijska ↔ integracijska zajednica koju je neki narod (kao dominantna etnija) izgradio prema europskome modelu u epohi moderne i modernog društva: tek na vrhuncu procesa konstituiranja ljudske/etničke zajednice.

Iz svega toga slijedi aksiom koji glasi da toj modernoj naciji i naciji-državi uvijek prethodi narod i dugo trajanje u povijesti narodne zajednice. Iz toga možemo zaključiti da se narod i njegov tradicionalni život i njegova narodna/ljudska zajednica, tijekom epohe moderne, postupno modernizira i transformira u nacionalnu zajednicu. Na sve te procese višestruko utječu (1) procesi modernizacije (cjelokupnog života stanovništva jedne zemlje, napose: kulture, privrede, uprave, tehnologije, školstva, obrazovanja, sustava komunikacija itd.) i (2) procesi integracije (sustava i zajednica: na području modernog jezika, književnosti, znanosti, umjetnosti, kulture, privrede, modernog političkog i državnog sustava, političke zajednice itd.). Zato naciju i naciju-državu, u svakom pogledu i na svim razinama, moramo promatrati kao etničku/ljudsku zajednicu novog tipa (modernizacije i integracije i komunikacije i interakcije) koja nastaje unutar modernog društva, modernih društvenih sustava i epohe moderne. Tada nastaje i nov proces identifikacije ljudi, napose pod utjecajem moderne uprave, nastaju posve novi identiteti: i kulturni i politički i etnički i nacionalni i mnogi drugi.

Napokon, iz svega toga slijedi zaključak da na izgradnju i integraciju moderne nacije i zatim nacije-države – na njezinu pojavu i razvoj kao nove ljudske zajednice, na određenoj razini njezine modernosti, koja dakle nastaje tek u epohi moderne – utječu mnogobrojne vrijednosti u procesu njihove modernizacije i transformacije (na području književnog jezika, znanosti, umjetnosti, obrazovanja, kulture, društva, privrede itd.) i mnogi moderni društveni sustavi (kulturni, politički, privredni, upravni, socijalni, obrazovni, sustav moderne komunikacije itd.) u njihovoj međusobnoj interakciji i u odnosu (tih sustava) spram njihove kompleksne okoline. Ali uz uvjet da ti procesi (modernizacije i integracije)

zahvate i transformiraju život cjelokupnog stanovništva zemlje, ne samo usku elitu, nego i grad i selo: dakle i najbrojniju populaciju.

Na izgradnju dakle moderne nacije i ujedno nacije-države ne utječe samo jedna vrijednost: samo jedna moderna zajednica života ljudi (zajednica jezika ili kulturna zajednica ili politička zajednica ili bilo koja druga) ili samo jedan društveni sustav (sustav visoke kulture ili politički sustav ili privredni sustav ili pravni ili bilo koji drugi). Zato moderna nacija i nacija-država ne nastaje, niti to može, najprije i/ili isključivo kao »kulturna« nacija ili kao »politička« ili kao »staleška« nacija.¹⁷⁷ Jer kroz tu jednu vrijednost ili jedan sustav (jezika ili kulture ili politike ili privrede itd.) ni jedan narod ne može postići »nacionalno jedinstvo«: cjelovitu nacionalnu zajednicu i naciju-državu, tj. ni jedna ta vrijednost sama za sebe ili samo jedan sustav ne može pokrenuti proces modernizacije i transformacije jednog naroda (njegova tradicionalnog svijeta) u modernu naciju. Tek dakle epoha moderne i modernog društva potiču, kod svakoga naroda napose, proces modernizacije → transformacije svih segmenata tradicionalnog društva i na taj način pokreću izgradnju novoga svijeta (mnogostrukog i kompleksnog) u kojem nastaje moderna nacija, koja posjeduje nacionalni suverenitet i moć da izgradi samostalnu nacionalnu državu: naciju-državu.¹⁷⁸ To postiže, prema europskom modelu nastanka modernih nacija, samo dominantna etnija (većinski narod) na određenom prostoru, i samo onaj (većinski) narod na tom prostoru koji se razvija u tom smjeru modernizacije i razvoja i koji u svojim rukama posjeduje, kako je rečeno, unutrašnju upravu i određenu razinu samostalnosti, ali i moć da cjelokupnom stanovništvu nametne razinu razvitka: izgradnju tog modernog društva i svih modernih društvenih sustava.

Pogledajmo međutim kako na sve to gledaju mnoge teorije o naciji.¹⁷⁹ Ovdje ih dakako navodimo u najkraćim crtama, s gledišta njihova izbora područja/predmeta istraživanja nacije i nacionalizma. Sve su one nastojale odgovoriti na pitanje što je nacija, kako se razvija i organizira. Mnoge te teorije polaze: od ideje i/ili pojma i/ili posebnih »osjećaja« i/ili »modela« o naciji. Područje njihova istraživanja nastanka nacije najčešće su subjektivne i duhovne pojave. Evo nekoliko važnijih teorija o naciji koje smo naveli prema ključnim osnovicama koje, prema njima, čine samu bit nacije:

a) *Teorija o naciji kao jezičnoj zajednici(»jezična nacija«):*

Prema toj teoriji, bitnu ulogu u formiranju nacije ima jezik, a time i zajednica jezika jednog naroda. Ali se ističe postojanje i drugih vrijednosti. No jezik je ipak često prenaglašen kao činitelj u oblikovanju nacije. Jezik je često shvaćen, u duhu romantizma i teorija iz 19. stoljeća, kao »duh« ili »duša«

¹⁷⁷ A ipak tu teoriju neki i dalje zastupaju. Usp. Stančić 1998; Cipek 2001; Stančić 2002.

¹⁷⁸ Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991; Lyotard 1988; Parsons 1969; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001.

¹⁷⁹ Pregled teorija o naciji: *Encyclopedia of Nationalism*, vol 1-2, 2001; Katunarić 2003; Smith 2003.

jednog naroda na kojem se temelji njegov identitet. Ta je predodžba do danas prisutna kod mnogih.

Pritom se taj novi jezik ne promatra sa šireg aspekta modernizacije: u procesu izgradnje i razvitka novoga modernog književnog jezika: jezika književnosti, znanosti, pismenosti i obrazovanja i kao komunikacijski sustav. A to je njegova posve nova i kulturna i društvena i nacionalna uloga. Jer se tim putem izgrađuju visoka građanska kultura ili viši/moderni oblici i sadržaji kulture, koja postupno prevladava tradicionalne oblike kulture (pojedinih regija i pokrajina) i ujedno time njezinu segmentiranost, te korak po korak udružuje sve te segmente (sve regije i pokrajine) jednog naroda u novu/modernu homogenu kulturnu zajednicu: višim oblicima kulture ili, bolje rečeno, izgradnjom visokokulturnog sustava.

U tom smislu, i u vezi s izgradnjom moderne nacije, i moderni književni jezik (kao sustav moderne pismenosti i komunikacije) i taj sustav moderne/suvremene kulture valja promatrati u odnosu na druge društvene sustave (privrede, prava, vjere, politički i državni sustav itd.) i u odnosu spram šire okoline.¹⁸⁰

b) *Teorija o naciji kao kulturna zajednica (»kulturna nacija«):*

Ta teorija najvažniju ulogu u procesu nastanka i formiranja nacije pridaje kulturi uopće. Tako na nekim područjima najprije nastaju »kulturne nacije«.¹⁸¹ U toj teoriji pojam kulture – ni na razini sustava (kulture) ni na razini neke kulturne zajednice, niti na razini procesa – nije jasno definiran. Uz to, taj pojam »kulture« ne prati proces modernizacije kulture niti proces u kojem moderna visoka građanska kultura (novi književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, moderna književnost, znanost, umjetnost, sustav školstva i obrazovanja, kulturne institucije, urbane sredine itd.) postupno prevladava sve oblike tradicionalne kulture (pučki govorni jezik, običaje, način svakodnevnoga života, kulturu stanovanja, različite vjerske obrede, veliku nepismenost stanovništva, tradicionalne zajednice itd.) koja je postojala u svim regijama i pokrajinama jednoga naroda, npr. hrvatskoga naroda u 19. stoljeću, ali i do sredine 20. stoljeća. U tom smislu, visoka građanska kultura ima sasvim drugu ulogu u razvoju svakog naroda. Ali tada sustav moderne kulture valja promatrati u odnosu spram drugih društvenih sustava, prema modelu: kultura ↔ sustav kulture ↔ okolina – tj. drugi sustavi: privredni, politički, pravni, institucionalni itd.

Prema toj teoriji, čak ako i nedostaju druge vrijednosti, kao što je samostalna država ili nezavisna politička zajednica, kultura može imati ključnu ulogu u konstituiranju zasebne »kulturne nacije«. Iako je odavno osporena, prema toj teoriji, koju i dandanas neki zastupaju, nastale su mnoge »kulturne

¹⁸⁰ Kautsky 1887; Redžić 1963; Lerotić 1984; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998.

¹⁸¹ Tu koncepciju kod nas zastupaju: Stančić 1989; Cipek 2001; Stančić 2002.

nacije«, napose na prostoru srednje i jugoistočne Europe. Štoviše, na tom srednjoeuropskom prostoru »kulture nacije« prethode i »političkim nacijama« i »građanskim nacijama« i svim drugim oblicima moderne nacije itd. Nužno je prema tim teorijama o »kulturnim nacijama« zauzeti kritički stav, jer ih mnogi nekritički prihvaćaju i dalje slijede. Te su teorije uglavnom utemeljene na psihičkim sustavima (svijesti i ne-svijesti) i duhovnosti i na mitu o samorazumljivosti nacije i svih činitelja vezanih uz nju.¹⁸²

c) *Teorija o naciji kao kulturno-etničkoj zajednici:*

Kultura uopće, a time i kulturna zajednica, te podrijetlo i razvoj naroda (etno-sa) imaju, prema toj teoriji, ključnu ulogu u formiranju i integraciji nacije.

Ni ta teorija ne vodi računa o tradicionalnoj kulturi, na jednoj strani, te o nastanku i izgradnji moderne ili suvremene kulture, na drugoj strani, koja nastaje kao sustav (moderne građanske kulture: kao visoko-kulturni sustav) u suodnosu s drugim sustavima u epohi moderne. A tek ta moderna kultura (moderna književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, moderno školstvo, književnost, znanost, umjetnost, arhitektura, urbane sredine itd.) nadvladava tradicionalnu kulturnu segmentiranost i regionalnu podijeljenost. Dakle, tek taj sustav moderne građanske kulture stvara uvjete za daljnji razvoj i pojavu nacionalne kulture. To je bilo izraženo i u povijesti hrvatskoga naroda. No, kulturi i kulturnoj zajednici ne smije se pridavati pretjerano značenje u odnosu na druge vrijednosti i druge društvene sustave.

d) *Teorija o naciji kao političkom narodu:*

U toj se teoriji državi i političkoj zajednici jednoga naroda, te formiranju političkoga naroda, pridaje veliku važnost u formiranju i razvoju nacije. Ali mnogi znanstvenici *politički narod* u feudalizmu traže samo kod jedne društvene grupe (kod feudalaca) a u građanskom društvu kod većinskog naroda, tj. kod dominantne etnije na određenom prostoru ili unutar neke političke zajednice.

U tom su smislu nastale tzv. »državne nacije«, osobito u zapadnoj Europi, koje su i naprednije i stabilnije u odnosu na druge tzv. »kulture nacije« ili »etničke nacije«. Te su »državne nacije« ujedno i »građanske nacije« i najstarije nacije (engleska, francuska, nizozemska, španjolska, njemačka, talijanska).¹⁸³

e) *Teorija o naciji kao političkoj zajednici:*

Formiranje i razvoj političke zajednice jednoga naroda ima, prema toj teoriji, važno mjesto u formiranju zasebne nacije. U tom se slučaju i politička zajednica i država izjednačuju s nacijom i nacionalnom zajednicom.¹⁸⁴

¹⁸² Rokkan 1970; Eisenstadt 1973; Tilly 1975; Bauer 1907; Renner 1899; Renner 1964; Deutsch 1953; Wiart 1972; Lerotić 1984; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Stančić 2002; Cipek 2001.

¹⁸³ Usp. o tome: Davis 1967; Vranicki 1970; Lerotić 1984; *Encyclopedia of Nationalism* 2001.

¹⁸⁴ Usp. o tome: Davis 1967; Vranicki 1970; Lerotić 1984; Korunić 1989; Korunić 1998; Smith 1983.

f) *Teorija o naciji kao povijesnoj zajednici:*

Povijest, povijesna zajednica, tradicija i dugo trajanje u povijesti jednoga naroda, napose njegova politička i državna tradicija i postojanje srednjovjekovne države, prema toj teoriji, ima važnu ulogu u formiranju zasebne nacije. U tom smislu, prema toj teoriji, postoje tzv. »stare« i »najstarije« povijesne nacije.¹⁸⁵

g) *Teorija o naciji na relaciji »stara nacija« – »mlada nacija«:*

Prema toj teoriji, nacije se dijele na »stare nacije« (ili »državne nacije« ili »građanske nacije«), koje u zapadnoj Europi nastaju od 15. stoljeća dalje, kada nastaje i proces izgradnje moderne države, dok se »mlade nacije« (ili »kulturne nacije« ili »etničke nacije«) formiraju relativno kasno, tek u 19. i 20. stoljeću izvan tog zapadnoeuropskog kruga, u srednjoj i jugoistočnoj Europi.

Prve dakle nacije, prema toj teoriji, često nazivaju »državnim nacijama« i/ili »građanskim nacijama«, a druge »kulturnim nacijama« i/ili »etničkim nacijama«. Prve su nastale i izgradile se u dalekoj prošlosti, a druge u novije vrijeme. Prve imaju veću tradiciju i u svemu su u prednosti pred drugima.

Iako je sve to teško slijediti – napose ako nastanak novoga svijeta (modernog društva i modernih društvenih sustava) promatramo s gledišta modernizacije, i stoga nastanka i izgradnje modernih nacija – tu teoriju ipak mnogi slijede.

Prvo, tu je riječ o dihotomiji na relaciji dvaju oprečnih svjetova: »stara nacija« – »mlada nacija«; »državna nacija« – »kulturna nacija«; »građanska nacija« – »etnička nacija«; »zapadne nacije« – »nezapadne nacije« itd. koja je utemeljena na dijeljenju svijeta prema obrascima, stereotipima i ideologiji na relaciji: Zapad – Istok, građanski svijet – ne-građanski svijet, napredno – ne-napredno itd. Drugo, tu je teoriju teško braniti sa znanstvenoga gledišta, a još manje s gledišta izgradnje modernoga društva i modernih društvenih sustava i modernih ljudskih zajednica. Nema stoga posebnih ni »starih« ni »mladih« ni »državnih« ni »kulturnih« ni »etničkih« nacija. Ali ima razlike u vremenu, ritmu i načinu njihove izgradnje.

Moderne nacije nastaju, kako smo pokazali, tek u epohi moderne i modernog društva, a time i unutar modernih društvenih sustava u međuovisnosti njihova razvoja. Moderne nacije ne nastaju prije, a svakako ne u razdoblju feudalizma i feudalnog staleškog i hijerarhijskog poretka. Jer tek epoha moderne i modernog društva (svi novi oblici modernoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života i stoga svijeta ljudske djelatnost i mnogostrukih interakcija) stvara uvjete za svestrani razvoj i modernizaciju i transformaciju tradicionalnog društva, koje postoji još dugo u 19. stoljeću i u najnaprednijim zemljama Europe, npr. u Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj. Tek u 19. i 20. stoljeću nastaju moderne osnove

¹⁸⁵ Smith 1983; Smith 1991; Robertson 1979; Seton-Watson 1980; Lerotić 1984; Korunić 1998.

i novi društveni sustavi (jezika, građanske kulture, privrede, obrazovanja, komunikacije, politički i državni sustav itd.) na kojima izrasta moderna nacija kao cjelovita etnička/ljudska zajednica, nacionalno dominantna na određenom prostoru. Tek tada, na tim novim osnovicama, nastaje proces modernizacije tradicionalnih društvenih struktura: tradicionalnih zajednica, podijeljenost na regije i pokrajine, tradicionalne kulture i tradicionalnog života većine stanovništva na selu itd.

U tom procesu modernizacije ⇔ integracije ⇔ transformacije (tradicionalnog društva) nastaje moderna nacija kao zajednica ljudi/stanovništva novog tipa koja postupno, korak po korak, izgrađuje »nacionalno jedinstvo« ili cjelovitost (političku, kulturnu, ekonomsku itd.) te relativnu pravnu i socijalnu jednakost (jednakost uvjeta života ljudi, ako to uopće postiže) za sve dijelove i strukture stanovništva, koje u feudalnome društvu ne postoji. Prije epohe moderne i modernizacije života jednoga naroda unutar njegove političke zajednice i države, na primjer u epohi feudalizma, ne nalazimo takvih osnovica: ni moderno društvo ni moderne društvene sustava ni takve nove ljudske zajednice ni takvu razinu modernizacije i transformacije života cjelokupnoga stanovništva, svih njegovih struktura, u gradu i na selu.¹⁸⁶

h) *Teorija o naciji kao skupu vrijednosti:*

Smatra se da je nacija proizvod povijesti i da na njezino formiranje utječu mnoge vrijednosti, kao što su povijest, ideja nacije, nacionalno načelo, jezik, kultura, etnicitet, društvo, politička zajednica i država, privreda itd. Ali se ni u toj teoriji ne prati nastanak i izgradnja: modernog društva i modernih društvenih sustava (koji nastaju na modernom građanskom i kapitalističkom i industrijskom svijetu sveopće ljudske djelatnosti i interakcije među ljudima unutar tih sustava) i novih ljudskih zajednica unutar kojih nastaju procesi modernizacije i integracije i transformacije i stoga povijesni uvjeti epohe moderne u kojima nastaje nacija.¹⁸⁷

i) *Teorija o naciji kao socijetalnoj zajednici:*

Prema toj teoriji, ključnu ulogu u integraciji nacije ima moderna socijetalna zajednica, građansko društvo, normativni prirodno-pravni sustav, norme, pravila, statusi i zakoni u modernom društvu, pravni i politički poredak u tom društvu, te odanost tim vrijednostima, solidarnost i lojalnost, a napose moderni politički i državni sustav, dobrovoljno udruživanje itd.¹⁸⁸

Moderna socijetalna zajednica (sustav pravnih normi, statusa, pravila, zakoni, te normativni i politički poredak jedne zemlje itd.) može biti osnovom

¹⁸⁶ Seton-Watson 1980; Gellner 1994; Gellner 1998; Anderson 1990; Hobsbawm 1993. i drugi.

¹⁸⁷ Usp. o tome: Smith 1983; Smith 1991; Weber 1976; Leclercq 1979; Kedourie 1966; Lerotić 1984; Breuilly 1993; Deutsch 1969; Gellner 1994; Hobsbawm 1993; Kohn 1962. i drugi.

¹⁸⁸ Smith 1983; Smith 1991; Kohn 1929; Weber 1976; Parsons 1969; Gellner 1998; Deutsch 1969; Lerotić 1984; Tilly 1975; Rokkan 1970.

za nastanak nove moderne političke ili državne zajednice pa, u njihovu sklopu, i za nastanak nadetničke ili nadnacionalne moderne zajednice ljudi/stanovništva koja je utemeljena na pluralnom svijetu: na etničkoj, kulturnoj i vjerskoj različitosti.

To je američki model »nacije«. U njoj ne postoji dominantna etnija (ili većinski narod u odnosu na sve »druge« subetnije) iz koje i unutar koje nastaje nacija, već su u tim državama (SAD-u, Kanadi, Australiji) sve etnije, sve etničke zajednice i etničke skupine posve jednake unutar demokratske države i građanskoga društva.¹⁸⁹ Ali i prema tome modelu »nacije« valja iskazati kritičnost. Jer su u toj »naciji« bijelci postali većinsko stanovništvo u odnosu na sve »druge« etnije (domorodačko stanovništvo) koje su na kontinentu zatekli ili ih poslije doveli kao roblje.¹⁹⁰

j) *Teorija o tzv. »građanskoj naciji« ili zapadni europski model nacije:*

Iako smo već upoznali taj model nacije, nužno je reći nešto više o njemu, i to zato što tu teoriju i taj model mnogi nekritički slijede i u svijetu i u nas.

Već je F. Meinecke 1908. godine unio razliku između tzv. »kulturne nacije« (Kulturnation) kao pretežno pasivne kulturne zajednice jednog naroda, na jednoj strani, i »državne nacije« (Staatsnation) kao aktivne političke/državne zajednice koja ima pravo i moć na samoopredjeljenje, na drugoj strani. Od tada se ta teorija u detaljima mijenja, ali uvijek je prisutna u znanosti, iako su izražene sumnje u njezinu znanstvenu utemeljenost, objektivnost i opravdanost.¹⁹¹

Iako u nekom pogledu polaze od te koncepcije, ipak na Zapadu kod mnogih, napose u francuskoj tradiciji, nastaje određen odmak od nje. Pojavilo se uvjerenje da politička zajednica i/ili država,¹⁹² na kojima su osnivali »nacionalni« identitet, mora posjedovati svim njezinim ljudima i stoga cjelokupnom stanovništvu zajedničke institucije, jedinstven pravni sustav (kodeks) i jednake dužnosti i obveze za sve pripadnike političke zajednice ili države, te jasno određen teritorij i granice unutar kojih žive i s kojima se identificiraju.

Prema toj koncepciji nastao je tzv. »zapadni« ili »građanski« model nacije. Nacije, prema tom gledištu, moraju posjedovati kompaktan i politički jasno određen teritorij. To je politički i/ili državni teritorij (ili država) jednog naroda s kojim se stanovništvo identificira. Ljudi/akteri, koji žive na tom prostoru, i taj državni teritorij moraju pripadati jedno drugomu. To je njihova »historijska« zemlja, »domovina« i »kolijevka«. To je nacionalni i politički teritorij jednoga naroda. Unutar tog prostora (građanske države) na Zapadu

¹⁸⁹ Tocqueville 1981; Tocqueville 1995.

¹⁹⁰ Usp. naše priloge na kraju knjige: *Modeli suvremenih država i nacija u svijetu*, tabelu br. 6.

¹⁹¹ O tome: Kemilainen 1964; Finley 1986; Smith 1971; Smith 1981; Smith 1991; Lerotić 1984.

¹⁹² Usp o tome: Guibernau 1996; Smith 1983; Smith 2003; Weber 1976.

se razvija pravni i građanski sustav, »osjećaji« pravne i političke jednakosti, solidarnost i građanski sustav vrijednosti. To su stoga stabilne i građanski ili demokratski uređene države. To je zapadni ili »građanski« model nacije, sasvim drugačiji od nezapadnog »etničkog« modela nacije, pa stoga i negrađanskog i nedemokratskog sustava. To su dva modela nastanka nacija, ali i prema njima posve dva različita svijeta.¹⁹³

Posve je dakako jasno da je riječ o pretjeranom shematizmu. Teško je braniti tu teoriju nacije, a još manje smijemo taj model primijeniti u istraživanju podrijetla, izgradnje i razvoja: moderne i modernog društva i modernih društvenih sustava i novih ljudskih zajednica i svih modernih osnovica na kojima izrasta, u procesu dugoga trajanja, moderna nacija i nacija-država kao nova zajednica ljudi/etnosa i njihova života. Ako dakle polazimo od modernizacije svijeta života stanovništva jednoga naroda i transformacije njegova tradicionalnog društva i tradicionalne kulture, ta je teorija posve neprihvatljiva. To istraživanje traži druge znanstvene modele, koje valja utemeljiti na kritičkoj znanosti i interdisciplinarnom pristupu.

Osim toga, ta teorija o zapadnom/građanskom modelu nacije nije utemeljena na znanstvenim osnovama, niti je tako nastala, iz još jednog razloga koji ćemo ovdje ukratko navesti. Ako polazimo od svijeta realnosti u kojem nacija i nacija-država, kao zajednica ljudi/etnosa, čini ukupno stanovništvo neke zemlje, onda je teško braniti taj »zapadni« ili »građanski« model nacije. Zašto? Ponovimo: prema toj teoriji, na Zapadu se razvio pravni i građanski sustav, osjećaj pravne i političke jednakosti i solidarnosti i građanski sustav vrijednosti. Zbog toga je, u odnosu na nezapadni i negrađanski model »etničke« i stoga nestabilne nacije, u Zapadnoj Europi nastala moderna nacija, tvrde pristaše te teorije, kao u svemu stabilna i građanski ili demokratski uređena nacionalna država i zatim nacija-država.

Je li to odgovara stvarnosti? Jest – ako slijedimo mit o samorazumljivosti nacije, ako smo nekritični i polazimo od gledišta da naciju stvaraju grupe/elite putem duhovnih i subjektivnih osnovica (svijesti, osjećaja, duhovnosti itd.) i da većina tzv. nesvjesnog stanovništva u tome (u stvaranju nacije) ne igra bitnu ulogu. Nije – ako polazimo od gledišta da naciju i naciju-državu, kao novu etničku/ljudsku zajednicu, koja nastaje na vrhuncu procesa modernizacije i transformacije tradicionalnoga društva, čini cjelokupno stanovništvo zemlje. I tu nastaje problem. Jer, kada u vidu imamo život cjelokupnog stanovništva, a napose život najbrojnije populacije, tada je teško braniti tezu da su u prvoj polovici 19. stoljeća te europske nacije-države u svemu bile moderne i demokratske i da su stoga te nacije »građanske« i napredne i pravedne i solidarne zajednice. Zašto? Najbrojniju populaciju, koja tvori preko dvije trećine od ukupnog stanovništva, a u nekim sredinama

---

¹⁹³ Smith 1981; Smith 1991; Almond i Pye 1965; Gellner 1998; Altermatt 1997.

i više, u tim državama (npr. u Engleskoj, Francuskoj, Irskoj, Njemačkoj, Italiji i drugim) u 19. stoljeću čine: (1) zemljoradnici, uglavnom stanovništvo na selu te (2) radnici u industrijskim gradovima i (3) kućna posluga. Životni uvjeti preživljavanja i stanovanja i ishrane te najbrojnije populacije (seljaka i radnika u tvornicama) bili su izuzetno loši. O tome postoje brojni dokumenti. Na žalost, na to se često zaboravlja. Ukratko, brojna svjedočanstva govore da je u prvoj polovici 19. stoljeća, pa čak i do kraja tog stoljeća, u mnogim dijelovima Francuske život seljaka bio jadan: njihove su kuće male i tijesne potleuše, načinjene su od pruća i zemlje, pokrivene su trskom, nemaju poda ni prozora, unutra je otvoreno ognjište, ljudi spavaju na zemlji i u prljavštini, često i sa živinom i posve nezdravo, hrane se loše itd. Slabo su odjeveni i često gladni. Glad je opća i česta pojava. Zbog prljavštine i nehigijene vladaju mnoge bolesti i velika smrtnost. Očekivani životni vijek ljudi ne prelazi trideset godina. Ništa bolje ne žive ni seljaci u Engleskoj i Irskoj i Njemačkoj i Italiji ili u zemljama srednje Europe. Na primjer, u Irskoj 1845.–1847. godine zbog suše nije rodio krumpir i zavladała je »velika glad« koja je usmrtila gotovo polovicu stanovništva. Ti su se životni uvjeti seljaka (njihov svakodnevni tradicionalni život, stanovanje, ishrana, običaji itd.) i u tim razvijenim državama Europe vrlo sporo mijenjali. Međutim, radnici u tvornicama, napose u Engleskoj i Njemačkoj, žive u još gorim uvjetima stanovanja i ishrane itd. Ti su radnici radili do 15 i više sati dnevno; u tim tvornicama rade i djeca od pet godina nadalje. Te radnike u tvornicama, ni odrasle ni djecu, sve do druge polovice 19. stoljeća, sve do relativnih uspjeha radničkih pokreta, tzv. demokratske ili »građanske« države dugo nisu uzele u zaštitu i putem državne regulative obranile: njihovo prava na zaštitu i rad, na skraćeno radno vrijeme, njihov zahtjev da se zabrani rad djece ispod deset godina života, pravo na životno osiguranje, prava na stan i liječničku skrb itd. Na drugoj je strani u obilju i luksuzu živjela manjina: bogati tvorničari, trgovci, političari itd. Ta se manjina (imućna interesna grupa) malo brinula o životnim uvjetima te većine.¹⁹⁴

Ako sve to imamo na umu, a dokumenata o tome ima dovoljno, smijemo li tvrditi da je u tim zapadnoeuropskim državama – u kojima u 19. stoljeću, kada nastaju moderne nacije, u tim i takvim uvjetima (siromaštva, stalne gladi, nesigurnosti, izrabljivanja odraslih i djece itd.) živi najbrojnija populacija (seljaci i radnici), u kojima vlada stvarna/životna nejednakost stanovništva – razvijen pravni i građanski sustav, da su razvijeni osjećaji pravne i političke jednakosti, solidarnosti i građanski sustav vrijednosti? Ako sve to znamo, smijemo li tvrditi da je to bio demokratski i »građanski« model nacije? Može li se, nakon svega, braniti gledište da je ta i takva europska nacija i nacija-država demokratska i solidarna zajednica? Gdje je u tom slučaju **solidarnost** (djelovanje s razumijevanjem da se pomogne drugome)?

¹⁹⁴ Usp. o tome: Histoire de la vie privée IV 1999; Istorija privatnog života, knj. 4, 2003; Hearder 1988.

Sve dok država ne omogući, putem pravne regulative, cijelome stanovništvu bar donekle jednake uvjete života (napose socijalne i ekonomske) i jednake mogućnosti (rada, zapošljavanja, školovanja, osobne sigurnosti itd.) i razvije građanske slobode, sve dok ne promijeni taj tradicionalni svijet života na selu i dok su radnici (i odrasli i djeca) u industrijskim gradovima u Europi živjeli u tim uvjetima, ne možemo govoriti o istinski demokratskoj i »građanskoj« naciji ili naciji-državi.

k) *Teorija o tzv. »etničkoj naciji« ili nezapadni model nacije:*

Ta je teorija utemeljena na pretpostavci o nastanku i stoga postojanja dvaju različitih europskih svjetova: (1) civilizacije zapadne Europe (tj. »državnih« ili »građanskih« nacija i demokratskih nacionalnih država u zapadnoj Europi), na jednoj strani, te (2) drugačijeg svijeta srednje, istočne i jugoistočne Europe i njihovih nezapadnih »etničkih« nacija i nedemokratskih nacionalnih država na drugoj strani. U svakom slučaju, i uza sve razlike u poimanju tog modela, ta teorija tzv. nezapadni model nacije naziva »etničkim« shvaćanjem nacije.¹⁹⁵

Pritom se u prvom slučaju, u »građanskom« modelu nacije, državi i političkoj zajednici, pravu i pravnoj regulativi, te pravnom i institucionalnom poretku, tj. institucijama tog poretka, pridaju ključni činitelji u nastanku nacije. Na drugi međutim model, na nastanak »etničke nacije«, prije svega utječe mit, ideologija, vjera, tradicija, posebni osjećaji, nacionalna svijest itd. Te su druge (»etničke«) nacije stoga nestabilne zajednice i posve različite od »građanskih« nacija.

Ta teorija o nastanku dvaju različitih modela nacije (i »građanski« i »etnički« model) ne počiva na znanosti i znanstvenome modelu. Ne možemo je slijediti, kako je rečeno, ako promatramo nastanak i izgradnju moderne nacije unutar procesa modernizacije i transformacije (tradicionalnoga društva), te prihvatimo da, u što nema razloga sumnjati, moderna nacija nastaje u tijeku izgradnje modernoga društva i modernih društvenih sustava, unutar posve novoga svijeta života.

Naveli smo važnije teorije o naciji.¹⁹⁶ Ovdje nećemo ulaziti u njihovu analizu. Za sada to nije potrebno. To ćemo temeljito učiniti na drugome mjestu. Kako smo naveli, mnoge su te teorije neprihvatljive, posebno kada se u poimanju moderne nacije – koja se izgrađuje u dugome procesu modernizacije/transformacije života stanovništva i svih društvenih sustava (koji su nositelji dvaju najvažnijih procesa integracije: i systemske integracije i socijalne integracije), a time i modernizacije cjelokupne zemlje jednoga naroda ili svih oblika društvenog života stanovništva – oslanjaju pretežno na jednu vrijednost (najčešće na jezik, kulturu, političku zajednicu ili državu) ili na jedan sustav, kada naglašavaju samo jednu njezinu

¹⁹⁵ Usp. o tome: Smith 1981; Smith 1991; Altermatt 1997; Gellner 1998. i literaturu u tim knjigama.

¹⁹⁶ Usp. o tome: *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Katunarić 2003; Smith 2003.

osnovicu i u svemu tome prenaplašavaju razne ideje i načela (ideju o naciji, nacionalno načelo, ideologiju, tradiciju, povijest itd.) i kada pretjerano ističu i generaliziraju sentimente i razne oblike svijesti (nacionalnu svijest i posebne osjećaje o naciji, nacionalizam, nacionalni duh i karakter itd.) vezane uz pojavu ili integraciju ili razvoj nacije, ili kada izgradnju modernog europskog tzv. racionalnoga svijeta dijele na Zapad i Istok, na napredni i nenapredni svijet, građanski i negrađanski ili kada nabrajaju vrijednosti same za sebe ili navode definicije o naciji i nacionalizmu. Uz to, u društvenim znanostima nalazimo: prvo, često nejasne pojmove o tim pojavama; drugo, još uvijek nije jasno uočeno, kada je riječ o izgradnji modernoga društva i moderne nacije, na kojim područjima nastaju procesi modernizacije i transformacije, a time i integracije; treće, često mit o samorazumijevanju nacije i nacionalizma.¹⁹⁷

U tom smislu, nužno je odgovoriti na pitanja – uz uvjet dakako da je riječ o znanstvenom i kritičkom pristupu istraživanju izgradnje moderne nacije, koja nastaje unutar modernog društva, koju nalazimo i možemo promatrati na razini modernizacije i transformacije života naroda/stanovništva – zašto ne možemo prihvatiti: (1) ni isticanje samo jedne vrijednosti i strukture (jezika ili kulture ili povijesti ili tradicije ili političke zajednice ili države ili bilo koje druge vrijednosti); (2) ni navođenje samo jedne njezine (nacionalne) osnove; (3) ni nekritično prenaplašavanje idejne strane nacije (ideje o naciji, načela o naciji, pojma o naciji, mita, tradicije itd.); kao (4) ni posebnu ulogu nacionalnih sentimentata i svijesti ili posebnih »osjećaja« o naciji, ali (5) ni model o nastanku tzv. »građanske nacije« na jednoj i »etničke nacije« na drugoj strani?

Uz uvjet dakle da prihvatimo strogo znanstvene modele, na ta pitanja nije teško odgovoriti. Za početak je dovoljno što slijedi. Prije svega neosporno je, i o tome uglavnom nema spora u društvenim znanostima, da je u Europi (u epohi moderne) funkcionirao europski model nastanka i izgradnje: i modernog društva i modernih društvenih sustava i moderne nacije i nacije-države. Neki drugi model modernizacije svih oblika društvenog života nije postojao. U nastanku tog novog svijeta života u 19. i 20. stoljeću ključnu ulogu imali su procesi modernizacije i integracije i transformacije ključnih sustava (napose: privrede, kulture, školstva i obrazovanja, politički i državni sustav, socijalni i komunikacijski sustav itd.) koji su nastajali u tijeku izgradnje i tog modernog društva i tih modernih društvenih sustava i nacije-države. To je europski model. Iako nije idealan, taj je zapadni model modernizacije, putem kolonijalizma i kolonijalne politike, proširen i izvan europskog svijeta – na druge kontinente.

Prema tom europskome modelu, prema kojem nastaje izgradnja modernog društva i moderne nacije, ni jedan narod (kao dominantna etnija ili većinski narod u odnosu na »druge« subetničke skupine i supkulture na određenom prostoru,

¹⁹⁷ O tome: Kedourie 1960; Kemilainen 1964; Kohn 1955; Kohn 1957; Gellner 1983; Gellner 1998; Smith 1976; Smith 1981; Smith 1983; Smith 2003; Seton-Watson 1977. i literaturu u tim knjigama.

unutar svog etničkog i političkog teritorija) ne može izgraditi niti je igdje u Europi izgradio modernu naciju, kao novu nacionalnu zajednicu u modernom društvu, unutar samo jedne vrijednosti (kulturne ili političke ili državne ili bilo koje druge) ili unutar samo jednoga društvenog sustava, ma kolikogod ta vrijednost ili taj sustav bili važni. Ne može postići, niti je to igdje postigao, modernizaciju i transformaciju cjelokupnog svijeta života vlastite zemlje i time njezinu integraciju i ujedno integraciju cjelovite nacionalne zajednice samo preko kulture (»kulturne nacije«) ili samo preko jezika (»jezične nacije«) itd.

U svakom slučaju, na pojavu i izgradnju moderne nacije i zatim nacije-države, kao nove ljudske zajednice koja se izgrađuju u zbilji, kao nove nacionalne i integracijske zajednice – koja, u vrlo dugom procesu ostvarenja razvoja i modernizacije cjelokupnog života zemlje, postupno transformira tradicionalni život jednoga naroda i time integrira (ali isključivo modernizacijom i time integracijom: svih društvenih sustava i svih vrijednosti i zajednica) sve segmente i dijelove, sve regije i pokrajine, sve organizacije, sve institucije, sve sustave i sve vrijednosti jednoga naroda – ne može utjecati pretežno jedna vrijednost ili samo jedan društveni sustav ili samo jedna zajednica.

Jer ni jedan *društveni sustav* (kulturni ili privredni ili politički ili bilo koji drugi) odvojen od drugih sustava i oblika društvenog života i od svoje okoline (prema modelu: društveni sustav ↔ okolina, tj. drugi društveni sustavi), kao što ni jedna *zajednica* (zajednica kulture ili zajednica jezika ili politička zajednica ili privredna zajednica ili zajednica obrazovanja ili bilo koja druga) odvojena i od drugih zajednica i od drugih sustava, dakle sami za sebe i po sebi, odvojeni od svoje okoline s kojom su povezani, ne mogu potpuno preuzeti integracijsku ulogu »cjeline«, te preko i/ili unutar »jednog« (samo jednog sustava ili jedne zajednice) modernizirati cjelokupnu zemlju i na taj način ujediniti (u nacionalno jedinstvo) sve segmente i sve regije i sve pokrajine jednog naroda. Tu ulogu modernizacije/transformacije i integracije i stvaranja novoga svijeta nacije i nacionalne države ne mogu preuzeti ni psihički sustavi (svijest i posebni »osjećaji« vezani uz naciju) sami za sebe, ako nisu povezani sa svijetom života i stoga sa svjesnom djelatnošću ljudi na području društvenih sustava (kulture, privrede, političkog sustava itd.). To je bar jasno. A ako to nije jasno, onda bolje da dalje ne pratimo i ne istražujemo tu ionako složenu i osjetljivu temu, koja se već dva stoljeća ne može otrgnuti od utjecaja politike, raznih ideologija i posebnih interesa, te od mitova, stereotipa, predrasuda i nekritičnosti svih vrsta. To je prisutno i kod nas.¹⁹⁸

Ako međutim prihvatimo kritičku znanost i radikalnu kritiku moderne, a time i radikalnu kritiku i modernog društva i moderne nacije i nacije-države, a drugi put i ne smijemo izabrati, i prihvatimo osnovnu spoznaju da je nacija *zajednica*, a ne *društvo*, da se moderna nacija izgrađuje tek u modernom društvu i unutar modernih društvenih sustava, unutar svih oblika društvenog života, u

¹⁹⁸ Usp. napose: Cipek 2001; Stančić 2002.

tijeku njegove modernizacije i ujedno transformacije, o čemu nema spora, onda nam se otvaraju vrata daljnjih spoznaja. Ali prvo valja odgovoriti na pitanje: Što je potaknulo i omogućilo izgradnju nacije, kakva je to zajednica i u sklopu kojeg se društva i kojih društvenih sustava formira?

Kako je rečeno, moderna nacija nastaje ostvarenjem projekta moderne, jer tek epoha moderne stvara uvjete za pojavu procesa modernizacije i integracije i ujedno transformacije na svim područjima života ljudi, u sklopu svih društvenih sustava, koje valja promatrati u odnosu na njihovu okolinu: društvo $\leftrightarrow$ društveni sustavi $\leftrightarrow$ okolina (= svijet drugih sustava: društvenih i psihičkih, i organskih i neorganskih, i ekosustava itd.). U tom smislu, kako smo pokazali, nacija je zajednica novoga integracijskog, interakcijskog i mobilizacijskog tipa, koja je nastala i razvila se unutar moderne i modernog društva, unutar tih modernih društvenih sustava i svih oblika građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života i ujedno svijeta modernih revolucija (građanske, kapitalističke, industrijske, tehnološke, poljoprivredne, kulturne, obrazovne, urbane itd.) kada nastaje svestrana ljudska djelatnost i poduzetništvo, a time i proces postupne transformacije tradicionalnog društva i cjelokupnog života jednoga naroda. Tada nastaje moderna nacija – koja postiže nacionalno jedinstvo: i etničko i socijalno i političko i kulturno i privredno i teritorijalno – novog integracijskog tipa koja sve to postiže prije svega modernizacijom/transformacijom i integracijom svih područja života jedne zemlje. U svakom slučaju, procesi modernizacije i reprodukcije i integracije i transformacije nastaju i mogu nastati na područjima života zemlje jednoga naroda, na području privrede, kulture, političkog i državnog sustava zemlje itd., a ne na području svijeta subjektivnosti ili sentimentata ili duhovnosti ili mita ili ideja i ideologija.

Jer moderna nacija, kako je rečeno, putem modernih društvenih sustava i novih nacionalnih integracijskih osnovica (koje nastaju isključivo u tijeku modernizacije: književnog jezika, visoke građanske kulture ili visokokulturnog sustava, političkih i državnih sustava, uprave, sudstva, privrede, prava, obrazovanja, sustava komunikacije itd.) postupno, korak po korak, i transformira i integrira sve dijelove i sve segmente jednoga naroda (kao dominantnog etnosa i/ili dominantne etnije na određenom prostoru) u posve novu cjelovitu nacionalnu zajednicu, drugačiju od prijašnjih ljudskih zajednica, jer je sada riječ o razvoju i modernosti (ne nužno i racionalnosti) i nastanku modernog svijeta, ne nužno ili uopće ne: pravednog, racionalnog, umnog, moralnog i idealnog svijeta. Jer europski model nacije-države, u kojoj ključnu ulogu ima šira/dominantna etnija u odnosu na sve »druge« subetnije i supkulture, teško da to može ispuniti.

U svemu tome, kako vidimo, ključnu i najvažniju ulogu imaju procesi razvoja i modernizacije i integracije i transformacije, i to na svim područjima (ili unutar svih vrijednosti i svih zajednica i svih društvenih sustava) neke zemlje ili unutar određene političke zajednice ili države. Dakle, ne samo ili prije svega unutar jedne vrijednosti (na primjer: zajednice jezika ili kulturne zajednice ili

države ili zajednice »osjećaja« itd.) ili samo jednog društvenog sustava. Jer unutar samo jedne vrijednosti i/ili zajednice ili samo jednog društvenog sustava, ma koliko bili važni, bez obzira na druge sustave i vrijednosti i odvojene od ostalih ili svoje okoline, ne mogu nastati, kako smo pokazali, niti su igdje na svijetu nastali, procesi modernizacije i integracije i transformacije, tj. ne može samo jedna vrijednost ili samo jedan sustav (dakle: samo dio neke cjeline) biti glavni i isključivi nositelj modernizacije cjeline, jer nacionalna zajednica i/ili moderna nacija-država jest cjelina: ona je cjeloviti nacionalni kolektivitet, ali shvaćena također u odnosu spram svoje okoline (nacionalna zajednica ⇔ okolina, tj. drugi narodi i druge etnije i nacije i kulture). A još manje samo jedna vrijednost, koja ima zaseban identitet, može biti nositelj nacionalnog identiteta uopće. Jer, kako smo rekli, i sve vrijednosti i sve moderne zajednice i sve moderne društvene sustave (moderne sustave i zajednice: jezika, visoke kulture, školstva i obrazovanja, privrede, politički sustav, te političku i državnu zajednicu, sustav komunikacije, uprave, sudstva, vjere itd.) valja promatrati: u procesu njihove postupne izgradnje i modernizacije i transformacije unutar modernog društva i, ujedno, tu njihovu izgradnju (i društvenih sustava i modernih zajednica i vrijednosti) uvijek u odnosu međusobne povezanosti s njihovom okolinom. A ta je njihova okolina (svijet drugih sustava, drugih zajednica i vrijednosti) neizmjerno složena i stoga neobično važna. Ako tako promatramo, lako je istražiti podrijetlo i modernizaciju i integracije svake moderne nacije i zatim nacije-države.¹⁹⁹

D) Modeli nastanka i izgradnje moderne nacije

Kako smo vidjeli, u epohi moderne i modernog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, nastaju novi/moderni društveni sustavi: sustav modernog književnog jezika, sustav javnoga jezika, sustav visoke građanske kulture, moderni politički i državni sustavi, moderni privredni sustav, pravni sustav, sustav moderne uprave i sudstva, sustavi modernog obrazovanja i školstva, moderni komunikacijski sustav itd. To moderno društvo i sve te nove društvene sustave stvara moderni građanski, civilni, kapitalistički, industrijski i postindustrijski svijet života ljudi: svi ti oblici posve novog društvenog života, u svakoj sredini napose, nastaje u tijeku mnogostruke djelatnosti ljudi (na području jezika, kulture, privrede, politike, uprave, obrazovanja itd.) i stoga u tijeku mnogostrukih kulturnih i socijalnih interakcija i komunikacija među njima.

U tijeku izgradnje tog svijeta modernog društva i modernih društvenih sustava, gotovo svi narodi u Europi, ali i mnogi narodi izvan tog kontinenta kolonijalnom politikom, a time i pod utjecajem europskog modela – ako i kada prihvate i u svojoj sredini izgrade taj moderni svijet života – istodobno prihvaćaju jedan od dvaju zapadnih modela nacije (europski ili američki model nacije) i prema njemu izgrađuju modernu naciju i/ili naciju-državu u svojoj zemlji. Međutim, unutar tih modela nastanka i razvoja moderne nacije nalazimo još tri

¹⁹⁹ Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

podmodela nacije: (a) švicarski model »nacije«, (b) model nacija koje nastaju unutar višenacionalnih i višekulturnih zajednica i (c) model »nacije« koje nastaju u europskim kolonijama u svijetu. Uz to, valja upoznati nastanak nacija i u drugim dijelovima svijeta, a to su: Amerika, Australija, Azija i Afrika.²⁰⁰

Upoznajmo te modele izgradnje modernih nacija i/ili nacija-država:

a) *Europski model nastanka i izgradnje nacije prema većinskom narodu:*

Taj smo europski model izgradnje moderne nacije i nacije-države već upoznali. Prema njemu, moderne nacije i nacije-države u Europi nastaju u epohi moderne i modernog društva, u tijeku izgradnje modernog građanskog društva i društvenih sustava: nastaju u tijeku modernizacije i transformacije svih oblika tradicionalnog društvenog života neke zemlje i države, u tijeku integracije svih njezinih dijelova, regija i svih područja života. Tada, na vrhuncu procesa modernizacije, procesa koji u Europi možemo pratiti od 15. do kraja 18. stoljeća (doba predmodernosti) i u 19. i 20. stoljeću (doba modernosti), nastaje: novo ljudsko društvo (moderno građansko društvo) i posve nova ljudska zajednica (moderna nacija i nacija-država).

Drugim riječima, kada neki narod prihvati modernost i u svojoj zemlji, u kojoj čini većinsku/dominantnu etniju, izgradi moderno društvo (sve oblike građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života) i moderne društvene sustave (sustav javnoga jezika, sustav visoke kulture, sustav moderne privrede, modernog općeg i visokog obrazovanja, moderni politički i državni sustav itd.) i cjelokupnu tu javnu djelatnost utemelji na nacionalnom suverenitetu, nužno dolazi do izgradnje tog tipa moderne nacije i nacije-države. Prema tom modelu, izgradnja moderne nacije pretpostavlja dva procesa (1) transformaciju tradicionalnog svijeta naroda i (2) postupni nastanak i organizaciju nacije-države. Tada, s izgradnjom modernog društva i moderne nacije, dolazi također do stvaranja novog fenomena: masovnih kolektiviteta, masovnih društava i masa, do masovnih nacionalnih pokreta i nacionalizama i do civilizacije u kojoj gomilama i/ili masi pripada važna uloga. Ta masa i/ili novi kolektiv ljudi – okupljena oko svojih vođa, napose u kriznim razdobljima kada se ta masa ljudi strukturalno oblikuje – često postaje nosilac iracionalnih agresivnih nacionalizama, mržnji i neprijateljstva spram drugih ljudi i naroda, nosilac sukoba i napetosti. Sve je to u tragičnim razmjerima pokazalo 20. stoljeće, napose tijekom svjetskih ratova. Nužno je imati na umu ta stanja.²⁰¹

Ključnu aktivnu i mobilizacijsku ulogu u tom procesu modernizacije (i ulogu u izgradnji: modernog društva, modernih društvenih sustava, moderne nacije i nacije-države) ima dakle *većinski narod* ili *dominantna etnija* u odnosu na

²⁰⁰ Usp. priloge na kraju knjige: *Modeli suvremenih država i nacija i svijetu*, tabele br. 1-15.

²⁰¹ O tome: *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Katunarić 2003; Smith 1983; Smith 2003.

sve »druge« subetničke skupine i supkulture na određenom prostoru, unutar neke političke zajednice ili države ili nekog poretka (pravnog, političkog, društvenog, državnog). To dakako ne znači da se pojedinci i grupe, koji pripadaju »drugim« subetnijama, ne uključuju u taj svijet razvoja zemlje, koji sve do masovnog nacionalnog pokreta usmjerava elita većinske etnije. Na temelju dakle nacionalnog suvereniteta, koji donosi i zastupa moderni svijet, taj većinski narod ili ta dominantna etnija stvara i proglašava službenim/važnim za cijelu širu zajednicu i za cjelokupno stanovništvo zemlje, bez obzira na njihovo podrijetlo: moderni književni jezik, koji postaje jezik pismenosti, obrazovanja i javne komunikacije, modernu književnost, kulturu, sustav školstva i obrazovanja, modernu privredu, nacionalno tržište, moderni politički i državni sustav u kojem, kao većinski narod, ima glavnu riječ, u čijim je rukama taj cjelokupni politički sustav i institucionalni poredak, uprava, sudstvo itd.

Drugim riječima, onaj narod (kao većinska etnija) koji u svojim rukama ima taj nacionalni suverenitet, a napose politički i institucionalni poredak, a to znači i cjelokupan svijet života zemlje, iz svoje sredine i svoje tradicije uzima temeljne vrijednosti (jezik, kulturu, umjetnost, školstvo, znanost, privredu, institucije itd.) te ih modernizira i uvodi u javnost kao službene i time nameće svim »drugim« subetnijama. Sve te »druge« etnije i njihove supkulture – ako ne posjeduju svoju individualnost i ne razvijaju svoj identitet, ako se ne organiziraju unutar te šire zajednice života i tog poretka – postupno *integriraju* ti moderni društveni sustavi (napose pravni, politički, privredni, obrazovni, komunikacijski i sustav javnoga jezika) i postupno *asimilira* moderna socijetalna zajednica (pravnim sustavom i normativnim poretkom, sustavom normi, statusima, dužnostima i obavezama za sve ljude te zemlje, bez obzira na njihovo podrijetlo). Zbog toga se na tom prostoru samo većinski narod (dominantna etnija) postupno transformira u modernu naciju i organizira naciju-državu, dok sve druge etničke skupine postaju subetničke, a njihova kultura supkultura. Prema tome, samo taj dominantni narod postaje moderna nacija i postiže nacionalnu državu: svjetski poredak (međunarodno pravo i međunarodna zajednica), samo taj svijet nacije-države priznaje modernim nacijama.

Taj su europski model moderne nacije i nacije-države (i ujedno moderno društvo i moderne društvene sustave i svijet modernosti i nacionalni suverenitet) prihvatili, u različitim razdobljima u 19. stoljeću, gotovo svi europski narodi. Prihvatili su ga i prema njemu izgradili moderno društvo i modernu naciju i naciju-državu:²⁰²

(1) oni narodi koji su od ranije imali svoju slobodnu i samostalnu državu, na primjer: Englezi, Francuzi, Španjolci, Portugalci, Šveđani, Danci i drugi;

²⁰² Usp. priloge na kraju knjige: *Modeli suvremenih država i nacija u svijetu*, tabele br. 1-5.

(2) oni narodi koji su u 19. stoljeću, u tijeku izgradnje modernog društva i moderne nacije, u tijeku svestrano organiziranog nacionalno-političkog pokreta za ujedinjenje svih dijelova i svih pokrajina svoje zemlje, istodobno stvarali i novu ili cjelovitu modernu nacionalnu državu, na primjer: Talijani i Nijemci;

(3) ali i oni narodi koji su živjeli unutar višenacionalnih država i ustancima, a zatim i plebiscitom izborili svoju političku slobodu i time nacionalnu i državnu samostalnost, na primjer: Grci, Srbi, Bugari, Rumunji i drugi;

(4) i oni narodi koji su živjeli unutar višejezične i višekulturne, a time i višenacionalne Habsburške monarhije i postupno do raspada te države (do 1918. godine) u svojim sredinama, prema tom europskome modelu modernosti, u tijeku narodnih preporoda i zatim nacionalno-političkih pokreta izgradili moderno društvo i moderne nacije, npr.: Česi, Slovaci, Austrijanci, Slovenci, Hrvati i Mađari.²⁰³

U isto vrijeme, kako smo mogli zamijetiti, moderna europska nacija stvara osnove za pojavu nacionalne države. Ili, bolje rečeno, nakon što je taj većinski narod (ili dominantna etnija u odnosu na sve »druge« subetnije i supkulture) u svojoj sredini izgradio moderno društvo i modernu naciju ujedno je, prema nacionalnom suverenitetu, stvarao osnove za izgradnju i nacionalne države i zatim nacije-države. Zato, jer je prema tome modelu nacije, i u toj naciji koju je postupno izgradio, taj većinski narod standardizirao svoj jezik i nametnuo ga svima (unutar nacionalne i političke zajednice) kao službeni i javni jezik, kao komunikacijski jezik, a svoju kulturu kao visoku kulturu, jer u toj modernoj naciji postupno stječe apsolutnu moć (i političku i ekonomsku i policijsku i vojnu itd.) i nacionalni suverenitet koji mu daje legitimitet za sve to. Zato, prema tom europskom modelu modernosti (svih oblika života zemlje) i moderne nacije, ta nova nacionalna država i/ili nacija-država u pravilu nosi naziv dominantne etnije ili većinskog naroda: prema njegovoj tradiciji i prema povijesti i prema nacionalnom suverenitetu.

Kada imamo na umu te europske nacionalne države, svagdje je dakako riječ o postojanju kulturne i etničke različitosti: o pluralnom kulturnom i etničkom svijetu. Ali uz napomenu: s iznimkom švicarske konfederacije, u europskim nacionalnim državama svu premoć ima većinski narod koji je sebe izgradio kao modernu naciju, koji posjeduje tu naciju, dok su sve »druge« etnije subetničke skupine koje svoj identitet temelje na supkulturi. Tu vlast i

---

²⁰³ Mnogi znanstvenici te procese ne vide jer nastanak i izgradnju moderne nacije traže prije svega na području psihičkih sustava: na području nacionalne svijesti i raznih nacionalizama. Nema međutim sumnje da na razvoj nacionalne svijesti i svih nacionalizama, a time i na proces nacionalne identifikacije, snažnije utječe tek moderni sustav obrazovanja, sustav moderne komunikacije i suvremene ideologije. Teško je tražiti nacionalnu svijest kod većine nepismenog stanovništva u predmodernoj epohi. O tom utjecaju na razvoj ljudske svijesti – i time na proces etničke i nacionalne identifikacije, napose u 19. i 20. stoljeću u tijeku izgradnje modernog društva i moderne nacije – valja u svakoj sredini napose provesti temeljita istraživanja. Kada je riječ o hrvatskoj prošlosti, to još uvijek nismo učinili.

nacionalni suverenitet većinski narod (nacija) na svom području, unutar svoje političke zajednice i nacionalne države, ne dijeli ni s kojom drugom etnijom. A ako taj suverenitet dijeli, onda nužno dolazi ili do konfederalnog uređenja zemlje ili do plebiscita, a time i do raspada te države i do stvaranja novih nacionalnih država ili nacija-država.

Moderna je hrvatska nacija, kao i većina modernih nacija u Europi, nastala u 19. stoljeću i dalje se razvijala u 20. stoljeću, prema tom europskom modelu modernosti i modernog društva i moderne nacije. To je hrvatskome narodu omogućio svijet života (u 19. stoljeću) unutar Habsburške monarhije. Zato i ovdje ističemo da ne postoji neki srednjoeuropski model nacije: model tzv. »kulturne nacije« prema kojem je nastala i izgradila se i moderna hrvatska nacija.²⁰⁴ Jer i na tom području srednje Europe, napose unutar Habsburške monarhije u kojoj je živio i hrvatski narod, sve moderne nacije i zatim nacije-države nastaju prema tom europskom modelu modernosti, u tijeku primjene modernosti na svim područjima života zemlje, tom modelu moderne nacije i modernog društva.

Ali je i ovdje nužno iznijeti kritičku primjedbu. Taj europski model moderne nacije i nacije-države (koju izgrađuje većinski narod unutar svoje zemlje na osnovicama: modernog društva i modernih društvenih sustava i modernosti života u cjelini i nacionalnog suvereniteta) od samog početka nosi u sebi radikalne napetosti (socijalne, etničke, kulturne, vjerske) i opasnost od sukoba širokih razmjera između suprotstavljenih nacija i njihovih država. Sve je to pokazalo 20. stoljeće tijekom kojeg nastaju svjetski ratovi golemih tragedija i mnogi etnički sukobi do danas, te gomilanje naoružanja koje ugrožava cjelokupno čovječanstvo. Kada raspravljao o fenomenu etnosa i etniciteta i moderne nacije moramo sve to imati na umu.

Očito je da na tom europskome modelu modernosti (modernog društva i moderne nacije) nije moguće u potpunosti izgraditi demokratski pluralni i u svemu racionalni svijet, napose u odnosu spram cjeline svijeta, prirode i ekosustava. Kritička znanost to mora imati u vidu kada proučava moderno društvo i moderni svijet. Znanost mora ići od radikalne kritike moderne i modernog društva. Ako to ne učini, onda idealizira i to društvo i tu naciju i taj »demokratski« svijet.

b) *Europski model izgradnje »nacije« unutar konfederalne zajednice:*

Taj model moderne nacije-države (*državne zajednice*: višetničke, višekulturne i višejezične) nastao je i izgradio se u Švicarskoj, koji je već 1848. godine, prema konfederalnom ustavnom i političkom modelu organizacije zemlje/države, preuzet iz američkog modela »nacije«, a ipak se u mnogočemu drugačije razvio.

²⁰⁴ O tome: Stančić 1998; Cipek 2001; Stančić 2002. Ti stavovi nisu znanstveno utemeljeni.

Taj se model »nacije« (prema kojem je i višejezični i višeetnički i viševjerski i višekulturni i društveni pluralni svijet u svemu ravnopravan i sve etnije, bez obzira na njihovu veličinu i brojnost stanovništva, jednako dijele pravni i državni i svaki drugi suverenitet) bitno razlikuje od europskoga modela moderne nacije koji smo upoznali i prema kojem su nastale gotovo sve druge europske nacije: prema modelu većinskog naroda u zemlji i nacionalnom suverenitetu.

Na taj model utječe pravno, političko i države uređenje Švicarske: moderna organizacija švicarske konfederalne državne zajednice. Prema ustavu iz 1874. godine, s nekim promjenama i dopunama koje su poslije nastale, Švicarska je konfederalna demokratska republika s 22 kantona. U njoj živi više etnija (među kojima su najvažnije: njemačka, francuska i talijanska), dok stanovništvo govori njemački, francuski, talijanski i retoromanski jezik, ali se svi zajedno smatraju Švicarcima: svi oni pripadaju švicarskoj državi s kojom se identificiraju. Svi oni jednako i ravnopravno dijele pravni ili državni suverenitet (švicarske države).

Prema tome, taj model »nacije« počiva na utemeljenju i postojanju pluralnoga svijeta (i kulturnog i jezičnog i etničkog i vjerskog i društvenog) i na priznavanju potpune jednakosti i ravnopravnosti triju glavnih etnija (njemačke, francuske i talijanske) unutar modernog društva i stoga novog modernog poretka: pravnog, kulturnog, političkog, državnog, društvenog, obrazovnog, privrednog itd. Taj model »nacije« (koji je u svakom pogledu izgrađen unutar modernog društva i modernih društvenih sustava i ujedno unutar modernog konfederalnog svijeta života zemlje), ni u Europi ni izvan nje, nije prihvatila i ostvarila ni jedna druga zemlja. Taj model organizacije pluralnoga svijeta (i etničkog i jezičnog i vjerskog i kulturnog i socijalnog) pokušava danas međunarodna zajednica uvesti u Bosni i Hercegovini, ali s velikom neizvjesnošću uspjeha takvog projekta u cjelini.

c) *Europski model izgradnje nacije unutar višenacionalnih zajednica:*

U 19. stoljeću na europskom kontinentu postoje dvije apsolutne monarhije koje uvjetno možemo nazvati višetničkim i višenacionalnim državama. To je (1) Habsburška monarhija u srednjoj Europi i (2) Osmanlijsko carstvo koje jednim dijelom (sve do Berlinskog kongresa 1878. godine) zauzima veći dio prostora jugoistočne Europe. Unutar tih dviju monarhija postoje različiti narodi i pluralni svijet: jezični, kulturni, vjerski, etnički, nacionalni i društveni. Na tom prostoru, unutar tih dviju višetničkih i višekulturnih država, u 19. stoljeću nastaju moderne nacije, ali su putovi njihove izgradnje i razvoja posve različiti.

Na prostoru Balkana, unutar Osmanlijskog carstva, početkom 19. stoljeća pojedini narodi dižu ustanke (Srbi, Grci, Rumunji i Bugari) tijekom kojih će postići slobodu i nezavisnost, a zatim (do 1878. godine) i samostalne nacionalne države. Već početkom 19. stoljeća Srbi dižu ustanak i postupno,

unutar tog carstva, izgrađuju svoju autonomiju i samostalnost. No, na tom prostoru, s gledišta nastanka nacionalnih država, najvažniji je ustanak grčkog naroda koji je trajao od 1821. do 1829. godine. Taj je ustanak Grka završio priznavanjem njihove samostalne države: Grčke. Grci su taj model nacionalne države i stoga izgradnje moderne nacije preuzeli iz Europe: nakon oslobođenja od Turaka, nova je grčka država, čiju su samostalnost i nezavisnost jamčile europske države, na taj način postala nacionalna država grčkog naroda ili nove moderne grčke nacije. Taj su model (izgradnje moderne nacije i modernog društva prema europskome modelu: u kojem ključnu ulogu ima većinski narod) zatim slijedili svi narodi i sve nacije na Balkanu. Polazeći od tog povijesnog razvoja, tj. od rezultata koji su balkanski narodi ostvarili u tijeku ustanaka i nacionalno-političkih pokreta, tijekom kojih su postupno, korak po korak, izgradili osnove modernih nacija, napokon su velike europske sile na Berlinskom kongresu 1878. godine priznale samostalnost i nezavisnost novih nacionalnih država: Srbije, Crne Gore, Bugarske i Rumunjske. To su nacionalne države pojedinih većinskih naroda (nacija) na tom prostoru. U unutrašnjem uređenju i modernizaciji i razvoju svojih država slijedili su modele (modernosti, reformi, ustava) europskih država.

Drugačiji je bio nastanak modernih nacija na prostoru srednje Europe: unutar Habsburške monarhije. U njoj su postupno, od kraja 18. stoljeća do njezina raspada (1918. godine) pojedini »većinski« narodi i/ili većinske etnije na svom prostoru (Česi, Slovaci, Austrijanci, Slovenci, Mađari i Hrvati) izgradili moderne nacije prema europskome modelu: na osnovicama modernosti/razvoja, modernog društva i modernih društvenih sustava, te na nacionalnom suverenitetu. Ti su narodi (kao većinske etnije na svom povijesnom, etničkom i političkom teritoriju) do raspada Monarhije, do 1918. godine, izgradili moderne sustave i institucije (privredne, kulturne, političke, obrazovne itd.) i stoga zasebne osnovice nacionalnog identiteta: moderni književni jezik, visoku građansku kulturu, modernu znanost, suvremeno moderno obrazovanje, organizirali opću pismenost, izgradili modernu privredu, razvili moderni komunikacijski sustav, organizirali mnoge nacionalne institucije, organizirali nacionalno-politički pokret itd. Time je, uza sav kasniji razvoj u 20. stoljeću, završio najvažniji proces izgradnje temeljnih modernih osnovica, izgradnje modernog građanskog društva i modernih nacija u svojim sredinama. Njihovu individualnost ništa više nije moglo ugroziti. Kada se Habsburška monarhija 1918. godine raspala, nastale su slobodne nacionalne države (Češka, Austrija i Mađarska), dok su Slovenci i Hrvati (i ujedno slovenska nacija i hrvatska nacija) ušli u novu državu i novi poredak na prostoru jugoistočne Europe (unutar Jugoslavije od 1918. do 1991. godine) ali su i dalje, uza sav taj novi nedemokratski poredak, slovenska i hrvatska nacija u potpunosti očuvale svoju nacionalnu

individualnost. Raspadom Jugoslavije 1991. godine, Slovenija i Hrvatska su postale samostalne nacionalne države: nacije-države. Taj je proces lako objasniti izgradnjom tih nacija (hrvatske i slovenske) u 19. stoljeću prema europskome modelu koji smo upoznali.²⁰⁵

d) *Američki model izgradnje »nacije« unutar socijalne zajednice i države:*

U Sjedinjenim Američkim Državama (u SAD-u), koje su neovisnost izborile oružanim ustankom protiv Britanaca 1776. godine, nastao je poseban model nacije. Tu »naciju« – čije se stanovništvo identificira s državom, te pravnim i državnim suverenitetom – izgradili su bijelci (bijela rasa) doseljenici iz europskih država. U toj britanskoj koloniji Sjeverne Amerike, do proglašenja neovisnosti, bijelci su uglavnom postali većinsko stanovništvo naseljavanjem, a zatim potiskivanjem i porobljavanjem domorodaca i svih drugih nebijelih etničkih skupina. To je postao »model« u mnogim drugim kolonijama diljem svijeta.

Ta se »nacija« (= višeetnička država) bitno razlikuje od europskog modela nacije i/ili nacije-države. Američki model »nacije« (koja se poistovjećuje s državom, političkim poretom i socijalnom zajednicom u toj državi) počiva na pluralnom svijetu: i kulturnom i etničkom i vjerskom. Ali je u toj »naciji« taj pluralni svijet (s gledišta jednakosti, ravnopravnosti, moći, vlasti i posjeda) dugo predstavljalo samo bijelo stanovništvo ili samo bijela rasa: bijelci doseljenici iz Europe.

Unutar te američke države u 19. stoljeću, kada se formira ta nacija-država, u pravnom pogledu među bijelim stanovništvom ne postoji dominantna etnija u odnosu na »druge« subetničke (bijelaca) i njihove supkulture koje bi bile u nekom podređenom položaju. Međutim, u SAD-u ta dominantna skupina ljudi (koja cjelokupnom stanovništvu određuje javni jezik i višu kulturu, koja u svojim rukama ima svu moć u državi, te politički i državni i institucionalni poredak) postaju europski doseljenici bijelci (uglavnom Englezi) u odnosu na sve drugo nebijelo stanovništvo: bijela rasa u odnosu na sve »druge« rase i »druge« ljude.

Prema tome, tu su »naciju« – do ukidanja ropstva 1863. godine i priznavanja pravne jednakosti »drugim« etnijama i etničkim skupinama (dakako prema rasnoj podjeli) u drugoj polovici 20. stoljeća – predstavljali samo bijelci doseljenici iz europskih država. Do druge dakle polovice 20. stoljeća samo su njihove etničke skupine (samo bijelci i bijelo stanovništvo) i njihove kulture u pravnom i stvarnom pogledu bile jednake i u svemu ravnopravne u odnosu spram »drugih« rasa.

To se danas promijenilo: u pravnom pogledu sve su etnije i etničke skupine, njihove kulture i vjere ravnopravne. Ali uz napomenu da tom državom

²⁰⁵ Kako smo spomenuli, o podrijetlu i integracije moderne hrvatske nacije objavit ćemo opsežnu knjigu u kojoj smo temeljito istražili njezinu pojavu i razvoj, ali i odnos spram drugih etnija i nacija.

(SAD-a) i tom »nacijom« vladaju moćne elite, koje u svojim rukama imaju svu moć (političku, ekonomsku, vojnu itd.), a to su i dalje uglavnom bijelci, iako u toj raspodjeli moći sudjeluju i predstavnici »drugih« rasa i etničkih skupina. A to je i dalje izvor stalnih napetosti: socijalnih, etničkih, rasnih, vjerskih i kulturnih.

Možemo dakle reći da je danas ta država (SAD) višetnička, višekulturna i viševjerska zajednica. Ali uvijek uz napomenu da je u tijeku modernizacije tog društva već u 19. stoljeću, unutar političko-administrativnog sustava, uglavnom bijelo stanovništvo izgradilo i nametnulo cjelokupnom stanovništvu i kulturnu i socijalnu integraciju preko: engleskog jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, visoke kulture, obrazovanja, moderne privrede, institucionalnog poretka itd. A sve su to utjecaji iz Europe koji su doseljenici bijelci svjesno slijedili.

Ako imamo na umu taj pluralni svijet u SAD-u u cjelini (svijet mnogih jezika, kultura, tradicija, religija, etnija i rasa), onda nema sumnje da je taj model »nacije« dugo bio prilagođen bijelcima (ipak ponajviše Englezima) koji su se doselili iz europskih država. U toj državi europski doseljenici bijelci (samo bijela rasa) postaju dominantnom skupinom u odnosu na sve »druge« etničke skupine domorodaca (Indijanaca) i doseljenika Crnaca i drugih: u odnosu na sve »druge« rase. Stoga nema sumnje ni u to da taj model »nacije« nije posve demokratski, da je izgrađen na temeljima formalne jednakosti i ravnopravnosti (samo u odnosu na stanovništvo bijele rase) unutar te demokratske države. Pa ipak, ta je socijalna zajednica i ta država imala ključnu ulogu u izgradnji te nadnacionalne zajednice (američke »nacije«), u kojoj se njezino stanovništvo identificira s tom državom.

Danas je nositelj pravnog ili političkog/državnog suvereniteta u toj državi (SAD-u) cjelokupno stanovništvo: sve etnije i sve etničke skupine, bez obzira na njihovo različito etničko i rasno podrijetlo te na brojnost stanovništva pojedine etnije. U svemu su dakle jednake i ravnopravne i ravnopravno dijele taj suverenitet. Ali kada govorimo o toj naciji, ili je uspoređujemo s europskim nacijama, nužno je uvijek imati na umu da u početku nastanka američke »nacije« ne postoji neka dominantna etnija u odnosu na sve »druge«, ali zato bijela rasa (bijelci – doseljenici iz Europe) postaje dominantna u odnosu na »druge« rase. U tom je slučaju ulogu dominantne etnije (koja je nosilac izgradnje nacije prema europskome modelu) u SAD-u preuzelo većinsko bijelo stanovništvo, doseljenici iz mnogih europskih zemalja koji su u novu domovinu donijeli taj europski svijet modernosti, tu kulturu i taj svijet institucija. Zapravo su slijedili europski model: modernosti i modernog društva i svijet institucija i modernu naciju, koju su modificirali.

Pa ipak, uza sve sličnosti i utjecaje iz Europe, nema sumnje da je europski model nacije sasvim drugačiji od američkog modela »nacije«: da su drugačije i nastale i integrirale se i organizirale. To su dva različita modela nastanka i

izgradnje modernih nacija i nacija-država. Razvile su u mnogočemu posve drugačije sustave, napose visokokulturne sustave, te političke i državne sustave i drugačije su se razvijale. To dakako ne znači da nemaju zajedničkih osnovica. To ne znači da je američki model »nacije« idealan, jer taj svijet, zbog rasnih podjela i odnosa spram drugih nebijelih rasa, dugo nije bio ni demokratski. Uz to, ni unutar te države nije uspjela izgradnja racionalnog, umnog i moralnog svijeta i zaštite ekosustava.²⁰⁶

e) *Izgradnja »nacija« europskom kolonijalnom politikom:*

Europski kolonijalizam uspostavio je, do kraja 18. stoljeća, svjetski trgovački i kapitalistički i ekonomski sustav. Zapadnoeuropske države su preko te dominacije svjetskom trgovinom i kolonijalne politike, osnivanjem kolonija i širenjem tržišta, a time i preko europskih institucija na druge kontinente i u mnoge zemlje prenosile: modernost, moderno društvo, moderne društvene sustave, modernu privredu i osnove moderne nacije. Europske su države u svojim kolonijama, u mnogim zemljama na drugim kontinentima, tim putem širile utjecaj europske politike, njezina pravnog, društvenog i institucionalnog poretka. Napose su širile utjecaj europske kulture, europskih jezika, sustava obrazovanja i komunikacija itd.

Nema dakle sumnje da je europski kolonijalizam, napose u 19. stoljeću, pridonio prenošenju europskih političkih, pravnih i društvenih institucija u druge dijelove svijeta i na druge kontinente. U mnoge su te zemlje prenijele institucije modernog društva, modernosti i posebni model »nacije« i nacije-države.

Europski model modernog društva i modernih nacija i nacionalnih država bio je, kako smo vidjeli, poseban. Ali su europske države taj model (i modernog društva i modernizacije i moderne nacije i suvereniteta) u druge dijelove svijeta prenosile, svaka država na svoj način, posredovanjem svoje vizije kolonijalizma i dakako svoje kolonijalne politike na određenom prostoru drugih kontinenata.

Rezultat te europske kolonijalne politike posebno je vidljiv u Africi, u kojoj su »nacije« i suverene države nastale kao rezultat bivših kolonija, uglavnom britanskih i francuskih, ali i njemačkih, portugalskih, belgijskih, španjolskih i talijanskih. To naslijeđe, a time i formiranje afričkih »nacija« i suverenih država, jasno vidimo i danas, jer zemljovid moderne Afrike posve podsjeća na onaj stvoren europskim kolonijalizmom. To naslijeđe ne vidimo samo u prijenosu pravnog, političkog i institucionalnog pretka, nego i u prijenosu kulture. Tako svi školovani Afrikanci govore, osim svog plemenskog jezika, i neki europski jezik i dobro poznaju europsku kulturnu prošlost, a napose taj politički sustav. Štoviše, anticolonijalni pokreti i pokreti za neovisnost su se, u

²⁰⁶ Takve nacije-države, prema američkom modelu, nastale su u još Kanadi, Australiji, Argentini itd. Usp. o tome prilog na kraju knjige: *Modeli suvremenih država i nacija u svijetu*, tabele br. 1-15.

promicanju svojih posebnih »nacionalnih« ciljeva, ne samo često pozivali na te europske institucije (modernog društva, društvenih sustava, suvereniteta, države-nacije itd.) nego su se i nakon proglašenja neovisnosti, često stečene dugim i krvavim borbama, zapravo pobrinuli da zadrže i očuvaju europske utjecaje: slijedili su model izgradnje i održavanja nacije-države, koje su zapravo često države različitih plemena. Pritom valja imati u vidu da je u bivšim kolonijama bilo malo mogućnosti (uglavnom ekonomskih) za dosljednu izgradnju modernosti i modernog društva i modernih društvenih sustava.²⁰⁷

Slične posljedice europske kolonijalne politike, a time i nastanka nacija-država nalazimo diljem Azije, Oceanije i u obje Amerike. Ali kada o tome raspravljamo, važno je uočiti da je europski model izgradnje moderne nacije i suverene države ipak bio kvalitetno različit: europski je model moderne nacije i nacionalne države izgradio većinski narod (dominantna etnija) u tijeku izgradnje modernog društva i modernih društvenih sustava. Uz to, europski su narodi imali veliku ekonomsku osnovicu koja im je omogućila da izgrade taj moderni svijet: i moderno društvo i modernu državu, i modernu kulturu i modernu privredu itd. Iako dakle europska kolonijalna politika u novi svijet prenosi europski institucionalni i pravni i politički poredak, ipak je u mnogim kolonijama i zemljama nastao drugačiji model nacije, sličan onomu koji smo upoznali na primjeru američke »nacije«.²⁰⁸

U tijeku kolonijalne politike i osvajanja svijeta, Europljani su se u znatnom broju iselili u prekomorske zemlje. Ali su te njihove nove naseobine, koje su nastajale u drugim dijelovima svijeta, s vremenom sve više imitirale organizacije europskih zemalja. U britanskim kolonijama u Sjevernoj Americi, Australiji i Novom Zelandu, te u nekim španjolskim i portugalskim kolonijama u Južnoj Americi, bijelci doseljenici iz Europe postali su većinsko stanovništvo, ali negdje i manjima. Kako smo vidjeli na primjeru SAD-a, to su učinili naseljavanjem, a zatim potiskivanjem domorodaca i porobljavanjem drugih rasa. Bijelci su dugo održali prevlast u tim zemljama, iako su u nekim zemljama bili manjina. Uza sve to, nema sumnje da su oni (bijelci i bijela rasa) na te nove prostore i na druge kontinente prenijeli model europske nacije, institucionalnog poretka, suverene države, modernog društva, suverenitet, jezik, kulturu i obrazovni sustav.²⁰⁹

Na primjer, stanovništvo Južne Amerike bilo je veoma mješovito. Bio je to pluralni svijet i mnoštvo: jezika, kultura, vjera, tradicija, rasa itd. Činili su ga domorodci tzv. »Indijanci«, te potomci bijelih doseljenika iz različitih europskih država i zemalja, koji su pokorili i potisnuli domorodce, ali i

²⁰⁷ Usp. priloge na kraju knjige: *Modeli suvremenih država i nacija u svijetu*, tabele br. 14 i 15.

²⁰⁸ Usp. priloge na kraju knjige: *Modeli suvremenih država i nacija u svijetu*, tabele br. 6-13.

²⁰⁹ Isto, tabele br. 6-9.

potomci crnih robova koji su dopremljeni iz Afrike da rade na plantažama kolonizatora. Danas međutim Brazilci govore portugalski (to je jezik pismenosti i obrazovanja) jer je to bio jezik europskih kolonizatora koji su i osnovali državu Brazil, dok se u drugim dijelovima tog kontinenta zbog istog razloga govori španjolskim jezikom.

f) *Nastanak nacija u starim carstvima – u Rusiji, Kini i Japanu:*

Zemlje o kojima je ovdje riječ (Rusija, Kina, Japan) nisu podlegle europskom kolonijalizmu. One su bile prevelike i suviše snažne da bi ih europske države mogle kolonizirati. Međutim, i one su, posebno u 18. i 19. stoljeću, potpale pod utjecaj europske kulture i gospodarstva i politike. Nakon što su europske zemlje izgradile dominantan ekonomski sustav, ta su carstva bila primorana trgovati s Europom. Na taj su način postupno padala pod utjecaj toga gospodarskog sustava i njegove organizacije, ali i postupne modernizacije. Početkom 20. stoljeća taj je europski utjecaj bio toliko snažan da su ta carstva postala ovisna o moćnom europskom sustavu. Postupno su prihvaćala europske utjecaje i modele: modernog društva, modernizacije, institucionalni poredak, moderni politički i državni poredak, sustav moderne komunikacije, masovne proizvodnje, moderni obrazovni sustav, ali i model izgradnje moderne nacije i nacionalne države (nacije-države).

Nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata, promijenio se svijet nacija i nacionalnih država: stvarale su se nove nacionalne države prema europskome modelu. Slijedeći taj europski model (izgradnje nezavisne i suverene nacije-države) nove su države i nacije priznavane u međunarodnoj zajednici. Tako su, pri svom utemeljenju 1945. godine, Ujedinjeni narodi (čije su članice mogle biti isključivo nacije-države) imali 51 zemlju/članicu, a danas ih je više od 190 država.

Još se više taj svijet promijenio 1989. godine kada se Sovjetski Savez iznenada raspao na mnoge nacionalne države prema europskome modelu: nacije-države. Raspadom Jugoslavije 1991./92. godine to se isto zbilo i na prostoru koji je ta država zauzimala: i tu su se pojavile nove nacionalne države (nacije-države) također prema europskome modelu modernosti, modernog građanskog društva i moderne nacije i nacije-države. Tada je svijet u cjelini ušao u nestabilno razdoblje u kojem se još uvijek nalazi. Postmoderna vizija izgradnje pluralnoga svijeta imat će velike teškoće u rješavanju tog problema. No o tome više na drugome mjestu.

E) Definicije o narodu i naciji

Postoje mnoge definicije o naciji i naciji-državi i nacionalizmu te o etnosu i etnicitetu. Jesu li one više-manje točne i jasne? O tome bismo mogli dosta raspravljati. No ovdje je problem druge vrste. Valja naime odgovoriti na pitanje: Daju li nam te definicije, uz uvjet da su jasne i neproturječne, točne odgovore na pitanje što je nacija, kada i kako nastaje, što utječe na njezinu integraciju i,

napokon, u okviru kojeg društva nastaje? Ne, definicije o naciji, same po sebi, napose kada se bave definicijama pojma ili ideje o naciji i nacionalizmu, na sve nas to ne upućuju. Te su nam definicije – koje nastaju na različitim područjima i nalazimo ih u rječnicima, enciklopedijama i priručnicima – dakako potrebne, njima se katkada moramo služiti, napose kada je riječ o genezi tih pojmova (o etnosu, narodu, naciji i nacionalizmu).²¹⁰

Ali nam definicije same po sebi nikada neće pružiti jasan uvid u složene povijesne i društvene procese i stoga dati odgovore na pitanje kako moderna nacija nastaje i kako se izgradila kao nacija-država u epohi moderne i modernog građanskog društva, te transformira li se u epohi postmoderne: kao etnička i nacionalna zajednica (kao zaseban etnos i ujedno kao dominantna/većinska etnija na nekom prostoru), i kao integracijska zajednica (koja izgrađuje i mobilizira nacionalno jedinstvo) i kao društvena i/ili socijetalna zajednica (u određenom društvu). A upravo su nam ti povijesni i društveni procesi, osobito oni koji nastaju u epohi moderne i modernog društva, ključni za istraživanje fenomena nacije i nacionalizma. U tom smislu, definicije o naciji često zamagljuje bit problema, kako na razini spoznaje tako i na razini povijesnih i društvenih procesa. Zato moramo biti veoma oprezni kada se služimo definicijama o naciji. S gledišta kritičke znanosti, te nam definicije ne pomažu mnogo.²¹¹

4. Nacija i nacionalizam kao znanstveni problem

Što je nacionalizam? Kako nastaje? Kako i na kojim se osnovicama razvija? Kakav mu je sadržaj? Kakva je uzajamna ovisnost nacije i nacionalizma? Kako i na koji način centri moći (vlast, država, mediji) utječu na njegov razvoj ili na njegovu transformaciju u suvremenom svijetu? Koji oblici nacionalizma postoje? Na ta i druga istraživačka pitanja nužno je odgovoriti prije svake rasprave o naciji i nacionalizmu.²¹²

Nacionalizam (nationalism, nationalisme, nationalismus) možemo definirati: a) kao svjesno djelovanje ljudi (na različitim područjima javnoga života) u duhu neke nacije, u cilju njezina razvoja i održavanja; b) kao svjetonazor (ili sustav nacionalne ideologije) koji zasebne nacionalne vrijednosti nadređuje svim ostalim građanskim vrijednostima; c) kao prekomjerno isticanje prava, težnji i vrijednosti

²¹⁰ Usp. o tome: Anderson 1990; Armstrong 1976; Baron 1960; Barth 1969; Connor 1990; Deutsch 1966; *Encyclopedia of Nationalism* 2001; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Katunarić 2003; Kemilainen 1964; Kohn 1955; Kohn 1957; Lerotić 1984; Smith 1971; Smith 1979; Smith 1983; Smith 1991; Smith 2003.

²¹¹ Usp. o tome: Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Poutignat 1997; Anderson 1990; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kamenka 1976; Kohn 1962; Lerotić 1984; Seton-Watson 1980.

²¹² Usp: Anderson 1990; Altermatt 1997; Armstrong 1982; Baron 1960; Bell 1974; Breuille 1993; Delannoi 1991; Deutsch 1953; Deutsch 1969; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Rustow 1967; Kamenka 1976; Katunarić 2003; Kohn 1945; Kohn 1962; Lerotić 1984; Minogue 1967; Poutignat 1997; Smith 1983; Smith 1986; Smith 1998; Smith 2003; Tilly 1975.

vlastite nacije, često na račun drugih etničkih skupina, etničkih zajednica, drugih naroda i nacija; d) dakle kao agresivni nacionalizam; e) ali i kao patriotizam, shvaćen kao pozitivni oblik nacionalizma; f) kao nacionalno-političko načelo; g) kao nacionalnu svijest i posebne individualne ili grupne ili kolektivne »osjećaje« spram nacije; h) kao politički pokret potaknut tim »osjećajima«; i) kao nacionalnu ideologiju itd.²¹³

Mogli bismo nizati još mnoge definicije o nacionalizmu i analizirati njihove vrijednosti i opravdanost. Time međutim ne bismo mnogo doznali o podrijetlu i integraciji nacije kao nove ljudske zajednice u modernom društvu. Za sada je bolje odgovoriti na pitanja: prvo, prethodi li nacionalizam naciji, kako tvrde mnogi autori u svojim raspravama, ili obrnuto; drugo, je li prema tome nacionalizam »stvorio« naciju; treće, iskazuje li nacionalizam bit nacije i održava li je na životu, tj. može li nacija egzistirati bez nacionalizma; četvrto, možemo li stoga putem nacionalizma upoznati fenomen nacije, njezino podrijetlo, integraciju i razvoj?

Da bismo odgovorili na sve to, da bismo razvili kritičku znanost o naciji, nužno je uvijek i u svakoj sredini istražiti sadržaj nacionalizma, njegov intenzitet (naboj) i rasprostranjenost. Uz to, svaki nacionalizam sadržava barem: a) nacionalnu svijest (i individualnu i kolektivnu) i posebne »osjećaje« spram nacije; b) nacionalnu volju te dragovoljno pristajanje i poistovjećivanje ljudi/aktera s nacijom kojoj pripadaju; c) selektivnu solidarnost; d) odanost vrijednostima (izbor i odabir među tim nacionalnim vrijednostima); e) nacionalnu ideologiju, čiji se sadržaj prilagođava određenim ciljevima interesnih skupina; f) organizirani pokret (politički, kulturni, ekonomski itd.); g) poseban odnos spram »stranaca« ili spram »drugih« ljudi i naroda i nacija i kultura i etničkih skupina i supkultura itd.²¹⁴ Ali, ako bolje pogledamo, sve je to svijet dvaju psihičkih sustava: prvo, svijesti i svjesnog dijela (a to je područje svjesne ili racionalne ljudske djelatnosti) i, drugo, nesvjesnog dijela, a to je svijet iracionalnog ponašanja masa i čovjekamase, svijet mnogih agresivnih nacionalizama, mržnje i prezira spram »drugih« i spram stranaca napose. A jedno i drugo (svjesno i nesvjesno) idu uz naciju i nacionalizam. Zato je nužno o tome iskazati kritičnost.

U svakom slučaju, s pojmom *nacionalizma* i nacionalnih »osjećaja« moramo biti veoma oprezni. To se često zaboravlja. Zato velike pogreške čine oni autori koji, raspravljajući o naciji, na samom početku svojih rasprava najprije navode

²¹³ Ne postoje temeljita istraživanja nacionalizma, dakako svih njegovih oblika i sadržaja, te etničkog i nacionalnog identiteta i nacionalnih sentimentata u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Postojeća naime istraživanja nisu na teorijskoj i metodološkoj svjetskoj razini. Tomu svakako valja posvetiti veliku pažnju. Literatura o tome: Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 2002; Banac 1988; Korunić 1989; Jelavich 1992; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Behschnitt 1980; Čipek 2001.

²¹⁴ Altematt 1997; Anderson 1990; Armstrong 1982; Bell 1974; Breuilly 1993; Delannoi 1991; Deutsch 1969; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kamenka 1976; Kohn 1945; Kohn 1962; Minogue 1967; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998.

definicije o nacionalizmu i naciji.²¹⁵ Definicije stvorene jednom za sva vremena i sve prostore, definicije koje generaliziraju i zbog toga onemogućavaju razvitak kritičke znanosti o tome. Na taj način, tim definicijama, oni stvaraju pretjerano uopćene sheme kojima pokušavaju raspravljati o fenomenu etnosa i nacije. Dalje je sve više-manje proizvoljno. Međutim, ako podrijetlo i integraciju moderne nacije i modernog društva i fenomena etnosa počnemo kritički istraživati, tada valja iskazati barem slijedeće stavove.

Prvo, glavna osnovica nacionalizma, bez obzira na to kako ćemo ga definirati, jest osjećaj i/ili nacionalna svijest (svijest o naciji) koju iskazuju pojedini ljudi, određene skupine, elita, političke stranke ili jedan narod u cjelini. Nacionalizam prema tome ide u red nacionalnih sentimentata i posebnih »osjećaja«, u red tzv. psihičkih ili emotivnih stanja vezanih uz naciju: u red psihičkih sustava (svijesti, osjećaja, volje, karaktera, duhovnosti, ideologije, mita itd.). I tu, kako je već rečeno, nastaju veliki problemi. S gledišta kritičke spoznaje, kako smo pokazali, teško je ako ne i nemoguće istražiti sadržaj, intenzitet (naboj) i rasprostranjenost (u nekoj sredini) nacionalne svijesti i posebnih nacionalnih »osjećaja«, a time i svakog nacionalizma. Zato jer se i nacionalna svijest i nacionalizam (od patriotizma do agresivnog nacionalizma), njihovi sadržaji i intenziteti, stalno i neprekidno mijenjaju, i kod pojedinaca i kod svih društvenih grupa.²¹⁶ Kada prema tome govorimo o nacionalizmu, morali bismo uvijek, ako je to uopće moguće, točno istražiti i njegov sadržaj i njegovu rasprostranjenost. Jer se istraživanje tih promjena (sadržaja i naboja nacionalnih sentimentata: i nacionalne svijesti i nacionalizama) sudara s mnogim teškoćama. Prva teškoća proizlazi iz toga što su ti oblici nacionalnih sentimentata, a napose tzv. nacionalna svijest (tj. znanje o vlastitoj naciji i osjećaji spram nje) i na njoj utemeljeni nacionalizmi, međusobno veoma različiti, da se razlikuju od čovjeka do čovjeka, od grupe do grupe, a napose da su različiti od vremena do vremena. Ti se sentimentati nikada ne pojavljuju u istom obliku, naboju i sadržaju. Ljudi ih različito iskazuju, doživljavaju i imaju različite »osjećaje« spram vlastite nacije, različito su obrazovani, imaju različite informacije i obavijesti i na sve njih različito utječu nacionalne ideologije. A sigurno je da se ljudska svijest, kao sposobnost mišljenja i rasuđivanja o objektivnom svijetu u sveukupnom doživljavanju, koju nalazimo kod jednog čovjeka, ne može prenijeti na drugu svijest (na drugoga čovjeka). Uz to se sve to, svi ti »osjećaji« i sve vrijednosti stalno mijenjaju. Na njih (na »osjećaje« i njihove promjene) utječe propaganda mnogih ideologija, masovni pokreti, masovna društva, suvremena uprava i administracija, brojni popisi stanovništva, osobni dokumenti, masovne komunikacije itd. Druga teškoća odnosi se na to da se u znanosti, ali i u široj javnosti, nacionalni sentimentati najčešće pretjerano generaliziraju. Iz toga proizlazi njihova nedovoljna određenost. A njihovu

²¹⁵ Usp. na primjer: Gellner 1998; Altermatt 1997; Anderson 1990; Smith 1983. i drugi.

²¹⁶ Smith 1983; Smith 1991; Armstrong 1982; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Goati 1979.

sadržajnu nestalnost i stoga neuvjerljivost još više potiču razne nacionalne ideologije i centri moći. Oprez u istraživanju je dakle više nego potreban. A to se često zaboravlja.²¹⁷

Drugo, ako modernu naciju promatramo i kao naciju-državu, koja nastaje i razvija se unutar epohe moderne, unutar modernog društva i modernih društvenih sustava, jer su tek te povijesne/društvene pojave, kako smo pokazali, omogućile modernizacijske i integracijske i transformacijske procese, onda ostaje ovaj zaključak: nacionalizam (kao masovni pokret, kao masovni izraz kolektiviteta ili kao izraz masovnih društava i stanja čovjeka-mase) ne prethodi naciji, kao što ni ideja nacije (ideja o naciji) ni nacionalno načelo nisu izgradili naciju.²¹⁸ Svijet života (tj. sve oblike i strukture društvenog i/ili socijalnog života jedne zemlje i stanovništva u njoj) ne može se modernizirati tim sentimentima ili psihičkim sustavima vezanim uz naciju. U početnim etapama izgradnje nacije, s početnim ostvarenjem projekta moderne i modernog društva – unutar kojeg nastaje proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, kada počinje djelatnost pojedinaca i skupina u cilju izgradnje modernog svijeta, kada počinje stvaranje integracijskih nacionalnih osnovica, koje postupno ujedinjuju tradicionalnu narodnu zajednicu podijeljenu u regije i pokrajine – možemo govoriti o različitim oblicima *patriotizma* i *lojalnosti*. Većini je stanovništva, koje živi u tradicionalnom svijetu (ponovimo: koje masovno živi na selu, podijeljeno je međusobno malim seoskim zajednicama, uskim regijama i pokrajinama, i običajima i tradicionalnom kulturom, masovno je nepismeno, živi u vrlo lošim uvjetima preživljavanja, stanovanja i ishrane itd.), taj nacionalizam u 19. stoljeću bio stran: većina ga stanovništva nije razumjela niti je to mogla. U svakom slučaju, nacionalizam se (u formi pretjeranog isticanja vlastitih nacionalnih vrijednosti ili u obliku agresivnog nacionalizma) pojavljuje poslije, tek s pojavom *masovnih organizacija*: pismenosti, obrazovanja, novinstva, sustava moderne komunikacije, masovnog političkog pokreta, političkog djelovanja i širih masovnih nacionalnih pokreta, organizacije izbora i novog izbornog sustava, preko organizacije višestranačkog sustava, sustava parlamentarizma i pod utjecajem raznih nacionalnih ideologija i mitova. Tada se nacionalizam, od jedne generacije do druge generacije, od čovjeka do čovjeka stalno mijenja, ali i modelira.²¹⁹

Treće, i ono što je najvažnije, preko nacionalnih »osjećaja« i nacionalizma (tj. preko psihičkih sustava: svijesti, ne-svijesti, osjećaja i volje) mi ne možemo upoznati fenomen nacije, njezino podrijetlo, integraciju i razvoj kao nove/

²¹⁷ To se odnosi i na istraživanje hrvatskog nacionalizma: Stančić 1980; Stančić 2002; Cipek 2001.

²¹⁸ Usp. o tome: Altermatt 1997; Anderson 1990; Bell 1974; Delannoi 1991; Deutsch 1983; Deutsch 1969; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kamenka 1976; Kohn 1945; Lerotić 1984; Minogue 1967; Seton-Watson 1980; Smith 1983.

²¹⁹ *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Katunarić 2003; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Smith 2003.

moderne ljudske zajednice i zatim kao nacije-države, kao zajednice novoga integracijskog tipa koju su izgradili i organizirali njezini akteri (većinski narod na određenom teritoriju) u epohi moderne: unutar modernog građanskog društva i modernih društvenih sustava, unutar svijeta realnoga i stvarnog života. Svi oblici i sadržaji nacionalizama, koji se uglavnom pretjerano generaliziraju, koji se ne temelje na sustavnom istraživanju, samo su popratna (često i modelirana) pojava, koju svjesno njeguju nacionalne i nacionalističke stranke, grupe i pojedinci. Pritom njegov pozitivni oblik (patriotizam) može biti koristan, te poticati na djelatnost u cilju sveopćeg razvoja zemlje, dok agresivni nacionalizam u pravilu šteti razvoju svake nacije i države. No o svemu tome, za sva vremena i prostore, unutar svakog naroda napose, moramo uvijek provesti temeljita i konkretna istraživanja i moramo posegnuti za relevantnim povijesnim izvorima. Takvih kritičkih istraživanja, kada je riječ o hrvatskoj prošlosti, još uvijek nemamo.

Osnovni je dakle zaključak da su razni nacionalizmi i posebni nacionalni osjećaji (i kod pojedinaca i kod raznih skupina i elita) promjenjive vrijednosti i da im se neprekidno mijenjaju: njihovi sadržaji i intenziteti i rasprostranjenost. Kada prema tome upotrijebimo na primjer pojam hrvatski nacionalizam, nužno je uvijek ispitati sve to: njegovu promjenjivost kod svih društvenih skupina, elite i političkih stranaka, za svako doba i za svako vrijeme napose.²²⁰ Za uspješno istraživanje svih tih problema, pojave i razvoja nacionalizma, nužno je poznavati interdisciplinarni pristup, teorije i primijeniti znanstvene modele, ali i koristiti relevantne dokumente. Nasuprot tomu, ako u tom istraživanju na nas utječu razne ideologije ili ako ne učinimo odmak od osobnog odnosa spram fenomena nacije i/ili posebnih »osjećaja« spram nacije, tada lako možemo učiniti i odmak od kritičke znanosti i objektivnosti i uvjerenosti.

To se, na žalost, događa i znanstvenicima kada proučavaju prošlost naroda i nacije kojima oni pripadaju i prema kojima gaje posebne emotivne odnose, napose spram »drugih« naroda, nacija i njihovih kultura. Sve je to, dakako, razumljivo i prirodno. Ali u tom slučaju, ako kao znanstvenici ne učinimo odmak od tih emotivnih naboja, lako možemo upasti u njihovu zamku i subjektivnost. Tada je lako moguće da napustimo i područje kritičke znanosti o naciji i objektivnost. Tada lako prihvatimo stereotype i mitove o vlastitoj naciji i o »drugim« narodima i nacijama.²²¹

5. Podrijetlo nacije kao znanstveni problem

Podrijetlo i fenomen nacije, i kao znanstveni *problem* i kao *proces* izgradnje moderne nacije i nacije-države i stoga kao životnu zajednicu stanovništva, moramo vezati uz podrijetlo naroda koji joj prethodi, uz ključne životne strukture

²²⁰ Knjiga N. Stančića (2002) može poslužiti kao primjer kako ne treba istraživati nacionalizam.

²²¹ Korunić 1996; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Stančić 1980; Stančić 2002.

tog stanovništva: i etničke i kulturne i jezične i vjerske i ekonomske i socijalne.²²² Jer modernoj naciji uvijek prethodi *narod* (koji čini dominantnu etniju u nekoj zemlji) i njegova *narodna zajednica* (koja obuhvaća dominantnu etniju/narod i sve druge subetničke i njihove supkulture) u kojoj je organizirao život tog stanovništva na mnogim područjima unutar tradicionalnog feudalnog i agrarnog društva. Drugim riječima, *modernoj naciji i nacionalnom »jedinstvu«* (koje jedan narod, u tijeku modernizacije zemlje, postiže postupnim okupljanjem svojih nehomogenih segmenata, regija i pokrajina) prethodi narod i njegovo više-manje dugo trajanje u povijesti. To je prednacionalno stanje i proces dugoga trajanja u povijesti u kojem jedan narod, u posebnim društvenim i povijesnim i kulturnim i privrednim okolnostima, u svakom primjeru napose, izgrađuje svoju *narodnu zajednicu*, koja je, tijekom duge povijesti, okupila različite rodove, plemena i etničke grupe. Ta je zajednica, na nekom prostoru/okolišu, utemeljena na određenom *zajedništvu*: etnosa, etniciteta, jezika, povijesti, političkog teritorija, vjere, tradicije, tradicionalne kulture, institucija, privrede itd. Ali je podijeljena na uske regije i pokrajine i na tradicionalnu segmentiranost tog svijeta i oblika njegova društvenog života. Taj narod, u epohi predmoderne, u svojim rukama ima unutrašnju upravu, dominantnu kulturu, okupljen je oko zajedničkih institucija i pravnih normi.

Ali ipak, budući da se taj narod, pa dakako i hrvatski narod, nalazi unutar tog tradicionalnog svijeta – tradicionalnog društva i društvenih sustava, tradicionalne kulture i privrede, tradicionalnih zajednica unutar regija i pokrajina – sve do početka izgradnje modernog građanskog društva, do primjene modernosti i modernizacije svoje zemlje (na području privrede, kulture, školstva i obrazovanja itd.), nije mogao postići, niti je to bilo moguće, višu razinu cjelovitosti, integracije i modernosti: ni jezičnu ni kulturnu, ni političku ni teritorijalnu, ni socijalnu ni privrednu niti bilo koju drugu. Zato nije mogao postići ni nacionalno jedinstvo na području svijeta života. Jer to nacionalno jedinstvo (okupljanje regija i pokrajina i ujedinjavanje svih tih segmenata) izgrađuje, u procesu modernizacije i transformacije (njegove tradicionalnosti) dugoga trajanja, korak po korak, tek unutar modernog društva i modernih društvenih sustava. Uz to, moderno društvo i moderne društvene sustave, kako smo rekli, a to znači i modernu organizaciju neke zemlje u cjelini, stvara i izgrađuje moderni građanski i civilni i kapitalistički i industrijski i postindustrijski društveni svijet sveobuhvatne ljudske djelatnosti, te posve nove socijalne i kulturne interakcije među ljudima: socijalne i sistemske integracije.

---

²²² Nužno je, prvo, razlikovati pojam **naroda** od pojma **nacije** i, drugo, razlikovati **narodnu zajednicu** (u kojoj se narod organizira na mnogim područjima života, ali živi u tradicionalnom društvu, podijeljen je na regije i pokrajine, sa zaostalom privredom, masovno je nepismeno itd. i još nije ostvarena transformacija tog tradicionalnog svijeta i na taj način izgrađena nacionalna cjelovitost) od **nacionalne zajednice**, koja nacionalno jedinstvo ili cjelovitost i time veće/masovne kolektivitete postiže u epohi moderne i modernog društva, tijekom procesa modernizacije i integracije i transformacije narodne zajednice/naroda u modernu naciju. Ako sve to ne razlikujemo, teško ćemo shvatiti fenomen nacije i sve pojave vezane uz nju.

Ključno je dakle ovdje pitanje: kada i kako nastaje preobrazba ili transformacija naroda i narodne zajednice (njezinih tradicionalnih segmenata i tradicionalnog života stanovništva, tj. transformacija tradicionalnih životnih struktura tog stanovništva) u cjelovitu modernu naciju i zatim u naciju-državu? Naravno da nam u svemu tome neće mnogo pomoći ni razne definicije o naciji, ni analiza ili geneza pojma nacije, ni »otkriće« pojave i razvoja posebnih »osjećaja« spram nacije, jer ti »osjećaji« nisu trajni, ni isticanje postojanja nacionalne svijesti, ali ni »otkriće« da su pojedini ljudi (u raznim razdobljima) iskazivali tzv. »nacionalnu« volju time što su se »svjesno« opredijelili za svoju »domovinu« (pokrajinu, zemlju ili državu). To ne znači da sve to (svijest i osjećaj o naciji) nije važno. Ali i ovdje ističemo da je nužno okrenuti red događaja i zbivanja i procesa koji su u zbilji nastajali: nužno je ići od realnog svijeta života stanovništva u nekoj zemlji – od ljudskog društva i ljudskih zajednica i životnih struktura stanovništva: etničkih, jezičnih, kulturnih, vjerskih, ekonomskih i socijalnih – čija modernizacija i transformacija (tog tradicionalnog društva i života ljudi uopće) utječe i na promjenu te svijesti i identiteta, na promjene psihičkih sustava.²²³

Zašto? Zato jer podrijetlo nacije, kao moderne zajednice ljudi/etnosa koja postiže nacionalno jedinstvo i homogenost, valja najprije tražiti u nastajanju i razvoju novoga svijeta života stanovništva: u modernizaciji i integraciji i transformaciji tog svijeta života u cjelini. Ti uvjeti (za pojavu i razvoj modernosti i modernizacije tradicionalnog života) nastaju tek u novom vijeku, tijekom povijesnih i društvenih promjena i procesa u kojima nastaju nove modernizacijske i integracijske osnovice na području modernoga književnog jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, građanske kulture, nove privrede i tehnologije (na području industrije i poljoprivrede), kapitalističkog sustava, političkog i državnog sustava, prava, sustava komunikacije itd. Tada nastaje i izgrađuje se moderno građansko društvo unutar kojeg se izgrađuje moderna nacija i nacija-država. Ne ranije. Ne u epohi feudalizma, iako i tada možemo naći neke oblike modernizacije, ali ne na onoj razini sveobuhvatnosti koja nastaje u epohi moderne i modernog društva.²²⁴

Međutim, kada je riječ o podrijetlu naroda i nacije, o njihovu formiranju i razvoju, moramo svakako razlikovati razna mišljenja koja o tome postoje u široj javnosti i u koncepcijama na razini prividne znanosti i nejasnih predodžaba, na jednoj strani, od znanstveno utemeljenih pokušaja da se kritički i cjelovito istraže složeni povijesni i društveni procesi vezani uz fenomen nacije, na drugoj strani. Jer na oblikovanje mnogih uvjerenja ili »osjećaja« o naciji u široj javnosti često

²²³ Ako naciju promatramo kroz subjektivne činitelje (etnički i nacionalni identitet, svjesno opredjeljenje za neku etniju, pokrajinu ili zemlju) teško ćemo shvatiti njezinu pojavu i procese integracije. Ako, međutim, naciju promatramo kao konkretnu etničku/ljudsku zajednicu, ako dakle krenemo od zbilje te naciju i naciju-državu i njezino stanovništvo, a time i vrlo složene društvene odnose i stanja, promatramo preko procesa transformacija vrijednosti i struktura koje nastaju primjenom modernosti, lakše ćemo moći pristupiti istraživanju fenomena nastanka i izgradnje moderne nacije, ali i kritičkog odnosa spram nje.

²²⁴ Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999a; Korunić 1999b.

više utječu razne nacionalne ideologije, stavovi političara ideologa i centri moći, a time i razni ideologemi,²²⁵ negoli povijesna istina iza koje stoji kritička znanost i znanstveni modeli.²²⁶

Zato svaka teorija o podrijetlu nacije najprije mora odgovoriti na pitanje: Kako je i kada nastala nacija kao novi etnitet, kao etnos/stanovništvo i kao nacija-država, a ne samo na razini »osjećaja« ili svijesti? Kako se i kada izgradila kao *nacionalna zajednica* posve novoga integracijskog tipa? Kako i kada nastaje modernizacija i transformacija tradicionalnog života stanovništva na tom političkom prostoru? Koji povijesni procesi i koje osnovice (modernizacijske i integracijske) iz tog realnog svijeta života (književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, moderna kultura, moderno školstvo, novi kapitalistički sustav, privredni i industrijski svijet, moderni politički i državni sustav, moderna uprava, urbanizacija zemlje, pravni sustav itd.) – a ne samo ili prije svega iz svijeta psihičkih sustava vezanih uz »naciju«: posebnih »osjećaja«, svijesti, načela, ideje itd. – potiču njezinu izgradnju i razvoj? Napokon, kakva je uzajamna ovisnost moderne nacionalne zajednice (koju tvori dominantni narod na određenom prostoru) i fenomena etnosa uopće i modernog društva i društvenih sustava i kakva joj je sudbina?²²⁷

S gledišta kritičke znanosti, na ta je pitanja lako odgovoriti: moderna nacija i nacija-država (kao entitet) nastaje i može nastati prije svega na području tog realnoga života stanovništva, a to je svijet modernog društva i modernih društvenih sustava, a time i svijet spomenutih ključnih životnih struktura stanovništva u nekoj zemlji, a ne na tom području psihičkih sustava (svijesti, ne-svijesti i posebnih »osjećaja« vezanih uz naciju, identifikacije, načela, ideja, ideologija, volje i stoga subjektivnosti) koji često nastaju i kao konstrukcija promatrača, raznih ideologija i masovnih medija.

Iako, na prvi pogled, postoje mnoge teorije o narodu i naciji, ipak se u biti sve one svode na jednu: na teoriju o *etnogenezi*.²²⁸ Teorija o etnogenezi proučava proces nastanka i razvoja zasebnog etnosa ili etnija: etničkih zajednica, naroda i nacije i proces identifikacije ljudi/aktera s tim zajednicama. Ne i fenomen etnosa i etniciteta (svijet ljudskih zajednica) koji nastaje i razvija se unutar ljudskog društva i svih struktura društvenog života stanovništva. Jedino tako, ako sustavno istražimo pojavu i razvoj ljudskih zajednica i životne strukture

²²⁵ **Ideologem** je, prvo, riječ ili novo značenje ili jedinica jezika nastala u sklopu neke ideologije i, drugo, fraza koja u određenoj ideologiji dobiva simboličnu vrijednost pripadanja i prepoznavanja u pisanju tekstova i načinu izražavanja, ali i u načinu mišljenja.

²²⁶ *Encyclopedia of Nationalism* 2001; Smith 1991; Smith 1998; Poutignat 1997; Tilly 1975; Bell 1974; Delannoi 1991; Deutsch 1953; Deutsch 1969; Janjić 1987; Goati 1979; Korunić 1997; Korunić 1998.

²²⁷ Usp. o tome: Anderson 1990; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Katunarić 2003; Kohn 1945; Gellner 1998; Smith 1983; Smith 1991; Tilly 1975; Poutignat 1997; Delannoi 1991; Janjić 1987; Lerotić 1984.

²²⁸ **Etnogeneza: etno** (ethnos – narod, stanovništvo, sve ono što se odnosi na narod i narodnu baštinu) + **geneza** (nastanak, postanak, postojanje) = **podrijetlo, postanak i razvoj naroda**.

stanovništva u zemlji (i etničke i kulturne i vjerske i jezične i ekonomske i socijalne) u konkretnom ljudskom društvu, možemo pratiti proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednice. A upoznali smo da na vrhuncu tog dugog procesa nastaje moderna nacija i nacija-država. Taj međutim proces (konstituiranja i reprodukcije i transformacije etnosa/stanovništva i tog tradicionalnog života, njegovu preobrazbu u novu ljudsku zajednicu) ne proučava teorija etnogeneze. Uz to, teorija etnogeneze nije idealna, ima mnogo nedostataka i nije odgovorila na mnoga pitanja vezana uz fenomen etnosa i etniciteta. Ovdje je problem izbora: i područja istraživanja i relevantnih povijesnih izvora i znanstvenih modela.

Najveći nedostatak u toj teoriji nalazimo u tome što ne proučava sustavno (na relevantnim povijesnim izvorima) etnički i kulturni i socijalni pluralni svijet, napose spomenute životne strukture stanovništva u zemlji, spram sustava etnosa i etniciteta te društva i društvenih sustava, što ne proučava proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalne kulture stanovništva (naroda) zemlje o kojoj je riječ, a time i preobrazbu tog naroda u modernu naciju i zatim naciju-državu. Nasuprot tomu, teorija etnogeneze proučava prve uzroke i prirodu/pitanje prvobitnosti. Oslanja se uglavnom na istraživanje: subjektivnih doživljaja etnija, etničkog podrijetla, etničkog i nacionalnog identiteta, rodoslovnih struktura, pojave i razvoja nacionalnih sentimenata i psihičkih sustava vezanih uz narod i naciju (svijesti i »osjećaja«) i raznih nacionalnih ideologija. Često zbilju (društvo i društvene sustave i socijalni život stanovništva) podređuje tim stanjima »duha« i duhovnosti i »osjećaja« koje uglavnom apsolutizira i generalizira.²²⁹ A u svemu je tome lako otkriti nedostatak proučavanja društvenih sustava i društvene uvjetovanosti pojave i razvoja naroda i nacije kao entiteta. Jer, istini za volju, iako etnogeneza ne ispušta potpuno iz vida društvenu uvjetovanost razvoja etnosa, ipak se u istraživanju etničkog identiteta (podrijetla i razvoja etnija: etničkih zajednica i naroda) pretežno oslanja na promjenljive subjektivne doživljaje etnija: na psihičke i subjektivne sustave. Zato putem etnogeneze, ponovimo, ne možemo upoznati spomenute životne strukture stanovništva, kao ni proces njihove modernizacije i transformacije, a time ni izgradnju moderne nacije i nacije-države.²³⁰

Nasuprot teoriji o *etnogenezi* – a tada je riječ o podrijetlu i razvoju *naroda*, ali ne kao narodne zajednice koju čini stanovništvo u nekoj zemlji, čije se životne strukture i organizacija mijenja u različitim društvima i društvenim sustavima – u svakom je pogledu naprednija ona teorija koja polazi od *sociogeneze*

²²⁹ Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Bell 1974; Delannoi 1991; Poutignat 1997; Janjić 1987; Lerotić 1984; Anderson 1990; Kohn 1945; Hobsbawm 1993.

²³⁰ Usp: Altermatt 1997; Anderson 1990; Bauer 1983; Hayes 1931; Kohn 1945; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Banac 1988; Behschnitt 1980; Budak (ur.) 1995; Budak 1999; Gross 1981; Gross 1985; Stančić 1998; Stančić 1999; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

naroda i nacije.²³¹ Ta teorija proučava fenomen etnosa i etnija i etniciteta (svijet ljudskih zajednica i životnih struktura stanovništva u nekoj zemlji) u neprekidnom razvoju unutar fenomena ljudskog društva i društvenih sustava i svih oblika društvenog života; napose, kada je riječ o izgradnji moderne nacije, proučava društvene sustave i njihove strukturalne promjene na prijelazu iz epohe feudalizma i tradicionalnog društva u epohu moderne i modernog građanskog društva. Proučava dakle *društvenu uvjetovanost* podrijetla i razvoja naroda i nacije: procese konstituiranja i reprodukcije i integracije i transformacije ljudskih zajednica i ljudskog društva. Prema tome, znanstveni model sociogeneze naroda/nacije (i izbor područja istraživanja: konstituiranje i razvoj životnih struktura stanovništva u zemlji) omogućava da pratimo strukturalne promjene, promjene spomenutih životnih struktura stanovništva, koje nastaju u tijeku izgradnje modernoga građanskog društva, a time i dugoga procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog života stanovništva neke zemlje. Ta nam teorija stoga daje mogućnost da znanstveno i kritički istražimo podrijetlo i izgradnju nacije i nacije-države. Napose kada znamo da je to razdoblje nastanka novih i sveobuhvatnih ljudskih interakcija (i etničkih i nacionalnih i kulturnih i političkih i socijalnih) koje se javljaju u procesu rada i djelatnosti unutar modernoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog svijeta. Kako smo vidjeli, tek tada nastaju procesi postupne modernizacije i transformacije cjelokupnog tradicionalnog života jednoga naroda, u posebnim uvjetima postupne pojave i primjene modernosti. Tek tada, tijekom izgradnje modernog društva, postupno nastaje nov svijet, ne nužno i idealan, na kojem se izgrađuje i formira moderna nacija i nacija-država.²³²

Pritom su tri razine *razvoja sustava etnosa* (razvoja etničkih/ljudskih zajednica i stanovništva i etniciteta) važne za proučavanje podrijetla i integracije moderne nacije. Najprije moramo upoznati cjelinu, proces u kojem se ogleda razvoj cjelokupnog sustava etnosa: od pojave etničkih grupa i skupina, preko rodova i plemena do pojave naroda i nacije i organizacije cjelokupne međunarodne zajednice. Jer ni jedan segment, ni jedan dio etnosa izdvojen sam za sebe, ne možemo potpuno razumjeti u njegovu razvoju ako ne sagledamo njegovu cjelinu unutar povijesne i društvene uvjetovanosti. A to proučava *sociogeneza sustava etnosa*. Osim što moramo uvijek imati pred sobom cjelinu (sustav etnosa) to nas ujedno obvezuje da svugdje, u svakoj sredini i u svim razdobljima, promatramo pluralni svijet: i etnički i kulturni i vjerski i društveni i socijalni. Da svaki dio, svaki taj podsustav (svaku etniju: etničku skupinu ili narod ili naciju) promatramo u odnosu spram sustava etnosa, spram pluralnog svijeta i spram okoline uopće.

To je ovaj model: Sustav etnosa ⇔ etnije ⇔ okolina, ili drugačije:

²³¹ **Sociogeneza naroda i nacije:** *socio-* (prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na *zajednicu* i *društvo*) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = podrijetlo i razvoj i naroda (i narodne zajednice i stanovništva) i moderne nacije (nacionalne zajednice) unutar određenog društva i društvenih sustava.

Sustav etnosa ⇔ **etnijske** (pluralni svijet: i etnički i nacionalni i kulturni) ⇔ **društveni sustavi** (pluralni svijet života: etnički i društveni i socijalni) ⇔ **okolina** (bezgranični i kompleksni pluralni svijet: drugi sustavi).

Drugo, nužno je dobro poznavati ono što je prethodilo pojavi moderne nacije, a to je organizacija i razvoj konkretnog naroda, unutar njegova tradicionalnog svijeta života, u konkretnim uvjetima i prostora/okoliša, unutar kojeg je taj narod u svojim rukama imao unutrašnju upravu i mogućnost da se razvija na mnogim područjima života. Zatim je nužno, u svakoj zemlji napose, istražiti primjenu modernosti, izgradnju modernog društva i time proces transformacije tradicionalnog društva naroda i njegove preobrazbe u modernu naciju. To je spoznaja koja nas uči da modernoj naciji uvijek prethodi konkretni narod (kao dominantna etnija u zemlji) i njegova narodna zajednica (koju čini: taj dominantni narod i sve druge etničke grupe) unutar koje taj narod organizira cjelokupni život. Na tom dakle prostoru postoje i druge subetnijske i njihove supkulture. Zbog toga valja temeljito proučiti te etape, dobro upoznati povijest naroda koji prethodi naciji, njegovu organizaciju na svim područjima života, razvoj njegove narodne zajednice, tj. njezin cjelokupni realni život i njezinu transformaciju:

- a) ključne *životne strukture stanovništva* u zemlji jednog naroda
  - i etničke i kulturne i jezične i obrazovne i vjerske i ekonomske i socijalne i društvene;
  - taj tradicionalni svijet i njegovu postupnu transformaciju;
- b) sve *organizacije, udruge i institucije* i njihovu funkcionalnost
  - iz svijeta svakodnevnog života, rada i djelatnosti ljudi;
  - taj tradicionalni svijet i njegovu postupnu transformaciju;
- c) sve *normativne strukture*, norme, statute, pravila, vrijednosti i institucije;
  - a to je svijet pravnog, društvenog i političkog institucionalnog poretka;
  - iz svijeta tradicionalnog društva i njegovu transformaciju u moderno društvo;
- d) sve zasebne zajednice (kulturnu, jezičnu, ekonomsku, političku itd.) unutar šire narodne zajednice;
  - a to je svijet mnogostrukih interakcija među ljudima;
  - napose one koje nastaju u tijeku izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva;
- e) *društvene sustave* (napose: kulturni, politički, privredni, komunikacijski),
  - sve dakle iz svijeta života stanovništva uopće, napose u odnosu spram okoline,
  - tj. sveopći kulturni, politički, državni, privredni i društveni razvitak naroda.

Nužno je, u svakoj prilici, najprije upoznati taj svijet života jednoga naroda, naroda koji prethodi naciji, naroda kao dominantne etnije (etnosa) na nekom prostoru, naroda (kao ljudske zajednice) koji se izgradio i razvijao unutar tradicionalnog društva, ali i odnos tog dominantnog naroda spram drugih etničkih grupa u zemlji.²³³ Ako sve to ne upoznamo, ne možemo objasniti proces primjene modernosti kod tog naroda i time proces transformacije njegova tradicionalnog svijeta (ljudskih zajednica i tog ljudskog društva) i preobrazbe u modernu naciju i/ili njegovu izgradnju moderne nacije i nacije-države. Taj razvoj, kao proces u kojem se formira narod i organizira njegova narodna zajednica, proučava *sociogeneza naroda i narodne zajednice*.

Treće, tek zatim, nakon što smo upoznali podrijetlo i razvoj određenog naroda i njegov tradicionalni svijet, možemo pristupiti (1) proučavanju njegove transformacije, koja nastaje u procesu primjene modernosti i modernizacije, i (2) istraživanju podrijetla, integracije i razvoja moderne nacije, koja nastaje tek unutar modernog društva i izgradnje svih oblika modernog društvenog života. Ne prije. A to je model koji proučava *sociogeneza moderne nacije i nacije-države*. Sve to dakako vrijedi i kada proučavamo nastanak i razvoj hrvatskoga naroda i izgradnju moderne hrvatske nacije, koja se, kako smo upoznali, i formira i izgrađuje prema tom europskome modelu.²³⁴

Taj model počiva, kako smo mogli zaključiti, na zahtjevu da moramo, kada je riječ o fenomenu etnosa i etniciteta, a napose o fenomenu naroda i nacije i nacije-države,²³⁵ pratiti proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednica (stanovništva), svih njezinih razina, od roda i plemena i saveza plemena preko naroda do nacije i nacije-države. A rekli smo da na vrhuncu tog procesa nastaje nacija.

Teorija o izgradnji/integraciji moderne nacije, koja slijedi kritičku teoriju o socio-genezi naroda i nacije – uz uvjet da sve te razine sustava etnosa proučava unutar društva i društvenih sustava – mora polaziti od spoznaja: a) da je pojava i razvoj naroda i izgradnja moderne nacije i nacije-države dugotrajan proces koji još uvijek nije završen; b) da na oblikovanje identiteta naroda i nacije i nacije-države, na njihovu pojavu i razvoj utječu brojne osnovice i/ili sustavi (iz područja: jezika, kulture, tradicije, obrazovanja, vjere, prava, političkog i državnog sustava, privrede, kapitalizma, industrije itd.) u uzajamnoj ovisnosti i međusobnim interakcijama; c) da su nositelji tih osnovica organizacije, institucije, zajednice i društveni sustavi; d) da društvo i društveni sustavi i sustav društvenih i/ili

²³² Deutsch 1963; Hayes 1931; Kohn 1929; Kohn 1946; Lerotić 1984; Lerotić 1985; Lijphart 1992; Maritain 1992; Suić 1995; Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

²³³ Napomena: **narod** čini dominantna etnija, dok **narodna zajednica** okuplja cjelokupno stanovništvo u zemlji: (1) i tu dominantnu etniju/narod i (2) sve druge subetnije ili etničke grupe i njihove supkulture.

²³⁴ Usp: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999. Usp. sljedeću bilješku.

²³⁵ Napomena: **naciju** čini dominantna etnija, dok **nacija-država** na svom prostoru okuplja cjelokupno stanovništvo – (1) i tu dominantnu etniju/naciju i (2) sve subetnije i etničke grupe i njihove supkulture.

socijalnih odnosa utječu na formiranje naroda i moderne nacije kao entiteta; e) da je moderna nacija nastala i razvila se (kao ljudska zajednica novoga integracijskog tipa) tek u razdoblju moderne, tek unutar modernog građanskog društva, tijekom procesa modernizacije i integracije i transformacije tog modernog svijeta, kada nastaje proces preobrazbe narodne zajednice (preobrazbe tradicionalnog svijeta njezina stanovništva, svih njegovih struktura) u homogenu i cjelovitu nacionalnu zajednicu. U takvu nacionalnu zajednicu (cjelovitu, homogenu, modernu, izgrađenu na nacionalnom suverenitetu) kakvu ne nalazimo ni u jednoj dotadašnjoj epohi.²³⁶

Da bismo prema tome mogli raspravljati o izgradnji moderne hrvatske nacije, ili bilo koje druge nacije, moramo znati što je nacija, kada nastaje i kako se razvila. Drugim riječima, moramo istražiti kakva je međusobna ovisnost modernog građanskog društva i moderne nacije, te koju i kakvu ulogu u tome imaju procesi modernizacije i transformacije: modernizacije tradicionalnog života stanovništva.²³⁷

Nacija postiže cjelovitost u procesu transformacije tradicionalnog društva i putem izgradnje masovnih nacionalnih kolektiviteta i stoga je ona i *nacionalna i društvena i zajednica*: moderna nacija i nacija-država koja nacionalno jedinstvo postiže pomoću nacionalnog suvereniteta, koja se izgradila tijekom dugih procesa modernizacije i integracije i transformacije u epohi moderne i modernog društva, unutar modernizacije ključnih osnovica svih oblika modernog građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života. Ako prihvatimo da je nacija i nacija-država entitet (koji čini realni svijet života stanovništva: njegove spomenute životne strukture) i da se u zbilji izgradila kao konkretna životna/ljudska zajednica, da je nastala unutar modernog građanskog društva i to putem primjene modernosti i modernizacije tog svijeta realnog života (na području književnog jezika, visoke građanske kulture, sustava školstva i obrazovanja, sustava privrede, industrije, modernog političkog i državnog sustava, prava, sustava uprave, sudstva, komunikacijskog sustava itd.), a na tome upravo počiva europski model nastanka i modernog društva i moderne nacije i nacije-države, tada je lako istražiti nastanak i razvoj svake nacije, pa dakako i moderne hrvatske nacije.

Ali proces razvoja moderne nacije, pa ni hrvatske nacije, nije završen, kao što nije prestala izgradnja tog postmodernoga društva. No nacija, kako je rečeno, nije društvo: nacija je *zajednica* u tome modernom društvu. U tom modernom građanskom društvu, tijekom epohe moderne, moderna se nacija, kao ljudska zajednica, pojavljuje u dva oblika ili kroz dvije međusobno povezane, a ipak različite ljudske zajednice:

²³⁶ Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999a; Korunić 1999b.

²³⁷ To nije uradio N. Stančić u knjizi o hrvatskoj naciji: Stančić 2002.

- a) kao *nacionalna zajednica* koju, prema europskom modelu modernosti i moderne nacije, u određenoj sredini predstavlja dominantna etnija/nacija i ujedno
- b) kroz *socijetalnu zajednicu* koja se izgrađuje unutar nacije-države i tog modernog građanskog društva i/ili unutar pluralnog svijeta: koju čini cjelokupno stanovništvo – i dominantna etnija/nacija i sve druge subetnije ili etničke skupine u toj državi.

Iako se međusobno razlikuju, jer imaju drugačiju strukturu i organizaciju, ipak te dvije moderne zajednice (i nacionalna i socijetalna) – dakle, i na jednoj i na drugoj razini, i u jednom i u drugom obliku – imaju snažnu i svestranu *integracijsku ulogu*: one su integracijske zajednice novoga tipa u modernom građanskom društvu. Bez tih dviju zajednica (i nacionalne i socijetalne) ne bi mogla nastati nacija-država. Pritom je lako zamijetiti da socijetalna zajednica ima veću integracijsku ulogu u ljudskom društvu, jer (putem normi, statusa, pravila, zakona, zakonskih akata i normativnog poretka uopće) integrira cjelokupno stanovništvo u nekoj zemlji ili državi.

Prema tome, moderna nacija integracijsku ulogu stječe u procesu modernizacije ključnih područja svijeta života: društvenih sustava (kulture, privrede, političkog i državnog sustava, školstva itd.) i svijeta života socijetalne zajednice s kojom je povezana. A s tim promjenama, na koje utječe modernizacija i transformacija tog svijeta, mijenja se i svijet mnogih identiteta: svijet psihičkih sustava (svijesti i osjećaja vezanih uz naciju). Drugim riječima, modernost i ostvarenje projekta modernog svijeta (preko modernog društva i modernizacije tradicionalnog svijeta života) omogućava integraciju nacije: ujedinjenje svih segmenata i dijelova i regija i svih tradicionalnih zajednica i cjelokupnog tradicionalnog društva naroda u »nacionalno jedinstvo«.

To je bila društvena uloga moderne nacije i nacije-države u 19. i 20. stoljeću, ali i razina njezina razvoja. U postmodernom i postindustrijskom svijetu, nacija bi imala drugačiju ulogu: postnacionalnu, a to je, prema mnogim autorima, posve drugačija vizija izgradnje ljudske zajednice. Ni jedna druga zajednica (ni zajednica jezika ni kulturna zajednica ni politička ni vjerska, niti bilo koja druga) osim nacionalne i socijetalne zajednice u modernom društvu nemaju tu funkciju: integracijsku. Nužno je dakle izgradnju moderne nacije promatrati unutar procesa modernizacije → integracije → transformacije: i nacionalne zajednice i socijetalne zajednice i društvenih sustava.

Držimo međutim: prvo, da je u epohi moderne i modernog društva, prema tom europskom modelu modernosti, s gledišta moći (političke, institucionalne, ekonomske, vojne itd.) nacionalna zajednica ili moderna nacija prevladavala nad socijetalnom zajednicom i, drugo, da bi u epohi postmoderne, unutar procesa opće globalizacije, u tijeku prihvaćanja pluralnog svijeta kakav on jest, socijetalna zajednica (i time pluralni svijet: i kulturni i etnički i društveni

i socijalni) morala prevladati nad nacionalnom zajednicom. Zato jer socijalna zajednica predstavlja pluralni (i kulturni i etnički, i vjerski i društveni i socijalni) svijet i cjelokupno stanovništvo zemlje, dok nacionalnu zajednicu (naciju) tvori dominantni narod unutar svoje političke zajednice i nacionalne države, gdje druge etničke skupine egzistiraju kao subetničke, a njihova kultura kao supkultura. U tom smislu, promatrajući s gledišta procesa dugoga trajanja nastajanja novoga svijeta, postmoderna je ujedno i postnacionalna epoha, epoha pluralnog svijeta.²³⁸ Nema međutim sumnje da se sve to (taj postmoderni svijet: racionalni, umni i moralni svijet, koji vodi računa i ekosustavu u cjelini) neće postići tako lako.

6. Integracija nacije kao znanstveni problem

Najprije moramo odgovoriti na pitanje što je integracija, a što proces nacionalne integracije. Nastaje li nacionalna integracija i/ili integracija nacije u zbilji (u tijeku modernizacije i transformacije tradicionalnoga života stanovništva, modernizacije društvenih sustava, zajednica, regija, pokrajina u zemlji) ili, kako mnogi tvrde, prije svega na području svijesti, »osjećaja«, duhovnosti, ideja ili načela, a time i psihičkih sustava vezanih uz naciju? Je li taj proces vezan uz pojam nacije (lat. *natio*)?

Integracija je pretvaranje, spajanje ili ujedinjavanje dijelova (segmenta) u veću cjelinu, njihovo sjedinjavanje. Proces je zakonomjerni slijed stanja, faza ili pojava ili tok razvitka nečega. Proces integracije jest zakonomjerni tok ili slijed pretvaranja dijelova u veće cjeline. Ako je riječ o etnosu/etnicitetu i društvu, veće su cjeline (veće od roda i plemena i etničkih grupa) složene ljudske zajednice (narod i nacija) i razvijeno ljudsko društvo, napose moderno građansko i industrijsko društvo. Prema tome, **proces nacionalne integracije** (tj. proces izgradnje moderne nacije i nacije-države), koji potiče i razvija kulturnu i socijalnu integraciju, jest zakonomjerni tok ili slijed pretvaranja i transformacije – koji nastaje u tijeku izgradnje modernog društva, ali isključivo putem modernizacije i integracije – dijelova jednoga naroda (svih njegovih tradicionalnih životnih struktura, tradicionalnih ljudskih zajednica i tradicionalnog društva, segmenta, regija, pokrajina, sustava i institucija), a time i njegove heterogene narodne zajednice u jednu cjelovitiju i homogenu nacionalnu zajednicu: modernu naciju.

Ključno je sada pitanje što utječe (koje vrijednosti i strukture) na transformaciju te narodne zajednice i njezina tradicionalnog heterogenog društva u cjelovitu nacionalnu zajednicu (naciju) i zatim u veću cjelinu: u naciju-državu? Nema sumnje da u odgovoru na to pitanje, a tu leži i odgovor na pitanja kako nastaje moderna nacija, ali i odgovor na pitanje kada nastaju procesi modernizacije

²³⁸ *Encyclopedia of Nationalism* 2001; Korunić 1998; Korunić 1999; Stančić 1998; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Jenkins 2001; Poutignat i Streiff-Fenart 1997; Gellner 1994; Hobsbawm 1993.

i transformacije tradicionalnog društva, moramo najprije i na prvom mjestu ići od svijeta realnoga života stanovništva u zemlji, od ljudskog društva i društvenih sustava i ljudskih zajednica, od spomenutih životnih struktura stanovništva, a ne od svijeta osjećaja i subjektivnosti, ne od psihičkih sustava: svijesti i nesvijesti. Zašto? Zato jer (1) nacija nastaje, o tome nema spora, u procesu modernizacije ⇔ transformacije tradicionalnog života stanovništva, (2) a to je područje zbilje i ljudskog društva. A tek promjena svijeta života (modernizacija zemlje, napose: privrede, kulture, školstva, pismenosti i obrazovanja itd.) utječe i na promjenu posebnih osjećaja/sentimenata vezanih uz naciju koja nastaje. Ne obrnuto!

Ta dakle nova cjelovitost (integracija nacije i nacije-države) nastaje u tijeku (1) primjene modernosti i modernizacije tradicionalnoga života zemlje ili realnoga svijeta i (2) modernizacije socijetalne zajednice (unutar pravne regulative i institucionalnoga poretka), dok se (3) nacionalna integracija »osjećajima« te nacionalnim identitetom i kolektivitetom postiže odanošću, lojalnošću i pripadnošću toj modernoj naciji u nastajanju. S tim da se nacionalni identiteti i posebni »osjećaji« spram nacije, koji nastaju u procesu samoidentifikacije, neprekidno mijenjaju zajedno s modernizacijom i transformacijom i integracijom tog složenog svijeta života. Ali ovdje ističemo: proces samoidentifikacije stanovništva u zemlji, pa tako i u Hrvatskoj, vezan je uz nastanak novih identiteta, uz izgradnju nacionalne zajednice/nacije i nacije-države, nastaje tek s uvođenjem modernih popisa stanovništva, uvođenjem moderne uprave, izdavanjem osobnih dokumenata, nastaje u tijeku upisa u škole i na fakultete itd.²³⁹ Prema tome, najsnažniji procesi modernizacije i integracije i transformacije (tradicionalnog društva) nastaju na području tog svijeta života: modernih društvenih sustava, modernih zajednica i novih normativnih struktura, vrijednosti i institucija. Upoznajmo stoga ta područja unutar kojih nastaje, u tijeku ostvarenja projekta epohe moderne i modernoga društva, procesi modernizacije ⇔ transformacije → integracije. To su:

a) **društveni sustavi** – koji nastaju u tijeku izgradnje modernog građanskog društva:

sustav prava ili sustav pravne regulative, na kojem počivaju svi društveni sustavi; *politički sustav*, koji je nadređen svim drugim sustavima; *državni sustav* i političko-administrativni sustav; *institucionalni sustav* i/ili sustav nacionalnih institucija; *sustav kulture* i/ili sociokulturni sustav i/ili visokokulturni sustav; *ekonomski sustav*, napose sustav moderne kapitalističke i industrijske privrede i poljoprivrede; *sustav javnoga jezika*, na kojem nastaje posve novi/javni komunikacijski sustav ili komunikacijski kolektiv; *sustav moderne komunikacije* itd.

b) **zajednice** i/ili kolektiviteti – a nastaju unutar šire moderne nacionalne zajednice:

²³⁹ Usp. o tome u trećem dijelu knjige: *Tipovi društvenih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj*.

politička zajednica, koja nastaje unutar modernog političkog sustava i novoga modernoga građanskoga društva; *zajednica modernoga književnoga jezika*, jezika književnosti, znanosti, pismenosti i obrazovanja; *zajednica moderne kulture* i modernog obrazovanja; *ekonomska zajednica*, napose zajednica nove moderne kapitalističke i industrijske privrede; *zajednica teritorija* i druge zajednice (iz svijeta života) koje je jedan narod (kao dominantna etnija ili većinski narod na svom prostoru, unutar svoje političke zajednice ili nacionalne države), u tijeku modernizacije i izgradnje modernog društva, organizirao unutar svoje sredine;

- c) **organizacije i institucije i ustanove** – iz svijeta institucionalnog poretka: kulturne, političke, državne, privredne, znanstvene, obrazovne itd.
- d) **životne strukture stanovništva** u nekoj zemlji ili državi: i etničke i kulturne i jezične i obrazovne i vjerske i ekonomske i socijalne i društvene itd.
- e) **sve pokrajine, regije, tradicionalne zajednice i nacionalne vrijednosti** itd.

Na svim tim područjima, unutar svih društvenih sustava, zajednica, struktura, organizacija, unutar ljudskog društva i ljudskih zajednica, unutar normativnih struktura i vrijednosti i institucija i na svim područjima realnoga života, u različitim ritmovima, nastaju procesi: modernizacije ⇔ transformacije → integracije. Na svim tim područjima jedan narod, u tijeku izgradnje modernoga društva, ako i kada prihvati taj europski model moderne i modernog društva i moderne nacije, provodi modernizaciju i tu, unutar tih područja života zemlje, nastaje proces izgradnje moderne nacije (kao nacionalne zajednice novoga integracijskoga tipa: nacije-države), proces vrlo složen, dugotrajan i neravnomjeran i na mnogim područjima i segmentima još uvijek nezavršen.

U tom pogledu, možemo zaključiti da svaki narod, bez obzira na svoju veličinu ili brojnost stanovništva, bez obzira na veličinu svoje zemlje, bez obzira dakle na svoje podrijetlo i teritorijalno prostranstvo, ali samo ako je dominantna etnija (dominantan narod/etnos u odnosu na »druge« subetničke skupine, subetničke i njihove supkulture) na svom teritoriju, ako u svojim rukama ima unutrašnju upravu, ako posjeduje moć (političku, upravnu, vojnu i ekonomsku), ako formira svoj javni jezik (kao jezik pismenosti, obrazovanja i javne komunikacije) unutar svoje političke zajednice i države, uz uvjet da prihvati europski model (moderno društvo, nacionalni suverenitet i modernu naciju) – izgradit će modernu naciju i naciju-državu. Lako je prema tome sve to (modernizaciju svijeta života i integracijske procese) istražiti u svim regijama i na svim prostorima, u svakoj zemlji. A sve se to moglo postići, kako smo pokazali, tek u epohi moderne i tog modernog društva, u tijeku izgradnje svih oblika modernoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života. Uz uvjet dakako da sve to (i moderno društvo i naciju) promatramo kritički i da znamo da modernizacija svijeta ne znači i ostvarenje

racionalnosti, umnosti i morala. Jer masovna društva i ono što su učinila u 20. stoljeću (mase, nasilje, fašizam, totalitarizam itd.) zacijelo nije ideal.²⁴⁰

Prema našim dakle istraživanjima, moderna nacija i nacija-država nije, kako se misli, zbroj određenih vrijednosti i cjelina. Jer taj »zbroj« (vrijednosti, cjelina, područja, svih dijelova i regija itd.) sam po sebi još uvijek ne znači ništa. Modernu je naciju i zatim naciju-državu (koja nastaje u procesu modernizacije i integracije i transformacije svih dijelova i segmenata tradicionalnog života stanovništva, tj. u procesu modernizacije tradicionalnih ljudskih zajednica, institucija, regija, pokrajina i kultura) jedan narod izgradio u tijeku ostvarenja projekta moderne, modernog društva i modernih društvenih sustava. Moderna dakle nacija ili cjelovita nacionalna zajednica i nacija-država nastaje u tijeku modernizacije i transformacije tradicionalnog života zemlje i/ili tradicionalnih životnih struktura stanovništva. Prema tome, ako sve to promatramo s gledišta procesa modernizacije ↔ transformacije → integracije svijeta života (ljudskog društva i ljudskih zajednica), a drukčije ne bismo ni smjeli, onda nije točna ni tvrdnja, koja je iskazana u historiografiji, da na integraciju nacije prije svega utječu »nacionalno-integracijske ideologije«.²⁴¹ Jer je na području ideja i ideologija, koje pripadaju svijetu psihičkih sustava, teško tražiti procese modernizacije i integracije i transformacije tradicionalnog života stanovništva: ljudskih zajednica i ljudskog društva. U svakom slučaju, ideologije i ideje, koje zastupa malobrojna elita, ne čine svijet realnoga života. Drugim riječima, svi procesi modernizacije i transformacije i integracije nastaju na tom području: unutar svijeta realnoga života svih struktura stanovništva, a to je područje društva i društvenih sustava i zajednica života ljudi. Štoviše, cjelokupni taj svijet života (društvo, društvene sustave, zajednice ljudi/stanovništva, sve institucije i ustanove, kao i moderni politički poredak, suverenitet itd.) ideologije često iskrivljuju i predstavljaju u drugačijem svijetlu nego što on to jest. Dakako, ideje i ideologije su sastavni dio tog modernog svijeta, takav kakav jest, ali putem svih tih ideje i ideologija mi ne možemo upoznati taj svijet modernosti, modernizacije i transformacije tradicionalnog društva: ni izgradnju modernog društva niti izgradnju moderne nacije i nacije-države. Jer ideologije, vezane uz naciju i nacionalizam, pripadaju svijetu psihičkih sustava (svijesti i »osjećaja«). A te je psihičke sustave teško istraživati, jer nam za sve to nedostaju povijesni izvori.

Kako smo pokazali, ništa nam više na sva ta pitanja (izgradnje modernog društva, modernih društvenih sustava, kako i kada nastaju procesi modernizacije i transformacije tradicionalnog života stanovništva u zemlji, a time i izgradnje moderne nacije) ne može odgovoriti ni tvrdnja većine znanstvenika da su na

²⁴⁰ Usp: Altermatt 1997; Anderson 1979; Armstrong 1982; Bell 1974; Delannoi 1991; Deutsch 1953; Deutsch 1969; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Kohn 1929; Kohn 1945; Lerotić 1984; Maritain 1992; Seton-Watson 1980; Smith 1983; Smith 1991; Smith 1998; Tilly 1975.

²⁴¹ Usp: Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 2002; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 1999.

proces formiranja nacije ponajviše utjecali: ideje i načela o »naciji«, nacionalna svijest i nacionalni osjećaji i nacionalizam, tj. svijest o vlastitoj naciji i svjesno opredjeljenje za »otadžbinu« (domovinu, zemlju, pokrajinu). To su posebna emotivna stanja i sentimentali ili psihički sustavi vezani uz naciju.²⁴² U tom bi slučaju sva ta stanja (svijesti i posebnih »osjećaja«) prethodila nečemu (modernoj naciji) što još nije nastalo, što još ne postoji. Kako to objasniti?

Zamislimo pritom okolnosti u Hrvatskoj (u hrvatskim pokrajinama) sredinom 19. stoljeća, u kojoj djeluju hrvatski preporoditelji (malobrojna elita) i stvaraju mnoge kulturne vrijednosti, ali postoji i golema nepismenost ljudi, kada većina tog stanovništva (oko 95%) živi na selu u svom tradicionalnom svijetu, i odgovorimo na pitanje: Kako je taj nepismeni narod (preko 95% nepismenih) mogao shvatiti taj apstraktni svijet nacije i nacionalizma? Može li se sve to i teorijski i znanstveno dokazati? Mnogi nadalje navode pojedine vrijednosti koje su, prema njihovu shvaćanju, imale ključnu ulogu u formiranju nacija i dale im osnovna obilježja. Tako se, prema njihovu istraživanju, na primjer pojavila »jezična nacija« (jezik kao osnova nacije); »politička nacija« (politika i politički sustav kao osnova nacije); »povijesna nacija« (povijest, tradicija i trajanje u povijesti kao osnova nacije); »kulturna nacija« (kultura uopće kao osnova izgradnje nacije); religija kao čimbenik u formiranju i nacionalne svijesti i nacije itd.²⁴³

Nije teško dokazati da su sve te tvrdnje i sve te teorije neodržive.²⁴⁴ Moderna nacija se formira, kako je rečeno, u epohi moderne i modernoga građanskoga društva: tijekom dugoga procesa modernizacije i integracije cjelokupne narodne zajednice i ujedno transformacije tradicionalnoga svijeta života u njoj. Nacija prema tome nastaje u procesu modernizacije i preobrazbe narodne zajednice (u kojoj jedan narod, kao dominantna etnija, organizira cjelokupan javni život) u cjelovitu nacionalnu zajednicu: u modernu naciju i zatim naciju-državu. Da bismo prema tome mogli upoznati taj proces nastanka i izgradnje posve nove nacionalne zajednice, nužno je istražiti: prvo, koje su povijesne i društvene pojave omogućile nastanak nacije i, drugo, koji procesi i kako utječu na izgradnju nacije i nacije-države (kao entiteta) u odnosu spram dviju modernih zajednica: nacionalne i socijalne. U svemu tome, o tome nema sumnje, najvažniju ulogu imaju epoha moderne i modernog društva, procesi modernizacije i integracije tog društvenog svijeta: građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog. A to su procesi dugoga trajanja nastajanja posve novoga svijeta života i/ili svih oblika društvenog života stanovništva neke zemlje. Ne nužno, kako smo rekli, racionalnog i pravednog svijeta, već svijeta radikalnih napetosti i sukoba: i etničkih i nacionalnih i kulturnih i vjerskih i socijalnih. Ali samo u tom svijetu nastaju: i moderno društvo i moderne nacije i nacionalne države (nacije-države).

²⁴² Budak 1999; Gross 1985; Stančić 1989; Korunić 1997; Korunić 1998; Stančić 2002.

²⁴³ Usp. na primjer: Dugandžija 1983; Čičak-Chand 1998, 121-141; Baron 1960; Stančić 2002.

²⁴⁴ Teorije o naciji: *Encyclopedia of Nationalism* 1-2, 2001; Katunarić 2003; Smith 2003.

U ranijim razdobljima, u antičkom svijetu ili u predmodernim epohama, prije dakle pojave epohe moderne i izgradnje modernog građanskog društva, nalazimo: društva i države i narodne zajednice i svijet života uopće, ali ne na toj razini organizacije, normativnih struktura, političkih sustava, tehnologija i modernosti uopće kakve nalazimo od kraja 18. do kraja 20. stoljeća.

To mišljenje slijedi većina autora. Jer, iako postoje različita mišljenja o mnogim ključnim problemima vezanim za našu temu, ipak u društvenim znanostima prevladava teza da moderne nacije i nacije-države i suvremeni nacionalizmi nastaju u *epohi moderne* i *modernog društva* od kraja 18. do kraja 20. stoljeća: u procesu modernizacije svih oblika modernoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života. Drugim riječima, ako prihvatimo *modernost* (europski model primjene modernosti kada nastaju moderne nacije i nacije-države) kao važnog činitelja u stvaranju novoga doba, onda je neosporno da je epoha moderne ujedno i epoha modernih nacija.

Međutim, ako polazimo s gledišta radikalne kritike moderne, a to je u svakom slučaju nužno, lako je dokazati da taj europski model modernosti (prema formuli: modernizacija → transformacija tradicionalnog društva → integracija = izgradnja moderne nacije i nacije-države i modernog društva) nije posve uspio; zato je i doživio oštre kritike. Pa ipak, oni koji polaze s gledišta postmoderne uvjeravaju nas da, ako je Čovjek danas svjestan negativnih posljedica koje su nastale u epohi moderne (a to su: narušavanje ekosustava, onečišćenje zraka i vode i zemlje, etnički sukobi i ratovi, agresivni terorizam, produbljivanje socijalnih i političkih kriza, siromaštvo mnogih i glad u svijetu itd.) i ako je sposoban učiniti odmak od toga, onda postoji i mogućnost da izgradi novi svijet: pluralne ljudske zajednice i novo ljudsko društvo, da zaštiti prirodu i ekosustav u cjelini, da koristi nove tehnologije, riješi žarišta svjetskih kriza, sukoba, gladi, bolesti itd. Ako to imamo na umu, a nekih pomaka u tom smjeru ima, onda je neosporno da postupno nastaje postmoderna epoha, a to je, po svemu sudeći, ujedno nastajanje i postnacionalne epohe. Prema tim vizijama, tada bi se nacije i nacije-države, unutar postmodernih i postindustrijskih procesa i procesa globalizacije svijeta, pri čemu je najvažniji globalni problem očuvanja ekosustava i života na Zemlji, transformirala u radikalno *pluralnu demokratsku socijetalnu zajednicu*: i etničku i kulturnu i vjersku i društvenu. To je proces dugoga trajanja nastajanja novoga postmodernoga svijeta. U svemu tome bi i dalje ključnu ulogu imali procesi razvoja, prije svega novih tehnologija, ali na sasvim drugim razinama, unutar sasvim drugih vrijednosti. Sve to možda može nastati, ako uopće o tome smijemo govoriti, uz ove uvjete: jedino ako uspije projekt ostvarenja racionalnosti, umnosti i morala tog postmodernoga svijeta, jedino ako Čovjek uspije uspostaviti drugačiji odnos spram prirode, ekosustava i Zemlje uopće.²⁴⁵ Je li Čovjek danas sposoban da to učini? Nije li u svemu tome već zakasnio?

²⁴⁵ Usp: Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991; Korunić 1998; Korunić 1999.

Vratimo se našem području istraživanja: procesa primjene modernosti i izgradnje modernog društva i moderne nacije. Kada je riječ o društvu (i kao pravnom i kao institucionalnom i kao interakcijskom poretku) na kojem počiva modernost u cjelini, o društvu i društvenim sustavima koji su omogućili procese modernizacije i integracije, a ujedno i izgradnju moderne nacije i nacionalne države – o društvu koje jednom narodu i cjelokupnom stanovništvu u toj zajednici pruža uvjete za njegovu organizaciju na svim područjima života, čime narod (kao dominantna etnija) postiže cjelovitost i homogenost nacionalne zajednice kao nikada ranije – onda je neosporno da moderna nacija i zatim nacija-država nastaje i može nastati samo unutar *modernog društva*, da se integrira i razvija zajedno s razvojem tog suvremenog društva: unutar svih oblika građanskoga i kapitalističkog i industrijskog društvenog života. Ne prije, ne u ranijim društvima: ne u antičkom svijetu, ne ni u feudalnom društvu, jer se tada nije mogla postići takva razina ni modernosti ni integracije niti transformacije (tradicionalnoga društva).²⁴⁶

Kako vidimo, pojava integracija i razvojne etape moderne nacije i nacije-države ovise o ostvarenju projekta moderne i modernog društva. Ali isto tako i razvitak modernog društva (liberalne demokracije), a napose očuvanje ekosustava i prirode i planeta Zemlje u cjelini, ovisi o daljnjem razvoju demokratske nacionalne zajednice: o njezinoj transformaciji u pluralnu socijetalnu demokratsku zajednicu. Jer promjena strukture ili poremećaj na jednoj strani (unutar nacija i nacionalnih država europskog tipa) izaziva promjene i poremećaj na drugoj strani (u razvoju modernog društva i demokracije i pluralnog svijeta). To su vrlo složene i najcjelovitije povijesne tvorevine (moderno društvo, moderna nacija i nacija-država) o kojima ne samo prije, u 19. i 20. stoljeću, nego i danas, u 21. stoljeću, ovisi opstanak i razvoj svijeta u cjelini.²⁴⁷

Nema dakle sumnje da se nova ljudska zajednica (moderna nacija i nacija-država) i novo ljudsko društvo (moderno građansko društvo) izgrađuju tek u epohi moderne, u tijeku složenih procesa modernizacije ⇔ reprodukcije ⇔ razvoja ⇔ transformacije. Na njihov tijek pojava i stanja i organizacije i integracije, u svakoj sredini i svakoj zemlji napose, utječe primjena vrijednosti koje su postigle europske *građanske revolucije*: industrijska i tehnološka i poljoprivredna, i kulturna i urbana, i obrazovna i prosvjetna i znanstvena, i ekonomska i kapitalistička i komunikacijska. Samo je tu, u tim procesima modernizacije i transformacije (tradicionalnoga društva), u tijeku postupnog nastanka novog modernog društvenog života, moguće proučavati fenomen nacije: izgradnju moderne nacije i nacije-države i ujedno procese identifikacije ljudi/aktera s tim novim svijetom u nastajanju. Jer se samo u sklopu tih novih povijesnih i društvenih procesa pojavljuju i izgrađuju **moderne vrijednosti**

²⁴⁶ Usp. na primjer: Anderson 1990; Hobsbawm 1993; Seton-Watson 1980; Budak 1999.

²⁴⁷ Berger 1979; Berger-Luckmann 1973; Kalanj 1994; Kemper 1993; Maritain 1992; Supek 1996; Vattimo 1991; *Encyclopedia of Nationalism* 2001. i opsežna literatura u tim knjigama.

(kao integracijske nacionalne osnovice) i nove **normativne strukture** (moderne institucije, ustanove, organizacije, sustavi) na kojima, u njihovoj uzajamnoj ovisnosti, nastaje moderna nacija i nacija-država koja je izgrađena na tim novim modernim vrijednostima i strukturama, koja nastaje na vrhuncu dugoga procesa konstituiranja posve nove etničke/ljudske zajednice.

Istodobno, kako je rečeno, u tijeku izgradnje nacionalnih vrijednosti i toga novoga svijeta uopće, koji nastaje u tijeku modernizacije i transformacije tradicionalnog života stanovništva u zemlji – u tijeku modernizacije države, uprave i sudstva, organizacije školstva, u tijeku upisa u osnovne i srednje škole i na sveučilište, u godišnjim izvještajima tih škola, u tijeku modernih popisa stanovništva, u osobnim dokumentima itd. – nastaju novi identiteti i novi procesi vrlo složene identifikacije (pojedinih ljudi, grupa, elite i kolektiva) s tim nacionalnim vrijednostima i s tom novom nacionalnom zajednicom i nacijom-državom, i to vrlo postupno s razvojem pismenosti i obrazovanja stanovništva i pojavom modernih komunikacija. Međutim, svi se ti identiteti (etnički i nacionalni, kulturni i politički, državni i društveni uopće), kao i »nacionalna« svijest i posebni »osjećaji« vezani uz naciju i novi svijet u izgradnji, neprekidno mijenjaju kod ljudi/aktera u tim zbivanjima: mijenjaju se od generacije do generacije, jer se mijenja i taj svijet (cjelokupan život i organizacija njihovih zajednica) koji stvaraju.

Ključnu dakle ulogu u tome ima primjena modernosti u zemlji, a time i proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva. Zato je važno, kada istražujemo podrijetlo moderne nacije i nacije-države, da uvijek i kod svakog naroda, upoznamo izgradnju (1) novih nacionalnih vrijednosti, (2) modernih društvenih sustava, (3) novih ljudskih zajednica, (4) modernih nacionalnih institucija i (5) normativnih struktura i institucionalnog poretka. Jer se taj novi svijet, u tijeku njegove postupne izgradnje, modernizacije i razvoja, ujedno pojavljuje kao nove strukture i kao nove integracijske nacionalne osnovice i stoga kao nove ljudske zajednice i novo ljudsko društvo.²⁴⁸

Sve to jedan narod (kao dominantna etnija u odnosu spram »drugih« subetnija i njihovih supkultura, unutar svoje zemlje i na svom političkom prostoru, na kojem je izgradio dominantnu visoku kulturu i dominantne vrijednosti, koji u svojim rukama ima unutrašnju upravu, te politički i institucionalni poredak) postupno, korak po korak, stvara u dugoj epohi moderne, tijekom izgradnje modernog građanskog društva i modernih društvenih sustava od kraja 18. stoljeća, napose u 19. i 20. stoljeću.

Stvara, organizira i razvija unutar modernosti i toga modernoga društva slijedeće nove društvene sustave, nove zajednice, nove institucije i posve nove kolektivite:

²⁴⁸ Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

a) *Zajednicu jezika i/ili jezičnu zajednicu i/ili sustav modernog jezika:*

Tu zajednicu jezika i taj sustav (modernog jezika) tvori moderni književni jezik, sve njegove standardne osnovice, naučne gramatike tog jezika, filološke studije i moderni rječnici. To je dakako jezik moderne nacionalne književnosti i znanosti, jezik školstva i pismenosti i modernog obrazovanja. Na tom se modernom jeziku, koji je utemeljio i razvio jedan narod, na određenom prostoru formira moderni komunikacijski sustav, ali ujedno i njegov komunikacijski (jezični) kolektiv.

Ta se jezična zajednica sastoji i iz tradicije tog jezika: govorne, književne i znanstvene. Na toj se jezičnoj zajednici ili zajednici jezika, na tom jezičnom i komunikacijskom sustavu i tom kolektivitetu formira dominantna kultura jednog naroda (njegov jezični i komunikacijski identitet) napose u odnosu spram drugih subetničkih skupina i subetnija i supkultura na tom prostoru. To je vrlo dugi proces izgradnje i razvoja tih vrijednosti, zajednica, sustava, stanja i odnosa.²⁴⁹

b) *Kulturnu zajednicu i/ili sustav moderne nacionalne kulture:*

Kulturna zajednica i sustav moderne visoke građanske nacionalne kulture, novi sociokulturni sustav, utemeljeni su na višim i suvremenim oblicima ili sadržajima kulturnih vrijednosti – na razini europske i svjetske kulture. Tu novu kulturnu zajednicu i taj sociokulturni sustav tvori novi standardni književni jezik, moderna književnost, suvremena znanost, lijepe umjetnosti, moderne nove urbane sredine, obrazovne institucije (sve škole i sveučilišta), sve znanstvene institucije, kulturna društva, kazališta, književni i znanstveni časopisi, sva književna i znanstvena produkcija, ali i cjelokupno kulturno naslijeđe. Taj sustav moderne kulture, koju postupno stvaraju mnoge generacije ljudi kod nekog naroda, kao i razvoj te kulture, valja promatrati u odnosu spram drugih društvenih sustava: jezika, sustava školstva i obrazovanja, novog političkog sustava itd. Pogotovo zato jer sociokulturni sustav ovisi o ekonomskom i političkom sustavu. Taj je sustav moderne kulture vezan uz izgradnju modernih privrednih sustava (na području industrije i poljoprivrede).²⁵⁰

Ta moderna kulturna zajednica ili sustav moderne kulture, ako promatramo s gledišta funkcionalnosti, pojavljuje se na dvije razine: prvo, na razini

---

²⁴⁹ To proučava sociolingvistika, povijest jezika i književnosti. Usp.: Habermas 1969; Škiljan 2000; Anderson 1990; Brozović 1970; Bugarski 1986; Edwards 1985; Gellner 1998; Gumperz 1982; Gurvitch 1966; Holmes 1997; Preston 1997; Pupovac 1990; Radovanović 1986. i literaturu u tim radovima.

²⁵⁰ Ni jedan društveni sustav (na primjer: sustav jezika, kulture, obrazovanja, privrede ili bilo koji drugi) ne možemo analizirati ako ga ne promatramo u odnosu spram drugih sustava, prema modelu: društveni sustavi ↔ okolina. A ta je okolina (svijet drugih sustava) daleko kompleksnija od tog pojedinačnog sustava. Jer jedan sustav, sam za sebe i po sebi, niti tvori »cjelinu« niti se može shvatiti bez te »cjeline«, niti se igdje pojavljuje izdvojen i bez okoline. Uvijek i u svim sredinama postoji: sustav + okolina. Zato je nemoguće govoriti o tzv. »kulturnoj naciji«, o naciji čija bi osnova bila prije svega kultura. Takva »kulturna nacija« ne postoji (Čipek 2001; Stančić 2002), ali postoji nacionalna kultura.

izgradnje *moderne nacionalne kulture* koja postupno prevladava sve oblike tradicionalnih i ujedno regionalnih kultura, dakle na razini homogene nacionalne kulture koja na tom području (moderne građanske kulture) ujedinjuje sve segmente tog naroda i, drugo, ta moderna ili nacionalna kultura, svi njezini sadržaji, koju je izgradio jedan narod kao dominantna etnija (na svom etničkom, političkom ili državnom prostoru), postaje dominantnom/javnom kulturom u odnosu spram drugih subetnija i njihovih supkultura na tom prostoru, unutar određene političke zajednice.

c) *Obrazovnu zajednicu i/ili sustav modernog suvremenog obrazovanja:*

Da bi jedan narod u epohi moderne i modernog društva, napose na europskoj periferiji, a to je i područje Habsburške monarhije u kojoj živi i hrvatski narod, mogao u svojoj sredini primijeniti sve tekovine tog društva i modernizacije, da bi se uopće mogao razvijati u tom smjeru, u svojoj zemlji mora organizirati moderni sustav obrazovanja: moderne osnovne i srednje škole, moderno sveučilište, institute i akademiju znanosti i umjetnosti. Osnivanjem tog sustava modernog obrazovanja, uključuje se u svijet industrije i novih tehnologija, u svijet znanosti i obrazovanja. Bez te razine obrazovanja, ni jedan narod nije mogao slijediti taj moderni svijet.

Uz to, s pojavom pismenosti kod većeg broja stanovništva, napose u odnosu na ranije razdoblje kada je prevladavala opća nepismenost, i organizacijom višeg stupnja školstva i obrazovanja, pojavljuju se i stalno mijenjaju mnogostruki i posve novi identiteti kod svakog naroda: i kulturni i etnički i nacionalni i individualni i grupni i kolektivni itd. Obrazovanje i pismenost – a time i izgradnja obrazovne (nacionalne) zajednice, izgradnja i stalni razvoj posve novog sustava modernog nacionalnog obrazovanja, sustava modernog školstva od osnovnog do modernog sveučilišta – vezani su i uz izgradnju moderne nacije. Naravno da na sve to utječe model školstva, nastavni programi koji se u školama realiziraju i napose ideološke osnovice koje su sadržane u udžbenicima. Sve su to, kao i na drugim područjima modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, procesi dugoga trajanja.

d) *Zajednicu teritorija i/ili moderni životni prostor:*

Svaki narod posjeduje etnički, politički i/ili državni teritorij. Unutar svog političkog ili državnog teritorija i ujedno unutar političke zajednice i nacionalne države, taj narod (kao većinska ili dominantna etnija) organizira cjelokupan život, na njemu on živi, stvara i djeluje. To je njegov životni prostor: okoliš. Tijekom razvoja modernog društva i izgradnje društvenih sustava na tom prostoru, formira se sve kompaktnija zajednica tog teritorija: jezična, kulturna, politička i političko-administrativna, državna, ekonomska ili tzv. nacionalnog tržišta itd.

e) *Političku zajednicu i/ili moderni politički sustav:*

Politička zajednica nastaje ujedinjenjem segmenata jednoga naroda i njegovih pokrajina i regija u jednu novu političku cjelinu, u modernu

političku zajednicu koja ima samostalni moderni i demokratski politički sustav: moderni parlament, vladu, ministarstvo, moderno sudstvo i modernu upravu, izbore i demokratsku javnost, moderne političke stranke, politička društva, novine itd. U toj političkoj zajednici i unutar tog modernog političkog sustava, na određenom političkom prostoru, taj narod ostvaruje najvažnije tekovine modernosti i novog modernog društva, postiže modernizaciju, nacionalnu samostalnost, ostvaruje nacionalni suverenitet itd.

Tako organizirana moderna politička zajednica i moderni politički sustav, u odnosu spram drugih zajednica u modernom društvu, zauzimaju nadređeno mjesto, napose u odnosu spram sociokulturnog i ekonomskog sustava. Zato je važno da narod (u svojoj zemlji) prihvati sve te moderne osnovice i da izgradi cjelovitu političku zajednicu i moderni politički sustav. Ako to ne ostvari, neće moći postići svoju neovisnost i izgraditi modernu naciju i zatim naciju-državu.

f) *Modernu državnu zajednicu i/ili moderni državni sustav:*

Organizacija samostalne nacionalne države i/ili nacije-države jednog naroda vezana je uz postojanje i organizaciju njegove političke zajednice. Kada je riječ o modernoj državi, koja se izgrađuje u modernom društvu i unutar modernog političkog sustava, tada mislimo na organizaciju pravne države u kojoj sva prava vrijede jednako za sve i u istim uvjetima. To je demokratska država u modernoj verziji. Dug je proces nastanka takve države: liberalno-demokratske.

Kada je riječ o nastanku hrvatske države, tada valja pratiti hrvatsku državnu i državnopravnu tradiciju i izgradnju hrvatske državnosti. Nosilac te tradicije je Trojedna kraljevina (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) i njezine institucije: hrvatski sabor, banska čast, županijski sustav, unutrašnja uprava itd. U tom smislu, održavanje i daljnju izgradnju hrvatske državnosti možemo pratiti i u novom vijeku, u epohi moderne i modernog društva, sve do stvaranja posve samostalne i međunarodno priznate hrvatske države 1991./92. godine.

g) *Ekonomsku zajednicu i/ili sustav moderne privrede ili ekonomski sustav:*

Tu zajednicu i taj sustav moderne privrede (kapitalističke i industrijske) tvori: postojanje i reprodukcija kapitala, kapitalistička proizvodnja, industrijalizacija privrede, modernizacija poljoprivrede, organizacija i razvoj nacionalnog tržišta, tržišni mehanizam, regulacija cjelokupne privrede, uopće moderna proizvodnja, ekonomija, bankarstvo i novčarske institucije, postojanje javnoga sektora itd.

Da bi taj moderni ekonomski sustav uspio, da bi se proizvodnja konstituirala i održala, da bi se mogla transformirati tradicionalna privreda i napose uvesti nove tehnologije i kulture u poljoprivredu, mora (1) postojati kapital i državna regulacija tog sustava i (2) razvijeni moderni školski i obrazovni sustav, koji potiče pismenost i obrazovanje stanovništva i tako ga osposobljava za tu modernu proizvodnju.

h) *Moderne institucije i/ili sustav nacionalnih institucija:*

Sve su te zajednice i svi ti sustavi (kulture, obrazovanja, privrede, politički i državni itd.) utemeljeni na modernim građanskim ili nacionalnim udrugama, organizacijama i institucijama: na institucionalnom poretku i sustavu interakcija među ljudima u modernom društvu. Stvaranjem i organizacijom tih modernih udruga i institucija u svojoj sredini, koje postaju nosilac cjelokupne ljudske djelatnosti, pojedini narod (preko njegovih interesnih skupina, elite i pojedinaca) stupa na područje modernosti, a time i izgradnje svih oblika modernoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života zemlje.

i) *Nacionalno jedinstvo ili sustav/zajednica nacionalnog »jedinstva«:*

Sve to, sve te osnove, u tijeku njihove izgradnje i modernizacije, utječu na postupnu transformaciju tradicionalnog društva naroda i na izgradnju nacionalnog »jedinstva«, tj. na međusobno udruživanje ili ujedinjavanje svih segmenata jednoga naroda u veće/homogene nacionalne cjeline: kolektivitete. Sve se to dakako postiže korak po korak, u procesu postupne modernizacije i transformacije i integracije. To udruživanje ili ujedinjavanje svih segmenata i pokrajina i regija jednog naroda (u novi nacionalni kolektivitet ili u nacionalno »jedinstvo«) postiže se: 1) jedinstvenim standardnim književnim jezikom, jezikom pismenosti i obrazovanja; 2) nakon što taj jezik prihvate sve elite i sve pokrajine i svi segmenti tog naroda i uvedu ga u javnu upotrebu, a napose u jedinstveni obrazovni sustav; 3) prihvaćanjem viših oblika jedinstvene nacionalne kulture; 4) uvođenjem jedinstvenog obrazovnog sustava; 5) političkim ujedinjenjem svih pokrajina tog naroda u jednu političku zajednicu; 6) stvaranjem i organizacijom homogene ili cjelovite ekonomske zajednice, napose izgradnjom nacionalnog tržišta; 7) razvojem državnosti i izgradnjom samostalne i neovisne nacionalne države; 8) u tijeku organizacije i razvoja nacionalnog i političkog pokreta; 9) pod utjecajem raznih nacionalnih ideologija i nacionalizama; 10) u tijeku tog općeg razvoja, a napose s razvojem pismenosti kod većine stanovništva i višeg stupnja obrazovanja, nastaje proces identifikacije kod tog stanovništva i pojave mnogih identiteta: i individualni i grupni i kolektivni, ali i mnogi kolektiviteti (jezični, kulturni, politički, etnički, nacionalni, vjerski itd.); u tom procesu, napose pod utjecajem medija, izgrađuje se posebna nacionalna svijest i posebni »osjećaji« vezani uz naciju i nacionalnu državu. Dakako, sve se to neprekidno mijenja od generacije do generacije ljudi.

Podrijetlo i izgradnju moderne nacije i nacije-države valja, kako vidimo, tražiti na tom području zbilje i svijeta života stanovništva i konkretnih zbivanja. Jer ta nova etnička/ljudska zajednica (i moderna nacija i nacija-država) nastaje, u dugoj epohi modernosti, u uzajamnoj ovisnosti svih tih vrijednosti, zajednica i sustava, u procesu dakle njihove modernizacije i integracije (prvo, na razini samih tih zajednica i sustava i, drugo, na razini njihovih povezivanja u veće i

nacionalne cjeline, u modernu naciju i zatim naciju-državu) u tijeku izgradnje modernog društva: novoga modernoga građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog svijeta društvenog života.

Da bi se prema tome ta moderna nacija – koja, na europskom kontinentu, pa i u hrvatskoj sredini, nastaje prema europskome modelu: moderno društvo → moderni društveni sustavi → nacionalni suverenitet većinskog naroda → moderna nacija → nacionalna država → nacija-država – mogla u povijesti pojaviti, i u složenim procesima modernizacije i transformacije i integracije dalje razvijati, mora joj prethoditi, kako je rečeno, određeni narod i njegova narodna zajednica u kojoj se on (kao dominantna etnija) organizirao na mnogim područjima: pravnog i institucionalnog poretka, tj. institucija, uprave, sudstva, političkog sustava, privrede, obrazovanja, vjere itd.

Modernoj naciji prema tome uvijek, i u svim europskim sredinama gdje nastaje, prethodi određeni narod kao dominantna etnija na njegovu etničkom i političkom prostoru. Taj narod ima svoju povijest tijekom koje se oblikovao i izgradio svoj identitet na mnogim područjima javnoga života, sve dakako do pojave moderne i modernog društva kada postupno počinju modernizacijski i transformacijski i integracijski procesi i izgradnja novoga svijeta: koji, nužno je ponoviti, stvara moderni građanski, civilni, kapitalistički i industrijski svijet sveobuhvatne ljudske djelatnosti i interakcija.

Do tada, do epohe moderne i modernog društva, a to znači i do modernizacije cjelokupnoga života zemlje, taj se narod razvijao unutar feudalnog i kasnofeudalnog staleškog ili hijerarhijskog društva i, kada je riječ o narodima unutar Habsburške monarhije, u kojoj se tada razvijao i hrvatski narod, unutar društva prosvijećenog apsolutizma: od sredine 18. stoljeća do 1848. godine. Jer tada, za revolucije 1848. godine, u Habsburškoj monarhiji nastaje posve nova epoha: to je kraj duge epohe feudalizma i početak nove epohe: izgradnje modernoga građanskoga društva.²⁵¹

Prema svemu što je rečeno, možemo zaključiti da je tek *projekt moderne* (prema europskome modelu: ideje i vrijednosti prosvjetiteljstva i romantizma, sve ono što je tada stvoreno, zatim moderne buržoaske ili građanske revolucije, posebno industrijska i tehnološka revolucija, te kulturna i obrazovna revolucija, a napose osnovice modernog društva i modernih društvenih sustava, kao i osnove demokracije i opći napredak itd.) omogućio nešto posve novo: primjenu modernosti i procese modernizacije i integracije (vertikalne i horizontalne)²⁵²

²⁵¹ Korunić 1998a; Korunić 1998b; Markus 2000; Markus 2001; Gross 1995.

²⁵² A) **Vertikalna ili socijalna integracija** nastaje u procesu ostvarenje općih građanskih sloboda, napose ostvarenjem načela jednakosti i ravnopravnosti u demokratskim sustavima, ukidanjem svih privilegija i nejednakosti među ljudima, nakon ukidanja hijerarhijskog staleškog feudalnog društva; B) **horizontalna ili prostorna/teritorijalna integracija** nastaje ujedinjenjem svih segmenata, svih pokrajina i svih regija jednoga naroda u novu i cjelovitu političku zajednicu. I jedan i drugi proces integracije ostvaruje se unutar modernoga građanskoga društva. Ne prije, ne u feudalizmu.

i transformacije tradicionalnog života stanovništva, napose transformacije spomenutih ključnih tradicionalnih životnih struktura tog stanovništva, te proces homogenizacije narodne zajednice, što je vodilo do njezina prestrukturiranja u modernu naciju i zatim u homogenu nacionalnu zajednicu. Tek dakle pod utjecajem razvoja moderne, a time i modernog društva započinje proces izgradnje moderne nacije, dugi proces njezine modernizacije i integracije. Središnje mjesto modernizacije i integracije i transformacije su društveni sustavi i zajednice života stanovništva.

Ali, kako je rečeno, proces daljnjeg razvoja moderne nacije (europskog tipa: gdje većinski narod/etnos postaje dominantna etnija i izgrađuje naciju) nije završen, kao što nije završen ni proces (pre)strukturiranja moderne i tog modernog društva: i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog. Te bi nacije-države, koje su odgovorne kako za dosadašnji razvoj svijeta tako i za njegovu budućnost, morale krenuti prema izgradnji postindustrijskog, globalnog, radikalno racionalnog i umnog, moralnog i pluralnog svijeta. Njihova se transformacija (i moderne i modernog društva i modernih društvenih sustava i moderne nacije i nacije-države) mora u svakom pogledu nastaviti. Na tu postupnu transformaciju, na nekim područjima, ne svim, čini se da već danas ipak utječe postmoderna: procesi globalizacije i globalni problemi ovoga svijeta.²⁵³

Prema tome, ključno granično razdoblje u kojem se jedan narod i njegova narodna zajednica, koju predstavlja dominantna etnija, jače integrira i kada počinje njegova preobrazba u modernu naciju, prema europskome modelu modernosti, ujedno je i početak ostvarenja projekta moderne, tj. izgradnje modernog društva i modernih društvenih sustava, nakon industrijske i buržoaske revolucije, na kojima počiva pojava drugih građanskih revolucija, bez kojih nema ni modernizacije ni transformacije (tog tradicionalnog društva) niti izgradnje moderne nacije kao nove/cjelovite nacionalne zajednice i nacije-države. A to je ujedno i početak oblikovanja osnovica modernoga građanskoga društva, izgradnje temeljnih sustava tog društva. To su: građanske slobode, parlamentarni sustav, sustav parlamentarne demokracije, sustav predstavničke vlasti, slobodni izbori, višestranački sustav, novi politički sustav, organizacija zakonodavne te izvršne i sudske vlasti, kapitalistička privreda, industrijalizacija zemlje, slobodno tržište, organizacija novih građanskih kulturnih, političkih, državnih, privrednih, upravnih, obrazovnih, društvenih i drugih nacionalnih institucija, opredjeljenje za modernizaciju zemlje, te opredjeljenje za pluralizam ideja, stavova i ciljeva itd. Tijek tog razvoja (modernizacije ↔ transformacije tradicionalnog društva) i tih ostvarenja u svakoj je sredini, unutar svake europske zemlje, drugačiji kao i njihovi sadržaji i rezultati.²⁵⁴

²⁵³ Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1991; Korunić 1998; Korunić 1999.

²⁵⁴ O pojavi tih osnovica u Hrvatskoj, usp: Korunić 1998; Korunić 1999; Stančić 1998.

Prema tome, projekt moderne i proces izgradnje novoga modernog društva i modernih društvenih sustava – proces u kojem se, prema europskom uzoru, izgrađuje moderni svijet, u kojem se oblikuje sustav novih društvenih odnosa i struktura, u kojem se izgrađuju posve novi politički, državni, upravni, obrazovni, kulturni, ekonomski i drugi sustavi – ujedno je i početak procesa jače integracije moderne nacije. Riječ je dakako o procesu dugoga trajanja. Pojedini segmenti, i pojedine zajednice i pojedini društveni sustavi, kao nositelji novih integracijskih nacionalnih osnovica, u tijeku tih vrlo složenih procesa različito se razvijaju, organiziraju i homogeniziraju. Ta se modernizacija ↔ integracija ↔ homogenizacija (zajednica i društvenih sustava: kulture, obrazovanja, privrede, prava, politike itd.) provodi unutar vrlo različitih ritmova.

Tako, na primjer, kulturna zajednica (i kulturna homogenizacija i/ili izgradnja visoke kulture) kod nekog naroda i ujedno društveni sustav kulture (a time i proces sociokulturne integracije) može u organizaciji i modernizaciji i ujedno integraciji prethoditi političkoj ili ekonomskoj modernizaciji i integraciji. Ali je neosporno da kod svakoga naroda mora postojati, jer u suvremenosti taj narod ne bi mogao egzistirati, više područja tog svijeta života: (1) mnoge zajednice i/ili kolektiviteti (osobito: jezična, književna, kulturna, politička, ekonomska, obrazovna, vjerska itd.); (2) najvažniji moderni društveni sustavi (napose sustav moderne kulture, politički i državni sustav, sustav uprave i sudstva, sustav moderne privrede, prirodnog prava, sustava modernog školstva i obrazovanja, sustav moderne komunikacije itd.) i (3) ključne nacionalne institucije (kulturne, političke, državne, obrazovne, ekonomske itd.).

Sve su te organizacije i ustanove, kod svakog europskog naroda, bile nositelji i modernizacije i integracijskih nacionalnih osnovica koje, kako smo pokazali, nastaju na području: književnoga jezika, književnosti, znanosti, obrazovanja, nacionalne kulture, političkoga sustava, privrede, kapitala, industrijalizacije itd. Na svemu tome i unutar tih modernih pojava, u njihovoj uzajamnoj ovisnosti i interakciji, izgrađuje se i formira moderna nacija kao nacionalna zajednica novoga integracijskog tipa (kao nova ljudska zajednica: nacija-država) unutar moderne i modernoga građanskoga društva.²⁵⁵

Mogli bismo zaključiti da se moderna nacija i nacija-država može pojaviti samo u onoj zemlji u kojoj se jedan narod izborio kao dominantna etnija i u kojoj je organiziran u homogenu narodnu zajednicu. Ako se taj narod u predmodernoj epohi *organizirao na različitim razinama*: unutar predmodernog društva, unutar njegove etničke, jezične, kulturne, teritorijalne, ekonomske, političke i vjerske zajednice i tih društvenih sustava, ako je organizirao svoje *institucije* i ako u svojim rukama posjeduje osnovne oblike *vlasti i uprave* unutar pravnog i političkog poretka. To je dakako epoha feudalnoga društva ili predmoderna i predindustrijska kapitalistička epohe.²⁵⁶

²⁵⁵ Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999; Kemper 1993; Kalanj 1994; Supek 1996.

²⁵⁶ Berger 1986; Berger 1995; Wallerstein 1986; Berend-Ránki 1996. i literatura u tim knjigama.

Međutim, nakon pojave modernosti i izgradnje modernoga društva i izgradnje modernih društvenih sustava kod nekog naroda te s pojavom tih novih integracijskih činitelja, taj se narod, tijekom dugoga procesa modernizacije i integracije, postupno transformira u modernu naciju preko koje postiže naciju-državu. Ne prije, jer ni jedna druga pojava osim modernosti i ni jedno drugo društvo, osim tog modernog društva, nisu omogućili takve sveobuhvatne procese modernizacije i transformacije i integracije. Ni jedno dakle drugo društvo, osim modernoga građanskoga društva koje donosi epoha moderne, nije započelo ostvarivati slobodu i jednakost svih građana, opće građanske slobode te stvarati moderne osnovice na kojima nastaju posve nove etničke/ljudske zajednice: moderna nacija i nacija-država. S njezinom međutim pojavom, s pojavom moderne nacije i nacije-države tog europskog tipa, u kojoj vlada dominantna etnija i/ili većinski narod, započinju, o tome nema sumnje, mnoge napetosti i radikalni sukobi: etnički i nacionalni, i kulturni i socijalni, međunarodni i mnogi drugi.

U svakom slučaju, taj europski tip moderne nacije i nacionalne države (nacije-države) nastaje i razvija se u vrlo složenim procesima modernizacije i transformacije i integracije: međusobnim povezivanjem, ujedinjavanjem ili udruživanjem svih dijelova i svih segmenata jednoga naroda u posve novu cjelovitu nacionalnu zajednicu. Ta nova nacionalna zajednica potpuno slama tradicionalne ljudske zajednice i tradicionalnu kulturu u regijama i pokrajinama. Neke osnove tih zajednica i sustava (jezika, kulture, politike, privrede, prava, komunikacije itd.) počeli su se razvijati, na različitim razinama u prednacionalnom razdoblju, dakle prije pojave moderne i modernog društva.

Ali će se sve te zajednice i institucije i svi ti društveni sustavi tek u epohi moderne i modernoga društva postupno modernizirati, integrirati i pojaviti u novom obliku. A to znači da će horizontalno (postupnom integracijom) obuhvatiti cjelokupan etnički i politički prostor jednoga naroda, a vertikalno sve njegove društvene strukture: dakle, cjelokupno njegovo stanovništvo. Prema tome, proces modernizacije i transformacije i integracije počinje tek primjenom modernosti: tek tada počinje, u pojedinim sredinama, nova organizacija tih modernih zajednica i društvenih sustava.²⁵⁷

Osim toga, epoha moderne i moderno društvo utemeljili su i razvili posve novi model *političkog poretka* i donose novi društveni i pravni sustav, posve nove poretke (pravni, politički, državni, institucionalni, socijalni, privredni itd.) koje su izgradili na prirodno-pravnoj teoriji, iako se mnogi narodni nisu odrekli posebne pravne tradicije svoje zemlje. Zato je to moderno građansko društvo ujedno i političko društvo. A u europskoj se sredini ostvaruje u obliku novog sustava: sociopolitičkog, sociokulturnog, socioekonomskog i sociopravnog, u vladavini

²⁵⁷ Berger 1986; Berger 1995; Wallerstein 1986; Berend-Ránki 1996; Habermas 1969; Habermas 1988; Vattimo 1991; Luhmann 1968; Luhmann 1999; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

prava, pravne države, parlamentarizma, zakonodavne vlasti i nacionalnog suvereniteta, napose tijekom izgradnje nacionalne države europskoga tipa u kojoj se sve to pojavljuje. Prema tom europskome modelu izgradile su se sve moderne nacije u Europi, pa dakako i moderna hrvatska nacija.

Nužno je dakle razlikovati integracijske osnovice, koje donosi epoha moderne, od integracijskih procesa, koji nastaju ostvarenjem projekta moderne i modernoga društva. A najsnažnije **integracijske procese**, koji nastaju u tijeku primjene modernosti, a time i modernizacije i transformacije zemlje, europski narodi ostvaruju unutar ovih područja:

a) *Političke integracije i/ili integracije modernoga političkoga sustava:*

Nositelj političke integracije je moderni politički sustav modernog društva, a napose političko-administrativni i institucionalni sustav. Tu političku integraciju pojedini narodi ostvaruju u tijeku modernizacije cjelokupnoga političkoga sustava koji donosi moderno građansko društvo, njegovom homogenizacijom, modernizacijom i postupnim okupljanjem svih političkih organizacija i institucija, modernizacijom i organizacijom političke zajednice, putem nove trodiobe vlasti, političkih stranaka, modernog izbornog sustava, sustavom parlamentarizma i političke demokratske javnosti, putem nacionalnog suvereniteta itd. To je europski model modernog političkog sustava, koji je kompatibilan tom modernom društvu: modernomu građanskom, civilnom, kapitalističkom i industrijskom društvenom svijetu života, koji od kraja 18. stoljeća potpuno mijenja i transformira cijelu Europu.

Taj je europski model (politički sustav modernoga građanskog društva i političke integracije) prihvaćen i u Hrvatskoj već za revolucije 1848.–49. godine i na njemu se od 1860./61. godine dalje razvijao politički pokret i moderna hrvatska nacija.

Ta se politička integracija postiže, u svakoj sredini napose, i putem ostvarenja nacionalnih političkih programa, ciljeva i ideja, modernizacijom tog sustava.

Posebno se ta politička integracija postiže horizontalnom integracijom: političkim i teritorijalnim ujedinjenjem svih pokrajina i svih regija, a time i modernom organizacijom cjelovite političke zajednice i nacionalne države.²⁵⁸

b) *Ekonomске integracije ili integracije modernoga privrednoga sustava, a nastaje:*

Razvojem kapitalističke privrede i robno-novčanih odnosa.

Stvaranjem slobodnoga jedinstvenoga nacionalnoga tržišta.

Razvojem i modernizacijom privrede, kapitala, novčarskih zavoda i banaka.

²⁵⁸ O Hrvatskoj: Korunić 1998; Korunić 1999; Stančić 1998; Gross 1985; Gross-Szabo 1992.

Industrijalizacijom i tehničkim razvojem zemlje.

Modernizacijom i ekonomskom homogenizacijom zemlje.²⁵⁹

- c) *Kulturne integracije i/ili integracije sustava moderne kulture, a nastaje:*
Razvojem i modernizacijom školstva, općeg obrazovanja i pismenosti; unutar sociokulturnog sustava, izgradnjom tog visokokulturnog sustava.
Razvojem novog/modernog književnog jezika, jezika književnosti, znanosti, pismenosti i obrazovanja, napose utemeljenjem i organizacijom nove/suvremene znanosti i umjetnosti i izgradnjom visoke građanske kulture uopće.
Organizacijom nacionalnih kulturnih, znanstvenih i obrazovnih institucija.
Stvaranjem novih kulturnih vrijednosti prema europskim standardima.
Utemeljenjem posve novih integracijskih kulturnih nacionalnih osnovica.
- d) *Društvene integracije ili integracije sustava modernoga društva, a nastaje:*
Općim građanskim slobodama i demokracijom.
U svakoj sredini napose, općim slobodama, jednakosti i ravnopravnošću svih ljudi = vertikalna i/ili socijalna integracija.
Različitim razinama (unutar jednog poretka) unutrašnje integracije: unutrašnjom povezanošću, solidarnošću i integracijom, koja se na najvećoj razini postiže tek u socijalnoj zajednici modernoga građanskoga društva.²⁶⁰

Taj posve novi integracijski društveni svijet života stvara moderno društvo: moderni politički sustav, nacionalni suverenitet, modernu industrijalizaciju, a time i industrijsku privredu u cjelini, kapitalističko poduzetništvo i novi industrijski kapital, organizaciju nacionalnog tržišta, modernu poljoprivredu, modernu visoku građansku kulturu i obrazovni sustav, komunikacijski sustav itd. Taj novi/moderni svijet nije dopuštao postojanje međusobno odvojene tradicionalne zajednice, regije i pokrajine: da bi taj projekt uspio, bilo je nužno postići sveopću integraciju na razini moderne i cjelovite nacionalne zajednice. Posve je dakle jasno da takvi sveobuhvatni procesi modernizacije ↔ transformacije ↔ integracije nastaju tek postupnim ostvarenjem projekta moderne, tek unutar modernog društva i modernih društvenih sustava.

Svi ti procesi modernizacije i transformacije i integracije – procesi izgradnje novoga svijeta, kada neki narod utemeljuje nove socijalne i sistemske integracijske osnovice, a to su ujedno i nacionalne integracijske osnovice, koje postupno okupljaju sve segmente jednog naroda u nacionalne cjeline – nužno utječu na izgradnju moderne nacije i nacije-države kao nove etničke/ljudske zajednice. Nema dakle spora da se tek tada, u razdoblju moderne i modernoga

²⁵⁹ O Hrvatskoj: Gross 1985; Gross-Szabo 1992. i literaturu u tim knjigama o privrednom razvoju.

²⁶⁰ Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1998; Berger 1995; Parsons 1991; Luhmann 1999.

društva, nacija formira kao nacionalna zajednica i nacionalna država ili nacija-država. A to je, kako smo upoznali, europski model: modernosti i modernog društva i moderne nacije.

U tijeku tog razvoja prisutna je još jedna razina integracije: na području izgradnje posve novih/većih zajednica. U procesu formiranja moderne nacije kao nove ljudske zajednice, kako je rečeno, ključnu ulogu ima modernizacija tog svijeta života u nastajanju i njegova integracija kao proces dugoga trajanja. Sveobuhvatna integracija (modernizacijom) nastaje u procesu u kojem se svi dijelovi, sve regije i pokrajine i svi segmenti jednoga naroda udružuju u nove *homogene nacionalne cjeline* i/ili nacionalne kolektivitete: ujedinjuje se, i međusobno povezuje u nove kolektivitete, ono što je unutar jednog etnosa/naroda bilo stoljećima razjedinjeno. Ali sada unutar posve novih zajednica i sustava i kolektiviteta. Prema tome, kada je riječ o naciji koja nastaje u epohi modernoga građanskoga društva, jasno je da je proces modernizacije i integracije i transformacije cjelokupnog (tradicionalnog svijeta) života jednog naroda potakao:

a) *Proces izgradnje novih integracijskih nacionalnih osnovica*

Na području književnoga jezika, građanske kulturne, kapitalističke privrede, kapitala, novoga političkoga sustava, institucija itd., koje su okupile i integrirale sve segmente jednoga naroda, sve njegove regije i pokrajine, unutar tih integracijskih nacionalnih osnovica, te njihovo povezivanje u posve nove cjeline, unutar cjelovite nacionalne zajednice; tada kod ljudi/aktera tih zbivanja nastaju novi identiteti.

b) *Proces integracije i homogenizacije mnogih zajednica*

Integracije posve novih ljudskih zajednica u nastajanju i razvoju: zajednice novoga književnoga jezika, kulture, znanosti i obrazovanja, političke i državne zajednice, ekonomske zajednice itd. i njihovo međusobno povezivanje ili integracije unutar šire nacionalne zajednice i moderne nacije i socijetalne zajednice.

c) *Proces integracije modernih društvenih sustava*

Integracije sustava moderne kulture, sustava moderne privrede, modernog političkog i državnog sustava, sustava obrazovanja, prava, vjere itd. u homogenu ili cjelovitu nacionalnu zajednicu, unutar modernoga građanskoga društva.²⁶¹

Prema tome, istodobno su postojale dvije razine integracije (koje nastaju u epohi modernosti i u tijeku modernizacije) *zajednica* i *društvenih sustava*: prvo, unutarnja integracija tih zajednica i društvenih sustava (njihova modernizacija ⇔ integracija na području književnog jezika, kulture, politike, države, privrede,

²⁶¹ Procesi integracije u modernom društvu nastaju na dvije razine: unutar modernih društvenih sustava i unutar modernih zajednica (jezika, kulture, privrede, politike, komunikacije itd.). Nositelji i socijalnih i sustavskih integracija, a time i svih ostalih, su društveni sustavi i zajednice života ljudi.

obrazovanja itd., ali i moderne socijetalne zajednice) koji su unutar sebe, unutar tih zajednica i sustava, integrirali mnoge nacionalne vrijednosti, organizacije, institucije, regije, pokrajine i tradicionalne zajednice i, drugo, integracija i/ili međusobno ujedinjenje tih zajednica i društvenih sustava unutar nove homogene nacionalne zajednice, unutar moderne nacije i nacije-države. Nacija i socijetalna zajednica ovdje se pojavljuju kao kompleksni sustavi i/ili kao šira okolina koja obuhvaća druge društvene sustave i zajednice u njoj.²⁶²

Zato sve te zajednice – npr. jezične, kulturne, obrazovne, političke, ekonomske, vjerske, etničke, subetničke, supkulturne itd. – napose njihovu izgradnju i razvoj u epohi modernosti, valja promatrati: (1) unutar šire narodne ili nacionalne zajednice u nastajanju; (2) unutar socijetalne zajednice modernoga građanskoga društva i (3) unutar modernih društvenih sustava, dakle sustava jezika, kulture, politike, privrede, prava, školstva i obrazovanja itd. A to znači, kako smo do sada mogli vidjeti, da su sve te zajednice i svi društveni sustavi i kolektiviteti međusobno povezani, da se u modernom društvu i u tijeku modernizacije novog svijeta društvenog života međusobno uvjetuju i dopunjuju. S tim da unutar nekog sustava (na primjer sustava moderne privrede ili sustava moderne kulture, ili modernoga političkoga i državnoga sustava itd.) može biti više tih zajednica koje znače i jesu temeljni okvir društvenog života ljudi.

To prema tome znači da i društvo i društvene sustave valja promatrati u paru s tim novim zajednicama i kolektivitetima (u modernom društvu) u kojima ljudi žive zajedno i dijele neke vrijednosti, interese, osjećaje itd. Taj bismo europski model mogli izraziti shemom: moderno društvo ⇔ društveni sustavi ⇔ ljudske zajednice ⇔ kolektiviteti ⇔ okolina. Na tom modelu nastaje moderna nacija i nacija-država.

Za svaku su međutim tu modernu zajednicu i te kolektivitete života ljudi važni procesi koji nastaju u tijeku *modernizacije* → *transformacije* → *integracije*, ali uz uvjet da sve te zajednice i kolektivitete promatramo u paru s nekim društvenim sustavom unutar modernog društva koje donosi taj cjelokupni moderni svijet, napose unutar moderne nacionalne zajednice (moderne nacije) i moderne socijetalne zajednice:

a) *Procesi horizontalne ili prostorne/teritorijalne integracije i homogenizacije:*

Taj se model modernizacije ⇔ transformacije ⇔ integracije ostvaruje (na primjer: kulturne zajednice i sustava moderne kulture te pismenosti i obrazovanja, ili političke zajednice i modernog političkog sustava, ili ekonomske zajednice i sustava moderne privrede itd.) širenjem iz centra i iz urbanih sredina na periferiju i u pojedine pokrajine, ali i na ruralna područja, i postupnim uključivanjem u tu zajednicu i taj sustav (npr. moderne ili suvremene kulture) cjelokupnoga etničkog i političkog prostora jednoga

²⁶² Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999.

naroda, svih njegovih dijelova i segmenata, stvarajući tako postupno i nacionalno jedinstvo i novu/cjelovitu nacionalnu zajednicu.

b) *Proces vertikalne i/ili socijalne integracije i homogenizacije:*

Ostvaruje se kada se u tu zajednicu i u taj kolektivitet i taj sustav (na primjer: kulturnu ili političku ili ekonomsku zajednicu i/ili sustav moderne kulture ili moderni politički i privredni sustav itd.) postupno uključe sve društvene strukture jednoga naroda, tj. cjelokupno stanovništvo na njegovu teritoriju bez obzira na njihovo podrijetlo. A to se postiže tek u demokratskom i modernom građanskom društvu, osnovanom na načelima jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi. Dok se to ne ostvari, ne može se na primjer izgraditi moderni politički i demokratski sustav, a onda ni moderna država ni moderno društvo, ni moderna nacija itd.

Važno je pritom imati na umu da ni jedna ta moderna zajednica života ljudi (ni jezična ni kulturna, ni vjerska ni ekonomska, ni politička ni etnička niti bilo koja druga) koja se formira unutar šire narodne i/ili nacionalne zajednice, i ni jedan taj moderni kolektivitet i ni jedan društveni sustav (ni kulturni ni privredni, ni politički niti bilo koji drugi) koji nastaje unutar modernog društva, ne mogu izdvojeno i sami za sebe i po sebi – ni ta zajednica života ljudi/stanovništva, u kojoj ljudi žive i djeluju zajedno, ni taj društveni sustav ni kolektivitet – preuzeti cjelovitu modernizacijsku i integracijsku ulogu, te transformirati (tradicionalni život stanovništva) i ujediniti u nove/veće cjeline i kolektivite koje u tome modernom svijetu imaju: moderna nacija i nova socijalna zajednica. Modernoj naciji i naciji-državi tu novu modernizacijsku i integracijsku ulogu omogućava europski model (moderno društvo, modernost, nacionalni suverenitet), a socijalnoj zajednici to omogućava sustav pravnih normi modernog društva.

U svakom slučaju, samo su te moderne zajednice (nacionalna i socijalna) u epohi moderne ujedinjavale i integrirale sve dijelove i segmente (jezične, etničke, kulturne, političke, teritorijalne, tradicionalne itd.) jednoga naroda u homogenu cjelinu, unutar moderne nacije ili u cjelovitu modernu političku zajednicu i modernu državu. Zato nije moguće, čak ni teorijski, zamisliti nastanak samo tzv. »kulturne nacije« ili »jezične nacije«, ili bilo koje druge na jednoj vrijednosti, unutar samo jedne posebne zajednice (npr. kulturne ili političke). Uostalom, te tvrdnje nisu znanstveno utemeljene.²⁶³

Tu dakle modernizacijsku ⇔ integracijsku ⇔ transformacijsku ulogu, kada se ostvaruje integracija i ujedinjenje nekog naroda u nacionalnu zajednicu, može imati: prvo, *moderna nacija* (to je europski model nacije koju je izgradio većinski narod unutar modernog društva i modernih društvenih sustava) i, drugo, *moderna socijalna zajednica*, a to je američki model »nacije« + demokratska država koja

²⁶³ Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Gross 1981; Gross 1985; Budak 1999; Stančić 2002; Cipek 2001. Nužno je o tome razviti kritičku znanost i temeljita istraživanja.

se formira kao pluralni svijet: i etnički i kulturni i vjerski, svijet koji predstavlja mnoštvo u svemu jednakih etnija, etničkih zajednica, etničkih skupina, različitih vjera i crkava itd.

Mogli bismo dakle zaključiti da postupnom primjenom modernosti i ostvarenjem projekta moderne nastaje (1) proces izgradnje modernog društva i modernih društvenih sustava (unutar novoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života) i ujedno (2) proces izgradnje i integracije moderne nacije i nacije-države. To su prema tome dva kompatibilna povijesna i društvena procesa. Pritom u modernom društvu i modernim društvenim sustavima, tijekom razvoja moderne, nalazimo dvije međusobno povezane razine *modernizacije i integracije* cjelokupnog života neke zemlje:

- a) proces *modernizacije* ↔ *integracije*
unutar svih modernih društvenih sustava i kolektiviteta (na području kulture, politike, privrede, prava, obrazovanja itd.) i unutar svih pojedinačnih zajednica (kulturne, jezične, političke, državne, ekonomske, obrazovne, socijetalne itd.) i
- b) proces *modernizacije* ↔ *integracije* ↔ *transformacije*
postupnom i trajnom modernizacijom i integracijom nastaje preobrazba i/ili transformacija: svih nacionalnih vrijednosti, svih zajednica, društvenih sustava, struktura, svih oblika svijesti i posebnih osjećaja, a onda i svih identiteta itd.

Već se dakle u samoj moderni, kako je rečeno, nalaze elementi koji upućuju na pojavu/procese modernizacije i integracije i transformacije modernog društva i moderne nacije. Međutim, u moderni se nalaze, kako smo vidjeli, i elementi iz kojih nastaje i postmoderna svijet. A rekli smo da je epoha postmoderne ujedno i postnacionalna epoha u nastajanju. Znači li to da se moderna nacija i nacija-država (europskog tipa) nalazi na putu nestanka? To je moguće samo ako u vidu imamo dosadašnje oblike nacije-države u kojoj su prevladavali: dominantni narod i njegova dominantna kultura, njegov dominantni položaj u toj nacionalnoj zajednici, svi nacionalni monizmi, nacionalne strukture »jednog« (jedan nacionalni vođa, jedan ideološki sustav, jedno mišljenje itd.), mnogi agresivni nacionalizmi, totalitarizmi, jednoulje itd., takva nacija-država u kojoj su sve »druge« etnije (subetničke zajednice, subetničke skupine i njihove supkulture) uvijek, u odnosu na dominantni narod i njegovu naciju, na »drugome« mjestu i uvijek imaju »drugi« identitet. To je stanje (u naciji-državi) u kojem nastaju napetosti i sukobi: etnički i kulturni i socijalni. U tom stanju nastaje trajna kriza identiteta. Europski narodi teško će prevladati to stanje moderne. Bit će to dug put nastajanja novog postmodernoga svijeta: radikalno pluralnog, racionalnog, umnog i moralnog.

Pa ipak, postoji uvjerenje da se svijet danas nalazi u procesu nastajanja epohe postmoderne, u kojoj bi postupno prevladala opća globalizacija (društva, političkog

sustava, kulture, novih tehnologija, multinacionalnog biznisa, komunikacije, sustava informacije itd.) te pluralizam kultura, tradicija, vjera, etnosa, etničkih skupina, napose koegzistencija raznorodnog, višetničkog, višekulturnog itd., ali i posebna briga za Čovjeka uopće, za probleme gladi i siromaštva, za suzbijanje etničkih sukoba i nasilja, za očuvanje prirode i ekosustava i planeta Zemlje itd. Može li to Čovjek ostvariti?

Taj projekt postmoderne, kao model i kao proces u kojem postupno nastaje novi postmoderne društveni svijet, potiče i proces prestrukturiranja modernog društva, napose industrijskog te nacije i nacije-države. Moderno bi građansko društvo preraslo u globalno, pluralno demokratsko društvo postmoderne. U tom bi novom svijetu, umjesto moderne nacije europskog tipa (u kojoj prevladava dominantni etnos/narod) i njezine nacionalne države (nacije-države), sve veću i ključnu ulogu imala postmoderna socijetalna zajednica u kojoj bi postupno prevladavali: kulturni i etnički pluralizam, koegzistencija raznorodnog, demokracija, globalizacija (napose: kulturna, obrazovna, tehnološka, ekonomska i demokratska) na svjetskoj razini, sustav normi i statusa i normativni sustav uopće utemeljen na prirodnom pravu i novoj/racionalnoj organizaciji globalnog svijeta u cjelini. Može li sve to čovječanstvo danas, nakon krize racionalizma i ujedno modernog društva uopće, ostvariti? Nije li to samo nova ideologija?

Uvjeravaju nas međutim da se može uočiti još jedan važan proces: u socijetalnoj zajednici postmoderne, identifikacija ljudi/aktera (u nekoj državi) bila bi na razini posebnog etnosa (etnički identitet), a ujedno i nadetnosna (politički i društveni identitet). Stanovnici neke države polazili bi od kulturne i etničke posebnosti, od etničkog i kulturnog identiteta, ali bi se identificirali i sa svijetom koji ih okružuje i unutar kojeg žive i rade: s političkom zajednicom, sustavom moderne demokracije, kulturnim i etničkim pluralizmom, demokratskim pluralnim društvom, globalnim ili svjetskim društvom, univerzalnim humanim načelima (prema načelu: svi ljudi dijele jedan isti planet Zemlju), općim razvojem, očuvanjem ekosustava i prirode u cjelini itd. Čovjeku danas, čini se, postaje jasno da se samo na tim univerzalnim sustavima može izgraditi život u nekoj zajednici koju valja uskladiti s cjelinom svijeta.

Nakon radikalne kritike epohe moderne i modernog društva, a onda i moderne nacije, ako Čovjek uopće može prihvatiti takvu kritiku i izgraditi posve novi svijet, onda nacija-država europskog tipa nema drugog izbora: prerastanje suvremene nacije-države u pluralnu socijetalnu zajednicu, uz razvoj globalnih sustava (novog demokratskog društva, racionalizacije svijeta, moderne tehnologije, pluralnog svijeta, internacionalnog povezivanja, očuvanja prirode i posebne brige za cjelinu ekosustava i planeta Zemlje itd.) put je s kojeg se ne može skrenuti, bez obzira na zastoje. Taj je put međutim proces dugoga trajanja. Sve se to neće postići ni lako ni brzo, ako nije već prekasno.

Međutim, ponavljamo, bez radikalne kritike i epohe moderne i modernog društva i modernih društvenih sustava, napose kritike nacije i nacije-države

europskog tipa i svih oblika neracionalnosti ovoga svijeta i narušavanja ekosustava, ne može se krenuti dalje u izgradnju boljeg svijeta: umnog, racionalnog, moralnog, pravednog, slobodnog. U tom slučaju, o tome nema spora, ako čovječanstvo kani prihvatiti te promjene, ako je danas sposobno da prihvati tu radikalnu kritiku i da se udruži oko rješavanja globalnih i/ili opće svjetskih problema svoga opstanka na ovom planetu (koji je ugrozio onečišćenjem zraka i vode i prirode, i narušavanjem ekosustava), onda se moraju mijenjati i sam Čovjek i taj tip nacije-države i nacionalni identiteti i identiteti uopće.²⁶⁴

7. Etnički i nacionalni identitet kao znanstveni problem

U drugom i trećem dijelu ove knjige bavimo se (1) teorijskim problemom identiteta i (2) istraživanjem različitih tipova društvenih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću, u stoljeću kada nastaju: moderne osnovice, osnovice modernog društva i moderne nacije. Iako u tom dijelu knjige temeljito raspravljamo o procesu identifikacije i nastanku različitih identiteta, ipak valja i ovdje, uz problem izgradnje moderne hrvatske nacije, iznijeti osnovne probleme znanstvenog istraživanja etničkog i nacionalnog identiteta, a time dakako i probleme istraživanja etničkih struktura stanovništva u nekoj zemlji, odnosno probleme istraživanja spomenutih ključnih životnih struktura tog stanovništva.

Kako smo već pokazali, u društvenim se znanostima istraživanja o podrijetlu, integraciji i izgradnji moderne nacije i nacije-države, a time i o etničkim i nacionalnim identitetima, uglavnom temelje na dva znanstvena modela:

a) Prvo, na modelu u kojem se naglašavaju **subjektivni doživljaji nacije**:

Prema tom modelu, nastanak nacije najuže se veže uz tzv. **nacionalnu svijest i nacionalizam**, njihovu pojavu, razvoj i djelovanje. U tom smislu, ističe se i proučava: nacionalna svijest (individualna, grupna i kolektivna), nacionalni sentiment, tj. psihološka stanja (»osjećaji« i proživljavanje) vezana uz naciju, posebne psihičke konstitucije i/ili sustavi (nacionalna volja, nacionalni karakter i nacionalni duh itd.) te kolektivno nacionalno ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, a napose etnički, nacionalni i kulturni identitet, nacionalnost te ideje i načela o naciji itd. U tome je pristupu, kako smo rekli, stalno prisutan mit o samorazumljivosti nacije i nacionalizma i nacionalnog identiteta.

Sve je to područje psihičkih sustava: pojava i razvoj individualne, grupne i kolektivne svijesti i nesvijesti vezane uz naciju. Međutim, s gledišta područja istraživanja, nužno je pritom razlikovati: (1) organizaciju i samoodržavanje tih *psihičkih sustava*, koji počivaju na ljudskoj svijesti i nesvijesti i (2) organizaciju i samoodržavanje *društvenih sustava* i novih

²⁶⁴ Usp. o tome: Kemper 1993; Kalanj 1994; Korunić 1998; Korunić 1999; Supek 1996.

kolektiviteta, koji znače svijet života stanovništva u zemlji. Drugim riječima, kada proučavamo izgradnju moderne nacije i identiteta, valja razlikovati strukturu *psihičkih sustava* (unutar kojih se nalazi ljudska svijest, a onda i etnička i nacionalna ili bilo koja druga, koja se konstituira na osnovi svijesti, a ne svijeta života) od strukture i organizacije *društvenih sustava* koji tvore svijet realnosti. A modernu naciju i naciju-državu izgrađuje taj svijet života stanovništva i realnost: sustav moderne kulture, politički i državni sustav, moderni ekonomski sustav, sustav prava, komunikacijski sustav itd.²⁶⁵

Na toj razini (psihičkih sustava: svijesti, »osjećaja« i subjektivnih doživljaja nacije) nastaju različiti nacionalni identiteti: individualni, grupni i kolektivni. Ti se identiteti, kada je riječ o dalekoj prošlosti, često u društvenim znanostima pretjerano generaliziraju. U tom je pogledu iskazana velika nekritičnost. Ali ne postoje ni temeljita istraživanja o tome. To jednako vrijedi, kako ćemo vidjeti, i za istraživanje mnogostrukih društvenih identiteta u hrvatskoj prošlosti.

Potrebno je ovdje napomenuti da znanstvenici, koji slijede ovaj model, nisu jasno odredili ni predmet/područje istraživanja niti su potražili relevantne povijesne izvore na kojima bi temeljili svoje teze. No o tome više kasnije.

- b) Drugo, na modelu u kojem se imaju u vidu nacionalni sentiment i/ili psihički sustavi, ali se poglavito proučavaju **objektivni činitelji** (svijet realnoga života: ljudskih zajednica i ljudskog društva i životnih struktura stanovništva u nekoj zemlji), a time i proces konstituiranja i integracije i transformacije i **naroda i moderne nacije i nacije-države**. Tada dakako nastaju i posve drugačiji procesi samoidentifikacije ljudi i drugačiji identiteti. U tom slučaju, istraživanje podrijetla i strukture i razvoja jednoga (moderne nacije i nacije-države) i drugoga (etničkih i nacionalnih identiteta) lako možemo provjeriti na dokumentima.

Prema tom modelu, pojava i razvoj **naroda**, kao i organizacija njegove *narodne zajednice*, te transformacija njegova tradicionalnog društva i života stanovništva uopće, a time i izgradnja **moderne nacije i nacije-države** i etničkih i nacionalnih identiteta unutar modernog društva dugotrajan je proces koji još nije završen.

Modernoj naciji i naciji-državi, kako smo vidjeli, uvijek prethodi određeni narod i njegov dugotrajan razvoj u povijesti. To znači da se taj narod na svom prostoru organizirao na mnogim područjima života unutar narodne zajednice, koja se zatim – pod utjecajem objektivnih činitelja (modernizacije svijeta života unutar modernog društva), a to su konkretne povijesne i društvene promjene – polako mijenja i transformira u posve novu nacionalnu zajednicu,

---

²⁶⁵ Nacionalna svijest, o kojoj govore mnogi znanstvenici koji proučavaju proces etničke i nacionalne identifikacije, dio je psihičkih sustava koji imaju dva dijela: svijest i nesvijest. Taj drugi dio (nesvijest: a to je stanje koje iskazuju mase i razni agresivni nacionalizmi spram »drugih« i spram nepripadnika istom narodu) uglavnom se ne proučava. To je veliki nedostatak u proučavanju tih složenih problema.

u modernu naciju. Mijenjaju se i transformiraju istodobno i etnički i kulturni i mnogi drugi identiteti.

Na izgradnju moderne nacije i nacije-države, a time i na izgradnju nacionalne i socijetalne zajednice u modernom društvu, kao i na izgradnju etničkih i nacionalnih identiteta, utječu mnoge vrijednosti u njihovoj međusobnoj interakciji, a pojavljuju se kao nove strukture (unutar novih društvenih sustava i ljudskih zajednica) i nove integracijske nacionalne osnovice na području književnoga jezika, nove građanske kulture, modernog političkog i državnog sustava, moderne privrede, kapitalizma, modernog školstva i obrazovanja, prava, sudstva, uprave, tradicije itd.

Nositelji tih novih vrijednosti, koje nastaju tijekom izgradnje modernog društva, a time i u procesu modernizacije ↔ transformacije tradicionalnog društva, mnoge su nacionalne institucije i životne zajednice ljudi (unutar šire nacionalne zajednice) i moderni društveni sustavi: kulture, privrede, države, uprave, sudstva itd.

Prema tome modelu, moderno društvo i moderni društveni sustavi, a napose procesi modernizacije i transformacije i integracije svijeta života (društvenih sustava, ljudskih zajednica, institucija i organizacija) omogućili su izgradnju moderne nacije i nacije-države, ali i svih identiteta i »osjećaja« vezanih uz nju. Drugim riječima, moderno društvo i moderni društveni sustavi (napose politički, kulturni, privredni, sustav obrazovanja i komunikacije itd.) mijenjaju i izgrađuju svijet toga modernog života i stvaraju modernu naciju i naciju-državu i utječu na proces identifikacije ljudi/aktera s tim novim svijetom. To su trajni procesi promjena.

Nacija je dakle nastala i razvila se (kao posve nova ljudska/etnička zajednica) u epohi moderne i modernog društva i na osnovama modernih društvenih sustava, u tijeku dugotrajnih procesa modernizacije i transformacije i integracije, kada nastaje preobrazba narodne zajednice u cjelovitu nacionalnu zajednicu i zatim u naciju-državu. A to je, kako smo vidjeli, europski model nastanka moderne nacije. Ali tada valja pratiti i nastanak posve novih i mnogostrukih identiteta.

Prema tome modelu nastala je i moderna hrvatska nacija. A to znači da je to moderno društvo, i sve što je vezano uz njegovu izgradnju u hrvatskoj sredini, utjecalo (1) na izgradnju posve nove ljudske zajednice (hrvatske nacije) i (2) na proces samoidentifikacije, na stvaranje mnogih identiteta u tom razdoblju. Tada nastaju i neprekidno se mijenjaju mnogostruki identiteti, drugačiji negoli ikada prije, jer nastaje i posve novi svijet života stanovništva unutar modernog društva.

To su, na prvi pogled, dva posve različita znanstvena modela u proučavanju fenomena nacije i etniciteta i etnosa uopće i fenomena identiteta napose. No, imaju li oni ipak dodirnih elemenata? Imaju, svakako. Ne smijemo zanemariti ni jedan ni

drugi model. Oba modela valja imati u vidu i moramo ih primijeniti u istraživanju složenih problema podrijetla i razvoja naroda i moderne nacije i nacije-države (a to je područje ljudskih zajednica i ljudskog društva u nekoj zemlji) i ujedno fenomena identiteta i samoidentifikacije (a to je područje psihičkih sustava). Ali samo ako nam je jasno što želimo istraživati i na kojim dokumentima: fenomen nacionalizma i posebne »osjećaje« vezane uz tu naciju ili izgradnju moderne nacije i nacije-države (njezino podrijetlo i procese modernizacije i transformacije i integracije) preko njezinih objektivnih činitelja, ne zaboravljajući dakako da naciju prate i nacionalni sentiment i posebni »osjećaji«. Sve to dakako utječe i na istraživanje etničkih i nacionalnih identiteta. Štoviše, oni moraju biti u središtu svih tih istraživanja: i društva i naroda i nacije i nacije-države. Nužno je međutim učiniti kopernikanski obrat u tom istraživanju: i s gledišta izbora područja/predmeta istraživanja i kritičnosti i znanstvenih modela i teorija.

Postoji dakle jedno područje istraživanja – koje je najuže vezano uz razvoj etnosa i etniciteta uopće, napose uz pojavu i razvoj naroda i nacije, uz formiranje narodne zajednice i uz njezinu transformaciju u nacionalnu zajednicu, ali i uz pojavu i razvoj nacionalnih sentimentata – koje nikako ne smijemo zanemariti, pri čemu moramo primijeniti oba znanstvena modela, a to je: **oblikovanje i razvoj i transformacija etničkih i nacionalnih identiteta**, ali i svih drugih društvenih identiteta.

Drugim riječima, postoji jedno područje – vezano uz proces izgradnje moderne nacije i nacije-države, koje međusobno povezuje (1) psihičke sustave, čija je osnova svijest i nesvijest i (2) svijet realnoga života stanovništva, svijet ljudskih zajednica i ljudskog društva – a to je *proces samoidentifikacije* (individualne i grupne i kolektivne) tog stanovništva, a time i proces *formiranja identiteta*: kulturnog, jezičnog, političkog, državnog, vjerskog, etničkog, nacionalnog, društvenog itd.

Međutim, za sve je to, za istraživanje tih mnogostrukih društvenih identiteta kod nekog naroda, pa i kod hrvatskoga naroda, nužno potražiti relevantne povijesne izvore, a ne slijediti mit o samorazumljivosti nacionalnih identiteta i pretjerano ih uopćavati. U tom slučaju moramo (1) odrediti područje/predmet istraživanja, a to su prije svega životne strukture stanovništva – etničke i kulturne, jezične i obrazovne, ekonomske i socijalne i (2) potražiti relevantne povijesne izvore o kojima govorimo u ovoj knjizi.

No, što je etnički i nacionalni identitet? Je li to područje istraživanja prisutno u našoj povijesnoj znanosti i, napokon, kako ga proučavati? Ubrajaju li se etnički i nacionalni identiteti (individualni i grupni i kolektivni) u red nacionalnih sentimentata, tj. u red subjektivnih doživljaja nacije i nacionalizma, a to su psihički sustavi, ili u red objektivnih pokazatelja identiteta naroda, nacije i nacionalne zajednice, nacije-države i njezine kulture, jezika, vjere itd.? O tome više u drugom dijelu knjige. Ovdje ukratko.

Prvo, o **identitetu uopće**: identitet (identitas, identité, identity, Identität) je istovjetnost, ono što je potpuno isto, a to je, prvo, odnos po kojemu je, u različitim okolnostima i razdobljima, nešto jednako sa samim sobom i, drugo, kad je riječ o etnosu i etnicitetu uopće, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba i/ili jedan čovjek razlikuje od bilo koje druge osobe ili drugoga čovjeka (osobni opis, prezime, ime, vjerovanja, ideje itd.) ili da se etnička skupina ili zajednica (narodna, nacionalna, kulturna, politička itd.) razlikuje od bilo koje druge skupine ili zajednice itd.

Drugo, o **etničkom i nacionalnom identitetu**: prema toj općoj definiciji, etnički i/ili nacionalni identiteti bili bi, prvo, odnos po kojemu je (u različitim okolnostima i razdobljima) jedna osoba, neka skupina, etnička i nacionalna zajednica jednaka sa samom sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba, neka etnička skupina i/ili nacionalna zajednica ili nacija razlikuje od bilo koje druge.

Prema tome, jasno je da je to iznimno važno područje istraživanja, a obuhvaća sva razdoblja, od prvih početaka čovjekove povijesti do suvremenosti. Taj je problem (istraživanja identiteta stanovništva: osoba, društvenih grupa, etničkih zajednica, naroda i nacija, ali i njihovih jezika, kultura, zajednica, društava, političkih sustava, regija, teritorija, identiteta prvoga i identiteta »drugoga« itd.), istraživanja dakle podrijetla i razvoja naroda i modernih nacija i nacija-država, raznih nacionalizama i nacionalnih identiteta, i svih pojava vezanih uz taj novi svijet u nastajanju i promjenama, dugo prisutan u društvenim znanostima u svijetu i o tome postoji golema literatura.²⁶⁶

Na žalost, u hrvatskoj historiografiji, ali i u drugim društvenim znanostima, još uvijek tomu nismo posvetili dovoljnu pozornost. To je golemo područje istraživanja i neobično je važno za povijest hrvatskoga naroda. Postoje međutim velike teškoće u istraživanju etničkog i nacionalnog identiteta u našoj prošlosti. O tome raspravljamo u drugom dijelu ove knjige. Ovdje uzimamo primjer iz 19. stoljeća.

Oblikovanje etničkog i nacionalnog identiteta (i individualnog i grupnog i kolektivnog) u 19. stoljeću u Trojnoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) bilo je iznimno složeno, ali je još složenije njihovo istraživanje. Kako ćemo vidjeti, o tome ne postoje temeljita istraživanja. To je velikim dijelom zanemareno. Ovdje donosimo samo osnovne znanstvene probleme o tome, vezane uz pojavu hrvatske nacije.

Prije svega, uz oblikovanje etničkog i nacionalnog identiteta moramo uvijek promatrati i formiranje/transformaciju etničkih zajednica: od naroda do moderne nacije i nacije-države. Međutim, oblikovanje etničkih zajednica, napose naroda i moderne nacije, i etničkog i nacionalnog identiteta bilo je u

²⁶⁶ Usp. o tome: Smith 1991; Smith 1998; Baron 1960; Barth 1969; Delanoi 1991; Bell 1974; Poutignat 1997; Tilly 1975; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001. i opsežnu literaturu u tim knjigama.

Hrvatskoj vrlo složen i dugotrajan proces. Prvo, u njoj se oblikovalo više etnija: to je stoga bila pluralna etnička i kulturna zajednica i pluralno društvo. Drugo, nužno je stoga istražiti »koncentrične krugove« tih etnija i etničkih identiteta, te na taj način odrediti najvažniji »krug« ili čelni/dominantni položaj etnije koja ima najveći broj stanovništva, koja u svojim rukama ima unutrašnju upravu, koja stječe i posjeduje nacionalni suverenitet te moć (političku, ekonomsku, administrativnu itd.), koja je nametnula svoj jezik kao javni i komunikacijski jezik, koja je nametnula svoj sadržaj visoke građanske kulture u odnosu spram drugih subetničkih skupina i supkultura. A na hrvatskom etničkom i političkom prostoru u 19. stoljeću, kada se izgrađuje moderna hrvatska nacija, ta dominantna etnija bio je hrvatski narod. Zahvaljujući tom položaju i modernosti, hrvatski se narod tada transformira, prema europskome modelu moderne nacije, u modernu hrvatsku naciju. Upoznajmo, s gledišta znanstvenog problema, najvažnije tipove etničkih i društvenih identiteta koji u 19. stoljeću nastaju u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji).²⁶⁷

Moramo najprije odgovoriti na pitanje: prvo, kada stanovništvo u Hrvatskoj (u hrvatskim pokrajinama) u 19. stoljeću počinje javno iskazivati mnogostruke identitete (etničke, vjerske, jezične, regionalne, pokrajinske, profesionalne, socijalne itd.); drugo, jesu li ta iskazivanja identiteta vezana uz modernost i modernu upravu; treće, postoje li o svemu tome relevantni dokumenti; četvrto, jesu li znanstvenici u svom istraživanju nacionalnih identiteta u hrvatskoj prošlosti koristili te povijesne dokumente.

S gledišta kritičke znanosti, teško je ako ne i nemoguće raspravljati o etničkom identitetu ljudi/stanovništva u dalekoj prošlosti, ako za to nemamo relevantnih povijesnih dokumenata. Kakav su identitet (etnički, vjerski, politički, kulturni ili bilo koji drugi) iskazivali ljudi u dalekoj prošlosti, u antičkom svijetu ili u srednjem vijeku, o tome možemo zaključiti samo na temelju vanjskih/materijalnih činitelja: možemo na primjer utvrditi da su ljudi (pojedinci ili grupe ili elite ili staleži itd.) pripadali određenoj vjeri ili kulturi ili pokrajini ili državi itd., ali ne možemo znati kakve su osjećaje pritom imali, niti upoznati njihovu unutrašnju/emotivnu samoidentifikaciju s tom vjerom ili kulturom ili državom, jer o tome nemamo relevantnih dokumenata. I tu nastaje problem koji nije lako riješiti. Kada je riječ o različitim identitetima ljudi u dalekoj prošlosti, moramo se dakle držati tih vanjskih/materijalnih činitelja. Tako da, kada govorimo na primjer o hrvatskom identitetu u prošlosti, u srednjem ili u ranom novom vijeku, onda je riječ o tom vanjskom/materijalnom identitetu: možemo samo utvrditi da neki čovjek ili neka grupa ljudi pripadaju nekom gradu ili nekoj vjeri ili kulturi ili regiji u Hrvatskoj.

Međutim, u 19. i 20. stoljeću, u tijeku izgradnje modernog društva i moderne države (uprave, sudstva, poreznog sustava itd.) i državne regulative, nastaju

²⁶⁷ Ovdje donosimo samo osnovne tipove identiteta vezane uz problem proučavanja izgradnje moderne hrvatske nacije. Opsežnije o tome, kako smo napomenuli, u drugom i trećem dijelu ove knjige.

brojni oblici javne samoidentifikacije stanovništva: nastaju dakle jezični, vjerski, etnički, socijalni, regionalni i drugi identiteti. Svjedočanstva o tome sadrže: popisi stanovništva, sudski spisi, osobni dokumenti ljudi, dokumenti o upisu učenika u osnovne i srednje škole, dokumenti o upisu studenata na sveučilišta, matične knjige itd.

Prvi popisi stanovništva, koji nisu obuhvatili sve staleže i sve relevantne podatke o tom stanovništvu, pa stoga nije bio ni moderan niti sveobuhvatan, provode se u nekim dijelovima Habsburške monarhije 1754. i uz neke korekture 1771. godine, a zatim se nastavljaju do početka 19. stoljeća. Prvi moderni službeni popisi stanovništva u hrvatskim pokrajinama, a time i početak javnog iskazivanja samoidentifikacije svih ljudi, provode se tek početkom druge polovice 19. stoljeća: 1851. i 1857. godine.²⁶⁸

Nakon toga, provode se više-manje redoviti popisi stanovništva. U tim popisima, uz druge dragocjene podatke, nalaze se različiti oblici samoidentifikacije stanovništva. Međutim, ovdje nas dakako prije svega zanimaju njihovi etnički i nacionalni identiteti. O tome raspravljamo u trećem dijelu knjige. Zato za sada o tome ukratko.

U popisnim obrascima iz 1850./51. godine nije se pitalo, kao u drugim popisima nakon toga, za materinski jezik stanovnika, nego za njihovu »narodnost«. I to je izazvalo silne probleme. »Zemaljski pregled pučanstva« u popisu iz 1851. godine ima rubriku za glavne »narodnosti« u hrvatskim pokrajinama: Hervate, Slavonce i Serbe. Nema sumnje da su se »narodnosti« određivale prema pokrajinskoj pripadnosti. *Hervati* su stanovnici kajkavske Hrvatske, *Slavonci* stanovnici Slavonije, dok je samo mali broj Srba iskazan pod srpskim »narodnim« imenom. Zatim u tom popisu slijede manje »narodnosti« (kao etničke grupe) u hrvatskim pokrajinama: Nijemci, Mađari, Slovenci, Židovi, Česi, Cigani, Slovaci, Talijani, Rusini, Poljaci, Dalmatinci, Moravci itd.²⁶⁹

To je prvo javno/masovno iskazivanje etničkih identiteta (o pripadnosti pojedinim »narodnostima«) u Hrvatskoj. Međutim, kada je riječ o tom prvom službenom popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1850./51. godine, ključno je pitanje (1) tko je u tijeku popisa stanovništva, tj. na terenu, davao podatke o tim »narodnostima« i (2), s tim u vezi, jesu li ta iskazivanja etničkih identiteta autentična, a time i vjerodostojna.

Prema »Naputku« za popis stanovništva, koji je objavljen 10. rujna 1850. godine, u rubriku »narodnost« trebalo je upisati iskaz punoljetnih osoba, na primjer: Hervat, Slavonac, Nijemac, Mađar itd. Međutim, popisnici se na terenu tih uputa nisu držali, a nisu ni mogli. Prvo, očito je da upute za »narodnost« nisu bile jasne, a još su manje bile jasne stanovnicima tih pokrajina. Drugo, još

²⁶⁸ Usp. o tome: Gross 1985., 27-59; Greoss i Szabo 1992., 21-76.

²⁶⁹ Usp. o tome: Gross 1985; Gross i Szabo 1992; Gelo 1987; Matković 1873; Zoričić 1896; Vrbanić 1899; Korenčić 1979; usp. naše priloge na kraju knjige: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*.

uvijek je prisutna tradicija, koja je izražena i u stoljetnoj administrativnoj praksi i kod hrvatskih preporoditelja iliraca, a time i kod stanovnika, o regionalnoj pripadnosti: Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji itd. Treće, očito je da kod stanovnika Hrvatske, koji u većini žive na selu i masovno su nepismeni, još uvijek nije prisutna nacionalna identifikacija, već regionalna, vjerska i jezična.

Zato u popisu stanovništva 1857. godine nema više rubrike za »narodnost«. Iz bečkog je središta službeno objavljeno da se to učinilo zato jer su podaci o tome iz 1851. godine neupotrebljivi zato što ispitanici na terenu nisu znali odgovoriti na to pitanje. Možemo biti kritični prema toj izjavi, ali čini se da to nije daleko od istine. Ako znamo da je tada stanovništvo bilo masovno nepismeno, to nas ne treba čuditi.

Od 1857. godine provode se više-manje redoviti popisi stanovništva, uglavnom svakim deset godina (1870., 1880., 1890., 1900., 1910. itd.). Od 1857. godine, svi popisi stanovništva Hrvatske i Slavonije sadrže ove rubrike o pripadnosti (»razvrstbi«) »žiteljstva« prema (»po«): 1. materinskom jeziku (Muttersprache); 2. »vjeroispovijesti« (Konfession); 3. županijama, upravnim kotarevima i gradovima; 4. obiteljskom staležu; 5. socijalnom položaju, zanimanjima i zvanjima; 6. po rodnosti: »muške i ženske«; 7. pismenosti i obrazovanju; 8. »po rodnom kraju«, tj. razlikuju stanovnike koji su rođeni (»po rodnim zonama«) u Hrvatskoj i došljake itd.

Za etničku identifikaciju stanovništva Hrvatske, koju nalazimo u tim popisima, o čemu je ovdje riječ, najvažniji su podaci o pripadnosti vjeri (vjeroispovijesti) i materinskom jeziku. To su zapravo jedini podaci o etničkom identitetu. Budući da nema rubrike za »narodnost«, historičari su u određenju *nacionalne* pripadnosti stanovnika Hrvatske uzimali: jezik u kombinaciji s vjerom, a u određenju na primjer nacionalne pripadnosti Srba, budući da nije bilo rubrike za srpski jezik, uzimali su samo vjersku pripadnost (pravoslavlje: »grčko-iztočna vjeroispovijest«). No, kako ćemo vidjeti, to nije tako jednostavno, jer pripadnost »grčko-iztočnoj vjeroispovijesti« izjavljuju i grupe ljudi iz drugih etničkih skupina (npr. neki Mađari, Rusini i Nijemci) u Hrvatskoj, koje su u velikoj većini pripadale drugoj vjeroispovijesti (katoličanstvu, protestantizmu itd.). Prema tome, u određenju etničke/nacionalne pripadnosti tog stanovništva, a time i etničke samoidentifikacije ljudi, moramo biti vrlo oprezni. Ne smijemo tim podacima dati ono značenje koje nemaju, i u to unositi današnje shvaćanje nacije i nacionalnog identiteta. To je proces dugoga trajanja: izgradnje modernog društva i moderne nacije, pa tako i hrvatske nacije i nacije-države, a time i nacionalnog identiteta.²⁷⁰

U tim se popisima materinski jezik u Hrvatskoj naziva: najčešće »hrvatski ili srbski« i ponekad samo »hrvatski«. No, u originalu popisa stanovništva 1890. godine, koji se nalazi u Arhivu Hrvatske, za materinski se jezik uvodi rubrika:

²⁷⁰ Usp. o tome prilog na kraju knjige: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, tebele 16-36.

»hrvatski jezik« i »srbski jezik«, dakako uz druge »materinske jezike« kojim govore stanovnici etničkih manjima u Hrvatskoj (slovenski, češki, slovački, rusinski, mađarski, njemački, talijanski i drugi). Međutim, u objavljenom službenom popisu stanovništva (Statistički godišnjak I, 1913.) toga nema: ispuštena je posebna rubrika za hrvatski i posebna za srpski jezik, te se navodi uglavnom »hrvatski ili srbski jezik« i ponekad »hrvatski jezik«. Taj je zapravo podatak iz popisa stanovništva 1890. godina veoma značajan za istraživanje etničkog i nacionalnog identiteta u Hrvatskoj. U popisu iz 1890. godine, na primjer, manja skupina pravoslavaca Srba u Hrvatskoj, a za to imamo podatke za svako mjesto, izjavljuje da im je materinski jezik *hrvatski*, i obrnuto, postoji manja skupina katolika Hrvata koji izjavljuju da im je materinski jezik srpski. Iako sve to valja temeljito istražiti, jasno je da taj proces etničke identifikacije stanovništva nije bio jednostavan. To je vrlo zahtjevna i ozbiljna tema. Zato smo i poduzeli ovo istraživanje. O etničkom i nacionalnom identitetu u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću slijedi naša temeljita rasprava. A sada upoznajmo osnovne tipove društvenih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću.

U Hrvatskoj su preporoditelji, više generacija elita, razne interesne grupe, javni djelatnici i većina stanovništva (u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Istri) u 19. stoljeću, u raznim prigodama – popisima stanovništva, u osobnim dokumentima, svjedodžbama, u dokumentima o upisu u škole ili na sveučilište, sudskim spisima i tužbama, u molbama i zahtjevima, u službenim spisima, saborskim spisima, javnim glasilima, brojnim novinama i časopisima, brošurama itd. – iskazivali ove oblike identiteta:

1. **Hrvatski identitet** – koji je, u mnogobrojnim primjerima, odredila njihova:
  - a) *odanost hrvatskoj tradiciji*: političkoj, državnoj, državnopravnoj i kulturnoj;
  - b) *odanost hrvatskoj državnoj ideji, stoljetnoj hrvatskoj državnosti i hrvatskoj državnoj tradiciji*: Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) kao samostalnoj i cjelovitoj hrvatskoj državi u prošlosti;
  - c) *odanost i lojalnost hrvatskim političkim i državnim institucijama*: Hrvatskom saboru, banskoj časti, hrvatskoj vladi, upravi, sudstvu, školstvu, županijama itd.
  - d) *odanost i lojalnost hrvatskoj političkoj i državnoj zajednici*: teritorijalno i politički cjelovitoj Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) i kao zasebnoj političkoj zajednici i kao (ideji o) samostalnoj hrvatskoj državi;
  - e) *odanost i lojalnost programu o samostalnoj hrvatskoj državi*: programu o samostalnoj i teritorijalno cjelovitoj Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) sa svim njezinim političkim i državnim ins-

titucijama; samostalnoj hrvatskoj državi unutar (kon)federativno uređene Habsburške monarhije;²⁷¹

- f) *odanost i lojalnost hrvatskom političkom i državnom teritoriju*: koji obuhvaća sve hrvatske pokrajine, čiji je nosilac hrvatska državna tradicija;
- g) *odanost i lojalnost kulturnim vrijednostima*: tradiciji i novim vrijednostima, koji je stvarao i stvara hrvatski narod na svom povijesnom teritoriju;
- h) *odanost i lojalnost sredini u kojoj žive, unutar tog hrvatskog političkog i državnog teritorija*: upravi, institucionalnom poretku, institucijama, organizaciji rada, djelatnosti i poduzetništva, izvršavanju obveza i dužnosti, te organizaciji cjelokupnog svijeta života u hrvatskoj sredini.²⁷²

Zaključak: taj je **identitet** – zbog svoje izrazito životne orijentacije ljudi, koja je suvremenike poticala na organizaciju života, rada i djelatnosti u konkretnoj sredini unutar hrvatskoga prostora i hrvatskih pokrajina – oblikovao (1) ključne osnovice na kojima nastaje organizacija *hrvatske nacionalne zajednice* (nacije) i njezin identitet, (2) *hrvatski nacionalni identitet* i (3) socijetalnu zajednicu.²⁷³

2. **Opće slavenski identitet** – koji su u 19. stoljeću pojedinci iskazivali:

- a) zanimanjem za zajedničko slavensko podrijetlo svih slavenskih naroda te, s tim u vezi, isticanjem zajedničkih slavenskih rodoslovnih struktura;
- b) uvjerenjem o brojnosti Slavena i naglašavanjem njihove rasprostranjenosti;
- c) idejom o solidarnosti slavenskih naroda uopće;
- d) idejom i ideologijom o slavenstvu i slavenskoj solidarnosti.

Zaključak: pritom hrvatski preporoditelji, elite i mnoge generacije javnih djelatnika nisu mogli iskazati **odanost** i **lojalnost** ni jednoj konkretnoj zajedničkoj životnoj vrijednosti, koja bi obuhvatila sve Slavene ili sve slavenske narode jer su bili svjesni da Slaveni uopće nisu imali, i da je to nemoguće postići, jednu zajedničku državu, svima njima jednu

²⁷¹ Taj je moderni hrvatski program (o izgradnji modernog društva, moderne hrvatske političke zajednice i cjelovite hrvatske države u sklopu demokratske federativne Habsburške monarhije) u hrvatskoj javnosti prihvaćen već za revolucije 1848.–49. godine. Taj su temeljni nacionalni program, uz vrlo male razlike, prihvatile sve hrvatske političke stranke u Hrvatskoj u 19. stoljeću. Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Markus 2001.

²⁷² O svemu tome ima obilje izvora, od ilirskog pokreta do početka 20. stoljeća: programi iliraca, saborski spisi, brošure, leci, brojne novine i časopisi, popisi stanovništva itd. O tome više dalje u tekstu.

²⁷³ Usp. o tome: Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998a i b; Korunić 1999a i b; Šidak i drugi 1988; Šidak i drugi 1968; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1998.

cjelovitu i samostalnu političku zajednicu, jedinstveni književni jezik za sve slavenske narode, jedinstvenu suvremenu kulturu, jednu vjeru itd. Nisu se dakle mogli identificirati sa svijetom realnoga života. Taj je identitet bio i ostao na razini ideje i fikcije i ograničen na pojedine elite i grupe.²⁷⁴

3. Južnoslavenski identitet – koji su u 19. stoljeću iskazivali u obliku:

- a) ideja o solidarnosti i kulturnoj suradnji svih južnoslavenskih naroda;
- b) uvjerenja o postojanju zajedničkih slavenskih i južnoslavenskih rodoslovnih struktura i stoga (tog neodređenog) slavenskog zajedništva;
- c) ideja o stvaranju novih zajedničkih kulturnih osnovica (na području jezika i književnosti) oko kojih bi se u budućnosti udružili svi južnoslavenski narodi;
- d) programa o udruživanju južnoslavenskih naroda, a prvi takav program nastao je 1848. godine (o udruživanju ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom, unutar Habsburške monarhije).

Zaključak: hrvatski preporoditelji nisu mogli iskazati odanost ili lojalnost ni jednoj toj (južnoslavenskoj) konkretnoj životnoj vrijednosti, jer te vrijednosti u zbilji nisu postojale; njih su morali stvarati svi južnoslavenski narodi, a na tom području (stvaranja svima njima zajedničke kulture, političkog sustava, privrede, zajedničkih institucija ili novina i časopisa itd.) nisu učinili ništa konkretno, niti su to ni mogli. Zato se u zbilji ili svijetu realnoga života nije mogla pojaviti ni cjelovita južnoslavenska etnija (kao nova etnička/ljudska zajednica) niti se mogao izgraditi južnoslavenski etnički identitet, a još manje nacionalni identitet: on je tada bio i ostao fikcija, također ograničena na pojedince, pojedine elite i grupe.²⁷⁵

4. Ilirski i slovinski identitet – koji su u 19. stoljeću iskazivali u obliku:

- a) ideje o solidarnosti i suradnji južnoslavenskih naroda;
- b) uvjerenja da svi južnoslavenski narodi potječu i od starih/antičkih Ilira;
- c) svih onih osnova (o kulturnoj suradnji, o okupljanju oko jednoga književnoga jezika i književnosti itd.) koje su navodili i za južnoslavenski identitet.

Zaključak: kao i u slučaju južnoslavenskog identiteta, ni sada se u zbilji nije pojavila ni homogena ilirska i/ili slovinska etnija niti se mogao

²⁷⁴ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1998.

²⁷⁵ Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998.

održati ilirski identitet, koji čini svijet realnoga života. I taj je identitet tada bio fikcija. A ostao je fikcija zato jer, kako smo naveli, ništa u tom pogledu nisu uradili.²⁷⁶

5. Patriotski identitet – koji su u 19. stoljeću iskazivali na tri razine:

- a) identiteta s Trojednom kraljevinom (Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom) kao hrvatskom političkom zajednicom i kao hrvatskom državom;
- b) identiteta s ugarskom krunom kao zajedničkim kraljevstvom;
- c) identiteta s Habsburškom monarhijom kao zajedničkom državom.

Zaključak: taj patriotski identitet, koji su u hrvatskoj javnosti iskazivali u mnogim dokumentima u 19. stoljeću, bio je vezan (iskazan) uz organizaciju određene političke i državne zajednice, uz određeni institucionalni, politički, državni i pravni poredak. Zato takav (patriotski) identitet ne možemo naći ni na razini ilirske ni južnoslavenske, niti opće slavenske ideje ili ideologije.²⁷⁷

6. Regionalni identitet – koji su mnogi u 19. stoljeću iskazivali:

- a) pripadnošću (koju su stekli rođenjem ili boravkom) pojedinim hrvatskim pokrajinama: Hrvatskoj ili Slavoniji, ili Dalmaciji ili Istri;
- b) pripadnošću pojedinim regijama unutar hrvatskoga prostora;
- c) pripadnošću pojedinim hrvatskim naseljima, selima, općinama, gradovima, kotarevima i županijama itd.²⁷⁸

Zaključak: ni jedan taj regionalni identitet, kao ni cjelokupni svijet života u regiji ili pojedinoj hrvatskoj pokrajini, nije mogao preuzeti ulogu okupljanja ili integracije cjelokupnog hrvatskog naroda, svih dakle njegovih segmenata i regija u novu modernu nacionalnu zajednicu (naciju). Tu je ulogu mogao imati i imao je samo hrvatski identitet i time svijet života cjelovite Trojedne kraljevine.

7. Socijalni identitet – koji je odredila njihova pripadnost:

- a) određenom društvu, društvenim sustavima i svijetu društvenog života i
- b) određenoj profesiji ili društvenoj ili interesnoj grupi (u kulturi, obrazovanju, znanosti, političkoj sferi, ekonomskoj djelatnosti, bankarstvu, poduzetništvu itd.).

²⁷⁶ Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 1985; Stančić 1998; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998a i b.

²⁷⁷ Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Korunić 1989; Korunić 1992; Korunić 1998; Stančić 2002.

²⁷⁸ Kako ćemo vidjeti u drugom i trećem dijelu ove knjige, te oblike identiteta u hrvatskoj prošlosti, kao ni druge, nismo istražili. Neobično su važni za hrvatsku povijest i valja ih sustavno proučavati. Donekle su ti oblici regionalnih identiteta istraženi za Dalmaciju u 19. stoljeću, usp. Vrandečić 2002.

Zaključak: taj je socijalni identitet (u različitim oblicima) veoma važan jer je izgrađen unutar svijeta realnoga života: društvenog, socijalnog, institucionalnog, pravnog, političkog i državnog poretka. Napose su moderno društvo i moderni društveni sustavi u izgradnji i taj poredak (politički, pravni i društveni) utjecali i na socijalni status pojedinaca, grupa, elite i većine stanovništva i na formiranje njihova posve novog socijalnog identiteta, kao i na socijalnu integraciju tog stanovništva, ali i na integraciju tog sustava (socijalnog i društvenog) u cjelini. Zato je taj socijalni identitet veoma važan kada proučavamo podrijetlo i izgradnju moderne nacije. Ako dakle ne istražimo sve te oblike i sadržaje socijalnih identiteta stanovništva jednoga naroda, teško možemo upoznati izgradnju modernog društva i nacije. A o tome ima obilje obavijesti, napose u spomenutim popisima stanovništva.²⁷⁹

8. Društveni identitet – koji je odredila njihova pripadnost:

- a) određenom društvu ili društvenom sustavu u kojem su živjeli i
- b) određenim društvenim sustavima kao svijetu života, napose: sustavu prava, sustavu visoke kulture, sustavu modernoga književnoga jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, sustavu moderne komunikacije, političkom i državnom sustavu, sustavu moderne (industrijske i kapitalističke) privrede, sustavu etnosa itd.²⁸⁰

9. Vjerski identitet – koji je odredila njihova pripadnost:

- a) određenoj vjeri (na primjer: kršćanstvu, katoličanstvu itd.) i
- b) određenoj vjerskoj zajednici i crkvi.

Zaključak: moramo biti oprezni kada proučavamo vjerski identitet. On je bio vrlo životan u prošlosti. Pa ipak, na tom identitetu ne možemo osnivati zasebne etničke i nacionalne identitete, iako su s njima veoma povezani. Vrlo je složen odnos između vjernog i etničkog i/ili nacionalnog identiteta.

10. Kulturni identitet – koji je odredila njihova pripadnost:

- a) određenoj kulturi (općeeuropskoj, katoličkoj, svjetskoj itd.);
- b) nacionalnoj kulturi, kulturnim institucijama i kulturnoj tradiciji;
- c) novim sadržajima i oblicima kulture koju su sami stvarali i
- d) novoj/modernoj kulturnoj zajednici (novom književnom jeziku, književnosti, znanosti, obrazovnom sustavu, sveučilištu, akademiji znanosti

²⁷⁹ Na žalost, ni socijalni identiteti, koje su u 19. i 20. stoljeću iskazivali svi slojevi hrvatskoga naroda, još uvijek nisu ni na kojoj razini istraženi, iako o tome postoje određene predradnje.

²⁸⁰ Društveni identiteti nastaju na dvije razine: prvo, na razini ljudske (pojedinačne ili grupne) identifikacije s određenim društvom i društvenim sustavima i, drugo, na razini identiteta društva. A to znači identiteta cjeline života. Naravno da bez toga ne možemo upoznati izgradnju moderne nacije. Zato je važno da i te oblike mnogostrukih identiteta u hrvatskoj prošlosti započnemo istraživati.

i umjetnosti itd.) koju su u hrvatskoj sredini izgradili već u tijeku 19. i na početku 20. stoljeća;

- e) napose njihova pripadnost kulturnom pluralizmu, pripadnost europskoj kulturnoj i etničkoj različitosti, što su oni vrlo dobro znali i isticali.²⁸¹

Zaključak: Taj je (kulturni) identitet veoma važan kada je riječ o podrijetlu i integraciji hrvatske nacije. Ali uz uvjet da budemo kritični prema svemu tome. Prvo je nužno odrediti što je to kultura. Uz to, moramo imati na umu da tada, u 19. stoljeću kada u Hrvatskoj započinje izgradnja novih/modernih kulturnih sadržaja, postoje dvije razine kulture i dvije razine kulturnog identiteta: prvo, u svim hrvatskim regijama (u Slavoniji, Hrvatskom zagorju, Hrvatskom primorju, Istri, Dalmaciji, Vojnoj krajini itd.) postoji stoljetna različita tzv. *tradicionalna kultura* (predmoderna kultura: regionalna, pokrajinska, neknjiževni govorni jezik, različiti običaji, različiti načini svakodnevnog života, stanovanja, prehrane, stanovništvo u velikoj većini živi na selu i masovno je nepismeno itd.) na kojoj su utemeljene i tradicionalne ljudske zajednice i, drugo, postupno nastaje i izgrađuje se *suvremena moderna građanska kultura* i visokokulturni sustav, koji su počeli stvarati hrvatski preporoditelji već za vrijeme Hrvatskoga narodnoga preporoda prema europskome modelu. Taj visokokulturni sustav ili modernu građansku kulturu suvremenici su izgrađivali postupno: moderni književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, modernu književnost, novi obrazovni sustav, moderne osnovne i srednje škole i moderno sveučilište, akademiju znanosti i umjetnosti, kulturne i znanstvene institucije i kulturne nacionalne vrijednosti itd. Izgradnju visoke građanske kulture u Hrvatskoj, koja je bila uvjet za izgradnju moderne privrede, lako možemo pratiti. Poznate su nam sve etape tog razvoja. Ta je druga razina – moderna kultura i/ili visokokulturni sustav – prevladala i tu tradicionalnu kulturu i sve tradicionalne (regionalne i pokrajinske) zajednice. Ta je moderna kultura imala veliku ulogu u izgradnji moderne hrvatske nacije. Pa ipak, kako smo vidjeli, kultura i kulturna zajednica i/ili visokokulturni sustav uopće ne može preuzeti ulogu modernizacije ⇔ transformacije (tradicionalnog društva) → integracije cjelokupnog naroda i izgraditi modernu naciju kao cjelovitu nacionalnu zajednicu ili naciju-državu u modernom društvu. Zato i ovdje ponovo ističemo da ne postoji tzv. »kulturna nacija«, a još je manje postojao takav posebni srednjoeuropski model »kulturne nacije«. Svemu tome moramo konačno pristupiti s gledišta kritične znanosti. Jer je u protivnom nemoguće istražiti podrijetlo i izgradnju moderne hrvatske nacije.²⁸²

²⁸¹ Usp. Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992. i literaturu u tim knjigama.

²⁸² Tu koncepciju (o tzv. »kulturnoj naciji«) zastupaju: Cipek 2001. i Stančić 2002.

S tim dakako nismo iscrpili sve sadržaje i sve oblike određenja etničkog i nacionalnog identiteta. To smo opsežnije uradili, kako smo rekli, u trećem dijelu ove knjige. Ovdje smo to istražili s gledišta izgradnje moderne hrvatske nacije. Da bismo upoznali formiranje određenih identiteta, moramo proučiti, kako vidimo, njihove sadržaje ili osnovice na kojima su utemeljeni. No, i to je samo dio posla. Istodobno moramo istražiti izgradnju i razvoj određene etničke zajednice, narodne ili nacionalne zajednice, moderne nacije i određenog društva i svijeta života unutar kojih je neko stanovništvo živjelo, s kojima se pojedinci (kada je riječ o individualnom identitetu) ili razne grupe i elite ili jedan narod u cjelini (kada je riječ o kolektivnom identitetu ili o identitetu mnogih kolektiviteta) poistovjećuju. Unutar kojih ljudi žive i stvaraju, koje organiziraju i razvijaju: unutar zajednica života, društava i društvenih sustava. Tada je lako otkriti koja je od svih tih zajednica (npr. etnička, nacionalna, kulturna, politička, državna, vjerska, zajednica institucija, socijetalna zajednica itd.) bila životna i stvarna, a koja neživotna i nestvarna (na razini ideja i ideologija i fikcije). A fikcije i stoga razne ideologije, i razna načela sami po sebi – ako ostanu samo na ideološkoj i fiktivnoj razini, ako iza njih ne stoje konkretni životni uvjeti da ih ljudi mogu realizirati, te ako na taj način ostanu samo »prazno slovo na papiru« – ne stvaraju niti mogu stvoriti konkretne životne identitete i konkretni svijet života ljudi. Ne smije se ideologijama i fikcijama dati veća važnost nego što su je u povijesti imale. A upravo se to dogodilo: previše smo važnosti dali raznim idejama i ideologijama.

Drugim riječima, samo su konkretni i stoga životni identiteti (kulturni, politički, društveni, teritorijalni itd.) bili u funkciji izgradnje realnog svijeta života (književnoga jezika, visoke kulture, obrazovanja, političkog i državnog sustava, ekonomskog sustava itd.) unutar kojeg se izgradila i mogla izgraditi moderna nacija, pa dakako i moderna hrvatska nacija. Međutim, ako to imamo na umu, teško možemo prihvatiti kao istinite mnoge tvrdnje prema kojima je svijet ideja, ideologija i posebnih »osjećaja«, a time i svijet svih tih fiktivnih identiteta (koji se osnivaju na psihičkim sustavima svijesti) stvorio modernu naciju, a to su: ideja o naciji, jugoslavenska ideologija, nacionalno načelo i posebni »osjećaji« vezani uz naciju itd. Jer bi u tom slučaju – kada je riječ o hrvatskoj prošlosti u 19. stoljeću, u kojem su suvremenici, uz hrvatstvo, zagovarali mnoge ideje i posebne »osjećaje« o slovinstvu, ilirstvu, slavenstvu, južnoslavenstvu, austroslavizmu itd. i dakako na tome izgrađene posebne različite identitete – istodobno u hrvatskoj sredini i unutar Trojedne kraljevine nastajale i razvijale se mnoge nacije: i hrvatska i slovinska, i ilirska i južnoslavenska i austro-slavistička itd.

Na žalost, kako smo vidjeli, to se u našoj historiografiji pokušalo dokazati tezom da su u isto vrijeme u Hrvatskoj postojale dvije ideje nacije (hrvatska i jugoslavenska), da je istodobno u hrvatskoj javnosti u 19. stoljeću nastajao proces dviju »nacionalno-integracijskih ideologija« i stoga proces integracije dviju nacija (i hrvatske i jugoslavenske).²⁸³ Ako krenemo od svijeta realnoga

²⁸³ Šidak 1973; Gross 1981; Gross 1985; Gross i Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985.

života, onda nema sumnje da je hrvatski narod u 19. stoljeću, o čemu svjedoči povijest, unutar granica Trojedne kraljevine, tj. na svom etničkom i političkom prostoru, izgradio samo jednu naciju: modernu hrvatsku naciju. Želimo li prema tome istraživati izgradnju modernog društva i moderne nacije, pa dakako i moderne hrvatske nacije, nužno je izići iz svijeta ideja i ideologija (i ujedno iz svijeta psihičkih sustava i fikcije) i upoznati svijet realnosti i/ili svijet društvenog života stanovništva, a to su i društvo i društveni sustavi.

To jasno pokazuje da je teško ako ne i nemoguće riješiti mnoge probleme vezane uz nastanak moderne nacije kada njezinu izgradnju tražimo na razini ideja, načela, posebnih »osjećaja« ili tzv. »kulturne nacije«, unutar svijeta subjektivnosti i psihičkih sustava umjesto svijeta realnoga života stanovništva: društva, društvenih sustava, tj. ljudskih zajednica i ljudskog društva u konkretnoj sredini. Jer, na primjer, hrvatski su ilirci zagovarali okupljanje južnoslavenskih naroda oko jednoga novoga književnoga jezika i književnosti, zagovarali su ideju o stvaranju južnoslavenske kulturne zajednice. A to je, prema tome modelu, ideja o izgradnji »kulturne nacije«: zagovarali su izgradnju zasebne južnoslavenske »kulturne nacije« ili, prema tom shvaćanju, stvarali južnoslavensku naciju prema modelu »kulturne nacije«. Štoviše, osnove te nacije (južnoslavenske) položene su u 19. stoljeću. A znamo da to nije tako. Naime, ako sve to promatramo s gledišta realnoga svijeta života, moramo zaključiti da takve osnove (ni kulturne ni jezične ni političke niti bilo koje druge) ni tada ni poslije nisu nastale. Posve je dakle jasno da na razini tih psihičkih sustava (čija je osnova svijest i nesvijest vezane uz naciju) i dakako unutar tog svijeta ideja, načela, duhovnosti, mita, posebnih »osjećaja« i identiteta, nacionalnih ideja i ideologija, a napose ovdje »nacionalno-integracijskih ideologija«, taj se problem ne može riješiti.²⁸⁴

Mogli bismo dakle zaključiti da je istraživanje pojave, oblikovanja i razvoja etničkih i nacionalnih identiteta, ali i drugih mnogostrukih društvenih identiteta uopće, neobično važno i za cjelokupnu hrvatsku povijest. Na taj bismo način mogli temeljitije istražiti: pojavu i razvoj hrvatskoga naroda tijekom njegove duge povijesti, od srednjeg vijeka sve do suvremenosti, organizaciju života stanovništva unutar njegove narodne zajednice te podrijetlo, izgradnju, integraciju i razvoj moderne hrvatske nacije, ali i odnos hrvatskog naroda i hrvatske nacije spram drugih ljudi i etnija i subetnija i naroda i nacija na prostoru u široj regiji. To možemo postići jedino na temeljima kritičke znanosti i sustavnog istraživanja. A to do sada još uvijek nismo uradili. To je golemo područje istraživanja. No, o svemu tome više u drugom i trećem dijelu ove knjige.

²⁸⁴ Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 2002; Cipek 2001; Gross 1985.

8. Integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem

Sve što je rečeno o modernoj naciji, o njezinoj izgradnji prema tom europskome modelu o kojem je ovdje riječ, odnosi se i na formiranje (na izgradnju, integraciju i razvoj) moderne hrvatske nacije, koju je hrvatski narod – kao većinski narod/etnos na svom etničkom i političkom prostoru, unutar kojeg je formirao standardni javni jezik, jezik javne komunikacije i izgradio dominantnu modernu kulturu, koji u svojim rukama ima moderni nacionalni suverenitet, moderni obrazovni sustav, unutrašnju upravu, moderno sudstvo, moderno školstvo, te institucionalni i politički poredak i moć (ekonomsku, političku, sudsku) – također izgradio prema tom europskome modelu: unutar svijeta modernosti, modernog društva i tih društvenih sustava. Uz uvjet da modernu naciju, njezinu izgradnju i razvoj unutar modernosti i modernog društva, promatramo kao entitet (kao modernu ljudsku zajednicu u zbilji) o tome ne bi trebalo biti spora.

Međutim, kako smo rekli, podrijetlo i izgradnju moderne hrvatske nacije, koja od svog početka razvoja polaže osnove za izgradnju i moderne nacije-države, teško je proučavati na temelju teorija i znanstvenih modela iskazanih u onim društvenim znanostima koje se bave istraživanjima ljudske povijesti: u historiografiji, povijesti književnosti, lingvistici, etnologiji, sociologiji, politologiji itd. Argumenti i rezultati istraživanja znanstvenika o naciji i nacionalizmu – čiju osnovu uglavnom nalaze u nacionalnoj svijesti i posebno se koncentriraju na psihičke sustava, umjesto na društvo i društvene sustave, a time i na društveni život stanovništva – samo su djelomično točni.

Ili, gledajući u cjelini problem proučavanja izgradnje moderne nacije i zatim nacije-države, njihovi su argumenti zbog lako shvatljivih razloga pogrešni. A pogrešni su zato jer je rezultate njihovih istraživanja ne samo teško dokazati i provjeriti, napose kada je riječ o psihičkim sustavima koje vezuju uz naciju (uz sustav ljudske svijesti, osjećaja, duhovnosti, volje, karaktera, nacionalnosti itd.), nego i zato što pritom gotovo u pravilu iskazuju pretjeranu nekritičnost i uopćavanje. Uz to, kako smo vidjeli, oni prate samo jednu stranu psihičkih sustava, samo područje ljudske svijesti, preko njezine pretjerano idealizirane racionalnosti, a time i pozitivnih vrijednosti vezanu uz naciju, a ne i drugu stranu tog sustava: ne i područje ljudske nesvijesti (koja se često iskazuje agresivnim nacionalizmom, mržnjom spram drugih, predrasudama itd.), a napose se pojavljuje u masovnim društvima, masovnim pokretima, agitacijama, masovnim medijima, koja dakle nastaje (nesvijest) u epohi izgradnje moderne nacije i vezana je uz nju. Kako ćemo vidjeti u drugom dijelu ove knjige, ti su psihološki sustavi (svijest i nesvijest) neobično važni u procesu samoidentifikacija: u izgradnji identiteta prvoga i »drugoga«. Zato je važno istražiti i taj drugi dio psihičkog sustava: ljudsku nesvijest.

Još veći međutim nedostatak vidimo u tome što mnogi znanstvenici, i kod nas i u inozemstvu, u većini slučajeva te psihičke sustave – i to samo racionalnu

i idealiziranu ljudsku svijest: nacionalnu svijest, nacionalni karakter i »duh«, nacionalno načelo, ideju nacije itd. – nalaze u »čistom« obliku »nacionalne svijesti« prije pojave nacije. Drugim riječima, prema njihovu mišljenju, ti psihološki sustavi (samosvjesna nacionalna svijest, pozitivni nacionalizam i ideja o naciji) prethode modernoj naciji kao posve novoj ljudskoj zajednici. Dakle, ta *svijest* (svijest o naciji i svjesno opredjeljenje ljudi za tu istu nacionalnu zajednicu) pret-hodi budućem svijetu života: modernoj naciji. A to znači da je ta ljudska svijest, sama po sebi, »svemoguća« i da zna što će se zbiti u budućnosti i da je u tu bu-dućnost projektirala naciju itd. No sve je to, čak i uz blagu kritičnost, ipak previše. U tom je slučaju prevladala nekritičnost i romantični pogled na naciju i njezinu ulogu u svijetu. To je početak mita o naciji, koji još uvijek traje i nastavlja se.

Naravno da kritička znanost to ne može i ne smije prihvatiti. I to ne samo zbog te izrazite nekritičnosti i postojanja mita o samorazumljivosti nacije, nego i zato jer je red zbivanja sasvim obrnut: pojedini narod i/ili stanovništvo na nekom prostoru, u epohi moderne, od kraja 18. stoljeća dalje, unutar svijeta modernosti, postupno transformira tradicionalni život i izgrađuje novi svijet realnoga života (moderno društvo i moderne zajednice života ljudi/etnosa: ljudske zajednice i ljudsko društvo), izgrađuje posve novi svijet unutar kojeg nastaje moderna nacija i zatim nacija-država. U tijeku izgradnje tog svijeta (moderne privrede, građanske kulture, modernog školstva i obrazovanja, javne komunikacije, političkih stranaka i pod utjecajem raznih ideologija i masovnih medija) nastaje proces individualne i kolektivne identifikacije s novim svijetom u nastajanju: i društvom i kulturom i nacijom i nacijom-državom. Nužno je, dakle, kada proučavamo fenomen nacije i etnosa uopće, učiniti kopernikanski ili korjenit obrat: na prvom mjestu, u svakoj zemlji napose, valja najprije upoznati život i životne strukture stanovništva, tj. strukturu tog ljudskog društva i tih ljudskih zajednica, napose procese modernizacije i transformacije tog tradicionalnog društva, pri čemu psihički sustavi (svijest i posebni osjećaji ljudi itd.) tvore tek popratni i manje važni dio tog složenog života.

Prema tome, potrebno je iskazati radikalnu kritičnost na mnogim područjima i razinama i provesti drugačija istraživanja, za područje istraživanja izabrati svijet zbilje, život stanovništva, procese modernizacije i transformacije tog tra-dicionalnog društva, tj. procese o kojima ovisi život stanovništva (preživljavanja, reprodukcije, razvoja itd.), napustiti mitove o samorazumijevanju nacije i nacio-nalizma i etnosa uopće i primijeniti druge znanstvene modele. Pritom je dakako nužno istražiti modernost i moderno građansko društvo i taj novi/moderni svijet, ali i njegovu »drugu« stranu: neuspjeh modernosti i racionalizacije svijeta života, dakle i tu njegovu »tamniju« stranu.

Upoznajmo ovdje ukratko najvažnije znanstvene teorije i »modele« na kojima su mnogi znanstvenici, i kod nas i u inozemstvu, istraživali podrijetlo i razvoj nacije uopće i napose razvoj hrvatskoga naroda i formiranje moderne hrvatske nacije:

Prvo, teorija i model o etnogenezi:

Kako smo vidjeli, **Etnogèneza** (*etno-* + *genesis* = podrijetlo, postanak i razvoj naroda, narodnosti i etnije uopće) uglavnom proučava podrijetlo i razvoj naroda i nacije. No taj razvoj (nekog naroda ili neke nacije) ne promatra u odnosu spram sustava etnosa: u odnosu spram drugih etnija i etničkih skupina koje zajedno, s tim narodom ili s tom nacijom, žive na istom prostoru, unutar istog političkog i institucionalnog poretka. Uz to, iako je veoma prisutna u društvenim znanostima, ta je teorija ipak u velikoj mjeri nejasna i neodređena. Ne postoji ni neki valjani model koji bi znanstvenici slijedili.

Oni koji polaze od teorije etnogeneze naroda i od tog modela često, na račun proučavanja više-manje »čistog« etničkog podrijetla naroda, zanemaruju istraživanje povijesne i društvene uvjetovanosti formiranja i razvoja naroda i preobrazbe njegove narodne zajednice u modernu naciju: ne prate proces konstituiranja ⇔ reprodukcije naroda i etnosa/stanovništva niti proces modernizacije ⇔ transformacije tradicionalnog društva naroda i tu njegovu preobrazbu u modernu naciju. Iako posve ne zanemaruju društvo i društvene strukture, ipak u toj teoriji društvo i društveni sustavi, tj. ljudsko društvo i ljudske zajednice, a time i život stanovništva, nisu primarni u istraživanjima. Drugim riječima, pojavu i razvoj nekog naroda ili nacije (ponovimo: kao konkretne ljudske zajednice na nekom prostoru), koje valja promatrati u suodnosu spram sustava etnosa uopće, ta teorije ne promatra ni u odnosu spram društvenih sustava. Uz to, česta je pojava da se, proučavajući nastanak i razvoj jednoga naroda i stavljajući uglavnom težište isključivo na njega samog – na proučavanje njegovih osobina: nasljeđa, jezika, kulture, religije itd. – zanemari istraživanje složenih i mnogostrukih odnosa tog naroda spram sustava etnosa/stanovništva: spram drugih etnija, subetnija, etničkih skupina i supkultura na užem prostoru unutar njegove narodne zajednice i ujedno spram drugih naroda, nacija i njihovih kultura unutar šireg prostora i regija koje ga okružuju.

To je veliki nedostatak u tom pristupu, jer nam nedostaje proučavanje cjeline fenomena etnosa i etniciteta, nedostaje nam proučavanje fenomena ljudskog društva, napose proučavanje procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih ljudskih zajednica i tradicionalne kulture. Uz to, ponovimo i ovdje jer to nalazimo i u hrvatskoj historiografiji, u toj je teoriji prisutan mit o samorazumljivosti nacije i svih elemenata vezanih uz naciju i nacionalizam. Teoriju etnogeneze, koja se nalazi u osnovi svake druge teorije o naciji i nacionalizmu, valja vrlo oprezno primjenjivati u istraživanjima moderne nacije, nacije-države i nacionalizma. Ili, bolje rečeno, nju bismo morali napustiti i zamijeniti radikalno kritičkom teorijom.²⁸⁵

²⁸⁵ O etnogenezi vidi: Budak (ur.) 1995. i opsežnu literaturu o tome u toj knjizi. Teorija etnogeneze i taj model zapravo su prisutni u gotovo svim istraživanjima o podrijetlu naroda i nacije.

Drugo, teorije o etničkim i nacionalnim identitetima i/ili sentimentima:

Postoje mnoge teorije o etničkim i nacionalnim identitetima koje, gotovo u pravilu, prema klasičnim modelima, znanstvenici također osnivaju na psihičkim sustavima: na nacionalnim sentimentima, čija je osnova uvijek nacionalna svijest (dakako uvijek racionalna, ljudska, pozitivna, poželjna) i posebni nacionalni »osjećaji«. A to je područje subjektivnosti. Neke su te teorije veoma razrađene, napose u inozemstvu. Postoji i opsežna literatura o tome. Kada je riječ o istraživanju izgradnje moderne nacije i razvoja nacionalizama, a ujedno i procesa izgradnje etničkih i nacionalnih identiteta, ta teorija i njezini znanstveni modeli prednost dakle daju proučavanju psihičkih sustava, koji se, kako smo upoznali, osnivaju na svijetu ljudske svijesti (na nacionalnoj svijesti), a ne na svijetu života, ne na društvenim sustavima. Područje tog istraživanja je *subjektivnost* (subjektivni doživljaji nacije: područje svijesti i posebnih osjećaja ljudi) a ne područje *objektivnosti* i realni život stanovništva na nekom prostoru: fenomen ljudskog društva i ljudskih zajednica. Prema toj teoriji i tom znanstvenom modelu, znanstvenici poglavito proučavaju pojavu i razvoj: nacionalne svijesti, posebnih nacionalnih »osjećaja«, načela i ideja i ideologije vezanih uz naciju, nacionalne volje, nacionalnog karaktera, nacionalnosti, nacionalizma, nacionalnih pokreta itd.²⁸⁶

Međutim, ako svemu tome pristupimo kritički, tada je lako zamijetiti da je ta emotivna stanja ili točnije da je te psihičke sustave (stanja ljudske svijesti i posebnih »osjećaja« koja, u određenom vremenu i prostoru, kod većine ljudi nastaju uz naciju ili koja prethode naciji i koja »stvaraju« naciju, koja su dakle nastala u dalekoj prošlosti), kako smo pokazali, nemoguće proučavati. Zašto? Zato, jer je riječ o nestalnim i promjenljivim sentimentima i stoga o području subjektivnosti. A taj sadržaj i intenzitet (naboj) tih sentimentata, vezanih uz naciju, nitko u prošlosti nije sustavno proučavao i ostavio valjana svjedočanstva o tome, pa su nam svi ti oblici nacionalnih sentimenta i/ili psihičkih sustava (čija je osnova i svijest i nesvijest) kao povijesni izvor i nedostupni i nekorisni. Napose su nam nekorisni kada se pretjerano i nekritički uopćavaju, uz stalno prisustvo mita o samo-razumijevanju. A to se često radi u društvenim znanostima: tu svijest (gotovo u pravilu idealiziranu ljudsku i racionalnu nacionalnu svijest) mnogi natežu i rastežu preko Prokrustove postelje kako ih je volja i kako im odgovara.

Uz to, ono što je u svemu tome najvažnije, na tim se nacionalnim sentimentima (svijesti i »osjećajima« vezanim uz naciju) mogu oblikovati i oblikuju se nacionalne ideologije i nacionalizmi, čiji se sadržaj od generacije do generacije neprekidno mijenja, ali se ne može oblikovati bit i osnovno određenje nacije

²⁸⁶ O tome: Anderson 1990; Armstrong 1982; *Encyclopedia of Nationalism* vol. 1-2, 2001; Gellner 1994; Gellner 1998; Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Janjić 1987; Jenkins 1997; Kamenka 1976; Katunarić 2003; Kohn 1946; Kohn 1955; Kohn 1962; Lerotić 1984; Minogue 1967; Plessner 1997; Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Smith 1983; Smith 1991; Smit 1998; Smith 2003; Stančić 2002. i opsežnu literaturu o tome u tim knjigama.

kao entiteta u realnom svijetu života: kao ljudske zajednice. Jer u tom slučaju moderna nacija – bez čijih temelja i vrijednosti iz tog svijeta realnog života ne može nastati niti je igdje nastala nacija-država – nije samo ili prije svega nije zajednica promjenljivih nacionalnih osjećaja čija je osnova svijest, iako dakako i ta svijest i nesvijest kod ljudi/aktera postoji i prati nastanak i razvoj moderne nacije. Ili točnije: moderna nacija kao životna zajednica, kao entitet i kao nacija-država, nastaje i može se izgraditi ljudskom djelatnošću samo unutar tog svijeta života, samo unutar svijeta društvenih sustava (sustava modernog jezika, sustava visoke kulture, političkog i državnog sustava, sustava moderne privrede, obrazovnog sustava, komunikacijskog sustava itd.), a ne unutar područja psihičkih sustava i/ili svijeta ljudske svijesti: dakle, svijeta subjektivnosti. Nacija je, kako smo pokazali, nešto posve drugo. Jer kao etnička/ljudska zajednica, koja se s vremenom organizira kao nacija-država, nastaje prije svega ili, mogli bismo reći, isključivo u svijetu objektivnosti: modernu naciju i novo nacionalno jedinstvo jedan narod, kao dominantna etnija na svom prostoru, unutar svoga svijeta života, izgrađuje na stvarnim i stoga trajnim vrijednostima, u tijeku primjene modernosti, unutar modernog društva i modernih društvenih sustava, te unutar modernih zajednica života ljudi. Unutar društva i modernih društvenih sustava i njihove okoline, a ta je okolina mnogostruki i kompleksni svijet drugih sustava, valja tražiti procese modernizacije i transformacije i integracije jer je to jedini svijet života stanovništva i stoga realnosti u kojem nastaje moderna nacija kao entitet. U tom svijetu života, fenomena ljudskog društva i ljudske zajednice, valja tražiti utjecaje i na oblikovanje identiteta te ljudske svijesti i nesvijesti.

S gledišta dakle svijeta života/realnosti, mi u svakoj sredini i u svakoj zemlji, kod svakog naroda i za svako razdoblje možemo istražiti koliko su i kako društveni sustavi – na primjer: sustav modernoga javnoga jezika, sustav moderne kulture, politički i državni sustav, privredni sustav, a napose sustav obrazovanja, komunikacijski sustav, masovni mediji, ideje i ideologije itd. – utjecali na oblikovanje i/ili »odgoj« ljudske svijesti i posebnih osjećaja kod stanovništva spram vlastitog naroda, nacije, domovine i nacionalnih vrijednosti, ali ujedno i na oblikovanje ljudske nesvijesti (predrasuda, agresije, mržnje, stereotipa itd.) spram »drugih« etnija, naroda, nacija i kultura. To je dakako područje pojave i razvoja nacionalne svijesti, nacionalizma, patriotizma ili posebnih osjećaja spram vlastite nacije i spram »drugih« naroda i nacija. No i u tom slučaju, kada je riječ o dalekoj prošlosti, mi možemo proučavati samo sadržaje njihovih programa i projekata, ideja i ideologija, stavova i načela. Ali to je samo vanjski opis sadržaja tih projekata i ideja. Jer pritom ne možemo znati, ako ne postoje suvremena istraživanja o tome, koliko su i kako svi ti projekti i sadržaji utjecali na oblikovanje psihičkih sustava (svijesti i nesvijesti) vezanih uz naciju i nacionalizam kod pojedinaca, elite i grupa. Uostalom, svi se ti programi, kao i sve ideje i ideologije mijenjaju tijekom povijesti, jer je riječ o drugim zbivanjima i o sasvim drugim idejama i ideologijama, jer ih svaka generacije uvijek iznova drugačije stvara, predstavlja i doživljava.

Treće, teorija o »nacionalno-integracijskoj« ideologiji:

Kada je riječ o pojavi, formiranju i razvoju moderne nacije, ta teorija područje svog istraživanja nalazi prije svega u sadržaju i strukturi raznih ideja i ideologija, napose u istraživanju pojave i razvoja tzv. »nacionalno-integracijskih ideologija«. Ali, prisjetimo se, osnova tih nacionalnih ideologija također je nacionalna svijest i nesvijest ili posebni osjećaji vezani uz naciju. O (ne)mogućnosti istraživanja ljudske svijesti i nesvijesti i tih osjećaja u prošlosti uopće, o istraživanju razvoja nacionalne svijesti, već smo upoznali naše kritičke primjedbe. Ovdje ih nećemo ponoviti. Ali i sada valja imati na umu da ideologije – prema teoriji o kojoj je ovdje riječ: nacionalne i/ili nacionalno-integracijske ideologije – također pripadaju području psihičkih sustava jer je njihova osnova: svijest i posebni osjećaji spram nacije. A područje ljudske svijesti i nesvijesti ili osjećaja u dalekoj prošlosti, vezanu uz naciju ili uz izgradnju nacije-države, kako smo vidjeli, teško da može postati predmetom kritičkih znanstvenih istraživanja. Zato, jer tu svijest i nesvijest, doživljenu i proživljenu u dalekoj prošlosti, ne možemo oživjeti i projektirati u predmet proučavanja. To mogu postati samo područja svijeta života, o kojem su nam se sačuvali dokumenti i svjedočanstva, a društvo i društveni sustavi to jesu: oni jesu svijet života unutar kojeg nastaje nacija i nacija-država kao životna ljudska, a time i nacionalna kolektivna zajednica. Prema tome, ni ideje ni ideologije, same za sebe, ne čine svijet života stanovništva, pa ga ne tvore niti »nacionalno-integracijske ideologije«, jer je njihova osnova (osnova svih ideje, ideologija vezanih uz naciju i nacionalizam) nacionalna svijest: svijet ljudske svijesti i nesvijesti, koje ne možemo oživjeti i kritički proučavati. Uz to, ideje i ideologije, ako iza njih ne stoji jasno zacrtan program i konkretna društvena akcija ljudi/aktera koji stvaraju svijet života u konkretnim sredinama i u određenom vremenu i prostoru, imaju vrlo ograničenu ulogu u formiranju nacije i zatim u izgradnji nacije-države. No o tome više u nastavku.²⁸⁷

Četvrto, teorija ili model o tzv. »kulturnoj naciji«:

Prema toj teoriji, čije smo osnove već upoznali, u srednjoj su se Europi u 19. stoljeću pojavile tzv. »kulturne nacije«. A prema tome modelu (srednjoeuropske »kulturne nacije«) tada se na hrvatskom etničkom i političkom prostoru formirala i moderna hrvatska nacija: formirala se i razvila kao »kulturna nacija«.²⁸⁸ Njezina dakle osnova (u podrijetlu i izgradnji i modernizaciji i transformaciji i integraciji) jest *kultura* i svijest o kulturnoj posebnosti, tj. nacionalna svijest koju su iskazivali mnogi hrvatski preporoditelji i javni djelatnici u tijeku 19. i 20. stoljeća. To međutim, kako smo pokazali, ne stoji. Prvo, zato što su se i srednjoeuropske moderne nacije, o tome nema sumnje, formirale prema europskom modelu nacije,

²⁸⁷ O tome: Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Stančić 2002; Cipek 2001; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1995; Korunić 1996; Korunić 1997; Korunić 1998.

²⁸⁸ Tu koncepciju kod nas zastupa: Stančić 1998; Cipek 2001; Stančić 2002.

koju je izgradio neki narod kao dominantna etnija na svom prostoru, unutar novoga svijeta modernosti, modernog društva i društvenih sustava; drugo, jer taj model »kulturne nacije« nigdje ne postoji: moderne se nacije nisu mogle izgraditi (modernizirati i transformirati tradicionalni svijet stanovništva) isključivo ili prije svega na kulturnim vrijednostima, samo u sklopu kulturne zajednice. Nigdje, ni u jednom društvu, ni kod jednog naroda, kultura ili kulturna zajednica (tzv. »kulturna nacija«) ne može sama za sebe i po sebi (u ime cjeline života i cjelokupne nacionalne zajednice) preuzeti ulogu modernosti, modernizacije, integracije i izgradnje moderne nacije i zatim nacije-države. Jer su u svemu tome, u 19. i 20. stoljeću, tu ulogu imali (1) primjena modernosti, (2) moderno građansko društvo i (3) moderni društveni sustavi u uzajamnoj ovisnosti: sustav modernoga književnoga jezika, jezika pismenosti, obrazovanja i javne komunikacije, sustav visoke kulture, sustav modernog školstva, moderni politički i državni sustav, sustav nacionalnog suvereniteta, sustav modernog prava i pravne teorije, sustav moderne ekonomije, privrede i nacionalnog tržišta, sustav nacionalnih institucija itd. Na tom cjelokupnom realnom svijetu društvenog života, u tijeku izgradnje tih novih sustava, u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog društva stanovništva, nastaje moderno ljudsko društvo, moderno građansko društvo i moderne ljudske zajednice ili zajednice ljudi/etnosa – moderne nacije i nacije-države i unutar njih mnoge subetnije sa svojim supkulturama. Ako nam sve to nije jasno, ako u svemu tome prednost dajemo razvoju nacionalne svijesti i svijetu subjektivnosti, onda moramo posumnjati u mogućnost da ćemo učiniti pomak u istraživanju podrijetla i izgradnje moderne nacije i nacije-države, izgradnje moderne hrvatske nacije te međuetničkih odnosa i stanja u Hrvatskoj.

Polazeći uglavnom od tih pristupa, i od znanstvenih modela koji su utemeljeni na tim tezama i na tim teorijama, povijesna znanost nije mogla riješiti mnoge ključne probleme koji se odnose na modernizaciju i transformaciju tradicionalnog svijeta hrvatskog naroda i, s tim u vezi, na podrijetlo, integraciju i razvoj moderne hrvatske nacije i nacije-države. To nisu uspjele ni druge srodne društvene znanosti.

U historiografiji je naime poznato da ni jedan problem iz naše prošlosti nije izazvao toliko neizvjesnosti kao što je određenje identiteta i zasebnosti hrvatske nacije, a time i njezine izgradnje u 19. i 20. stoljeću. U isto vrijeme, zbog istih razloga, ni o jednom problemu u društvenim znanostima, koje istražuju prošlost hrvatskoga naroda, nije iskazano toliko istraživačkih lutanja kao što je to učinjeno u proučavanju formiranja hrvatske nacije i ujedno u određenju njezina odnosa spram drugih etnija, subetnija i etničkih skupina, kada je riječ o hrvatskome prostoru, i drugih naroda, nacija i nacionalnih zajednica i kultura na prostoru srednje i jugoistočne Europe.

Objasnimo to. Prije svega, nije lako potpuno ukloniti pogreške kada je riječ o proučavanju podrijetla i integracije hrvatske nacije. Posebno je teško izbjeći pogreške kada pokušamo odrediti njezin identitet i individualnost ili zasebnost

hrvatske nacije prije svega na razini: ideje nacije, nacionalnog načela, posebnih osjećaja vezanih uz naciju i nacionalnu zajednicu, na razini sustava nacionalnih vrijednosti, raznih nacionalizama, nacionalnih ideologija, individualnih i kolektivnih nacionalnih identiteta itd. Zašto? Zato jer je osnova svega toga subjektivnost: nacionalna svijest; zato jer se u tom istraživanju prednost daje psihičkim umjesto društvenim sustavima. Uz to, ako formiranje hrvatske nacije promatramo kako s gledišta raznih ideologija (kod nas: ilirizma, slovinstva, slavenstva, jugoslavizma, austroslavizma itd.) tako i s gledišta tih nacionalnih sentimentata (dakle iz područja psihičkih sustava: svijesti, osjećaja, volje i karaktera vezanih uz naciju) i njihovih utjecaja na »nacionalno-integracijske procese«, kako su to mnogi radili i još uvijek rade, onda je sigurno da se nalazimo u bezizlaznom labirintu. Na tim osnovama, koncepcijama i modelima, uz izraženu nekritičnost i romantični pristup naciji, teško da ćemo moći upoznati podrijetlo, izgradnju i razvoj moderne hrvatske nacije. Nužno je prema tome potražiti druge znanstvene modele i pristupe i drugo područje istraživanja. O tome smo kritički pisali u više radova.²⁸⁹

Ako želimo upoznati izgradnju i integraciju moderne hrvatske nacije unutar svijeta života/realnosti, unutar modernosti i modernog društva, jer jedino unutar tog modernog svijeta nastaju uvjeti (privredni, tehnološki, kulturni, politički itd.) za izgradnju moderne nacionalne zajednice kao posve nove ljudske zajednice, a tada je uvijek riječ o povijesnim procesima dugoga trajanja, o procesima dugoga trajanja izgradnje i razvoja moderne nacije na čijim osnovama nastaje nacija-država, a nastaje prema europskome modelu modernosti (modernizacija cjelokupnog života zemlje → izgradnja modernog građanskog društva → procesi transformacije i integracije → izgradnja moderne nacije i nacije-države), onda je nužno te procese istražiti najmanje na tri razine:

Prvo, valja najprije istražiti podrijetlo *Hrvata* i odgovoriti na pitanja:

- a) tko su Hrvati po svom etničkom podrijetlu;
- b) kako je nastao taj hrvatski etnonim;
- c) otkud Hrvati dolaze na prostor rimske Dalmacije;
- d) kada dolaze na taj prostor, kako je i na koji način tekla njihova seoba;
- e) koliko su se Hrvati miješali s drugim narodima, slavenskim i neslavenskim.

Drugo, zatim valja istražiti podrijetlo, formiranje i razvoj *hrvatskoga naroda*:

- a) kada i kako se na tom novom prostoru formira taj narod, u kojim povijesnim i društvenim uvjetima, u kojim društvima, društvenim sustavima i kulturama;
- b) prema kojem se modelu taj narod organizirao unutar narodne zajednice;

²⁸⁹ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Korunić 2003;

- c) kakav je bio odnos hrvatskoga naroda spram drugih etnija i naroda;
- d) koje sustave (kulturne, društvene, privredne, političke itd.) prihvaća.

Treće, na kraju valja istražiti transformaciju tog naroda u *hrvatsku naciju*:

- a) kada se na hrvatskom prostoru javlja modernost i kako primjena modernosti (na području: privrede, kulture, političkog sustav, školstva itd.) utječe na transformaciju tradicionalnog svijeta hrvatskog naroda i njegovu preobrazbu u modernu naciju;
- b) prema tome, istražiti kako i kada je hrvatski narod izgradio modernu hrvatsku nacionalnu zajednicu (naciju), u kojim povijesnim i društvenim uvjetima, unutar kojih društava, sustava, kultura i time ključnih povijesnih i društvenih procesa;
- c) prema kojem se modelu izgradila moderna hrvatska nacija i zatim nacija-država kao posve novi moderni tip etničke/ljudske zajednice;
- d) napokon, kakav je bio odnos hrvatske nacije spram sustava etnosa: spram drugih etnija, etničkih skupina, subetnija, naroda, nacija i njihovih kultura.

Nužno je istražiti sve te tri razine (konstituiranje i reprodukciju i transformaciju: Hrvata i hrvatskoga naroda i hrvatske nacije i dakako cjelokupnog stanovništva na hrvatskome prostoru) u svim razdobljima i ujedno ih promatrati u odnosu prema sustavu etnosa: odnos i Hrvata i hrvatskog naroda i hrvatske nacije prema drugim ljudima i etnijama i subetničkim skupinama i narodima i nacijama i njihovim kulturama. A to znači da taj fenomen etnosa i etniciteta valja promatrati unutar etničke, vjerske, kulturne i društvene raznolikosti, uvijek dakle unutar kulturnog i društvenog i etničkog pluralnog svijeta.²⁹⁰ U svakom slučaju, kada govorimo o podrijetlu, izgradnji i procesima integracije hrvatske nacije, ili bilo koje druge moderne nacije i nacije-države unutar svijeta modernosti i modernog građanskog društva, uvijek moramo postaviti sve tri razine problema (razvoja etnosa ↔ svijet okoline) i na njih pokušati dati odgovor. U isto dakle vrijeme moramo razvoj etnosa (svijet ljudskih zajednica) u svakoj sredini, napose izgradnju moderne nacije i nacije-države, promatrati (1) unutar svijeta realnoga života stanovništva, a to su prije svega moderno društvo i društveni sustavi, odnosno to su ljudsko društvo i ljudske zajednice na određenom prostoru, i ujedno (2) unutar tog pluralnog svijeta, tj. etničke i kulturne raznolikosti na tom prostoru.

Na sve to naravno nije lako odgovoriti. Ali taj kritički znanstveni i objektivni pristup i te modele moramo slijediti. Moramo pronaći znanstvene modele utemeljene na kritičkoj znanosti. Moramo se konačno osloboditi mita o samorazumljivosti nacije i svih elemenata vezanih uz nju. Jer samo tako možemo

---

²⁹⁰ O tome posebno raspravljamo u drugom dijelu ove knjige. Kulturna i etnička raznolikost vezana je uz problem istraživanja etničkog, nacionalnog i kulturnog identiteta. Kako ćemo vidjeti, fenomen tih identiteta u našoj povijesnoj znanosti nije istražen. To tek moramo uraditi. Usp. Korunić 2002.

istražiti podrijetlo naroda i njegovu transformaciju u modernu naciju ili proces integracije moderne nacije i otkriti povijesnu i društvenu uvjetovanost njihova razvoja, struktura i tipova njihove organizacije. Upoznajmo ovdje, s gledišta znanstvenih problema, kratko osnovne procese podrijetla i razvoja hrvatskoga naroda te podrijetla, izgradnje i integracije moderne hrvatske nacije. Ali i sada uz napomenu da o podrijetlu i izgradnji moderne hrvatske nacije i zatim nacije-države slijedi naša posebna knjiga u kojoj o tome opširno raspravljamo.

9. Podrijetlo Hrvata kao znanstveni problem²⁹¹

Svako pitanje o podrijetlu Hrvata, kao istraživačko pitanje, nameće najmanje dva pristupa problemu: prvo, odgovor na pitanje otkud potječu Hrvati i kada su se oni iz pradomovine doselili na područje rimske Dalmacije (u 7. ili krajem 8. ili početkom 9. stoljeća) i, drugo, odgovor na pitanje kada je nastao hrvatski narod: kada i kako su se Hrvati organizirali kao narod i kao narodna zajednica. Na prvo istraživačko pitanje, o seobi Hrvata iz njihove pradomovine i o njihovom dolasku na područje rimske Dalmacije, nije lako odgovoriti jer pisani izvori o tome ne govore mnogo.²⁹² Pa ipak, o tome su, unatoč oskudnosti izvorne građe, nastale mnoge rasprave i brojne teorije.²⁹³

Budući da o samom doseljavanju Hrvata na prostor rimske Dalmacije – kao i o njihovoj povijesti prije toga, ali i o njihovoj povijesti neposredno nakon doseljenja u tu novu domovinu – nemamo relevantnih suvremenih vijesti

---

²⁹¹ Ni ovdje se nećemo upuštati u diskusiju o genetičkom podrijetlu Hrvata i hrvatskog naroda. Međutim, kada o tome raspravljamo, valja uočiti razliku između (1) istraživanja ljudskih gena i evolucije Čovjeka uopće, koja su revolucionarna, jer donose posve nove spoznaje o podrijetlu i starosti i kretanju stanovništva i (2) istraživanja o genetičkom podrijetlu pojedinih naroda, a time i hrvatskog naroda, koja, zbog malog broja uzoraka, još uvijek nisu dovoljno utemeljena. Prema tim suvremenim spoznajama, Europu su hominidi (*homo neanderthalensis*) naseljavali još od vremena starijega paleolitika. Posljednji su međutim neandertalci u Europi izumrli prije tridesetak tisuća godina. Njih je zamijenila posve nova vrsta ljudi (*homo sapiens*) koja se u Europi naseljava prije 40–45 tisuća godina, što znači da su oko 15 tisuća godina neandertalci i ta nova vrsta ljudi (*homo sapiens*) živjeli zajedno. Neandertalci su nestali ne ostavivši genetskoga traga u populaciji današnjih ljudi koji žive u Europi. Pripadnici nove vrste ljudi (*homo sapiens*), koji su u potpunosti zagospodarili Europom prije tridesetak tisuća godina, neposredni su preci svih suvremenih europskih naroda. Prema arheološkim, antropološkim, lingvističkim i genetičkim istraživanjima, oni su u Europu pristigli s Bliskog istoka, preko Balkana i Turske. U Europi ih je zateklo posljednje ledeno doba koje je trajalo otprilike od 25 tisuća godina do 10 tisuća godina prije Krista. Ta je vrsta ljudi (*homo sapiens*) u nekim dijelovima Europe, prema suvremenim istraživanjima, preživjela to ledeno doba. Živjeli su u tzv. lovačko-skupljačkom društvu; još uvijek se dakle ne bave poljoprivredom i stočarstvom. Povlačenjem leda prema sjeveru, Europu naseljavaju narodi neolitske civilizacije (koji se bave proizvodnjom hrane: poljoprivredom i stočarstvom) prije 10–12 tisuća godina, a pristigli su također s Bliskog istoka, i miješaju se sa stanovništvom koje su zatekli na europskom kontinentu. Svi narodi suvremene Europe potječu od tih dvaju predaka: starijeg *homo sapiensa*, koji su naseljavali Europu prije 40–45 tisuća godina, i neolitskih došljaka, koji su se doselili prije oko 10 tisuća godina. Kasnije seobe raznih plemena i naroda, još više utječu na miješanje i asimilacije i simbioze stanovništva. Nužno je to imati na umu kada raspravljamo o izgradnji naroda i napose modernih nacija u 19. i 20. stoljeću.

²⁹² Usp. o tome: Margetić 1977; Margetić 2001; Budak (ur.) 1995.

²⁹³ O tome: Budak 1995; Goldstein 1995; Raukar 1997; Katičić 1998. i literatura u tim knjigama.

i povijesnih vrela, ne ostaje nam drugo nego da prednost damo drugom i za naš problem važnijem pitanju: da odgovorimo na pitanje kako je i kada nastao hrvatski narod. To je proces dugoga trajanja u kojem pratimo nastanak, formiranje i razvoj hrvatskoga naroda tijekom više stoljeća, sve do suvremenosti. A o tome imamo, od 9. stoljeća dalje, dovoljno povijesnih izvora. O tome govore i brojni radovi povjesničara.²⁹⁴

Kada je riječ o njihovoj prapovijesti, o prvim vijestima o Hrvatima u prošlosti, jedno je ipak sigurno: slavenski Hrvati nisu došli na prostor rimske Dalmacije kao organiziran i formiran narod. Tijekom njihove seobe razvijao se proces miješanja i asimilacije raznih etničkih grupa i skupina: Slavena, neslavena i slavenskih Hrvata, njihovih plemena. Tako je nastajao, koliko možemo zaključiti prema povijesnim vrelima, proces asimilacije i simbioze različitih etničkih skupina (dakle i slavenskih i neslavenskih) u novu/širu etničku zajednicu. No već tada ta *šira etnička zajednica*, koja je udružila više etničkih skupina, rodova i plemena da žive zajedno unutar šire etničke zajednice, nije formirana samo na rodoslovnim strukturama, na bliskom krvnom srodstvu ili podrijetlu od jednog jedinstvenog »koljena«, već prije svega na zajedništvu svijeta života: bliskih i sličnih običaja, jezika, vjere i tradicionalne kulture.²⁹⁵

Međutim, nakon doseljenja na prostor rimske Dalmacije, promatrajući s gledišta razvoja tog etnosa, nastaju velike promjene. Na tom prostoru (jadranskom, dinarskom i panonskom) ta je šira etnička zajednica predvođena Hrvatima zatekla starosjedioce. S tim su se antičkim stanovništvom, sa starosjediocima, slavenski Hrvati i ta njihova šira etnička zajednica tijekom dugoga razdoblja stopili, izmiješali i jednim dijelom prihvatili njihovu kulturu i djelomično jezik, osobito nazive putova, mjesta, polja, gora itd. S njihovim dakle dolaskom u novu domovinu, na prostor antičkog svijeta, započeo je, promatramo li s gledišta konstituiranja i reprodukcije i razvoja i transformacije etnosa, drugi proces asimilacije: započeo je susret i trajna interakcija došljaka slavenskih Hrvata i romanskog stanovništva i/ili antičkog supstrata. Tijekom 9. i 10. stoljeća te dvije različito strukturirane etničke zajednice, došljaci slavenski Hrvati i starosjedioci, tj. antičko stanovništvo, stopit će se, u tijeku složenih procesa prožimanja i asimilacije dviju kultura i tradicija i dviju etničkih zajednica, u novu etničku/ljudsku zajednicu: u hrvatski narod, na čijem etničkom i političkom prostoru i dalje postoje različite etničke skupine i grupe i različite kulture. U toj je novoj etničkoj zajednici prevladala ona etnija (Hrvati) koja je imala veći broj stanovništva, koja je postupno u svojim rukama imala unutrašnju upravu, vlast i organizaciju cjelokupnog života zemlje.²⁹⁶

²⁹⁴ Usp. literaturu u: Katičić 1998; Raukar 1997; Goldstein 1995.

²⁹⁵ Suić 1995; Katičić 1998; Budak 1995; Goldstein 1995.

²⁹⁶ Budak 1995; Goldstein 1995; Suić 1995; Katičić 1998; Raukar 1997.

Iz tih etničkih i socijalnih procesa i interakcija nastaje hrvatski narod, ali i složene životne strukture stanovništva (i etničke i kulturne i jezične i vjerske i obrazovne i ekonomske i socijalne) na njegovom etničkom i političkom prostoru, koje se trajno nalaze u procesu konstituiranja i transformacije. O tom narodu u 9. stoljeću govore franački i domaći povijesni izvori. Tada je, unutar feudalnih društvenih i političkih sustava i struktura, na nekadašnjem prostoru rimske Dalmacije, već prisutan organizirani hrvatski narod: narod Hrvata (*gens Chroatorum*). Od tada možemo pratiti razvoj hrvatskoga naroda i organizaciju njegove narodne zajednice. Jasno je međutim da su već tada bile prevladane etničke i socijalne strukture utemeljene na srodstvu (na zajednici bliske krvne veze, tj. istog krvnog podrijetla, kao za rod i pleme) i na prirodnim uvjetima rada i društva. Već je tada, na toj razini razvoja i konstituiranja i transformacije etnosa/stanovništva, jasno da novo organizirani hrvatski narod (narod Hrvata: *gens Chroatorum*), kao šira narodna zajednica, kao ljudska zajednica ili zajednica ljudi, ne potječe samo od jednog jedinstvenog srodstva, da ga više ne veže samo jedinstvo krvi i jezika, da sada kao šira narodna zajednica (narod) ne potječe od jedne »loze«, od jednog plemena i od jednog izvornog jezika. Iz više različitih etnija i etničkih grupa i rodova i plemena, nastala je nova etnička/ljudska zajednica, tj. jedna narodna zajednica ili zajednica stanovništva, koju, po svemu sudeći, već tada čini: većinski narod (Hrvati) i više subetničkih skupina i njihovih supkultura. Nastali su novi oblici organizacije cjelokupnog društvenog života unutar hrvatske narodne zajednice: unutar ranog feudalnog društva, feudalnih društvenih sustava, stanja i odnosa, političke zajednice unutar tog društva, organizacije hrvatske države i državnih institucija, organizacije vlasti, uprave, feudalne agrarne privrede, katoličanstva i time unutar nove vjerske zajednice i organizirane Crkve, vojske, seoskih i urbanih naselja itd. Sve te nove vrijednosti, institucije i društvene sustave odredili su, na toj razini srednjovjekovnog feudalnog i agrarnog društva, identitet i individualnost hrvatskog naroda.

Prema tome, organizaciju hrvatskoga naroda (i političku i državnu, i kulturnu i etničku, i privrednu i socijalnu, i vjersku itd.) i njegov tadašnji identitet, ali i identitet i životne uvjete cjelokupnog stanovništva na njegovom etničkom i političkom prostoru, valja promatrati (1) preko izgradnje njegove srednjovjekovne hrvatske države i posebnog feudalnog društva u njoj i (2) preko utjecaja europske srednjovjekovne kulture i svih oblika društva, društvenih sustava i struktura na njegov cjelokupni razvoj. Dolaskom na prostor rimske Dalmacije i nakon trajnog ostanka na tom teritoriju, hrvatski narod dolazi u bliski doticaj s europskim svijetom: feudalnog društva, feudalnog prava, feudalne agrarne privrede, zanata, obrta i trgovine, tehnologija, kršćanstva, organizacije Katoličke crkve, svijetom kulture, pisma i tadašnje razine pismenosti i obrazovanja (čiji su nositelji malobrojni pojedinci i vrlo uske grupe), književnosti, umjetnosti, državnih i političkih ideja, urbanih sredina itd. Od tada nadalje, tijekom mnogih stoljeća, hrvatski se narod neprekidno razvijao pod vrlo snažnim utjecajem

Europe, europske kulture i civilizacije. Nužno je istražiti te mnogostruke utjecaje (kulturne, društvene, pravne, privredne, političke, državne vjerske itd.), ali i izgradnju zasebnog svijeta života na hrvatskome prostoru.²⁹⁷

10. Podrijetlo hrvatskoga naroda kao znanstveni problem

Od 9. stoljeća dalje, na temelju povijesnih izvora, možemo dakle pratiti proces daljnjeg formiranja i razvoja hrvatskoga naroda i njegove organizacije (realnog svijeta života stanovništva) unutar narodne zajednice. Razdoblje prije toga, zbog oskudnosti izvorne građe, doba je njegove prapovijesti. Međutim, nasuprot gledištu da je potkraj 8., a najkasnije početkom 9. stoljeća završio proces »etnogeneze Hrvata«, da je dakle završio proces formiranja (proces konstituiranja i reprodukcije i razvoja i transformacije) hrvatskoga naroda,²⁹⁸ nema sumnje da formiranje i razvoj hrvatskoga naroda, kao cjelovite narodne zajednice i unutar nje spomenutih životnih struktura stanovništva, valja promatrati u dugom razdoblju od ranog srednjeg vijeka sve do izgradnje moderne hrvatske nacije i stvaranja samostalne hrvatske države. To je vrlo dugo razdoblje. To je čitav njegov razvoj. Formiranje i razvoj (konstituiranje i reprodukcija i transformacija) hrvatskoga naroda ne prestaje ni u jednom razdoblju, jer taj narod, o čemu svjedoči povijest, traje do danas. Štoviše, nakon što je izgradio modernu naciju, nakon njegove transformacije u modernu naciju, hrvatski narod (kao hrvatska etnija, kao stanovništvo ili ljudstvo ili ljudska zajednica) i dalje postoji: sada unutar te nacije-države. Taj se cjeloviti razvoj, zbog ograničenog prostora, može shematski ovako izraziti:²⁹⁹

²⁹⁷ Usp. o tome: Šišić 1962; Klaić 1971; Budak 1995; Goldstein 1995; Raukar 1997; Katičić 1998; ediciju: Hrvatska i Europa, sv. I-IV i literaturu u tim knjigama.

²⁹⁸ Suić 1995; Budak 1995; Goldstein 1995.

²⁹⁹ O tom razvoju hrvatskoga naroda temeljitije raspravljamo u knjizi o integraciji hrvatske nacije.

11. Proces formiranja hrvatskoga naroda i hrvatske narodne zajednice

od doseljenja na prostor rimske Dalmacije do suvremenosti

(Tabele br. 1 – 10)

Tabela br. 1

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>I. ETAPA</p> <p style="text-align: center;">EPOHARANOVA FEUDALNOGA DRUŠTVA (8. i 9. stoljeće)</p> <p style="text-align: center;">A)</p> <p><i>Doseljenje Hrvata iz pradomovine na prostor rimske Dalmacije i život prva dva stoljeća u novoj domovini:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Slavenski Hrvati dolaze iz pradomovine na prostor rimske Dalmacije potkraj 8. ili početkom 9. stoljeća. 2. Sa starosjediocima (s romanskim stanovništvom) slavenski Hrvati postupno uspostavljaju trajne bliske veze i odnose; nastaje proces etničke asimilacije. 3. Nastaje proces stapanja dviju kultura, civilizacija i etnija (slavenske i romanske) i dvaju društava. 4. To stanovništvo prihvaća kršćanstvo i novu vjersku zajednicu kao i novu vjersku (crkvenu) organizaciju. <p style="text-align: center;">B)</p> <p>DRUŠTVENI SUSTAVI epohe ranog feudalizma:</p> <ul style="list-style-type: none"> – sustav privrede; novi prostor/okoliš; poljoprivreda i poljoprivredne kulture i život na selu; tehnologije u ranom srednjem vijeku; način stanovanja i prehrane stanovništva; kršćanska vjera, organizacija Katoličke crkve, sustav kršćanske kulture; latinski jezik, latinsko pismo; pisana riječ; sustav kršćanskoga morala, sustav feudalnoga prava; feudalno staleško društvo; feudalni politički i institucionalni poredak; urbana središta i urbana kultura na tom prostoru itd. 	<p>I. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Proces miješanja i asimilacije slavenskih etničkih skupina do dolaska na prostor rimske Dalmacije. – Proces asimilacije i integracije slavenskih Hrvata (došljaka) i antičkog stanovništva (starosjedilaca). – Slavenski Hrvati, nakon dolaska u Dalmaciju, dolaze pod utjecaj romanske i europske kulture. – Hrvati prihvaćaju kršćanstvo i europske sustave: kulture, civilizacije, prava, morala, feudalnog društva, feudalne društvene sustave i društvene strukture. – Počinju osnivati svoju državu, koju organiziraju prema srednjovjekovnom europskom modelu. – Prihvaćaju srednjovjekovni europski model ranoga feudalnoga staleškoga društva i njegov pravni sustav. – Proces nastanka novog etnosa i njegova identiteta: hrvatskoga naroda (naroda Hrvata, gens Chroatorum). <p>Na taj proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo, tradicionalne etničke/ljudske zajednice, tradicionalna privreda, novi prostor/okoliš; tradicionalni način stanovanja i prehrane; život na selu i nepismenost stanovništva; slavenski običaji, običajno pravo, slavenski govorni jezik, svijet slavenske mitologije, svakodnevni život itd. 2. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice; kršćanstvo, katolička vjerska zajednica, pismo i pisana riječ, srednjovjekovni latinski jezik, rani feudalni svijet prava, ranofeudalno društvo i društveni sustavi, počeci nove političke organizacije, srednjovjekovni feudalni svijet privrede i tehnologije itd.

Tabela br. 2

<p align="center">ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja</p>	<p align="center">IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti</p>
<p>II. ETAPA</p> <p align="center">EPOHA RAZVIJENOGA FEUDALNOGA DRUŠTVA (od 10. do početka 12. stoljeća)</p> <p align="center">A)</p> <p><i>Hrvatski narod osniva srednjovjekovnu hrvatsku državu s vlastitom narodnom dinastijom:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Organizira novu političku zajednicu i nezavisnu srednjovjekovnu hrvatsku državu: kraljevinu Hrvatsku. U toj državi organizira upravu i vlast s narodnom dinastijom na čelu: knezom, kraljem; organizira vojsku i administraciju; proširuje politički i državni teritorij. Uspostavlja veze s papom i Katoličkom crkvom. Uspostavlja veze i odnose s franačkom državom, Bizantom i drugim državama u svom susjedstvu. <p align="center">B)</p> <p><i>Gubitak državne samostalnosti.</i></p> <p align="center">C)</p> <p><i>Državni savez Kraljevine Hrvatske s Kraljevinom Ugarskom (1102. godine).</i></p> <p align="center">D)</p> <p>DRUŠTVENI SUSTAVI razvijenog feudalizma:</p> <ul style="list-style-type: none"> – razvoj privrede; poljoprivreda i nove poljoprivredne kulture; život na selu; tehnologije u epohi feudalizma; način stanovanja i prehrane stanovništva; kršćanska kultura, organizacija Katoličke crkve, srednjovjekovni latinski jezik; novo staleško društvo; politički i državni sustav razvijenoga srednjega vijeka; institucionalni i politički poredak feudalnoga društva; urbana središta i urbana kultura; starohrvatska kultura; razni utjecaji (europski, mediteranski i bizantski); glagoljaštvo i glagoljaška djela itd. 	<p>II. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatski narod se organizira unutar društvenih sustava, institucija i zajednica razvijenoga feudalizma: <ol style="list-style-type: none"> srednjovjekovne hrvatske države; u njoj nezavisne političke zajednice, te političkih i državnih institucija; novih oblika vlasti – s narodnom dinastijom na čelu (knezom i kraljem); nove teritorijalne uprave; novoga društvenoga poretka i društvenih struktura; kršćanstva i nove europske kršćanske kulture itd. – To je proces formiranja hrvatskoga naroda na tom prostoru, unutar hrvatske države u srednjem vijeku, proces izgradnje identiteta njegove narodne zajednice; na to utječe epoha razvijenoga feudalnoga društva te europski feudalni društveni, pravni, politički, državni, vjerski, kulturni i civilizacijski sustavi. <p>Na taj proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> Tradicionalno društvo, tradicionalne etničke/ljudske zajednice, tradicionalna privreda, način stanovanja i prehrane, masovni život na selu, velika nepismenost; običajno pravo, slavenski običaji, slavenski govorni jezik, obitelj i obiteljski život, rodbinske veze, svijet tradicionalne slavenske kulture, slavenska mitologija; teritorijalna podijeljenost, regionalnost itd. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice; srednjovjekovna kultura, latinski jezik i pisana riječ; feudalno staleško pravo, politički i državni sustav; katoličanstvo, novi vjerski i moralni sustav; europski utjecaji; gradnja crkava i samostana; srednjovjekovni gradovi, nove urbane sredine i život u njima, urbana kultura, glagoljaška djela itd.

Tabela br. 3

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>III. ETAPA</p> <p>EPOHA KASNOFEUDALNOGA DRUŠTVA (od početka 12. do kraja 15. stoljeća)</p> <p>A)</p> <p><i>Savez kraljevine Hrvatske s kraljevinom Ugarskom i razvoj hrvatskoga naroda unutar ugarske krune:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Promjena dinastije – hrvatsko plemstvo prihvaća ugarske kraljeve za nasljednike hrvatske krune. 2. Ta je promjena imala dalekosežne posljedice. 3. Uvodi se novi oblik feudalnog sustava: pravnog, društvenog, ekonomskog, političkog, državnog. 4. Novo teritorijalno ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Neretljanske krajine. 5. Razvoj primorskih gradova, napose Dubrovnika. 6. Provala Turaka na područje Bosne 1390. g. koju 1463. osvajaju, a zatim prodiru i na hrvatski teritorij. 7. Ladislav Napuljski 1409. godine prodaje Veneciji primorske gradove s pravom na cijelu Dalmaciju: time počinje mletačka vlast nad Dalmacijom, sve do 1797. <p>B)</p> <p><i>To je početak podjele i rascjepkanosti hrvatskog etničkog, kulturnog, političkog i državnog teritorija.</i></p> <p>C)</p> <p>DRUŠTVENI SUSTAVI kasnofeudalnog društva:</p> <ul style="list-style-type: none"> – društveni sustavi (privrede, kulture, jezika, vjere, politički i državni sustavi tog društva itd.) i sve veći utjecaji: europski, mediteranski, podunavski itd.; renesansa i humanizam u književnosti i umjetnosti itd. 	<p>III. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatski narod se udružuje s ugarskom dinastijom i krunom; hrvatsko-mađarski odnosi od 1102. do 1918. – Nova organizacija hrvatskoga naroda unutar kasno-feudalnih društvenih sustava: pravnog, društvenog, političkog, državnog, ekonomskog, kulturnog itd. – Pojava nove feudalne društvene strukture: počinje sve veće raslojavanje stanovništva. – Vlast hrvatskoga bana i utjecaj povijesnih institucija na daljnji razvoj/identifikaciju hrvatskoga naroda. – Utjecaj Venecije u Dalmaciji: kulturni, privredni, tehnološki, pravni, institucionalni itd. – Venecija osvaja dalmatinske gradove i otoke, a od početka 15. stoljeća osvaja cijelu Dalmaciju nad kojom je mletačka vlast ostala do kraja 18. stoljeća. – Početak podijeljenosti i rascjepkanosti hrvatskog etničkog, jezičnog, političkog i državnog teritorija <p>Na proces identifikacije tada utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo, tradicionalne etničke/ljudske zajednice na hrvatskome prostoru itd. – Sve što je o tradicionalnom društvu rečeno za II. etapu, uz neke strukturalne promjene, vrijedi i za III. etapu. To se tradicionalno društvo kod najbrojnijem stanovništva (koje živi na selu) vrlo sporo mijenja. 2. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice; romanička kultura; nova urbana središta; benediktinski i franjevački samostani; gradnja crkava i katedrala; pisana riječ na hrvatskome jeziku; statuti istarskih, primorskih i dalmatin. gradova i njihova organizacija; djela na latinskom i hrvatskom jeziku; razvoj trgovine, obrta i privrede; procvat profane kulture u gradovima na Jadranu; renesansa i humanizam u graditeljstvu, novoj književnosti, umjetnosti, urbanizmu itd.

Tabela br. 4

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>IV. ETAPA</p> <p>EPOHA RANOGA NOVOGA VIJEKA (od početka 16. do sredine 17. stoljeća)</p> <p>A)</p> <p>Razvoj hrvatskih zemalja i hrvatskoga naroda u Habsburškoj monarhiji i srednjoeuropskom svijeta:</p> <ol style="list-style-type: none"> Hrvatski staleži 1526. ponudili su kraljevsku vlast u Hrvatskoj i Slavoniji Ferdinandu Habsburškom. Sabor u Cetinu 1527. bira za kralja Ferdinanda I. Habsburgovca, koji obećava pomoć, prava i slobode. Hrvatski narod unutar Habsburške monarhije: razvoj unutar novog srednjoeuropskog svijeta života: novog državnog, pravnog, društvenog, kulturnog itd. Teritorijalna i politička rascjepkanost Hrvatske. Provale Turaka u hrvatske zemlje; organizacija obrane (Krajina) i početak seoba iz hrvatskih zemalja. Venecija zauzima cijelu Dalmaciju: mnogostruki utjecaji na širem dalmatinskom prostoru. Samostalni razvoj Dubrovačke republike. <p>B)</p> <p>Rascjepkanost hrvatskoga naroda: teritorijalna, jezična, etnička, kulturna, politička i društvena.</p> <p>C)</p> <p>DRUŠTVENI SUSTAVI ranoga novoga vijeka:</p> <ul style="list-style-type: none"> društveni sustavi privrede, kulture, književnoga jezika, vjere, politički i državni sustavi tog društva itd.; sve veći utjecaji srednjoeuropskog i europskog svijeta. 	<p>IV. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> Politički, društveni i privredni život hrvatskoga naroda ograničen je na Hrvatsku i Slavoniju. Nakon pada Bosne (1463. g.) Turci su se približili hrvatskim zemljama, koje će dijelom i osvojiti. Od 1527. godine dalje hrvatski narod se razvija unutar novoga svijeta: unutar Habsburške monarhije, a time i još više pod utjecajem europskog svijeta života. Početak centralizacije (države, uprave, institucija) i postupna germanizacija hrvatskih pokrajina (unutar Habsburške monarhije). Razvoj hrvatskoga naroda unutar podunavskog, srednjoeuropskog i mediteranskog svijeta: društvenog, pravnog, privrednog, političkog, kulturnog itd. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> Tradicionalno društvo, tradicionalne etničke/ljudske zajednice u hrvatskim pokrajinama itd. <ul style="list-style-type: none"> O tradicionalnom društvu vidi u tabeli II. etape. Taj se tradicionalni svijet (ljudskog društva i ljudskih zajednica), napose unutar seoskih/ruralnih sredina, i u novom vijeku očuvao i dalje razvijao, ali je sada još više rascjepkan: upravno, jezično, kulturno itd. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice; humanizam, renesansa, manirizam i barok u javnosti: umjetnosti, književnosti i graditeljstvu; nova djela na latinskom i hrvatskom jeziku; dubrovačka književnost; otvaranje škola, gimnazija i teol. fakultet (u Zagrebu); razvoj urbanih sredina, trgovine, obrta i privrede; barokna arhitektura i umjetnost; pojava gramatike hrvatskoga jezika

Tabela br. 5

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>V. ETAPA</p> <p>EPOHA RAZVIJENOGA NOVOGA VIJEKA (od sredine 17. do sredine 18. stoljeća)</p> <p>A)</p> <p><i>Hrvatski narod u protomodernom razdoblju – unutar Habsburške monarhije i mletačke države:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Početak merkantilizma: razvoj rudarstva, trgovine, obrta i privrede, osnivanje društava i udruga itd. Rat protiv Turaka u Dalmaciji i Slavoniji. Otvaranje škola, gimnazija, kolegija i akademija, a na tome osobito rade pavlini, isusovci i franjevci. Novooslobođena hrvatska područja od Turaka, većim se dijelom uključuju u Vojnu krajinu, a time i isključuju iz hrvatske vlasti. Hrvatska pragmatička sankcija: u njoj je naglašena neovisnost kraljevine Hrvatske spram Ugarske. Na zajedničkom saboru u Požunu 1714. godine priznata nenadležnost Ugarsko-hrvatskoga sabora u unutrašnjim pitanjima Hrvatske: priznanje političke i teritorijalne samostalnosti. Početak rata Venecije i Turaka (1715. god.) i proširenje mletačkih posjeda u Dalmaciji. <p>B)</p> <p>DRUŠTVENI SUSTAVI – razvijeni novi vijek:</p> <ul style="list-style-type: none"> – predmoderni društveni sustavi; – sustavi privrede, poljoprivrede, kulture, književnog jezika, politički i državni sustavi, uprave itd.; – utjecaji: srednjoeuropski, europski i mediteranski; – u Europi od 15. do 18. stoljeća nastaju novi sustavi: privredni, kulturni, politički, državni, društveni itd. 	<p>V. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Razvitak hrvatskoga naroda u predmodernoj epohi unutar dviju država: Habsburške monarhije (Hrvatska, Slavonija, Krajina i Istra) i Venecije (Dalmacija). – Na razvoj hrvatskoga naroda utječe Monarhija i Venecija (njihova društva i privreda i kultura), ali se nove vrijednosti slabo prenose zbog opće zaostalosti. – Prva sustavna povijest Hrvata: Juraj Ratkaj. – <i>Povijest kraljevstva Dalmacije i Hrvatske</i> Ivana Lučića izlazi u Amsterdamu 1666. godine. – Djela P. R. Vitezovića: <i>Obnovljena Hrvatska</i>. – Kasnorenesansna i ranobarokna umjetnost. – Nakon oslobođenja od Turaka u hrvatskim zemljama (početkom 18. stoljeća) počinje barokna građevna, urbanistička, umjetnička i književna djelatnost. – Gradnja baroknih crkava, samostana, dvoraca i palača te urbanih sredina u hrvatskim zemljama. – Izdanje brojnih knjiga, rječnika, brošura, priručnika, i raznih književnih djela na kajkavskome, štokavskome i čakavskome narječju i latinskome jeziku. – Osnivanje škola, gimnazija i akademija <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo, tradicionalne etničke/ljudske zajednice u hrvatskim pokrajinama itd. – O tradicionalnom društvu vidi u tabeli II. etape. – Taj tradicionalni svijet (ljudskog društva i ljudskih zajednica) najbrojnijeg dijela stanovništva, koji žive na selu, sporo se mijenja; i dalje je to područje zaostalo i rascjepkano: upravno, jezično, kulturno, privredno itd. 2. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice; kasnorenesansna i barokna umjetnost; nove barokne građevine; umjetnička i književna djela; nove urbane sredine; osnivanje škola i akademija; izdanje povijesti hrvatskog naroda te rječnika i gramatike itd.

Tabela br. 6

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>VI. ETAPA</p> <p>EPOHA KASNOGA NOVOGA VIJEKA DRUŠTVO PROSVIJEČENOG APSOLUTIZMA (od sredine 18. do sredine 19. stoljeća)</p> <p>A)</p> <p>Predmoderno društvo i hrvatski narod:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Reforme Marije Terezije i Josipa II. 2. Razvoj privrede, školstva, kulture, književnosti. 3. Početak i razvoj industrijske revolucije. 4. Utjecaji iz Europe: privredni, kulturni, društveni. 5. Stvaranje Ilirskih provincija (1809.-1814) i hrvatski krajevi unutar tih provincija: europski utjecaji. <p>B)</p> <p>Hrvatski narodni preporod (1835.-1847. godine):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Književni i kulturni pokret (ilirski pokret). 2. Stvaranje novih vrijednosti: književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, nova moderna književnost. 3. Organizacija prvih političkih stranaka. 4. Prihvaćanje hrvatske državopravne tradicije. 5. Moderni hrvatski nacionalni i politički program. 6. Stvaranje novog ideološkog sustava. <p>C)</p> <p>PREDMODERNI DRUŠTVENI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – društvo prosvijećenog apsolutizma; – kapitalistički sustav (merkantilizam, fiziokratizam, industrijska revolucija), kulturni sustav, novi politički i državni sustav, osnove građanskog društva itd. 	<p>VI. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatski narod unutar prosvijećenoga apsolutizma. – Europski utjecaji: privredni, kulturni, politički itd. – Pojava narodnih preporoda (kao kulturnih pokreta) u Habsburškoj monarhiji. – Predmoderne osnove: Početno razdoblje narodnoga preporoda: od sredine 18. stoljeća do 1835. god. – Hrvatski narodni preporod 1835.-1847. i početak izgradnje predmodernih osnovica u Hrvatskoj: <ol style="list-style-type: none"> a) formiranje jedinstvenoga književnoga jezika; b) pokretanje novina i časopisa i javna upotreba hrvatskoga jezika (novine, časopisi, knjige); c) početak formiranja novih zajednica života ljudi: jezične, književne, obrazovne, političke, ekonomske; d) razvoj novoga komunikacijskoga sustava: književni jezik, novine, časopisi, knjige kulturni pokret itd.; e) organizacija prvih političkih stranaka te kulturnih društava, čitaonica, privrednih udruga i udruženja; f) hrvatski politički program o ujedinjenju hrvatskih pokrajina u jedinstvenu političku zajednicu (Hrvatsku). <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo, tradicionalne etničke/ljudske zajednice u hrvatskim pokrajinama itd. – O tradicionalnom društvu vidi u tabeli II. etape. – Nastale su znatne društvene i privredne i kulturne promjene, ali hrvatski narod još uvijek živi u svijetu tradicionalnoga života, napose na selu, gdje živi, sve do početka 20. stoljeća, preko 90% stanovništva. 2. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice: izgradnja integracijskih nacionalnih osnova; moderni sustavi: jezični, kulturni, privredni, pravni, obrazovni, društveni, politički, komunikacijski, ideološki itd.

Tabela br. 7

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>VII. ETAPA</p> <p>KRAJ DUGE EPOHE FEUDALIZMA I POČETAK IZGRADNJE MODERNOGA GRAĐANSKOGA DRUŠTVA (za revolucije 1848./49. godine)</p> <p>A)</p> <p>Razdoblje revolucija 1848.–49. godine:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Revolucija 1848./49. u Habsburškoj monarhiji, slom feudalizma i prihvaćanje osnova građanskoga društva: <ol style="list-style-type: none"> a) hrvatski politički pokret 1848.–50. godine; b) hrvatski narod tada prihvaća osnovice modernoga građanskoga društva, višestranačje, parlamentarizam, trodiobu vlasti, opće građanske slobode itd.; c) na svim razinama, od novinstva preko stranaka do Hrvatskog sabora, zahtijeva se ujedinjenje hrvatskih pokrajina u jednu političku i državnu cjelinu: modernu hrvatsku državu; Sabor donosi brojne zakonske osnove u kojima najavljuje izgradnju modernoga društva; d) zalažu se za konfederativno uređenje Habsburške monarhije u kojoj bi ujedinjena Hrvatska (u savezu sa Slovenijom i Vojvodinom) činila federalnu jedinicu. <p>B)</p> <p>Razdoblje neoapsolutizma 1850-1860. godine:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Revolucija 1848./49. godine nije uspjela i od 1850. do kraja 1860. godine zavladao je neoapsolutizam. 2. Pokušaj modernizacije odozgo: od strane vlasti. 3. Tada je zamro svaki politički život. <p>C)</p> <p>MODERNI DRUŠTVENI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – politički pokret u Hrvatskoj 1848.–49; hrvatski narod prihvaća moderne društvene sustave: novi politički i državni sustav, moderni privredni sustav, obrazovni, kulturni, komunikacijski, moderni politički program, sustav nacionalne države, parlamentarizam itd. 	<p>VII. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Revolucija je 1848./49. u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj označila kraj duge epohe feudalnoga društva i najavila izgradnju modernoga građanskoga društva. – Hrvatski je narod tada prihvatio moderni hrvatski politički i nacionalni program koji je najavio: <ol style="list-style-type: none"> a) izgradnju cjelovite hrvatske političke zajednice; b) izgradnju cjelovite Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavnije i Dalmacije) kao moderne hrvatske države; c) hrvatska država imala bi samostalnu hrvatsku vladu, ministarstvo i sudstvo te hrvatski sabor kao parlament; d) prema tome, taj je program najavio izgradnju hrvatske nacionalne države, a time dakako i izgradnju moderne hrvatske nacije i nacije-države; e) ujedinjena Hrvatska bi se, kao federalna jedinica, udružila s drugim federalnim jedinicama unutar nove demokratske i konfederalne Habsburške monarhije. – Taj je politički, nacionalni i socijalni program tada prihvaćen na svim razinama, do Hrvatskoga sabora. – Bile su to osnove za izgradnju moderne hrvatske nacije prema europskome modelu: nacije-države. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo, tradicionalne etničke/ ljudske zajednice u hrvatskim pokrajinama. <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatski narod živi u tom tradicionalnom svijetu, napose na selu, a tu živi većina stanovništva, u svijetu opće nepismenosti i zaostale poljoprivrede itd. 2. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice: izgradnja integracijskim nacionalnih sustava; moderni sustavi: kulturni, politički, državni, pravni, privredni, društveni, nacionalni, obrazovni, institucionalni itd.

Tabela br. 8

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>VIII. ETAPA EPOHA IZGRADNJE MODERNOGA DRUŠTVA I MODERNE HRVATSKE NACIJE (od kraja 1860. do 1918. godine) A) <i>Hrvatski narod od kraja 1860. do 1918. godine:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Najvažnije razdoblje u povijesti hrvatskoga naroda u kojem je izgradio ključne osnove moderne hrvatske nacije i položio temelje za izgradnju: nacije-države. 2. Organizirao je i razvio moderne građanske pokrete: privredni, politički, kulturni, nacionalni, socijalni itd. 3. Utemeljio je i organizirao modernu privredu. 4. Utemeljio je i izgradio moderni obrazovni sustav: moderno osnovno školstvo, mnoge srednje škole te moderno sveučilište u Zagrebu i osnovao akademiju znanosti i umjetnosti i više kulturnih institucija. 5. Utemeljio je i organizirao sve najvažnije moderne nacionalne institucije: kulturne, obrazovne, političke, državne, privredne, upravne, komunikacijske itd. 6. Postigao veću teritorijalnu cjelovitost: ujediničenje Hrvatske, Slavonije i svih dijelova Vojne Krajine. 7. Izgradio je i razvio novu nacionalnu književnost, znanost, umjetnost, privredu, nacionalno tržište itd. 8. Utemeljio je suvremeni i moderni institucionalni poredak u Hrvatskoj: politički, državni, pravi itd. <p>B) MODERNI DRUŠTVENI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – epohe moderne i modernog društva, visokokulturni sustav, sustav kapitalističke privrede, industrijalizacija zemlje, nacionalno tržište, moderni politički i državni sustav, obrazovni sustav, komunikacijski sustav itd. 	<p>VIII. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Nakon sloma neoapsolutizma potkraj 1860. godine i najavom ustavnog razdoblja, u Hrvatskoj započinje najvažnije razdoblje, do 1918. godine: doba izgradnje modernog društva, novih modernih društvenih sustava, ključnih nacionalnih vrijednosti i moderne hrvatske nacije i nacije-države prema europskome modelu. – U hrvatskoj su javnosti (sve najvažnije institucije: Hrvatski sabor već 1848./49. i 1861. godine i dalje sve do kraja ovog razdoblja, te brojne političke novine, političke stranke, županijske skupštine) posve jasno izloženi i prihvaćeni dugoročni ciljevi: <ol style="list-style-type: none"> a) hrvatski nacionalni program (o postizanju cjelovite hrvatske države i o izgradnji hrvatske nacije) i b) osnove svih modernih sustava: kulturni, politički, državni, privredni, sustav školstva i obrazovanja, znanstveni, pravni, institucionalni, socijalni itd. – Da bi u tome uspjeli, bilo je nužno organizirati moderno obrazovanje i pripremiti narod (koji je bio u velikoj većini nepismen) za taj novi svijet. To su, do raspada Monarhije 1918., u velikoj mjeri i uspjeli. – Hrvatski je narod do 1918. godine izgradio modernu naciju: utemeljio je sve njezine ključne osnove na kojima se osniva svijet zasebnosti na svim područjima života. Time su stvoreni uvjeti za život nove moderne hrvatske nacije, a time i za izgradnju nacije-države. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne zajednice postupno se, korak po korak, integriraju u moderne sustave. No, taj tradicionalni svijet se na mnogim područjima zadržao do sredine 20. stoljeća, dok će neki dijelovi tog svijeta (mentaliteta) ostati dulje. 2. Na sve te procese modernizacije i transformacije i integracije utječu novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice života ljudi: kultura, obrazovanje, politika i država, industrijalizam i nova kapitalistička privreda, komunikacije, nacionalne institucije, znanost itd.

Tabela br. 9

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>IX. ETAPA</p> <p>NOVI EUROPSKI POREDAK I ŽIVOT U JUGOSLAVENSKOJ DRŽAVI (od 1918. do 1991. godine)</p> <p>A)</p> <p>Raspad Habsburške monarhije 1918. godine:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Promjene na području srednje i jugoistočne Europe: političke, državne, međunarodne, privredne itd. 2. Novi europski i svjetski poredak: politički, državni, međunarodni, međunarodne pravne regulative itd. 3. Međunarodno priznanje novih nacija, nacionalnih država i/ili nacija-država: Austrije, Češke itd. <p>B)</p> <p>Život u jugoslavenskoj državi (od 1918. do 1991. godine):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Hrvatski narod se od 1918. g. razvija unutar nove državne zajednice na prostoru jugoistočne Europe: od 1918. do 1941. u tzv. »staroj« Jugoslaviji; od 1941. do 1945. u novoj tvorevini NDH; od 1945. do 1991. u tzv. »novoj« ili socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji. 2. Iako je Jugoslavija bila nedemokratska država, ipak se u njoj dalje razvijaju one nacije koje su više-manje već bile formirane, razvijaju se na mnogim područjima (školstva i obrazovanja, privrede, kulture, znanosti i umjetnosti, urbanizacije itd.), napose od 60-ih godina do raspada te državne zajednice 1991. g. <p>C)</p> <p>DRUŠTVENI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – iako su politički i državni poreci bili i totalitarni i ne-demokratski, ipak su se pojedine nacije i dalje mogle razvijati na području moderne privrede, industrije, tehnologije, kulture, školstva i obrazovanja, zasebnog jezika, znanosti, sustava komunikacija itd. 	<p>IX. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Raspadom Habsburške monarhije 1918., hrvatski narod prekida višestoljetni zajednički politički, državni i društveni, ali i kulturni život s narodima u toj državi. – Bila je to velika promjena: izlaskom iz te države, iz tog srednjoeuropskog kulturnog prostora, prekidaju se neposredne i bliske veze s europskom civilizacijom. – Hrvatski narod se našao u posve novoj sredini. – To je razdoblje kada se pokušava izgraditi posve nova višenacionalna zajednica na Balkanu. – To je razdoblje neobično važno za daljnji razvoj individualnosti hrvatskoga naroda: za razvoj njegove privrede, kulture, književnosti, znanosti, obrazovanja, svih vrsta škola, sveučilišta, akademije znanosti, opće umjetnosti, urbanih sredina, posebnih institucija itd. – Politički i društveni poredak u Jugoslaviji bio je nedemokratski i totalitaran, ali daljnji razvoj hrvatske nacije nitko više nije mogao zaustaviti jer su osnove njezine posebne individualnosti postignute do 1918. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne zajednice života ljudi sve se više integriraju u moderne sustave. <ul style="list-style-type: none"> – Međutim, taj proces modernizacije i transformacije (tradicionalnog života stanovništva) sporo napreduje i donosi napetosti koje utječu na fenomen identiteta: etničke, nacionalne, kulturne, socijalne itd. 2. Na sve te procese modernizacije i transformacije i integracije, a time i identifikacije, utječu novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice života ljudi: kultura, školstvo, obrazovanje i pismenost, moderna privreda, nove komunikacije, nacionalne institucije, znanost itd.

Tabela br. 10

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA hrvatskoga naroda tijekom povijesti
<p>X. ETAPA U SAMOSTALNOJ HRVATSKOJ DRŽAVI EPOHA POSTMODERNOG SVIJETA (od 1991./92. godine dalje)</p> <p>A)</p> <p>Samostalna hrvatska država: Republika Hrvatska kao međunarodno priznata nacija-država:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Međunarodno priznanje Republike Hrvatske važni je događaj u povijesti hrvatskoga naroda: priznata je samostalnost hrvatske nacije-države. 2. Hrvatska nacija konačno je postigla svoju potpunu samostalnost: daljnji razvoj ovisi o razini obrazovanja stanovništva, o načinu razvoja privrede i o sposobnosti hrvatske države da se uključi u suvremeni svijet . <p>B)</p> <p>Republika Hrvatska u europskoj zajednici:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Prvi i najvažniji korak jest uključivanje u europske integracijske procese: kulturne, obrazovne, privredne i političke. Hrvatska se postupno uključuje u taj svijet. 2. To bi uključivanje moralo počivati na racionalnim i umnim osnovama: ne napredak po svaku cijenu. Prije toga Hrvatska mora postići vrlo mnogo. <p>C)</p> <p>Republika Hrvatska u postmodernom svijetu:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ma koliko da smo skeptični prema tom procesu, svijet se danas nalazi na prijelazu iz epohe moderne u novu postmodernu epohu: u posve nov globalni svijet. 2. Hrvatska država se na nekim područjima uključuje u taj proces globalizacije, iako vrlo sporo. <p>D)</p> <p>MODERNI I POSTMODERNI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Suvremeni svijet na početku 21. stoljeća može počivati na modernim društvenim sustavima, ali uz radikalnu kritiku modernosti i odnosa Čovjeka kako spram drugoga Čovjeka, tako i njegov odnos spram cjeline ekosustava i prirode. Na tome počiva ideja globalnoga svijeta i time globalnih društvenih sustava: društva i društvenih sustava postmodernoga svijeta. 	<p>X. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Stvaranjem samostalne hrvatske države ostvario se stoljetni nacionalni program, koji je prvi put jasno iskazan već za revolucije 1848./49. godine: a) o ujedinjenju hrvatskih pokrajina u jednu cjelinu, u jedinstvenu političku i državnu zajednicu; b) o izgradnji Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao hrvatske države; c) izgradnji institucija modernoga političkoga sustava u hrvatskoj državi: Hrvatskoga sabora kao parlamenta, hrvatske vlade, ministarstva, moderne uprave, sudstva, županijskog sustava, školstva itd.; d) o izgradnji nove kapitalističke privrede; modernoga građanskoga društva, školstva i obrazovanja itd. <ul style="list-style-type: none"> – Bio je to program o osnivanju i organizaciji nove moderne hrvatske nacije i nacije-države, i to prema europskome modelu: novo/moderno društvo, moderni društveni sustavi, moderna nacija i nacija-država. – Taj je nacionalni program u hrvatskoj javnosti okupio mnoge političke stranke i javne djelatnike. – Najvažnije osnove tog projekta ostvarene su već do 1918. godine, još unutar Habsburške monarhije. – Tada su utemeljene i najvažnije osnove identiteta moderne hrvatske nacije na ovim područjima: jezika, književnosti, znanosti, obrazovanja, školstva, privrede, razvoja urbanih sredina, umjetnosti uopće itd. – Na tim osnovama se razvijala hrvatska nacija sve do priznanja neovisnosti hrvatske nacionalne države. <p>Na proces identifikacije utječu ovi SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne zajednice života ljudi integriraju se u moderne sustave. Ali još postoji tradicionalni mentalitet, slaba obrazovanost stanovništva, neujednačeni razvoj regija itd. 2. Na sve te procese modernizacije i transformacije i integracije sada utječu novi/stečeni sustavi modernog i postmodernoga društvenog svijeta: privrede, kulture, obrazovanja, komunikacije, tehnologija itd.

U tim smo tablicama dali osnovne etape podrijetla i razvoja hrvatskoga naroda unutar svijeta života stanovništva: društva, kulture, civilizacije, privrede, prava, političke zajednice, hrvatskoga političkoga pokreta, nacionalnoga programa, razvoja školstva, pismenosti i obrazovanja itd. U njoj je lako pratiti izgradnju i razvoj hrvatske narodne zajednice tijekom dugotrajne povijesti. Na tom se prostoru pojavljuje hrvatski narod koji stoljećima u svojim rukama (kao **dominantna etnija** – ali preko svojih predstavnika) ima unutarnju upravu te pravni, politički i institucionalni poredak. A to je veoma važno ne samo za održavanje i razvoj jednoga naroda, nego i za izgradnju moderne nacije. Jer, kako je rečeno, ako želimo istražiti podrijetlo i izgradnju moderne hrvatske nacije, koja istodobno stvara osnovice i za pojavu zasebne nacije-države, prema europskome modelu (na osnovicama modernosti i modernoga društva), moramo najprije upoznati podrijetlo, formiranje i razvoj hrvatskoga naroda i njegovu organizaciju unutar narodne zajednice, napose njezin pravni, politički i institucionalni poredak i napokon njegovu transformaciju u modernu naciju. U svakom slučaju, moderna se nacija, o tome nema spora, ne može pojaviti, niti je u povijesti ikad i nastala, ako joj ne prethodi određeni narod (kao ljudska ili etnička zajednica, stanovništvo), ako taj narod nije, u svom dugotrajnom povijesnom razvoju, izgradio svoju narodnu zajednicu na mnogim područjima života, ako dakle nije izgradio sve oblike društvenoga života ili sve društvene sustave i zajednice života ljudi, u kojima ljudi žive i djeluju zajedno, na području: jezika, kulture, privrede, tehnologija, školstva i obrazovanja, uprave, sudstva, politike, komunikacija, institucija itd. Drugim riječima, kako smo vidjeli, moramo razlikovati *narod* (njegovo podrijetlo i razvoj tijekom kojeg se postupno oblikuje cjelovita *narodna zajednica*, ali još uvijek unutar tradicionalnog ili predmodernog društva i tradicionalnih ljudskih zajednica: lokalnih, regionalnih, pokrajinskih, staleških itd.) od moderne *nacije* i zatim *nacije-države* i njezine integracijske uloge u modernom društvu i modernom svijetu.

U svakom slučaju, ako pođemo od modernosti i novog/modernog društva, od modernog svijeta koji nastupa od kraja 18. stoljeća, i dakako ako pritom pratimo proces primjene modernosti u konkretnoj sredini i nastanak novoga svijeta, ako dakle pratimo procese modernizacije (izgradnje modernog društva i novih ljudskih zajednica), a time i proces transformacije (tradicionalnog društva i tradicionalnih ljudskih zajednica) u određenoj zemlji, onda je lako uočiti da se moderna nacija, koja završava s izgradnjom nacije-države, razlikuje od naroda i *narodne zajednice*. Jer je hrvatski narod tu svoju *narodnu zajednicu* izgradio u svijetu tradicionalnog života: tradicionalnoga feudalnoga društva, tradicionalnih zajednica života ljudi, unutar socijalnih i staleških razlika, koje nastaju unutar staleškog i hijerarhijskog feudalnog društva; taj je narod živio u malim seoskim zajednicama, njegovo stanovništvo stoljećima živi na selu (još početkom 19. stoljeća preko 96%), sa zaostalom privredom, masovno je nepismeno, upotrebljava više narječja, podijeljen je u više upravnih jedinica,

regija i pokrajina, između sebe se razlikuje u običajima i životu itd. Dok je taj isti narod izgradio modernu naciju, unutar svijeta modernosti i modernog društva, upravo rušeći taj tradicionalni svijet i izgrađujući posve nove/moderne vrijednosti i moderne društvene sustave: kulturne, privredne, političke itd. Isto je tako važno uočiti da moderna nacija nije mogla nastati bez naroda (ovdje dakako hrvatska nacija bez postojanja hrvatskog naroda) i njegove organizacije unutar narodne zajednice. Modernoj naciji i naciji-državi, njezinoj izgradnji i organizaciji unutar modernosti i modernog društva, uvijek dakle prethodi određeni narod i njegova narodna zajednica (kao etnička/ljudska zajednica) koja čini realni ili stvarni svijet života stanovništva. Međutim, sasvim je nešto drugo kada govorimo o *početku izgradnje moderne nacije*, o početku izgradnje moderne hrvatske nacije, a time i procesima modernizacije i transformacije (tradicionalnog društva) i o formiranju i razvoju moderne hrvatske nacije kao posve nove ljudske zajednice koja se i pojavila i izgradila tek u epohi moderne i modernog društva: u 19. i 20. stoljeću.³⁰⁰

Prema tome, podrijetlo moderne hrvatske nacije – koja je, o tome nema spora, postala osnovom i za formiranje zasebne hrvatske nacije-države – moramo potražiti u povijesti hrvatskoga naroda, u njegovu podrijetlu (etničkom, kulturnom, političkom i društvenom) i njegovoj organizaciji na mnogim područjima života, a napose u njegovoj izgradnji modernog svijeta u 19. i 20. stoljeću: izgradnji modernog društva, modernih društvenih sustava i modernih zajednica (na području književnoga jezika, visoke kulture, moderne privrede, modernog školstva i obrazovanja, političkih i državnih sustava itd.), a time i izgradnje moderne hrvatske nacije i nacije-države. Taj moderni svijet života stanovništva, prema europskome modelu, hrvatski je narod stvarao postupno u 19. i 20. stoljeću. To je proces konstituiranja i transformacije i integracije hrvatskog naroda, proces njegove preobrazbe u modernu naciju. Nužno je stoga upoznati njegovo podrijetlo: i etničko i kulturno, i političko i društveno, i socijalno itd. A hrvatski se narod u svom povijesnom razvoju – napose nakon revolucije 1848./49. godine i sloma feudalnog društva, u tijeku izgradnje modernoga građanskog društva i moderne hrvatske nacije i nacije-države u 19. stoljeću – organizirao unutar hrvatske narodne zajednice na mnogim područjima života stanovništva koja su odredila njegove mnogostruke identitete, ali i cjelokupan daljnji razvoj sve do početka 21. stoljeća.

Tu **hrvatsku narodnu zajednicu**, koju čini cjelokupni etnos/stanovništvo na hrvatskom etničkom i političkom prostoru, s gledišta njezine *cjelovitosti* i procesa izgradnje njezina jedinstva, s gledišta nadalje njezina konstituiranja i transformacije te izgradnje nacionalne zajednice, formirale su *zajednice*, u kojima su ljudi živjeli i radili zajedno, i *društveni sustavi*, koji su tvorili svijet realnog

³⁰⁰ Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999; Korunić 2003.

života i kolektivitete, a time i zasebni *pravni, društveni, politički i institucijski poredak*:

- a) *Zajednica teritorija i sustav teritorija*: etnički, politički i državni teritorij
Zajednica teritorija i/ili sustav teritorija (etnički, kulturni, privredni, politički, državni, povijesni, društveni, institucijski, jezični i komunikacijski itd.) najvažniji je životni prostor/okoliš jednoga naroda. Ali uz uvjet da postoji cjelovitost (upravna, politička, ekonomska, kulturna itd.) tog teritorija i da, unutar tog prostora, većinski narod (kao dominantna etnija u odnosu na »druge« subetnije) u svojim rukama ima unutrašnju upravu i institucionalni poredak i određenu samostalnost.

Međutim, od početka 15. do druge polovice 19. stoljeća hrvatski teritorij nije cjelovit: ni politički ni državni ni upravno ni kulturno ni jezično ni ekonomski ni društveno. U stvarnom životu, ako promatramo s gledišta cjelovitosti, taj je hrvatski teritorij (i politički i ekonomski, i upravno i kulturno, i jezično i društveno) bio podijeljen i razbijen: Hrvatska i Slavonija bile su unutar ugarske krune ili istočne polovice Habsburške monarhije, dok je Dalmacijom od 15. do kraja 18. stoljeća vladala Venecija. U 19. stoljeću Dalmacija i Istra ulaze u zapadnu polovicu Habsburške monarhije, a Vojna krajina je, sve do svog razvojačenja 1873. godine i ukinuća 1881. i priključenja Hrvatskoj, bila podčinjena Vojnom vijeću u Grazu i time izuzeta od vlasti hrvatskoga bana i Hrvatskoga sabora.

Kada je međutim riječ o nastojanju da se postigne jedinstvo ili cjelovitost tog teritorija, hrvatski su preporoditelji, a poslije i svi političari isticali i etničko i povijesno načelo: oni su političko, jezično i nacionalno zajedništvo tog životnog prostora hrvatskoga naroda osnivali na etničkom, jezičnom i kulturnom načelu, ali i na povijesno-političkom i na tradiciji srednjovjekovne hrvatske države. Na tim su osnovama (etničkim i jezičnim, političkim i povijesnim i državnopravnim) u 19. stoljeću utemeljili zahtjev – koji su, prema novom nacionalnom suverenitetu, unijeli u hrvatski politički program – za ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju), u ujedinjenu Hrvatsku, a time i u hrvatsku državu. Bio je to zahtjev za postizanje teritorijalno cjelovite hrvatske političke zajednice i hrvatske države, tj. cjelovite Trojednice, koja bi okupljala sve segmente i sve dijelove hrvatskoga naroda: sve njegove regije i pokrajine. Taj se teritorij u realnom životu dakako mijenjao tijekom vremena. Ali je taj zahtjev za cjelovitošću hrvatske države (političkom, upravnom, kulturnom, ekonomskom, institucionalnom) uvijek bio utemeljen na etničkom, političkom, državnom, državnopravnim i povijesno-političkom načelu. Važno je dakle imati na umu da je u 19. stoljeću, u razdoblju izgradnje moderne hrvatske nacije, hrvatski teritorij u svim političkim programima i zahtjevima uvijek obuhvaćao cjelovitu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju) i Istru.

Postizanje cjelovitosti tog hrvatskog teritorija dugo je trajalo. Tek se nakon razvojačenja Vojne Krajine 1873. godine i njezina priključenja Hrvatskoj i Slavoniji počinje ostvarivati taj hrvatski nacionalni program (o cjelovitosti hrvatskoga teritorija) sve do priključenja Dalmacije (1918. godine) i Istre (1945. godine) ujedinjenoj Hrvatskoj. Na tom se hrvatskom teritoriju izgradila cjelovita moderna hrvatska nacija i nacija-država i Republika Hrvatska.³⁰¹

- b) *Jezična zajednica i sustav javne komunikacije*: jezični kolektiviteti i zajednice

Zajednica jezika i sustav hrvatskoga jezika – kao jedinstveni jezik komunikacije, kao komunikacijski kolektiv i kao jezični kolektivitet na kojem se stvara i jezični i etnički identitet hrvatskoga naroda i hrvatske nacije – sastoji se: prvo, od tradicije govornoga i književnoga jezika do pojave hrvatskoga narodnoga preporoda i, drugo, od novoga ili standardnoga književnoga jezika koji je izgrađivan od pojave tog preporoda. Bio je to novi/moderni jedinstveni književni jezik za cjelokupan hrvatski narod, koji su hrvatski preporoditelji širili od središta prema periferiji putem njegove javne upotrebe: putem brojnih novina, časopisa, brošura, knjiga, letaka, književnosti, preko školstva i postupnog razvoja pismenosti i obrazovanja itd.

Hrvatski je narod do hrvatskoga narodnoga preporoda 1835. godine imao tri jezika (kajkavski, čakavski i štokavski) koji su podjednako sudjelovali u procesu standardizacije. A zatim su hrvatski preporoditelji, 1836. godine, uzeli štokavski jezik, koji je bio najrašireniji i koji je imao najbolju književnu tradiciju kod Hrvata, i izgradili ga (putem javne upotrebe, naučnih gramatika, filologije, književnosti, znanosti, školstva, obrazovanja i pismenosti, novina i časopisa itd.) kao jezik moderne književnosti, kao jezik modernog obrazovanja i pismenosti. Tako su postupno, korak po korak, stvarali ključne jezične i kulturne osnovice koje su (uz druge zajednice i sustave) utjecale na integraciju hrvatske nacije i zatim nacije-države: tako je stvaran jezični kolektivitet. Javna upotreba toga književnoga jezika, jezika književnosti i obrazovanja, prethodila je političkom ujedinjenju hrvatskih zemalja: formiranje tog jezičnog kolektiviteta i/ili zajednice književnoga jezika prethodilo je dakle političkom i ekonomskom ujedinjenju.

- c) *Kulturna zajednica i sustav kulture*: i tradicionalna i moderna

Zajednicu kulture i/ili sustav kulture kod hrvatskoga naroda, koja se tijekom povijesti mijenja, napose u 19. i 20. stoljeću, valja promatrati na dvije razine:

³⁰¹ Usp. o tome: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Gross 1985; Gross i Szabo 1992; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Stančić 1989; Stančić 1985; Stančić 2003.

Prva razina je svijet *tradicionalne narodne kulture* i tradicionalnih zajednica na hrvatskome prostoru: *narodna kultura* puka i/ili nižih slojeva stanovništva. A to je većina stanovništva na tom prostoru koje je uglavnom živjelo na selu. Taj svijet tradicionalne narodne kulture – s kojom se stanovništvo identificira, a ujedno i s tim tradicionalnim zajednicama u svim regijama i pokrajinama – tvori svakodnevni život tog puka ili nižih slojeva stanovništva: njegov govorni jezik, različiti običaji, praznovjerje, mitologija, vjera, vjerski običaji, običaji i običajno pravo, kultura stanovanja, vrsta odjeće i obuće, način prehrane, razvoj obrta i trgovine, razina razvoja privrede i poljoprivrede, odnos tog stanovništva spram prirode, napose odnos spram »drugih« etnija, naroda i kultura itd. Uz to, važno je napomenuti da je veliki postotak tog stanovništva nepismen, sredinom 19. stoljeća još uvijek više od 90%. Taj tradicionalni svijet (jezika, kulture, zajednica, društva) unutar kojeg živi većina stanovništva, postoji na hrvatskome prostoru prije početka modernosti, prije početka izgradnje modernog društva i moderne hrvatske nacije. Valja dakle imati na umu da većina stanovništva na prostoru Trojedne kraljevine živi na selu,³⁰² u malim seoskim zajednicama, u svijetu te tradicionalne narodne kulture i tradicionalnih zajednica i u velikom je postotku nepismena.

Uz to, valja imati na umu i to da na tom hrvatskom prostoru, unutar Trojedne kraljevine, i u ranijim epohama, a napose u 19. stoljeću kada nastaju velike promjene i moderna hrvatska nacija, postoji pluralni svijet: i etnički i jezični i kulturni i vjerski. Na tom su prostoru, uz hrvatski narod kao najbrojniji, postojale etničke skupine kao subetničke i njihove supkulture: Srbi, Česi, Slovaci, Nijemci, Talijani, Slovenci, Mađari, Židovi i drugi. Prema religioznoj pripadnosti te su etnije bili: rimokatolici, grkokatolici, pravoslavni, protestanti, izraeliti i drugi. Imali su različiti jezik, različitu vjeru, običaje i različitu tradicionalnu kulturu.³⁰³

Osim toga, postojala su najmanje četiri areala tradicionalne narodne kulture i tog svijeta tradicionalnih zajednica na hrvatskome prostoru (slavonski, zagorski, primorski i dalmatinski areal) koji su se između sebe veoma razlikovali. Tako su neki areali bili bliži kulturi susjednoga naroda (na primjer zagorski areal kulturi slovenskoga naroda) negoli jedan drugome (na primjer zagorski areal primorskom ili dalmatinskom arealu).³⁰⁴ Uz regije, uz regionalnu i pokrajinsku podijeljenost, to je još više razjedinjavalo i međusobno dijelilo hrvatski narod. Tek s izgradnjom i razvojem moderne kulture ili visokokulturnog sustava počinje prevladavanje regija i pokrajina i tih tradicionalnih kultura i zajednica, a to je i početak izgradnje moderne hrvatske nacije. U svakom slučaju, suvremenici su taj moderni svijet (pri-

³⁰² Usp. o tome prilog na kraju knjige: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, tabele br. 22.

³⁰³ O tome: Gross-Szabo 1992., 21–76; Usp. naše priloge: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*.

³⁰⁴ Usp. o tome: Gavazzi 1978, poglavlje: *Areali tradicijske kulture jugoistočne Europe*, 184–194.

vrede, industrije, društva, prava, kulture, jezika, obrazovanja itd.) i formiranje *nacionalnog jedinstva*, a time i jezičnog i kulturnog i političkog i ekonomskog ili bilo kojeg drugog jedinstva, mogli postići, unutar modernosti i novoga modernoga društva, samo ako uspiju modernizirati i transformirati to tradicionalno društvo: svijet tradicionalne narodne kulture i tradicionalnih (regionalnih i pokrajinskih i seoskih) zajednica, napose masovnu nepismenost. Sve su to dakle mogli postići samo ako izgrade novu građansku kulturu i/ili visokokulturni sustav. A sve su to i postigli.

Drugom razinu tvori visoka građanska kultura ili sustav moderne visoke kulture, tj. visokokulturni sustav. Hrvatski su preporoditelji najvažnije osnove te visoke građanske kulture izgradili već u 19. stoljeću: tek je ta nova/visoka kultura stvarala jezično i kulturno jedinstvo ili kulturni kolektivitet hrvatskoga naroda. Kako dolazi do stvaranja te nove kulture? Što je potaknulo hrvatske preporoditelje na tu djelatnost? Da bismo odgovorili na to pitanje, valja imati na umu da je od 15. do početka 19. stoljeća u Europi postupno nastajao svijet modernosti, modernoga građanskoga društva i modernih sustava: privrede, moderne kulture, obrazovanja, znanosti, politički i državni sustav, sustav moderne komunikacije itd. Taj je svijet modernosti i modernog društva polako prodirao u zapadne dijelove Monarhije. A najrazvijeniji su bili: građansko društvo, kapitalistička privreda, industrijska revolucija, svijet industrijalizacije, modernizacija poljoprivrede, standardizacija književnih jezika, suvremena književnost, moderna znanost, tehnologija, moderno školstvo, obrazovanje, akademije znanosti i umjetnosti, škole i sveučilišta itd. Jedan je sustav vezan uz druge (prema modelu: sustav ↔ okolina, tj. svi drugi sustavi) i svi zajedno tvore modernost i moderno društvo.

Da bi hrvatski narod pripremili za taj novi svijet života, da bi mogli prihvatiti i u svojoj sredini primijeniti modernost i izgraditi moderno društvo, koje je postupno osvajalo europsku periferiju, ali i druge dijelove svijeta, hrvatski su preporoditelji, a to isto rade preporoditelji i drugih naroda na prostoru Habsburške monarhije, najprije morali izgraditi nove oblike i sadržaje kulture i tako posve promijeniti postojeće stanje (i jezično i kulturno, i društveno i privredno, i političko i svako drugo) na prostoru Trojedne kraljevine. Pritom su dakako polazili od cjelokupne kulturne tradicije hrvatskoga naroda: i jezične i književne i obrazovne i urbane i narodne kulture itd. Da bi se dakle u hrvatskoj sredini moglo primijeniti taj europski model modernosti, a drugog uzora i izbora tada nisu imali, oni su najprije morali izmijenjati taj postojeći tradicionalni svijet: morali su najprije stvarati standardne osnove jedinstvenoga štokavskoga ili posve novoga književnoga jezika, jezika pismenosti i obrazovanja za cjelokupan hrvatski narod, odnosno za cjelokupno stanovništvo unutar Trojednice, zatim razviti suvremenu književnost i znanost, organizirati moderno školstvo (opće osnovne i srednje škole i sveučilište), potaknuti dakle i organizirati razvoj opće pismenosti i višeg obrazovanja, te organizirati nove kulturne i znanstvene i obrazovne

institucija, pokrenuti književne i znanstvene časopise, potaknuti izdavanje novina i časopisa, organizirati kulturna društva, kazališta, osnovati akademiju znanosti i umjetnosti, moderno sveučilište itd.

Prema europskom uzoru i prema uzoru drugih naroda u Monarhiji, upravo su sve to (moderna kultura i/ili visokokulturni sustav u Hrvatskoj) započeli stvarati i hrvatski preporoditelji 1835. godine, a to su zatim nastavile mnoge generacije hrvatskih intelektualaca. Oni su već u 19. stoljeću, ako ostanemo samo na području moderne građanske kulture, izgradili moderni hrvatski književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, razvili osnove moderne hrvatske književnosti i suvremene znanosti, organizirali moderno školstvo, od obveznih osnovnih škola i različitih srednjih i viših škola do modernog sveučilišta i akademije znanosti i umjetnosti te više kazališta, kulturnih društava, pokrenuli brojne književne i znanstvene časopise, novine itd. Time su položili najvažnije temelje za daljnji razvoj, za modernizacijske i transformacijske procese i ujedno za izgradnju moderne nacije.³⁰⁵

d) *Politička zajednica i politički i državni sustav:*

Politička zajednica i politički sustav jednoga naroda veoma su važni za njegov razvoj, napose u epohi modernog građanskog društva: prvo, bez cjelovite političke zajednice i samostalnoga političkoga sustava (najvažniji oblici: građanske slobode, višestranačje, slobodni izbori, parlamentarizam, trodioba vlasti, političke institucije itd.) unutar modernoga građanskoga društva, ni jedan narod ne može organizirati svoj unutrašnji samostalni društveni život; drugo, ni jedan narod ne može ostvariti svijet modernosti i kao dominantan narod – u odnosu na sve »druge« etnije i etničke skupine na svom prostoru (kulturnom, političkom, ekonomskom, etničkom itd.) – izgraditi modernu naciju i zatim naciju-državu; treće, te su političke zajednice i politički sustavi i političke institucije, zbog svoje životne važnosti, nadređeni i ekonomskim i kulturnim i vjerskim i jezičnim zajednicama i sustavima.

Ključno je međutim pitanje kada i kako nastaje cjelovita politička zajednica, a ujedno i jedinstveni ili samostalni politički sustav hrvatskoga naroda?

Na to ćemo pitanje moći odgovoriti samo ako promatramo nastanak i razvoj modernosti i izgradnju modernog društva u hrvatskoj sredini. Jer nema spora da (1) podrijetlo, izgradnju i razvoj cjelovite političke zajednice hrvatskoga naroda i (2) izgradnju modernog političkog sustava, a jedno ide uz drugo, valja tražiti u primjeni modernosti i postupnoj izgradnji novog modernog društva: novoga građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života.

To je dakako proces vrlo dugoga trajanja nastanka tog novog svijeta. Jer sve te osnovice (i političke i državne i društvene i socijalne) vrlo sporo prodiru u hrvatsku sredinu. Njihov prodor i razvoj na hrvatski prostor možemo

³⁰⁵ Usp. o tome: Šidak i drugi 1968; Gross 1985; Gross-Szabo 1992. i literaturu o školstvu.

pratiti, kakao je rečeno, preko tri moderna građanska pokreta: prvo, preko organizacije privrednog pokreta, čiju pojavu i razvoj u hrvatskoj sredini možemo pratiti od kraja 18. stoljeća i zatim u 19. i 20. stoljeću; drugo, preko organizacije i razvoja kulturnog pokreta koji u Hrvatskoj počinje s hrvatskim narodnim pokretom 1835. godine i zatim se razvija u 19. i 20. stoljeću; treće, preko političkog pokreta čije su osnove postavili već preporoditelji u tijeku hrvatskog narodnog preporoda 1842. godine, a napose za revolucije 1848./49. godine i do kraja 19. stoljeće. Tada nastaje hrvatski politički i nacionalni program (privredni, kulturni, politički, socijalni) koji je izrađen u ime cjelokupnog hrvatskog naroda, a prilagođen je tom modernom svijetu. Prvi takav nacionalno-politički program hrvatskog naroda pojavio se već za vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, ali se u novom modernom sadržaju (prilagođen europskomu modelu modernosti, modernom građanskom društvu, modernoj naciji i naciji-državi i nacionalnom suverenitetu) pojavio tek za revolucije 1848./49. godine.

Kako smo vidjeli, u Hrvatskoj se za revolucije 1848./49. godine pojavio moderni hrvatski socijalni, nacionalni i politički program koji je bio prilagođen tomu modernom društvu u razvoju i europskomu modelu nacije i nacije države. Prihvaćen je zatim na svim razinama, od novina i časopisa, do političkih društava i stranaka, preko županija i županijskih skupština i napokon u Hrvatskome saboru u ime cjelokupnog hrvatskog naroda i to prema nacionalnom suverenitetu. Taj je hrvatski nacionalni program zatim upućen kralju i na Slavenski kongres u Prag. Moderne sociopolitičke osnove tog programa su: prvo, političko ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u jednu političku zajednicu, tj. cjelovitu Trojednu kraljevinu; drugo, ujedinjena Trojedna kraljevina (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) bila bi samostalna hrvatska država, kao konfederalna jedinica u okviru konfederalne i demokratske Habsburške monarhije; treće, ujedinjena Hrvatska imala bi samostalni građanski parlament (Hrvatski sabor) kao zakonodavno tijelo s ograničenim unutrašnjim suverenitetom i velikom samostalnošću u unutrašnjim poslovima zemlje; četvrto, Hrvatska bi imala samostalnu vladu (Bansko vijeće) i ministarstvo, te samostalno sudstvo, modernu unutrašnju upravu, samostalne financije i moderno školstvo. Napokon, ujedinjena bi Hrvatska (cjelovita Trojedna kraljevina) sa središnjom i zajedničkom vladom u Beču bila povezana samo ministarstvom vanjskih poslova i zajedničkih financija te ministarstvom trgovine i zajedničke vojske.³⁰⁶

Taj je hrvatski sociopolitički program, kako vidimo, bio posve prilagođen modernom društvu i modernom političkom sustavu. Bio je to, o tome nema spora, europski model modernog društva, moderne nacije i nacije-države. Napokon, u Hrvatskoj se taj nacionalni program, nakon sloma

³⁰⁶ Usp. o tome: Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Markus 2000; Markus 2001; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak 1979.

neoapsolutizma, od kraja 1860. godine do kraja 19. stoljeća u svojim glavnim osnovama ostvario. Na njemu počiva izgradnja modernosti i modernog društva i moderne nacije. A prva osnova cjelovite i samostalne *hrvatske političke zajednice*, a to je ujedno i početna jezgra izgradnje moderne nacije-države, stvorena je nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, zatim još prostranija nakon razvojačenja Vojne krajine 1873. i njezina priključenja Hrvatskoj i Slavoniji. Toj će se ujedinjenoj Hrvatskoj, kako smo upoznali, tek u 20. stoljeću priključiti Dalmacija (1918. godine) i Istra (1945. godine). U toj su hrvatskoj političkoj zajednici (i početnoj jezgri hrvatske države) u 19. stoljeću ostvarene uglavnom sve osnove modernog političkog sustava, a time i modernog društva na kojima počiva i izgradnja moderne hrvatske nacije i njezine osnove za pojavu moderne hrvatske nacije-države.

e) *Sustav institucija i/ili politički i institucijski poredak*: modernog društva

Sustav institucija i/ili politički i institucijski poredak neobično je važan za svaki narod. Na njemu počiva cjelokupna organizacija života tog naroda. Kada je riječ o hrvatskome narodu, valja razlikovati dvije vrste nacionalnih organizacija, ustanova i institucija. Prvo, to su povijesne institucije, institucije državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije do revolucije 1848./49. godine: staleži, plemstvo, Hrvatsko-slavonski sabor, državni deputati, državna konferencija, Hrvatsko-ugarski sabor, hrvatski ban, viceban, banski namjesnik, protonotar, županije, veliki župani, vicežupani, županijske skupštine i sve županijske organizacije, samostalno sudstvo, banski stol, slobodni kraljevski gradovi i privilegirani distrikti itd. Drugo, moderne građanske nacionalne institucije i organizacije koje u Hrvatskoj nastaju već za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1848. godine, ali se potpuno javljaju za revolucije 1848./49. godine i zatim se posve razvijaju od kraja 1860. godine do kraja 19. stoljeća i dalje u 20. stoljeću.

U Hrvatskoj se tada osnivaju moderne građanske nacionalne institucije: a) *političke institucije* – te su institucije vezane uz hrvatski politički pokret, a to su: Hrvatski sabor kao moderni građanski parlament, hrvatska vlada, ministarstvo, moderne političke stranke i politička društva, pokreću se mnoge političke novine i časopisi, provode se moderni izbori i izborni sustav, organizira se nacionalni i politički pokret, razvijaju se moderni hrvatski politički programi, formuliraju se moderne političke ideologije itd.; b) *državne institucije* – te ključne političke institucije bile su i početna jezgra institucija moderne hrvatske države, napose Hrvatski sabor, ban i banska čast, hrvatska vlada, ministarstva, unutrašnja uprava, samostalno sudstvo, financije, samostalno gospodarstvo i razvoj privrede, moderno školstvo itd.; c) *ekonomske institucije* – te institucije nastaju u tijeku privrednog pokreta na hrvatskom prostoru, uz modernizaciju poljoprivrede, trgovine, zanatstva i obrta, primjenu industrijske revolucije i uz industrijalizaciju zemlje,

osnivanje novčanih zavoda i banaka, pokretanja gospodarskih društava i časopisa itd.; d) *kulturne institucije* – pojava kulturnog pokreta, pokretanje književnih novina i časopisa, osnivanje kulturnih društava, Matice ilirske i zatim Matice hrvatske, čitaonica, a napose organizacija modernog školstva, od osnovnih i srednjih škola do modernog sveučilišta i akademije znanosti i umjetnosti itd.³⁰⁷

Na tim i mnogim drugim nacionalnim institucijama (političkim, pravnim, državnim, privrednim, kulturnim itd.) počiva organizacija cjelokupnoga hrvatskoga naroda i njegov poredak: institucionalni, politički, pravi i državni. Taj je svijet života, njegove najvažnije moderne osnove, hrvatski narod razvio u 19. stoljeću i time položio osnove svoga identiteta i zasebne hrvatske nacije i nacije-države.

- f) *Ekonomska zajednica i sustav moderne privrede* na hrvatskome prostoru
Osnove nove moderne kapitalističke privrede i industrijalizacije, ali i osnove novih tehnologija i kultura u poljoprivredi, zbog opće zaostalosti zemlje, vrlo sporo prodiru na hrvatski teritorij. Pa ipak, procese modernizacije i transformacije društva i kulture i privrede u cjelini u Habsburškoj monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj, možemo pratiti već od kraja 18. stoljeća na svim područjima života zemlje, a napose od revolucije 1848./49. godine, osobito od 1861. godine dalje.

O tom razdoblju, od 1861. godine do početka 20. stoljeća – kada su stvorene ključne i društvene i političke, i ekonomske i kulturne i socijalne osnove za čitav kasniji razvoj do kraja 20. stoljeća – možemo govoriti kao o procesu modernizacije privrede u hrvatskim pokrajinama: i društva i industrijalizacije i poljoprivrede. To je razdoblje kada se stvaraju uvjeti za pojavu modernog nacionalnog tržišta, te jedinstvene i samostalne ekonomske zajednice moderne hrvatske nacije. No, kao i u drugim slučajevima, sve su to procesi vrlo dugoga trajanja. Napose se selo, a tu živi, ponovimo, najveći broj stanovništva, zbog opće zaostalosti i nedostatka financija, vrlo sporo modernizira i razvija. A o tome ovisi razvoj poljoprivrede.³⁰⁸

- g) *Povijesna zajednica hrvatskoga naroda*: povijesna tradicija
Ta je povijesna zajednica strukturirana na povijesti hrvatskoga naroda i na njegovoj/hrvatskoj kulturnoj i napose na političkoj i državnoj i državnojpravnoj tradiciji i na povijesnim institucijama. Na toj su povijesnoj zajednici hrvatskog naroda i hrvatske državnosti i hrvatske države, hrvatski preporoditelji u 19. stoljeću osnivali pravo hrvatskoga naroda: na njegovo dugo postojanje u povijesti; postojanje hrvatske države i državnojpravne tradicije i stoga pravo na ponovno osnivanje hrvatske države; pravo na

³⁰⁷ Usp. o tome: Beuc 1985; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak i drugi 1968.

³⁰⁸ Bičanić 1936; Bičanić 1951; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991; Karaman 1992; Šidak i drugi 1968; Gross 1985; Gross (ur.) 1981; Gross-Szabo 1992; Leček 2003; i literaturu u tim knjigama.

etnički i politički i državni teritorij; pravo da na tom teritoriju u novom vijeku hrvatski narod osnuje modernu naciju i državu. Ta je politička i državnopravna tradicija sadržana u svim temeljnim dokumentima. Te su povijesne osnovice tada funkcionirale u javnome životu Habsburške monarhije. To je bilo legitimno pravo svakog naroda u Monarhiji koji su posjedovali tu tradiciju.

- h) *Etničke zajednice i sustav etnosa na hrvatskome prostoru*: etnički pluralni svijet

Na etničkom i političkom prostoru hrvatskoga naroda, unutar dakako cjelovite Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije), kako smo već rekli, postoji pluralni svijet: i etnički i jezični i kulturni i vjerski. Kada proučavamo povijest hrvatskoga naroda i njegovu transformaciju u modernu naciju, a napose u modernu naciju-državu, nužno je istražiti mnogostruke odnose te većinske etnije (hrvatskoga naroda kao dominantne etnije na svom prostoru) spram »drugih« subetnija i njihovih supkultura. Od svih etnija na prostoru Trojedne kraljevine (a to su: Hrvati, Srbi, Talijani, Slovenci, Nijemci, Česi, Slovaci, Mađari, Židovi itd.) samo je hrvatski narod, zahvaljujući svom dominantnom položaju, izgradio modernu naciju i stvorio uvjete za pojavu moderne nacije-države.³⁰⁹ No, s općeg društvenog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja svi su bili stanovnici Hrvatske: to je etnička struktura stanovništva. Nužno je imati na umu njihove mnogostruke međusobne odnose. Na žalost, te njihove međusobne etničke i kulturne odnose nismo istražili.

- i) *Vjerske zajednice i sustav vjere na hrvatskome prostoru*: pluralni svijet religija

Na etničkom i političkom prostoru hrvatskoga naroda postojalo je više religija, crkava i njihovih sljedbenika/vjernika. U 19. stoljeću to su bili: rimokatolici, grkokatolici, pravoslavni, evangelici, izraeliti i njihove crkve.³¹⁰

- j) *Društvo i društveni sustavi*: svijet realnoga života

Važno je upoznati svijet društva i društvenog života jednoga naroda. Kako smo upoznali, hrvatski se narod razvijao unutar nekoliko društava: od ranoga feudalnoga društva, preko razvijenoga i kasnoga feudalnoga društva, do društva prosvijećenoga apsolutizma i napokon unutar modernosti i modernoga građanskoga društva. Ovdje je napose važno poimanje društva i društvenih sustava. Kada je riječ o modernom društvu – koje nastaje unutar svih oblika građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i postindustrijskog društvenog života – važno je istražiti nastanak i organizaciju svijeta modernih društvenih sustava: sustav moderne privrede,

³⁰⁹ Usp. naše priloge na kraju knjige: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*.

³¹⁰ Usp. o tome: Gross-Szabo 1992; naše priloge: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*.

politički i državni sustav, moderni kulturni sustav, sustav modernog prava, vjerski sustav, sustav modernih komunikacija itd. Društvo i društveni sustavi imaju golemu ulogu u razvoju naroda i moderne nacije. Hrvatski narod je izgradio najvažnije osnove modernog građanskog društva i društvenih sustava.³¹¹

k) *Sustavi identiteta*: na hrvatskome prostoru

Na hrvatskome prostoru postoji svijet vrlo različitih identiteta: individualnih, grupnih i kolektivnih, te etničkih, nacionalnih, kulturnih, jezičnih, vjerskih, regionalnih, pokrajinskih i drugih. To su mnogostruki identiteti koje moramo upoznati. O tome temeljitije raspravljamo u drugom i trećem dijelu ove knjige.

Kako vidimo, da bismo upoznali nastanak moderne hrvatske nacije, najprije moramo upoznati povijest hrvatskoga naroda, strukturu svih njegovih društava, društvenih sustava i zajednica (jezika, kulture, privrede, politike, vjere, obrazovanja itd.) i istražiti djelatnost pojedinaca, grupa, elite i stranaka na svim tim područjima života. To je nužno zato jer se na tim osnovnim jezgrama (ljudskog društva i ljudskih zajednica na hrvatskome prostoru) formira, izgrađuje i integrira moderna hrvatska nacija i nacionalna zajednica, a zatim i nacija-država. To su njezini temelji (povijest hrvatskoga naroda) i tu moramo potražiti procese modernizacije i transformacije hrvatskog naroda i njegovu postupnu izgradnju moderne hrvatske nacije i nacionalne države.

12. Izgradnja moderne hrvatske nacije i nacije-države i razvoj nacionalizma kao znanstveni problem

Uza sve različite teorije o naciji i sva lutanja u traženju odgovora na pitanje što je nacija, u stručnoj raspravi ipak vlada suglasnost, kako smo vidjeli, da je moderna nacija nastala i razvila se u procesu *modernosti*, tek u *epohi moderne i modernog društva*: unutar svih oblika građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života, unutar posve novih socijalnih, sociokulturnih, sociopolitičkih i socioekonomskih stanja i interakcija, a ujedno i u tijeku novih radikalnih i etničkih i kulturnih i socijalnih i nacionalnih napetosti. S obzirom na prijašnje epohe feudalnih društava – u odnosu na srednji i rani novi vijek u kojima su na mnogim područjima u Europi prevladavale male, lokalne i regionalne zavičajne udruge i podskupine, tj. u kojima su prevladavale tradicionalne zajednice narodne kulture izgrađene na međusobno odvojenim regijama i pokrajinama – tek je moderno građansko i industrijsko društvo stvorilo uvjete za pojavu novih ljudskih zajednica: moderne nacije i nacije-države i, u toj novoj nacionalnoj državi, moderne socijetalne zajednice. Ako polazimo od te spoznaje, koja nije osporena, to znači da moderna nacija nastaje potkraj 18. stoljeća i da se na europskom

³¹¹ Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Gross-Szabo 1992. i literaturu u tim knjigama.

kontinentu izgrađuje u 19. i 20. stoljeću. Ovdje nas zanima taj europski model modernosti i moderne nacije, jer je na tom modelu, o tome nema spora, i hrvatski narod u 19. i 20. stoljeću izgradio i moderno društvo i modernu naciju i naciju-državu.

A to je, kako smo rekli, ovaj model: prvo, primjena modernosti i izgradnja modernog građanskog društva i modernih društvenih sustava u nekoj zemlji; drugo, primjena modernosti i modernizacija svijeta realnog života (kapitalističke privrede, poljoprivrede, industrije, jezika, kulture, školstva, pismenosti, obrazovanja, političkih zajednica i države itd.) koju na svom prostoru provodi većinski narod; treće, izgradnja modernog društva i ujedno moderne nacije u kojoj ključnu ulogu ima taj dominantni narod u odnosu na druge subetnije i njihove supkulture na svom prostoru; četvrto, stvaranje osnove za prerastanje moderne nacije u nacionalnu državu i naciju-državu.

Prema tome, izgradnju i razvoj nacije, prema europskome modelu, prema kojem dakle nastaje i moderna hrvatska nacija i nacija-država, možemo upoznati unutar uzajamno ovisnih procesa: prvo, procesa izgradnje *moderne nacije* koja nastaje, u procesu modernosti (tj. u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog društva u nekoj zemlji) i nastanka modernog društva, integracijom svih segmenata i regija i pokrajina dominantnog naroda na njegovu etničkom i političkom prostoru; drugo, procesa izgradnje pluralnog etničkog i kulturnog svijeta i/ili odnosa dominantne etnije spram drugih subetnija i supkultura; treće, procesa transformacije te iste moderne nacije, unutar međunarodno-pravnih odnosa, u *naciju-državu* ili nacionalnu državu tog istog dominantnog naroda; četvrto, procesa pojave različitih sadržaja *nacionalizama*, od patriotizma do agresivnih nacionalizama i šovinizma i, peto, procesa organizacije *masovnih nacionalno-političkih pokreta* i, uz to, pojave masovnih medija i masovnih javnih komunikacija, a time, napose u 20. stoljeću, i pojave masovnosti i masovnog društva u kojem ključnu ulogu imaju mase i masovnost.³¹²

Epoha dakle moderne i modernosti donosi ovaj model nastanka novoga svijeta: moderno društvo → pluralni svijet → moderna nacija → nacionalizam → nacija-država → masovni politički pokreti → masovno društvo → radikalne nacionalne i socijalne i kulturne napetosti → kriza modernog društva i moderna nacije → kriza identiteta.

Ako prihvatimo taj model modernosti i modernog društva, i uz to nužno osnove kritičke znanosti o tome, i ako pritom polazimo od svijeta realnoga života stanovništva, tada ćemo relativno lako upoznati izgradnju moderne hrvatske nacije i njezinu postupnu transformaciju u suvremenu naciju-državu, tj. njezinu pojavu kao integracijske zajednice novoga tipa i ritam njezina razvoja. Ali tada moramo, kako smo pokazali, u prvom redu upoznati ono što je prethodilo toj naciji, tj.

³¹² Usp. o tome: Moskovici 1981; Moskovici (ur.) 1984; Le Bon 1910; Le Bon 1963; Bell 1960; Gregor 1969; Schumpeter 1961; Hobsbawm 1966; Canetti 1966; Freud 1972; Broch 1979.

nastanak i organizaciju hrvatske narodne zajednice i sve njezine sastavne dijelove unutar epohe feudalnog društva: temeljne društvene sustave (područje zbilje unutar feudalnog društva), ključne životne tradicionalne strukture stanovništva (etničke i kulturne, jezične i obrazovne i vjerske, ekonomske i socijalne) u zemlji, te tradicionalne lokalne i zavičajne zajednice (u kojima su ljudi živjeli zajedno) i njihove institucije na kojima počiva organizacija hrvatske narodne zajednice. Tek tada možemo lako pratiti proces modernizacije hrvatskoga naroda (primjenu modernosti na područjima realnog života stanovništva u zemlji) i njegovu postupnu transformaciju u modernu naciju.

Kako smo vidjeli, ta su područja svijeta realnoga života: sustav privrede, razina poljoprivrede, politički i državni sustav i ujedno politička i državna zajednica, govorni jezik puka, jezik javne komunikacije, književni jezik, jezik književnosti i znanosti, tradicionalna narodna kultura, sustav moderne kulture, razina pismenosti i obrazovanja, organizacija školstva, sustav komunikacije, vjerske zajednice itd. Valja upoznati njihovu organizacijsku razinu i njihov utjecaj na povijesne procese, na cjelokupnu povijest hrvatskoga naroda, ali i svijet osnovnih organizacija i institucija (kulturnih, političkih, državnih, privrednih, obrazovnih itd.) i napose svijet političkog, pravnog, državnog, društvenog i institucionalnog poretka.

Kada to učinimo, moći ćemo vidjeti koliko su segmenti hrvatskoga naroda (svi njegovi dijelovi i sve njegove regije i pokrajine) bili ili koliko nisu bili *međusobno udruženi u cjelovitost ili jedinstvo*: jezično, kulturno, političko, državno, ekonomsko, teritorijalno, socijalno itd. A tada je lako doznati je li hrvatski narod i kada prihvatio svijet modernosti i je li izgradio nacionalno jedinstvo ili cjelovitost ili nove kolektivitete. Ne smijemo dakako pritom zaboraviti proces identifikacije ljudi/aktera. O tome raspravljamo u drugom dijelu ove knjige. Za sada je ipak najvažnije da upoznamo proces modernizacije i izgradnje modernog društva na hrvatskome prostoru.

Uvjereni smo dakle da je nužno najprije poći od realnoga života: od modernizacije i transformacije tradicionalnog društva stanovništva, a time i od modernosti i izgradnje modernog društva u određenoj sredini, jer je to model koji nas više-manje sigurno vodi u prošlost u kojoj tražimo nastanak i razvoj modernog svijeta. A tada valja pokušati upoznati: 1) kako su te etničke/ljudske zajednice organizirane (jer je to svijet života u kojima, na posve različitim razinama povezanosti, ljudi žive zajedno) i svi društveni sustavi strukturirani, a to je stvarni i realni svijet ljudskog društva; 2) na kojoj su razini razvoja modernosti; 3) kako se i na koji način i te zajednice i ti sustavi, koji se preko modernosti transformiraju u cjelovitost ili jedinstvo i kolektivitete, iz centra/središta šire na periferiju i u pojedine hrvatske pokrajine ili iz urbanih sredina na ruralna područja, a tada je riječ o teritorijalnoj ili horizontalnoj integraciji, i koliko i kako su unutar novih zajednica i/ili novih društvenih sustava (književnoga jezika, kulture, politike, privrede, školstva, obrazovanja itd.) uključene pojedine društvene strukture i

pojedini segmenti hrvatskoga naroda, a tada je riječ o vertikalnoj ili socijalnoj integraciji.

Međutim, još uvijek nismo odgovorili na osnovna pitanja o podrijetlu i razvoju hrvatske nacije. Jer, i ako krenemo od tog znanstvenog modela (u kojem promatramo međusobnu povezanost procesa u realnom svijetu: procesa izgradnje modernosti → modernog društva → moderne nacije → nacije-države) još uvijek valja odgovoriti na pitanja: Kada nastaje moderna hrvatska nacija? Koji su to ključni događaji/procesi obilježili početak i preokret u tom razvoju: *početak izgradnje* hrvatske nacije? Kada dakle možemo jasno uočiti početak izgradnje i formiranja moderne hrvatske nacije kao nove etničke/ljudske zajednice? Kada, kako i na koji način hrvatski narod stvara posve nove moderne osnovice (jezične, kulturne, ekonomske, političke, državne, društvene, školstva, pismenosti i obrazovanja itd.) na kojima nastaje ta moderna hrvatska nacija, a ujedno i proces njezine transformacije u naciju-državu?

Kako smo vidjeli, tri su građanska pokreta na hrvatskome prostoru u 19. stoljeću obilježili preokret u tom razvoju: ti su pokreti omogućili, relativno kontinuirano, postupnu primjenu modernosti (na području privrede, kulture, političkog sustava itd.) i izgradnju najvažnijih osnovica modernog društva i nacije u hrvatskoj sredini. To su:

1. **privredni pokret** – kada nastaju osnovice moderne privrede;
2. **kulturni pokret** – kada nastaju osnovice moderne građanske kulture i
3. **politički pokret** – kada nastaje nacionalni projekt u ime hrvatskoga naroda.

Tijekom tih pokreta i posve novih zbivanja i procesa hrvatski je narod (točnije: elite iz njegove sredine) počeo stvarati nove i moderne osnovice: privredne, novoga književnoga jezika, visoke kulture, političke, državne, društvene, pravne, socijalne i komunikacijske te posve nove građanske nacionalne institucije (kulturne, političke, privredne, društvene). Na tim početnim novim ili modernim osnovicama – na kojima se postupno, korak po korak, počinju formirati nove ljudske zajednice i *moderni sustavi*: jezika, visoke kulture, moderne politike, privrede, sustav moderne komunikacije, komunikacijski kolektiv, nacionalni kolektiviteta itd. – u njihovu daljnjem dugom razvoju, nastaje postupna izgradnja moderne hrvatske nacije i nacije-države.

Drugim riječima, prvi put u povijesti hrvatskoga naroda, u njegovoj sredini, organizira se relativno kompaktna *elita*, koja je, napose od 1835. godine dalje, okupila uglavnom intelektualce različitog socijalnog i etničkog podrijetla, oko političkih novina, književnih časopisa, čitaonica i kulturnih društava, u političkoj Narodnoj stranci i hrvatskom političkom pokretu, u Hrvatskome saboru, Banskome vijeću, hrvatskoj vladi i županijama itd. Ta je organizirana elita, u ime hrvatskoga naroda, na temelju narodnog i novog nacionalnog suvereniteta,

prihvatila tek dio tog modernog svijeta i osnovica modernog građanskog društva ili »modernog doba« kojemu se, prema uvjerenju mnogih iz te sredine, i hrvatski narod u cjelini mora prilagoditi i u svojoj sredini izgrađivati njegove vrijednosti, jer drugog izbora nema ako želi »napredovati«. Ta je elita i poticala taj razvoj i sama stvarala nove moderne vrijednosti. To je posve novo u hrvatskoj sredini: *početak organiziranog nacionalnog pokreta*. Od tada dakle možemo pratiti kontinuitet hrvatskoga narodnoga i nacionalnoga pokreta.

Ovdje je dakle važno odgovoriti na pitanje kada i kako nastaju prvi poticaji koji su omogućili organizaciju tih triju pokreta (privredni, kulturni i politički) na hrvatskome prostoru? Pojavu modernosti (njezinu primjenu) na mnogim područjima života, a time dakako i početak *kontinuirane izgradnje* ključnih osnovica modernog društva i početak postupne ali kontinuirane izgradnje moderne hrvatske nacije, a to je ujedno početak i razvoj hrvatskog narodnog preporoda i zatim nacionalnog pokreta, u hrvatskoj su sredini najavili i uspješno organizirali: prvo, *hrvatski narodni preporod* od 1835. do 1847./48. godine i, drugo, *hrvatski politički pokret za revolucije 1848./49. godine*.

Na modernim osnovicama koje su suvremenici tada utemeljili, prije svega na modernim građanskim i ujedno nacionalnim institucijama (privrednim, kulturnim i političkim) razvila su se ta tri pokreta u hrvatskoj sredini. Upoznajmo ta dva važna poticaja za izgradnju modernog društva u hrvatskoj sredini.

Prvi poticaj: Hrvatski narodni preporod od 1835. do 1847./48. godine

Početak kontinuirane izgradnje ključnih osnovica modernog društva u hrvatskoj sredini, prije svega na području standardnoga književnoga jezika i visoke građanske kulture, te na području privrede i stvaranja novih građanskih nacionalnih institucija i vrijednosti, vezan je uz hrvatski narodni preporod od 1835. do 1847./48. godine. A to je ujedno najava i početak izgradnje ključnih osnovica (jezičnih, kulturnih, političkih, privrednih, institucionalnih itd.) na kojima, u tijeku njihova dugoga razvoja do kraja 19. stoljeća i dalje u 20. stoljeću, izrasta moderna hrvatska nacija, a zatim suvremena nacija-država. Ali u prvom redu odgovorimo ukratko na pitanje: Kako nastaje taj preporod? Što ima zajedničko s drugim preporodima u Monarhiji? Što ima zajedničkog s Europom?

Pojam *preporod* kakav danas poznajemo rabiti se već od druge polovice 19. stoljeća u publicistici i povijesnim znanostima: historiografiji, povijesti književnosti, povijesti jezika, etnologiji, povijesti umjetnosti. Taj se pojam samo donekle može rabiti na način kako su to činili i kako su ga shvaćali preporoditelji. Oni su pod tim pojmom shvaćali »preporođenje« ili »buđenje« svog naroda iz »zamrlosti« i »čvrstoga duševnog sna«. Taj su preporod (»preporođenje«) naroda u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) vidjeli kao početak širenja »prosvjete« i njegovo »prosvjećenje«, dok su sebe doživljavali kao preporoditelje koji svoj narod bude iz »duševnog sna« i potiču ga da svoje segmente (sve regije i pokrajine) međusobno poveže, da se organizira i unaprijedi

svoju »zapuštenu zemlju«.³¹³ Smatrali su da se razvoj »domovine« (svih hrvatskih pokrajina) i »preporođenje« naroda u njoj može postići organizacijom i razvojem školstva (»učiona«), te pismenosti i obrazovanja (»prosvjete«) i ujedno razvojem (»unapređenjem«) mnogih područja života zemlje: poljoprivrede, trgovine, zanatstva, obrta, industrije (»fabrika«), visokog školstva, suvremene kulture, institucija itd. U tome su za uzor uzimali razvijenije narode u Monarhiji i Europu u svakom pogledu. Na te su se uzore stalno pozivali. Smatrali su međutim da prvi korak koji u tom cilju, sveopćeg razvoja zemlje, valja učiniti jest da razviju narodni jezik, da ga oblikuju kao novi književni jezik i jezik pismenosti i obrazovanja, i očuvaju svoju »narodnost«, tj. da očuvaju i razviju etnički i kulturni identitet svoga naroda, onako kako su to, prema njihovom uvjerenju, uradili drugi narodi u Monarhiji i izvan nje.³¹⁴

Objasnimo to. Kako smo vidjeli, u Europi su od 15. do početka 19. stoljeća nastale velike promjene na području kapitalističke i industrijske privrede, novčanih institucija i banaka, visoke kulture, obrazovanja, organizacije školstva, poljoprivrede, razvoja tržišta, roba i kapitala, tranzitne trgovine, komunikacija itd. Taj razvoj i goleme promjene još su više potaknule nove građanske revolucije: buržoaska, industrijska, tehnološka, kapitalistička, kulturna, obrazovna, urbana, komunikacijska itd. Izgrađeni su dakle svi moderni oblici građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života. Nastalo je moderno društvo i moderni društveni sustavi, koji su značili realni život, napose sustav moderne privrede, kulturni sustav, sustav obrazovanja, politički i državni sustav itd. Nastalo je novo ljudsko društvo i nove ljudske zajednice.³¹⁵ Kako smo rekli, moderne osnove koje tada nastaju (industrijska revolucija i industrijalizacija ⇔ industrijsko-kapitalistički sustav ⇔ masovna urbanizacija ⇔ liberalna demokracija) izvršile su najdublju transformaciju ljudskog društva i ljudskih zajednica u povijesti uopće. Od tada dalje, ni jedan oblik društvenog života i ni jedan oblik ljudskih zajednica više nije kao ranije, prije nastanka industrijskog društva i industrijske civilizacije.

Na početku 19. stoljeća taj moderni svijet (privrede, industrije, industrijskog kapitala, društva, kulture, školstva, obrazovanja, književnosti, filozofije, umjetnosti itd.) ograničen je na zapadnu Europu. Druge zemlje i države na tom kontinentu bile su tada daleke europske poluperiferije i periferije u koje je vrlo sporo prodirao taj opći razvoj. Ali od početka 19. stoljeća i tamo se, u svakoj zemlji drugačije i u različitim ritmovima, postupno šire utjecaji tog modernog društva iz središta zapadne Europe. Za našu je temu važno kao primjer uzeti izgradnju zapadnoeuropske visoke kulture. U toj zapadno-europskoj jezgri

³¹³ Usp. o tome: Korunić 1989; Šulek 1844; Rakovac 1842; Vukotinović 1842.

³¹⁴ Korunić 1989; Šidak i drugi 1988; Rakovac 1942; Vukotinović 1842.

³¹⁵ O tome: Hobsbawm 1987; Hobsbawm 1989; Rosenberg & Birdzell 1993; Berend i Ránki 1996; Berger 1995; Wallerstein 1986. i opsežnu literaturu o tome u tim knjigama.

postoji tada visoka kultura i/ili visokokulturni sustav. Taj sustav moderne kulture nastaje tijekom ovih epoha: humanizma, renesanse, protestantizma, klasicizma i romantizma. U toj visokoj kulturi, uz klasične jezike, dominiraju posve izgrađeni moderni nacionalni književni jezici, uglavnom njemački, engleski, francuski, španjolski i talijanski. Na tim su modernim europskim jezicima napisana klasična djela iz književnosti, filozofije, pravnih znanosti, historiografije, povijesti umjetnosti, ekonomske znanosti, sociologije itd. Organizirano je školstvo, osnovne i srednje škole, a napose visoka učilišta i moderna sveučilišta. Ti su nacionalni jezici uvedeni u javnu upotrebu pa je svaki od njih u svojoj zemlji postao jezik javne komunikacije. Na njima su formirani jezični kolektiviteti i identiteti i zajednice.

I sasvim obrnuto, na europskim poluperiferijama i periferijama na kraju 18. stoljeća, gotovo ni u jednoj zemlji, nije na jeziku tih naroda izgrađena ta visoka kultura ili, bolje rečeno, sve je to tek na početku razvoja. To dakako ne znači da ti narodi (u europskim periferijama) nisu imali svoju vrlo dugu jezičnu i kulturnu tradiciju. Međutim, kada je riječ o izgradnji te moderne kulture, važno je uočiti da kod tih naroda: ili nije završio ili uopće nije ni započeo proces standardizacije modernih književnih jezika, na njima još uvijek nije napisana moderna književnost, filozofija i znanost, niti su ti jezici uvedeni u moderno školstvo, na sveučilišta itd.

Ako dakle pođemo od juga Balkana, od Grka, Bugara, Rumunja i Srba, sve do naroda u Habsburškoj monarhiji (Mađara, Hrvata, Srba, Slovenaca, Čeha, Slovaka, Poljaka i drugih, s iznimkom austrijskih Nijemaca) pa do pribaltičkih i još dalje skandinavskih naroda, vidjet ćemo da ni jedan taj narod do kraja 18. stoljeća nije posve, prema europskim kriterijima, standardizirao svoj narodni jezik, da ga nije formirao kao moderni književni jezik, jezik pismenosti, modernog školstva i obrazovanja, da na tom jeziku nije napisao suvremena književna i znanstvena djela, da još nije organizirao moderno školstvo i sveučilišta itd. Drugim riječima, da još uvijek nije izgradio visoku građansku kulturu. Isto je stanje i na području moderne kapitalističke privrede, napose vezano uz razvoj industrijske revolucije i industrijalizacije svoje zemlje.³¹⁶

Pa ipak, upravo tada, potkraj 18. i početkom 19. stoljeća, kod tih naroda nastaju promjene. Na primjer, narodi na jugoistoku Europe u prvoj polovici 19. stoljeća dižu ustanke, oslobađaju se i postižu svoju političku samostalnost, a do 1878. godine i samostalnost svojih nacionalnih država: Srbi – Srbiju kao državu srpskoga naroda, Grci – Grčku kao državu grčkoga naroda (već 1830. godine), Bugari – Bugarsku kao državu bugarskoga naroda itd. U isto vrijeme, postupno, korak po korak, počinju izgrađivati i svoj novi/moderni književni jezik, organizirati moderno školstvo i obrazovanje, razvijati privredu, unutrašnju upravu, organizaciju vlasti itd. Svi oni dakako posežu za uzorima iz Europe. Najsporije se

³¹⁶ Usp. I. Berend – G. Ránki, *Europska periferija i industrijalizacija 1780-1914.*, Zagreb 1996.

razvija moderna privreda, napose industrijalizacija zemalja. Na primjer, u Srbiji i Bugarskoj industrijalizacija privrede počinje tek potkraj 19. stoljeća. Nakon što su stvorili osnove svoje političke i državne samostalnosti, ili u isto vrijeme, a katkada i prije, kao na primjer Grci i Srbi, počinju izgrađivati književni jezik i uvoditi ga u javnost. Nije to bilo slučajno. Mnogim je intelektualcima kod tih naroda, koji su se uglavnom školovali u Europi i tamo upoznali europsku visoku kulturu, bilo jasno da njihov narod može prihvatiti taj moderni svijet (privrede, industrije, industrijalizacije, moderne poljoprivrede, modernog društva, kulture, školstva itd.) samo ako formira ili standardizira svoj narodni jezik i ako na njemu izgradi svoju visoku kulturu. To su pojedini preporoditelji uradili kod svih tih naroda: Grka, Srba, Bugara i Rumunja.

Drugačije su promjene nastajale kod naroda unutar Habsburške monarhije. Ti su narodi, napose u zapadnoj polovici Monarhije, od 16. stoljeća stalno bili pod utjecajem europskih kretanja općeg razvitka, napose privrede, zanatstva, obrta, trgovine, ali i te visoke kulture. U tom je području Monarhije, napose u austrijskim, češkim i slovenskim pokrajinama, prosvijećeni apsolutizam svojim reformama u drugoj polovici 18. i na početku 19. stoljeća, napose svojom privrednom politikom merkantilizma i fiziokratizma, potaknuo razvoj privrede, trgovine, zanatstva, obrta i poljoprivrede. Tom je društvu prosvijećenog apsolutizma osnovni cilj bio stvoriti jaku i moćnu državu: cjelovitu i nedjeljivu Habsburšku monarhiju. Zato je, pod utjecajem europskih kretanja, poticalo razvoj neagrarnе privrede i poljoprivrede. Ali mu je bilo jasno da to može postići (razvoj države i zanatstva/obrta i trgovine, i industrije i poljoprivrede) samo ako širi opće školstvo, ako potiče pismenost i obrazovanje, i ako razvije sveučilišta. To je prosvijećeni apsolutizam postigao reformom školstva. Međutim, ta je reforma imala još jedan važan učinak. Uvjetujući razvoj osnovnog školstva kod svih naroda u Monarhiji, nametnula je potrebu da se nastava izvodi na narodnim jezicima tih naroda. Tada se pojavljuje potreba za standardizacijom tih narodnih jezika.

Pod utjecajem razvoja privrede, koju su omogućile te reforme i utjecaji iz Europe, već su u drugoj polovici 18. stoljeća nastale određene ekonomske, socijalne, kulturne i obrazovne promjene, napose kod austrijskih Nijemaca, Čeha i Slovenaca. Pod utjecajem tih promjena, kod Čeha i Slovenaca potkraj 18. stoljeća pojavljuju se preteče narodnih preporoda koji se, kao kulturni pokreti, razvijaju u prvoj polovici 19. stoljeća. Već na prijelazu tih dvaju stoljeća pojavljuju se kod njih preporodna djelatnost. Preporoditelji kod tih naroda počinju standardizirati narodni jezik, objavljuju naučne gramatike i rječnike, počinju pisati književna i znanstvena djela, pokreću novine i časopise.

Taj su primjer posebno slijedili Mađari. Na prijelazu stoljeća izgrađivali su i standardizirali moderni mađarski književni jezik, razvili književnost i organizirali školstvo. Najviše su na razvoj njihova (novog mađarskog) književnog jezika utjecali književnici. Od početka 19. stoljeća oni su svoj jezik postupno sve više

uvodili u javnu upotrebu, učinili ga službenim jezikom u Ugarskoj i polako preko tog obvezatnog jezika mađarizirali mnoge nemađarske etničke podskupine i zajednice. Pokrenuli su političke novine i književne časopise te mnoga kulturna društva. Mađarski su jezik nastojali nametnuti i hrvatskomu narodu kao obvezatan jezik.

Tomu su se vrlo odlučno i uspješno suprotstavili hrvatski preporoditelji. Oni su mađarskom jeziku suprotstavili jedinstveni hrvatski književni jezik. Pod utjecajem narodnih preporoda kod tih naroda (napose Čeha, Slovenaca i Mađara), ali i pod utjecajem europskih kretanja, i svjesni potreba hrvatskoga naroda, oni su u Hrvatskoj pokrenuli i organizirali narodni preporod. Već su se 1832. godine pojavila dva važna prijedloga da se u Trojednoj kraljevini prihvati jedan službeni jezik. Ivan Derkos je (u brošuri pod naslovom: *Genius patriae super dormientibus suis filiis*) predlagao da se umjesto triju narječja (čakavskog, kajkavskog i štokavskog) u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) uvede jedan jezik. Pritom je smatrao da to treba biti štokavski kojim govori i piše veći dio hrvatskoga naroda. Iste je godine grof Janko Drašković predlagao to isto i na tom jeziku izdao glasovitu brošuru *Disertaciju*.³¹⁷

Međutim, tek je pojava nove mlade inteligencije, okupljene oko Ljudevita Gaja i njegovih istomišljenika, u tom smislu započela nešto posve novo u Hrvatskoj. Godine 1835. ta je grupa (intelektualna elita) pokrenula političke novine (*Narodne novine*) i književni časopis (*Danicu*). To je početak *hrvatskoga narodnoga preporoda* ili ilirskog pokreta i ujedno početak izgradnje nekih osnovica modernog građanskog društva u hrvatskoj sredini i modernih građanskih institucija: kulturnih, političkih i društvenih. Iako su te novine i taj časopis pokrenuli na kajkavskome jeziku, već su se sljedeće 1836. godine opredijelili za štokavski jezik kao jedinstveni novi književni jezik. Izdali su naučnu gramatiku i stvarali njegove ključne standardne osnovice, počeli pisati književna djela i prevoditi strana djela na taj jezik. Time su taj jezik uveli u javnu upotrebu (novine, časopise, brošure, letke, knjige, čitaonice, društva). Osnovali su i organizirali nova građanska kulturna društva, Maticu ilirsku, kazalište, čitaonice itd. Bio je to kulturni pokret s kojim započinje hrvatski narodni, a zatim i nacionalni pokret.

Zašto su sve to radili? Bili su uvjereni da je to nužno zbog više razloga: ako hrvatski narod kani prihvatiti vrijednosti »modernog doba«, privredu, industriju i tu visoku građansku kulturu, najprije se mora obrazovati. Jer nepismeni narod ne može prihvatiti i u svojoj sredini primijeniti taj moderni svijet: industrijalizaciju i industrijsku tehnologiju i modernu poljoprivredu. Da bi se obrazovao, tom se narodu mora izgraditi njegov narodni jezik. Zato su, kao najvažniji zadatak svoje preporodne generacije, isticali potrebu da formiraju moderni književni jezik te očuvaju i razvijaju »narodnost«. Postoje brojni dokumenti u kojima su o tome pisali. Najsazetije je taj program izrazio Bogoslav Šulek 1844. godine u brošuri

³¹⁷ Derkos 1832; Drašković 1832; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973.

pod naslovom *Šta naměravaju Iliri?* ovim riječima: »Medjutim su se Horvati i Slavonci iz čvārstoga duševnoga sna probudili, i za suncem prosvjete hleptiti počeli, koje drugim narodom jur odavna svēti. Horvati i Slavonci uvidivši, da oni posle bojevah u ratu sada na duševnom polju boj voditi moraju, ako žele staru svoju slavu uzdržati, počeli su misliti, kako bi svoju zapušćenu zemlju obradili, tãrgovinu unapredili, zanate naučili, fabrike i učione podigli; nu za sve ovo biaše od potrebe, da se najprije svi stališi medjusobno razuměju, što se samo izobraženjem narodnoga jezika postići može, zato su i oni počeli svoj vlastiti narodni jezik izobražavati.« Nasuprot mađarskim zahtjevima da se i u Hrvatskoj počne učiti mađarski jezik, hrvatski su preporoditelji bili uvjereni da se hrvatski narod »može izobraziti samo u svom narodnom jeziku«.³¹⁸

Hrvatski su preporoditelji, u tijeku tog kulturnog pokreta od 1835. do početka 1848. godine, potaknuli proces standardizacije novoga modernoga hrvatskoga književnoga jezika, jezika moderne književnosti, pismenosti i obrazovanja, započeli pisati modernu suvremenu književnost na tom jeziku, pokrenuli su političke novine i književne časopise, osnovali prvu političku stranku, kulturna društva, čitaonice itd. Bile su to prve civilne i/ili građanske institucije u Hrvatskoj namijenjene cjelokupnom hrvatskom narodu. To je početak posve novoga procesa u Hrvatskoj, dugoga procesa izgradnje osnovica modernoga građanskoga društva: izgradnje novoga književnoga jezika, moderne građanske kulture, modernih nacionalnih institucija, sustava moderne komunikacije (novine, časopisi, letak, brošure, knjige itd.). Time su započeli izgradnju novih zajednica, zajednice novoga književnoga jezika, jezičnoga komunikacijskoga kolektiva, zajednice visoke kulture, koji će (i taj jezik i ta visoka kultura) u budućnosti okupiti sve segmente hrvatskoga naroda, sve segmente njegove tradicionalne kulture. Kako vidimo, bio je to prije svega kulturni pokret, koji je nastao i razvijao se u uvjetima kasnofeudalnog društva. Taj je hrvatski kulturni pokret u svakom pogledu, kako ćemo vidjeti, drugačiji od hrvatskoga političkoga pokreta koji je nastao za revolucije 1848./49. godine. Ne samo da su ta dva pokreta djelovala u različitim društvima (prvi unutar kasnofeudalnog, a drugi u uvjetima nastanka novoga građanskoga društva), nego su bili posve drugačije organizirani (prvi je bio kulturni, a drugi izrazito liberalni i građanski i politički pokret) i stvorili su sasvim drugačije vrijednosti.

Posve je jasno, i o tome nema spora, da postoje velike razlike u tom razvoju (i pojedinih zajednica i društvenih sustava i pojedinih regija i pokrajina na hrvatskome prostoru) na početku 19. stoljeća i nakon pojave i organizacije hrvatskoga narodnoga preporoda. Pa ipak, iako je preporod, od 1835. do 1847./48. godine, ostvario izvanredne rezultate, lako je zamijetiti, uz uvjet da kako da pođemo od svijeta realnoga života, da su te zajednice (napose nove moderne književnosti, obrazovanja, ekonomska i politička zajednica) i/ili ti

³¹⁸ Usp. Programske spise hrvatskoga narodnoga preporoda u: Šicel 1997; Šidak i drugi 1988.

društveni sustavi (sustav književnoga jezika, kao jezika javne komunikacije, sustav moderne kulture, sustav moderne kapitalističke privrede, politički i državni sustav itd.) i ujedno svi ti kolektiviteti tek u početnim stadijima njihove moderne organizacije i integracije, da se iz centra (središnje Hrvatske) vrlo sporo šire u pojedine regije i pokrajine i da je njihova organizacijska društvena i/ili socijalna struktura – da su dakle njihovi nosioci i organizatori – još uvijek uska društvena grupa, da je uglavnom riječ o malobrojnoj eliti i da stoga, izvan te uske elite, ostaje brojno nepismeno stanovništvo (preko 96%) unutar tradicionalnog i feudalnog svijeta života. Da je hrvatski prostor još uvijek podijeljen na regije i pokrajine, s vrlo zaostalom privredom i poljoprivredom. Drugim riječima, da je pred hrvatskim narodom stajao još uvijek dug proces okupljanja svih njegovih segmenata u nacionalno jedinstvo: jezično, kulturno, političko, ekonomsko, društveno, socijalno, komunikacijsko itd.³¹⁹ Dug je put stajao pred hrvatskim narodom da izgradi moderno društvo i modernu naciju.

Prijedimo na kratki zaključak. U tom relativno kratkom razdoblju, od 1835. do kraja 1847. godine, hrvatski su preporoditelji, kada je riječ o početku izgradnje osnovica modernog društva i moderne hrvatske nacije, a ovdje o tome raspravljamo, stvarali tek *početne* moderne jezgre: novoga književnoga jezika, književnosti, nove kulture, javne komunikacije, nove jezične zajednice, jezičnoga komunikacijskoga kolektiviteta, hrvatskoga političkoga programa, novih građanskih i ujedno nacionalnih institucija, moderne ideje solidarnosti spram drugih naroda (ideje ilirizma) itd. Ne smijemo međutim iz tog zaključiti da su hrvatski preporoditelji već tada stvorili osnove hrvatske nacije ili, kako se to često radi,³²⁰ da je tada hrvatska nacija postala »realnost« i da su položeni njezini najvažniji temelji: hrvatski narod tada još nije mogao izgraditi taj moderni svijet i u njemu modernu cjelovitu naciju. Stanovništvo na hrvatskom etničkom i političkom prostoru još uvijek živi unutar kasnofeudalnog društva, unutar svijeta tradicionalnog društva i tradicionalnih zajednica, podijeljen na regije i pokrajine. Ako dakle pokušamo kritički ocijeniti cjelokupnu djelatnost hrvatskih preporoditelja i upoznati njihovu izgradnju osnovica modernog svijeta (i modernog društva i modernih društvenih sustava i novih modernih zajednica svijeta života ljudi i dakako novih nacionalnih vrijednosti) i na taj način upoznati koji su *stapanj razvoja* tog novog nacionalnog jedinstva hrvatskoga naroda postigli, a tada proučavamo integracijske procese i procese formiranja moderne nacije, onda ostaje da zaključimo: a) oni su svojom izuzetnom djelatnošću izgradili tek *početne jezgre* modernih osnovica i vrijednosti (jezične, književne, kulturne, političke, institucionalne, privredne itd.) koje su zatim, na tim osnovama, mnoge generacije dalje razvijale, pa su tu integracijsku funkciju (i jezičnu i kulturnu i političku i privrednu i time nacionalnu) postigle tek poslije u tijeku izgradnje modernoga građanskoga društva; b) te početne osnovice (na području:

³¹⁹ O hrvatskome narodnom preporodu usp. Šidak i drugi 1988. i literaturu u toj knjizi.

³²⁰ Šidak 1973; Gross 1981; Stančić 1984; Cipek 2001; napose Stančić 2002.

književnoga jezika, kulture, političke zajednice i političkog sustava, suvremene kapitalističke privrede, novog jezičnog i/ili kulturnog kolektiva, novih institucija itd.) nisu okupili u veće/nacionalne cjeline ni sve segmente ni sve regije ni sve pokrajine hrvatskoga naroda ili točnije: to još nisu ni započeli; c) prema tome, hrvatski narod tada (za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda) još uvijek nije postigao ni jedno novo *nacionalno jedinstvo*: ni jezično ni kulturno ni političko ni ekonomsko ni institucionalno ni komunikacijsko, niti bilo koje drugo.

Ako to imamo na umu, a to su neosporne činjenice o kojima moramo voditi računa kada o tome raspravljamo, jasno je da je pretjerano pokušati dokazati da je do revolucije 1848./49. godine, dakle i za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1847. godine, hrvatska nacija »svjesnom preporodnom akcijom stekla svoju socijalnu osnovicu i time dobila historijsku realnost«. Da hrvatska nacija dakle već postoji i da od tada o njoj možemo govoriti kao o »historijskoj realnosti«. A u isto vrijeme tvrditi da je »mnoštvo elemenata utjecalo« da se »u tom trenutku hrvatska ideja uključi kao sastavni dio u ilirsku južnoslavensku nacionalnu ideju«. ³²¹ Jer bi to značilo da su u hrvatskoj sredini dvije »ideje nacije« (i hrvatska i južnoslavenska) istodobno dobile »historijsku realnost«. Isto je tako pretjerano reći da je taj »preporodni pokret« (hrvatski narodni preporod) »položio temelje modernoj naciji u Hrvata«, odnosno da je taj pokret »obuhvatio sva područja odlučna za daljnji razvoj jedne moderne nacije«. To znači da je moderna hrvatska nacija već tada formirana i da je samo očekuje daljnji razvoj. Ali isti autor ističe da je ilirska ideja, koju su zastupali hrvatski preporoditelji, »zasnovana kao misao o nacionalnom jedinstvu svih Južnih Slavena, od Bugara do Slovenaca«. To pak znači da su ilirci istodobno zastupali dvije nacionalne ideje, da su u Hrvatskoj zasnovali dvije nacionalne ideologije, dvije nacionalne misli i dvije nacionalne svijesti. ³²²

A te se nažalost teze u našoj historiografiji ponavljaju već pola stoljeća. Još su manje prihvatljive tvrdnje, koje su nedavno iznesene u raspravama o hrvatskome narodnome preporodu i u više radova o revoluciji 1848./49. godine, da su hrvatski preporoditelji zapravo »hrvatski nacionalisti« i da u hrvatskoj javnosti tada postoji hrvatski nacionalizam, da je taj nacionalizam za revolucije 1848./49. godine mobilizirao i organizirao tu hrvatsku javnost i hrvatski pokret. U svakom slučaju, posve je neopravdano u tom razdoblju (bilo da je riječ o hrvatskome narodnome preporodu ili o revoluciji 1848./49. godine) nalaziti modernu hrvatsku naciju i uzimati je kao historijsku realnost. Tada neosporno postoji hrvatski narod: i taj je narod »historijska realnost«. Ali taj narod tada, ponovimo to i ovdje, još nije bio izgradio te osnove na toj razini da bi ga mogle ujediniti (sve njegove segmente, regije i pokrajine) u nacionalnu cjelovitost, u novu ljudsku zajednicu: modernu naciju. Ali je neosporno da su hrvatski preporoditelji najavili i počeli izgrađivati

³²¹ Stančić 1984., 696. U toj raspravi (*Od naroda k naciji*) postoji inače mnogo nejasnoća.

³²² Šidak 1973; Šidak 1979; Šidak 1981; usp. Korunić 1989; Korunić 1992; Korunić 1993.

taj posve novi svijet koji će omogućiti izgradnju moderne hrvatske nacije. To je njihova veličina i veliko značenje.³²³

Drugi poticaj: Revolucija 1848./49. godine

Promatramo li dakle s gledišta primjene modernosti i procesa izgradnje modernog društva u hrvatskoj sredini, s gledišta razvojnih i/ili integracijskih procesa, dakle s gledišta svijeta realnoga života, lako je zamijetiti da se i te nove moderne zajednice i moderni društveni sustavi – napose moderne kulture, kapitalističke privrede, školstva i obrazovanja, moderne politike i političkog sustava itd., unutar kojih tek poslije, u procesu dugoga trajanja, s njihovom izgradnjom i razvojem u Hrvatskoj, nastaje (1) proces postupne transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih zajednica i (2) proces transformacije hrvatskoga naroda u modernu naciju kao novu etničku/ljudsku zajednicu – onda moramo zaključiti da se sve do 1848. godine vrlo sporo razvijaju i da još uvijek nemaju suvremenih ili modernih uvjeta (ni kulturnih ni privrednih ni političkih ni društvenih niti bilo kojih drugih) da se intenzivnije razvijaju i prošire na cjelokupan hrvatski etnički i politički teritorij i da obuhvate cjelokupan hrvatski narod, sve njegove segmente, sve regije i pokrajine i sve društvene strukture.

Moramo dakle imati na umu da je do 1848. godine hrvatski etnički i politički prostor i time hrvatski narod u cjelini još uvijek podijeljen na regije i pokrajine, da se nalazi unutar tradicionalnih zajednica, tradicionalnog društva i tradicionalne narodne kulture, opće privredne i kulturne zaostalosti i masovne nepismenosti. A u takvim uvjetima, u uvjetima opće zaostalosti, podijeljenosti i nepismenosti, dakako da ne možemo govoriti ni o razvoju nacionalne svijesti ili nacionalnih »osjećaja« kod širih slojeva, a svakako ne o pojavi bilo koje razine nacionalnog »jedinstva«. Svjesni tog stanja u kojem se nalazio hrvatski narod, napose u odnosu spram Europe, hrvatski su preporoditelji započeli mijenjati taj svijet u kojem je do tada živio hrvatski narod.

U svakom slučaju, kada govorimo o podrijetlu i početnim procesima integracije moderne hrvatske nacije, koja je mogla nastati tek unutar modernosti i modernog društva, kada govorimo o procesima modernizacije i transformacije, a tada je riječ o konkretnim ljudskim društvima i ljudskim zajednicama, uvijek moramo, kako smo upoznali, imati na umu to predmoderno stanje i prednacionalno razdoblje: prvo, predmoderni tradicionalni kasnofeudalni svijet i, drugo, razinu razvoja hrvatskoga naroda u feudalnom društvu. Jer, pojavi modernosti i modernog društva i, unutar modernog svijeta, postupnoj izgradnji moderne *hrvatske nacije*, prethodi *hrvatski narod* i njegova organizacija unutar tradicionalne narodne zajednice koja je utemeljena u tom feudalnom poretku (pravnom i političkom i društvenom) i tom tradicionalnom svijetu stanovništva koji je podijeljen i rascjepkan na regije, pokrajine, staleže, različite tradicionalne narodne kulture, različita narječja, s pretežno nepismenim stanovništvom,

³²³ Šidak 1973; Stančić 1984; Stančić 2002; Markus 2000; Markus 2001; Korunić 1998. i 1999.

zaostalom poljoprivredom i trgovinom i zanatstvom i industrijom itd. Posve je jasno, i o tome ne treba mnogo raspravljati, da unutar tog tradicionalno podijeljenog društvenog svijeta nije mogla nastati moderna nacija kao nova etnička/ljudska zajednica, ni na jednoj razini njezine pojave kao nove cjelovite i homogene moderne zajednice.

Zato je važno upoznati tu razinu organizacije hrvatske narodne zajednice, koja je još uvijek bila nehomogena i podijeljena na regije i pokrajine, i njezinu postupnu transformaciju prema izgradnji većih kolektiviteta i/ili *cjelovitosti*, koja će međusobno udružiti sve segmente hrvatskoga naroda: nove cjelovitosti koja je, korak po korak, nastajala pod utjecajem primjene modernosti i novih modernih vrijednosti (jezičnih, kulturnih, političkih, privrednih, obrazovnih, socijalnih itd.) i tih modernih društvenih sustava i zajednica i kolektiviteta. Te su nove vrijednosti, prije svega na području novoga književnoga jezika i visoke građanske kulture, počeli stvarati, prema europskim uzorima, svi narodi u Monarhiji za vrijeme narodnih preporoda. A vidjeli smo da su i u Hrvatskoj, već za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1847. godine nastale, pod utjecajem europskog modela modernosti i tih preporoda, neke moderne nacionalne vrijednosti: na području književnoga jezika, visoke kulturne, političke organizacije, privrede, moderne komunikacije, novih građanskih institucija itd.

No, uza sve te vrijednosti i njihovu modernost koju sadržavaju, a one su u svom početku bile znatne, ipak moramo biti kritični i zaključiti da tada u Hrvatskoj, do revolucije 1848./49. godine, još uvijek nisu postojali uvjeti za puni razvoj modernosti na najvažnijim područjima života, a time i za izgradnju modernog društva, a ujedno i za izgradnju temeljnih osnovica na kojima nastaje moderna hrvatska nacija. Jer je to, kako smo rekli, još uvijek bio svijet tradicionalnog staleškog i hijerarhijskog kasnofeudalnog društva. Jer to društvo i društveno stanje (i pravno i političko, i ekonomsko i socijalno, i kulturno itd.) nije pružalo mogućnosti za izgradnju i kontinuiran razvoj modernog građanskog društva i unutar njega moderne nacije i nacije-države kao posve nove ljudske zajednice. Mogle su nastati i nastale su neke kulturne i privredne i društvene vrijednosti, ali ne i ključne osnovice za formiranje nacije. Jer je početak kontinuirane izgradnje njezina nacionalnog jedinstva – tj. neprekidni proces integracije svih segmenata jednoga naroda i proces modernizacije ⇔ transformacije (tradicionalnog društvenog života) i integracije tog naroda – vezan uz kontinuiranu izgradnju svih oblika građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života.

Objasnimo tu uzajamnu ovisnost moderne nacije i modernosti: međuovisnost modernog ljudskog društva i moderne ljudske zajednice. Prethodna je teza osnovana na kritičkoj znanosti o primjeni modernosti i izgradnji modernog građanskog društva i njegove mnogostruke uloge u epohi moderne: tijekom procesa industrijalizacije ⇔ industrijskog kapitalizma ⇔ masovne urbanizacije ⇔ liberalne demokracije. Kako smo vidjeli, u stručnoj raspravi vlada suglasnost o tome da moderna nacija i nacija-država znači pojavne oblike ili entitet epohe

moderne: da nastaje i razvije se (tijekom procesa modernizacije i transformacije) u procesu izgradnje modernoga građanskoga društva, širenjem industrijske revolucije i industrijalizacije zemlje, u tijeku razvoja moderne kapitalističke privrede i novoga modernoga političkoga sustava. To znači da je početak izgradnje moderne nacije kao nove ljudske zajednice vezan uz izgradnju i kontinuirani razvoj toga modernoga građanskoga društva i svih stanja i pojava (kulturnih, političkih, privrednih, socijalnih itd.) koje tada nastaju. Tek tada dolazi i može doći do primjene modernosti na mnogim područjima života naroda i do početka transformacije njegova tradicionalnog društva. Jer, ako nema jednog procesa (primjene modernosti) ne može nastati ni drugi proces: ni transformacije (tradicionalnosti) niti integracije.

Ako polazimo od te spoznaje, a o tome u stručnoj kritičkoj literaturi, kako je rečeno, vlada uglavnom suglasnost, onda je neosporno da *početak izgradnje moderne hrvatske nacije* i/ili početak njezina relativno kontinuiranog razvoja (tijekom dugoga procesa: modernizacije ↔ transformacije tradicionalnog društva u kojem živi hrvatski narod) nastaje za revolucije 1848./49. godine. Zašto tek tada? Zato jer je revolucija 1848./49. godine u Monarhiji uopće i napose u Hrvatskoj donijela preokret u daljnjem razvoju hrvatskoga naroda i početak preobrazbe njegova tradicionalnog svijeta života i stoga preobrazbe njegove nehomogene narodne zajednice – u kojoj stanovništvo tog naroda, ponovimo, živi u tradicionalnom svijetu: u velikoj većini na selu, u malim seoskim zajednicama, masovno je nepismen, podijeljen je u uske regije i pokrajine, sa zaostalom privredom i kulturom itd. – u novu homogenu i cjelovitu nacionalnu zajednicu: modernu naciju koja istodobno, prema europskome modelu, stvara uvjete za njezinu pojavu kao moderne nacije-države. Dakako, ovdje govorimo o pojavi novih *društvenih uvjeta za početak izgradnje* moderne hrvatske nacije, o zbivanjima i procesima koji su omogućili njezinu pojavu, kontinuiran razvoj i bržu integraciju, a ujedno i postupnu izgradnju nacionalnog jedinstva i/ili novog nacionalnog kolektiviteta, a sve to nastaje u procesu transformacije tog tradicionalnog svijeta hrvatskoga naroda. Samo je to omogućilo njezinu pojavu kao nacije-države u suvremenom svijetu.

Zašto je tek za revolucije 1848./49. godine nastao taj preokret? U Habsburškoj monarhiji, unutar koje živi i djeluje hrvatski narod, tek je za revolucije 1848. godine srušen, i to zauvijek, feudalni poredak: i društveni i pravni, i ekonomski i politički, i državni i staleški, i hijerarhijski i institucionalni. Nasuprot tom kasnofeudalnom i ujedno tradicionalnom predmodernom svijetu, koji su za revolucije 1848./49. godine zauvijek odbacili svi narodi u Monarhiji, i time obilježili kraj duge epohe feudalnog društva na tom prostoru, sada je prihvaćen posve novi društveni, ekonomski, pravni i politički svijet: prihvaćene su osnovice modernog građanskog društva, kapitalističke privrede, novi pravni i parlamentarni sustav, trodioba vlasti, opće građanske slobode i pluralizam društvenih uloga,

ciljeva i planova. Te su društvene promjene prihvatili svi narodi u Monarhiji. Sve su te promjene dakako prihvaćene i u Hrvatskoj.³²⁴

Kao i u svim slučajevima pojave moderne nacije i zatim njezine transformacije u naciju-državu, o čemu smo raspravljali, tako je i u ovom slučaju važna pojava i izgradnja modernog društva u konkretnoj sredini: pojava i postupna izgradnja svih oblika građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života. Tek nakon te pojave (početka izgradnje i razvoja ključnih osnovica industrijskog i/ili građanskog društva) na prostoru Hrvatske, možemo pratiti proces modernizacije i transformacije tradicionalnog života hrvatskoga naroda i njegovu preobrazbu u novu ljudsku zajednicu, u modernu naciju. Jer, kako smo upoznali, tek u tijeku primjene modernosti nastaju uvjeti za izgradnju svih područja tog modernog društva (moderne privrede, građanske kulture, suvremene književnosti, moderne znanosti i obrazovanja i školstva, novog političkog sustava, svih nacionalnih institucija i ustanova i organizacija itd.), a time i moderne nacije. Upravo su zato sve te promjene koje nastaju za revolucije 1848./49. godine – rušenje tog kasnofeudalnog poretka te prihvaćanje, prema europskome modelu, svih osnovica građanskog društva: općih građanskih sloboda, slobodnih izbora, parlamentarnog oblika vlasti, kapitalističke privrede, izgradnje posve novog političkog i ekonomskog sustava, sustava visoke kulture, nacionalnih institucija i vrijednosti itd. – najavile mogućnost razvojnih i integracijskih i transformacijskih procesa u povijesti hrvatskoga naroda: početak njegove najdublje transformacije u povijesti i početak izgradnje moderne hrvatske nacije. Tek su te mnogostruke društvene promjene otvorile mogućnost rješenja njegovih osnovnih životnih pitanja i problema razvoja. A to su teritorijalno ujedinjenje svih razjedinjenih hrvatskih pokrajina (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Vojne krajine i Istre) u jednu cjelovitu političku zajednicu unutar ujedinjene Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao hrvatske nacionalne države. Nadalje, izgradnja moderne privrede, kulture, školstva i obrazovanja itd. Samo je taj hrvatski nacionalni program – utemeljen, prema europskome modelu, na nacionalnom suverenitetu i modernosti, koji se u Hrvatskoj mogao realizirati i realizirao se, u svojim najvažnijim osnovama, tek u tijeku primjene modernosti i izgradnje modernog građanskog društva do početka 20. stoljeća – omogućio hrvatskom narodu (1) da transformira svoj tradicionalni život i (2) ujedno da udruži sve svoje segmente (regije i pokrajine, regionalnu kulturu) i postigne nacionalni kolektivitet i/ili tzv. *nacionalno jedinstvo*: jezično, kulturno, političko, ekonomsko, teritorijalno, obrazovno itd.

Jer, kako smo vidjeli, hrvatski narod svoje *nacionalno jedinstvo* do revolucije 1848./49. godine još uvijek nije bio postigao ni na jednom području javnoga života, a najmanje na području tzv. nacionalne svijesti. Dakako takvo nacionalno jedinstvo koje znači i omogućuje okupljanje i svih segmenata i svih regija, i

³²⁴ O tome: Šidak 1979; Šidak 1981; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 1998; Markus 2000; Markus 2001; Hrvatski državni sabor 1848, sv. 1.

svih pokrajina hrvatskoga naroda (njegov tradicionalni život) u novu homogenu cjelinu, u posve novi kolektivitet: u nacionalni kolektivitet i nacionalno jedinstvo. To će postići, u svom dugotrajnom povijesnom razvoju, tijekom neprekidnog procesa modernizacije i reprodukcije i integracije i transformacije, unutar modernoga građanskoga društva: najvažnije temelje svog nacionalnog jedinstva i/ili cjelovitosti, nacionalnog identiteta i najvažnije osnove hrvatske nacije, hrvatski je narod ostvario do početka 20. stoljeća. No ti procesi razvoja još uvijek traju. I trajat će sve dok nacija i nacija-država postoji i razvija se, dok je ne zamijeni, ako o tome uopće možemo govoriti, neka druga savršenija etnička/ljudska zajednica i neko drugo ljudsko društvo: postmoderna i postnacionalna epoha.³²⁵

Prema tome, kao što se moderno građansko društvo (i njegovi temeljni sustavi: visoke kulture, politički, državni, pravni, privredni, obrazovni, visokog školstva, sustav komunikacije itd.) nije u Hrvatskoj formiralo preko noći, već se je vrlo sporo, korak po korak, izgrađivalo tijekom složenih društvenih i nacionalnih suprotnosti u Monarhiji, uglavnom nakon sloma neoapsolutizma od kraja 1860. godine do početka 20. stoljeća, tako se postupno izgradila i integrirala i razvijala moderna hrvatska nacija i *nacionalna cjelovitost* hrvatskoga naroda: teritorijalna, politička, ekonomska, jezična, kulturna, obrazovna itd. Lako je pratiti taj polagani proces strukturiranja (organizacije, integracije i razvoja) pojedinih *društvenih sustava* i *novih zajednica* u kojima su se segmenti hrvatskoga naroda počeli međusobno drugačije udruživati, a stanovništvo unutar njih drugačije živjeti zajedno: pratiti proces njihove *horizontalne integracije* (teritorijalne i prostorne) i *vertikalne integracije* (socijalne), te njihovu uzajamnu ovisnost i njihovo povezivanje unutar nacionalno-političke zajednice i moderne hrvatske nacije i novih subetnija, kao i stvaranje novih integracijskih nacionalnih osnovica i novih vrijednosti: kulturnih, političkih, ekonomskih, obrazovnih itd.³²⁶ O tome temeljito raspravljamo, kako smo rekli, u opsežnoj knjizi o integraciji hrvatske nacije.

U svakom slučaju, ako pratimo proces primjene modernosti – na području: privrede, kulture, školstva i obrazovanja, političkog sustav, uprave itd., a ujedno i proces izgradnje modernoga društva u Hrvatskoj, a tada nastaju, ponovimo i ovdje, složeni procesi modernizacije ↔ transformacije ↔ integracije i ljudskog društva i ljudskih zajednica – tada ćemo relativno lako za svako to razdoblje u povijesti hrvatskoga naroda od 1848./49. i napokon od 1860./61. godine dalje moći upoznati *razinu organizacije i integracije i razvoja*: a) modernih društvenih sustava i zajednica i kolektiviteta na području novoga književnoga jezika, jezika javne komunikacije, visoke građanske kulture, moderne privrede, modernoga političkog i državnog sustava, modernog školstva i obrazovanja, komunikacije itd.; b) pojedinih integracijskih nacionalnih osnovica, napose na području: kulture, obrazovanja, privrede, političkih sustava itd.; c) svih nacionalnih

³²⁵ Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999.

³²⁶ Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1998; Korunić 1999.

organizacija, institucija i udruga i d) novih nacionalnih vrijednosti na području moderne građanske kulture, privrede, politike, nacionalnih institucija itd., koje funkcioniraju kao kolektiviteti i stoga kao integracijski činitelji, jer postupno okupljaju segmente naroda u veće/nacionalne cjeline. Ali ono što je sigurno, sve je te posve nove nacionalno-integracijske razvojne procese omogućila pojava i postupna izgradnja modernog društva u Hrvatskoj: izgradnja svih tih oblika modernoga građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života i, unutar tog društva, posve novi pravni, politički, državni, parlamentarni i privredni sustav.

Neosporno je, i to ćemo pokazati u opsežnoj knjizi o podrijetlu i integraciji hrvatske nacije koju smo najavili, da ritam organizacije, razvoja i integracije tih modernih društvenih sustava i modernih zajednica i time kolektiviteta – napose na području: književnoga jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, novog komunikacijskog jezičnog kolektiva, suvremene visoke kulture, moderne privrede, političke zajednice i/ili političkog sustava, modernog obrazovanja itd. – kao i ritam njihovih međusobnih povezivanja u neprekidnom razvoju, modernizacije i transformacije, a to je zapravo ritam stvaranja nacionalnog jedinstva i integracije moderne hrvatske nacije i njezine preobrazbe u naciju-državu prema europskome modelu, odgovara ritmu primjene modernosti te izgradnje toga modernoga građanskoga društva u Hrvatskoj.³²⁷

Ritam izgradnje i razvoja pojedinih modernih društvenih sustava i pojedinih modernih zajednica, na kojima nastaju nacionalni kolektiviteti, (na primjer: kulturna zajednica i/ili visokokulturni sustav, sustav modernog školstva ili obrazovna zajednica, politička zajednica i/ili moderni politički sustav, ekonomska zajednica i/ili moderni privredni sustav), bez obzira na to što je u svom razvoju jedno (svi ti sustavi i zajednice i kolektiviteti) ovisilo o drugome i okolini (prema modelu: sustavi/zajednice + okolina), ipak je bio različit. Pritom, kako je rečeno, moramo uvijek imati na umu da je riječ o procesima dugoga trajanja. Pogledajmo to na primjeru formiranja i razvoja hrvatske nacionalno-političke zajednice. A riječ je o formiranju jedne od najvažnijih zajednica, koja je napokon na svim razinama (programa, političkih stranaka, političke javnosti, političkih institucija i političkog sustava) potpuno integrirala razjedinjene segmente hrvatskoga naroda: i teritorijalne i političke, i ekonomske i kulturne i jezične. Tek je ta cjelovita politička zajednica, i u njoj izgrađeni moderni politički društveni sustav, omogućila postizanje cjelovitosti moderne hrvatske nacije i nacije-države.

Nakon rušenja kasnofeudalnog poretka, već za revolucije 1848./49. godine, a posebno nakon 1860./61. godine, u hrvatskoj su javnosti (putem najvažnijih institucija: Hrvatskoga sabora, županijskih skupština, banske konferencije, političkih stranaka, političkih novina, časopisa itd.) posve jasno izloženi (1) moderni hrvatski nacionalni politički program i (2) osnove novoga političkog,

³²⁷ Usp: Korunić 1997; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999; Gross-Szabo 1992.

socijalnog, ekonomskog, kulturnog, pravnog i parlamentarnog sustava. I jedno i drugo prilagođeno je europskomu modelu modernosti: modernom društvu, modernim društvenim sustavima i modernoj naciji i naciji-državi. Riječ je dakle o sociopolitičkom programu koji je omogućio formiranje hrvatske nacionalno-političke zajednice: moderne nacije-države. Gledajući šire, bio je to program, posve sličan nacionalno-političkim programima drugih naroda u Habsburškoj monarhiji, o pretvaranju pojedinih teritorijalno i upravno i politički razjedinjenih naroda u cjelovite nacionalno-političke zajednice, program o formiranju nacionalnih zajednica ili novih narodnih država (a to je model: nacije-države) koje bi se zatim međusobno udružile, putem novih međunarodnih ugovora, unutar srednjoeuropske demokratske konfederacije, dakle unutar posve preuređene Habsburške monarhije.³²⁸

Bio je to posve novi sociopolitički program – i u tom je cilju jasno izražena društvena mobilizacija pojedinih hrvatskih stranaka i institucija, te pojedinaca, pojedinih interesnih grupa i elita – koji je i pretpostavljao i poticao izgradnju posve novoga modernog kulturnog, političkog i ekonomskog svijeta unutar građanskog društva. Sastavni dio tog socijalnog i političkog projekta, posve je sigurno i o tome svjedoče brojni dokumenti, bio je hrvatski nacionalno-politički program. A taj je hrvatski nacionalni i politički program, koji je sastavljen u interesu cjelokupnoga hrvatskoga naroda, i u tome je njegova najvažnija vrijednost, postupnim ostvarenjem omogućio formiranje cjelovite hrvatske nacionalne zajednice, organizacije ujedinjene Trojedne kraljevine kao cjelovite i samostalne narodne države, što je sve zajedno, uz mnoge druge zakonske osnove o modernizaciji zemlje koje je donosio Hrvatski sabor, utjecalo na ubrzanje integracije hrvatske nacije.³²⁹ Bio je to, o tome nema sumnje, europski model: postupne primjene modernosti, izgradnje modernog društva i, prema nacionalnom suverenitetu, moderne nacije i nacije-države. Taj se projekt, u svojim ključnim osnovama, u Hrvatskoj ostvario već do početka 20. stoljeća.

Brojni dokumenti i zbivanja svjedoče da u Hrvatskoj u 19. stoljeću ni razne društvene grupe (mnogi pojedinci, elite, interesne grupe, političke stranke) ni razne institucije (novine, časopisi, političke stranke, županijske skupštine, Hrvatski sabor itd.) nisu u javnosti nastupale jedinstveno niti su zastupale jedinstven ideološki sustav vrijednosti, čak ni pojedinci unutar istih političkih stranaka i institucija. Međutim, posve je sigurno, i o tome nema spora, jer o tome svjedoče brojni dokumenti, da su svi, postupno u svim hrvatskim pokrajinama – i pojedinci i razne grupe i političke stranke na čelu s Hrvatskim saborom, bez obzira na razlike u nekim njegovim aspektima i sadržajima – prihvatili i tijekom vremena, uglavnom do početka 20. stoljeća, ostvarili program, utemeljen na nacionalnom suverenitetu, prema europskome modelu, kao opći nacionalni cilj oko kojeg se s vremenom okupio cjelokupan hrvatski narod:

³²⁸ Korunić 1998a; Korunić 1998b; Markus 2000; Markus 2001.

³²⁹ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Gross-Szabo 1992.

a) *Moderni hrvatski nacionalno-politički program*

Najvažniji dio nacionalnog projekta, koji je u cjelini prihvatila hrvatska javnost, jest program o formiranju homogene i teritorijalno cjelovite hrvatske nacionalne i političke zajednice, o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina i regija u posve novu jedinstvenu nacionalnu i političku i teritorijalnu cjelinu, u kojoj bi funkcionirao moderni nacionalni suverenitet, a to je program o organizaciji Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao samostalne i u svemu nezavisne hrvatske države, program o njezinoj modernizaciji i organizaciji na svim područjima javnoga života. Bio je to program koji je, u tijeku njegove realizacije, posve sigurno ubrzao proces izgradnje moderne hrvatske nacije. Taj je politički i nacionalni projekt hrvatskoga naroda, kao i drugih naroda u Monarhiji, bio utemeljen na spomenutom europskom modelu modernosti koji je omogućio: primjenu modernosti na svim područjima života i izgradnju modernog društva → nastanak i izgradnju modernih društvenih sustava → proces izgradnje i integracije moderne hrvatske nacije → nastanak nacije-države (države većinskog naroda) ili nacionalne države.

b) *Moderno društvo: novi građanski i kapitalistički i industrijski svijet*

Osnove modernog društva (koje se u zemlji ostvaruje izgradnjom i razvojem novoga modernoga građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog svijeta sveobuhvatne ljudske djelatnosti i socijalnih interakcija) u Hrvatskoj su prihvaćene, kako smo vidjeli, već za revolucije 1848./49. godine. Tada su prihvaćene opće građanske slobode, osnove demokracije, pluralizam društvenih odnosa i stanja, ideje modernizacije, slobodni izbori itd. Od tada, a osobito od 1860./61. godine dalje, primjena modernosti i time modernizacija zemlje postala je osnovni cilj svake javne djelatnosti. No, u hrvatsku sredinu, zbog opće zaostalosti, modernizacija sporo prodire. A time, moramo imati to stalno na umu, sporo nastaju procesi modernizacije ⇔ transformacije tradicionalnog ljudskog društva i ljudskih zajednica u Hrvatskoj. Pa ipak, već za revolucije 1848./49. godine i od 1860./61. godine dalje u Hrvatskoj se, prema mogućnostima, izgrađuju ključne osnove modernog građanskog društva. O tome svjedoče mnogi dokumenti, novine, časopisi i saborski spisi. Prema tome, od 1861. godine dalje u Hrvatskoj se postupno, korak po korak, modernizira cjelokupna javnost: industrijska i kapitalistička privreda, poljoprivreda, selo, uprava, sudstvo, školstvo, osnivaju se nove visoke škole i moderno sveučilište, osniva se moderna akademija znanosti i umjetnosti, razvija se književni jezik, književnost, znanost, umjetnost, urbane sredine itd.

c) *Moderni društveni sustavi i moderne zajednice – osnove kolektiviteta*

Nema spora da je hrvatska javnost (preko novina, časopisa, letaka, brošura, Narodne stranke, političkog društva, županijskih skupština i Hrvatskoga sabora) za revolucije 1848. godine, odbacivši kasnofeudalni poredak,

prihvatila osnovice modernoga građanskog društva. Te iste osnove građanskog društva, nakon sloma neoapsolutizma potkraj 1860. godine, ponovo su prihvaćene u Hrvatskoj. Bez obzira na razlike koje su se pojavile tijekom njegove izgradnje, to je građansko društvo u Hrvatskoj do početka 20. stoljeća omogućilo izgradnju novih modernih društvenih sustava: moderne kapitalističke privrede, industrijalizacije, sustava novčanih ustanova i banaka, sustav visoke kulture, moderni politički i državni sustav, modernog školstva i obrazovanja, moderne uprave i sudstva, moderne komunikacije, sustav nacionalnih kolektiva itd. Unutar istog društva nastale su moderne zajednice: jezika, kulture, politička, ekonomska, obrazovna itd. Na jednom i drugom, u tijeku izgradnje tih sustava i zajednica, u tijeku procesa njihove modernizacije i integracije, nastaju i izgrađuju se nacionalni kolektiviteti.

d) *Novi pravni i parlamentarni i politički sustav*

Po svojoj životnoj važnosti, moderni je politički sustav, a uz to i moderna teritorijalno cjelovita politička zajednica, jedan od važnijih društvenih sustava, koji je nadređen i privrednom i kulturnom sustavu. Taj se novi moderni politički sustav osniva na općim građanskim slobodama, liberalnoj demokraciji, parlamentarizmu i parlamentarnom obliku vlasti, trodiobi vlasti (na zakonodavnu, izvršnu i sudsku), na slobodnim izborima, višestranačkom sustavu, pluralizmu planova, na organizaciji slobodnog i masovnog političkog pokreta, izgradnji novih modernih nacionalnih institucija i institucionalnog poretka itd. Taj je moderni politički sustav, prilagođen građanskom društvu, kako smo vidjeli, u hrvatskoj javnosti u potpunosti prihvaćen već za revolucije 1848./49. godine. A hrvatska ga je javnost ponovo prihvatila 1860. godine nakon sloma neoapsolutizma. Taj je moderni politički sustav imao veliku ulogu u izgradnji moderne hrvatske nacije i modernizaciji zemlje. Taj je politički sustav važan za upoznavanje izgradnje moderne hrvatske nacije te za upoznavanje izgradnje zasebnog identiteta (i kulturnog i političkog i nacionalnog).

e) *Moderne građanske i nacionalne institucije i institucionalni poredak*

Izgradnja građanskih i ujedno nacionalnih institucija, ustanova i organizacija neobično je važna za razvoj svakog naroda. U Hrvatskoj su se počele osnivati nove građanske i ujedno nacionalne institucije već za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1847./48. godine, napose za revolucije 1848./49. godine, a potpuno od kraja 1860. godine do početka 20. stoljeća i dalje. U tom razdoblju osnovane su najvažnije nacionalne institucije na kojima se osnivala organizacija moderne hrvatske nacije: **kulturne institucije:** moderne škole, osnovne, srednje i visoke škole, moderno sveučilište, fakulteti, akademija znanosti i umjetnosti, instituti, brojna kazališta, Matica hrvatska, brojna kulturna, umjetnička i književna društva, brojni muzeji, galerije, čitaonice itd.; **političke i državne institucije:** brojne političke novine i časopisi, političke stranke, politička društva, Hrvatski

sabor kao novi građanski parlament, hrvatska vlada, županijske skupštine, općine itd.; **privredne institucije:** tvornice, poduzeća, novčane ustanove i banke itd.

Važno je upoznati sve te institucije i organizacije. Kako smo rekli, upravo su te moderne nacionalne institucije bile nositelji života, a ujedno i nacionalnog identiteta: kulturnog, političkog, privrednog, društvenog itd.

f) *Konfederalni politički program*

Taj se hrvatski nacionalni i politički program, koji je poticao i omogućio stvaranje osnova za izgradnju moderne hrvatske nacije i zatim nacije-države, mogao ostvariti samo unutar nove konfederalne zajednice. Takav je konfederalni program u hrvatskoj javnosti iznesen za revolucije 1848./49. godine. Bio je to program o preuređenju Habsburške monarhije u konfederalnu demokratsku državu, u posve novu državnu zajednicu u svemu ravnopravnih naroda i novih nacionalnih država, koje bi se međusobno udružile putem međunarodnih ugovora.³³⁰ Od tada je, sve do sloma Habsburške monarhije, pa i poslije, u hrvatskoj politici stalno bio prisutan program o hrvatskoj naciji-državi i o njezinu udruženju u konfederalne zajednice. Taj je konfederalni politički program bio neobično važan za izgradnju europskog modela modernosti: modernog društva i moderne nacije i nacije-države.

g) *Program moderne nacije i nacije-države prema europskome modelu*

Gledajući u cjelini, bio je to hrvatski nacionalni i politički program, utemeljen na nacionalnom suverenitetu, čiji je krajnji cilj bio, prema europskome modelu modernosti i modernog društva, izgraditi modernu hrvatsku naciju i naciju-državu. Nema spora da je hrvatska javnost u 19. stoljeću, od revolucije 1848./49. i zatim od 1860./61. godine dalje, prihvatila europski model (modernosti i modernog društva i moderne nacije i nacije-države) i da je taj model ključ za upoznavanje procesa izgradnje i integracije i razvoja moderne hrvatske nacije.

Ovdje je riječ o idealno-tipskom modelu programa, koji je dakako utemeljen na dokumentima. Najvažnije osnovice tog nacionalnog programa izložene su već za revolucije 1848./49. godine, a poslije, od kraja 1860. godine dalje, potpuno. O tome svjedoče mnogi dokumenti.³³¹ Bila je to ključna *osnova modernog nacionalnog projekta* (nacionalno-politička i modernog društva i modernih društvenih sustava i konfederalna osnova i moderne nacije i nacije-države) oko koje su se postupno, od 1860./61. godine, okupljale mnoge generacije javnih djelatnika (građanstvo vrlo različitih profesija) u Hrvatskoj, koju su napokon prihvatili svi hrvatski rodoljubi u svim pokrajinama. Bio je to dakle sveopći nacionalni program i osnovni cilj mnogih generacija, bez obzira na ideološke razlike koje su postojale među njima. U tome je njegova vrijednost: kao

³³⁰ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 1999.

³³¹ Usp. o tome: Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1989; Markus 2000; Markus 2001.

nacionalnog projekta utemeljenog na europskome modelu modernosti, modernog društva i moderne nacije i nacije-države.

Međutim, kako smo rekli, hrvatska *politička zajednica* najprije je bila ograničena na Hrvatsku i Slavoniju. Tek nakon razvojačenja 1873. godine, priključila im se Vojna krajina. Dalmacija se toj osnovnoj jezgri hrvatske političke zajednice priključila tek nakon raspada Habsburške monarhije 1918. godine, a Istra se toj nacionalnoj matici zemlje priključila tek nakon Drugoga svjetskoga rata 1945. godine. Napokon je hrvatski narod svoju nacionalnu državu, tj. nezavisnu i posve samostalnu naciju-državu, postigao tek nakon rušenja jugoslavenske državne zajednice 1991./92. godine.

Bio je to, kako vidimo, dugotrajan proces formiranja i razvoja hrvatske političke zajednice u epohi izgradnje modernosti i modernog društva. Taj proces formiranja i modernizacije i integracije možemo pratiti kod svih *društvenih sustava i modernih zajednica* i kolektiviteta (na području kulture, politike, privrede, školstva itd.) i njihovo međusobno povezivanje i integraciju unutar šire *nacionalne zajednice*: unutar moderne hrvatske nacije i nacije-države. Hrvatski je narod već do početka 20. stoljeća izgradio ključne osnove na kojima se formirala hrvatska nacija: osnovne jezgre modernih društvenih sustava i modernih zajednica i temeljne nacionalne vrijednosti na svim područjima života zemlje i temeljne nacionalne kulturne i političke institucije. Sve su te vrijednosti (svi temeljni društveni sustavi i sve njezine moderne zajednice i sve njezine kulturne, znanstvene i političke institucije) trajno odredile individualnost i identitet hrvatskog naroda i moderne hrvatske nacije.³³²

Tu postupnu izgradnju moderne hrvatske nacije i nacije-države, o čemu opširnije raspravljamo u najavljenoj knjizi, za sada možemo shematski predočiti ovako:

---

³³² Usp. o tome: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 1985; Stančić 1998; Korunić 1986; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998. i literaturu i tim radovima.

13. Proces izgradnje moderne hrvatske nacije i nacije-države u epohi moderne i modernog društva

(Tabele br. 11 – 15)

Tabela br. 11

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države
<p>I. ETAPA</p> <p>EPOHA KASNOGA NOVOGA VIJEKA: DRUŠTVO PROSVIJEĆENOG APSOLUTIZMA</p> <p>(od sredine 18. do sredine 19. stoljeća)</p> <p>A)</p> <p><i>Nastanak novog/modernog svijeta u Europi</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Od 15. do potkraj 18 st. u zapadnoj Europi nastaje moderni svijet: privrede, tehnologija, društva, politike i države, školstva i obrazovanja, prava itd. – Ti se moderni sustavi (na području: privrede, kulture, politike, uprave, školstva i obrazovanja itd.) postupno šire na europsku poluperiferiju i periferiju. <p>B)</p> <p><i>Prosvijećeni apsolutizam i taj europski svijet</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Taj europski svijet prodire i na prostor Habsburške monarhije: privreda, industrija, kultura, školstvo itd. – Kako bi stvorili moćnu i jaku državu, vladari te Monarhije prihvaćaju europske utjecaje (privredne, kulturne, obrazovne itd.) i provode opsežne reforme. – Te su nove reforme donijele promjene na području merkantilizma (trgovine, zanatstva, obrta), industrije, fiziokratizma (poljoprivrede), školstva i obrazovanja, visoke kulture, urbanih sredina, socijalnih odnosa itd. – Unutar Habsburške monarhije živi hrvatski narod; te reforme postupno prodiru i na njegov prostor. <p>C)</p> <p><i>Predmoderni društvo i predmoderne osnove</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Nastaje novo predmoderni društvo prosvijećenog apsolutizma, a unutar njega predmoderne osnove: privredne, kulturne, političke, socijalne itd. 	<p>I. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – U Europi nastaju osnove modernog društva, moderne privrede i kulture, moderne nacije i nacije-države. – U Habsburšku monarhiju polako prodiru ti utjecaji. – Hrvatski narod unutar prosvijećenog apsolutizma: <ol style="list-style-type: none"> a) Hrvatski narod živi u svijetu tradicionalnog života i još uvijek nije izgradio <i>jedinstvo</i> ili <i>cjelovitost</i> ni na jednom području života: ni jezično ni kulturno, ni političko ni ekonomsko, niti bilo koje drugo. b) Promjene nastaju tek početkom 19. stoljeća, a vezane su uz razvoj privrede, školstva, kulture itd. – Početnu etapu narodnoga preporoda u Hrvatskoj možemo pratiti od sredine 18. stoljeća do 1835. god. – <i>Hrvatski narodni preporod</i> 1835.–1848. godine: <ol style="list-style-type: none"> a) tada nastaju <i>predmoderne osnove</i> u Hrvatskoj: kulturne, obrazovne, privredne, socijalne itd.; b) nastaju i <i>integracijske osnove</i> koje su najavile postupno povezivanje segmenata hrvatskoga naroda; c) pokreću se novine i časopisi, izdaju brošure, knjige; d) formiran je novi književni jezik; taj jezik uvode u javnu upotrebu: novine, časopisi, čitaonice itd. e) nastaje novi jezični komunikacijski kolektiv; f) razvoj novoga komunikacijskog sustava: književni jezik, novine, časopisi, knjige, kulturni pokret itd. g) organizacija prvih političkih stranaka te kulturnih društava, čitaonica, privrednih udruga i udruženja itd.

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države
<p style="text-align: center;">D) <i>Prednacionalne osnove kod naroda Monarhije</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Nastaju početne predmoderne, ali i prednacionalne osnove na području: privrede, jezika, školstva, visoke kulture, novih institucija, organizacija itd. <p style="text-align: center;">E) <i>Nastanak narodnih preporoda u Monarhiji</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Početkom 19. stoljeća nastaju narodni preporodi kod svih naroda u Monarhiji: to su kulturni pokreti. – Taj se kulturni pokret pojavio i u Hrvatskoj 1835. <p style="text-align: center;">F) <i>Hrvatski narod od sredine 18. do početka 19. st.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Taj predmoderni svijet i te reforme polako prodiru i u Hrvatsku potkraj 18. i početkom 19. stoljeća. <p style="text-align: center;">G) <i>Hrvatski narodni preporod 1835.–1848.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Pod utjecajem promjena u Monarhiji, u Hrvatskoj nastaje prvi građanski kulturni pokret (ilirski pokret). – Tada nastaju nove vrijednosti: književni jezik, jezik pismenosti i obrazovanja, moderna književnost itd. – Nastaju političke stranke i građanske institucije: kulturne, političke, privredne, društvene itd. – Nastaje moderni/građanski hrvatski nacionalni i politički program, koji se oslanja na hrvatsku tradiciju: kulturnu, političku i državopravnu. <p style="text-align: center;">H) PREDMODERNI DRUŠTVENI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Nastaje nova kapitalistička privreda: merkantilizam, fiziokratizam, početak industrijske revolucije; neke osnove visoke kulture; školstva i obrazovanja itd. – Do sredine 19. stoljeća nastaju osnove modernoga građanskog društva: kulturne, političke, privredne itd. 	<ul style="list-style-type: none"> h) tada nastaje hrvatski politički program o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina u novu jedinstvenu političku zajednicu ili u ujedinjenu Hrvatsku; i) stvoren je ideološki sustav (ilirizam, slovinstvo, južnoslavenstvo, slavenstvo, sve-slavenstvo); – To je početak formiranja <i>predmodernih zajednica</i>: jezične, književne, obrazovne, političke, privredne, novih etničkih/ljudskih zajednica itd. – To je početak izgradnje <i>predmodernih društvenih sustava</i> na području: novoga književnoga jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, visoke građanske kulturne, političkog i državnog sustava, moderne privrede uopće, školstva i obrazovanja, građanskih institucija itd. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne etničke/ljudske zajednice: hrvatski narod još uvijek živi u tom svijetu tradicionalnoga života, napose na selu gdje živi većina stanovništva (preko 90%) koje je masovno nepismeno; živi u svijetu obiteljskih i rodbinskih veza, lokalnih zajednica, različitih sadržaja narodne kulture i običaja, slavenske mitologije, tradicionalne podijeljenosti na uske seoske zajednice te regije i pokrajine itd. 2. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice: – To je početak izgradnje predmodernih sustava i prednacionalnih osnova: književnoga jezika, visoke kulture, moderne privrede, školstva i obrazovanja, kulturnog i političkog prednacionalnog programa; pojava novih građanskih institucija, udruga i organizacija: kulturnih, političkih, privrednih, društvenih itd.

Tabela br. 12

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države
<p>II. ETAPA</p> <p>KRAJ DUGE EPOHE FEUDALIZMA: POČETAK IZGRADNJE MODERNOGA DRUŠTVA I MODERNE HRVATSKE NACIJE</p> <p>a) za revolucije 1848./49. godine i b) za neoapsolutizma 1850.–1860.</p> <p>A)</p> <p><i>Revolucija 1848./49. u Habsburškoj monarhiji</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – To je kraj epohe feudalizma i početak izgradnje modernog društva: građanskog/civilnog društva. <p>B)</p> <p><i>Hrvatski politički pokret 1848./49. godine</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatski politički pokret za revolucije 1848./49. g. prvi je moderni politički i građanski pokret koji se organizirao u Hrvatskoj sve do kraja 1850. god. – Nastaje hrvatski moderni nacionalni i politički program, koji je tada prihvaćen na svim razinama, od novina, časopisa, brošura, županija, političkih stranaka do Hrvatskoga sabora kao građanskoga parlamenta: <p>a) taj je nacionalni program prilagođen europskomu modelu modernosti: modernom društvu, višestranačju, izbornom sustavu, parlamentarizmu, trodiobi vlasti, nacionalnom suverenitetu, građanskim slobodama itd.;</p> <p>b) zahtijeva se ujedinjenje hrvatskih zemalja u jednu političku i državnu cjelinu: modernu hrvatsku državu;</p> <p>c) traže konfederativno uređenje Habsb. monarhije.</p> <p>C)</p> <p><i>Osnovice modernog društva i društvenih sustava</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatski nacionalni i politički program utemeljen je na europskome modelu modernosti: modernom društvu i moderna nacija i nacija-država. – U tom smislu u Hrvatskoj su tada prihvaćene sve osnove modernoga građanskog društva. To je početak izgradnje modernosti i modernog društva u Hrvatskoj. 	<p>II. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Revolucija je 1848./49. označila kraj feudalizma i najavila početak epohe moderne i modernog društva. – U Hrvatskoj se tada (1848.–50.) organizira politički građanski pokret na modernim europskim osnovama: slobodni izbori, parlamentarizam, politička javnost itd. – Hrvatska građanska javnost (grupe, elita, novine, časopisi, Narodna stranka, gradovi, županije i Hrvatski sabor) 1848./49. prihvaća europske osnove modernosti i uz to osnove modernog nacionalnog programa. – Hrvatski je sabor 1848./49. godine izradio zakonske osnove tog nacionalnog programa: <ul style="list-style-type: none"> a) osnovu o teritorijalnoj i političkoj cjelovitosti Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije; b) osnovu o formiranju hrvatske političke zajednice koja bi imala nezavisni politički sustav: parlament, vladu, unutrašnju upravu, sudstvo, školstvo itd.; c) osnovu o Hrvatskom saboru kao građanskom parlamentu i predstavničkom tijelu hrvatskog naroda; d) osnovu o organizaciji Trojedne kraljevine kao moderne hrvatske nacionalne države; e) osnovu o modernom školstvu i obrazovanju; f) osnovu o modernom građanskom društvu; g) osnovu o utemeljenju narodne vojske u Trojednici; h) osnovu o uređenju Habsburške monarhije kao konfederalne i demokratske države; i) osnovu o udruženju ujedinjene Hrvatske, kao federalne jedinice, s drugim federalnim jedinicama u Monarhiji (ujedinjenom Slovenijom i Vojvodinom). – Taj je politički, nacionalni i socijalni program prihvaćen na svim razinama, sve do Hrvatskog sabora. – Bile su to osnove za izgradnju moderne hrvatske nacije prema europskome modelu: nacije-države.

<p style="text-align: center;">ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja</p>	<p style="text-align: center;">IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države</p>
<p style="text-align: center;">D) <i>Početak izgradnje moderne hrvatske nacije</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Godine 1848./49. u Hrvatskoj nastaju prve moderne integracijske osnovice (društvene, političke, državne, kulturne, pravne, institucionalne i socijalne) koje su najavile postupno ujedinjenje svih segmenata i svih regija i pokrajina u cjelovitu nacionalnu zajednicu. – To je početak izgradnje moderne hrvatske nacije. <p style="text-align: center;">E) <i>Razdoblje neoapsolutizma 1850.–1860.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Tada prestaje svaka javna i politička djelatnost. – Nastaje modernizacija »odozgo«: uprave, sudstva, školstva, privrede, vojske, administracije itd. <p style="text-align: center;">F) <i>MODERNI DRUŠTVENI SUSTAVI:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Za revolucije 1848./49. god. u Hrvatskoj prihvaćaju ključne moderne društvene sustave: politički i državni sustav, građansko društvo, sustav visoke kulture, nove kapitalističke privrede, moderne uprave i sudstva itd. 	<ul style="list-style-type: none"> – Time se za revolucije 1848./49. god. u Hrvatskoj u potpunosti prihvatio europski model modernosti: to je prvo javno opredjeljenje za moderni svijet, koji će u Hrvatskoj generacije izgraditi do početka 20. stoljeća. – Na tom projektu nastaje moderna hrvatska nacija. Pa ipak, valja uočiti da hrvatski narod još uvijek nije izgradio nacionalno jedinstvo: ni jezično ni kulturno ni političko ni ekonomsko niti bilo koje drugo. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne etničke/ljudske zajednice u hrvatskim pokrajinama. <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatski narod živi u tom tradicionalnom svijetu, napose na selu, a tu sredinom stoljeća živi preko 90% stanovništva, živi u svijetu opće nepismenosti, zaostale privrede i poljoprivrede, podijeljen je na uske zavičaje, regije, pokrajine i narodnu kulturu itd. 2. Novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice: <ul style="list-style-type: none"> – Za revolucije 1848./49. god. u Hrvatskoj prihvaćaju gotovo sve ključne moderne sustave: pravni, politički, državni, kulturni, školski i obrazovni, privredni itd. Na njima nastaje moderna nacija i nacionalni identitet.

Tabela br. 13

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države
<p>III. ETAPA</p> <p>EPOHA IZGRADNJE MODERNOG DRUŠTVA I MODERNE HRVATSKE NACIJE</p> <p>(od kraja 1860. do 1918. godine)</p> <p>A)</p> <p>Hrvatski narod od kraja 1860. do 1918. godine</p> <ul style="list-style-type: none"> – Najvažnije razdoblje u povijesti hrvatskoga naroda u kojem je izgradio ključne osnove moderne hrvatske nacije i položio temelje za izgradnju nacije-države: a) utemeljio je moderni nacionalni i politički pokret koji se proširio na sve hrvatske regije i pokrajine; b) izgradio je moderni obrazovni sustav: moderne osnovne i mnoge srednje škole, moderno sveučilište i osnovao akademiju znanosti i umjetnosti itd.; c) utemeljio je i organizirao sve najvažnije moderne nacionalne institucije: kulturne, obrazovne, političke, državne, privredne, upravne, komunikacijske itd.; d) postigao je teritorijalnu cjelovitost: ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Vojne krajine i Dalmacije; e) izgradio je i razvio novu nacionalnu književnost, znanost, umjetnost, privredu, nacionalno tržište itd.; f) utemeljio je institucionalni i politički porijek. <p>B)</p> <p>Hrvatski sabor 1861. godine: modernost</p> <ul style="list-style-type: none"> – Već je Hrvatski sabor 1861. godine prihvatio sve te osnove modernosti i moderni hrvatski program. <p>C)</p> <p>Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine</p> <ul style="list-style-type: none"> – Nagodba priznaje Hrvatskoj i Slavoniji unutrašnju samostalnost, a Hrvatima status političkoga naroda. – Počinje izgradnja samostalne političke zajednice. 	<p>III. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – To je najvažnije razdoblje u izgradnji europskog modela modernosti i moderne nacije u Hrvatskoj. – U tom su razdoblju položeni svi ključni temelji moderne hrvatske nacije i nacije-države i njezina identiteta na svim područjima svijeta realnoga života. – Od tada tu nacionalnu zajednicu (njezin realni svijet života) nije mogao nitko zaustaviti u razvoju, niti dovesti u pitanje njezin identitet. – Nakon sloma neoapsolutizma potkraj 1860. godine i najavom ustavnog razdoblja, u Hrvatskoj započinje ključno razdoblje (do 1918. g.) izgradnje: modernoga građanskog društva, modernih društvenih sustava (na području privrede, kulture, školstva i obrazovanja, novog političkog i državnog sustava itd.), te novih nacionalnih vrijednosti, institucija i moderne hrvatske nacije i nacije-države prema europskom modelu. – U hrvatskoj su javnosti (Hrvatski sabor već 1848. i zatim od 1861. god. dalje, te brojne političke novine, političke stranke, županije, gradovi, grupe, elite i pojedinci) prihvatili i do 1918. godine ostvarivali osnove modernosti koje su zapravo bili temeljni ciljevi tog hrvatskog nacionalnog i političkog pokreta: a) hrvatski nacionalni program – u tijeku postupne realizacije tog nacionalnog projekta nastala je cjelovita hrvatska politička zajednica, novi/samostalni politički sustav u toj zajednici, osnove hrvatske državnosti, te moderna hrvatska nacija i nacija-država; b) moderno društvo – novi/moderni građanski, civilni, kapitalistički i industrijski društveni svijet; c) moderne društvene sustave – novi/moderni politički i državni sustav, sustav moderne privrede, sustav visoke kulture, moderni školski i obrazovni sustav itd.

<p style="text-align: center;">ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja</p>	<p style="text-align: center;">IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države</p>
<p style="text-align: center;">D)</p> <p><i>Razvojačenje Vojne krajine 1873. godine</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Nakon razvojačenja 1873. godine, Vojna krajina se ujedinjuje s Banskom Hrvatskom. <p style="text-align: center;">E)</p> <p><i>Formiranje hrvatske političke zajednice</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Time je hrvatska politička zajednica proširena. To je početak ostvarenja programa ujedinjene Hrvatske, nacionalnog programa koji se ostvario pridruženjem Dalmacije (1918. god.) i Istre (1945. godine). <p style="text-align: center;">F)</p> <p><i>Izgradnje modernog svijeta u Hrvatskoj</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – U tom su se razdoblju izgradile osnove modernog svijeta u Hrvatskoj: na području privrede, kulture, školstva i obrazovanja, modernih institucija itd. <p style="text-align: center;">G)</p> <p><i>Modernizacijski i integracijski procesi</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Moderne osnove (privrede, kulture, obrazovanja, političke, državne itd.) ujedno su i integracijske osnove na kojima je izrasla moderna hrvatska nacija. <p>MODERNI DRUŠTVENI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Epohe moderne i modernog društva; visokokulturni sustav, sustav kapitalističke privrede, industrijalizacija zemlje, nacionalno tržište, moderni politički i državni sustav, obrazovni sustav, komunikacijski sustav itd. 	<ul style="list-style-type: none"> – Da bi u svemu tome uspjeli, prema njihovu gledištu, bilo je nužno da utemelje moderno školstvo i razviju opće obrazovanje i na taj način pripreme narod (koji je bio u velikoj većini nepismen) za taj novi svijet, za svijet moderne privrede, modernog građanskog društva i moderne nacije. To su, do raspada Monarhije 1918. godine, u velikoj mjeri i uspjeli. – Hrvatski je narod do 1918. godine izgradio modernu hrvatsku naciju: utemeljio je sve njezine ključne osnove na kojima se osniva svijet zasebnosti na svim područjima života. Ujedno su stvoreni svi društveni uvjeti za pojavu moderne nacije-države. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne zajednice postupno se, korak po korak, integriraju u moderne sustave i zajednice (kulture, politike, privrede itd.). – Pa ipak, mnogi će se segmenti tradicionalnog svijeta zadržati sve do sredine 20. stoljeća, pa i dalje. 2. Na taj proces integracije i identifikacije utječu novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice života ljudi: kulture, školstva i obrazovanja, politike i države, nove kapitalističke privrede, komunikacije, nacionalnih institucija, znanosti, urbane sredine itd.

Tabela br. 14

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države
<p>IV. ETAPA NOVI EUROPSKI POREDAK I ŽIVOT U JUGOSLAVENSKOJ DRŽAVI (od 1918. do 1991. godine)</p> <p>A) <i>Raspad Habsburške monarhije 1918. godine</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Promjene u srednjoj Europi: raspad Habsburške monarhije i pojava novih nacionalnih država. – Novi i europski i svjetski poredak: međunarodno priznanje novih nacionalnih država ili nacija-država. – Hrvatska nacija se od 1918. do 1991. god. razvija unutar novih država na prostoru jugoistočne Europe. <p>B) <i>Život u jugoslavenskoj državi od 1918. do 1941.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Hrvatska se nacija 1918. godine pridružila drugim južnoslavenskim narodima koji su osnovali novu tzv. »staru« Jugoslaviju kao višenacionalnu zajednicu. – U toj se novoj zajedničkoj južnoslavenskoj državi (Jugoslaviji) hrvatska nacija razvijala do početka Drugoga svjetskoga rata 1941. godine. – Jugoslavija se tada nije razvila kao demokratska i višenacionalna zajednica. Ta nova država nije mogla slijediti osnove europske modernosti niti nadomjestiti onaj svijet (europske kulture, privrede, civilizacije itd.) koji je do tada imala Habsburška monarhija. <p>C) <i>Život u ratnim uvjetima: nova tvorevina NDH</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – 1941. godine, u uvjetima Drugoga svjetskoga rata, proglašena je tzv. Nezavisna država Hrvatska, koja je obuhvaćala znatno veći prostor, ali i gubi važni dio. – U ljeto 1941. HDH pristupa Trojnom paktu. – To je razdoblje rata (1941.–45. god.) na prostoru NDH i u njoj stanja sveopće krize, sukoba i razaranja, te golemih nacionalnih, vjerskih i rasnih napetosti. 	<p>IV. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Raspadom Habsburške monarhije 1918., hrvatska nacija prekida višestoljetni zajednički politički, državni i društveni, ali i kulturni život s narodima u toj državi. – Bila je to velika promjena: izlaskom iz te države, iz tog srednjoeuropskog kulturnog i dakako političkog i društvenog prostora, prekidaju se neposredne i bliske veze s europskom civilizacijom i modernim svijetom. – Taj je prekid dakako značio udaljšavanje od središta europske modernosti, modernog društva i kulture. – Hrvatska nacija našla se u novoj sredini koja, kako se pokazalo, nije mogla zamijeniti Habsburšku monarhiju. – Pritom je nužno imati na umu da Habsburška monarhija nije bila posve demokratska i da nije pružala svim narodima i svim nacijama jednake mogućnosti i jednake uvjete razvoja. – To je razdoblje, od 1918. do 1991. godine, kada se na prostoru jugoistočne Europe pokušava izgraditi posve nova viševjerska, višejezična i višenacionalna državna zajednica, koja u tome nije imala nikakvu tradiciju. – To je mogla biti samo konfederacija u svemu ravnopravnih nacija. No, tako se nije organizirala. – Tek je »nova« Jugoslavija bila uređena kao federacija u kojoj su dominantne nacije imale svoje federalne jedinice i određenu samostalnost. – Pa ipak, uza sav taj novi nedemokratski svijet, zahvaljujući onomu što je hrvatski narod ostvario do 1918. godine, to je razdoblje (od 1918. do 1991. god.) neobično važno za daljnji razvoj hrvatske nacije: za razvoj njezine privrede, kulture, književnosti, znanosti, obrazovanja, osnovnih i srednjih škola, modernog Sveučilišta, brojnih zavoda i instituta, Akademije znanosti i umjetnosti, opće umjetnosti, urbanih sredina, posebnih nacionalnih ustanova i institucija itd.

<p style="text-align: center;">ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja</p>	<p style="text-align: center;">IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države</p>
<p style="text-align: center;">D) <i>Život u jugoslavenskoj državi od 1945. do 1991.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Nakon Drugoga svjetskoga rata, hrvatska se nacija razvija unutar »nove« socijalističke ili komunističke Jugoslavije (od 1941. do 1991. godine). – Iako je Jugoslavija bila nedemokratska država, u njoj se ipak dalje razvijaju pojedine nacije, napose od 60-ih godina do raspada te državne zajednice 1991.g. – Jugoslavija je u ovom razdoblju bila uređena kao federacija, a od 1974. s elementima konfederacije. <p>DRUŠTVENI SUSTAVI:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Iako su u tom razdoblju (1918-1991.) politički poreci bili i totalitarni i nedemokratski, ipak su se pojedine nacije i dalje mogle razvijati na području moderne privrede, industrije, tehnologije, kulture, školstva i obrazovanja, zasebnoga jezika, znanosti, urbanih sredina, sustava komunikacije itd. 	<ul style="list-style-type: none"> – Politički i društveni poredak u Jugoslaviji bio je i nedemokratski i totalitaran, ali daljnji razvoj hrvatske nacije nitko više nije mogao zaustaviti, jer su osnove njezine zasebnosti (napose na području: jezika, visoke kulture, modernog školstva i obrazovanja, moderne privrede, institucija itd.) postignuti do 1918. godine. – Međutim, projekt nacije-države mogao se ostvariti samo izgradnjom nacionalne države. A to su postigle sve nacije koje su bile unutar Jugoslavije. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne zajednice sve se više integriraju u moderne sustave. – Pa ipak, taj proces modernizacije i transformacije (tradicionalnog života stanovništva) sporo napreduje i donosi napetosti koje utječu na fenomen identiteta: etničke, nacionalne, kulturne, socijalne itd. 2. Na sve te procese modernizacije i transformacije i integracije, a time i identifikacije, utječu novi/stečeni društveni sustavi i nove zajednice života ljudi: kultura, školstvo, obrazovanje i pismenost, moderna privreda, nove komunikacije, nacionalne institucije, znanost, razvoj i primjena tehnologija, urbanizacije zemlje itd.

Tabela br. 15

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države
<p>V. ETAPA</p> <p><i>U SAMOSTALNOJ HRVATSKOJ DRŽAVI I EPOHA POSTMODERNOG SVIJETA (od 1991./92. godine dalje)</i></p> <p style="text-align: center;">A)</p> <p><i>Samostalna hrvatska država: Republika Hrvatska kao međunarodno priznata nacija-država</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Međunarodno je priznanje Republike Hrvatske najvažniji događaj u povijesti hrvatske nacije: priznata je samostalnost hrvatske nacije-države. – Sada je hrvatska nacija i nacija-država konačno postigla svoju potpunu samostalnost. – Razvoj hrvatske države ovisi o razini obrazovanja stanovništva, o načinu razvoja privrede, poljoprivrede, tehnologije, znanosti i o sposobnosti hrvatske države da se uključi u suvremeni svijet. <p style="text-align: center;">B)</p> <p><i>Republika Hrvatska u europskoj zajednici</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Prvi i najvažniji korak, za što su se opredijelile i političke strukture u Hrvatskoj, jest uključivanje u europske integracijske procese: kulturne, obrazovne, privredne, tehnološke, civilizacijske itd. – To bi uključivanje moralo počivati na racionalnim i umnim osnovama: ne napredak po svaku cijenu. Prije toga, Hrvatska bi morala postići mnogo. <p style="text-align: center;">C)</p> <p><i>Republika Hrvatska u postmodernom svijetu</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Ma koliko da smo skeptični prema tome procesu, svijet se danas nalazi na prijelazu iz epohe moderne u novu postmodernu epohu: u globalni svijet. – Hrvatska država se danas na nekim područjima uključuje u taj proces globalizacije, iako vrlo sporo. To su prije svega problemi koji se tiču svih naroda: to su ekološki problemi, onečišćenje zraka, vode, okoliša i očuvanja cjeline ekosustava i planeta Zemlje. 	<p>V. ETAPA</p> <ul style="list-style-type: none"> – Stvaranjem samostalne hrvatske države ostvario se stoljetni nacionalni program, koji je prvi put jasno iskazan već za revolucije 1848./49. godine: <ol style="list-style-type: none"> a) o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina u jednu cjelinu, u jedinstvenu političku zajednicu; b) o organizaciji Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao hrvatske države; c) o izgradnji najvažnijih institucija modernoga političkog sustava u toj državi: Hrvatskoga sabora kao parlamenta, hrvatske vlade, ministarstva, moderne uprave, sudstva, županijskog sustava, školstva itd.; d) o modernoj privredi: industrijskoj, kapitalističkoj, razvoju poljoprivrede; stvaranju nacionalnog tržišta, osnivanju novčanih zavoda, banaka itd. e) o izgradnji modernoga građanskoga društva; f) o izgradnji modernog školstva i obrazovanja, od osnovnih i srednjih škola do sveučilišta itd. – To je program o osnivanju i organizaciji moderne hrvatske nacije i nacije-države, i to prema europskome modelu: moderno društvo, moderni društveni sustavi, moderna nacija i nacija-država. – Taj je nacionalni program u hrvatskoj javnosti okupio mnoge političke stranke i javne djelatnike. – Najvažnije osnovice tog projekta ostvarene su već do 1918. godine, još unutar Habsburške monarhije. – Tada su utemeljene najvažnije osnove identiteta moderne hrvatske nacije na svim područjima: jezika, književnosti, znanosti, obrazovanja, školstva, privrede, razvoja urbanih sredina, umjetnosti uopće itd. – Kraj epohe moderne, potkraj 20. stoljeća, ujedno je početak nastanka nove epohe: epohe postmoderne, a time i postnacionalne epohe.

ETAPE RAZVOJA povijesni i društveni uvjeti razvoja	IZGRADNJA IDENTITETA moderne hrvatske nacije i nacije-države
<p style="text-align: center;">D) DRUŠTVENI SUSTAVI <i>potkraj 20. i početkom 21. stoljeća:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Suvremeni svijet na početku 21. stoljeća počiva i može počivati na modernim društvenim sustavima, ali samo ako prihvati radikalnu kritiku modernosti i odnosa Čovjeka kako spram drugoga Čovjeka, tako i njegova odnosa spram ekosustava i prirode. – Na tome počiva ideja globalnog svijeta i time globalnih društvenih sustava: društva i društvenih sustava postmodernoga svijeta. – No, na kraju se moramo upitati: da li je danas Čovjek sposoban da izgradi taj novi ili postmoderni svijet, utemeljen na racionalnosti, umnosti i moralu? 	<ul style="list-style-type: none"> – Nastaju novi europski globalni i integracijski procesi. To su dakako ujedno i svjetski/globalni procesi. – Razvija se ideja o izgradnji novog pluralnog svijeta: etničkog, kulturnog, socijalnog i moralnog – U tom svijetu hrvatska nacija i njezina nacionalna država (nacija-država) vidi svoju budućnost. <p>Na proces identifikacije utječu SUSTAVI:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tradicionalno društvo i tradicionalne zajednice života ljudi integriraju se u moderne sustave. Ali još postoji tradicionalni mentalitet, slaba obrazovanost stanovništva, neujednačeni razvoj regija itd. 2. Na sve te procese integracije sada utječu novi/stečeni sustavi modernog i postmodernoga društvenog svijeta: privrede, tehnologije, politike, kulture, obrazovanja, školstva, komunikacije, masovni urbanizam, masovno društvo, ekologija i briga za očuvanje ekosustava itd.

14. Nacija i ideologije kao znanstveni problem

Na kraju moramo, iako za sada vrlo sažeto, iznijeti neke probleme u vezi s proučavanjem raznih ideologija i njihovim utjecajem na formiranje hrvatske nacije.

Nužno je odgovoriti na dva pitanja: prvo, znače li ideologije svijet realnoga života i, drugo, u kojoj mjeri utječu na integraciju nacije. Drugim riječima, mogu li ideologije, a napose »nacionalno-integracijske ideologije«, utjecati na procese konstituiranja ⇔ reprodukcije ⇔ modernizacije ⇔ transformacije tradicionalnog života stanovništva, a time i fenomena etnosa i etniciteta, i ljudskog društva i ljudskih zajednica u cjelini?

Prije svega, ideologija po svom sadržaju i svojoj javnoj funkciji ne utječe, niti to može, na »nacionalno-integracijske procese« (na procese modernizacije ⇔ integracije ⇔ transformacije etnije ili etničke/ljudske zajednice) u onoj mjeri kako je to iskazano u historiografiji.³³³ Prema općoj definiciji, ideologija je prije svega sustav ideja i predodžba. Ona je primijenjeno mišljenje, ukupnost pojmova

³³³ Usp: Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Stančić 2002.

i konstrukcija u različitim oblicima društvene svijesti (u politici, filozofiji, književnosti, religiji itd.) koji su usmjereni na njihovo izravno ostvarivanje i praktično djelovanje u određenoj sredini.

Ako polazimo od tog i takvog njezinog određenja – ostavljajući za sada po strani njezin odnos spram povijesne istine, kao i činjenicu da ni jedna ideologija ne odražava cjelokupnost povijesne i društvene zbilje, ili da najčešće zasnivaju jednostran pogled na svijet i društvo – ideologija može utjecati na nacionalno-integracijske procese (dakle, na procese modernizacije i transformacije života stanovništva) samo u ovom slučaju:

- a) *ako postoji konkretni program i javno djelovanje ljudi u tom smjeru:*
ako neka ideologija ima jasno razrađen program o konkretnom djelovanju ljudi (političkom, kulturnom, ekonomskom, društvenom itd.) i ako ima jasne pojmove i predodžbe o svemu tome: što i kako djelovati u određenim sredinama;
- b) *ako postoje određene društvene grupe i ako imaju društvena moć:*
ako tu ideologiju zastupa određena društvena grupa ljudi koji imaju političku, društvenu i ekonomsku moć da taj program (kulturni, politički, ekonomski, obrazovni itd.) nametne većini stanovništva unutar jednoga naroda ili većini naroda u nekoj zemlji, ako je riječ o ideji o nekom interesnom udruživanju ili o udruživanju u šire međunarodne zajednice, i da taj projekt zatim ostvari;
- c) *ako te ideje i ideologije pokrenu zajedničke akcije ljudi:*
ako u skladu s tim jasno definira svoje djelovanje, ako pokrene širu akciju više zainteresiranih strana (ljudi) u cilju formiranja i organizacije određenih *zajedničkih institucija* (kulturnih, političkih, ekonomskih, obrazovnih, književnih, vjerskih itd.) i *zajedničkih zajednica* (političke, književne, ekonomske, obrazovne, vjerske itd.) i, sukladno tomu, ako se tijekom tog razvoja formiraju nove vrijednosti (kulturne, političke, privredne itd.) i različiti društveni sustavi (kulture, politike, ekonomije, prava itd.) kao osnovni temelji za izgradnju novog ljudskog društva i novih ljudskih zajednica, i naroda i nacije i šire međunarodne zajednice itd.;
- d) *ako sve to prihvate sve zainteresirane strane:*
ako prema tome i taj program i tu ideologiju i taj i takav zajednički cilj (o osnivanju spomenutih zajedničkih institucija, zajednica i vrijednosti) prihvate sve strane koje su zainteresirane za njihovo ostvarenje i ako sve to trajno i dosljedno zastupaju i ostvaruju iz generacije u generaciju, ali ne samo pojedinci, ne samo elita, nego većina stanovništva (unutar jednoga naroda) i/ili više naroda (ako je riječ o osnivanju šire interesne međunarodne zajednice), da sve to prihvate i zastupaju i sprovode u život mnoge generacije, sve do realizacije zadanih ciljeva.

Međutim, kada je riječ o ideologijama koje su zastupali hrvatski preporoditelji (o ilirizmu, slovinstvu, slavenstvu, sveslavenstvu, austroslavizmu i

jugoslavenstvu) – o kojima su pisali u 19. stoljeću, i to upravo u tom stoljeću u kojem su izgradili osnovne nacionalne vrijednosti, organizirali temeljne zajednice, formirali društvene sustavi, organizirali osnovne nacionalne institucije, a upravo su tu (u svijetu zbilje i realnosti, a ne na području fikcija i ideologija) nastali najvažniji procesi modernizacije i integracije i transformacije, procesi koji su doveli do izgradnje moderne hrvatske nacije – onda je jasno da ni jedna od tih ideologija nije ispunila te osnovne uvjete: izgradnje konkretnog ljudskog društva i time ljudskih zajednica koje su zagovarali. Zato ideologije o kojima je riječ nisu bile, niti su to mogle biti, u funkciji nacionalno-integracijskih procesa: jer one nisu stvarale, niti su stvorile, ni jednu tu ljudsku zajednicu/naciju – ni ilirsku ni slovinsku, ni slavensku ni jugoslavensku, ni bilo koju drugu. Te su ideologije stoga bile i ostale mrtvo slovo na papiru. To je bar jasno i o tome nema spora: u povijesti ne nalazimo formirane nacije pod tim i takvim imenima. Ne nalazimo ih ni na jednoj razini razvoja. No naša je znanost u tome veoma nekritična. Mnoge su generacije znanstvenika u tim idejama i ideologijama, na primjer u ilirstvu i jugoslavenstvu, vidjele: ideju nacije, nacionalnu ideologiju, nacionalno-integracijsku ideologiju, nacionalno-integracijske procese, nacionalno načelo, proces nastanka ilirske i jugoslavenske nacije itd.³³⁴ Na žalost, na tim i takvim nikada dokazanim tezama – koje su ušle u većinu udžbenika, priručnika, enciklopedija itd. – odgajale su se brojne generacije.

Međutim, u povijesti nema traga tim i takvim zbivanjima. Jer da bi se na primjer ostvarila ilirska i/ili jugoslavenska ideologija (na razini ideje nacije, nacionalnog načela, nacionalno-integracijskih procesa i time nastanka nacije), morali su je potpuno prihvatiti svi južnoslavenski narodi i: a) formirati *zajedničke institucije*: kulturne, obrazovne, književne, političke, ekonomske itd.; b) utemeljiti i organizirati *zajedničke zajednice*: kulturnu, političku, ekonomsku, književnu, znanstvenu itd.; c) utemeljiti *zajedničke vrijednosti*: kulturne, političke, privredne itd.; d) naravno, morali bi svi zajedno razvijati *zajednicu zajedničkih osjećaja* i svijesti (o njihovu zajedništvu) i na taj način postupno poticati integraciju buduće zajedničke zajednice (nacionalne ili višenacionalne). Sve to dakako uz uvjet: primjene modernosti na svim područjima života kod svih tih naroda i izgradnje modernog građanskog društva. Tek tada bi kod svih njih nastali procesi modernizacije i transformacije života stanovništva, a time i integracije. Ali u tom cilju, kako je svima poznato, ništa nije poduzeto niti urađeno: nije formirana ni jedna zajednička institucija, ni jedna zajednička zajednica, ni jedna zajednička vrijednost, ni jedan zajednički kolektivitet. Ovdje pod zajedničkim institucijama i zajednicama i vrijednostima i kolektivitetima mislimo na to da su svi južnoslavenski narodi, ako im je bilo stalo do takvog zajedništva, morali i sudjelovati u njihovim organizacijama i prihvatiti ih kao zajedničke svima njima. Od svega toga dakako ništa nisu uradili. Čak nisu sustavno razvijali, u 19. i 20.

³³⁴ Usp: Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1981; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 1980; Stančić 1989; Stančić 1998; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993.

stoljeću, ni ideje solidarnosti i tolerancije među sobom. Povijest je to dovoljno pokazala, tragično dakako za mnoge ljude i narode.

Hrvati su, kako je poznato, osnovali najvišu znanstvenu instituciju pod jugoslavenskim imenom (*Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*). Ali tu instituciju, i to je poznato, nije prihvatio ni jedan drugi južnoslavenski narod kao svoju znanstvenu instituciju. Ta je institucija, prema tome, bila i ostala isključivo hrvatska znanstvena institucija. Isto tako ni druge institucije koje su u Hrvatskoj u 19. stoljeću osnovane pod jugoslavenskim imenom (*Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine*, kao i novine *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung*, *Jugoslavenske Novine* i druge) nisu okupile i druge južnoslavenske narode, nisu ih dakle prihvatili kao svoje institucije. Bile su to i ostale isključivo hrvatske institucije, koje su djelovale u hrvatskoj sredini.

Ni jedna ta ideologija dakle nije bila u funkciji nacionalno-integracijskih procesa, ni na jednoj razini, jer organizacijski i djelatno nije ispunila osnovne uvjete za razvoj tih modernih procesa (primjene modernosti i modernizacije i integracije i transformacije) tijekom kojih nastaje novo ljudsko društvo i nove ljudske zajednice. To nije dokazano niti je to moguće dokazati, čak ni oni koji slijede mit o samorazumljivosti nacije.

Međutim, sadržaj tih ideologija, i o tome nema spora, veoma je važan za našu povijest. One odražavaju bogatstvo ideja i stavova. U svakom slučaju, one nisu bile nacionalno-integracijske ideologije zbog razloga koji smo naveli: ni jedna ta ideologija nije potakla, niti je to mogla, procese modernizacije ↔ integracije ↔ transformacije na području društvenog života stanovništva. Kako onda uopće možemo govoriti da su te ideologije utjecale na razvoj etnosa: na izgradnju novih etničkih/ljudskih zajednica? Da su prema tome te ideologije (npr. ilirizma i jugoslavizma) utjecale na proces izgradnje i razvoja novoga etnosa: na procese konstituiranja → modernizacije → integracije → transformacije stanovništva na čitavom tom širem ilirsko-južnoslavenskom prostoru, a time i na proces modernizacije i transformacije svih životnih struktura stanovništva (i etničkih i jezičnih, i obrazovnih i vjerskih, i socijalnih i drugih). To je nemoguće tvrditi ako slijedimo znanost i znanstvene modele i objektivnost.

No, s druge strane, sve te ideologije, sasvim sigurno, nisu ni kočile ni ometale proces integracije hrvatske nacije, točnije: primjenu modernosti i modernizaciju zemlje. Jer je na proces integracije hrvatske nacije, na njezino formiranje i razvoj, utjecao sasvim drugi i ideološki i povijesni i pravni i društveni sustav vrijednosti. Te su ideologije, o kojima je ovdje riječ, i u tome je njihova i povijesna i društvena vrijednost, izražavale i širile ideju slavenske uzajamnosti, solidarnosti i tolerancije. Jasno su i dosljedno zastupale ideju suradnje slavenskih ali i neslavenskih naroda na cjelokupnom prostoru srednje i jugoistočne Europe. A to je praktično bila ideja o stalnom razvijanju solidarnosti i tolerancije u široj regiji i izbjegavanje sukoba širih razmjera. Brojni dokumenti, programatski tekstovi i

različiti sadržaji to dovoljno dokazuju. Sve te ideologije međutim treba ponovno proučiti i vrednovati. Potreban je posve drugačiji i teorijski i metodološki pristup njihovom proučavanju.³³⁵

---

³³⁵ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Korunić 2003.

DRUGI DIO

FENOMEN IDENTITETA

Osnovne teme rasprave:

A)

Prolegomena

**Svakoj raspravi o identitetu (etničkom, nacionalnom i društvenom)
koja će moći slijediti osnove kritičke znanosti**

B)

Teorijske pretpostavke

Znanstveni problemi istraživanja etničkih i nacionalnih identiteta

Prema uobičajenoj formuli stav identiteta glasi: $A=A$. Taj stav važi kao vrhovni zakon mišljenja. Za koji trenutak ovaj ćemo stav pokušati promisliti. Jer s njime bismo htjeli iskusiti što identitet jest.(...) Kao zakon mišljenja stav važi samo ako je on zakon bitka, koji glasi: svakom biću kao takvom pripada identitet, jedinstvo sa samim sobom.

M. Heidegger, *Stav identiteta*, u: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb 1996.

1. Fenomen identiteta

Svaku raspravu o modernoj naciji i naciji-državi, te o etniji, etničkom i nacionalnom identitetu, i o identitetu uopće, otežavaju, kako smo vidjeli, ozbiljne terminološke teškoće. Zato, upuštajući se u istraživanje *fenomena identiteta* upoznajmo najprije dva bliska, a ipak različita pojma i entiteta:³³⁶ prvo, **etnički**,³³⁷ koji stoji uz etnije, etničke skupine, etničke zajednice i etnički identitet i, drugo, **nacionalni**,³³⁸ koji nastaje uz naciju, nacionalnu zajednicu, nacionalizam i nacionalni identitet.

Za ovu je našu raspravu važno da uočimo razliku između tih dvaju pojmova i entiteta (etničkog i nacionalnog) kao i tih dviju zajednica (etničke i nacionalne) i tih dvaju kolektiva i kolektiviteta i identiteta (etničkih i nacionalnih). Na tome je izgrađena cjelokupna povijest čovječanstva: na etnijama (i etničkom identitetu) i subetnijama i njihovim kulturama i nacionalnim zajednicama (i naciji-državi i nacionalnom identitetu). Na njima je utemeljena i kulturna i etnička, i nacionalna i vjerska, i društvena i svaka druga raznolikost (pluralizam) kod svakog naroda i svake nacije, unutar svake nacionalne države i svake političke zajednice. Ti su pojmovi i entiteti (etničke grupe i nacionalne zajednice), ta stanja i ti odnosi (i etnički i nacionalni) neobično važni i za povijest hrvatskog naroda, od srednjega vijeka do suvremenosti. Na tim složenim pluralnim stanjima i odnosima, i na spoznaji da ti odnosi i ta stanja postoje u realnom svijetu života, gradimo znanstvene modele i znanstvena istraživanja. Sve to pretpostavlja izbor drugačijih područja i tema/predmeta istraživanja.

Prvo, nema sumnje da su i *etničke grupe*³³⁹ i *etničke zajednice* (etnije)³⁴⁰ i *etnički identiteti* trajno vezani uz povijest čovječanstva: uz čovjeka i odnose među ljudima. Nalazimo ih u svim regijama svijeta i u svim razdobljima, od prapovijesti sve do suvremenosti. Od kada znamo za povijest čovječanstva, o čemu svjedoče i arheološki nalazi i materijalna kultura, i mnogi pisani dokumenti i cjelokupni povijesni razvoj, svagdje nailazimo na kulturnu i etničku raznolikost. Prema tome, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) nije danas ništa novo. To

³³⁶ **Entitet** (lat. *entitas*, *ens*: biće i *esse*: biti): koji jest, bit, biće ili cjelina nečega što postoji.

³³⁷ Pridjev **etnički** i imenica **etničnost** i/ili **eticitet** (od grč. *éthnos* – narod): sve ono što se odnosi na narod i narodnost ili ukupnost svojstava koje čini pripadnost jednoj etničkoj grupi ili zajednici.

³³⁸ Pridjev **nacionalni** i imenica **nacionalnost** (od nacija): koji pripada naciji, koji se odnosi na naciju.

³³⁹ **Etnička grupa** (engl. *ethnic group*, hrv. *etnička grupa*): etnička skupina; čest pojam u društvenim znanostima (engl. i američkim), a označuje skupinu ljudi koji dijele zajednički identitet na temelju iste kulture, tradicije, religije, povijesti, »sudbine«, istog jezika, etničkog podrijetla i drugih osobina.

³⁴⁰ **Etnija** (finc. *ethnie*, tal. *etnia*, engl. *ethnic group*): cjelovita etnička zajednica, utemeljena na zajedništvu etnosa, osobitim vrijednostima i na povijesnom kontinuitetu; etnije imaju osobitu etničku svijest (identitet) i ime pod kojim se prepoznaju (etnonim); u sastavu etnije mogu se nalaziti subetnije i subetničke grupe koje dijele temeljne vrijednosti i obilježja etnije unutar koje se nalazi.

nije sudbina samo suvremenog svijeta i modernog društva.³⁴¹ Suvremeni svijet pokušava tomu samo drugačije pristupiti i nastoji pronaći, unutar postmodernoga svijeta, način organizacije suživota koji bi se osnivao na etničkoj i svakoj drugoj društvenoj raznolikosti.

To dakle stanje (etnička i kulturna raznolikost i društveni pluralizam) postoji u prošlosti i u suvremenom svijetu. Teško je naći neku užu regiju ili nacionalnu državu na Zemlji koja je bila ili jest etnički posve čista i homogena. Pritom polazimo od teorema, koji je lako dokazati, da su *etničke zajednice* (prvobitne protoetnijske i etničke grupe ili skupine) i time etnički identiteti po svom postanku starije povijesne pojave od *moderne nacije* i nacionalnog identiteta. Jer su *moderne nacije* (kao moderno organizirane nacionalne zajednice, a napose kao nacije-države) i *nacionalni identiteti* i time ujedno nacionalni kolektiviteti *moderni fenomeni* koji se postupno izgrađuju i transformiraju u epohi moderne i modernog društva. Razvoj i izgradnja jednog (moderne nacije i nacije-države) ovisi o izgradnji i razvitku drugoga (modernoga građanskoga društva). Štoviše, i nakon izgradnje moderne nacije i njezine transformacije u naciju-državu u 19. i 20. stoljeću, unutar njezine cjelovite i moderno organizirane političke zajednice i prema tome moderne nacionalne države, unutar njezina posve novog političkog, kulturnog i ekonomskog sustava, postoje i dalje se izgrađuju i subetnijske³⁴² i supkulture, time i etnički identiteti. Drugim riječima, i *etnijske* i *etničke grupe* i *etnički identiteti* (kako na razini organizacije subzajednica tako i supkultura i ujedno na razini osobnog i grupnog identiteta) stalno se mijenjaju i transformiraju i u suvremenom svijetu, u epohi moderne i modernog društva:³⁴³ u procesu modernizacije nastaje njihova moderna organizacija i mijenja se i njihov identitet. O tome postoji opsežna građa i golema literatura.³⁴⁴

Tako je bilo i na etničkom i političkom prostoru hrvatskoga naroda u svim razdobljima u prošlosti, od njegova doseljenja na teritorij rimske Dalmacije do danas.³⁴⁵ Na primjer, u 19. i 20. stoljeću, u razdoblju izgradnje moderne hrvatske nacije, unutar hrvatskih pokrajina, uz hrvatski narod koji se na tom prostoru organizirao i razvijao kao dominantna etnija,³⁴⁶ tj. kao homogena i cjelovita

³⁴¹ **Suvremeno društvo** i/ili **moderno društvo**: svi oblici građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života koje se izgrađuju u 19. i 20. stoljeću. Vidi o tome dalje u tekstu.

³⁴² **Subetnijska**: u sastavu i etnijske (kao cjelovite etničke zajednice) i dominantne ili makro-etnijske (šire narodne ili nacionalne zajednice) nalaze se više subetnijske, subetničkih skupina i supkultura.

³⁴³ *Modernost* i *razvoj* na svim područjima života u suvremenom svijetu ostvaruje se u *epohi moderne* i *modernog društva*. Ta epoha traje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. Moderno društvo se izgrađuje u procesu dugoga trajanja nakon sloma feudalizma. Kao globalni društveni sustav, moderno društvo oblikuje i građansko i civilno i kapitalističko i industrijsko društvo.

³⁴⁴ *Encyclopedia of Nationalism* 2001; Anderson 1990; Gellner 1991; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Jenkins 1997; Lerotić 1984; Smith 1979; Smith 1983; Smith 1991; Korunić 2000.

³⁴⁵ Budak ur. 1995; Skok 1934; Skok 1950; Šišić 1923; Šišić 1925; Grafenauer 1966; Suić 1995; Klaić 1971; literatura i izvori u tim radovima.

³⁴⁶ **Dominantna etnija**: na određenom prostoru, unutar šire regije, izgrađuje se dominantna i/ili šira makroetnijska (kao narodna ili nacionalna zajednica) unutar koje postoji više subetnijske i supkultura.

moderna nacija, postoji više subetnijska i subetničkih grupa i njihovih supkultura: srpska, češka, slovenska, talijanska, njemačka, austrijsko-njemačka, slovačka, židovska, mađarska, rumunjska, romska i druge. Sve zajedno (i hrvatska etnija, tj. hrvatski narod i sve druge subetnijske na tom prostoru) čine cjelokupno stanovništvo Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije).³⁴⁷ Svi zajedno (i hrvatski narod i njegova kultura i sve subetnijske grupe i njihove supkulture u Hrvatskoj) tvore kulturnu i etničku raznolikost (pluralizam) i nalaze se u vrlo složenoj kulturnoj i društvenoj i socijalnoj interakciji: unutar kulturnog i društvenog pluralizma. Odnos između hrvatskog naroda, kao dominantne etnije, i drugih subetnijskih grupa i subetnijska i njihovih supkultura bio je vrlo složen. Njihove višestruke međusobne odnose i veze – a napose kulturne, etničke, privredne, političke i socijalne interakcije – još uvijek nismo temeljito istražili, a svakako ne s gledišta suvremenih znanstvenih modela i teorija te s interdisciplinarnog gledišta.³⁴⁸

Drugo, *nacije i nacionalne zajednice i nacionalni identiteti*, kao suvremene povijesne pojave, moderni su fenomeni. Nastaju i izgrađuju se, tijekom stalnih socijalnih promjena i procesa dugoga trajanja, u epohi *moderne i modernog društva* (i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog) ne samo kao individualni i grupni identiteti nego prije svega kao novi/moderni *nacionalni kolektiviteti*, a ujedno i kao *kolektivni identiteti*. I jedno (*moderne nacije*) i drugo (*moderni i etnički i nacionalni identiteti*) i treće (*moderni i etnički i nacionalni kolektiviteti*) i četvrto (*kolektivni identiteti*) pojavljuju se u Europi potkraj 18. stoljeća, s nastupom epohe moderne i početkom ostvarenja njezina projekta, a izgrađuju se, oblikuju i neprekidno mijenjaju tijekom 19. i 20. stoljeća.³⁴⁹ To je razdoblje kada europski narodi, unutar modernog društva, ostvaruju modernizaciju i razvoj na svim područjima života, brže nego li ikada do tada, stvaraju posve nove nacionalne vrijednosti i tragaju za višestrukim društvenim identitetima, koji nastaju u procesu konstrukcije. To je proces stalnih društvenih i nacionalnih promjena, ali i socijalnih, etničkih i nacionalnih suprotnosti, koji još uvijek nije završen. Taj proces primjene i ostvarenja modernosti – i time svijeta života: nastanak i razvoj novih društvenih oblika i stanja, izgradnja dakle novoga/modernog građanskog društva i ujedno novih oblika modernih zajednica života ljudi, novih ljudskih zajednica – utječe na stalnu promjenu identiteta, ali donosi i krizu identiteta. To znači da sve oblike etničkih, nacionalnih i društvenih identiteta (njihov nastanak i razvoj u novom vijeku) valja shvatiti kao neprekidan proces modernizacije ⇔ promjena ⇔ transformacija. Prema tome, identitet jest

³⁴⁷ O tome: Gross-Szabo 1992; Suppan 1999.

³⁴⁸ Najtemeljiti su istraženi Slovenci (i slovenska etnija) i Srbi (i srpska etnija) u Hrvatskoj, te hrvatsko-slovenski i hrvatsko-srpski odnosi. Nužno je nastaviti ta istraživanja.

³⁴⁹ O *epohi moderne i modernog društva* dalje u tekstu; usp. o tome: Berger 1977; Domenach 1986; Habermas 1988; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 2000; Koslowski 1986; Lijphart 1992; Maritain 1992; Supek 1996; Vattimo 1987; Welsch 1987.

proces stalnih promjena. Ne smijemo ga (ni jedan oblik identiteta) shvatiti kao nepromjenljivu pojavu.³⁵⁰

Prema tome, u epohi moderne i modernog građanskog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, nastaju i izgrađuju se, razvijaju i neprekidno transformiraju: moderno društvo i društveni identiteti uopće, i moderna kultura i kulturni identiteti, a napose moderna nacija (kao nova i cjelovita nacionalna zajednica organizirana unutar novog modernog društva i modernih društvenih sustava i unutar posve novih vrijednosti) i moderni nacionalni identiteti i moderni kolektiviteti i kolektivni identiteti, ali i etničke grupe i sve etnije i etnički identiteti. U tijeku izgradnje modernog društva, u procesu nastanka modernog svijeta, sve se mijenja i transformira i ništa više nije statično.

U tom smislu, etničke i nacionalne identitete, kao dio vrlo složenih društvenih identiteta uopće, promatramo kao *istraživačko područje* ali i kao *znanstveni model* koji nam služi za orijentaciju u proučavanju društvenih odnosa i stanja u svim sredinama i u svim zemljama prošlosti. Ujedno nam etnički i nacionalni i društveni identiteti služe za bolje upoznavanje izgradnje suvremenih etnija i svih subetnija i subetničkih grupa, a napose za istraživanje podrijetla i izgradnje naroda (i njegove narodne zajednice) i ujedno transformacije tog naroda u modernu naciju i njihovih međusobnih odnosa, za istraživanje dakle fenomena etnosa i etniciteta,³⁵¹ te društvene, kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) u novom vijeku. Pritom, kako rekosmo, valja imati na umu da ta društvena, kulturna i etnička raznolikost, da tzv. kulturni i društveni pluralizam, nije ništa novo, da postoji u svim razdobljima i epohama i na svim prostorima na Zemlji, ali da su u novom vijeku i unutarnja organizacija etnija i njihovi međusobni odnosi posve drugačiji. Sada sve etnije (i narod i nacije) i subetnije imaju drugačiju društvenu organizaciju (osnovanu na sustavima građanskog društva) i posve drugačiju ulogu u modernom društvu i stvaraju u potpunosti drugačije vrijednosti na svim područjima života i time konstruiraju sasvim drugačije etničke i nacionalne identitete.³⁵²

2. Znanstveni problemi istraživanja

Kada je međutim riječ o hrvatskim prostorima valja kritički odgovoriti na pitanja: Jesu li društvene znanosti kod nas temeljito proučile izgradnju

³⁵⁰ Alter 1985; Anderson 1990; Gellner 1983; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Lerotić 1984; Seton-Watson 1980; Smit 1979; Smith 1991; Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

³⁵¹ **Etnicitet** (grč. *ethnikós, éthnos* – narod; engl. *ethnicity*, franc. *ethnicité*, hrv. *etničnost, narodnost*) izražava pripadnost narodu i etnijama uopće ili opće svojstvo etnosa; etnicitet (etničnost) je dakle ukupnost sadržaja i vrijednosti u vezi s etnosom, sve što se vezuje uz narod i narodnost.

³⁵² O tome: *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001; Smith 1979; Smith 1991; Smit 1998; Smith 2003; Jenkins 1997; Dženkins 2001; Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Putinja i Stref-Fenar 1997; Barth 1969; Katunarić 2003. i opsežnu literaturu u tim knjigama.

tih modernih fenomena: i izgradnju moderne hrvatske nacije, kao cjelovite i jedinstvene nacionalne zajednice unutar modernog građanskog društva, i hrvatskog nacionalnog identiteta i nastanak nacionalnog kolektiviteta? Jesmo li na tom prostoru (etničkom, političkom i državnom) istražili višestruke društvene identitete (društveni pluralizam) u njihovoj međuovisnosti i ujedno kulturnu i etničku raznolikost (kulturni i etnički pluralizam) u prošlosti? Kako smo pokazali, još nismo utemeljili ta istraživanja. Još uvijek nemamo odgovore na osnovna pitanja vezana uz (1) razvojne procese etnosa i etniciteta, primjenu modernosti, a time i uz proces modernizacije i transformacije etničke/ljudske zajednice i (2) problem podrijetla, strukture i razvoja etničkih i nacionalnih identiteta. Još uvijek te fenomene nismo istražili na razini suvremene znanosti. I uza sve brojne radove koji se dotiču tih problema, mi se ipak danas nalazimo na početku znanstvenih istraživanja o tome.³⁵³

Nema sumnje da ni jedna povijesna pojava u našoj prošlosti, napose u 19. i 20. stoljeću, nije izazvala toliko ideoloških sukoba i spoznajnih neizvjesnosti kao što je određenje identiteta (»osobnosti«) hrvatske nacije. S tim u vezi, ni o jednoj povijesnoj pojavi u društvenim znanostima, koje proučavaju različita područja iz povijesti hrvatskoga naroda, nije iskazano toliko istraživačkih lutanja kao što je to učinjeno u proučavanju podrijetla i integracije hrvatske nacije, izgradnje njezina višestrukog društvenog i nacionalnog identiteta, a posebno u određenju njezina odnosa spram drugih etnija, naroda, nacija i kultura na prostoru srednje i jugoistočne Europe.³⁵⁴

Sve dakako ovisi o tome kako promatramo izgradnju nacije i oblikovanje njezina identiteta unutar kulturne i etničke raznolikosti. Kako smo pokazali u prvom dijelu ove knjige, u većini se slučajeva polazi od gledišta da ideja nacije, te nacionalna svijest i nacionalizam prethode naciji i da ideologije (»nacionalno-integracijske ideologije«) bitno utječu na formiranje hrvatske nacije. Ali u tom slučaju, kada je riječ o 19. stoljeću, kada nastaju ključne osnovice moderne hrvatske nacije, taj stav izaziva silne probleme u spoznaji njezina identiteta. Jer u tom razdoblju, u 19. i početkom 20. stoljeća, kako je poznato, uz hrvatski nacionalni program i hrvatsku nacionalnu ideju, uz hrvatstvo kao osnove hrvatskoga političkoga pokreta, suvremenici su zastupali ideologije ilirstva, južnoslavenstva, slovinstva, austroslavizma, slavenstva, različite pravce pravaštva, narodnjaštva, liberalizma, konzervativizma, klerikalizma, unionizma, federalizma, socijaldemokratske ideje itd. Zastupali su dakle različite ideologije i programe i konstruirali različite društvene identitete. Istodobno postoje i izgrađuju se brojni etnički identiteti u Hrvatskoj: identiteti subetničkih grupa i subetniža i supkultura.

³⁵³ Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1999; Korunić 2000.

³⁵⁴ Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1994; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999a; Korunić 1999b; Korunić 2000; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Stančić 1999; Stančić 2002; Gross 1981; Gross 1985; Gross – Szabo 1992.

Ako međutim imamo na umu rezultate povijesne znanosti, napose kada je riječ o izgradnji moderne hrvatske nacije i nacionalnog identiteta u spletu svih tih ideologija i nacionalne svijesti, onda je sigurno da taj problem još uvijek nismo riješili. A problem je još složeniji ako polazimo od gledišta da su i nacionalna svijest i nacija kao kolektivitet, i nacionalizmi i nacionalni identiteti trajne i nepromjenjive povijesne pojave, stvorene jednom za sva vremena i ako slijedimo sve te mitove.³⁵⁵ U tom se međutim slučaju nalazimo na području ideologije, ali ne i na području znanstvenih istraživanja i kritičke znanosti o izgradnji nacije i nacionalnih identiteta.

Zato je nužno da damo još preciznije odgovore na postavljena pitanja. Prvo, jesu li u hrvatskoj historiografiji, ili u drugim društvenim znanostima, provedena istraživanja društvenog, kulturnog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskome prostoru? Drugo, postoje li temeljita istraživanja tog višestrukog identiteta u svim razdobljima povijesti hrvatskoga naroda? Treće, jesmo li temeljito istražili podrijetlo i izgradnju moderne hrvatske nacije kao cjelovite nacionalne zajednice? Četvrto, koliko smo i kako o tome raspravljali? Ovdje ukratko o tome.³⁵⁶

Pojava fenomena etničke obnove u suvremenom svijetu – kao i trajna prisutnost etničkih i nacionalnih promjena, suprotnosti i sukoba (i socijalnih i kulturnih i etničkih i nacionalnih) na svim prostorima u prošlosti i u suvremenosti – i s tim u vezi trajna prisutnost problema istraživanja fenomena nacije i nacionalizma, potaknulo je mnoge istraživače u društvenim znanostima da svestrano prouče taj fenomen etničkog i nacionalnog identiteta: njegove osnove, strukture, sadržaje, elemente i funkcije. Ta je tema postala veoma aktualna i, prema mišljenju mnogih istraživača, danas prijeko potrebna. Literatura o tome je opsežna, napose na području sociologije, antropologije, politologije, etnologije, filozofije, povijesti i povijesti književnosti.³⁵⁷

U suvremenoj je hrvatskoj historiografiji međutim taj problem (istraživanja društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskome prostoru u prošlosti) gotovo posve izostao. To najbolje pokazuje prvi kongres hrvatskih povjesničara. Glavna tema tog kongresa, koji je održan potkraj 1999. i (u nastavku) početkom ljeta 2000. godine, bila je: *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*. Od svih referata samo su četiri imala u naslovu riječ identitet, dok je samo jedan raspravljao o problemu identiteta, ali i to usput i simbolično. Problem istraživanja etničkog i nacionalnog identiteta nije ni postavljen. O glavnoj temi kongresa (o

³⁵⁵ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 2000; Stančić 1999; Stančić 2002.

³⁵⁶ Ovo je samo dio opsežnijih istraživanja o naciji uopće, o podrijetlu i integraciji hrvatske nacije, te o društvenom, etničkom i nacionalnom identitetu u Hrvatskoj u prošlosti.

³⁵⁷ O tome: Alba 1990; Alter 1985; Anderson 1990; Barth 1969; Bell 1974; Brass 1991; Gellner 1998; ur. zbornika (*Nationale und kulturelle Identität*) Giesen 1991; Hobsbawm 1993; Jelavich 1992; Korunić 2000; Lerotić 1984; Plessner 1997; Smith 1983; Smith 1986; Smith 1991; Smith 1998; ur. zbornika (*Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*) Wodak 1998. i literaturu u tim knjigama.

hrvatskome nacionalnom identitetu i ujedno o etničkom i društvenom identitetu na hrvatskome prostoru) nije se dakle raspravljalo. Još gore je stanje u suvremenoj hrvatskoj historiografiji, jer u njoj ne nalazimo, ni za jedno razdoblje iz povijesti hrvatskoga naroda, od srednjega vijeka do suvremenosti, sustavna istraživanja o problemu etničkog, nacionalnog i višestrukog društvenog identiteta. Danas je nužno, na razini svjetskih znanstvenih modela i teorija, nakon golemih istraživanja o tome u svijetu, i kod nas utemeljiti ta istraživanja.³⁵⁸

Pa ipak, iako se u pogledu istraživanja društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskome prostoru, s gledišta društvenih znanosti, nalazimo gotovo na početku, ipak o tome imamo dovoljno izvora i predradnji. Jer tom je problemu, u traganju za identitetom i podrijetlom »imena Hrvata i hrvatskoga naroda«, posvetila veliku pažnju već prva generacija hrvatskih povjesničara: F. Rački, I. Kukuljević, M. Mesić, Vj. Klaić, T. Smičiklas, F. Šišić i drugi.³⁵⁹ Uz to valja imati na umu dosadašnja opsežna istraživanja na području hrvatskoga jezika, književnosti, povijesti, arheologije, etnologije, povijesti umjetnosti itd. Na tim je različitim područjima mnogo postignuto, ali ne i s gledišta društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta i time s gledišta suvremenih istraživanja podrijetla, izgradnje i razvoja: etničkih/ljudskih zajednica, naroda i narodne zajednice i moderne hrvatske nacije.

No ipak je u zadnje vrijeme, kada je riječ o društvenim znanostima danas, nastao određeni pomak u istraživanju etničkog i nacionalnog identiteta, a ujedno i u istraživanju različitih tipova identiteta uopće. Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu organizirao je do sada dva znanstvena skupa (11. lipnja 1997. i 20. ožujka 1999. godine) pod radnim naslovom »Etnički razvitak europskih nacija: Hrvatska – Europa« na kojima su izlagali mnogi istraživači iz različitih područja društvenih znanosti. Njihova su izlaganja objavljena u tri zbornika radova pod naslovima: 1) *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb 1998; 2) *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb 1999; 3) *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999. Uz to, pojavila su se još tri zbornika radova koja govore o tom problemu. Prvo, 1989. godine održan je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu znanstveni skup o *etnogenezi Hrvata*. Radovi s tog znanstvenog skupa objavljeni su zatim u zborniku pod naslovom: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995. Drugo, hrvatski i slovenski znanstvenici, s različitih područja društvenih znanosti, održali su 1993. godine u Ljubljani znanstveni skup o Slovincima u Hrvatskoj u prošlosti i suvremenosti. Rasprave s tog znanstvenog skupa objavljene su u zborniku radova pod naslovom: *Slovinci v Hrvaški*, Ljubljana 1995. Treće, mnogi hrvatski i slovenski znanstvenici, s različitih područja društvenih znanosti, održali su 1996. godine u Zagrebu znanstveni skup o Hrvatima u Sloveniji. Rasprave s tog skupa objavljene su u opsežnom zborniku radova pod naslovom: *Hrvati u Sloveniji*, Zagreb 1997.

³⁵⁸ Temelje za istraživanje etničkih identiteta položio je već B. Grafenauer 1966.

³⁵⁹ Usp. o tome: Rački 1861; Rački 1877; Klaić 1873; Klaić 1899; Smičiklas 1882.

U tim su zbornicima radova objavljene rasprave autora iz različitih područja društvenih znanosti, s različitim i pristupima i znanstvenim modelima i obavijestima. U njima su pokušali aktualizirati suvremeni znanstveni pristup istraživanju: etničkih grupa i manjina, nacionalizama, etničkih sukoba i suprotnosti, podrijetla i razvoja nacije, te pitanje etničkog i nacionalnog identiteta. Bez obzira na njihov različiti pristup tom složenom problemu, različite poglede i različite rezultate istraživanja, kao i različitu primjenu znanstvenih teorija i modela, za našu je sredinu to znatan pomak. Ta je široka tema u tim radovima otvorena i aktualizirana. Uz to, u tim se zbornicima radova nalazi opsežna literatura za svaki daljnji rad na tom području. Valja nastaviti daljnja istraživanja, jer se na tom području, uza sve to, nalazimo gotovo na početku. Nužno je utemeljiti znanstveni projekt unutar kojeg bi se započeli, s interdisciplinarnog gledišta, sustavno istraživati ti problemi. Nadalje, bilo bi korisno da pokrenemo i znanstveni časopis namijenjen istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta na hrvatskome prostoru u prošlosti i suvremenosti. U tom su cilju poduzeti neki koraci.

U međuvremenu je E. Kale objavio dvije knjige manjeg opsega pod naslovom: *The Cultural Identity of Croatia* (Zagreb, 1992. godine) i *Hrvatski kulturni i politički identitet* (Zagreb, 1999. godine). Iako imaju određenih vrijednosti, ipak te knjige ne donose pomak u proučavanju fenomena nacionalnog kolektivnog identiteta, koji nastaje i razvija se u 19. i 20. stoljeću zajedno s izgradnjom moderne nacije.

3. Teorijske i metodološke osnove

Etničke i nacionalne *identitete* – i time kulturne, političke, vjerske, regionalne ili bilo koje druge koje nalazimo unutar društvenih identiteta – kada ih promatramo i kao *individualne identitete* (kada su nositelji pojedinci/osobe) i kao *grupne identitete* (kada su nositelji razne grupe i skupine) i kao moderne *kolektivne identitete* (kada su nositelji razni kolektivi) ili kao moderne *kolektivitete* (kao nacionalni kolektivitet), a tada je, kako vidimo, uvijek riječ o višestrukim sadržajima i oblicima tih identiteta, koje nalazimo na nekom širem prostoru unutar etničke i kulturne raznolikosti, valja istraživati najmanje na tri međusobno povezane razine:

1. Na razini ***etniija, subetniija, nacionalne kulture i supkultura***
  - a) ***etniija*** – koje su se organizirale i razvile kao *etničke/ljudske zajednice*;
  - b) ***dominantne ili većinske etnije*** – koja se, unutar određene političke zajednice ili nacionalne države, organizirala kao narodna ili nacionalna zajednica;
  - c) ***subetniija*** – subetničkih grupa unutar šire dominantne etnije;
  - d) na razini dominantne nacionalne kulture i etničkih supkultura;

- e) dakle na razini i *kulturne i etničke i nacionalne raznolikosti* (pluralizma).
- 2. Na razini ***društvenih odnosa i stanja u društvu***
  - a) unutar globalnog društvenog sustava, napose unutar građanskog društva;
  - b) na razini i unutar nekog određenog društva, kao zasebnog nacionalnog društva,
  - c) unutar višestrukih društvenih odnosa i stanja;
  - d) dakle na razini društvenih struktura i *društvenog pluralizma*.
- 3. Na razini ***međusobnih odnosa ljudi i socijalnih interakcija***
  - a) na razini međusobnih odnosa ljudi unutar neke etničke/ljudske zajednice;
  - b) odnosa koji se razvijaju u procesu rada i svestrane ljudske djelatnosti;
  - c) na razini ljudske svijesti, osjećaja i znanja (individualnih i grupnih);
  - d) na razini svestranih ili mnogostrukih socijalnih interakcija.

Prema tome modelu, kada etnos i etnicitet i etnički identitet promatramo kao proces, mnogostruki se društveni i etnički i nacionalni identiteti izgrađuju, neprekidno razvijaju i transformiraju (1) unutar organiziranih *etnijskih* (etničkih ili narodnih ili nacionalnih zajednica) i *subetnijskih* i *subetničkih skupina*; (2) na razini stalnih *socijalnih promjena*, unutar društvenih odnosa i stanja, unutar društva kao entiteta i društvenih struktura i (3) na razini međusobnih odnosa ljudi u *procesu socijalnih interakcija*. Na svim tim razinama, u međuovisnosti i međudjelovanju, unutar kulturne i etničke raznolikosti, ali i socijalnih interakcija, nastaje niz posebnih okolnosti u kojima se izgrađuju različiti kolektiviteti ljudskih bića (ljudi) koji zajedno žive i rade, djeluju i organiziraju se u etničke i narodne zajednice i moderne nacije.³⁶⁰

Tijekom tih stalnih promjena u epohi moderne, pod utjecajem sveobuhvatnih procesa modernizacije i integracije modernog društva na svim područjima života, nastaju nove pojave: uz individualni i grupni identitet, sada se (u organizacijskom i socijalnom pogledu unutar građanskog društva) izgrađuju cjeloviti *kolektiviteti* i *kolektivni identiteti*: kulturni, politički, ekonomski, etnički, nacionalni itd. Sada se ti kolektiviteti, osobito etnički i nacionalni, konstruiraju kao cjeloviti entiteti, drugačiji i homogeniji negoli ikada do tada. Taj se nacionalni kolektivitet sada organizira i izgrađuje – unutar posve novog političkog, državnog, komunikacijskog, kulturnog, obrazovnog, ekonomskog i socijalnog sustava – kao homogena cjelina i u modernom se društvu, putem nacionalnog suvereniteta, postupno pojavljuje kao nacionalno jedinstveni entitet: preko tog kolektiviteta narod ostvaruje nacionalno jedinstvo. Tada i nacionalni kolektivitet i

³⁶⁰ Anderson 1990; Brass 1991; Deutsch 1969; Gellner 1998; Smith 1991; Jenkins 1997.

kolektivni identitet valja shvatiti kao proces stalnih socijalnih promjena i procesa modernizacije i transformacije u modernom građanskom društvu. A građansko se društvo organizira drugačije od svih drugih društava.

Prema tome, u suvremenom svijetu, u epohi moderne i modernog društva, *i društveni i etnički i nacionalni identiteti* – koji se tijekom dugoga vremena izgrađuju kako unutar višestrukih međusobnih odnosa etnija, tj. unutar i subetnija i etnija i dominantne etnije (unutar neke narodne ili nacionalne zajednice), tako i na razini društvenih odnosa i ljudske svijesti – nastaju i razvijaju se i kao *individualna* i kao posve nova *kolektivna pojava*. Do tada, do razdoblja moderne i izgradnje modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i postindustrijskog), ne nalazimo nacionalne *kolektivite* kao homogene i jedinstvene pojave: ni jezično ni kulturno, ni obrazovno ni komunikacijsko, ni političko ni državno, ni ekonomsko niti bilo koje drugo nacionalno jedinstvo, tj. kao jedinstveni nacionalni kolektivitet. A to znači da se sada, unutar epohe moderne i modernog građanskog društva, etnički i nacionalni identiteti i ujedno njihovi posve novi *kolektiviteti* (i etnički i nacionalni i društveni) i izgrađuju i oblikuju i organiziraju (na svim područjima javnoga života) posve drugačije i na drugim osnovicama, drugačije negoli ikada prije.

Drugim riječima, unutar određene **zajednice** (etničke, kulturne, ekonomske, političke, obrazovne, vjerske itd.), kada sve te različite identitete promatramo unutar organizirane narodne ili nacionalne zajednice, sada su nosioci identiteta i *pojedinci osobe* i etničke skupine i elite i razni *kolektivi*, ali i cjeloviti *nacionalni kolektivitet*.³⁶¹ Pritom su sada, unutar građanskog društva, sve te razine drugačije: drugačije su formirani moderni društveni sustavi (privrede, kulture, politike, obrazovanja, komunikacije i drugi), drugačija je organizacija svih tih zajednica, drugačiji su odnosi ljudi unutar njih, drugačija je razina proizvodnje, kulture i komunikacije unutar dominantne zajednice (većinskog naroda) koja se razvila na osnovicama modernog društva, pa su drugačiji i socijalni i etnički odnosi i stoga etnički i/ili nacionalni identiteti. Nastaju dakle posve novi međusobni odnosi ljudi i njihove višestruke interakcije: socijalne, obrazovne, kulturne, političke, privredne, komunikacijske itd.

³⁶¹ **Kolektiv i kolektivitet:** 1) *kolektiv* – grupa ljudi okupljena na nekom zajedničkom poslu, projektu; ljudi koji čine neku radnu organizaciju; skup ljudi, ujedinjenih s istim ciljem, ili skup ljudi udruženih radi stalnog zajedničkog rada i djelatnosti (npr. kolektiv kazališta, kolektiv radnika, kolektiv nekog poduzeća itd.); kolektiv je dakle druga ili »društvo« ljudi koji čine organizaciju ili ustanovu (npr. društvo književnika, sportsko društvo, planinarsko društvo itd.); 2) *kolektivitet* – osnova je lat. imenica *collecticius* = sabrano, skupljeno mnoštvo; *collectio* = sabiranje, skupljanje; lat. gl. *colligo* (ligâre i lëgëre) svezati, ujediniti, združiti, sabrati, skupiti, sastaviti; odatle franc. *collectivité* (kolektiv, društvo, udruga), engl. *collective* (kolektiv, ukupnost, cjelina).

Prema tome, to su dva slična pojma; pa ipak, *kolektivitet* se u društvenim znanostima koristi kao širi pojam od kolektiva (= radna jedinica, udruga), pogotovo kada se primjenjuje uz narod ili naciju; u tom smislu pojam *nacionalni kolektivitet* ima dva značenja: prvo, to je *nacionalna zajednica* (na određenom stupnju postignutog nacionalnog kolektiviteta ili tzv. nacionalnog jedinstva) i, drugo, to je *proces* izgradnje i razvoja nacionalnog kolektiviteta, tj. proces izgradnje nacionalnog jedinstva; tada je dakle nacionalni kolektivitet (i kao zajednica i kao proces) u funkciji *nacionalne integracije*.

Isto tako i na razini **društva**, kada identitet promatramo na razini složenih društvenih odnosa i stanja, unutar nekog zasebnog društva, identitet nastaje kao individualna, ali sada, u modernom građanskom društvu, i kao posve nova *kolektivna* pojava: unutar **društvenih odnosa i socijalnih interakcija**, nosilac identiteta su i *pojedinci osobe i grupe*, i *skupine i elite*, ali i posve novi *kolektivi i kolektiviteti*. Takve složene etničke i nacionalne kolektivitete, a time i međuetničke odnose, koji nastaju unutar građanskoga društva, ne nalazimo u ranijim epohama. Ne na takvoj razini organizacije i postignutih razina socijalnih i kulturnih interakcija među ljudima. Napose je to važno uočiti za nastanak i razvoj novog nacionalnog kolektiviteta. **Nacionalni kolektivitet** (kao homogena kulturna, obrazovna, politička, ekonomska, komunikacijska, socijalna i društvena cjelina utemeljena na modernom nacionalnom suverenitetu, unutar novog političkog, državnog i društvenog sustava) nastaje i izgrađuje se tek u epohi moderne i modernog društva, tek u 19. i 20. stoljeću. Tek tada nastaju nove osnovice na kojima se formira taj novi kolektivitet. S tim da u različite tipove mnogostrukih društvenih identiteta, kako ćemo vidjeti, ulaze i etnički i nacionalni identiteti, koji se izgrađuju unutar *pluralnih odnosa i stanja*: i kulturnih i etničkih, i nacionalnih i društvenih.

U epohi feudalnog društva, unutar tog staleškog i hijerarhijskog političkog i pravnog poretka – sve do pojave građanskog društva, kada procesi modernizacije i transformacije zahvaćaju sve dijelove i sva područja ljudskog društva, kada počinje proces promjena koje vode prema izgradnji modernih kolektivnih pojava, do pojave masovnih društava – ni *kolektiviteti* niti *kolektivni identiteti* (etnički, nacionalni, politički, teritorijalni, kulturni, privredni, pravni itd.) još uvijek nisu bili postigli cjelovitost i jedinstvo visoke organizacijske i funkcionalne razine. U feudalnom globalnom društvu, pretežno agrarnom, još uvijek nije bila izgrađena ljudska zajednica utemeljena na cjelovitom nacionalnom kolektivitetu. Tek u epohi moderne i modernog društva, u procesu izgradnje moderne nacije, kao cjelovite nacionalne zajednice, i moderne nacionalne države i nacije-države, nacionalni se identitet potpuno mijenja. Tek tada nacionalni identitet nastaje i razvija se kao *kolektivna pojava* jer ga iskazuje masovniji *nacionalni kolektivitet*, tj. cjelokupna populacija koja se uključuje u javni život, a konstruira se unutar cjelovite političke zajednice i modernog političkog sustava, napose unutar moderne socijetalne zajednice,³⁶² putem moderne državne uprave, administrativnih mjera i propisa, preko izdavanja osobnih dokumenata, općih izbora, popisa stanovništva, modernog sustava obrazovanja, napose modernog osnovnog školstva, obvezne vojne obuke, suvremene ideologije, masovne komunikacije, iskazivanja lojalnosti i odanosti, interesnih skupina itd.

³⁶² **Socijetalna zajednica** – kako smo pokazali, formira se unutar društvenih sustava: a) kao ukupnost pravnih normi, pravila, statusa i dužnosti; b) kao ukupnost normativnog poretka i sustava; c) kao cjelina društva i društvenih odnosa u njegovom kolektivnom aspektu; d) kao podsustav integracije (društvene, kulturne, pravne, političke i ekonomske); e) kao složeni mozaik kolektiva. Socijetalna zajednica, osobito unutar modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog), ima vrlo složeni pluralizam uloga i vrlo jaku integracijsku ulogu kod svakog naroda i svake nacije.

Te nacionalne kolektivite i kolektivne identitete, kao i etnicitet uopće, valja promatrati kao procese koji se neprekidno mijenjaju s integracijom nacije i razvojem ili organizacijom njezine visoke nacionalne kulture, formiranjem političke zajednice i nacionalne države ili nacije-države. Istodobno se unutar tih složenih i višestrukih društvenih odnosa i organizacija, koji nastaju u modernom građanskom društvu, konstruiraju različiti oblici društvenih identiteta.³⁶³

Prema tome, od tada nadalje, u dugoj epohi moderne, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, tijekom izgradnje modernog društva (svih oblika građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života) i moderne nacije unutar tog društva, nastaju sveobuhvatni i snažni *modernizacijski i integracijski procesi* (na području moderne kulture ili visokokulturnog sustava, sustava modernog školstva i obrazovanja, moderne kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacije, tehnologije, novog političkog sustava itd.) koji višestruko mijenjaju i društvo i nacionalnu zajednicu, a ujedno i sadržaje i sve oblike društvenih i nacionalnih identiteta. Identitet sada valja promatrati: prvo, na razini izgradnje moderne nacije i, drugo, na razini modernog društva i složenih društvenih i etničkih odnosa. A jedno (etnički i nacionalni identiteti) i drugo (višestruki društveni identiteti) mijenjaju se i transformiraju pod utjecajem stalnih procesa i *modernizacije i integracije i interakcije*.³⁶⁴

Za našu je međutim temu o identitetu i ovdje ključno pitanje: prvo, kada i u kojim uvjetima u Habsburškoj monarhiji počinje *epoha moderne*, tj. kada i u toj europskoj regiji, u kojoj se nalazi i razvija i hrvatski narod, nastaje moderno razdoblje novoga vijeka i započinju procesi modernizacije i transformacije i integracije na mnogim područjima života koji su u Europi, od kraja 18. stoljeća dalje, doveli do velikih i važnih promjena i ujedno do pojave kolektivnih nacionalnih identiteta i izgradnje modernih nacija i, drugo, jesu li suvremenici »osjetili« to moderno doba koje je tada nastupilo i u tom dijelu Europe? Jesu li za te različite promjene znali u Hrvatskoj? Jesu li suvremenici svjesno prihvaćali nove vrijednosti i izgrađivali ih u svojoj sredini? Jesu li se te mnogostruke promjene pojavile u hrvatskim pokrajinama? Kako je tekla modernizacija i transformacija na svim područjima života u hrvatskim pokrajinama?³⁶⁵

Prvo, kako smo upoznali u prvom dijelu ove knjige, kada govorimo o novom vijeku i pojavi *moderne*, o novom dobu koje je, u odnosu na prethodne epohe, na svim područjima života promijenilo svijet, nema spora da *epoha moderne* i modernog društva u Europi traje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. U tom razdoblju, na sveopće promjene (društvene, ekonomske, industrijske, tehnološke, kapitalističke, političke, etničke i kulturne), ali i na pojačane socijalne suprotnosti

³⁶³ Smith 1991; Smit 1998; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Barth 1959; Barth 1966.

³⁶⁴ O tome više u poglavlju: Nacionalni identitet, moderna i moderno društvo.

³⁶⁵ O tome: Haselsteiner 1997. i literaturu u toj knjizi; Gross-Szabo 1992; Kann 1974; Kann 1950; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991; Karaman 1992.

i silne etničke sukobe, utječe postupno ostvarenje projekta *moderne*: primjena modernosti u konkretnoj sredini. U tijeku ostvarenja tog projekta najvažniji su: proces ostvarenja ideja prosvjetiteljstva, razvitak kritičkog uma i djelomične kritičnosti na mnogim područjima života ljudi, nastanak industrijske revolucije i industrijalizacije, pojava buržoaskih revolucija koje su srušile feudalizam kao društveni sustav, nakon čega nastaje dugotrajan proces izgradnje modernog društva: i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava. To je razdoblje kada se u pojedinim sredinama, iz središta zapadne Europe prema europskoj poluperiferiji i periferiji, nastoji postupno ostvariti, u silnim socijalnim i etničkim suprotnostima, napetostima i sukobima, daljnji razvoj i primijeniti nove moderne vrijednosti građanskih revolucija: buržoaske, industrijske, tehnološke, kapitalističke, obrazovne, kulturne, komunikacijske, urbane, političke i nacionalne. Ali u svakoj sredini i kod svakog naroda sve to nastaje posve drugačije.³⁶⁶

Drugo, ostvarenje projekta *moderne*, kao i procesi modernizacije koji pritom nastaju, postupno se iz zapadne Europe šire prema unutrašnjosti i prema Habsburškoj monarhiji. Moderni europski globalni sustavi – napose sustav kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacije, prosvjetiteljstva, romantizma, moderni komunikacijski sustav, moderno obrazovanje, školstvo i sudstvo, moderna uprava, prirodNOPravne teorije o državi, društvu i političkom sustavu itd. – svakako prodiru do sredine 19. stoljeća u Monarhiju, prije svega u njezinu zapadnu polovicu. Pod utjecajem tih europskih modernih globalnih sustava, ali i socijalnih promjena u Monarhiji, nastaju i narodni preporodi. Pa ipak, te promjene nisu onolike i na onoj razini kao u Europi jer njihovo ostvarenje u Monarhiji koči feudalni društveni sustav i opća zaostalost. Napose te promjene sporo prodiru u hrvatske pokrajine.³⁶⁷ A svi narodi u Monarhiji, pa i hrvatski narod, oni koji su se nalazili na europskoj periferiji, ostvarivali su vidan napredak tek nakon što su u svojoj sredini prihvatili vrijednosti europskih globalnih sustava: kulturnih, privrednih, obrazovnih i političkih. I dakako nakon što su na tim osnovama izgradili zasebne nacionalne vrijednosti.

Treće, kako smo vidjeli, u Habsburškoj monarhiji, i ujedno kod hrvatskoga naroda, najvažnije promjene nastaju za revolucije 1848./49. godine kada je srušeno feudalno društvo: feudalni staleški, društveni, pravni i politički sustav. Tada je, i u tom dijelu Europe, konačno završila duga epoha tradicionalnog hijerarhijskog feudalnog društva. Svi su narodi u Monarhiji za revolucije 1848./49. odbacili feudalizam kao staleško društvo, njegov pravni i politički poredak, i prihvatili ključne osnove novoga modernoga društva: sve oblike građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava. Oni su te temeljne osnove modernog društva za revolucije 1848./49. godine unijeli u nacionalne programe i uveli u

³⁶⁶ Berger 1979; Berger 1995; Domenach 1986; Kalanj 1994; Klotz 1984; Vattimo 1991.

³⁶⁷ Usp. o tome: Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak i drugi 1988; Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971. i literaturu u tim knjigama.

život i na njima, u svojim sredinama, organizirali politički i društveni i građanski pokret. To je stoga, na ovim prostorima, i unutar Hrvatske, početak duge epohe izgradnje modernosti i modernoga građanskoga društva, epohe koja, uz određene prekide, traje do danas. O tome smo već raspravljali. Ovdje je to važno spomenuti jer sada nastaju posve novi i mnogostruki identiteti.³⁶⁸

Bile su to ključne promjene koje su potaknule stvaranje, izgradnju i razvoj posve novih osnovica (političkih, privrednih, kulturnih, društvenih, socijalnih i nacionalnih) na kojima postupno izrasta posve novo doba, koje su potaknule: (1) proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i života stanovništva na mnogim područjima i (2) proces formiranja i organizacije novih etničkih/ljudskih zajednica i novog ljudskog društva, a time i formiranje modernih nacija i subetnija te novih etničkih i nacionalnih identiteta. Najvažnije osnovice su: prvo, nacionalni programi, koje su napose donijeli svi narodi u Monarhiji; drugo, u tim nacionalnim programima koji su prihvaćeni na svim razinama, od novinstva preko političkih stranaka i društava do modernih građanskih parlamenata, traži se da svaki narod postigne neovisnost (jezičnu, kulturnu, političku i ekonomsku) unutar zasebne i samostalne političke zajednice, koje su postale jezgra budućih samostalnih nacionalnih država ili nacija-država prema europskome modelu modernosti; treće, da bi sve to postigli, slavenski su narodi tražili preuređenje Monarhije u konfederativnu demokratsku zajednicu u svemu ravnopravnih naroda. Bile su to osnovice na kojima su u drugoj polovici 19. i u 20. stoljeću nastajali nacionalni kolektiviteti, cjelovite nacije i kolektivni identiteti. Od tada nastaju i neprekidno se izgrađuju posve novi mnogostruki identiteti, ali nastaje i kriza identiteta.³⁶⁹

Tada su, za revolucije 1848./49. godine, i u Hrvatskoj nastale sve te promjene. Pod utjecajem svih tih promjena, koje su se pojavile u Monarhiji, u Hrvatskoj nastaje vrlo jaki građansko-liberalni politički pokret i posve drugačija organizacija Trojedne kraljevine, koju su suvremenici nastojali formirati i organizirati kao cjelovitu i samostalnu nacionalnu zajednicu, na načelima nacionalnog suvereniteta. Nastojali su je organizirati na načelima i institucijama koje su prilagodili novom/modernom društvu (i građanskom i civilnom, i industrijskom i kapitalističkom razvoju): na nacionalnom suverenitetu, građanskim slobodama, građanskoj javnosti, slobodnom okupljanju i javnom djelovanju, pokrenuli su političke novine i organizirali moderne političke stranke i institucije, raspisali i održali prvi put u povijesti slobodne izbore za novi Hrvatski sabor (parlament) kao predstavničkom tijelu hrvatskoga naroda i organizirali sustav parlamentarizma i trodiobe vlasti, nastojali izgraditi posve novu političku vlast i političku zajednicu itd. To su osnovice na kojima nastaje novo/moderno doba, koje omogućuje

³⁶⁸ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999-2000; Kann 1950; Markus 2000; Markus 2001. i literaturu u tim radovima.

³⁶⁹ Korunić 1998., 9-39; Korunić 1999-2000; Markus 2000; literaturu i izvore u tim radovima.

primjenu modernosti i modernizaciju ⇔ transformaciju (tradicionalnog svijeta života stanovništva) i sveopći razvoj svakog naroda. To je početak višestrukih promjena društvenih i etničkih identiteta na svim razinama. Od tada nadalje, etničke i nacionalne identitete valja promatrati u procesu stalnih promjena na koje utječe izgradnja modernog društva i modernih društvenih sustava.³⁷⁰

Upravo su tada, pod utjecajem tog hrvatskoga liberalnoga političkoga pokreta, nastale mnoge nacionalne vrijednosti, koje su iskazane u hrvatskom nacionalnom programu. Na hrvatskome prostoru nastaju i novi identiteti. Taj je nacionalni program, čije su osnove nastale, u uvjetima feudalnog društva, već tijekom hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1848. godine, za revolucije 1848./49. godine iznesen u hrvatskoj javnosti, u uvjetima prilagođenim građanskom društvu u svojim počecima, putem političkih novina, časopisa i brošura, preko novih građanskih/civilnih i političkih institucija, zastupa ga *Narodna stranka* i političko društvo *Slavenska Lipa na Slavenskom Jugu* i napokon je prihvaćen u Hrvatskome saboru, ali sada kao predstavničkom tijelu u ime cjelokupnog hrvatskog naroda. Od tada dakle taj nacionalni program ima *legalitet nacionalnog suvereniteta i prirodnog prava*. A, kako smo vidjeli, njegovi najvažniji zahtjevi koji će utjecati na novu konstrukciju identiteta hrvatskog naroda su: prvo, zahtjev za ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu političku zajednicu, u teritorijalno cjelovitu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju); drugo, zahtjev za formiranje i organizaciju Trojedne kraljevine kao samostalne države hrvatskoga naroda koja bi imala, u skladu s načelom nacionalnog suvereniteta i modernoga građanskoga društva u razvoju, posve nezavisni parlament (Hrvatski sabor), nezavisnu vladu i ministarstvo, te samostalnost na području unutrašnje uprave, sudstva, nacionalne privrede, financija, modernog školstva i obrazovanja itd. Trojedna kraljevina, kao samostalna politička zajednica i nacionalna država, bila bi federalna jedinica u sklopu konfederalne Monarhije, koja bi se organizirala kao moderna demokratska europska država. Bio je to politički i socijalni program, koji je izgrađen na osnovicama tog modernog društva prema europskome modelu. Nužno je, ponavljamo, imati na umu taj sociopolitički projekt modernosti, jer će on, od tada nadalje, a napose od 1861. godine, utjecati na nastanak posve novih identiteta.³⁷¹

Od svega toga, kako je poznato, za revolucije 1848./49. godine ništa nije ostvareno, jer je 1849. godine pobijedila kontrarevolucija. Nakon toga uslijedio je neoapsolutizam, od 1850. do 1860. godine. No, nakon sloma tog apsolutizma potkraj 1860. godine, svi su narodi u Monarhiji ponovno prihvatili onaj nacionalni program koji su donijeli za revolucije 1848./49. godine. Ponovno su također prihvatili temeljne vrijednosti i sustave moderne i modernoga građanskoga

³⁷⁰ Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999-2000; Markus 2000; Markus 2001; Hrvatski državni sabor, 2001.

³⁷¹ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999-2000; Markus 2000; Markus 2001; Šidak 1979; usp. literaturu i izvore u tim radovima.

društva. I hrvatski je narod ponovno prihvatio onaj temeljni nacionalni program koji je nastao u Hrvatskoj za revolucije 1848./49. godine. A to je hrvatski nacionalni i politički program. Ponovno su se pojavile nade da se može i mora postići samostalnost i neovisnost pojedinih naroda unutar njihovih samostalnih političkih zajednica i zasebnih država. Tu je mogućnost najavila i *Listopadska diploma* iz 1860. godine, a napose ponovno pokretanje ustavnog razdoblja, bez obzira na to što su 1861. godine raspušteni nacionalni parlamenti u Monarhiji. Pa ipak, na tim se osnovama europske modernosti (koje donosi moderna i moderno društvo: i građanski i civilni, i kapitalistički i industrijski sustav) dalje razvija organizacija političkih i nacionalnih pokreta i cjelokupan javni život u Monarhiji. Ti su politički pokreti, do početka 20. stoljeća, stvorili temeljne nacionalne vrijednosti na svim područjima (kulture, privrede, obrazovanja, političkog sustava, moderne uprave, sudstva, školstva itd.) i zauvijek dali osnove za razvoj zasebnih nacija i nacionalnih identiteta. U tom razdoblju i hrvatski je narod utemeljio osnove zasebne hrvatske nacije i nacionalni identitet, ali nastaje i proces izgradnje posve novih identiteta.³⁷²

Prema tome, veliki utjecaj na oblikovanje višestrukih društvenih identiteta uopće i napose etničkih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću imali su: prvo, hrvatski narodni preporod (tzv. ilirski pokret) od 1835. do početka 1848. godine; drugo, hrvatski politički i liberalni građanski pokret za revolucije 1848./49. godine; treće, hrvatski politički i društveni pokret od kraja 1860. godine do raspada Habsburške monarhije 1918. godine; četvrto, hrvatski politički i društveni pokret od 1919. do 1941. godine unutar tzv. stare Jugoslavije; peto, razvoj hrvatskoga naroda od 1941. do 1945. godine u tijeku Drugoga svjetskoga rata; šesto, razvoj hrvatskoga naroda od 1945. do 1991. godine unutar socijalističke Jugoslavije; sedmo, razdoblje od stvaranja samostalne hrvatske države 1991./92. godine. U tim se razdobljima mijenja i svijet života na svim područjima, a ujedno i mnogostruki identiteti.

Sve te etape i sve političke pokrete, kao i njihove međusobne utjecaje, valja posebno proučiti. Oni su veoma važni za povijest hrvatskoga naroda, za nastanak moderne hrvatske nacije i njezin razvoj tijekom dugoga vremena, kao i njezin odnos spram drugih naroda, nacija i kultura na prostoru srednje i jugoistočne Europe. Bilo bi stoga poželjno da komparativnim putem istražimo sve oblike društvenih, etničkih i nacionalnih identiteta. A ujedno i pojavu i razvoj svih etnija i subetničkih grupa na hrvatskome etničkom i političkom prostoru i oblikovanje njihova etničkog i kulturnog identiteta. To je golemo znanstveno područje. Za prikaz samo osnovnih problema o tome trebalo bi izložiti znatno opsežniju raspravu. Tu zadaću, zbog razloga koji slijedi, moramo ispuniti ako želimo odgovoriti na brojna istraživačka pitanja.

³⁷² Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971; Die Habsburgermonarchie 1848-1918, III-VI; Zöllner 1997; Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992.

Pritom valja istaknuti da su brojne generacije hrvatskih preporoditelja, ako mislimo na moderno razdoblje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, ustrajno tragale za etničkim i nacionalnim identitetom. Učinile su to na mnogim područjima: na području književnoga jezika, moderne književnosti, znanosti, suvremene kulture uopće, moderne politike, modernog političkog života i političkog sustava, sustava moderne države i državnosti, prava i pravnih normi, nacionalnog suvereniteta, tradicije, gospodarstva, modernih nacionalnih institucija i organizacija itd.

Upoznajmo osnovne probleme vezane uz društveni identitet uopće, te etnički i nacionalni identitet napose, a i identitet etnija, subetnija, supkultura, naroda, narodne zajednice, te moderne nacije i nacionalne zajednice. Uz to, kada je riječ o društvenim identitetima uopće, postoje mnogobrojni identiteti koje ćemo upoznati u ovom dijelu knjige. Kako ćemo vidjeti, to je golemo područje istraživanja. Da bismo to istražili, i na taj način otkrili novi svijet hrvatske povijesti, nužno je upoznati suvremene teorije i primijeniti suvremene znanstvene modele.

4. Identitet: teorijski i metodološki aspekti problema

A) O identitetu uopće

Da bismo odgovorili na brojna istraživačka pitanja vezana uz društveni, etnički i nacionalni identitet, uz životne strukture stanovništva (i etničke i kulturne i jezične i obrazovne i vjerske i ekonomske i socijalne) u zemlji, a time i uz izgradnju nacije i nacije-države i uz pojavu različitih oblika nacionalizma, a napose vezana uz pojavu i razvoj hrvatske nacije i oblikovanje više etnija i subetnija unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, uz određenje nacionalnog i etničkog identiteta kod hrvatskih preporoditelja u 19. stoljeću, što je predmet ove rasprave, valja najprije upoznati što je *identitet* uopće, napose u odnosu prema višestrukome društvenom i nacionalnom identitetu. Upoznajmo najvažnije oblike i sadržaje identiteta, jer na njima počiva razvoj istinitog mišljenja i uopće razvoj znanosti od antike do danas. Uz još jednu važnu napomenu. Ovdje, kako vidimo, polazimo od gledišta da na hrvatskome prostoru postoji kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i ujedno društveni pluralizam. Identitet dakle promatramo i kao proces i kao interakciju unutar pluralnih odnosa i stanja: etničkih, kulturnih i društvenih. Ali se pluralni odnosi i stanja (sam fenomen pluralizma) stalno i neprekidno mijenjaju tijekom vremena: društvo i društveni sustavi i sustav etničkih/ljudskih zajednica, a napose spomenute životne strukture stanovništva u zemlji, utječu na njihove promjene.³⁷³

³⁷³ Nužno je o identitetu povesti širu teorijsku raspravu. To najbolje pokazuje ovaj primjer. Prilikom pripreme za *Prvi kongres hrvatskih povjesničara*, koji se potkraj 1999. godine održao u Zagrebu pod radnim nazivom *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*, autor ovih redaka proveo je svojevrsnu anketu među tridesetak povjesničara. U usmenom je razgovoru s njima, svakim posebno, postavio pitanje što je identitet uopće, i napose što je društveni, a što etnički i nacionalni identitet vezan uz etnicitet uopće i napose uz problem međuetničkih odnosa i izgradnje moderne nacije. Među njima su samo dvojica znala, iako vrlo

B) Identitet s gledišta logike i zakona istinitog mišljenja

a) Identitet je jednakost:

Zakon mišljenja, koji znanost od antike, od grčke filozofije do danas nalazi u formuli za stav identiteta, formula $A = A$ govori o *jednakosti*, tj. o apstraktnom i jednostavnom pojmu identiteta. Taj stav identiteta kaže: *A je A*, tj. *svaki je A sam isto*, drugim riječima, *svaka je stvar ili pojava identična samoj sebi*.

b) Identitet je istovjetnost:

Formula za stav identiteta *A je A* ipak ne govori samo da je *svaki A sam isto*, već u isto vrijeme kazuje: *svaki je A sam isto sa samim sobom*, tj. *svaka je stvar ili pojava sama ista sa samom sobom*. U istovjetnosti (*A je A*) nalazi se taj odnos »s« ili »sa« kao posredovanje, kao sveza i sinteza, kao sjedinjenje u jedinstvo.

c) Identitet je jedinstvo sa samim sobom:

Zato se identitet, kao zakon istinitog mišljenja, tijekom čitave povijesti zapadne civilizacije, od antike do danas, pojavljuje kao *jedinstvo i istovjetnost*, kao posredovanje u tom jedinstvu, u *jedinstvu sa samim sobom*.³⁷⁴

*C) Identitet s gledišta općih načela*³⁷⁵

a) Identitet je jednakost i jedinstvo:

Prema formuli za stav *jednakosti*, identitet je ono što je potpuno isto: $A = A$. Drugim riječima, formula $A = A$ (*A je A*, tj. *svaki je A sam isto*) i označuje *jednakost* i govori o *jednakosti i jedinstvu sa samim sobom*.

b) Identitet razmjera:

Prema formuli za stav *razmjera*, identitet je odnos prema kojemu je nešto ili netko, u različitim okolnostima, posve jednako samo sebi i/ili posve jednak sam sebi, tj. istovjetan je sa samim sobom: *svaki je A sam isti sa samim sobom*.

c) Identitet različitosti:

Prema formuli za stav *različitosti i opreke*, identitet je ukupnost činjenica (ime, osobni opis, naziv itd.) koje služe da se jedna osoba ili neka pojava razlikuje od bilo koje druge osobe ili pojave: *A se razlikuje od B, C, D...*

---

neodređeno, odgovoriti na ta pitanja. Neke je povjesničare to uznemirilo. Ali je ipak samo jedan od njih ponovno htio razgovarati o problemu identiteta. Napokon je taj Kongres pokazao to stanje: na njemu se o etničkom i nacionalnom identitetu nije raspravljalo jer se nije pojavila ni jedna ozbiljna rasprava o tome! A to je bila glavna tema kongresa.

³⁷⁴ Hegel 1987; Schelling 1985, 77–145; Heidegger 1996 (Stav identiteta). O identitetu i problemu identifikacije vidi u sveučilišnim udžbenicima logike. O tome postoji opsežna literatura.

³⁷⁵ Literatura kao i u prethodnoj bilješci.

D) Identitet s gledišta etnosa i etniciteta

a) *Identitet »prvoga« (= »naš« identitet):*

Prema formuli za stav identiteta **jednakosti** ($A=A$: *svaki je A sam isto*) i **razmjera** ($A je A$: *svaki je A sam isti sa samim sobom*), kada je riječ o etnicitetu ili etnosu, možemo upoznati identitet »prvoga«, tj. etnički ili nacionalni identitet određene etničke grupe, etničke zajednice, naroda i narodne zajednice i nacije.

b) *Identitet »prvoga« i »drugoga« (= »naš« i »njihov« identitet):*

Prema modelu identiteta **različitosti i opreka**, između »nas« (= identiteta »prvoga«) i »njih« (= identiteta »drugoga«) na području etnosa, identitet »prvoga« (»naš« identitet) je ukupnost svih činjenica (etničkog podrijetla, posebnog jezika, tradicionalne kulture, životnih uvjeta, moderne kulture, običaja, običajnog prava, društva i društvenih stanja, posebne povijesti itd.) koje služe da se odredi identitet »drugoga« (»njihov« identitet): da se jedna osoba/pojedinac, neka etnička grupa ili skupina ili neki narod ili neka etnija odredi pomoću »drugoga«, pomoću druge etničke grupe ili druge etnije kao oprečna osobnost, oprečne etničke posebnosti i karakterne osobine, oprečna slika i oprečno iskustvo, oprečna povijest itd.

c) *Identitet »drugoga« (druge etničke skupine ili druge etnije):*

Prema tome, identitet »drugoga« (ili identitet druge etničke skupine i etnije) nastaje u procesu konstrukcije etničkog i/ili nacionalnog identiteta »prvoga« i obrnuto. U tom slučaju identitet »prvoga« (»naš« identitet) i identitet »drugoga« (»njihov« identitet), koji gotovo u pravilu, kada je riječ o etnosu i etnicitetu, idu (i »mi« i »oni«) zajedno, uvijek i govore i svjedoče o postojanju kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) na određenom prostoru, unutar neke zemlje.³⁷⁶

To je važno i za hrvatski prostor na kojem je postojala, od srednjega vijeka do danas, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i društveni pluralizam.³⁷⁷

E) Identitet složenih povijesnih pojava i procesa

a) *Identitet povijesnih pojava i promjena:*

Velike međutim teškoće nastaju kada pokušamo kritički analizirati višestruki društveni identitet uopće, a napose identitet povijesnih pojava i procesa, kao što je pojava moderne nacije i proces njezine izgradnje i razvoja. Zašto? Zato jer se te povijesne pojave, svi ti procesi i društveni odnosi neprestano mijenjaju. Moramo ih promatrati, napose kada je riječ o povijesnim pojavama koje nastaju, razvijaju se i neprekidno transformiraju u epohi moderne i

³⁷⁶ O tome: Smith 1991; Smit 1998; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Biti 2000, 190-97 i literaturu.

³⁷⁷ Nužno je utemeljiti ta sveobuhvatna i složena istraživanja na hrvatskom prostoru. To je golemo područje istraživanja i neobično važno za povijest hrvatskoga naroda i formiranje hrvatske nacije.

modernog društva, unutar složenih procesa modernizacije $\Leftrightarrow$ transformacije $\Leftrightarrow$ integracije.

Tada se i etnicitet i etnički identiteti i nacije i nacionalni identiteti izgrađuju u procesima promjena i socijalnih interakcija. Kako onda upoznati višestruke identitete povijesnih pojava i procesa koji se nalaze u dinamičnom razvoju, unutar pluralnih kulturnih i društvenih odnosa i stanja, koji se nalaze u stalnim promjenama i neprekidnim transformacijama?

b) *Identitet kao proces i interakcija:*

Zbog toga je s gledišta apstraktnog ili jednostavnog identiteta ($A = A$: *A je A*) teško, ako ne i nemoguće, upoznati identitet neke moderne nacije kao konkretne nacionalne zajednice (identitet nacionalnog kolektiviteta) jednoga naroda, kao i etničke i nacionalne identitete. Zato, jer se i narod i nacija i etnije i subetničke skupine neprekidno izgrađuju, mijenjaju i razvijaju, kao što se neprekidno mijenjaju društveni odnosi i stanja u kojima nastaje nacija.

Napose je složen problem istraživanja međuetničkih odnosa, jer je riječ o postojanju kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) i ujedno kulturnih i etničkih interakcija na određenom prostoru: o postojanju više etničkih skupina i o njihovim međudodnosima. Još je teže otkriti identitet povijesnih procesa.

U tom slučaju polazimo od uvjerenja, koje uvjetno prihvaćamo kao teorem, o postojanju višestrukih društvenih identiteta koji se nalaze u stalnim promjenama. Jer identitet neke složene povijesne pojave ili procesa »danas« nije isto što i njihov identitet »jučer«. Unutar tih višestrukih i kompleksnih društvenih identiteta nalaze se svi ostali. Sve dakle te identitete (i društveni i etnički i nacionalni) valja promatrati i kao *proces* i kao *interakciju*.

c) *Kompleksni društveni identiteti:*

Ako identitet promatramo kao proces i interakciju, onda je jasno da je s gledišta apstraktnog identiteta ($A = A$) teško i gotovo nemoguće upoznati kompleksne društvene identitete, jer se oni nalaze u stalnim socijalnim promjenama. Zato, ako želimo upoznati višestruke društvene identitete uopće i identitete složenih povijesnih pojava i procesa napose, moramo tragati ne samo za jedinstvom apstraktnog pojma identiteta (prema formuli: *A je A*, tj. *svaki je A sam isti sa samim sobom*) nego, polazeći od tog zakona istinitog mišljenja, na kojem počiva znanost, valja upoznati jedinstvo i različitost složenog identiteta prema formuli: *A je A i ne-A*, tj. *svaka je povijesna pojava u svakom trenutku identična samoj sebi, ali ujedno i različita od same sebe*.

Tada jedinstvo i različitost složenog ili *kompleksnog identiteta* (kada promatramo povijesne pojave i procese dugoga trajanja kao što je izgradnja nacije, nacionalnih kolektiviteta i kolektivnih identiteta) prepoznamo i kao

proces i kao *sintezu* kroz njegovo *sjedinjenje u jedinstvu i različitosti*. A to se zbiva, upoznali smo, tijekom stalnih društvenih promjena i socijalnih interakcija, u procesu nastajanja višestrukih društvenih identiteta u međuovisnosti.

d) Proces identifikacije i konstrukcije identiteta:

Kada je riječ o etničkim i nacionalnim identitetima, nužno je otkriti proces identifikacije i/ili konstrukcije tih identiteta pomoću znanstvenog modela ili:

- (1) formule **identitet identiteta i razlika** (A je A i istog trenutka ne-A) i
- (2) ujedno formule za stav **različitosti i opreka** između identiteta »prvoga« i identiteta »drugoga« – razlike između »nas« i »njih«;
- (3) a to je proces u kojem etnički i nacionalni identiteti nastaju kao rezultat **prohoda entiteta** (etničke skupine, etnije, naroda ili nacije) kroz sustav razlika, različitosti i opreka, kroz sustav *identiteta »drugoga«*.

Prema tome, društveni identitet uopće, a etnički i nacionalni identitet napose, koji se neprestano mijenjaju i transformiraju, možemo upoznati putem dva modela identiteta u međuovisnosti i međudjelovanju: prvo, pomoću modela *identitet identiteta i razlika* i, drugo, modela *identiteta »drugoga«*.

e) Znanstveni model etničkog i nacionalnog identiteta:

Na tome je utemeljen **znanstveni model** etničkih i nacionalnih identiteta. A taj model (identitet identiteta i razlika + identitet »drugoga«), bilo da je riječ o procesu konstrukcije etničkog i nacionalnog identiteta ili o konstrukciji etničkog i nacionalnog kolektiviteta ili o kulturnoj i etničkoj raznolikosti, počiva na uvjerenju da na nekom prostoru postoji kulturni, etnički i društveni pluralizam.

Taj model počiva na plodovima znanstvene spoznaje i na ovim načelima:

- (1) da na nekom prostoru, unutar neke regije, postoje najmanje dvije, a najčešće više etničkih grupa i/ili etničkih zajednica i/ili nacionalnih zajednica, da postoji dakle i identitet »prvoga« i identitet »drugoga« i/ili identitet »drugih«;
- (2) da sve te etničke grupe i etnije impliciraju etničke odnose, a nacije i nacionalne zajednice pretpostavljaju postojanje nacionalnih odnosa i stanja;
- (3) da etnički i nacionalni odnosi, te etnički i nacionalni identiteti, uključuju postojanje najmanje dviju *kolektivnih strana* i/ili dvaju *kolektiviteta*: i etničkog i nacionalnog kolektiviteta koji se izgrađuju i konstruiraju na nekom prostoru;
- (4) da je tada u pravilu riječ o kulturnim i etničkim pluralnim sredinama; to se odnosi i na hrvatski etnički i politički prostor od srednjega vijeka do danas;

- (5) da se na tim međuetničkim i međunacionalnim odnosima – kako unutar kulturne i etničke raznolikosti tako i unutar društvenog pluralizma, u procesu etničke identifikacije – uvijek konstruiraju najmanje dva međuovisna identiteta: identitet *pripadnika* i *nepripadnika* nekoj etničkoj ili nacionalnoj zajednici, tj. i identitet »prvih« (koji pripadaju »našem« kolektivitetu) i ujedno identitet »drugih« (koji pripadaju »njihovu« kolektivitetu) itd.;
- (6) da identitet dakle »drugoga« uvodi razliku između »nas« i »njih«, »naših« i »njihovih«; da stoga identitet »drugoga« pretpostavlja postojanje i istraživanje identiteta »prvog« odnosno da pretpostavlja postojanje višestrukih društvenih identiteta, tj. postojanje etničke, nacionalne i kulturne različitosti (pluralizma) na određenom prostoru i da je to golemo znanstveno područje.³⁷⁸

F) Višestruki društveni identiteti

Kada je dakle riječ o povijesnim pojavama i procesima dugoga trajanja, kao što su na primjer pojava, izgradnja i razvoj moderne nacije i etnija ili etničkih zajednica uopće, nužno je da njihove identitete promatramo (a) unutar sveobuhvatnih pluralnih društvenih, kulturnih i etničkih odnosa i stanja, unutar društvenih identiteta uopće, unutar kojih postoje mnogi i višestruki identiteti u njihovoj uzajamnoj ovisnosti i ujedno (b) pomoću formule za stav kompleksnog i složenog identiteta i/ili pomoću modela *identitet identiteta i razlika (A je A i istog trenutka ne-A)*, tj. *svaka je povijesna pojava u svakom trenutku identična samoj sebi, ali i različita od same sebe jer se nalazi u procesu neprekidnog razvoja*) i ujedno pomoću identiteta »drugoga«. Jer se, tijekom procesa dugoga trajanja, oblikuju i razvijaju mnoge usporedne pojave na *različitim područjima* (na području jezika, kulture, političkog i državnog sustava, privrede, prava, vjere, ideologije itd.) koji su međusobno povezani i uvjetovani.

U isto vrijeme pojavljuju se, unutar neke narodne i/ili nacionalne zajednice (nacija je moderna zajednica koja nastaje u *epohi moderne* i *modernog društva*), međuovisni različiti društveni identiteti: kulturni, politički, privredni, etnički, vjerski itd. Svi ti zasebni identiteti, u različitim uvjetima i prostorima, mogu tvoriti jedinstveni nacionalni kolektivitet, tj. izgrađuju složeni kolektivni identitet jedne nacije, kao cjelovite nacionalne zajednice, koja uspostavlja odnose s drugim etnijama, narodima i nacijama. Prema tome, i etnički i nacionalni identiteti dio su složenih društvenih identiteta uopće. A to znači da ni etnički ni nacionalni identiteti, kao ni etnicitet uopće, ne možemo upoznati ako ih ne proučavamo unutar društvenih identiteta i socijalnih promjena uopće, ali i unutar širih regija i odnosa spram »drugih« identiteta, kultura, naroda i nacija.³⁷⁹ Uz to, nužno

³⁷⁸ O tome: Alba 1990; Barth 1969; Smith 1991; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Wodak ur. 1998; Giesen 1991. i opsežnu literaturu u tim knjigama i zbornicima radova.

³⁷⁹ Barth 1969; Smith 1991; Poutignat 1995; Jenkins 1997.

je iskazati kritičnost. Ne smijemo, kako se često radi, uzeti jedan primjer i na temelju njega generalizirati i zaključiti da postoji kolektivni identitet.³⁸⁰

G) O (ne)mogućnosti istraživanja nacionalnog identiteta

No, što je etnički i nacionalni identitet? Što je etnicitet? Što je nacija i kako nastaje? Na ta pitanja nije lako odgovoriti. Postoje mnogobrojne teorije i brojni pristupi istraživanju tih povijesnih pojava. Nužno je iskazati kritički pristup. Važno je izabrati znanstveni model i poznavati razne teorije o svemu tome. Pa ipak, uza svu kritičnost koju valja iskazati kada govorimo o tim pojavama i složenim problemima, na temelju dosadašnjih istraživanja, bez obzira na različite pristupe i rezultate tih istraživanja, mogli bismo zaključiti da su i etnički i nacionalni identiteti pluralni, da je riječ o vrlo kompleksnim identitetima, koji se izgrađuju unutar pluralnih društvenih odnosa i ujedno unutar pluralnih etničkih i nacionalnih odnosa i stanja, da etničke i nacionalne identitete možemo prepoznati kao oblik društvene organizacije.

Kako je rečeno, unutar društva i društvenih odnosa, unutar određene sredine, postoje višestruki društveni identiteti, a ujedno i unutar određene moderne nacionalne zajednice više oblika identiteta (etnički, jezični, kulturni, politički, državni, regionalni, vjerski itd.) koji svi zajedno tvore jedinstvo nacionalnog kolektivnog identiteta, tj. nacionalni kolektivitet u različitosti etničkih i kulturnih pojava.³⁸¹ Upoznajmo najvažnije opće tipove etničkog i nacionalnog identiteta:

a) *Na razini etničkih i/ili nacionalnih sentimentata:*

Na razini raznih oblika patriotizama i nacionalizama, na razini etničke i nacionalne svijesti, osjećaja, htijenja i znanja, u procesu etničke i nacionalne identifikacije i/ili konstrukcije, u određenoj sredini nastaju:

- (1) *individualni identiteti* – etnički i nacionalni identiteti kojima se pojedinci ljudi, ali i pojedini čovjek, kao individue svojom voljom poistovjećuju s nekom etničkom grupom ili etničkom zajednicom ili narodnom zajednicom ili nacijom, unutar koje žive i žele živjeti i time prihvaćaju njezine vrijednosti, njezin pravni i politički poredak i iskazuje lojalnost spram nje itd.;
- (2) *grupni identiteti* – etnički i/ili nacionalni identiteti kojima se neka etnička grupa ili elita svojom voljom poistovjećuje s nekom etnijom ili nacijom, unutar koje živi ili želi živjeti i time prihvaća njezine temeljne vrijednosti, njezinu tradiciju, norme, pravila, organizaciju, cjelinu sustava itd.;
- (3) *kolektivni identiteti* – etnički i/ili nacionalni identiteti kojima se određeni kolektiv (grupa ljudi, elita, etnija ili narod u cjelini) svojom voljom

³⁸⁰ Izraziti primjer nekritičnosti i pretjeranog uopćavanja: Staničić 2002, 82–83.

³⁸¹ Alba 1990; Alter 1985; Anderson 1990; Brass 1991; Deutsch 1966; Deutsch 1969; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1983; Jenkins 1997; Kedourie 1971; Korunić 2000; Lerotić 1984; Poutignat 1995; Seton-Watson 1980; Smith 1969; Smith 1983; Smith 1991. i literatura u tim djelima.

poistovjećuje s određenom etničkom zajednicom, narodom ili nacijom, unutar koje živi i želi živjeti i time prihvaća njezine temeljne vrijednosti i cjelinu organizacije;

- (4) *identitet kolektiviteta* – na toj se razini, kada se više-manje cjelokupno stanovništvo na nekom političkom prostoru, unutar neke političke zajednice ili države poistovjećuje s nekom etničkom zajednicom ili nacijom, konstruira etnički kolektivitet (etničke zajednice) ili nacionalni kolektivitet (nacije).³⁸²

Na osnovicama etničkih i nacionalnih sentimenata izgrađuju se i razvijaju (1) svi oblici etničke i nacionalne svijesti; (2) svi oblici patriotizma i nacionalizma i (3) različite ideje o naciji i nacionalnoj zajednici. U tom se slučaju nacija i nacionalna zajednica prije svega doživljava i predoduje na razini ideje nacije, nacionalne svijesti, posebnih osjećaja, te etničkih i nacionalnih sentimenata.

b) *Na razini zbilje:*

Unutar neke nacionalne zajednice, njezine političke zajednice ili nacionalne države, u kojoj je ta nacija dominantna etnija, nastaju:

- (1) *društveni identiteti* – na mnogim područjima unutar nacionalne zajednice u njihovoj uzajamnoj ovisnosti: na pr. jezični, kulturni, politički, državni, vjerski, staleški, nacionalni, regionalni, stranački, individualni, kolektivni itd.
- (2) *etnički identiteti* – na dvije razine: prvo, identitet konkretne etnije ili etničke zajednice kao kolektivitet i, drugo, etnički identitet kojim se pojedini čovjek ili etnička grupa poistovjećuju s tom konkretnom etničkom zajednicom;
- (3) *nacionalni identiteti* – na dvije razine: prvo, identitet nacije kao zajednice (kao nacionalni kolektivitet) i, drugo, nacionalni identitet kojim se pojedini čovjek i neka etnička grupa poistovjećuju s tom nacijom.³⁸³

Ovdje je riječ o konkretnim zajednicama na razini etnosa (i o nacionalnoj zajednici i o subetnijama unutar određene političke zajednice) koje se tijekom dugoga vremena u zbilji izgrađuju kao kolektiviteti na određenom teritoriju i unutar određenih vrijednosti. Sada prema tome polazimo od uvjerenja i od spoznaje da moderna nacija, kao entitet i nacionalna zajednica jednoga naroda, ili neka etnija, nastaju i izgrađuju se u zbilji, da ih čini konkretno stanovništvo, a ne samo na razini ideje nacije, nacionalnih sentimenata, etničke ili nacionalne svijesti.

Ali i sada valja imati na umu da je etnički identitet po svom podrijetlu stariji od nacionalnog identiteta, i da je ujedno etnička zajednica starija od na-

³⁸² Anderson 1990; Gellner 1998; Jenkins 1997; Lerotić 1984; Poutignat 1995; Smith 1991.

³⁸³ Anderson 1990; Jenkins 1997; Korunić 1997; Korunić 2000; Poutignat 1995, Smith 1991.

cije. Jer se nacija izgradila tek u epohi moderne, dok određeni oblici etničke zajednice postoje od kada postoji povijest čovječanstva. Prema tome, predmoderni oblici etničke zajednice prethode modernoj naciji i nacionalnoj zajednici.³⁸⁴

Osnovica prve razine, tj. osnovica i individualnog i kolektivnog etničkog i/ili nacionalnog identiteta, a to je ujedno osnovica etničkih i/ili nacionalnih sentimentata i svih oblika i patriotizama i nacionalizama, jest *etnička i/ili nacionalna svijest*. No, što je etnička ili nacionalna svijest? Etnička i nacionalna svijest, na kojoj se temelji etnički i/ili nacionalni identitet, oblikuje se: prvo, na svijesti (tj. na svjesnom znanju) pojedinih ljudi/osoba i grupa o postojanju vlastite etničke zajednice ili nacije, tj. o postojanju njihova identiteta; drugo, na svjesnom znanju o podrijetlu i razvoju etničke zajednice i/ili nacije, na znanju o postojanju njihovih temeljnih vrijednosti, simbola, mitova, tradicije, ideologija, povijesti itd.; treće, na njihovoj svjesnoj i voljnoj odluci da žive u toj zajednici i da prihvaćaju njezine temeljne vrijednosti, simbole, mitove, ideologiju, njezinu organizaciju i njezin pravni i politički poredak itd.³⁸⁵

To su vrlo složeni identiteti. Teško ih je proučavati u dalekoj prošlosti. Prije svega zato jer se etnički i nacionalni sentimentati, a time i etnički i nacionalni identiteti, kod pojedinih osoba i grupa, neprekidno mijenjaju. Jer čovjek tijekom života svoja uvjerenja o tome mijenja, jer druga generacija prihvaća druge vrijednosti i drugačije se s njima identificira i zato jer o sadržaju i intenzitetu tih sentimentata u prošlosti nije ostalo dovoljno dokumenata. Pa ipak, nužno je istraživati sve te oblike etničkih i nacionalnih sentimentata i na njima osnovane etničke i nacionalne identitete.³⁸⁶

Osnovica druge razine, identitet neke etničke zajednice ili nacije kao konkretne zajednice, kao konkretni kolektivitet, kako vidimo, jesu različite vrijednosti, različiti identiteti tih vrijednosti, i različita područja, a tvore različite identitete koji se oblikuju unutar neke regije ili nacionalne zajednice. Ali je sada riječ o dvije razine kolektivnih identiteta: prvo, o identitetu subetničkih grupa i etničkih zajednica (kao subetniža različitih veličina) koje se organiziraju unutar neke šire dominantne narodne ili nacionalne zajednice, unutar neke nacije, tj. unutar njezine političke zajednice ili nacionalne države; drugo, o identitetu određene narodne zajednice i/ili nacije kao dominantne etnije na njezinu političkom prostoru, unutar njezine političke zajednice.³⁸⁷

Taj se identitet (subetničkih grupa, etničkih zajednica i nacije) može istraživati, jer je ovdje riječ o konkretnim zajednicama i kolektivitetima, o njihovim

³⁸⁴ O etničkom i nacionalnom identitetu: Alba 1990; Anderson 1990; Barth 1969; Brass 1991; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Jenkins 1997; Poutignat 1995; Smith 1991; Smit 1998.

³⁸⁵ Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Lerotić 1984; Smith 1991.

³⁸⁶ Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

³⁸⁷ Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Korunić 1999, 55-82; Lerotić 1984.

organizacijama i vrijednostima na kojima se razvijaju. Zato je važno da etnički i nacionalni identitet postane predmetom našeg sustavnog istraživanja, jer je u našoj historiografiji, ali i u društvenim znanostima uopće, gotovo posve zanemareno. Uz uvjet dakako da proširimo istraživačku osnovicu i znanstvene modele, da pristupimo istraživanju ključnih životnih struktura stanovništva u zemlji, da ta istraživanja utemeljimo na relevantnim povijesnim izvorima, a to su brojni popisi stanovništva, matične knjige itd.³⁸⁸

Međutim, kada raspravljamo o 19. i 20. stoljeću, valja imati na umu da u tom dugom razdoblju, kako je rečeno, i konstrukcija etničkog i/ili nacionalnog identiteta i posve nova organizacija nacije i svih subetnija (subetničkih grupa unutar nacionalne zajednice ili nacije-države) nastaje u procesu socijalnih promjena i interakcija, nastaje u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog svijeta, koje u konkretnoj sredini, preko realizacije globalnih sustava (napose moderne kulture, kapitalističke privredne, industrijalizacije, političkog i državnog sustava, sustava školstva obrazovanja itd.) donosi *epoha moderne* i moderno društvo: i građanski i civilni, i kapitalistički i industrijski sustav. A ta je organizacija utemeljena na posve novim institucijama.

Sve te nove vrijednosti utječu na procese modernizacije i transformacije i integracije i time na stvaranje novoga svijeta, svijeta relativnog napretka ali i silnih socijalnih i etničkim sukoba. Tek sada, tek u epohi *moderne* i modernog društva, nastaje posve nova društvena, politička, ekonomska, kulturna, institucionalna, komunikacijska i pravna organizacija nacije kao moderne nacionalne zajednice. Tada se potpuno mijenja i etnički i nacionalni identitet i identitet nacionalne zajednice. No, što je *moderna*, a što društvo s gledišta identiteta? Jesu li nam ti pojmovi jasni?³⁸⁹

5. Nacionalni identiteti u epohi moderne i modernog društva

A) Epoha moderne i modernost – s gledišta identiteta

Što je *moderna* i kada počinje njezina epoha dugoga trajanja? Kako je i na koji način epoha *moderne* utjecala na izgradnju identiteta modernog društva, etničkih zajednica i modernih nacija? Kako i na koji način *moderna* utječe na oblikovanje i razvoj etničkog i nacionalnog identiteta? O *epohi moderne* moramo ovdje nešto više reći s gledišta identiteta. Zašto? Zato jer, iako se u našoj historiografiji govori o procesima modernizacije, integracije i napretku, ipak nije

³⁸⁸ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; o tim izvorima dalje u tekstu.

³⁸⁹ U hrvatskoj historiografiji, ali i u drugim društvenim znanostima, mnogi ključni pojmovi nisu posve jasni, ne rabimo ih na jednak način i često pod istim pojmom razumijevamo različite pojave i stanja. Uvjeren sam, zbog toga, da je katkada tekst razumljiv samo autoru. Vidi o tome u uvodu.

gotovo ništa rečeno ni o *moderni* ni o njezinu projektu, ni o modernom društvu na kojem se izgradio suvremeni svijet i ujedno mnogostruki identiteti: identiteti koji tada nastaju i neprekidno se mijenjaju, unutar modernosti i novog svijeta života, posve su drugačiji od identiteta koji su nastali u ranijim epohama. U drugim međutim društvenim znanostima o epohi moderne, modernosti i ideji napretka dosta se raspravljalo. Teško je upoznati novi vijek i opći razvoj u suvremenome modernom društvu ako nam to nije jasno.³⁹⁰

Kako smo vidjeli, *moderna* (*modernost, modernizam*), i kao pojam i kao projekt i kao proces u kojem nastaje i razvija se moderni svijet, pojavljuje se i oblikuje na svim područjima javnoga života u suvremenoj povijesti. Kao epoha ili moderno doba (epoha moderne i modernosti) izgrađuje se tijekom procesa dugoga trajanja u novom vijeku, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. Iz središta zapadne Europe, gdje počinje moderno doba, postupno prodire prema europskoj periferiji i ostalom dijelu svijeta, i u konkretnoj sredini nastaje putem izgradnje modernog društva koje donosi moderna, putem moderne kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacije, putem modernih tehnologija, moderne kulture, moderne države, razvoja opće pismenosti i modernog obrazovanja, moderne komunikacije itd. U toj epohi, izgradnjom tih modernih društvenih sustava u konkretnoj sredini, svi europski narodi i čovječanstvo uopće postupno, korak po korak, ostvaruju relativni napredak. Riječ je o izgradnji modernog društva unutar kojeg nastaje organizacija cjelovite nacionalne zajednice, novi nacionalni kolektivitet i posve novi nacionalni identitet. I obrnuto, unutar modernog društva i modernih društvenih sustava (koji nastaju unutar građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog svijeta) i na tim osnovicama utemeljene i organizirane nacionalne zajednice, pojedini narodi, na svim područjima života, unutar posve novih društvenih odnosa, unutar stalnih socijalnih promjena i mnogih suprotnosti, u tijeku modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, svaki u svojoj sredini ostvaruju (1) najvažnije tekovine *moderne* i opći razvoj, (2) njezine najvažnije globalne sustave i (3) temelje vrijednosti koje su postigle suvremene revolucije: industrijska i tehnološka revolucija, te sve tzv. građanske revolucije: kulturna, urbana, obrazovanja, kapitalistička itd.

Nema sumnje da je na tim modernim društvenim sustavima (napose: privrede, tehnologije, moderne kulture, građanskog društva, građanskih sloboda, moderne države, modernog političkog sustava, općeg obrazovanja, komunikacije, ljudskih prava itd.) izgrađen suvremeni svijet. Prema tome, u Europi nastaju i izgrađuju se svi ključni sustavi na kojima počiva izgradnja modernog svijeta: sustava kapitalističke privrede, moderne države, modernoga građanskoga društva, demokratskog sustava, sustava pismenosti i obrazovanja, suvremene kulture, umjetnosti, znanosti, urbanih sredina, industrijske i tehnološke revolucije

³⁹⁰ O moderni i postmoderni: Berger 1979; Domenach 1986; Gross 1985; Habermas 1988; Held 1990; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982 Lyotard 1985; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 1999; Korunić 2000; Koslowski 1986 Lijphart 1992; Maritain 1992; Neuman 1974; Vattimo 1991.

i industrijalizacije itd. Otuda se ti sustavi polako, korak po korak, šire prema europskoj periferiji i u sve dijelove svijeta. Ali se svuda, u svakoj sredini napose, razvijaju drugačije i izgrađuju drugačiji društveni odnosi, drugačiji etnički i nacionalni identiteti i kolektiviteti. Jer je u svakoj sredini postojao drugačiji tradicionalni svijet života stanovništva, pa je, u svakoj sredini napose, i drugačiji bio proces modernizacije ⇔ transformacije tog tradicionalnog društva, a time i proces transformacije tradicionalnih životnih struktura stanovništva.

Nadalje, svagdje se, kod svakog naroda napose, stvaraju zasebne vrijednosti. Habsburška monarhija je sastavni dio Europe, čak je jednim dijelom njezin središnji dio, a unutar Monarhije se nalazi hrvatski narod. Zato je važno istražiti prodor i izgradnju tih sustava u hrvatskoj sredini, u svim hrvatskim pokrajinama napose. Jer opći razvoj nekog naroda u 19. stoljeću, napose na širem europskom prostoru, ovisi o primjeni i izgradnji tog modernog društva i modernih društvenih sustava u svojoj sredini. S tim, kako smo rekli, da primjena modernosti i izgradnja modernog društva u konkretnoj sredini nužno mijenja taj svijet i time započinje izgradnja posve novih identiteta.³⁹¹

B) Epoha moderne: nacija i nacionalni identitet

Kako smo upoznali, početke pretkapitalističke privrede (na području zanatstva, obrta, trgovine i novčanih ustanova), te početke modernih vizija o novim oblicima i formama u kulturi (na području književnosti, slikarstva, kiparstva, obrazovanja, filozofije, prava itd.) i ujedno ideje o općem napretku i pravednom društvu, dakako nefeudalnom i nestaleškom, kao i stanovite povijesne i društvene promjene koje su postupno utjecale na opći razvoj zemlje u nekim europskim sredinama, lako možemo pratiti (u gradovima sjeverne Italije) već od 11. do 13. stoljeća, a u zapadnoj Europi od 14. stoljeća.

Nastanak, izgradnju i razvoj novih sustava – napose: novi privredni, pravni, kulturni, politički i državni sustav i osnove građanskog društva – koji tijekom dugoga vremena od 11. do kraja 18. stoljeća, još uvijek unutar globalnih struktura feudalnog staleškog poretka, snažno utječu na povijesne i društvene promjene, na kojima Europljani grade budući novi svijet, nalazimo unutar epoha: od *humanizma* i *renesanse* preko *reformacije* do *klasicizma*, *prosvjetiteljstva* i *romantizma*. A te epohe donose velike promjene i sasvim drugačiji svijet identiteta.

Pa ipak, nagle promjene identiteta tek slijede. Jer, nema sumnje da duga *epoha moderne* – koja, za razliku od ranijih epoha, potpuno mijenja svijet na svim područjima života stanovništva i čovječanstvo vodi prema razvoju, čije ostvarenje ne ide glatko, kao što ni razina razvoja svijeta nije ispunila nade i očekivanja mnogih – počinje od kraja 18. stoljeća pojavom prosvjetiteljstva, industrijske revolucije i industrijalizacije i zatim pojavom buržoaskih revolucija,

³⁹¹ Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak i drugi 1868; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Stančić 1999; Marcartney 1950.

koje konačno ruše dugu epohu feudalizma i feudalnog staleškog poretka. Taj svijet utječe na konstrukciju mnogih identiteta.³⁹²

Nasuprot feudalnom staleškom društvu, koje je osnovano na privilegijima i hijerarhijskim odnosima, koje stvara i održava nejednakost među ljudima, te stvara i održava hijerarhijske odnose i među ljudima i u društvenim odnosima, *moderna* u tijeku svoje duge epohe izgrađuje nove povijesne pojave i nove odnose u društvu. Tada se, u procesu dugoga trajanja, izgrađuje novi svijet na slijedećim sustavima:

a) Na *modernom globalnom društvu*:

Postupno se izgrađuje *moderno društvo* (svi oblici i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava) kao globalni društveni sustav. Taj je društveni sustav, kod svakog naroda napose, kada je prihvatio i njegove osnovice uveo u život, omogućio nastanak novih društvenih odnosa i stanja, te izgradnju i razvoj zasebnog društava i novih ili zasebnih društvenih područja i cjelina.

Prihvatanje i izgradnja modernog građanskog društva, najvažnija je osnova kod svakog naroda za njegov razvoj na svim područjima života u suvremenom svijetu. Slijed prihvatanja tog društvenog sustava, i izgradnja njegovih temeljnih vrijednosti, jednak je procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog društva u nekoj sredini, ali i procesu izgradnje i organizacije moderne nacije i nacionalnog identiteta. Ti su procesi, u različitim sredinama, bili vrlo različiti i neujednačeni.

b) Na osnovicama *sustava globalne kulture*:

Kao univerzalne kulturne vrijednosti, sustavi globalne kulture nastaju u Europi u tijeku epoha od humanizma i renesanse, preko protestantizma do klasicizma, prosvjetiteljstva i romantizma. Te se kulturne vrijednosti zatim šire iz europskog središta prema poluperiferiji i periferiji. Na njima nastaje svijet građanske kulture: moderni književni jezici, književnost, znanost, umjetnost, obrazovanje itd.

Tijekom epohe moderne, unutar modernog društva, u procesu ostvarenja obrazovne i kulturne revolucije, sada svaki narod u svojoj sredini, tijekom organiziranog nacionalnog pokreta, prihvaća te europske vrijednosti i na njima ili prema njihovom modelu izgrađuje zasebnu nacionalnu kulturu, oblikuje i razvija standardni moderni književni jezik, stvara modernu književnost, razvija znanost i znanstvene institucije, stvara umjetnost, utemeljuje i organizira posve nove kulturne nacionalne institucije, stvara nove nacionalne vrijednosti i sadržaje, razvija pismenost, obrazovanje i obrazovne institucije. Na tim osnovana, koje se neprekidno mijenjaju, svaki narod temelji zasebni kulturni identitet.

---

³⁹² Hebermas 1988; Kalanj 1994; Lyotard 1985; Kemper 1993; Korunić 2000; Vattimo 1991.

- c) Na osnovicama *sustava globalne kapitalističke privrede*:

U procesu ostvarenja industrijske revolucije i industrijalizacije, s kojom i započinje epoha moderne i modernog društva, svaki narod u svojoj sredini, prema vlastitim ekonomskim mogućnostima, uvodi opću industrijalizaciju u privredu, postupno izgrađuje i razvija sustav kapitalističke privrede, razvija nacionalno tržište, čime potiče razvoj roba i kapitala te ubrzani razvoj urbanih sredina.

- d) Na osnovicama modernih *političkih sustava*:

Moderno društvo razvija posve nov politički sustav. Nastaje dugo razdoblje formiranja liberalne demokracije, koja postupno ostvaruju građanske slobode, višestranačke političke sustave, slobodne izbore, nov sustav parlamentarizma i predstavničke vlasti, trodiobu vlasti (njezinu podjelu na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast), razdoblje formiranja najvažnijih nacionalnih institucija, ostvarenja nacionalnog suvereniteta, uvođenja u život načela jednakosti i slobode, izgradnje moderne cjelovite političke zajednice, moderne nacije i nacionalne države itd.

Na tim osnovama (na političkom sustavu utemeljenom na građanskom društvu i njegovom pravnom i političkom poretku) svaki narod organizira cjelokupan javni život i mobilizira cjelokupnu javnost. Na tim osnovama nastaje moderna nacija, te posve novi i nacionalni kolektivitet i nacionalni identitet.

- e) Na posve *novim sustavima društvenih odnosa i stanja*:

Tek tada, tek u tom razdoblju, unutar modernog društva, tek u epohi moderne nastaje nova organizacija nacionalne zajednice. Tek su tada nastali posve novi društveni odnosi i posve nova društvena stanja koji su omogućili izgradnju i organizaciju cjelovite i homogene moderne nacije, drugačije negoli ikada do tada. Tada nastaju posve novi i etnički i nacionalni identiteti. Ako prihvatimo to gledište, onda ne stoje teorije o etničkoj naciji.

Tek dakle epoha *moderne* i modernog društva stvara svijet čestih promjena i razvoja na svim područjima života, svijet posve novih identiteta, ali i goleme napetosti i sukobe, a time i krizu identiteta. Kako smo vidjeli, u odnosu na stoljeća koja su joj prethodila, epoha moderne i modernog građanskog društva (i procesi modernizacije ⇔ transformacije tradicionalnog života stanovništva koji nastaju u tijeku ostvarenja *projekta moderne*) postupno se iz Europe širi svijetom, osvaja ga i potpuno mijenja. Istodobno, zajedno s tom modernizacijom, svijetom se šire nacionalni pokreti, otkrivaju se etnički i nacionalni identiteti i formiraju moderne nacije. Etnički i nacionalni identiteti su u usponu, na svim razinama i u svim dijelovima svijeta.

---

³⁹³ O tome: Smith 1991; Lakoff 2000; Altermatt 1997; Seton-Watson 1980.

S gledišta znanstvenog modela koji ovdje zastupamo – kada naciju promatramo kao posve novu etničku/ljudsku zajednicu, koja nastaje unutar modernog društva, na osnovicama modernosti, u procesu transformacije tradicionalnog društva, kada nastaje i posve nova organizacija svih etnija i subetnija, kada nastaju i posve novi etnički i nacionalni identiteti – ne možemo prihvatiti teorije o nastanku dvaju posve različitih modela nacije. Prvo, smatra se da najprije nastaje zapadni model nacije, to su tzv. *građanske nacije*, koje nastaju u zapadnoj Europi. Drugi model je nezapadni, a to je tzv. etnički model nacije. Taj *etnički model* nacije nastaje u drugim dijelovima Europe, na njezinoj periferiji, i zatim u cijelom svijetu. Prema zapadnome modelu, građanske nacije nastaju u središtu Europe, unutar građanskog društva i demokratske tradicije, unutar pravno-političke zajednice i pravno-političke jednakosti svih njezinih pripadnika. To su stabilne nacije. Druge, tzv. etničke nacije, koje se pojavljuju u srednjoj i jugoistočnoj Europi, a zatim i u drugim dijelovima svijeta, nastaju pod utjecajem nacionalizama, povijesnih tradicija, mitova, lažnih ideologija, vjerovanja u zajedničke pretke, religije i prenaplašenih emocija. Etničke nacije su stoga nestabilne tvorevine. To je drugačije gledište na pojavu i konstrukciju modernih etničkih i nacionalnih identiteta.³⁹³

Ta je teorija neodrživa.³⁹⁴ Ona počiva na modelu prema kojem se nastanak nacije promatra preko pojave i karaktera nacionalizma, koji, prema toj teoriji, prethodi naciji. Nažalost, nju su nekritički prihvatili mnogi naši znanstvenici. Nacija je, o tome nema spora, nova etnička/ljudska zajednica koja nastaje unutar modernog društva. Ne prije i ne na drugim osnovama. Naciju valja promatrati unutar njezine posve nove društvene organizacije: kao novi tip integracijske zajednice koja i nastaje i organizira se unutar modernog društva. Prije, u ranijim razdobljima, nalazimo razne oblike etnije i naroda i njihove različite organizacije unutar premodernih društava. Tek epoha moderne i moderno društvo, u tijeku primjene modernosti i stoga u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, donosi posve nove mogućnosti rada, djelatnosti i organizacije. Zato donosi i posve nove oblike etničkog i nacionalnog identiteta.³⁹⁵

Ipak, uza sve goleme promjene, uza sav razvoj koji su *moderna* i moderno društvo donijeli čovječanstvu, neosporno je da taj napredak nije posve uspio. Jer ni u razdoblju *moderne* nije riješen problem etničkih sukoba, ratova, golemih socijalnih suprotnosti, tragedija i nepravde s kojima se neprekidno susreće čovječanstvo i svaki narod napose, a nije riješen ni odnos Čovjeka spram ekosustava. U svemu tome, i u pozitivnom i u negativnom smislu, i *moderna* i

³⁹⁴ Usp. naš prilog na kraju knjige: *Modeli suvremenih država i nacija u svijetu*.

U tim smo tabelama dali pregled modela nastanka modernih nacija, nacionalnih država (nacija-država) i modernih nenacionalnih država svijetu. Nužno je pritom imati na umu strukturu stanovništva u zemlji.

³⁹⁵ Berger 1977; Habermas 1988; Kalanj 1994; Korunić 2000; Lyotard 1985; Supek 1996.

moderna nacija i moderno društvo imaju ključnu ulogu. Tu je neprekidno prisutan problem identiteta: i društveni i etnički i nacionalni.

Štoviše, polazeći od teme koja nas ovdje zanima, a to je proces identifikacije i izgradnje društvenog i etničkog identiteta, mogli bismo zaključiti da je ta cjelokupna i mnogostruka djelatnost čovječanstva uopće, kao i svakoga naroda i svakoga čovjeka napose, djelatnost koja je u *epohi moderne* potpuno izmijenila tradicionalni svijet, ne uvijek i ne u cjelini samo u pozitivnom smislu, bila u velikoj mjeri usmjerena prema otkrivanju i potvrđivanju mnogostrukog identiteta, a napose u konstrukciji novog jezičnog, kulturnog, političkog, državnog, vjerskog, etničkog i nacionalnog identiteta.

Taj proces identifikacije, i ujedno modernizacije i transformacije tradicionalnog svijeta života stanovništva, nalazimo tada i u Hrvatskoj. To otkrivanje mnogostrukog identiteta hrvatskoga naroda, uz postupnu izgradnju temeljnih modernih društvenih sustava (moderne privrede, visoke kulture, školstva, političkog i državnog sustava, moderne komunikacije itd.) bila je glavna zadaća mnogih intelektualaca i javnih djelatnika (elite) u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. U to su se uključili mnogi istaknuti književnici, umjetnici, privrednici, znanstvenici i preporoditelji: P. Stoos, Lj. Gaj, D. Demetar, I. Mažuranić, P. Preradović, L. Botić, M. Pavlinović, A. Šenoa, I. Vojnović, A. Gustav Matoš i mnogi drugi; a napose hrvatski povjesničari, među kojima, kako je rečeno, posebno: I. Kukuljević, F. Rački, M. Mesić, Vj. Klaić, T. Smičiklas, F. Šišić i poslije mnoge generacije u drugoj polovici 20. stoljeća. Mogli bismo bez pretjerivanja zaključiti da nitko u 19. i početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj nije tomu težio koliko oni, i da su od mnogih suvremenika tomu najviše pridonijeli. Cjelokupan njihov rad podređen je: prvo, prihvaćanju i izgradnji temeljnih društvenih sustava i vrijednosti modernog društva i ostvarenju općeg razvoja zemlje i, drugo, otkrivanju identiteta »Hrvata i hrvatskoga naroda«. Zapravo je već T. Smičiklas kako svojom sintezom hrvatske povijesti tako i povijesnim dokumentima koje je objavio (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički Zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. II-XIV) dao osnovice za upoznavanje identiteta Hrvata i hrvatskoga naroda u prošlosti, ali je ujedno dao i sintezu tih nastojanja koja su iskazana u tijeku hrvatskoga političkoga pokreta u 19. stoljeću. A sve je to bilo u skladu s razdobljem u kojem su živjeli i radili: *epohom moderne* i modernog društva.

Ovdje je dakako riječ o povijesnim izvorima na kojima možemo istraživati nastanak i razvoj mnogostrukih identiteta u hrvatskoj prošlosti. To je područje rada i djelatnosti suvremenika aktera u procesima izgradnje modernog društva, posve novih vrijednosti i novih identiteta, napose onih koji nastaju u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog društva. Uz to, razne oblike i sadržaje identiteta možemo naći u novinskim tekstovima, brošurama i knjigama, a to je najčešće područje raznih ideologija koje izlažu mnogi pojedinci, te razne grupe i političke stranke.

Međutim, za utvrđenje identiteta u hrvatskim pokrajinama, tj. za upoznavanje složenog i postupnog procesa identifikacije kod većine stanovništva na hrvatskome prostoru u 19. stoljeću, za upoznavanje spomenutih životnih struktura tog stanovništva, kada nastaje izgradnja modernosti i tog modernog svijeta života, kada nastaje izgradnja moderne hrvatske nacije, najvažniji su povijesni izvori:

- a) brojni popisi stanovništva³⁹⁶ – u kojima se pojedinci poistovjećuju i/ili identificiraju s jezikom, vjerom, pokrajinom (u kojoj su rođeni ili u kojoj žive: Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom) i tek od početka 20. stoljeća s narodnošću, te sa stranom zemljom ili državom u kojoj su rođeni ili odakle dolaze u Hrvatsku (stranci) itd.;
- b) matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih osoba – u koje se upisuje identitet osoba/ljudi: jezik, vjera, pokrajina, spol, struka, socijalni status itd.;
- c) sudski spisi – spisi sudskih procesa u koje se upisuje identitet osoba;
- d) godišnji izvještaji škola u kojima su sve škole svake godine podnosile izvještaj o broju učenika, njihovu socijalnom podrijetlu, kojim jezikom govore, kojoj vjeri pripadaju, gdje su rođeni, odakle dolaze, iz koje pokrajine itd.;
- e) dokumenti o upisima studenata na Sveučilištu u Zagrebu od 1874. godine u kojima se nalaze dragocjeni podaci o njihovu identitetu;
- f) dokumenti o političkim strankama i društvima;
- g) brojni saborski spisi, izvještaji, saborski dnevници i dokumenti;
- h) dokumenti o gospodarskim udrugama, bankama i novčanim ustanovama itd.³⁹⁷

Na temelju tih brojnih povijesnih dokumenta možemo egzaktno proučavati proces samoidentifikacije osoba/ljudi, i što je najvažnije: životne strukture stanovništva u zemlji. Ako pođemo od tih dokumenata, koji su nam dostupni, lako ćemo zamijetiti da proces identifikacije osoba u prošlosti nije bio tako jednostavan. Modernizacija uprave, sudstva i školstva (i određeni formulari, spisi i napuci o upisu u škole, lični dokumenti), a napose popisi stanovništva, nameću suvremenicima model identifikacije. Pa ipak, danas su nam ti podaci veoma poučni. Na primjer, u godišnjim izvještajima škola o učenicima, sve do kraja 19. stoljeća, a isti je slučaj i u dokumentima o upisu studenata na pojedine fakultete u Zagrebu, polaznici upisuju tzv. objektivne pokazatelje: (1) kojim jezikom govore, (2) kojoj vjeri pripadaju, (3) u kojoj su pokrajini rođeni i iz koje dolaze, ali ne i tzv. subjektivne: kojoj »narodnosti« ili naciji pripadaju. Isto je i u popisima stanovništva. U pogledu identifikacije zanimljivo je da zagrebačko Sveučilište,

³⁹⁶ Kako smo vidjeli, ti su popisi stanovništva, koji nastaju od početka druge polovice 19. stoljeća, izuzetno vrijedni dokumenti za upoznavanje: različitih identiteta stanovništva (jezičnih, vjerskih, etničkih itd.), socijalnog položaja različitih struktura tog stanovništva, načina i kulture stanovanja itd. To su najvažniji dokumenti za upoznavanje samoidentifikacije stanovništva na hrvatskome prostoru.

³⁹⁷ O tim dokumentima šire raspravljamo u trećem dijelu ove knjige.

u formularu za upis na fakultet ima rubriku »narodnost«, ali u nju do kraja 19. stoljeća studenti ne upisuju ništa ili pak upisuju pokrajinsko podrijetlo, tj. navode pokrajinu (npr. Slavoniju ili Dalmaciju) u kojoj su rođeni i u kojoj žive. No taj ćemo problem mnogostruke identifikacije prikazati na drugome mjestu.

I ovdje je nužno napomenuti da, kada raspravljamo o procesu samoidentifikacije stanovništva na hrvatskome prostoru u prošlosti, moramo polaziti od tih dokumenata, jer su oni vjerodostojni, a ne samo, ili prije svega, od ideologije i pojedinačnih slučajeva, u kojima tobože nalazimo nacionalne »osjećaje«, a onda ih nekritički generaliziramo na cjelokupno stanovništvo neke pokrajine ili cijele zemlje.³⁹⁸

Pojavu, integraciju i izgradnju moderne hrvatske nacije ne morao izmišljati: jer se ta moderna nacija i njezina nacionalna država ili nacija-država u zbilji pojavila, ali kao nova moderna etnička/ljudska zajednica u konkretnom ljudskom društvu. Ne moramo izmišljati ni različite identitete na njezinu prostoru. Moramo ih samo početi kritički istraživati. I uz to riješiti se mita o samorazumljivosti nacije. Nužna su dakle kritička istraživanja o izgradnji hrvatske nacije i mnogostrukih identitetima na hrvatskome prostoru u prošlosti, sve od doseljenja Hrvata na prostor rimske Dalmacije do danas.

U svakom slučaju, proces samoidentifikacije bio je veoma složen. Nije ga lako ni proučavati. Uz to, kada je riječ o novom vijeku, taj problem valja promatrati s gledišta modernosti i postmodernosti i transformacije života. Jer, nakon dugoga puta, danas kada se čovječanstvo pokušava usmjeriti prema postmoderni, prema drugačijoj demokraciji i globalizaciji svijeta, prema pluralizmu i koegzistenciji raznorodnog etničkog, kada kritički um traži da se napuste promašene »tekovine« koje su izazvale toliko sukoba (nacionalne monizme, mnoge agresivne nacionalizme, totalitarizme i jednonumlja) koje je donijela *epoha moderne*, a to su problemi koje nije mogla riješiti, čini se da traganje za etničkim i nacionalnim identitetom čovječanstvu nije donijelo mir već da je štoviše to stalno nastojanje otvaralo put k novim etničkim sukobima i nemirima.³⁹⁹

Danas je posve jasno da je *epoha moderne* imala veliku ulogu u svemu tome, u oblikovanju modernog društva i izgradnji moderne nacije, koja se, tijekom procesa dugoga trajanja, formirala i organizirala kao cjelovita nacionalna zajednica, kao ljudska zajednica novoga tipa: proces njezine integracije i modernizacije, zajedno s procesom konstrukcije nacionalnog identiteta i višestrukog identiteta u međuovisnosti, nastaje unutar modernoga građanskog društva. Jer, kako smo upoznali, na pojavu, izgradnju i razvoj tih novih modernih povijesnih pojava (i modernog društva i moderne nacije i nacije-države, i modernog etničkog i nacionalnog identiteta, i kolektivnog identiteta) utječu:

³⁹⁸ Usp. Stančić 2002, 82–83: na temelju jednog nevjerodostojnog primjera zaključuje o »značajkama etničke svijesti i o različitim razinama identiteta« cjelokupnog stanovništva Dalmacije.

³⁹⁹ Habermas 1988; Kalanj 1994; ur. Kemper 1993; Korunić 2000; Vattimo 1991.

prosvjetiteljstvo, industrijska revolucija i industrijalizacija zemlje, nova tehnička revolucija i razvoj tehnologije, kapitalistička revolucija, razvoj kapitalističke privrede i kapitala, modernizacija poljoprivrede, a napose buržoaske revolucije, koje su zauvijek srušile feudalizam i utemeljile moderno građansko društvo, koje snažno utječe na transformaciju života i na integracijske procese, te pojava kulturne revolucije, koja se ostvaruje širenjem pismenosti, organizacijom sustava općeg obrazovanja, razvojem znanosti, formiranjem novih nacionalnih kulturnih vrijednosti, nacionalnih institucija, novim komunikacijskim sustavom, oblikovanjem građanske nacionalne kulture, od književnog jezika, književnosti, znanosti, umjetnosti, do urbanih sredina itd.⁴⁰⁰

Prema tome, tek *epoha moderne* stvara uvjete za pojavu modernizacijskih i integracijskih i transformacijskih osnovica na kojima se formira novo moderno društvo (ponovimo: i građanski i civilni, i kapitalistički i industrijski moderni sustav) i, unutar tog društva, posve nova socijetalna zajednica koja je imala veliku integracijsku ulogu u izgradnji moderne nacije i nacije-države kao i modernog nacionalnog kolektiviteta i kolektivnog nacionalnog identiteta, ali u isto vrijeme i u razvoju svih etničkih zajednica i etničkog identiteta. Tada nastaju posve novi i drugačiji tipovi mnogostrukih društvenih identiteta, jer se sada i pojedinci i etničke skupine, i elite i narod u cjelini identificiraju s drugačijim društvom, drugačijom kulturom, drugačijim političkim sustavom, a time i drugačijom etničkom/ljudskom zajednicom: nacijom. Dug je to proces nastajanja novoga svijeta, ne nužno ili uopće ne idealnoga i racionalnog, jer nije utemeljen na općim umnim i moralnim osnovama, jer je Čovjek upravo tada doveo u opasnost očuvanja ekosustava i života na planeti Zemlja. Nužno je sve to kritički istražiti. Nužno je utemeljiti kritičku teoriju i znanost o tome. Na žalost to još uvijek nismo.⁴⁰¹

Mogli bismo dakle zaključiti da je epoha *moderne* i modernog društva ujedno i epoha modernih nacija, nacionalnih zajednica, nacionalnih država i/ili nacija-država, epoha etničkog i nacionalnog identiteta od patriotizma do agresivnih nacionalizama. Međutim, ako na umu imamo posljedice etničkih napetosti, agresivnih nacionalizama i etničkih sukoba, moramo zaključiti da čovječanstvo u epohi moderne, uza sve pozitivne nacionalne vrijednosti koje su utemeljene u tom razdoblju, nije utemeljilo modele samokontrole ni društva ni nacije, ni nacionalnih zajednica ni agresivnih nacionalizama, niti etničkih sukoba. Nužno je i to imati na umu. Te modele i institucije samokontrole, na razini svijeta uopće i svakog naroda napose, u procesu opće globalizacije društva i svijeta uopće, možda može razviti postmoderna. Ukoliko i to nije samo mit.⁴⁰²

Kada je naime riječ o naciji, jasno je da su i *epoha moderne* i ujedno moderno građansko društvo – epoha koja je i u Hrvatskoj nastupila u razdoblju jače i

⁴⁰⁰ Habermas 1988; Kalanj 1994; Berger 1979; Berger 1995; Neumann 1974; Sartori 1965.

⁴⁰¹ Ni noviji radovi ne donose kritičko istraživanje nacije i nacionalnog identiteta (usp. Stančić 2002).

⁴⁰² Habermas 1988; Kalanja 1994; ur. Kemper 1993; Supek 1996; Vattimo 1991.

masovnije organizacije modernoga građanskoga pokreta (privrednog, kulturnog i političkog), u razdoblju jače modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, a to je i razdoblje javne djelatnosti hrvatskih preporoditelja, elite, različitih interesnih grupa i mnogih hrvatskih političkih stranaka – omogućili postupno stvaranje nacionalnog »jedinstva« i nacionalnih »cjelina« na svim razinama nacionalne zajednice (nacije) u procesu dugoga trajanja njezine izgradnje, organizacije i homogenizacije. Sve to, kada je riječ o etnosu i etnicitetu, valja promatrati kao proces konstituiranja i integracije i transformacije.

Tijekom *epohe moderne* i izgradnje modernog društva, u svakoj sredini i u posebnim okolnostima napose, dakako prema europskome modelu modernosti, nastajao je proces konstituiranja i transformacije i integracije: a) jedinstvene i cjelovite moderne nacionalne kulture; b) nacionalno homogene ili cjelovite političke zajednice; c) politički cjelovite nacionalne države; d) homogene ili cjelovite nacionalne ekonomske zajednice i kapitalističkog razvoja; e) modernih nacionalnih institucija (kulturnih, obrazovnih, političkih, državnih, upravnih, privrednih) itd. Prema tome, cjelokupan *sustav moderne* i modernoga građanskoga društva, koji potiču proces modernizacije i transformacije kao nikada prije, postupno konstruira tzv. *nacionalne monizme*: nacionalno »jedinstvo«, nacionalne »cjeline« i nacionalne strukture »jednog«. Time naša tema o kojoj je ovdje riječ, a to je istraživanje etničkog i nacionalnog identiteta, postaje još složenija. Ali i to svakako moramo imati na umu kada raspravljamo o procesu identifikacije.⁴⁰³

C) Društvo, društveni odnosi i nacionalni identitet

Kako smo do sada pokazali, da bismo mogli raspravljati o podrijetlu i integraciji hrvatske nacije, ili o podrijetlu i razvoju »Hrvata i hrvatskoga naroda« kako su o tome istraživali i pisali mnogi hrvatski preporoditelji i povjesničari u 19. stoljeću – moramo znati što je nacija, kada se u povijesti pojavljuje kao nova etnička/ljudska zajednica, kada nastaje i kako se izgradila unutar modernog društva i modernih društvenih sustava: visoke građanske kulture, moderne privrede, politike itd. Drugim riječima, moramo istražiti kakva je međusobna ovisnost nacije i društva: ljudske zajednice i ljudskog društva. Već smo upoznali, i o tome nema spora, da je *epoha moderne* i modernog građanskog društva ujedno i epoha modernih nacija i nacija-država, ali i epoha konstrukcija modernih oblika i sadržaja etničkih i nacionalnih identiteta. To je razdoblje (modernog društva) javne djelatnosti više generacija hrvatskih preporoditelja, koji su o oblikovanju hrvatskoga identiteta tada pisali, a tijekom svoje javne djelatnosti i stvarali nacionalne vrijednosti i institucije (kulturne, privredne, političke, obrazovne itd.) i time utjecali na izgradnju moderne hrvatske nacije i nacionalnog identiteta. I zbog toga je važno istražiti međusobnu ovisnost nacije i društva. Jer, nema sumnje da moderno društvo (preko društvenih sustava, društvenih odnosa i stanja,

⁴⁰³ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

socijalnih interakcija i institucionalnog poretka) utječe na formiranje i izgradnju naroda i moderne nacije.

Isto to vrijedi i za pojavu i razvoj hrvatskoga naroda i hrvatske nacije.⁴⁰⁴ Prema europskome modelu modernosti, koji smo upoznali, i hrvatska se nacija izgradila kao *zajednica posve novoga tipa* (i integracijska i socijetalna i nacionalna koje zajedno izgrađuju *nacionalni kolektivitet*) tek u epohi moderne i modernoga građanskoga društva, tijekom dugoga procesa primjene modernosti te modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, kada nastaje, unutar općeg razvoja zemlje, proces preobrazbe hrvatske tradicionalne narodne zajednice u novu homogenu i cjelovitu nacionalnu zajednicu. To je razdoblje kada se oblikuju nove integracijske nacionalne osnovice i vrijednosti: kulturne, političke, privredne, obrazovne, komunikacijske i mnoge druge. Te nove integracijske nacionalne osnovice – koje su, tijekom procesa dugoga trajanja, međusobno udruživale sve segmente hrvatskoga naroda i sve njegove pokrajine u novu homogenu nacionalnu zajednicu – nastaju tijekom smislene djelatnosti hrvatskih preporoditelja u 19. i 20. stoljeću. U tome je, kako je rečeno, ključnu ulogu imalo moderno građansko društvo i posve novi društveni odnosi: dakle, ljudsko društvo.⁴⁰⁵

Međutim, što je društvo? Je li taj pojam jasan u povijesnoj znanosti? Ne, nije jasan! To smo pokazali. Po svemu sudeći, ni jedan pojam u povijesnoj znanosti, a i uopće, nije tako mutan i nejasan koliko je to pojam društva. Na prvi pogled taj nam je pojam jasan sve dok ga ne pokušamo definirati. A onda nastaju problemi. Svaki ga autor shvaća na svoj način. Često postaje samo njemu razumljiv. Ali, ako nam nije jasan pojam/entitet ljudskog društva, onda nam nije jasan ni pojam/entitet ljudske zajednice. Ovdje, s gledišta nacije i identiteta, o pojmu društva i društvenih sustava vrlo kratko.

Na pojavu i izgradnju ljudskog društva utječu pravne norme i vrijednosti koje stvara čovječanstvo u cjelini. Tip i strukturu društva određuju: pravne norme, socijalne promjene, društveni odnosi i interakcije među ljudima. Prema tome modelu, postoje tri ključna **reda fenomena društva**: prvi i najopćenitiji jest svijet društva kao sustav, tj. kao apstraktni globalni društveni sustav; drugi red društva jest svijet institucionalnog poretka koji se gradi na društvenim odnosima u konkretnoj sredini i, treći red, jest svijet interaktivnog poretka. Valja ipak upoznati višeznačnost tog pojma.

Društvo (i kao pojam i kao sustav, i kao društvene odnose i stanja, i kao entitet) možemo sažeto prikazati kao skup društvenih odnosa i društvenih stanja, a ujedno i kao institucionalni poredak sljedećim redovima tog fenomena:⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ O hrvatskoj naciji: Gross 1981, 175-190; Gross 1985; Gross – Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1993, 133-228; Korunić 1998, 9-39; Korunić 1999, 137-160; Stančić 1980; Stančić 2002.

⁴⁰⁵ Gros 1985; Gross – Szabo 1992; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000.

⁴⁰⁶ O društvu: Parsons 1991; Parsons i drugi 1969; Parsons 1967; Berger 1995; Bobio 1985; Colletti 1982; Pusić 1989; Held 1990; ur. Pokrovac 1991. Usp. naš uvod o društvu.

1. DRUŠTVO kao apstraktni pravni poredak ili kao apstraktni društveni sustav, tj. kao apstraktno globalno društvo i apstraktni društveni svijet.

Taj red ljudskog društva znači apstraktnu cjelinu, formu ili apstraktne globalne strukture koje sve zajedno tvore sustav.⁴⁰⁷ Utemeljen je na normativno-pravnom sustavu, na apstraktnim globalnim pravnim normama. To je makro-društveni sustav na razini općeg ili apstraktnog društvenog svijeta. Dijelovi apstraktnoga globalnog društva su:

- a) pravni poredak u cjelini i u svakoj sredini napose;
- b) sociosustavi⁴⁰⁸ društva ili društveni sustavi, a najvažniji su: pravni, kulturni, privredni, politički, državni, sustav interakcija i građansko društvo;
- c) globalne društvene strukture: pravne, kulturne, privredne, političke, državne, upravne, ekonomske, obrazovne itd.;
- d) normativni ili pravni poredak i međunarodno-pravni poredak;
- e) socijetalna zajednica čija je srž sustav prava, normi, statusa i pravila.

U zbilji se društvo, kroz stvarni društveni svijet, pojavljuje kada neki narod, unutar svoje političke zajednice ili države, na strukturama globalnog društva, izgradi i organizira zaseban institucionalni poredak, sve društvene odnose i stanja, i zasebne vrijednosti: kulturne, pravne, političke, državne, privredne itd.

Jezgra svakog društva (feudalnog, građanskog i drugog) kao društvenog sustava i institucionalnog poretka, kada se izgradi u nekoj sredini, jest:

- a) *socijetalna zajednica* – koja kao društvena zajednica sadržava sustav pravnih normi, pravila i statusa, a od ljudi koji unutar nje žive traži odanost i lojalnost trajnim vrijednostima, pravnom i političkom poretku, pripadnost zajednici itd., te u tom pogledu ima snažnu integracijsku ulogu kod svakoga naroda u organizaciji narodne zajednice, a napose, unutar modernog građanskog društva, u izgradnji moderne nacije i nacije-države, ali i svih oblika etnija i subetnija – i
- b) *društveni (pod)sustavi* (sustav prava, politike, kulture, privrede, uprave, sudstva, obrazovanja itd.) koji imaju vrlo snažnu integracijsku ulogu.

Prema tome, na globalnom društvenom sustavu, napose na sustavu institucija modernog društva (i građanskom i civilnom, i kapitalističkom i industrijskom modernom sustavu) počivaju svi modernizacijski i transformacijski i integracijski procesi i cjelokupna organizacija svakoga naroda i svake nacije, i svake etnije.

⁴⁰⁷ Usp. tabelu br. 16 dalje u tekstu.

⁴⁰⁸ **Socio-** kao prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na *društvo*; **sociosustavi** su, prema tome, društveni sustavi (npr. kulture, politike, privrede itd.) koji nastaju u određenom društvu.

2. **DRUŠTVO kao institucionalni poredak**, a tvore ga **društveni odnosi u društvu**, tj. **cjelina društvenih odnosa i stvarni društveni svijet**.

U zbilji se društvo, svako konkretno ljudsko društvo, ostvaruje kroz *institucije* i cjelovitu *organizaciju* jednoga naroda, unutar njegove ljudske zajednice, koji na određenom teritoriju u svojim rukama ima unutrašnju upravu, političku zajednicu i državu, a izgrađuje se na trajnim pravnim osnovama i društvenim sustavima: sustavu kulture, privrede, političkom i državnom sustavu itd.

Taj red društva tvori ukupnost društvenih odnosa i stanja ljudi i jednoga naroda u cjelini unutar organizirane narodne ili nacionalne zajednice, tj. tvore ga svi oblici društvenog života u nekoj zemlji. To je svako zasebno društvo koje se izgrađuje na institucijama i na zasebnim vrijednostima u konkretnoj sredini, kod svakoga naroda napose. Tada se društvo, kao posebni entitet i institucionalni poredak, razlikuje od političke zajednice i države, ali je s njima u uskoj vezi.

Prema tome, društvo se kao poseban entitet u zbilji izgrađuje cjelinom (totalitetom) društvenih i/ili socijalnih odnosa, cjelinom društvenih institucija i institucionalnog poretka, unutar svih društvenih cjelina i područja koja nastaju unutar neke *organizirane* narodne ili nacionalne zajednice. Ujedno se oblikuje i kao civilizacijska razina nekoga naroda. Tada nastaje zasebno društvo, koje je izgradio narod u svojoj sredini i koje je u velikoj mjeri samostalno spram svoje okoline, spram svih drugih zasebnih društava. Pomoću tog entiteta – kada *društvo promatramo kroz institucionalni poredak i totalitet društvenih odnosa* – možemo upoznati stvarni društveni svijet i cjelovitu organizaciju jednoga naroda unutar njegove narodne ili nacionalne zajednice, unutar njegove moderne nacije.

3. **DRUŠTVO kao interaktivni poredak** ili svijet pravnih, društvenih i socijalnih *interakcija* između pojedinaca i društvenih grupa; to je stvarni društveni svijet uzajamne prisutnosti i interakcija među ljudima u nekoj sredini.

U tom smislu društvo tvori svaki *skup ljudi* i/ili svaka *ljudska zajednica* i/ili *stanovništvo* na nekom prostoru, osoba/ljudi koji su se međusobno udružili unutar društvenih i političkih institucija, udruga, političke zajednice itd.

Na toj razini društvo možemo prikazati i kao *individualni poredak*, a to je svijet stvarnih osoba/ljudi i stvarne ljudske zajednice. Sastavljeno je dakle od pojedinaca i grupa ljudi/stanovništva i/ili naroda/etnosa koji su se udružili radi konkretnih svrha i ciljeva, a to su preživljavanje i reprodukcija i razvoj. Tada društvo čine (1) stanovništvo i ljudske zajednice, (2) pojedinci, osobe/ljudi, (3) interakcija među pojedincima i grupama ljudi i (4) institucije.

Za našu su temu o kojoj je ovdje riječ, a to je istraživanje izgradnje nacije i konstrukcije etničkih i nacionalnih identiteta, odnosno kulturne i etničke raznolikosti, važna sva tri reda fenomena društva: (1) društvo kao apstraktni globalni društveni sustav ili kao apstraktni pravni poredak, (2) društvo kao institucionalni poredak ili stvarni društveni svijet koji je izgrađen kao cjelina

(totalitet) društvenih odnosa i (3) društvo kao interaktivni poredak koji nastaje socijalnim interakcijama među ljudima i interesnim grupama. To je dakako idealno-tipski model za prikazivanje kompleksne društvene stvarnosti. Time ne kažemo da uistinu postoje tri odvojena entiteta. Ipak je nužno razlikovati sva tri reda fenomena društva. Kada društvo motrimo kao zaseban entitet, svaki red valja promatrati odvojeno. Ali u isto vrijeme, budući da društvo valja motriti preko izgradnje društvenih odnosa i stanja, jasno je da sva tri reda tvore cjelinu (fenomena društva) bez koje je nemoguće upoznati što je društvo.⁴⁰⁹

Pojedini dakle dio, kao poseban red *fenomena društva*, valja gledati preko sva tri reda. Prvi tvori globalni društveni sustav, tj. makro-društveni sustav. U drugom se redu radi o izgradnji konkretnih društvenih odnosa i stanja kod nekoga naroda, tj. o mikro-društvenom sustavu. U trećem o socijalnim interakcijama među ljudima. Globalni društveni sustavi su, na primjer, *feudalno društvo* (feudalni staleški pravni i politički poredak) ili *moderno građansko društvo*.

Na univerzalnim osnovicama globalnih/svjetskih društvenih sustava, napose na njegovu normativnom sustavu i univerzalnim pravnim vrijednostima, pojedini narodi, unutar svojih narodnih i nacionalnih zajednica, izgrađuje zasebno društvo ili totalitet (cjelinu) društvenih odnosa i stanja. U tom drugom značenju, kada se u nekoj sredini izgradi zasebno društvo kroz institucionalni poredak, možemo govoriti na primjer o »hrvatskome društvu«, jer se hrvatski narod, unutar globalnog društvenog sustava i unutar njegove narodne zajednice, organizirao unutar složenih društvenih odnosa: unutar mnogih društvenih cjelina i na mnogim društvenim područjima, unutar više društvenih (pod)sustava. Ili, drugim riječima, kada neki narod na svom etničkom i političkom prostoru, unutar globalnog društvenog sustava (npr. građanskog društva), izgradi sve oblike društvenog života.

Nužno je prema tome imati na umu da (1) *globalno društvo* i (2) društvo kao *institucionalni poredak* i (3) *društveni sustavi* (+ okolina) u svakoj sredini i kod svakog naroda, unutar svake narodne ili nacionalne zajednice ili nacije-države napose, oblikuju: mnoge *socijalne promjene*, višestruke *interakcije među ljudima* i time *socijalni poredak*. Sve tri razine fenomena društva važne su za upoznavanje i prikazivanje kompleksnog stvarnog društvenog svijeta. Sve tri razine društva bitno utječu i na konstrukciju različitih identiteta: društvenih, etničkih i nacionalnih.

Tu shemu, kao idealno-tipski model spoznaje i mišljenja o globalnom društvu i društvenim sustavima (+ njihova okolina) ili o *fenomenu društva* uopće i o zasebnom društvu napose, sažeto smo iskazali u tabeli br. 16. O tome više na drugom mjestu.

⁴⁰⁹ U tom je smislu, i inače kada je riječ o društvu, teško govoriti o »hrvatskom društvenom prostoru« u bilo kojem razdoblju (usp. Raukar 1997). Jer, moramo najprije odgovoriti na pitanje: ima li društvo svoj prostor, tj. »društveni prostor« koji je nezavisan i od političke zajednice i od države?

D) Društvo: društveni sustavi ↔ okolina ↔ socijalni poredak

Tabela br. 16

DRUŠTVO apstraktni svijet i realnost	DRUŠTVENI SUSTAVI realni društveni svijet i etnos	SOCIJALNI POREDAK etnička i kulturna raznolikost
<p><u>I. Makro-društveni sustav:</u> DRUŠTVO kao apstraktni globalni pravni poredak</p> <ul style="list-style-type: none"> – kao apstraktni društveni svijet – i kao globalno društvo i kao međunarodni pravni poredak 	<p>Društveni sustavi ↔ okolina</p> <ul style="list-style-type: none"> – društveni sustavi: pravni, kulturni, privredni, politički, državni, tehnološki itd. – društveni sustavi ↔ okolina – društvene strukture: pravne, kulturne, političke, privredne, komunikacijske itd. <p>= izgradnja i organizacija: SOCIJETALNE ZAJEDNICE</p>	<ul style="list-style-type: none"> – kompleksan društveni svijet – društveni pluralizam – etnički i kulturni pluralizam – socijalni procesi i promjene – društveni odnosi i stanja – modernizacija društva – društvene promjene – procesi transformacija – društveni procesi – društveni pokreti (svi oblici) – masovna društva (mase) – integracija (društva i etnosa) – interakcija među ljudima – sustav komunikacija – racionalne akcije i djelovanje – organizacija i razvoj: društva, države, političke zajednice, privrede, nacionalne kulture, školstva i obrazovanja, uprave, sudstva, svih oblika etnija, naroda, nacije itd. – razvoj svijesti i nesvijesti – svjesna djelatnost (svijest) – uloge (individualne i grupne) – razmjene (na svim razinama) – konflikti, sukobi, krize – evolucijske promjene
<p><u>II. Mikro-društveni sustav:</u> DRUŠTVO kao institucionalni i interaktivni poredak</p> <ul style="list-style-type: none"> – kao stvarni društveni svijet – i samodovoljni kolektivitet = cjelovita organizacija jednoga naroda unutar njegove narodne i/ili nacionalne zajednice + okolina (zajednice i društva) 	<p>Društveni sustavi i etnos:</p> <ul style="list-style-type: none"> – stvarni društveni svijet: sva područja i svi sustavi društva – kulturna i etnička raznolikost – nacionalne vrijednosti – organizacije i institucije – pravni i politički poredak – organizacija političke zajednice – socijetalna zajednica u konkretnoj sredini ili zemlji <p>= izgradnja i organizacija: NARODNE i/ili NACIONALNE ZAJEDNICE</p>	

Etničke i nacionalne identitete teško je istražiti ako ne upoznamo pojavu i razvoj etnija, subetničkih grupa, naroda i nacija. A na jedno (etnijske i subetnijske) i na drugo (narod i nacije), na njihovu pojavu, oblik organizacije i razvoj, utječe društvo (kao apstraktni pravi svijet, te kao realni ili institucionalni i interaktivni

poredak), društveni sustavi (+ njihova kompleksna okolina) i socijalni poredak (i mnogostruke socijalne promjene) koje smo sažeto i shematski pokazali u tabeli br. 16. Posebno na sve te socijalne promjene (i sociokulturne i sociopolitičke i socioekonomske i mnoge druge) utječe moderno društvo, tj. svi oblici novoga modernoga građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog društvenog sustava, koji određuje i društvene odnose i stanja u društvu. Pritom je važno uočiti da *socijetalna zajednica*, unutar društvenog poretka i socijalnih promjena, međusobno povezuje sve razine društva: i globalno društvo i društvo kao institucionalni poredak i društvene sustave i socijalne odnose, promjene i stanja. Napose tu funkciju socijetalna zajednica ima unutar modernoga građanskoga društva i posebno unutar modernih društvenih sustava koji se izgrađuju u epohi moderne. Ta društvena i/ili socijetalna zajednica vrlo snažno utječe na proces društvene identifikacije i izgradnju društvenih identiteta uopće, a napose na stvaranje i/ili konstrukciju etničkih i nacionalnih identiteta. A sve to dakako utječe na izgradnju i organizaciju svih oblika etnije i subetničkih grupa i skupina, svakoga naroda i svake nacije napose, nacionalnih kultura i supkultura.⁴¹⁰

E) Građansko društvo: etnije i nacionalni identitet

Moderno građansko društvo, a ujedno i svi oblici građanskog i kapitalističkog i industrijskog modernog sustava – koje je u 19. i 20. stoljeću utjecalo na organizaciju cjelokupnog života na europskom kontinentu uopće i ujedno na oblikovanje složenih društvenih odnosa i stanja kod svakog naroda napose – u Hrvatskoj se uvodi, kako smo vidjeli, već za revolucije 1848./49. godine, ali se intenzivno izgrađuje tek nakon sloma neoapsolutizma, od kraja 1860. godine dalje. Taj svijet modernog društva potiče i omogućuje svestranu djelatnost ljudi na svim područjima života: na području visoke građanske kulture, moderne privrede, političkog i državnog sustava, parlamentarizma, organizacije političkog pokreta, unutrašnje uprave, sudstva, školstva i obrazovanja, modernizacije itd. Ako to imamo na umu, posve je jasno da je to društvo vrlo snažno utjecalo na oblikovanje etničkog i nacionalnog identiteta, na izgradnju i organizaciju svih oblika etnija u Hrvatskoj i napose na izgradnju moderne hrvatske nacije.

Prema modelu europske modernosti, moderna nacija i nacija-država je (a) ljudska zajednica ili zajednica etnosa/stanovništva i (b) društvena zajednica koja ima društvenu ili socijalnu funkciju. Nacija je homogena i cjelovita nacionalna zajednica koja postiže »jedinstvo« (i etničko/ljudsko i socijalno) jednoga naroda, a nastala je i izgradila se tijekom dugotrajnih procesa modernizacije i integracije i transformacije unutar epohe *moderne* i modernog društva, ponovimo: unutar svih oblika građanskih i civilnih, i kapitalističkih i industrijskih modernih sustava. No, kako smo vidjeli, moderna nacija uopće, pa tako ni hrvatska nacija, nije društvo: nacija je moderna zajednica koja nastaje unutar modernoga građanskoga

⁴¹⁰ Parsons 1991; Berger 1995; Bobio 1985; Pusić 1989; Held 1990; ur. Perkovac 1991.

društva. U građanskom društvu, tijekom epohe *moderne* i modernog društva, uz socijetalnu zajednicu koja se tada izgrađuje, moderna nacija ima snažnu i svestranu integracijsku ulogu. Nacija je dakle zajednica novoga tipa – koja ima posve novu funkciju u konstituiranju ↔ reprodukciji ↔ modernizaciji ↔ integraciji ↔ transformaciji ljudske zajednice, zajednice ljudi/etnosa – unutar modernoga građanskog društva. Nacija je prema tome posve nova integracijska i transformacijska zajednica na razini etnosa: ona modernizira i integrira sve segmente, sve dijelove, sve regije i sve pokrajine jednoga naroda (kao dominantne etnije). To je njezina trajna društvena uloga. I socijetalna je zajednica također integracijska zajednica, ali je njezina integracijska funkcija na razini sustava prava, pravnih normi i statusa. Socijetalna zajednica integrira dakle sve stanovništvo neke nacije-države bez obzira na etničko, vjersko, jezično, nacionalno, socijalno ili bilo koje drugo podrijetlo.

Budući da se moderna nacija izgrađuje unutar modernog društva, nacionalnu zajednicu (naciju) i naciju-državu određuju moderni *društveni sustavi* (prava, kulture, politički i državni sustav, moderne privrede, sustav školstva i obrazovanja, sustav moderne komunikacije itd.) i *socijetalna zajednica* u tome modernome društvu: njezina organizacija, struktura i razvoj. Nacija nastaje i neprekidno se razvija u tijeku primjene modernosti i time na osnovicama modernosti i u procesu integracije u tom građanskom društvu. A temeljni moderni društveni sustavi i ta modernost u načelu počivaju na: prirodnom pravu, pravnom poretku, načelu jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi, na građanskoj revoluciji, razvoju liberalne demokracije, općim građanskim slobodama, slobodnim izborima, parlamentarizmu, razvoju industrijske revolucije i ostvarenju industrijalizacije, na tehnološkoj revoluciji, razvoju pismenosti i obrazovanja itd.

U svakom slučaju, na oblikovanje nacionalnog identiteta, kao i na izgradnju moderne nacije, utječe realizacija projekta moderne i modernog društva: njihova i modernizacija i integracija i transformacija (transformacija tradicionalnog društva i tradicionalnog života stanovništva), napose izgradnja novih nacionalnih vrijednosti koje su utemeljene na modernim društvenim sustavima. Modernizacija potiče svestrani razvoj svih i etnija i nacije. Zato je važno istražiti identitet (i pojavu i izgradnju i organizaciju) hrvatske nacije i svih etničkih zajednica koje postoje unutar njezine političke zajednice. I jedno i drugo valja istražiti da bismo upoznali povijesni razvoj hrvatskoga naroda. To je bilo jasno već mnogim hrvatskim preporoditeljima, kada su stvarali nove kulturne i političke nacionalne vrijednosti i institucije. To je napose bilo jasno hrvatskim povjesničarima (na primjer F. Račkom, I. Kukuljeviću, M. Mesiću, V. Klaiću, Tadiji Smičiklasu i drugima) kada su pisali povijest hrvatskoga naroda i objavljivali važne povijesne dokumente. Oni su tim svojim djelom (izdavanjem povijesnih dokumenata i pisanjem povijesti hrvatskoga naroda) dakako uz mnoge druge javne djelatnike

tijekom nacionalnog pokreta, a time i stvaranjem novih nacionalnih vrijednosti te kulturnih i političkih institucija, dali ključne osnovice na kojima su suvremenici mogli graditi predodžbu o identitetu hrvatskoga naroda u njegovoj cjelokupnoj povijesti.⁴¹¹ Naša je zadaća da sve to temeljito istražimo. Ali u ocjeni svega toga moramo biti vrlo kritični i veoma oprezni. To još uvijek nismo uradili. Ne smijemo dopustiti da istraživanje nastanka i razvoja moderne hrvatske nacije i nacije-države postane novi mit ili, drugim riječima, da i dalje slijedimo mit o samozumijevanju nacije i svih elemenata vezanih uz naciju i nacionalizam.⁴¹²

---

⁴¹¹ Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Stančić 1999; Suppan 1999.

⁴¹² Usp. Cipek 2001; Stančić 2002.

TREĆI DIO

TIPOVI DRUŠTVENIH I NACIONALNIH IDENTITETA U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU

Osnovne teme rasprave:

A)

Prolegomena

**Svakoj raspravi o identitetu (etničkom, nacionalnom i društvenom)
koja će moći slijediti osnove kritičke znanosti**

B)

Teorijske pretpostavke

**Znanstveni problemi istraživanja etničkih i nacionalnih
identiteta u Hrvatskoj**

1. Etnički i nacionalni identiteti u hrvatskoj javnosti

A) Etnije i etnički identitet

Nastavimo ovdje našu raspravu o etniji i etničkom identitetu. Nužno je o tome imati jasne pojmove i spoznaje, jer u protivnom ne možemo utemeljiti ni znanstveni model niti istraživanja o etničkom i nacionalnom identitetu, te o etniji i naciji.

Etničke zajednice ili **etnije** – i **predetnije**⁴¹³ (rod i pleme, čije zajedništvo počiva na rodoslovnim strukturama, jedinstvu »krvi« i podrijetla) i **protoetnije**⁴¹⁴ (međusobno udruživanje više plemena, čije zajedništvo više ne tvori isto rodoslovno podrijetlo) i **protomoderne etnije** (nastanak šire etničke i/ili narodne zajednice koja se izgradila i organizirala unutar feudalnog društva, unutar tog staleškog pravnog i političkog poretka, koja posjeduje neke elemente zajedničke tzv. narodne kulture, ali i kulturnu i etničku raznolikost) – po svom podrijetlu pripadaju najstarijem tipu ljudskih zajednica, koje su nastajale u tijeku čovjekove djelatnosti, rada i organizacije.

Po svom dakle nastanku i funkciji u ljudskom društvu, sve su te prvobitne etničke zajednice – iskonske i pradavne etnije (etničke skupine, rod, pleme) i protomoderne etnije (savez plemena, narod i narodna zajednica) – starije od nacije; ali uz napomenu da je i nacija etnička/ljudska zajednica (koja, kako smo upoznali, na svom teritoriju ima složenu strukturu stanovništva: dominantnu etniju/naciju i više subetnija ili etničkih skupina), a nastaje na vrhuncu tog procesa etničkog konstituiranja zajednice. Jer nacije, kao nove/moderne homogene i cjelovite ljudske zajednice, nastaju i izgrađuju se, kako je rečeno, tek u epohi moderne i modernog društva, ne prije, ne u epohi feudalizma. Tada, u feudalizmu, nastaju predmoderni i posve drugačiji oblici organizacije etnosa uopće i narodne zajednice napose, koja još ne postiže punu cjelovitost i homogenost koju izgrađuju moderne nacije. Ovdje se dakako radi o načinu i novoj mogućnosti organizacije života etnosa/stanovništva: konstituiranja i modernizacije i transformacije i integracije etnosa i/ili ljudske zajednice na nekom prostoru/okolišu. Predmoderna društva, na jednoj strani, i moderno građansko i industrijsko društvo, na drugoj strani, daju posve *drugačije institucije i drugačije društvene sustave* (pravne, političke, državne, privredne, komunikacijske, obrazovne, upravne, parlamentarizma, trodiobe vlasti, nacionalnog suvereniteta itd.) na kojima se i izgrađuju i organiziraju sasvim drugačije etnije: ljudske zajednice, a time i cjelokupni život stanovništva. Kada je prema tome riječ o modernoj naciji, koja nastaje unutar epohe moderne i modernog društva, tada ne mislimo samo na fenomen nacionalnih sentimentata, koji se u nekim elementima

⁴¹³ **Pred-** kao prvi dio riječi, znači: ono što dolazi, ono što prethodi čemu; ovdje: predetnije = prvobitne ili još neformirane etnije, koje se u svome razvoju nalaze na razini malih etničkih skupina, roda ili plemena.

⁴¹⁴ **Proto-** prefiks, znači: iskonski, početni, prvi po vremenu ili po položaju.

vežu i s etničkim sentimentima u predmodernim društvima, već dakle mislimo na sasvim drugačiju organizaciju etničke/ljudske zajednice na nekom prostoru: na izgradnju moderne nacije i nacije-države u modernom građanskom društvu. Sada je život stanovništva, u epohi tog kapitalističkog i industrijskog društva, a time i unutar moderne nacije i nacije-države, u svakom pogledu posve drugačiji.⁴¹⁵

Takav tip moderne etničke/ljudske zajednice (cjelovite nacionalne zajednice sa svim obilježjima koje smo naveli) ne nalazimo ni u jednom razdoblju, niti je to moguće naći, prije epohe moderne i modernog društva, jer tek to tzv. kapitalističko industrijsko društvo potiče primjenu modernosti, a time i proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i života stanovništva uopće. No, kako je rečeno, i nakon nastanka moderne nacije i nacije-države, i dalje postoje etničke zajednice i subetničke grupe i njihove supkulture, ali sada unutar nacije kao dominantne i/ili šire metaetničke: unutar njezine političke zajednice i nacionalne države (nacije-države). Sada se moderna nacija izgrađuje i razvija kao dominantna etnija, dok se sve »druge« etničke grupe i skupine, koje se nalaze unutar njezina političkog i državnog teritorija i socijalne zajednice modernog društva, razvijaju kao subetničke unutar svojih supkultura. Sve subetničke i subetničke grupe, koje se nalaze na etničkom i političkom prostoru dominantne etnije (nacije) i/ili unutar određene nacije-države, posjeduju identitet »drugoga« i obrnuto, te konstruiraju individualni, grupni i kolektivni identitet.⁴¹⁶

Nema dakle sumnje da u svim razdobljima i u svim društvima, od najstarijih vremena do suvremenosti, unutar neke političke zajednice ili države ili neke nacije kao dominantne etnije, uvijek je postojalo i postoji više subetničkih grupa i skupina i više supkultura, da u svim razdobljima ljudske povijesti postoji kulturna, jezična, vjerska, društvena i etnička raznolikost (pluralizam). Tako je bilo, kako smo naveli, i unutar svih hrvatskih pokrajina, unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) u 19. stoljeću kada su, u tijeku hrvatskoga nacionalnoga pokreta, stvorene posve nove i najvažnije moderne integracijske i nacionalne osnove i moderni društveni sustavi – na području novoga književnoga jezika, jezika moderne pismenosti i obrazovanja, moderne građanske visoke kulturne, moderne kapitalističke privredne, nove industrijske tehnologije i industrijske privrede, modernog školstva i obrazovanja, posve novog političkog i državnog sustava, sustava moderne komunikacije, sustava građanskih i nacionalnih institucija i institucionalnog poretka itd. – na kojima se postupno, korak po korak, u tijeku preobrazbe tradicionalnog života stanovništva, izgradila i organizirala moderna hrvatska nacija i nacija-država.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000; Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Deutsch 1966; Deutsch 1969; Hobsbawm 1993; Smith 1983; Smith 1991; Jenkins 1997.

⁴¹⁶ Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁴¹⁷ Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1998; Stančić 1999; Stančić 2002.

Prema tome, u tom razdoblju, kada i u hrvatskoj sredini nastaje proces primjene modernosti na mnogim područjima života i izgrađuju se temeljni moderni društveni sustavi (moderne kulture, privrede, tehnologije, školstva i obrazovanja i drugi) koji nastaju u epohi moderne i modernog građanskog društva, unutar Hrvatske postupno se ostvaruje proces modernizacije i transformacije ne samo cjelokupnog tradicionalnog društva nego i svih etnija, proces njihove integracije i svestrane moderne organizacije. Međutim, kako smo vidjeli, samo se *dominantna etnija*, a to je na hrvatskome prostoru bio hrvatski narod, transformira u modernu naciju i homogenu nacionalnu zajednicu, koja integrira i asimilira mnoge subetničke grupe, ali ne i etničke zajednice koje su se unutar građanskog društva uspjele organizirati i održati svoj supkulturni identitet.⁴¹⁸ Taj cjelokupni etnos (i sve etnije i subetničke grupe i hrvatski narod i modernu hrvatsku naciju) na hrvatskome prostoru u 19. stoljeću međusobno povezuje u jednu cjelinu: pravni i politički poredak, moderno društvo i društveni i/ili socijalni odnosi i stanja, socijalna zajednica, unutrašnja uprava, sudstvo, školstvo, kultura, moderna privreda itd. Ali je i tada riječ o kulturnoj i etničkoj raznolikosti i o društvenom pluralizmu. No tada se pojavljuju i etničke napetosti i sukobi, napose između nekih etnija.

Zbog toga je nužno istražiti: prvo, pojavu i razvoj protomodernih etnija, koje su prethodile izgradnji modernih nacija; drugo, nastanak i razvoj moderne nacije i njezin odnos spram drugih etničkih grupa i zajednica koje su opstale i razvijale se unutar te šire nacionalne zajednice, njezine političke zajednice i nacionalne države.

U 19. stoljeću, u najvažnijem razdoblju kada se izgrađuju osnove moderne hrvatske nacije, na hrvatskome političkom prostoru živi, kako smo upoznali, više etnija: hrvatska, srpska, češka, slovenska, slovačka, njemačka, mađarska, talijanska, židovska, rusinska, rumunjska i druge i više subetničkih skupina.⁴¹⁹ No, na tom je prostoru, kako smo upoznali, prema europskome modelu modernosti i izgradnje moderne nacije, *dominantna etnija* bila hrvatska, odnosno hrvatski narod, koji se unutar modernog građanskog društva organizirao u modernu naciju i time ujedno stvorio osnove za izgradnju nacije-države. Objasnimo tu dominantnu ulogu hrvatskoga naroda. Hrvatski je narod i Hrvati dominantna etnija unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije): jer Hrvati tvore većinu stanovništva na tom prostoru, hrvatski je jezik standardiziran i uveden u javnu upotrebu (u književnost, školstvo, obrazovanje, sudstvo i u javne komunikacije uopće), Hrvati su prihvaćali kulturne utjecaje, određivali razinu opće građanske kulture i usmjeravali njezin razvoj i modernizaciju, samo su oni bili nosioci hrvatske državnopravne i kulturne tradicije, oni su u svojim rukama imali svu vlast i cjelokupnu unutrašnju upravu, imali su većinu u parlamentu (Hrvatskom

⁴¹⁸ Usp. o tome: ur. Kržišnik-Bukić 1995; Artuković 1991; Artuković 2000; Rumenjak 2000.

⁴¹⁹ O tome imamo dovoljno povijesnih izvora. Najvažniji su popisi stanovništva. Usp. Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Suppan 1999; Artuković 2000; Stipetić-Vekarić 2004. i literatura u toj knjizi.

saboru) i županijskim skupštinama, u općinama i gradovima, određivali su sustav školstva i obrazovanja i u svojim rukama imali najvažnije institucije u zemlji: kulturne, političke, upravne, sudske, privredne itd. Oni su napokon organizirali hrvatski narodni preporod, od 1835. do 1848. godine, i moderni hrvatski nacionalno-politički pokret, koji je mobilizirao većinu stanovništva u Hrvatskoj. Taj je preporod i nacionalni pokret izgradio moderne osnovice (jezične, kulturne, privredne, obrazovne, političke, temeljne institucije itd.) na kojima je izrasla moderna hrvatska nacija. Na tom prostoru Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) ni jedna druga etnija, osim hrvatskoga naroda, nije se tako organizirala i nije pvela pokret takvih razmjera: privredni, kulturni, politički, socijalni i nacionalni. Zato na tom prostoru, o čemu svjedoči povijest, nije mogla nastati niti je nastala ni jedna druga nacija, osim hrvatske nacije ili nacije-države. Tako je bilo i u drugim zemljama gdje je postojala neka dominantna etnija. To je dominantnoj etnije, njezinu dakle preobrazbu u modernu naciju, omogućio moderni politički sustav građanskog društva: opće građanske slobode, nacionalni suverenitet, slobodni izbori, trodioba vlasti, sustav parlamentarizma itd.

Veoma su složeni međudnosi: etnija, subetnija, subetničkih grupa i supkultura i hrvatske nacije na tom prostoru. Oni se iskazuju kako u kulturnoj i etničkoj raznolikosti (pluralizmu) tako i u postojanju etnija i etničkih identiteta koji se stalno mijenjaju. Njihova je međusobna interakcija veoma složena. Zato moramo sustavno istražiti kontinuitet između protomodernih etnija, modernih etnija, nastanka i razvoja etničkih identiteta, modernih nacija i ujedno nastanak nacionalnog identiteta kao modernog fenomena, koji, ponovimo i ovdje, nastaje i razvija se unutar modernosti i modernog društva. A tada se pojavljuje i izgrađuje, u stalnim i neprekidnim promjenama, i kolektivni identitet i identitet nacionalnog kolektiviteta. U isto vrijeme, u modernom građanskom društvu nastaju vrlo složeni i napetiji (kulturni, jezični, vjerski, socijalni, ekonomski i drugi) međusobni odnosi svih etnija, njihovi sukobi i uzajamnost unutar moderne uprave i administracije, ali i moderne političke zajednice. Mi ćemo tim problemima posvetiti više rasprava. Pokrenuli smo i znanstveni projekt o tome. Bilo bi poželjno da se sve to prouči, uz historiografiju, i s gledišta sociologije, politologije, etnologije i antropologije. Etnicitet i identitet su sveobuhvatne povijesne i društvene pojave i vrijednosti. Stoga je poželjan i koristan interdisciplinarni pristup.

B) Nacija i nacionalni identitet

Nužno je dakle razlikovati (1) sve oblike protomodernih etnija (a to su: rod, pleme, savez plemena, etničke grupe i skupine, narod i narodna zajednica), kao i njihov višestruki i raznoliki kulturni i etnički identitet, od (2) moderne nacije i nacije-države i kolektivnog nacionalnog identiteta, kao modernih fenomena. Dakako, ne samo s gledišta međuljudskih odnosa i ljudske svijesti (individualne ili grupne) o pripadnosti nekoj zajednici (jezičnoj, teritorijalnoj, etničkoj, vjerskoj itd.) unutar pluralne kulturne i etničke raznolikosti, jer se u tom pogledu malo što mijenja, već i s gledišta posve nove *organizacije* etnija, posve drugačije orga-

nizacije života stanovništva, drugačije javne djelatnosti ljudi i ujedno stvaranja posve novih vrijednosti na kojima se izgrađuje novi etnički identitet. Prema našem istraživanju o utjecaju modernosti na izgradnju nove etničke/ljudske zajednice – dakako, prema modelu: konstituiranja ⇔ reprodukcije ⇔ modernizacije ⇔ transformacije ⇔ integracije fenomena etnosa i etniciteta, a time i transformacije tradicionalnog društva u nekoj zemlji – modernoj naciji i naciji-državi, kao cjelovitoj i na nov način organiziranoj ljudskoj zajednici, koja postiže nacionalno »jedinstvo« ili nacionalni kolektivitet svih segmenata i svih regija jednoga naroda, po svom postanku, prethode svi ti oblici predmodernih etnija koji su nastali i izgradili se unutar predmodernih tradicionalnih društava, unutar njihova pravnog i političkog poretka. Dok nacija, kao moderna etnička/ljudska zajednica, koja postiže svoj nacionalni kolektivitet i višu razinu razvoja i organizacije (na području visoke kulture, moderne političke zajednice, kapitalističke privrede, modernog školstva, pismenosti i obrazovanja, moderne uprave, moderne komunikacijske itd.) ostvaruje na modernim globalnim sustavima i posve novim vrijednostima, te na strukturama i institucijama koje donosi tek epoha moderne i modernog građanskog društva. Te uvjete općeg razvoja, koje donose moderni društveni sustavi, ne pruža ni jedna druga epoha.

To je ključna i bitna razlika: društvo i društveni i/ili socijalni odnosi, koji se neprestano mijenjaju i transformiraju, a napose pravni i politički poredak, veoma su važni i za etnički i nacionalni identitet, i za nastanak i organizaciju svih etnija: od rodova i plemena do naroda i moderne nacije. U tom pogledu, s gledišta etnosa i etniciteta, pojava i izgradnja modernog društva (ponovimo ovdje: i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog modernog sustava) u pojedinim sredinama, granično je doba kada počinje (1) dugi proces modernizacije ⇔ transformacije svih protoetnija (koje su nastale u predmodernim tradicionalnim društvima) i njihovo postupno prerastanje ili transformacija u moderne etnije i (2) proces izgradnje posve nove etničke/ljudske zajednice: moderne nacije i nacije-države. No, kako smo rekli, nakon formiranja moderne nacije, unutar njezine nove/moderne političke zajednice i nacionalne države (nacije-države), i dalje postoje mnoge subetničke grupe i subetničke zajednice i njihove supkulture, ali sada organizirane unutar modernog društva. To su sada prema tome moderne subetničke, organizirane unutar modernog građanskog društva, sa zasebnom supkulturom i posebnim etničkim identitetom.

Taj znanstveni model – koji počiva na istraživanju nastanka i razvoja svijeta modernosti, na kojem poživaju istraživanja etničkog i nacionalnog identiteta, pojave i izgradnje naroda i moderne nacije, te društva, društvenih sustava i društvenih i/ili socijalnih odnosa i stanja u ljudskom društvu, koji dakle polazi od života stanovništva u nekoj zemlji – unosi ovdje bitnu razliku: između *predmoderne epohe* (i predmodernih etnija i predmoderne narodne zajednice i predmodernog društva i predmodernog pravnog i političkog poretka i predmodernih sociosustava i struktura, a tada je riječ o tradicionalnom društvu i

tradicionalnom životu stanovništva, o tradicionalnim životnim strukturama tog stanovništva: i etničkim i kulturnim i jezičnim i vjerskim i obrazovnim i ekonomskim i socijalnim) na jednoj strani, i *epohe modernog društva* i svih oblika građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života na drugoj strani. To drugo, moderna epoha i moderno društvo i moderna nacija, izrasta iz prvoga, iz temelja predmodernih društava i kultura, ali su ipak sada temeljni sustavi (kulture, privrede, obrazovanja, industrije, tehnologije, komunikacije itd.) posve različiti. No, modernost, kako smo rekli, ne znači i apsolutni napredak na svim područjima. Jer je epoha moderne i tog modernog društva donijela znatno više socijalnih i kulturnih napetosti, etničkih i nacionalnih suprotnosti i ratova golemih razmjera, te bijede i ekoloških katastrofa negoli ijedno razdoblje prije. U tome je nužno iskazati kritičnost.⁴²⁰

Ako međutim imamo na umu sve što je do sada rečeno (o epohi moderne i modernom građanskom društvu, procesima modernizacije i transformacije, o etnijama, narodu i modernoj naciji, o etničkim, nacionalnim i društvenim identitetima, o životnim strukturama stanovništva), posve je jasno da je nužno proširiti istraživačku osnovicu i primijeniti drugačije znanstvene modele kako bismo mogli sve to valjano istražiti i upoznati, napose kada je riječ o modernoj hrvatskoj naciji i njezinu odnosu spram drugih naroda, nacija i etnija unutar uže regije (unutar hrvatskog etničkog i političkog prostora) i unutar šire regije, na prostoru srednje i jugoistočne Europe koji je okružuje.

Da bismo mogli istražiti etnički i nacionalni identitet, moramo znati što je identitet. O tome smo već dovoljno rekli. To moramo imati na umu. Međutim, taj opći pojam identiteta valja sada usporediti s etničkim ili nacionalnim identitetom, jer je to tema ove rasprave. Kako smo vidjeli, **identitet** (identitas, identité, identity, Identität) je istovjetnost, ono što je potpuno isto, a to je, prvo, odnos prema kojemu je (u različitim okolnostima, vremenima i prostorima) nešto jednako sa samim sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba ili neka pojava razlikuje od bilo koje druge (osobni opis, ime, prezime, osobine, vjerovanja itd.) ili da se jedna grupa ili zajednica razlikuje od bilo koje druge grupe ili zajednice itd. Tu, dakako, nastaju najmanje dva procesa konstrukcije identiteta: proces konstrukcije identiteta »prvoga« i »drugoga« i ujedno individualnog i kolektivnog identiteta.

Prema toj definiciji, koja je utemeljena kako na apstraktnom identitetu (prema formuli: A je A) tako i na kompleksnom identitetu (prema formuli: A je A i ne-A), koji govori o identitetu složenih i često promjenjivih pojava/procesa, **i etnički i nacionalni identitet** bi bio, prvo, odnos prema kojemu je (u različitim okolnostima, razdobljima i prostorima) jedna osoba, neka etnička grupa ili skupina, neka etnička zajednica ili moderna nacija jednaka sa samom sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba, neka etnička

⁴²⁰ Habermas 1988; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1985.

grupa, neka etnička zajednica, nacionalna zajednica ili nacija-država razlikuje od bilo koje druge (identitet »drugoga«).⁴²¹

Rekli smo da je vrlo teško, a često i nemoguće, upoznati identitet složenih pojava i procesa, kao što je na primjer etnički ili nacionalni identitet na razini svijesti i posebnih »osjećaja«, a napose kada je riječ o njihovom identitetu u dalekoj prošlosti. Zato jer se i etnički i nacionalni i svi drugi (društveni) identiteti stalno mijenjaju. Rekli smo, i o tome nema problema, da je i etnicitet i identitet proces, proces stalnih promjena i transformacija. Jer je ovdje riječ o društvu i stalnim socijalnim promjenama. Na tim osnovicama modernog društva, nastaje organizacija svih oblika etnije i moderne nacije. Tijekom tih stalnih promjena, napose u epohi moderne, mijenjaju se svi oblici i sadržaji identiteta, u suvremenom svijetu više negoli ikada prije.

Identitet se dakle pojavljuje u pluralnim oblicima i sredinama, koje se stalno mijenjaju. Taj proces stalnih promjena i transformacija nije završio. Posve je dakle jasno da je to iznimno važno područje istraživanja i da obuhvaća sva razdoblja, od prvih početaka čovjeka do suvremenosti. Taj je problem istraživanje podrijetla i razvoja nacije, te etničkog i nacionalnog identiteta dugo prisutan u društvenim znanostima u svijetu i o tome postoji vrlo opsežna literatura.⁴²² Na žalost, mi još uvijek tomu nismo posvetili dovoljnu pažnju. A na tom su važnom području već radili, kako je rečeno, hrvatski preporoditelji, političari i povjesničari u 19. i na početku 20. stoljeća. Danas se međutim nalazimo, s gledišta kritičke znanosti, na početku tog istraživanja. Štoviše, ako imamo na umu svjetske rezultate o tome, onda je neosporno da na tom području istraživanja (i etnosa i etničkog identiteta) kasnimo.

2. Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. stoljeću: društveni, kulturni i etnički pluralizam

U društvenim su znanostima uopće, a napose u historiografiji, istraživanja o podrijetlu i integraciji nacije i izgradnji etnije, pa dakako i o konstrukciji etničkog i nacionalnog identiteta, kako smo rekli, utemeljena uglavnom na dva znanstvena modela. Ovdje se tih modela moramo ukratko prisjetiti, jer je riječ o drugom znanstvenom području.

Prvi je taj model utemeljen na teoriji *etnogeneze*.⁴²³ U toj se teoriji, kako smo upoznali, ističe postojanje subjektivnih doživljaja nacije i etnije uopće, koje nastaju (kod ljudi) uz razne oblike patriotizma, uz protonacionalizam,

⁴²¹ O tome više u poglavljima o identitetu u ovoj knjizi.

⁴²² Usp. o tome literaturu na kraju knjige; u tim se knjigama nalaze opsežna literatura.

⁴²³ **Etnogeneza:** *etno-* (od *ethnos* – narod, tj., koji se odnosi na narod i narodnu baštinu, stanovništvo) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = podrijetlo, postanak i razvoj naroda.

etnonacionalizam i nacionalizam.⁴²⁴ Ta teorija proučava genezu protoetničke te moderne etničke i napose *nacionalne svijesti* (individualne, grupne i kolektivne). Ističe posebne etničke i nacionalne sentimente, tj. *psihološka stanja* (osjećajnost, čuvstvo ili proživljavanje) koja nastaju uz neku protoetničku i etničku zajednicu, uz narod i narodnu zajednicu ili uz naciju i nacionalnu zajednicu, kao i posebne *psihičke konstitucije* (nacionalnu volju, nacionalni karakter, nacionalni duh). Ističe i proučava kolektivno etničko ili nacionalno ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, etnički i nacionalni identitet, nacionalnost, nacionalizam i etnonacionalizam itd.⁴²⁵

Drugi je model utemeljen na teoriji *sociogeneze naroda i nacije*.⁴²⁶ Taj znanstveni model dakako ima u vidu i etničke i nacionalne sentimente, ali prije svega nastoji istražiti objektivne činitelje, povijesne i društvene uvjete, koji utječu na organizaciju života cjelokupnog stanovništva u nekoj zemlji: na podrijetlo i integraciju i razvojne etape etnija, naroda i moderne nacije kao entiteta. Taj model počiva na uvjerenju da su pojava i razvoj svih etnija, a napose naroda i organizacija njegove narodne zajednice, i moderne nacije, tj. izgradnja homogene i cjelovite nacionalne zajednice, kao i njihova uzajamna ovisnost, *dugotrajni procesi* koji još uvijek nisu završeni. Nadalje, ističe da naciji uvijek prethodi određeni narod i njegov dugotrajni razvoj u povijesti; da se taj narod, kao dominantna etnija unutar vlastitog etničkog i političkog prostora, organizirao na mnogim područjima života unutar narodne zajednice, koja se zatim – pod utjecajem objektivnih činitelja, napose modernih društvenih sustava i vrijednosti koje donosi *epoha moderne i moderno društvo*, a to su uvijek bile konkretne povijesne i društvene promjene – mijenja i transformira u posve novu nacionalnu zajednicu; da na formiranje nacije, kao nove etničke/ljudske zajednice u građanskom društvu, i nacije-države utječu mnoge vrijednosti u njihovoj međusobnoj ovisnosti, koje se pojavljuju kao nove strukture, nove integracijske nacionalne osnove na području književnoga jezika, viših oblika građanske kulture, političkog i državnog sustava, kapitalističke i industrijske privrede, društvenih sustava, opće pismenosti i obrazovanja, unutrašnje uprave, sudstva, prava itd.; da su nositelji tih novih nacionalnih vrijednosti mnogobrojne posve nove organizacije, institucije, zajednice (unutar šire nacionalne zajednice) i društveni sustavi (unutar modernoga građanskoga društva); da moderno društvo (građanski i civilni, kapitalistički i

⁴²⁴ Korunić 1997; Korunić 2000.

⁴²⁵ Ako etniju i modernu naciju promatramo pretežno preko subjektivnih činitelja (etničkog i nacionalnog identiteta), svjesnog opredjeljenja za neku etniju, pokrajinu ili zemlju, tj. preko etničkih i nacionalnih sentimentata) teško ćemo upoznati njihovu pojavu, organizaciju i razvoj. Međutim, ako naciju promatramo kao konkretnu etničku **zajednicu**, kao stanovništvo, ako dakle počemo od zbilje i naciju promatramo kao novi tip **moderne ljudske zajednice** koja nastaje u epohi modernog društva, jer do tada takva zajednica (cjelovita i homogena s nacionalnim kolektivitetom i nacionalnim suverenitetom) ne postoji, onda ćemo lakše pristupiti istraživanju njezina fenomena i svih oblika nacionalnih i etničkih identiteta.

⁴²⁶ **Sociogeneza naroda i nacije**: *socio-* (prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na društvo i zajednicu) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = podrijetlo i razvoj naroda (kao narodne zajednice, stanovništva) i nacije (kao nacionalne zajednice) unutar društvenih sustava i društvenih odnosa.

industrijski moderni sustav), te društveni odnosi i stanja u društvu bitno utječu na formiranje etnije, naroda i nacije, ali i etničkog i nacionalnog i višestrukog društvenog identiteta. Nadalje, polazi od spoznaje da je nacija zajednica, da je dakle nacija posve nova etnička/ljudska zajednica, a ne društvo, tj. da se nacija i nacija-država izgrađuje unutar modernoga građanskoga društva. Ključno je dakle ovdje polazište: organizacija i razvojne etape života etnosa/stanovništva. A stanovništvo nacije i nacije-države čini: dominantni narod (nacija) i više subetnija i njihovih supkultura.⁴²⁷

I prvi znanstveni model, koji počiva na teoriji etnogeneze i ističe etničke i nacionalne sentimente: posebne *osjećaje* i posebnu *svijest*, i drugi znanstveni model, koji prije svega polazi od objektivnih činitelja pa i narod i naciju promatra kao etnitet, kao konkretno stanovništvo na nekom prostoru/okolišu i organizaciju života tog svijeta, valja imati u vidu i moramo ih primijeniti u istraživanju tako složenih problema kao što je podrijetlo i izgradnja etnija, naroda i nacije, a napose kada proučavamo pojavu i razvoj etničkih i nacionalnih identiteta. Dakako, uz uvjet da nam je posve jasno što želimo istraživati: prvo, kanimo li proučavati fenomene patriotizma, protonacionalizma i nacionalizma i subjektivne doživljaje nacije ili, drugo, fenomen etnija i nacionalne zajednice (njihovo podrijetlo, procese integracije i razvojne etape) preko njihovih objektivnih činitelja, ne zaboravljajući da etniju i naciju, kao ljudske zajednice, uvijek prate etnički i nacionalni sentiment i na tom području (sentimenata) proces konstrukcije etničkih i nacionalnih identiteta, ali i drugih identiteta vezanih uz etnos.⁴²⁸

Etnički i nacionalni identiteti – individualni, grupni i kolektivni, na razini etničke ili nacionalne svijesti i posebnih »osjećaja«, na jednoj, i objektivni na razini zbilje, tj. identiteti etničkih zajednica i identitet hrvatske nacije, na drugoj strani – u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) u 19. stoljeću i na početku 20. stoljeća, kao i njihova uzajamna ovisnost ili interakcije među njima, bili su složeni, a još je složenije njihovo istraživanje.⁴²⁹ Prije svega, uz oblikovanje etničkih i nacionalnih identiteta (individualnih, grupnih i kolektivnih na razini etničke i nacionalne svijesti i posebnih »osjećaja«) moramo uvijek promatrati formiranje i razvoj identiteta na razini zbilje: i identiteta etničkih grupa i identiteta hrvatskoga naroda i identiteta hrvatske nacionalne zajednice

⁴²⁷ Pojam **zajednice** (communitas, community, Gemeinschaft) kao opreka pojmu **društvo** (societas, society, Gesellschaft) i pojam **nacionalne zajednice** kao opreka pojmu i entitetu **građansko društvo**, u društvenim je znanostima već odavno poznat. Usp. o tome: Parsons 1969; Lerotić 1984; Maritain 1992; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000; Rodin 1986.

⁴²⁸ Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁴²⁹ Ne postoje temeljita istraživanja pojave i razvoja patriotizma, nacionalizma, etnija i subetničkih grupa, etničkog i nacionalnih identiteta, te etničkih i nacionalnih sentimenata u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Postojeća naime istraživanja nisu na teorijskoj i metodološkoj razini koja postoje u svijetu. Tomu valja posvetiti posebnu pažnju. Nužno je utemeljiti kritična istraživanja o tome. Usp.: Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Banac 1988; Stančić 1989; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Jelavich 1992; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 2002.

i identiteta hrvatskoga društva kao entiteta. Drugim riječima, i etničku grupu i narod, i nacionalnu zajednicu i društvo valja promatrati kao entitet.

Međutim, kao i u drugim sredinama, tako je i u Hrvatskoj neprekidni razvoj etničkih zajednica i izgradnja moderne hrvatske nacije i zatim nacije-države, ali i etničkog i nacionalnog identiteta, bio veoma složen i dugotrajni proces. Prvo, kako smo rekli, u hrvatskim je pokrajinama postojalo više etnija: u Trojednoj kraljevini je u 19. stoljeću, kao i prije, ali i poslije u Hrvatskoj u 20. stoljeću, postojala kulturna i etnička raznolikost (pluralizam). U njoj je postojao hrvatski narod, koji se postupno, u tijeku modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i života stanovništva na tom prostoru, prestrukturirao i izgradio u modernu hrvatsku naciju, i više subetničkih grupa i zajednica koje smo spomenuli. Drugo, ako to imamo na umu, onda moramo istražiti izgradnju, organizaciju i razvoj svih tih etnija i subetničkih grupa i njihov identitet. Tada nije teško uočiti, kako smo pokazali, da dominantni ili čelni položaj *najvažnije etnije* (ona koja je najbrojnija, koja u svojim rukama ima unutrašnju upravu, sudstvo, školstvo, službeni jezik, financije, gospodarstvo, nacionalni suverenitet, najvažnije kulturne i političke institucije itd.) ima hrvatski narod i hrvatska nacija.

To je bilo jasno mnogim hrvatskim preporoditeljima. O tome su raspravljali u svojim radovima. To je bio krajnji cilj i njihova nacionalnog programa, koji su prilagodili europskomu modelu modernosti. Hrvatskom je narodu taj dominantni položaj napose omogućavalo moderno društvo i njegov politički sustav. Na tim su osnovama – uzimajući hrvatski narod kao najvažniju etniju u Hrvatskoj, onu koja je nosilac i cjelokupne tradicije i nacionalnog suvereniteta – gradili hrvatski politički i društveni pokret i cjelokupnu organizaciju javnoga života. Zato su neprekidno tragali za višestrukim identitetom hrvatskoga naroda, ali i konstruirali njegov novi identitet.

Na temelju opsežnih istraživanja ovdje donosimo najvažnije tipove društvenih, etničkih i nacionalnih *identiteta* koje su tada u Hrvatskoj iskazivali pojedinci, razne etničke grupe, elite i kolektivi (na razini svijesti i/ili etničkih sentimentata) i ujedno njihovo postojanje u zbilji na razini objektivnih pokazatelja (zajednice, kulture, jezika, obrazovanja, privrede, kulturnih i političkih institucija, teritorija, tradicije, prava itd.), ali i višestruke identitete koji nastaju u složenim društvenim odnosima i stanjima u Hrvatskoj. Nužno je pritom razlikovati dvije razine identiteta o pluralnim odnosima: prvo, one koji su vezani uz višestruke društvene identitete u *pluralnim društvenim odnosima i stanjima* i, drugo, one koje su vezani uz etničke i nacionalne identitete u kojima se ogleda *kulturna i etnička raznolikost (pluralizam)*. I jedna i druga razina identiteta prisutna je u Hrvatskoj: to je pluralni svijet.

Valja nadalje razlikovati dvije razine identiteta koje nastaju u procesu osobne identifikacije. Prva razina, kada kod pojedinaca/osoba nastaje *horizontalna* (»bočna«) *identifikacija* pri čemu se može pojaviti više identiteta jednakih po svojoj društvenoj vrijednosti, na primjer više identiteta-uloga: muškarca

↔ supruga ↔ roditelja ↔ profesije ↔ stanovnika nekog mjesta itd. Druga razina, kada kod pojedinaca nastaje *vertikalna identifikacija* i identiteti koji su u hijerarhijskoj uzajamnoj ovisnosti, na primjer identiteti kojima se iskazuje teritorijalna pripadnost: nekoj zavičajnoj regiji → nekom mjestu → općini → županiji → pokrajini → političkoj zajednici → hrvatskoj državi; ili identiteti kojima se iskazuje pripadnost etnosu: porodici → užoj etničkoj grupi → široj etničkoj zajednici → hrvatskomu narodu → hrvatskoj naciji.

3. Povijesni izvori i izbor predmeta/područja istraživanja

Kako smo vidjeli, ako želimo upoznati sve te tipove društvenih identiteta uopće, napose etničke i nacionalne identitete, a time i ključne životne strukture stanovništva (i etničke i kulturne i jezične, i vjerske i obrazovne, i ekonomske i socijalne) u zemlji, ili bilo koju drugu povijesnu pojavu vezanu uz fenomen etnosa i etniciteta i nacije, kao i uz druga društvena područja, moramo najprije (1) odrediti predmet/područje proučavanja i (2) pronaći relevantne povijesne izvore na kojima možemo utemeljiti ta istraživanja. Tek zatim možemo posegnuti za valjanim znanstvenim modelima i teorijama.

Imajući to na umu, u više smo poglavlja u knjizi raspravljali o tome. Uvjereni smo da u društvenim znanostima, napose u historiografiji, koje se bave istraživanjem pojava o kojima je ovdje riječ, nije jasno određen predmet/područje istraživanja, a ni izbor povijesnih izvora nije bio valjan. To stvara velike probleme. Zato ponavljamo: da bismo mogli upoznati mnogostruke društvene identitete kod nekog naroda, pa i kod hrvatskoga naroda, napose upoznati etničke strukture stanovništva u zemlji, što je za našu temu najvažnije, moramo jasno odrediti predmet i područje istraživanja i potražiti relevantne povijesne izvore na kojima možemo utemeljiti više-manje egzaktna istraživanja o tome, a ne slijediti mit o samorazumljivosti i nacije i nacionalizma, i etničkih i nacionalnih identiteta i pretjerano ih uopćavati. O tome smo već dovoljno raspravljali.

Navedimo ovdje povijesne izvore na kojima možemo istraživati složene procese identifikacije stanovništva na hrvatskome prostoru u 19. i 20. stoljeću. Kako smo rekli, u 19. i 20. stoljeću, u tijeku primjene modernosti, a time i izgradnje modernog društva i moderne države (u tijeku modernizacije uprave, sudstva, poreznog sustava, vojske, školstva, popisa stanovništva itd.) to stanovništvo tada, npr. u Habsburškoj monarhiji u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, pa tako i hrvatski narod, putem administrativnih mjera i pisanih izričitih uputa, prvi put u povijesti masovno iskazuje razne oblike samoidentifikacije: nastaju svjedočanstva o jezičnim, etničkim, vjerskim, socijalnim, regionalnim i drugim identitetima ljudi. Prvi put u povijesti to se službeno provodi za sve strukture stanovništva i o tome imamo obilje dokumenata. Pritom moramo prednost dati dokumentima da nam govore o načinu i razini samoidentifikacije ljudi/aktera i da se klonimo pretjerane generalizacije o svemu tome.

Za utvrđenje tog identiteta u hrvatskim pokrajinama, tj. za upoznavanje složenog i postupnog procesa (samo)identifikacije kod većine i/ili svih struktura stanovništva na hrvatskome prostoru u 19. stoljeću, ali i na početku 20. stoljeća, kada nastaje primjena modernosti na svim područjima života, a time i izgradnja modernog društva i moderne hrvatske nacije, kada nastaje dugi proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnog života stanovništva, najvažniji su ovi povijesni izvori:⁴³⁰

1. **Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih, te Stati animarum (stanja duša)**

U tim dokumentima, koji nastaju od 17 stoljeća dalje, tamo gdje su sačuvani, za bilo koje mjesto ili regiju ili pokrajinu ili zemlju, možemo donekle upoznati:⁴³¹

- a) strukturu stanovništva: relativni broj stanovnika, prirodno kretanje i promjene stanovništva, reprodukciju stanovništva, životni vijek, rađanje i smrtnost itd.;
- b) etničku strukturu stanovništva: njihov jezik, te pripadnost vjeri i pokrajini;
- c) obrazovnu strukturu stanovništva: nepismenost, pismenost itd.
- d) socijalnu strukturu stanovništva: zanimanje, imovinsko stanje, glad itd.

2. **Popisi stanovništva u 19. i 20. stoljeću**

Popisi stanovništva u Habsburškoj monarhiji, a dijelom i na hrvatskome prostoru, nastaju od kraja 18. stoljeća dalje. Međutim, tek od 1857. godine dalje nastaju moderni popisi koji obuhvaćaju sve strukture stanovništva i sve relevantne podatke o tome. To su najvažniji dokumenti za istraživanje etničkih struktura stanovništva u hrvatskim pokrajinama i u svakom mjestu napose. U njima možemo upoznati:

- a) strukturu stanovništva: ukupni broj stanovnika, prirodno kretanje stanovništva, reprodukciju stanovništva, životni vijek, rađanje i smrtnost, mobilnost itd.;
- b) etničku strukturu stanovništva: govorni ili materinski jezik, pripadnost vjeri i vjerskoj zajednici ili konfesiji, pripadnost pokrajini, porijeklo stranaca itd.;

---

⁴³⁰ Usp. o tome poglavlja u knjizi: *Etnički i nacionalni identitet kao znanstveni problem* (i tekst koji odgovara str. 182 do 198) i *Epoha moderne: nacija i nacionalni identitet* (i tekst koji odgovara str. 298 do 306). O svemu tome više raspravljamo u posebnoj raspravi.

⁴³¹ **Napomena:** iako su ti dokumenti veoma dragocjeni, napose za razdoblja prije nastanka modernih popisa stanovništva u drugoj polovici 19. stoljeća, ipak valja imati na umu da su matične knjige nastale u vjerskim zajednicama, da su u te dokumente upisani samo vjernici, pripadnici pojedinih crkava. Pitanje je stoga koliko je ljudi ostalo neobilježeno i izvan tih dokumenata: nevjernici, izgnanici, stranci, pripadnici drugih vjera itd. Uz to, matične knjige sadrže vrlo ograničene podatke o stanovništvu: o rođenju, vjenčanju i smrti, a samo ponekad o uzroku smrtnosti ljudi, o siromaštvu i gladi, o (ne)pismenosti i zanimanjima itd. Prema tome, u matičnim knjigama ne možemo ni približno naći ono što sadrže moderni popisi stanovništva, koji obuhvaćaju cjelokupno stanovništvo u zemlji i donose brojna svjedočanstva.

- c) socijalnu strukturu stanovništva: imovinsko stanje, ekonomsku aktivnost itd.;
  - d) obrazovnu strukturu stanovništva: pismenost, školstvo, zanimanja itd.;
  - e) kulturu stanovanja stanovništva: oblik i gradnju kuća, stanovanje itd.;
  - f) tradicionalni položaj stanovništva: odnos grad/selo, poljoprivrede/ industrije itd.
3. **Dokumenti o odgoju i obrazovanju u zemlji**
To su dragocjeni dokumenti koji govore:
- a) o osnivanju i razvoju školstva (osnovnog, srednjeg i visokog);
  - b) o razvoju pismenosti i obrazovanja, o strukturi obrazovanja;
  - c) o etničkoj i socijalnoj strukturi učenika i studenata itd.
4. **Godišnji izvještaji škola u Hrvatskoj - osnovnih, srednjih i visokih**
U Hrvatskoj su te škole davale godišnje izvještaje o svome radu u protekloj školskoj godini. Ovi dokumenti sadrže dragocjene podatke:
- a) o broju učenika, broju i strukturi razreda i o profilu nastavnika;
  - b) o etničkoj strukturi učenika: materinski jezik, pripadnost vjeri i pokrajini;
  - c) o socijalnom podrijetlu učenika i njihovih roditelja itd.
5. **Upisi studenata na Sveučilište u Zagrebu**
Ti dokumenti sadrže dragocjene podatke:
- a) o broju studenata na sveučilištu, studijskim grupama, nastavnicima;
  - b) o etničkoj strukturi studenata: materinski jezik, pripadnost vjeri ili vjerskoj zajednici i pokrajini, a od početka 20. stoljeća i o njihovoj »narodnosti«;
  - c) o socijalnom podrijetlu studenata i njihovih roditelja itd.
6. **Dokumenti o stanju i razvoju kulture, znanosti i informiranja**
Ti dokumenti govore:
- a) o razvoju različitih razina i područja kulture i znanosti;
  - b) o osnivanju i razvoju institucija na području kulture i znanosti;
  - c) o modernizaciji i transformaciji tradicionalne kulture itd.
7. **Sudski spisi i brojni sudski dokumenti - pravosuđe**
Sudski spisi su dragocjeni dokumenti o strukturi stanovništva:
- a) socijalnoj i imovinskoj strukturi pojedinih dijelova stanovništva;
  - b) etničkoj strukturi stanovništva: vjera, pokrajina, materinski jezik itd.
8. **Osobni dokumenti i dokumenti pojedinih obitelji i rodova**
Ukoliko su se sačuvali, ti su dokumenti veoma dragocjeni za našu temu, to su vlastelinski, obiteljski i osobni arhivski fondovi:
- a) to su svjedočanstva o pojedincima, obiteljima i rodovima;
  - b) o njihovim identitetima: vjerskim, etničkim, socijalnim itd.

9. **Dokumenti o političkim strankama i društveno-političkim organizacijama**

Spisi o političkim strankama sadrže dragocjene podatke:

- a) o pojedinim političarima i njihovim ulogama u javnome životu;
- b) o interesnim grupama i elitama u zemlji itd.;
- c) o njihovoj ideologiji i njihovim planovima itd.;
- d) o njihovoj etničkoj strukturi i o njihovoj samoidentifikaciji itd.

10. **Dokumenti o izborima te o izbornom i parlamentarnom sustavu**

Ti dokumenti sadrže brojne podatke:

- a) o strukturi stanovništva u pojedinim regijama i pokrajinama u zemlji;
- b) o opredjeljenju tog stanovništva za pojedine stranke i programe;
- c) o zanimanjima, pismenosti i socijalnom položaju stanovništva itd.;
- d) o etničkoj strukturi stanovništva i procesu samoidentifikacije ljudi itd.

11. **Saborski spisi, izvještaji, saborski dnevници i razni dokumenti**

Mnogobrojni i različiti saborski spisi, izvještaji i dnevници sadrže dragocjene podatke o stanovništvu, o njihovoj etničkoj i kulturnoj identifikaciji:

- a) dokumente o pojedincima, elitama i interesnim grupama u zemlji;
- b) dokumente o političkim strankama i grupama u hrvatskim pokrajinama;
- c) dokumente o stanovništvu, o njihovu socijalnom položaju i razvoju;
- d) dokumente o idejama, ideologijama, planovima i ciljevima itd.;
- e) dokumente o raznim projektima (privrednim, kulturnim, obrazovnim itd.) koji su utjecali na transformaciju tradicionalnog života stanovništva u zemlji itd.

12. **Dokumenti sačuvani u institucijama pokrajina i regija**

To su dokumenti koji su sačuvani u pokrajinama i regijama, županijskim uredima, mnogim kotarevima, gradovima i mjesnim uredima. Ti dokumenti govore:

- a) o privredi, poljoprivredi, zanatu i obrtu, školstvu itd. u pokrajinama;
- b) o imovnom i socijalnom položaju raznih struktura stanovništva;
- c) o stanovništvu: djelatnosti, radu i poslovanju, stanovanju i prehrani itd.;
- d) o etničkoj, kulturnoj, vjerskoj i socijalnoj strukturi stanovništva itd.

13. **Dokumenti o gospodarskim udrugama, bankama i novčanim ustanovama**

Ti dokumenti govore:

- a) o privrednom razvoju zemlje, napose o modernizaciji privrede;
- b) o imovinskom i socijalnom položaju raznih struktura stanovništva;
- c) o djelatnosti, radu i poslovanju pojedinih interesnih grupa u zemlji.

14. **Dokumenti o vjerskim ustanovama**

To su dokumenti koji govore:

- a) o vjerskim ustanovama i vjerskim zajednicama;
- b) o vjernicima i njihovim vjerskim identitetima tijekom povijesti itd.

15. **Dokumenti o vojnim jedinicama, ustanovama i organizacijama**

Ti dokumenti govore:

- a) o modernizaciji vojske i vojnih ustanova;
- b) o strukturi vojnika: etničkoj, obrazovnoj, socijalnoj itd.

16. **Brojne novine, časopisi, brošure, knjige, programatski tekstovi itd.**

Novine i časopisi u 19. i 20. stoljeću sadrže dragocjene podatke u kojima možemo istraživati različite tipove identiteta (etničke, nacionalne, vjerske, jezične, socijalne itd.) i različite sadržaje ideologija tijekom dugoga vremena itd.

To su najvažniji dokumenti na kojima možemo utemeljiti kritička istraživanja fenomena etnosa i etniciteta, istraživanja tipova i struktura različitih identiteta, izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije i zatim nacije-države, a napose istraživanja ključnih životnih struktura stanovništva u zemlji: i etničkih i jezičnih i kulturnih i vjerskih i obrazovnih i socijalnih. U ovom slučaju područje/predmet istraživanja je prije svega svijet realnoga života stanovništva. Na tim dokumenti može utemeljiti kritička istraživanja:

1. **Fenomena etnosa i etniciteta uopće**

- a) porijekla naroda i njegove transformacije u modernu naciju;
- b) porijekla i razvoja moderne nacije (kao dominantne etnije u zemlji);
- c) transformacije moderne nacije u naciju-državu i njezina razvoja;
- d) porijekla i strukture i svih subetnija i njihovih supkultura u zemlji;
- e) pojave i strukture različitih oblika patriotizma i nacionalizma;
- f) pojave i razvoja nacionalnih pokreta u zemlji.

2. **Fenomena životnih struktura stanovništva u zemlji**

- a) etničkih struktura (etničke identifikacije cjelokupnog stanovništva);
- b) kulturnih struktura (kulturnog stanja i razvoja stanovništva);
- c) jezičnih struktura (postojanja i razvoja različitih jezika);
- d) obrazovnih struktura (razvoja pismenosti, školstva i obrazovanja);
- e) ekonomskih struktura (imetka, imovine, posjedovnih dobara);
- f) socijalnih struktura (ekonomskog i socijalnog položaja stanovništva);
- g) vjerskih struktura (različitih vjera i vjerskih organizacija).

3. **Fenomena različitih tipova i oblika identiteta**

- a) različitih tipova individualnih identiteta;
- b) različitih tipova grupnih identiteta;
- c) različitih tipova i struktura etničkih i nacionalnih identiteta;
- d) identiteta »prvog« i identiteta »drugoga« itd.

4. Fenomena društva i društvenih sustava

- a) makrodruštvenih sustava ili općeg globalnog društva i
- b) mikrodruštvenih sustava ili posebnih nacionalnih društava.

To istraživanje, ponovimo, pretpostavlja napuštanje dosadašnjeg tradicionalnog pristupa, metoda i područja istraživanja, koje je dominantno u našoj historiografiji već jedno stoljeće, ali i u drugim društvenim znanostima, u kojem se porijeklo i prirodu nacije traži i nalazi na području povijesti ideja i ideologija, na području političke povijesti, povijesti elita i uglednih ličnosti, a time i na području ljudske subjektivnosti i duhovnosti, tj. na području ljudske svijesti i posebnih osjećaja vezanih uz naciju, pri čemu je lako zamijetiti prisutnost mita o samorazumljivosti i nacije i nacionalizma i svih tih razina i sadržaja svijesti i posebnih osjećaja.

Rezultate naših istraživanja različitih tipova društvenih identiteta uopće, te etničkih i nacionalnih identiteta napose, donosimo u sljedećem poglavlju. O svemu tome, napose o različitim strukturama stanovništva (i etničkim i vjerskim, i jezičnim i obrazovnim, i socijalnim itd.), a time i o procesu transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnog života stanovništva u moderno građansko i kapitalističko-industrijsko društvo, opsežnije raspravljamo na drugom mjestu i u drugim radovima.

4. Tipovi društvenih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću

i/ili višestruki moderni identiteti u pluralnim društvenim odnosima u razdoblju izgradnje modernog društva i moderne hrvatske nacije

A) HRVATSKI NACIONALNI IDENTITET

Kao moderni fenomen nastaje u epohi moderne i modernog društva

Utjecaji modernizacije sustava: društvenog, političkog, kulturnog, školskog i obrazovnog i privrednog

Konstrukcija individualnih i kolektivnih identiteta

1. Hrvatski kolektivni identitet i identitet hrvatskoga kolektiviteta

Kao kolektivna pojava i/ili kao kolektivitet – koji se tijekom 19. stoljeća postupno oblikuje na području političkog sustava, moderne političke zajednice, moderne privrede, književnoga jezika, sustava modernog školstva i obrazovanja, visoke građanske kulture i socijalnih odnosa, unutar institucionalnog i pravnog

poretka modernog građanskog društva u izgradnji – *taj tip identiteta* unutar hrvatske narodne zajednice i Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) do početka 20. stoljeća **nastaje**:

- a) u procesu izgradnje modernog društva i moderne hrvatske nacije, na koji utječu mnoge uzajamno ovisne osnovice: historijske, pravne, tradicionalne, teritorijalne, političke, gospodarske, društvene, kulturne, upravne, nacionalne i druge;
- b) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti hrvatskoj tradiciji*: političkoj, državnoj i kulturnoj; suvremenici je nalaze u dokumentima i uzimaju je kao osnovu (političku, državnu, kulturnu, teritorijalnu i kao ključne političke i državne institucije) od koje su polazili u izgradnji suvremene cjelovite i homogene političke i nacionalne zajednice hrvatskoga naroda;
- c) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti hrvatskoj državnoj ideji i hrvatskoj državi*: Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) koja, prema uvjerenju mnogih generacija suvremenika, kao zasebna država ima neprekidan politički i državni kontinuitet u povijesti, od osnutka do suvremenosti; na tim osnovama nastaje i izgrađuje se, unutar modernog društva, moderna hrvatska država;
- d) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti programu o osnivanju i organizaciji hrvatske države*: teritorijalno cjelovite Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao samostalne hrvatske države na njezinu povijesnom i političkom prostoru; oko tog programa okupio se s vremenom cijeli hrvatski narod;
- e) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskim političkim i državnim institucijama*, kao što su: Hrvatski sabor, banska čast, hrvatska vlada i ministarstvo, unutrašnja uprava, sudstvo, školstvo, županije, županijske skupštine i županijski sustav, veliki župani itd.; na tim središnjim (hrvatskim) institucijama počivala je cjelovita organizacija hrvatskoga naroda, ali i svih stanovnika;
- f) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskoj političkoj i državnoj zajednici*: teritorijalno i politički cjelovitoj Trojednoj kraljevini kao samostalnoj političkoj zajednici i kao hrvatskoj državi koja bi obuhvatila sve hrvatske povijesne pokrajine;
- g) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskomu političkom i državnom teritoriju*: koji obuhvaća (unutar Trojedne kraljevine) sve hrvatske povijesne pokrajine: Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju;
- h) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti kulturnim vrijednostima*: kako cjelokupnoj hrvatskoj kulturnoj tradiciji tako i novim nacionalnim kulturnim vrijednostima i institucijama koje su tada stvarali i izgradili;

- i) u procesu izgradnje novih nacionalnih kulturnih vrijednosti i institucija: novoga književnoga jezika, književnosti, znanosti, umjetnosti, urbanih sredina, obrazovnih institucija, osnovnih i srednjih škola, sveučilišta, akademije znanosti i umjetnosti, kazališta, instituta itd. na kojima nastaje visoka građanska kultura i nova homogena kulturna zajednica, nacionalna kulturna identifikacija i kulturni identitet;
- j) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskomu jeziku* (tradiciji) i ujedno novomu *suvremenomu standardnomu književnomu jeziku* na kojem nastaje suvremena književnost, znanost, obrazovanje i javna komunikacija, na kojem nastaje jezični kolektiv, jezična zajednica i komunikacijski kolektiv;
- k) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskomu političkomu i socijalnomu pokretu*, njegovoj organizaciji, njegovim ciljevima i vrijednostima koje stvara u životu zemlje, na kojem počiva razvoj cijele zemlje;
- l) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti izgradnji i organizaciji nove cjelovite i moderne zajednice hrvatskog naroda*: političke, državne, jezične, kulturne, privredne, obrazovne, komunikacijske itd.;
- m) u procesu postupne izgradnje i organizacije nove moderne *hrvatske države*: (1) izgradnjom i razvojem hrvatske državnosti; (2) osnivanjem suvremenih državnih institucija; (3) prihvaćanjem konfederalnih političkih programa i ciljeva; (4) odanošću i lojalnošću tradiciji i programu o stvaranju hrvatske države;
- n) u procesu postupne integracije moderne *hrvatske nacije*: kako tijekom izgradnje i organizacije moderne hrvatske nacionalne zajednice tako i odanošću i lojalnošću nacionalnim vrijednostima koje su stvarale mnoge generacije;
- o) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti svih stanovnika sredini u kojoj žive, rade i djeluju*: odanosti i lojalnosti **socijetalnoj zajednici** (njezinu normativnom poretku, sustavu normi, pravila, statusa, upravi itd.) koja se razvija unutar Trojedne kraljevine i na području hrvatskoga naroda;
- p) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti svih stanovnika sredini u kojoj žive, rade i djeluju*: odanosti i lojalnosti **hrvatskomu društvu** (njegovu društvenom, političkom, državnom, pravnom i socijalnom poretku) u kojem žive i djeluju, unutar kojeg nastaju složene i mnogostruke interakcije među ljudima u procesu rada i javne djelatnosti, u kojem su (društvu, društvenim odnosima i stanju u društvu) sudionici njegove izgradnje, organizacije, modernizacije, institucionalnog poretka i razvoja na svim područjima života zemlje i stanovništva;
- q) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti svih stanovnika sredini u kojoj žive, rade i djeluju*: odanosti i lojalnosti **političkoj zajednici**

(koja se organizira unutar Trojedne kraljeve) u kojoj žive i djeluju te izvršavaju svoje javne obveze i dužnosti, traže svoja prava itd.⁴³²

2. Politički kolektivni identitet i identitet političkog kolektiviteta

Kao kolektivna pojava, koja nastaje i izgrađuje se unutar modernog društva, u tijeku ostvarenja političkih osnova tog društva (političkog sustava, moderne političke zajednice, sustava parlamentarizma, trodiobe vlasti, izbornog sustava, građanskih sloboda itd.) *taj tip identiteta* do početka 20. stoljeća **nastaje**:

- a) u procesu izgradnje i organizacije moderne političke zajednice hrvatskoga naroda kao ujedinjene Trojedne kraljevine; kako je taj proces dugo trajao, kako se s vremenom mijenjao oblik i veličina hrvatske političke zajednice, tako se, od generacije do generacije, mijenjao i taj tip kolektivnog identiteta;
- b) putem hrvatskoga nacionalnoga i političkoga programa, njegova širenja, zatim postupnog prihvaćanja od većine stanovništva i postupnog ostvarenja;
- c) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja odanosti i lojalnosti pojedinaca, skupina, elite i cijeloga naroda političkoj zajednici (Trojednoj kraljevini) koju prihvaća i organizira hrvatski narod na svom političkom teritoriju;
- d) u procesu izgradnje modernog političkog sustava: na osnovicama općih građanskih sloboda, slobodnih izbora, sustava parlamentarizma, trodiobi vlasti itd.;
- e) nastaje kao kolektivna pojava (politički kolektivitet) koja znači samu hrvatsku političku zajednicu, tj. politički kolektivni identitet hrvatskoga naroda.
- f) Četiri su godine/etape ključne za formiranje i razvoj tog identiteta u zbilji: prva, 1848./49. godina kada se za revolucije pokušalo organizirati širi politički teritorij i ostvariti taj nacionalni program; druga, 1868. godina i Hrvatsko-ugarska nagodba nakon koje Hrvatska i Slavonija stječu unutrašnju samoupravu i određeni politički teritorij; treća, 1873. godina i razvojačenje Vojne krajine, a zatim i njezino priključenje Hrvatskoj i Slavoniji; četvrta, 1918. godina i priključenje Dalmacije matici hrvatskih zemalja kada je konačno stvorena ujedinjena Hrvatska, kojoj se 1945. godine, nakon Drugoga svjetskoga rata, priključuje Istra.⁴³³

3. Državni kolektivni identitet i identitet državnog kolektiviteta

Kao kolektivna pojava, koja postupno nastaje također u procesu izgradnje modernog društva i moderne nacije, *taj tip identiteta* do početka 20. stoljeća **nastaje**:

⁴³² O tome postoji obilje povijesnih izvora: sve političke novine i časopisi, brojne brošure, saborski spisi, brojni popisi stanovništva, programi političkih stranaka itd. To je veoma opsežno znanstveno područje. Nužno je pratiti genezu nastanka, izgradnje i razvoja tih identiteta. O tome slijedi naša rasprava.

⁴³³ O tome svjedoče brojne političke novine, politički programi hrvatskih stranaka, saborski spisi, korespondencija mnogih hrvatskih političara itd. To je golemo područje istraživanja. Pokrenuli smo znanstveni projekt i temeljita istraživanja o tim vrlo kompleksnim identitetima.

- a) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja odanosti i lojalnosti ljudi hrvatskoj državnoj i državnopravnoj tradiciji, njezinim temeljnim vrijednostima;
- b) u procesu dugoga trajanja razvoja hrvatske državnosti, te postupne izgradnje i organizacije moderne hrvatske države; taj je razvoj slijedio kako proces razvoja modernog društva tako i modernizaciju Habsburške monarhije u cjelini;
- c) u procesu identifikacije pojedinaca, grupa, elite i cjelokupnog stanovništva s hrvatskom državom i državnom zajednicom u kojoj žive, djeluju i rade;
- d) kao kolektivna pojava koja može predočiti hrvatsku državu samu po sebi preko tradicije državnosti te putem njezine postupne izgradnje, organizacije i razvoja. Temelji njezine državnosti su političke i državne institucije, od općina, preko kotareva, županija i županijskog sustava do Hrvatskoga sabora, bana, teritorija itd.

4. Identitet moderne privrede: socijalni identitet stanovništva

Taj tip identiteta – koji se oblikuje u procesu izgradnje nove moderne kapitalističke i industrijske privrede, a time i u procesu transformacije tradicionalnog društva i ujedno transformacije socijalnog položaja stanovništva u cjelini – od kraja 18. do početka 20. stoljeća u hrvatskim pokrajinama (u Hrvatskoj) nastaje vrlo postupno:

- a) u dugom procesu transformacije tradicionalne i zaostale privrede (pretežno agrarne) prema modernoj kapitalističkoj privredi, industrijalizaciji zemlje itd.;
- b) u dugom procesu modernizacije cjelokupnog privrednog života zemlje, zajedno s promjenama na drugim područjima života stanovništva, napose na socijalnom i tehnološkom području, kulture gradnje kuća i stanovanja, ishrane itd.⁴³⁴

Napomena. Razina i razvoj privrede u cjelini, napose razvoj moderne kapitalističke privrede, industrijalizacije zemlje i osnivanje novčanih zavoda, određivali su, o tome nema spora, strukturu društva i cjelokupno ustrojstvo hrvatskoga naroda, u svim njegovim pokrajinama, i dakako njegov socijalni i kulturni identitet. Tu je identifikaciju s razvojem moderne privrede, i njezino uključivanje u europske ekonomske tokove, ujedno pratio proces transformacije tradicionalnog hrvatskog društva (pri čemu, kako smo vidjeli, veliki dio stanovništva živi na selu, nepismeno je i na niskoj razini životnih uvjeta, loših uvjeta stanovanja, ishrane itd.) prema modernom svijetu. Lako je zamijetiti da je izgradnja/razvoj moderne privrede, a time i transformacija društva na koju su u 19. stoljeću utjecale sve te promjene, kod hrvatskoga naroda utjecale na promjenu njegova identiteta: na transformaciju njegova života na svim područjima. Napose

⁴³⁴ Usp. o tome: Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991; Karaman 1992; Gross-Szabo 1992; Bićanić 1936; Bićanić 1951; Leček 2003; popise stanovništva; Statistički godišnjak 1905.

je privredni razvoj, tj. razvoj moderne privrede (na području industrijalizacije i poljoprivrede), utjecao na pojavu i strukturu, i na razvoj građanskog društva u Hrvatskoj. Bio je to međutim proces vrlo dugoga trajanja, pri čemu nastaju stalne promjene, koje su često donosile vrlo tragične socijalne posljedice: siromaštvo, bijedu, glad, iseljavanje itd.

5. Identitet Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije)

Kao kolektivna pojava, koja može predočiti i znači osnove moderne političke zajednice i hrvatsku državu u nastajanju, *taj tip identiteta* u 19. stoljeću **nastaje**:

- a) u procesu izgradnje i organizacije Trojedne kraljevine kao nove moderne države hrvatskoga naroda u kojoj živi, djeluje i stvara, u kojoj se organizira i razvija;
- b) u procesu izgradnje i nove organizacije Trojedne kraljevine kao moderne hrvatske političke zajednice, tj. kao političke zajednice hrvatskoga naroda u kojoj živi;
- c) kao kolektivni identitet i kao entitet (političkog i državnog kolektiviteta) koji hrvatskomu narodu daje: zasebni teritorij, političku i državnu tradiciju, ali i osnove za izgradnju i organizaciju moderne političke zajednice, osnove hrvatske državnosti, te osnovice za izgradnju i organizaciju moderne hrvatske države, a napose temeljne političke i državne institucije, unutrašnju upravu itd.⁴³⁵

6. Kulturni kolektivni identitet i identitet kulturnog kolektiviteta

Kao nova kolektivna pojava, koja nastaje unutar modernog građanskog društva, na novim kulturnim vrijednostima, *taj tip identiteta* do početka 20. stoljeća **nastaje**:

- a) u procesu izgradnje visoke građanske kulture i stvaranja nacionalnih kulturnih vrijednosti (na području književnoga jezika, književnosti, znanosti, umjetnosti, školstva i obrazovanja, kulturnih i obrazovnih nacionalnih institucija itd.) oko kojih se postupno okupljaju svi segmenti hrvatskoga naroda, stvarajući novu kulturnu zajednicu, posve novi kulturni kolektivni identitet i kulturni kolektivitet, a to je proces vrlo dugoga trajanja, tijekom kojeg se mijenja taj tip identiteta;
- b) u procesu razvoja školstva, opće pismenosti i obrazovanja stanovništva te izgradnje viših oblika građanske kulture, kulturnih obrazovnih i znanstvenih institucija;
- c) u dugom procesu identifikacije stanovništva u Trojednoj kraljevini s tom kulturnom zajednicom i posve novim kulturnim vrijednostima.

⁴³⁵ O tome svjedoče saborski spisi i dnevni Hrvatskoga sabora od 1848. godine do početka 20. stoljeća, napose brojne saborske adrese, politički programi i političke novine. Ali su nužna fina i temeljita istraživanja. Valja istražiti mnogostrukost tih identiteta u njihovim stalnim promjenama.

Napomena. Taj je tip identiteta (**kulturni identitet**) neobično važan za svaki narod, pa tako i za hrvatski narod, ali i za cjelokupno stanovništvo u hrvatskim pokrajinama. U 19. stoljeću hrvatski je narod izgradio visoku građansku kulturu i visokokulturni sustav, koji označava novi/moderni književni jezik, književnost, moderno školstvo i obrazovanje, sveučilište u Zagrebu, akademija znanosti i umjetnosti, kazališta, muzeji, instituti itd. Ta je visoka građanska kultura i time stečeni kulturni identitet, koji se neprekidno mijenjao od generacije do generacije, izgrađivala kulturni profil hrvatskoga naroda u cjelini i svake etnije i subetnije unutar Hrvatske. Važno je međutim imati na umu da je hrvatski narod mogao slijediti europski model modernosti i modernog društva, a time i ostvariti razvoj na svim područjima života zemlje, napose na području moderne privrede (tehnologije u industriji i poljoprivredi), jedino ako prihvati i izgradi tu visoku građansku kulturu. Zato je važno da sve to temeljito upoznamo.

7. Teritorijalni identitet i identitet hrvatskoga teritorija

U 19. i na početku 20. stoljeća postoje najmanje tri tipa identiteta koja mogu predočiti prostor/okoliš ili teritorij koji zauzima hrvatski narod, a to su:

- a) **etnički teritorij** i/ili etnički prostor hrvatskoga naroda, a time i identitet tog etničkog teritorija; to je prostor – ali ujedno i pluralni svijet: i jezični i kulturni, i vjerski i društveni uopće – na kojem je u dugoj prošlosti živio hrvatski narod bez obzira na njegove političke i državne granice; taj etnički prostor (i time etničko-teritorijalni identitet) najčešće je širi od njegova političkog i državnog teritorija; no taj se etnički prostor tijekom vremena dakako neprekidno mijenjao;⁴³⁶
- b) **politički teritorij** ili identitet političkoga teritorija hrvatskoga naroda – na kojem se postupno, korak po korak, izgrađuje i organizira nova/moderna cjelovita politička zajednica, moderni politički sustav i institucionalni politički poredak; taj je politički teritorij sastavni dio hrvatskoga političkog programa u 19. stoljeću;
- c) **državni teritorij** ili identitet državnoga teritorija hrvatskoga naroda na kojem nastaje i izgrađuje se hrvatska država i njezine temeljne državne institucije; to je teritorij na kojem se izgradila, korak po korak, moderna hrvatska nacija-država.

Napomena. Sva tri teritorija (i etnički i politički i državni) i ujedno sva tri identiteta mijenjaju se tijekom 19. i 20. stoljeća. Mijenja se i identifikacija ljudi s tim prostorima, na kojima živi hrvatski narod, zajedno s drugim etnijama ili etničkim skupinama. Tom su političkom i državnom teritoriju (preko Trojedne kraljevine: Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) veliku pažnju posvetili svi

⁴³⁶ To je vrlo osjetljivo područje istraživanja jer je riječ o upoznavanju tog prostora u prošlosti koje se najčešće pokušava »otkriti« preko samoidentifikacije ljudi/aktera u određenom vremenu i prostoru, što je vrlo teško kada je riječ o dalekoj prošlosti. Ne postoje temeljita i kritička istraživanja o tome.

hrvatski političari i dakako sve hrvatske političke stranke. O tome postoji obilje dokumenata.

8. Identitet obrazovanja: moderno školstvo i obrazovanje

U 19. stoljeću izgrađuje se u Trojednoj kraljevini moderni obrazovni sustav; taj kulturni identitet ili identitet modernog školstva i obrazovanja **nastaje**:

- a) u procesu razvoja pismenosti i obrazovanja, te stvaranja kulturnih vrijednosti;
- b) u dugom procesu osnivanja i razvoja obrazovnih i kulturnih institucija, modernog školskog sustava, modernog sveučilišta, akademije znanosti i umjetnosti, mnogih zavoda, instituta, znanstvenih časopisa, publikacija itd.

Napomena. Ovdje je riječ o modernoj građanskoj kulturi koja se izgrađuje unutar modernog svijeta u 19. i 20. stoljeću. Hrvatska nacija, kao moderna etnička/ljudska zajednica, izgradila se, između ostalog, i na temeljima moderne građanske kulture, na osnovama: prosvjetiteljstva, romantizma, modernoga književnoga jezika i moderne književnosti, na razvoju opće pismenosti i obrazovanja, izgradnje i organizacije modernog školstva, od osnovnih i srednjih škola do modernog sveučilišta itd. Sve je to tokom dugoga vremena mijenjalo kulturni/obrazovni identitet hrvatskog naroda. Valja pritom imati na umu da se hrvatski narod razvio na ključnim osnovama europske kulture: od antičke kulture i zatim kršćanstva i kršćanske kulture, preko epoha renesanse, humanizma, protestantizma do prosvjetiteljstva i romantizma.

9. Hrvatski nacionalni identitet

Kao individualna i kolektivna pojava taj tip identiteta u 19. stoljeću nastaje:

- a) u procesu oblikovanja nacionalnog identiteta utemeljenog na hrvatstvu; taj je proces identifikacije (osnovan na hrvatstvu i hrvatskomu nacionalnom programu) tekao postupno, korak po korak i u vrlo složenom odnosu spram identiteta »prvoga« (Hrvata, hrvatskoga naroda, hrvatskoga jezika, hrvatske države, hrvatske tradicije, hrvatskoga teritorija itd.) i »drugoga«, tj. spram drugih etnija, naroda i nacija, a napose u odnosu prema regionalnim i pokrajinskim imenima (Dalmatinac, Slavonac, Horvat itd.) i time dakako u odnosu prema pokrajinskim identitetima;
- b) u procesu razvoja hrvatske nacionalne svijesti, koja se sve više širila, napose u drugoj polovici 19. stoljeća, s razvojem opće pismenosti i obrazovanja i organizacijom hrvatskoga političkoga pokreta u svim hrvatskim pokrajinama;
- c) u dugom procesu razvoja hrvatskoga patriotizma i raznih oblika hrvatskoga nacionalizama, koji su se vrlo burno razvijali u drugoj polovici 19. stoljeća;

- d) u tijeku razvoja hrvatskoga nacionalnoga i političkoga pokreta i izgradnje temeljnih nacionalnih vrijednosti (kulturnih, privrednih političkih i drugih);
- e) u procesu izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije i nacije-države.

Napomena. Hrvatski nacionalni identitet, njegovo oblikovanje i razvoj, možemo pratiti od hrvatskoga narodnoga preporoda dalje, a napose u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. O tome imamo obilje povijesnih izvora. Potrebna su temeljita istraživanja, uz primjenu metoda i modela suvremene kritičke znanosti. No, kada je riječ o identifikaciji Hrvata (kao etnonima) i hrvatskoga naroda, kao kolektiviteta i kolektivnog identiteta, njihov identitet seže od prvih početaka, od njihova doseljenja na prostor antičke Dalmacije dalje. No u toj ocjeni moramo biti vrlo oprezni i kritični.⁴³⁷

10. Identitet moderne hrvatske nacije

Kao *nacionalni kolektivitet*, koji tvori i može predočiti modernu hrvatsku naciju samu po sebi, kao novu etničku/ljudsku zajednicu, taj tip identiteta u 19. stoljeću nastaje:

- a) u procesu transformacije tradicionalnog društva hrvatskoga naroda i izgradnje moderne hrvatske nacije kao posve nove etničke/ljudske zajednice unutar modernog građanskog društva; u procesu izgradnje cjelovitosti nacionalne zajednice (kulturne, političke, ekonomske, društvene itd.) te organizacije nacionalnih institucija;
- b) u tijeku izgradnje ključnih osnovica modernog društva (građanskih sloboda, sustava parlamentarizma, trodiobe vlasti, moderne uprave, sudstva, kapitalističke privrede, modernog školstva, urbanih sredina itd.) i osnovica moderne nacije: moderne visoke kulture, pismenosti i obrazovanja, cjelovite političke i ekonomske zajednice itd.;
- c) u procesu organizacije i razvoja nacionalnog i političkog pokreta;
- d) u procesu izgradnje moderne hrvatske nacije, koja je svoje ključne osnovice (kulturne, privredne, političke, obrazovne, institucijske itd.) utemeljila već do početka 20. stoljeća, iako se njezina daljnja izgradnja nastavlja sve do danas.

Napomena. Pri istraživanju tog tipa identiteta (hrvatske nacije i ujedno izgradnje nacionalnog kolektiviteta) nužno je objasniti što je nacija, kada nastaje i napose što je moderna nacija, što je narod, a što etnija. Mi smo o tome već dovoljno rekli i objasnili znanstveni model. Na njemu osnivamo istraživanje podrijetla, integracije i razvoja moderne hrvatske nacije i nacionalni identitet. Prema tome, moderna nacija nastaje u procesu izgradnje ključnih nacionalnih osnovica,

---

⁴³⁷ Nažalost, kao i u drugim slučajevima koje smo već upoznali, tako ni u ovom slučaju ne postoje temeljita i kritička istraživanja. Štoviše, ni na jednom području nije iskazano toliko nekritičnosti kao u »otkrivanju« hrvatskoga nacionalnoga identiteta. O tome više u knjizi o podrijetlu hrvatske nacije.

oko kojih se okupljaju svi segmente i sve pokrajine hrvatskoga naroda, unutar modernog građanskog društva, tijekom procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, a time i tradicionalnog života stanovništva. Hrvatski je narod te nove/moderne osnovice (privredne, kulturne, školske i obrazovne, političke i druge) utemeljio do početka 20. stoljeća. Mogli bismo stoga zaključiti da se hrvatska nacija, u svojim najvažnijim osnovama, koje su zauvijek odredile njezinu zasebnost i identitet, izgradila do početka 20. stoljeća, ali se razvija i dalje. Te su moderne osnovice, koje nastaju unutar modernog društva i moderne nacije, potpuno izmijenile identitet hrvatskoga naroda u 19. stoljeću i ujedno dakako njegovu tradicionalnost na mnogim područjima života, ali i sve druge višestruke identitete: etničke, nacionalne, kulturne, političke, obrazovne itd. Ništa više nije bilo kao prije. Moderni svijet potisnuo je tradicionalni život stanovništva u cjelini.

11. Identitet modernog društva i identitet hrvatskog društva

Moderno društvo – i svi oblici i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava, i kao moderni društveni sustav i kao institucionalni i interaktivni poredak, ali i kao zasebno moderno hrvatsko društvo – u Hrvatskoj postupno nastaje:

- a) nakon konačnog sloma feudalizma i feudalnog poretka, od 1848. godine dalje; tada se prvi put pojavljuju najvažnije osnovice modernog građanskog društva;
- b) u procesu (1) prihvaćanja i postupne izgradnje temeljnih društvenih sustava i struktura *modernog društva* (dakle: i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava) i ujedno (2) izgradnje ključnih nacionalnih vrijednosti koje donosi to društvo: kulturnih, privrednih, političkih, državnih, obrazovnih itd.;
- c) u procesu transformacije tradicionalnog društva, u kojem stanovništvo u većini (preko 90%) živi na selu, u malim seoskim zajednicama, masovno je nepismeno, sa zaostalom privredom, podijeljeno je u uske regije i pokrajine itd. Tek je primjena modernosti (napose na području privrede, modernih tehnologija, visoke građanske kulture, modernog školstva, uprave itd.) izmijenila taj tradicionalni svijet.

Napomena. Na tom se modernom društvu izgradila moderna hrvatska nacija i cjelokupan moderni svijet u njoj i moderne nacionalne vrijednosti: kulturne, privredne, političkog sustava, uprave, sudstva, obrazovanja, školstva, znanosti, tehnologije itd. Prihvaćanjem tih osnovica modernog društva, prema europskome modelu modernosti, Hrvatska i hrvatska nacija uklapale su se, korak po korak, u europski i svjetski poredak. Nema stoga sumnje da je moderno društvo potpuno izmijenilo identitet hrvatske nacije. Bile su to najvažnije promjene u novom vijeku, koje su se vrlo sporo ostvarivale. Taj razvoj (i modernog društva i moderne nacije) još uvijek nije završen.

12. Identitet modernog institucionalnog poretka u Hrvatskoj

Jedan od ključnih društvenih sustava, koji je utjecao na cjelokupno ustrojstvo života u suvremenom svijetu, jest *institucionalni poredak* (društveni, pravni, politički, državni, kulturni, privredni, obrazovni itd.) u kojem se neki narod nalazi, organizira i razvija. Taj tip identiteta u 19. stoljeću u Hrvatskoj nastaje:

- a) u procesu izgradnje modernog društva (ponovimo: svih oblika i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava) koji se ostvaruje vrlo sporo i u nejednakim ritmovima u pojedinim hrvatskim pokrajinama;
- b) u procesu izgradnje modernog političkog sustava: parlamentarizma, trodiobe vlasti, izbornog sustava, višestranačkog sustava, sudstva, uprave itd.;
- c) u procesu izgradnje hrvatske državnosti i moderne hrvatske države i njezinih institucija; posebno je tu važna hrvatska državopravna tradicija, na koju se također oslanjaju u osnivaju najvažnijih političkih i državnih institucija u Hrvatskoj;
- d) u tijeku izgradnje i organizacije novih/modernih građanskih nacionalnih institucija: društvenih, kulturnih, političkih, državnih, privrednih, osnovnog i srednjeg školstva, modernog visokog školstva, unutrašnje uprave, sudstva itd.;
- e) u procesu izgradnje i organizacije socijalne zajednice modernog društva.

Zaključak. To je, promatrajući dakako sve navedeno u cjelini, proces oblikovanja višestrukih identiteta koji su nastajali tijekom modernizacije sustava (društvenog, političkog, kulturnog, privrednog) i time izgradnje *kolektivnih identiteta* (političkih, državnih, kulturnih, nacionalnih i društvenih) u hrvatskoj sredini, koji su se neprekidno mijenjali. U tom dugom procesu izgradnje modernog svijeta (modernog društva i moderne nacije) nastaju, prvo, *individualni identiteti* – putem odanosti i lojalnosti i time pripadnosti pojedinaca tom nacionalnom kolektivitetu; drugo, *identiteti grupa* – putem odanosti i lojalnosti i time pripadnosti različitih društvenih grupa i elite tom kolektivitetu; treće, *kolektivni identiteti* – koji nastaju putem odanosti i lojalnosti i time pripadnosti hrvatskoj narodnoj zajednici; četvrto, *identiteti kolektiviteta* – koji nastaju tijekom izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije, socijalne zajednice, hrvatske političke zajednice, hrvatske države i hrvatskoga društva. Uz to, i u vezi s tim, nastaju ovi mnogostruki identiteti: društveni, politički, državni, historijski, jezični, kulturni, nacionalni i drugi. Svi ti mnogostruki identiteti, u međusobnoj povezanosti, tvore *dominantni identitet* (nacionalni kolektivitet i/ili dominantni identitet u odnosu na sve »druge« subetničke identitete u Hrvatskoj) koji nastaje, kao hijerarhijska struktura, unutar dominantne etnije: hrvatske nacije. Drugim riječima, *dominantna etnija* – preko: kompaktnog etničkog teritorija, izgradnje homogene nacionalne zajednice, njezina zasebnog društva, te društvenih odnosa i stanja, izgradnje pravnog i političkog poretka, zasebne nacionalne kulture, institucionalnog poretka i socijalne zajednice – konstruira i izgrađuje i razvija

dominantni kolektivni identitet (hrvatski nacionalni kolektivitet) u sklopu kojeg se formiraju i razvijaju svi ostali višestruki društveni identiteti. To su, kako vidimo, mnogostruki identiteti (pluralnog društva) koji se oblikuju unutar konkretnih društvenih odnosa i stanja, koji su bili izrazite životne orijentacije, jer su utemeljeni na zbilji, jer nastaju i razvijaju se unutar hrvatskoga društva i zasebnih mnogostrukih institucija, te suvremenike potiču na javnu djelatnost i organizaciju u konkretnoj sredini. Ti su mnogostruki identiteti nastali kao odraz složenih društvenih odnosa i stoga pluralnih društvenih stanja unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Na njima se i izgradila i organizirala moderna hrvatska nacija, ali i različiti oblici nacionalnih sentimentata. Na svemu tome nastaje kolektivni nacionalni identitet. No, kao kolektivni nacionalni identitet, utemeljen na hrvatstvu kao kolektivitetu, postupno se javlja i izgrađuje u drugoj polovici 19. stoljeća, a zatim nastavlja u 20. stoljeću. Svi su ti identiteti, ponovimo, u stalnim promjenama.

B) HRVATSKI NARODNI i/ili NACIONALNI IDENTITETI

Utjecaji povijesnih i tradicionalnih komponenata

Konstrukcija individualnih i kolektivnih identiteta

1. Identitet Hrvata i hrvatskoga naroda tijekom povijesti

Kao individualni i kolektivni identitet i/ili identitet kolektiviteta (naroda i narodne zajednice), taj tip identiteta u 19. stoljeću u Hrvatskoj nastaje:

- a) u procesu razvoja svijesti o Hrvatima i hrvatskome narodu u povijesti;
- b) na temeljima povijesnih predodžaba, sjećanja na pretke i prošlost;
- c) na temelju tradicije hrvatskoga naroda (kulturne, političke i državno-pravne);
- d) pod utjecajem ideja i ideologija koje su razvijale mitove o prošlosti;
- e) na temelju znanstvenih istraživanja o prošlosti Hrvata i hrvatskoga naroda.

2. Identitet hrvatske narodnosti

U 19. stoljeću u Hrvatskoj se najčešće upotrebljava pojam »narodnost«:

- a) kao sinonim za pojam etniciteta, za sve ono što se odnosi na narod;
- b) kao sinonim za pojam i/ili identitet naroda uopće;
- c) kao sinonim za pojam i/ili identitet hrvatskoga naroda i »hrvatske narodnosti«.

Napomena. Pojam »narodnost« koristi se (gotovo u svim dokumentima, novinama i časopisima, saborskim spisima, političkim programima itd.) znatno više nego pojam nacija. Pojam nacija u hrvatskoj se javnosti pojavio tek 80-tih godina 19. stoljeća, ali su u svim tekstovima hrvatskih preporoditelja i javnih djelatnika i dalje dominantni pojmovi »narodnost« i »narod«. U tom smislu, budući da su se zauzimali za *narod* i *narodnost*, za konstituiranje cjelovite i

samostalne hrvatske narodne zajednice – dakle, kao posve nove moderne etničke/narodne zajednice, koja bi okupila sve segmente i sve pokrajine hrvatskoga naroda, u sklopu i na vrijednostima modernog društva – oni su se identificirali kao **narodnjaci**, koji se bore za prava hrvatskoga naroda i za stanovništvo uopće na hrvatskome prostoru, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo.⁴³⁸ I to je jedan od njihovih identiteta jer su **identitet etnosa** (i hrvatskoga naroda i drugih subetnija ili etničkih skupina u Hrvatskoj) osnivali na »narodnosti« (dakle, na etničnosti i etnicitetu uopće) i »narodu«,⁴³⁹ koji treba da se organizira unutar moderne i cjelovite narodne zajednice. Dakako, pritom su stvarali ključne osnovice (moderne kulture, književnoga jezika, privrede, političkog sustava, školstva i obrazovanja, institucije i druge) za izgradnju moderne hrvatske nacije: moderne osnovice koje su, u tijeku njihove primjene, postupno transformirale tradicionalni život hrvatskoga naroda i izgradile novu etničku/ljudsku zajednicu: modernu naciju. O tome nema spora. Ali je ipak nužno imati na umu razlike između tih dvaju pojmova i entiteta: između **narodnosti** (koja se odnosi na etničnost i etnicitet uopće, na sve ono što se odnosi na narod kao stanovništvo u zemlji: i na dominantnu etniju i na sve subetnije ili etničke grupe) na jednoj strani, i **nacionalnosti** (koja se veže uz nacionalizam i modernu naciju) na drugoj strani. Da bismo stoga mogli upoznati izvorni proces njihove identifikacije, onakav kakav je bio u prošlosti, valja odgovoriti na pitanje: Jesu li oni bili **narodnjaci**, koji su etnički identitet osnivali na »narodnjaštvu« i patriotizmu te na solidarnosti s drugim ljudima i narodima, ili **nacionalisti**, koji su polazili: neki među njima od patriotizma, drugi od nacionalizma, treći od agresivnog nacionalizma koji su odbacivali svaku solidarnost s drugim narodima? Odgovor nije niti može biti jednoznačan. To je složen proces identifikacije pojedinaca, interesnih grupa, elite i političkih stranaka, kod kojih se dakako taj identitet, iz generacije u generaciju, stalno mijenjao. Prema tome, odgovor na to pitanje valja potražiti u temeljitom istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta kod svih njih.

3. Historijski identitet

Taj tip identiteta nastaje kao konstrukcija ideja historicizma:

- a) kao predodžbe o povijesti: dugoj tradiciji, legendama, mitovima itd.;
- b) kao predodžbe i/ili uvjerenja o etničkom podrijetlu i prvim počelima;
- c) kao tradicija: politička, državnopravna i kulturna.

4. Identitet hrvatske tradicije: političke, državne, državnopravne

Taj tip identiteta u 19. stoljeću nastaje:

⁴³⁸ U hrvatskom narodnom preporodu i poslije hrvatskom nacionalnom pokretu, uz Hrvate koji su bili u većini, sudjeluju i neki pripadnici subetnija (češke, slovačke, slovenske, srpske itd.) koji su živjeli i djelovali u Hrvatskoj i vjerovali da i oni pripadaju hrvatskomu narodu kao političkom kolektivitetu.

⁴³⁹ U historiografiji se gotovo u pravilu pojam »narodnost« tumači kao nacionalnost ili nacionalizam, a pojam »narod«, koji upotrebljavaju hrvatski preporoditelji, zamjenjuje pojmom »nacija«. Dakako da to nije isto. Ako su se koristili pojmom »narod« onda ga u tom značenju moramo i analizirati.

- a) pod utjecajem hrvatske političke, državne i državnopravne tradicije, čiji je nosilac bio hrvatski narod, i njezinih temeljnih vrijednosti;
- b) u procesu oblikovanja mnogih ideologija koje na različite načine tumače tu tradiciju (političku i državnopravnu) i njome se koriste u političke ciljeve.

Napomena. Taj je tip identiteta prisutan kod svih političkih stranaka, pojedinaca i grupa. Nalazimo ga u svim saborskim spisima, mnogim dokumentima, političkim novinama i nacionalnim programima. Na toj su tradiciji hrvatski političari u 19. stoljeću osnivali pravo na cjeloviti hrvatski teritorij, na postojanje zasebnih nacionalnih institucija, a to su: Hrvatski sabor, vlada, banska čast, županijski sustav, sudstvo, unutrašnja uprava itd. To su bile, kako vidimo, konkretne vrijednosti na kojima su gradili svoj zasebni društveni i javni svijet. Ta je tradicija svjedočila o prošlosti hrvatskoga naroda na kojoj je gradio svoj identitet. Taj tip identiteta, koji zastupaju mnogi u hrvatskoj javnosti, valja temeljito istražiti. On je neobično važan u konstrukciji identiteta »prvoga« (Hrvata) i »drugih« nepripadnika toj tradiciji i povijesti hrvatskoga naroda, koji (kao »drugi« i nehrvati, kao etničke skupine) nemaju pravo na njezine temeljne vrijednosti na prostoru Trojedne kraljevine: na politički teritorij, unutrašnju upravu, nacionalne institucije, pravo suvereniteta na tom prostoru itd.⁴⁴⁰

C) IDENTITETI PATRIOTIZAMA – patriotizam kao identitet

Patriotizam kao tradicionalna pojava i kao moderni fenomen

Utjecaji državnih struktura, prava, ideje o domovini, ideologije

1. Identitet patriotizma u razdoblju predmodernog društva

Patriotizam (od lat. *patria*, domovina) znači rodoljublje, domoljublje, ljubav prema domovini i/ili svojem narodu. Od tuda *patriot* – čovjek koji voli domovinu i narod, rodoljub, domoljub. Kao individualna i kolektivna pojava taj tip identiteta (patriotizam kao svijest o pripadnosti domovini i narodu) u hrvatskim pokrajinama pojavio se u 18. stoljeću preko njemačkog i talijanskog jezika (njem. *Patriotismus*, tal. *patriottismo*). Međutim, neke oblike patriotizma (odnos prema »domovini« i svom narodu) možemo tražiti od 15. stoljeća, ali i prije. Do 19. stoljeća u dokumentima ga nalazimo rijetko. Iskazuju ga pojedini intelektualci. Postoje najmanje četiri razine tog identiteta:

- a) prvo, patriotizam na razini *pokrajinskog identiteta*, koje je stanovništvo (i u Hrvatskoj i u Slavoniji, i u Dalmaciji i u Vojnoj krajini, i u Istri) iskazivalo za svaku tu hrvatsku pokrajinu napose, pri čemu su pojedinci naglašavali

⁴⁴⁰ Na tom području, uz razvoj mnogih i različitih nacionalizama, nastaju mnogi stereotipi kod hrvatskih političara, javnih djelatnika i intelektualaca. S toga gledišta, to je područje uglavnom neistraženo.

svoju pripadnost i toj regiji i toj pokrajini još dugo u 19. stoljeću, sve do pojave hrvatskoga nacionalnoga pokreta, pa i poslije – sve do početka 20. stoljeća;⁴⁴¹

- b) drugi oblik patriotizma iskazuje se na razini Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) koju promatraju kao jedinstvenu hrvatsku kraljevinu, koja je prema njihovu shvaćanju nosilac hrvatske tradicije (kulturne, državnopravne i političke) pri čemu su je doživljavali kao svoju užu domovinu;
- c) treću razinu patriotizma iskazivali su u odnosu prema *ugarskoj kruni* koja je bila ujedno i hrvatska kruna, tj. kao zajedničkoj hrvatsko-ugarskoj kruni;
- d) četvrtu razinu patriotizma iskazivali su prema Habsburškoj monarhiji kao cjelini, kao svim narodima u njoj zajedničkoj državnoj zajednici.

2. Identitet patriotizma u epohi moderne i modernog društva

Patriotizam kao proces identifikacije s Hrvatskom kao užom domovinom, rodoljubljem i s hrvatskim narodom tek se pojavljuje u 19. stoljeću, napose nakon hrvatskoga narodnoga preporoda, a još više i jasnije nakon revolucije 1848./49. godine i zatim od 1860./61. godine dalje. Od tada se taj identitet (patriotizma) neprestano mijenjao. On je neobično važan za povijest hrvatskoga naroda u 19. i 20. stoljeću.

I u 19. stoljeću kod hrvatskih preporoditelja i raznih grupa nalazimo te četiri razine patriotizma koje smo naveli, ali se s vremenom sve više Trojedna kraljevina i/ili cjelovita i ujedinjena Hrvatska doživljava kao uža domovina Hrvata i hrvatskoga naroda i sve se više ističe patriotizam, domoljublje i rodoljublje.

D) INDIVIDUALNI, GRUPNI I KOLEKTIVNI IDENTITETI

Utjecaji prirodnih komponenata i modernizacije sustava

Oblikovanje individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Oblikovanje individualnog identiteta

Postoje najmanje dva tipa individualnih identiteta koji su ovdje predmet naše rasprave: prvo, to su individualni identiteti koji nastaju uz konstrukciju etniciteta (a to su: i etnički i nacionalni individualni identiteti) i, drugo, individualni identiteti koji nastaju uz konstrukciju društvenih identiteta uopće (kulturni, politički, regionalni itd.). Važno je pritom istaknuti povezanost tih dvaju tipova identiteta, napose ako etnicitet prihvatimo kao model i način društvene organizacije, postojanja društvenog pluralizma te etničke i kulturne raznolikosti

⁴⁴¹ O tome svjedoče svi popisi stanovništva, godišnji izvještaji mnogih škola, dokumenti o upisima na zagrebačko sveučilište, sudski spisi, mnoge novine i časopisi, programski spisi, brošure itd.

na hrvatskom prostoru. U svim tim odnosima i stanjima (i etničkim i kulturnim i društvenim) sve počinje s individualnim identitetom. To je golemo područje istraživanja i jedno od najvažnijih. O tome postoji obilje građe.

2. Oblikovanje grupnog i kolektivnog identiteta

Na razini međusobnih ljudskih odnosa (u ljudskoj zajednici i ljudskom društvu) i ujedno razvoja etnosa (neke etnije, subetnije, naroda, narodne ili nacionalne zajednice) proces identifikacije počinje konstrukcijom individualnog identiteta. Ali je i tu riječ, kako vidimo, o društvenim odnosima i stanjima, i o postojanju kolektiviteta. A tada su u pravilu individualni identiteti, a time i postojanje više osoba unutar neke etničke/ljudske zajednice, vezani uz nastanak i razvoj *grupnih i kolektivnih identiteta*, uz postojanje kolektiva i kolektiviteta. Taj tip identiteta nastaje na dvije razine:

- a) prvo, u procesu oblikovanja identiteta »prvoga« (identifikacije »nas«) koji nastaju putem *unutrašnje definicije*: samodefinicije svoje prirode, povijesti, podrijetla, osobina, karaktera ili svoga identiteta i
- b) drugo, u procesu oblikovanja identiteta »drugoga« (identifikacije »njih«) koji nastaju putem *vanjske definicije*; ovdje su procesi identiteta usmjereni na »druge« (i prijatelje i neprijatelje) u kojima jedna grupa definira drugu, treću itd.
- c) U stvarnom životu, napose kada je riječ o etnicitetu, i unutrašnja i vanjska definicija (identifikacija »nas« i »njih«, tj. »naših« i »njihovih« identiteta) veoma su upletene jedna u drugu: one su dvosmjerne. Svaka etnička grupa i etnija definira i identificira »drugog« grupu i etniju, i obrnuto. Štoviše, svaki pojedinac, svako mjesto, svako selo, svaka grupa definira i identificira »drugog«. To stanje i ti procesi prisutni su u svim hrvatskim pokrajinama i u svim regijama, u svim mjestima.

Napomena. Taj proces identifikacije može biti usmjeren na ego (na identifikaciju pojedinca) ili na grupu ili na kolektiv: na nastanak individualnog ili grupnog ili kolektivnog identiteta. Sve tri razine identifikacije međusobno su najuže povezane. Nadalje, identitet »prvoga«, kada pojedinci ili društvene grupe definiraju sami sebe (svoje ime, svoju prirodu, svoje granice, svoja obilježja, svoju povijest itd.) pri čemu putem unutrašnje definicije i samoidentifikacije nastaju individualni ili grupni ili kolektivni identiteti, u pravilu je pozitivnog sadržaja. Dok identifikacija »drugoga«, koja nastaje putem vanjske definicije, često sadrži negativne pojmove i negativna značenja: »drugi« (drugi pojedinac, drugo mjesto, druga etnička grupa, drugi narod, druga nacija, druga vjera, druga kultura, druga tradicija, drugi običaji itd.) na našim se prostorima u 19. i 20. stoljeću često definiraju podrugljivim sadržajem ili izmišljenim nedostacima kao razlog za javni podsmijeh, ali dakako i obrnuto.

E) IDENTITET INTERESNIH GRUPA I ELITE

Utjecaji društva, društvenih struktura i interesnih grupa

Konstrukcija individualnih i grupnih identiteta

1. Identitet interesnih društvenih grupa i skupina

Interesne grupe ili skupine (engl. *interest groups*, njem. *Interessengruppen*, franc. *groupes de intéressé*) su one društvene grupe ljudi koje se formiraju radi promicanja i zaštite posebnih interesa na različitim područjima života (privrede, politike, države, kulture, javnosti itd.). Razvitkom modernog društva, osobito od druge polovice 19. stoljeća dalje, ti se interesi umnožavaju i ukrštaju. Te interesne grupe imaju ključnu ulogu u javnom životu zemlje, napose kada je riječ o modernosti i izgradnji moderne hrvatske nacije i svih nacionalnih vrijednosti (kulturnih, privrednih, političkih itd.) koje tada nastaju. One se identificiraju prema svojem podrijetlu (plemićkom, staleškom, građanskom, socijalnom itd.), prema kraju odakle potječu ili prema svojem interesu (privrednom, političkom, kulturnom, financijskom itd.).

U svim je hrvatskim pokrajinama u 19. i 20. stoljeću, napose od kraja neoapsolutizma 1860./61. godine dalje, bilo više interesnih grupa, više elita, raznih političkih i privrednih društava i političkih stranaka, koji su se okupljali oko raznih programa, ciljeva i planova itd. Svaka od tih interesnih grupa i elita može se lako identificirati jer su se one najčešće same identificirale. Te su se interesne grupe okupljale oko određenih programa, gospodarskih ustanova, novčarskih ustanova, političkih novina, kulturnih časopisa itd. O tome imamo dovoljno dokumenata. To je također golemo područje istraživanja i veoma važno za hrvatsku povijest.

2. Identitet elita

Pojmom **elita** (franc. *élite* i lat. *eligere*, izabrati, odabrati) imenuje se grupa osoba »odabranih« i »najboljih« u nekoj ljudskoj zajednici ili ljudskom društvu, koje imaju utjecaj i kontrolu nad nekim, mnogim ili svim sektorima društvenog života.

U svim hrvatskim pokrajinama u 19. stoljeću, u svakoj generaciji i u svim razdobljima, nailazimo na izraženi elitizam i elite koje su bile okupljene oko različitih interesa i ciljeva: političke elite, poslovne elite, privredne elite, znanstvene elite, umjetničke elite itd. Elite i pripadnici elita najčešće su sami sebe identificirali. Bile su to uglavnom interesne grupe. Te su različite elite imale ključnu ulogu u životu Hrvatske.

Međutim, po svemu sudeći, čini se da te elite u Hrvatskoj sve do potkraj 19. stoljeća, kao ni elite u europskim državama, nije mnogo brinuo položaj većine stanovništva u zemlji: (1) poljoprivrednih radnika na selu koji, kako smo vidjeli, žive u tradicionalnom svijetu zaostale agrarne privrede, masovne nepismenosti,

loših uvjeta stanovanja i ishrane itd. i (2) tvorničkih radnika i obrtnika u gradu. Naime, malo tada ima pisanih i objavljenih tekstova u kojima elite opisuju taj položaj većine stanovništava, napose uvjete života seljaka i industrijskih radnika, a još manje su pokretale konkretne akcije (financijsku, socijalnu, medicinsku itd. pomoć) da bi se taj njihov položaj popravio.

F) VIŠEETNIČKI IDENTITETI U HRVATSKOJ

i etničke strukture stanovništva na hrvatskome prostoru

Utjecaj kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma)

Utjecaj postojanja društvenog pluralizma i pluralnih društvenih odnosa

Konstrukcija individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Identitet tradicionalnih etnija

Kako je rečeno, protomoderne etnije (na razini roda, plemena, etničkih skupina, etničkih zajednica i naroda) starije su od modernih nacija i nacija-država. Jer se nacije, kao homogene i cjelovite nacionalne zajednice, izgrađuju tek na osnovicama modernog društva. Ne prije, jer nisu postojale osnove modernosti i modernog društva. Postoje međutim najmanje tri etape razvoja i tri identiteta predmodernih etnija:

- a) identitet onih koje su se pojavile u ranoj fazi povijesti čovječanstva, u prirodnim uvjetima rada i društva; tada nastaju protoetnijske na razini etničkih skupina, rodova i plemena; u toj fazi Hrvati žive u pradomovini; to je razdoblje seoba slavenskih plemena i njihovih međusobnih utjecaja i dodira;
- b) identitet predmodernih etnija koje su nastajale i organizirale se unutar predmodernih društava, napose unutar ranih feudalnih društava; Hrvati u toj fazi dolaze na prostor rimske Dalmacije i nastaje asimilacija slavenskih Hrvata sa slavenskim skupinama i antičkim stanovništvom; to je dugo razdoblje nastanka i početne organizacije hrvatskoga naroda unutar institucija političke zajednice i hrvatske države, na temeljima ranih europskih društava i europske kulture;
- c) identitet hrvatskoga naroda unutar predmodernih društava, od ranofeudalnog, preko razvijenog feudalnog do kasnofeudalnog društva; to je dugo razdoblje povijesti hrvatskoga naroda i njegova razvitka na svim područjima. Tada se njegov identitet neprekidno mijenja, kao i njegova povijest u cjelini.

Napomena. Identitet tradicionalnih etnija, različitih oblika i organizacije, izgrađuje se i razvija unutar tradicionalnog društva, tradicionalne kulture i privrede, te tradicionalne organizacije života uopće. A to je razdoblje predmodernog društva.

2. Identitet modernih etnija: nastaje kao moderni fenomen

Svi oblici etnije (napose: narod i narodna zajednica i unutar nje subetničke grupe i skupine) sasvim se drugačije i organiziraju i razvijaju u epohi moderne i modernog društva. To su sada etnije koje su nastajale u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih etničkih/ljudskih zajednica. Njihov identitet sada je, unutar modernog građanskog društva, posve drugačiji, on se neprestano mijenja, zajedno s promjenama njihova razvitka na svim područjima života. Sada njihov identitet, i uopće njihov razvoj, valja promatrati kao moderni fenomen.

U epohi moderne i modernog društva dakle nastaje:

- a) moderna nacija i nacija-država i posve drugačija organizacija nacionalne zajednice koja stječe i razvija posve drugačiji identitet od naroda koji joj je prethodio i
- b) posve drugačija organizacija i razvoj svih subetnija i njihovih supkultura unutar prostora na kojem nastaje moderna nacija i nacija-država.

Napomena. Unutar epohe moderne i modernog društva (unutar građanskog i civilnog, kapitalističkog i industrijskog sustava) nastaju posve nove moderne pojave i vrijednosti na mnogim područjima života zemlje (visoke građanske kulture, kapitalističke privrede, političkog sustava, moderne uprave, sustava školstva i obrazovanja, javnog djelovanja itd.) koje su omogućile posve drugačiju organizaciju svih oblika etnija, napose nacije i nacije-države. Njihovi identiteti su višestruki i posve drugačiji od ranijih etapa razvitka etnija. To vrijedi dakako i za hrvatsku naciju, ali i za sve subetnije u Hrvatskoj.

3. Identitet etnija i subetnija u Hrvatskoj (Trojednoj kraljevini)

Kako smo upoznali, uz hrvatski narod (Hrvate) i modernu hrvatsku naciju koja se na hrvatskom političkom prostoru izgradila kao dominantna etnija i/ili kao dominantan narod, u 19. stoljeću u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) postoji više subetnija i subetničkih grupa/skupina te etničkih identiteta i supkultura. Svi zajedno (i hrvatski narod i hrvatska nacija i sve etničke grupe i/ili subetničke skupine sa svojim supkulturama) čine složenu etničku strukturu stanovništva na hrvatskome prostoru.

Među njima su po svojoj organizaciji najvažnije ove subetnije i njihove supkulture: *srpska* (Srbi u Hrvatskoj), *slovenska* (Slovenci u Hrvatskoj), *češka* (Česi u Hrvatskoj), *mađarska* (Mađari u Hrvatskoj), *njemačka* (Nijemci u Hrvatskoj), *talijanska* (Talijani u Hrvatskoj), *austrijska* (austrijski Nijemci u Hrvatskoj), *rumunjska* (Rumunji u Hrvatskoj), *slovačka* (Slovaci u Hrvatskoj), *židovska* (Židovi u Hrvatskoj), *rusinska* (Rusini u Hrvatskoj), *romska* (Romi u Hrvatskoj) i druge manje grupe.⁴⁴²

⁴⁴² O tome: popisi stanovništva; usp. naš prilog: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*.

U drugoj polovici 19. stoljeća postoji više popisa stanovništva u Hrvatskoj i lako možemo istražiti brojnost svih tih subetnija i njihov položaj. Nakon sloma feudalizma, napose u razdoblju izgradnje modernog društva i modernog političkog sustava od kraja 1860. godine dalje, sve se te subetnijske organiziraju, a neke od njih veoma dobro. Pokreću zasebne novine i časopise, političke stranke, banke i brojne privredne udruge. Njihov se zasebni identitet u 19. stoljeću posve izgradio.

Napomena. U Trojednoj kraljevini, tj. u svim hrvatskim pokrajinama, tada, ali i prije i poslije, postoji dakle kulturna i etnička raznolikost (pluralizam), a ujedno i društveni pluralizam. Razvijaju se i izgrađuju višestruki društveni, etnički i nacionalni identiteti. Međusobni odnos dominantne etnije (hrvatskoga naroda i hrvatske nacije) i svih tih subetnija i njihovih supkultura veoma je složen. Kako smo rekli, svi zajedno (i hrvatska nacija i sve subetnijske grupe) čine složenu etničku strukturu cjelokupnog stanovništva na hrvatskome prostoru u prošlosti. Identiteti tog cjelokupnog stanovništva temelje se na ovim ključnim strukturama: etničkim, jezičnim, vjerskim, pokrajinskim, kulturnim, socijalnim, obrazovnim itd. Pred nama je veliki izazov da sve to temeljito istražimo.

G) IDENTITET VJERE I VJERSKIH ZAJEDNICA

Utjecaji vjere, vjerske zajednice i tradicije

Konstrukcija individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Vjerski identitet

Uz kulturnu i etničku raznolikost (pluralizam) i ujedno društveni pluralizam, u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) u 19. stoljeću postojala je i vjerska raznolikost, tj. i vjerski pluralizam. Vjerski je identitet bio katkada veoma važan u određenju etničkog identiteta, napose ako vjeru promatramo i sa šireg gledišta kulture. Taj je vjerski (religijski) identitet bio veoma izražen, a kod nekih etnija i dominantan, kao na primjer kod Srba. O tome govore svi popisi stanovništva.

2. Identitet vjerskih zajednica u Trojednoj kraljevini

U Trojednoj kraljevini u 19. stoljeću postoje ove glavne vjerske zajednice i njihove organizirane crkve i njihovi vjernici: prvo, Rimokatolička crkva (rimokatolici: većinom Hrvati, te Nijemci, Mađari, Talijani, Slovenci i Slovaci); drugo, Grkokatolička crkva (grkokatolici: dijelom Nijemci, Mađari, Slovaci); treće, Grkopravoslavna crkva (grkopravoslavci: većinom Srbi, ali i određeni broj pripadnika drugih skupina); četvrto, Protestantska crkva (protestanti); peto, Izraelitska crkva (izraeliti: Židovi); šesto, Evangelička crkva (evangelici) i druge manje vjerske skupine i zajednice.⁴⁴³

⁴⁴³ O tome: svi popisi stanovništva u Hrvatskoj; naš prilog: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1998*.

Svaka od tih vjerskih zajednica (vjersku zajednicu čine: određena religija + crkvena organizacija i svećenstvo + vjernici) u Hrvatskoj u 19. stoljeću ima jasno izgrađen zasebni identitet: vjerski, religijski, kulturni, vanjska obilježja, zasebnu povijest, zasebnu crkvenu organizaciju, svećenstvo i posebnu arhitekturu, svoje vjernike, posebnu dogmu, a neke i zasebnu crkveno-školsku autonomiju itd.

Napomena. Na toj su vjerskoj zasebnosti gradili i etnički i kulturni identitet. Vjera i vjerski identitet često se izjednačuje s nacionalnim identitetom. U tom određenju identiteta ne smijemo pretjerati. U 19. stoljeću etnički se identitet najčešće određivao pripadnošću: vjeri i materinskom jeziku te prema pokrajini u kojoj je netko rođen. Nužno je temeljito istražiti sve te identitete u njihovoj međuovisnosti.

H) IDENTITET SLAVENSTVA – slavenstvo kao identitet

Utjecaji rodoslovnih struktura i slavenskog podrijetla (područje zbilje)

Utjecaji ideologije o slavenskoj solidarnosti (područje ideologije)

Konstrukcija individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Općeslavenski identiteti: etnički ili kulturni ili politički

Što je slavenstvo, a što općeslavenski identitet?

Da bismo to istražili, moramo odgovoriti na pitanje: prvo, je li slavenstvo u prošlosti egzistiralo kao zasebni entitet i, drugo, s tim u vezi, postoji li općeslavenski etnički ili kulturni ili politički identitet? Drugim riječima, što je svim slavenskim narodima, kao Slavenima po podrijetlu, u 19. stoljeću bilo zajedničko i koje su ih vrijednosti (osim slavenstva i rodoslovnih slavenskih struktura, srodnosti podrijetla, jezika, običaja itd.) međusobno povezivale? Nužno je dakle promisliti postoji li taj općeslavenski identitet (slavenstvo kao cjelina) na razini zbilje kao zaseban *etnički* ili *kulturni* ili *politički* ili *društveni* entitet, tj. postoji li slavenstvo u cjelini kao *zasebna etnija* (kao makroetniija unutar koje bi postojale druge subetniije i supkulture), kao *zasebna kultura i/ili kulturna zajednica*, kao *zasebna politička zajednica* ili kao *zasebno društvo*?

Kada je riječ o postojanju i/ili konstrukciji slavenstva, u Hrvatskoj su u 19. stoljeću postojala *dva tipa slavenskih identiteta*: prvi, identiteti na razini zbilje, čije su osnovice općeslavenske rodoslovne strukture i slavensko podrijetlo i, drugi, identiteti na razini ideologije, koji su dakako nastali u procesu nastajanja ideologije slavenstva uopće.

U prvom je slučaju riječ o stvarnosti: Hrvati su slavenskog podrijetla i njihov općeslavenski identitet (s kojim su se identificirali kao *Slaveni* i u odnosu prema srodnim slavenskim narodima i u odnosu spram »stranaca« neslavena) jasno je izražen tijekom mnogih stoljeća. Taj su slavenski identitet trajno iskazivali putem srodnosti slavenskog jezika, slavenskih običaja i običajnog prava, unutrašnjeg ustrojstva, slavenske mitologije itd. Nadalje, što je veoma važno, i stranci su ih

vidjeli i doživljavali kao Slavene. O tome postoji opsežna građa, od arheoloških nalaza, preko materijalne kulture do diplomacije i mnogih zapisa; riječ je o vrlo složenom slavenskom identitetu na području jezika, kulture, običaja, vjere itd.⁴⁴⁴

Drugi tip općeslavenskog identiteta nastaje putem uvjerenja, a prenosi se iz generacije u generaciju od 15. do 20. stoljeća s različitim sadržajima, o trajnom postojanju: (1) *slavenskog zajedništva* u davno doba, koje dokazuje postojanje općeslavenskih jezičnih, etničkih, kulturnih i vjerskih zajedničkih osnova; (2) *slavenskih rodoslovnih struktura*, tj. postojanju jedinstva slavenskog podrijetla, »krvi« i jezika i (3) uvjerenja da to slavenske narode blisko međusobno povezuje i da im daje solidne temelje za blisku suradnju u suvremenosti i budućnosti.

Međutim, u hrvatskoj se javnosti u 19. stoljeću putem ideologije, koju iznose hrvatski preporoditelji tijekom kulturnog i političkog pokreta, napose ističe uvjerenje da hrvatski narod pripada slavenstvu, da su i Hrvati slavenskog podrijetla, da pripadaju slavenskom »stablu« i da hrvatski narod ima poseban identitet (i slavenski i hrvatski) u odnosu na »strance«, napose u odnosu na neslavene koji ih okružuju: Mađare, Nijemce, Talijane i Turke, ali i u odnosu na one »strance« (neslavene) koji žive u hrvatskoj sredini.

Zato su oni, u potrazi za moralnim osloncem na taj slavenski svijet, isticali brojnost Slavena, a prema njihovu uvjerenju ima ih najmanje 80 milijuna, te naglašavali njihovu teritorijalnu rasprostranjenost, napose u odnosu spram »drugog« neslavenskog svijeta: germanskog, romanskog, mađarskog itd.

Vjerovali su da postoji međusobna solidarnost svih slavenskih naroda, a da bi to potkrijepili iskazivali su različite ideje o jednom slavenskom narodu, jednom slavenskom jeziku, o njihovu zajedničkom cilju i jedinoj težnji za solidarnošću i povezanošću svih slavenskih naroda itd., u čemu se ogledaju različite ideje od slavenstva preko sveslavenstva do panslavizma.⁴⁴⁵

Napomena. To su kompleksni i višestruki identiteti. Valja ih temeljito istražiti. Na jednoj strani, kada je riječ o rodoslovnom slavenskom podrijetlu, nosilac slavenskog identiteta bio je cjelokupan hrvatski narod. Hrvate je tijekom stoljeća taj općeslavenski identitet (preko slavenskog etničkog podrijetla, »krvi«, jezika, običaja, običajnog prava, etniciteta itd.) predstavljao spram »stranaca« neslavena. Napose je tu važna konstrukcija identiteta »drugoga«. Nositelj drugog tipa slavenskih identiteta je malobrojna elita, hrvatski intelektualci. Međutim, osim isticanja rodoslovnih slavenskih struktura i općeslavenstva, hrvatski se preporoditelji u tom slučaju, kada je riječ o 19. stoljeću i o stvaranju novoga modernoga svijeta i posve novih etničkih/ljudskih zajednica, nisu mogli pozvati ni na jednu konkretnu zajedničku životnu vrijednost (ni pravnu ni kulturnu ni

⁴⁴⁴ Budak (ur.) 1995: više radova i literatura o tome u tom zborniku.

⁴⁴⁵ Šidak 1973; Šidak i drugi 1988; Šicel 1997; Stančić 2000; Korunić 1989; Korunić 1992.

političku niti bilo koju drugu) koja bi obuhvatila i međusobno povezala sve slavenske narode u neku novu zajednicu u suvremenosti. Bili su svjesni da Slaveni (svi slavenski narodi) nisu imali, niti će to postići, jednu zajedničku državu, jednu političku zajednicu, jedinstveni jezik, jedinstvenu kulturu, jedinstvenu vjeru itd. Taj je slavenski identitet (različitog sadržaja, koji se s vremenom mijenjao) ostao na razini ideologije i uvjerenja i nije se pokazao, ni na jednoj razini u modernom svijetu, u svojoj životnoj stvarnosti, u zbilji, osim kako je rečeno postojanja rodoslovnih slavenskih struktura i slavenskog podrijetla. Drugim riječima, općeslavenstvo nije postojalo niti se u suvremenom svijetu moglo izgraditi kao zaseban entitet: ni etnički ni kulturni ni politički ni privredni ni društveni niti bilo koji drugi. Te su činjenice i te realnosti bili posve svjesni hrvatski preporoditelji. To svakako moramo imati na umu kada govorimo o slavenstvu i slavenskom identitetu u hrvatskoj prošlosti, napose u 19. stoljeću.⁴⁴⁶

2. Južnoslavenski identitet: *etnički ili kulturni ili politički*

Što je južnoslavenstvo, a što južnoslavenski identitet? Je li u 19. stoljeću postojao južnoslavenski etnički i kulturni identitet? Je li se tada izgradio kao individualni i kolektivni (etnički ili kulturni ili politički) identitet?

Taj tip identiteta možemo upoznati ako najprije odgovorimo na slijedeća pitanja: Je li u 19. stoljeću, ali i prije i poslije, južnoslavenstvo postojalo kao zasebni entitet? Jesu li ga suvremenici (kako u Hrvatskoj tako i u drugim sredinama na južnoslavenskom prostoru) tako doživljavali? Drugim riječima, je li tada južnoslavenstvo u zbilji postojalo kao zasebna cjelina: *etnička* cjelina (kao cjelovita i/ili jedinstvena etnija) ili *kulturna* cjelina (kao jedinstvena kultura ili kulturna zajednica) ili *politička* cjelovitost (kao politička cjelina ili kao politička zajednica) ili kao *teritorijalna* cjelovitost (kao jedinstvena teritorijalna cjelina) ili *društvena* (kao zasebno društvo)? Jesu li tomu težili?

Poseban tip južnoslavenskog identiteta, koji se u mnogim pojedinostima i sadržajima iz generacije u generaciju mijenjao, nastaje u Hrvatskoj u 19. stoljeću kao konstrukcija različitih slavenskih ideja i napose južnoslavenske ideologije, čija se osnova također stalno mijenjala, a sadržaj tog identiteta jest:

- a) uvjerenje o postojanju ne samo slavenskog zajedništva i slavenskih rodoslovnih struktura uopće, nego napose južnoslavenskog zajedništva i ujedno južnoslavenskih rodoslovnih struktura, koje su uže od općeslavenskih;
- b) uvjerenje da sve južnoslavenske narode međusobno povezuje: relativno kompaktan teritorij, zajednička veza preko antičkog stanovništva (antičkih Ilira) koje su zatekli pri doseljenu na njihov prostor, te zajedništvo slavenskog podrijetla, »krvi« i jezika, običaja i običajnog prava, stara slavenska mitologija itd.;

⁴⁴⁶ Ta dva tipa slavenskog identiteta valja temeljito istražiti. Napose je važan prvi tip identiteta jer je tada riječ o povijesti hrvatskoga naroda od njegovih najranijih razdoblja do suvremenosti. Riječ je o veoma složenim istraživanjima koja moramo utemeljiti putem suvremene kritičke znanosti.

- c) uvjerenje o postizanju solidarnosti i međusobne suradnje južnoslavenskih naroda i ujedno uvjerenje da će se ta suradnja postići u budućnosti; iako su to uvjerenje iskazivali, znali su da na tom području nisu mnogo postigli;
- d) uvjerenje i/ili ideja o mogućnosti stvaranja novih zajedničkih kulturnih osnovica (na području novoga književnoga jezika, književnosti i kulture) oko kojih bi se u budućnosti udružili svi južnoslavenski narodi;
- e) ideja o stvaranju političkog programa o udruživanju južnoslavenskih naroda; prvi takav politički program nastao je u Hrvatskoj za revolucije 1848./49. godine: o udruživanju ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom unutar konfederalne Habsburške monarhije.⁴⁴⁷

Napomena. Nositelji konstrukcije južnoslavenskog identiteta (na razini ideologije) bila je malobrojna elita u Hrvatskoj. U tom procesu identifikacije, osim isticanja slavenskih rodoslovnih struktura i južnoslavenskih ideja, koje nisu imale čvrstu sadržajnu osnovicu niti izgrađen program, hrvatski se preporoditelji u 19. stoljeću nisu mogli pozvati na konkretne entitete utemeljene u zbilji (ni na kulturni ni pravni, ni politički ni privredni, ni društveni niti na bilo koji drugi entitet) kao na općeužnoslavenske životne vrijednosti koje bi obuhvatile sve južnoslavenske narode, jer ti entiteti i te vrijednosti u zbilji nisu postojali. Nisu im stoga, u procesu identifikacije, mogli iskazati odanost i lojalnost i na zbilji graditi južnoslavenski identitet. Postojale su samo maglovite ideje o tome, koje su se s vremenom mijenjale. No te ideje nisu prihvatili ni drugi narodi na tom području, a nije ih prihvatila, niti je to mogla, ni tzv. zaboravljena većina stanovništva u hrvatskim pokrajinama, napose stanovništvo koje živi na selu u tradicionalnom svijetu masovne nepismenosti, zaostale privrede, u malim seoskim zajednicama. Prema tim idejama, te bi posve nove osnovice (najprije na području zajedničke kulture) morali stvarati svi južnoslavenski narodi. Međutim, na tom području (izgradnje nove zajedničke kulture, novoga zajedničkoga književnoga jezika, pokretanja zajedničkih novina i časopisa, izgradnje jednoga političkoga sustava, jednoga obrazovnog sustava, utemeljenja zajedničke privrede i kapitala, izgradnje zajedničkih kulturnih, političkih i privrednih institucija i ustanova itd.) nisu učinili ništa konkretno, niti su to mogli. Zato se u zbilji nije mogla pojaviti, niti se pojavila, »jedinstvena« i cjelovita južnoslavenska etnija (ni kao etnička ni kao kulturna, ni kao politička ni kao ekonomska zajednica) niti se na njoj, budući da nije egzistirala ni kao životna zajednica niti kao entitet, mogao izgraditi južnoslavenski identitet utemeljen u zbilji. Prema tome, taj je tip identiteta (južnoslavenstva) postajao samo kao konstrukcija ideologije, koja se u 19. i 20. stoljeću, od generacije do generacije, stalno i neprekidno mijenjala. Bilo je dakle očito već tada, u 19. stoljeću, da južnoslavenstvo ne postoji kao zaseban entitet: ni kao etnička ni kao kulturna, ni kao politička niti kao društvena zasebna cjelina. Postojali su samo pojedini južnoslavenski narodi, svaki sa zasebnim nacionalnim

⁴⁴⁷ Šidak 1973; Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1992; Korunić 1997; Korunić 2000.

identitetom. A to je vrlo poučno: sve identitete koji nisu utemeljeni na zbilji i time sve one koji nisu životni, s vremenom ih sama ta zbilja i realnost života odbaci kao neživotne.⁴⁴⁸

3. Identiteti ilirstva: *ilirstvo kao etnički i kulturni identitet*

Što je Ilirstvo, a što ilirski identitet? Kada nastaje i kako se razvija?

Kada je riječ o procesu identifikacije s ilirskim imenom tijekom dugoga vremena, postoji najmanje pet tipova ilirskih identiteta: prvi, koji se koristi u antičkom razdoblju; drugi, koji su iskazivali hrvatski humanisti i intelektualci od 16. do 18. stoljeća; treći, koji se koristi u diplomaciji i službenim spisima, te u geografskim, književnim i znanstvenim djelima kao i u putopisima od srednjega vijeka do 19. stoljeća; četvrti, koji je nastao u razdoblju Napoleonovih Ilirskih provincija početkom 19. stoljeća i, peti, koji je nastajao u 19. stoljeću u procesu konstrukcije ideologije ilirizma, ideologije koja nastaje za vrijeme ilirskog pokreta od 1835. do 1848. godine.

- a) Prvi tip ilirskih identiteta (klasični ilirski nazivi: Iliria, Illyricum, Illyricum Magnum, Illyricum orientale i drugi) nastaje u antičkom svijetu, a govori o prostoru, narodu i jeziku na teritoriju antičke provincije Ilirije.
- b) U drugom slučaju, hrvatski humanisti u 16. i 17. stoljeću, polazeći od antičke tradicije, rabe ilirske nazive (Ilirik, Illyricum, Iliria, Iliri, Natio illyrica, ilirski jezik, lingua Illyrica) da bi identificirali: »ilirski« prostor, njegovo stanovništvo (»ilirski« narod) i »ilirski« jezik tog stanovništva na širokom prostoru od Istre do današnje Albanije i od Jadranskog mora do Dunava, pa čak i dalje na sjever. U tom procesu identifikacije ti su humanisti izgradili uglavnom dva tipa općih »ilirskih« identiteta unutar kojih su se nalazili mnogi drugi: *prvi tip ilirskog identiteta ima uži opseg*, a njime su pokušali odrediti hrvatski etnički i politički prostor, njegovo stanovništvo i narod, jezik tog naroda i njegovu prošlost; *drugi tip ilirskog identiteta ima širi opseg* i njime su pokušali odrediti južnoslavenski i još širi slavenski teritorij, narod i jezik tog naroda. Za našu je temu važno zašto su to radili: prvo, da bi uspostavili kontinuitet s razdobljem antike i, drugo, da bi pokazali da su Hrvati (i kao Iliri i kao Slaveni) na dalmatinskom prostoru punopravni baštinici antičke prošlosti. Pritom su Dalmaciju uklopili u hrvatsku zajednicu, ali su je povezali i s još širom slavenskom cjelinom, pokazujući njezinu pripadnost Europi, a ujedno i slavenstvu u cjelini.⁴⁴⁹
- c) Treći tip ilirskih identiteta nastaje u dugom razdoblju identifikacije prostora, naroda i jezika na hrvatskome teritoriju koji se nalazio unutar ugarske krune, Habsburške monarhije i jedno vrijeme (Dalmacija) u posjedu Venecije.

⁴⁴⁸ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁴⁴⁹ O tome pišu dalmatinski humanisti: J. Šižgorić, L. Crijević, V. Pribojević, I. Lucić i drugi. Njihova ćemo djela s gledišta etničkog i kulturnog identiteta analizirati u posebnom radu.

Sadržaji tih ilirskih imena i naziva – tj. identiteta etnosa, kulture, jezika i prostora – veoma su različiti. Moramo stoga biti vrlo oprezni u istraživanju i tumačenju »ilirskih« identiteta, napose u odnosu spram drugih etničkih i kulturnih identiteta na tom prostoru: slavensko-ilirskih, slavenskih, slovinskih, hrvatskih, srpskih i drugih. To je područje slabo istraženo s gledišta etničkog identiteta, a ono što jest nije na razini suvremene kritičke znanosti, teorije i znanstvenih modela.

- d) Četvrti tip ilirskih identiteta nastaje u razdoblju organizacije Napoleonovih Ilirskih provincija početkom 19. stoljeća. Tada se politički teritorij, sastavljen od dijela hrvatskih i slovenskih zemalja, naziva ilirskim, a ujedno i stanovništvo na tom teritoriju, narod tog teritorija i njegov jezik, te mnoge institucije i ustanove. U procesu identifikacije tada se dakle *ilirskim imenom definira*: poseban teritorij (identitet teritorija), njegovo stanovništvo (etnički identitet), jezik i kultura tog stanovništva (kulturni identitet) i politička zajednica (Ilirske provincije).
- e) Peti tip ilirskih identiteta nastaje u 19. stoljeću, poglavito u razdoblju ilirskog pokreta, tj. za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda.⁴⁵⁰

Napomena. Ovdje nas zanima peti tip ilirskih identiteta. Kao i u slučaju južnoslavenskog tipa identiteta, ni sada se u zbilji nije pojavila, niti se mogla izgraditi, a nije se pojavila ni prije, jedna cjelovita ilirska etnija: ilirstvo kao etnički ili kulturni entitet: kao etnička/ljudska zajednica. Zato se tada, u 19. stoljeću, o čemu je ovdje riječ, nije mogao izgraditi ni ilirski identitet utemeljen u zbilji. Postojao je samo kao konstrukcija ideologije ilirskog pokreta, koja se mijenjala i posve različito shvaćala. Napose se nije mogla pojaviti ilirska etnija kao makroetnija, unutar koje bi postojale subetnije i supkulture: pojedini južnoslavenski narodi.

4. Identitet austroslavizma: kulturni i politički identitet

Austroslavizam je, kao politički program i kao europski projekt, unio posve nov sadržaj u konstrukciji društvenog i nacionalnog identiteta u Hrvatskoj.

Postoje dva tipa austroslavističkih identiteta: prvi, koji nastaje u procesu kulturne identifikacije Slavena u Habsburškoj monarhiji i tada austroslavizam ima kulturni identitet i sadržaj i, drugi, koji nastaje unutar austroslavističkog političkog programa i tada (1848./49. godine) austroslavizam ima politički identitet.

- a) U prvom slučaju, kulturni tip austroslavističkog identiteta, kada se ističu međusobne etničke, jezične, kulturne i rodoslovne veze Slavena u Habsburškoj monarhiji, možemo naći ne samo kod Čeha i Slovenaca, nego

⁴⁵⁰ Smičiklas 1885; Šurmin 1903.–04; Šišić 1913; Fancev 1933; Barac 1954; Šidak i drugi 1988; Leščilovska 1963; Živančević 1975; Kolo 1966, br. 8–10; Šicel 1997; i literatura u tim radovima.

i u tekstovima koji su nastali u Hrvatskoj za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1848. godine.⁴⁵¹

- b) Politički tip austroslavističkog identiteta nastao je kod Čeha za revolucije 1848./49. godine.⁴⁵² I u Hrvatskoj se politički program austroslavizma pojavio za revolucije 1848./1849. godine, a obilježja su mu: a) nastao je kao odjek općih zbivanja u Monarhiji, napose nakon rušenja feudalnog poretka i prihvaćanja osnovica posve novoga građanskoga društva; b) tada se austroslavizam pojavljuje kao moderni politički program koji su zastupali svi slavenski narodi u Monarhiji i unose ga u svoje nacionalne i političke programe; c) taj program polazi od gledišta da je većina stanovništva u Monarhiji slavenskog podrijetla, da je dakle Monarhija pretežno slavenska država i da je nužno da u njezinu uređenju, uz druge narode, i oni imaju važnu ulogu; d) taj program teži očuvanju Monarhije, ali traži njezino preuređenje u modernu konfederalnu demokratsku državu, u kojoj bi svi narodi bili ravnopravni; e) taj je program predviđao međusobno političko udruživanje ujedinjene Hrvatske (i hrvatskoga naroda) s ujedinjenom Slovenijom (sa slovenskim narodom) i srpskom Vojvodinom (i Srbima) u jednu subfederalnu jedinicu u Monarhiji; f) napokon, taj program svjedoči o jasnom opredjeljenju za organizaciju života unutar Monarhije i ujedno o opredjeljenju za trajne europske vrijednosti koje donosi epoha moderne i modernog građanskog društva, a to su: opće građanske slobode, demokracija, parlamentarizam, sustav slobodnih izbora, trodioba vlasti itd.
- c) Taj program nadalje počiva na ideji o solidarnosti svih slavenskih naroda u Monarhiji, napose južnoslavenskih (Hrvata, Slovenaca i Srba), na uvjerenju da sve Slavene u Monarhiji međusobno veže slavensko etničko podrijetlo, srodni slavenski jezici, slavenski običaji i običajno pravo, slavenska mitologija itd.

Napomena. Prvo, austroslavistički tip kulturnog identiteta izgrađen je na pretpostavci o kulturnoj srodnosti (na području slavenskih jezika, slavenskog podrijetla, tradicije, slavenske mitologije, običaja itd.) svih Slavena u Monarhiji. Drugo, austroslavistički tip političkog identiteta izgrađen je za revolucije 1848./49. godine na političkom programu koji je predviđao: izgradnju i organizaciju zasebnih političkih zajednica i zasebnih nacionalnih država, a zatim njihovo udruživanje u demokratsku konfederaciju unutar preuređene Monarhije; svaki narod imao bi vlastitu političku zajednicu, unutar koje bi sačuvao i izgrađivao individualnost i zaseban identitet na području jezika, kulture, političkog sustava, političkih i kulturnih institucija, političke zajednice, nacionalne države i/ili nacije-države itd.; prema tom političkom programu, ujedinjena Hrvatska, kao zasebna politička zajednica i kao hrvatska država, udružila bi se s ujedinjenom

⁴⁵¹ Šidak 1979; Šidak i drugi 1988; o tome ćemo raspravljati u posebnom radu.

⁴⁵² Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1999; Markus 2000.

Slovenijom i srpskom Vojvodinom u posebnu subfederalnu jedinicu, ali bi svi oni (i Hrvati i Slovenci i Srbi u Monarhiji) sačuvali svoju individualnost i zaseban nacionalni identitet. Taj je tip identiteta imao veliko značenje u konstrukciji posebnih nacionalnih identiteta kod svih Slavena, napose južnoslavenskih u Monarhiji. Polazio je od konkretnih vrijednosti i individualnosti svakoga naroda. Taj tip identiteta kod Slavena otkriva zaseban nacionalni identitet i njihovu složenu međuovisnost. U svakom slučaju, austroslavizam kod hrvatskoga naroda konstruirao posve nov i posve jasan građanski tip nacionalnog identiteta. Nadalje, austroslavistički projekt – koji su prihvatili hrvatski političari za revolucije 1848./49. godine i unijeli ga u hrvatski nacionalno-politički program, čime su posve jasno odredili nacionalnu individualnost – unosi više jasnoće i u shvaćanju južnoslavenske ideje i ideologije. Prvo, sada je jasno da hrvatski političari i hrvatska javnost polazi od nacionalno-političke individualnosti hrvatskog naroda, od zasebne političke zajednice i države; već tada je dakle jasno da južnoslavenska ideja nije bila nacionalna, niti je možemo tako shvatiti i tumačiti. Drugo, hrvatska se javnost (novine, časopisi, političke stranke, županijske skupštine i Hrvatski sabor) za revolucije 1848./49. godine opredijelila za srednjoeuropski prostor: za ostanak unutar Habsburške monarhije. Taj austroslavistički projekt to jasno pokazuje.⁴⁵³

1) IDENTITET KULTURE – kultura kao identitet

Identiteti koji određuju pripadnost određenoj kulturi i civilizaciji

Utjecaji određene kulture i civilizacije – kulturni krugovi

Identitet, etnicitet, kulturna građa i društvo

1. Kulturni identitet: kulturna građa i etnicitet

Kulturu (kao pojam i kao entitet) možemo promatrati kao ukupnost duhovne, moralne, društvene i proizvodne djelatnosti. Budući da ovdje raspravljamo o etnicitetu i etničkom i nacionalnom identitetu, određenu razinu *kulture* i *kulturni identitet* možemo upoznati u procesu istraživanja sadržaja *duhovnog razvoja* pojedinaca i etničkih skupina u nekoj zajednici (etničkoj, narodnoj ili nacionalnoj) napose u odnosu prema »drugome«: prema drugom pojedincu, drugoj etničkoj grupi, drugom narodu ili drugoj naciji i drugoj kulturi. Da bismo to postigli, nužno je upoznati sadržaj *kulturne građe* koju posjeduje neka etnija, a to su: jezik, religija, običaji, običajno pravo, tradicija, materijalna kultura itd. U tom smislu kulturu i kulturni identitet valja promatrati najmanje s dva aspekta:

Prvo, s gledišta odnosa kulture i etniciteta, tj. kulturnog sadržaja etniciteta. Već je davno uočeno da se između *eticiteta* (i svih oblika etnije, naroda i nacije, njihova podrijetla, organizacije, identiteta) i *kulture*, a ujedno i kulturne i etničke

⁴⁵³ O tome postoji obilje izvora. Nužno je sve to istražiti s gledišta etničkog, nacionalnog i društvenog identiteta. To nam donosi posve nove spoznaje. Usp. Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1999; Korunić 2000; Markus 1998; Markus 2000; Markus 2001.

raznolikosti, ne smije postaviti prosta jednakost: $A = B$. Drugim riječima, da etnicitet i kulturu ne možemo izjednačiti i učiniti jednakim i postaviti ih u isti red vrijednosti, dakle da ne možemo zaključiti: etnicitet = kultura i obrnuto. Kultura jest važna za razvoj etnosa i etniciteta, ali ne i apsolutno dominantna vrijednost.⁴⁵⁴ U tom smislu nema i ne može biti *kulturne nacije*, kako to neki znanstvenici tvrde, jer se njezin identitet, kako smo vidjeli, osniva na mnogim vrijednostima i na društvenoj organizaciji.⁴⁵⁵

Drugo, zato valja istražiti uzajamnu ovisnost kulture, društva i etniciteta. A pokazali smo da na razvoj etnosa (napose: etničkih skupina, naroda i nacije i njihova identiteta) utječu mnoge vrijednosti, ali da društvo (društveni sustavi i njihova struktura) i društvena organizacija etniciteta i etnosa imaju ključnu ulogu u tome razvoju. Napose je to važno za moderno građansko društvo, koje potpuno transformira etničku/ljudsku zajednicu te mijenja razvoj i organizaciju etnosa u 19. i 20. stoljeću.

Napomena. Nema dakle sumnje da je kultura uopće neobično važna za istraživanje razvoja etnosa i etniciteta, napose etničkog i nacionalnog identiteta. No u tome moramo biti veoma oprezni. Kada je riječ o istraživanju etničkog i nacionalnog identiteta u Hrvatskoj, *kulturnu građu* valja promatrati na dvije razine: prvo, na razini tradicionalne kulture i, drugo, na razini moderne građanske kulture.

2. Tradicionalni (naslijeđeni) kulturni identitet: kulturna građa

Tradicionalna narodna kultura jest stoljetna *kulturna građa* hrvatskoga naroda, koji je (njegov veći dio stanovništva) do početka 20. stoljeća živio na ruralnom području. Ta kulturna građa ili narodna kultura sadržava: govorni neknjiževni jezik hrvatskoga puka, početke i razvoj predmoderne pismenosti i obrazovanja do kraja 18. stoljeća, slavenske običaje, običajno pravo, tradiciju mjesta i regija, način života uopće, prehranu, gradnju kuća i stanovanja, obradu zemljišta i razvoj privrede uopće, izradu posuđa, oruđa itd.

Ta je tradicionalna kulturna građa (i narodna kultura i tradicionalni kulturni identitet) kod hrvatskog je naroda, na njegovu etničkom i hrvatskom prostoru, od regije do regije, bila veoma različita. Na hrvatskom etničkom i političkom prostoru postoje najmanje četiri regije ili areala koji su imali dosta različitu kulturnu građu ili tradicionalnu kulturu: prvo, istočnoslavonski areal; drugo, sjevernozagorski areal; treće, zapadni ili primorski areal i, četvrto, južni ili dalmatinski areal. Neki su od tih areala (i njihova kulturna građa) bili srodniji susjednim regijama drugoga naroda (na primjer zagorski areal susjednim Slovencima) negoli između sebe, na primjer zagorski i dalmatinski.⁴⁵⁶ Valja temeljito istražiti sve te bogate sadržaje

⁴⁵⁴ Bart 1969; Jenkins 1997; Handelman 1977.

⁴⁵⁵ Korunić 1999; Korunić 2000; o toj koncepciji: Cipek 2001; Stančić 2002.

⁴⁵⁶ Usp. o tome: Gavazzi 1978, 184-194.

tradicionalne kulture i njihove identitete, ali i njihovu transformaciju prema višim oblicima suvremene građanske kulture.

Napomena. Na toj su se različitosti regija izgrađivali različiti *regionalni identiteti* u hrvatskim pokrajinama. No, regije i regionalni identiteti, a ujedno i ta regionalna i međusobno različita tradicionalna kulturna građa, nisu mogli preuzeti ulogu integracije hrvatske nacije i ulogu modernizacije njezine kulture. To su stvorile tek osnovice koje donosi epoha moderne i modernog društva, tj. tek nakon izgradnje visokokulturnog sustava ili sustava visoke građanske kulture.

3. Moderni (stečeni) kulturni identitet: moderna kultura građa

U epohi moderne i modernog društva (i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava) nastaje i razvija se posve nova građanska kultura i civilizacija na globalnoj i nacionalnoj razini, koja je dakako izrasla iz prijašnjih dostignuća (velikih epoha od humanizma i renesanse preko protestantizma, klasicizma i prosvjetiteljstva do romantizma), ali je ipak izgrađena i organizirana na posve novim osnovicama: na sustavu moderne građanske kulture; na sustavu moderne kapitalističke i industrijske privrede i nove tehnologije; na demokratskom političkom sustavu; na sustavu moderne države i uprave; na prirodno-pravnoj teoriji, međunarodnom pravu i nacionalnom suverenitetu; na parlamentarizmu, trodiobi vlasti itd.

Taj sveopći razvoj i moderni sustavi, na koje utječe ostvarenje projekta moderne i modernog građanskog društva, stvara i izgrađuje, u stalnim promjenama, kod svakog naroda napose, nove osnovice građanske kulture: novi moderni književni jezik, modernu književnost, opću pismenost i obrazovanje, utječe na razvoj školstva od osnovnog preko srednjeg do modernog sveučilišta, razvoj nacionalne znanosti i umjetnosti, potiče utemeljenje nacionalnih kulturnih institucija itd.

Napomena. Hrvatski je narod sve te ključne moderne kulturne osnovice utemeljio već u 19. stoljeću: osnove modernoga standardnoga književnoga jezika, osnove suvremene nacionalne književnosti i lijepe umjetnosti uopće, modernoga graditeljstva, brojne moderne kulturne i znanstvene institucije, moderne osnovne i srednje škole, moderno hrvatsko sveučilište, akademiju znanosti i umjetnosti, muzeje, institute, narodna kazališta, brojna kulturna društva, pokrenuo je brojne književne i znanstvene časopise i novine, galerije, osnove moderne znanosti i umjetnosti, započeo izgrađivati moderna urbana središta itd. A sve to zajedno znači posve novu razinu kulture i kulturne građe, koja je namijenjena cjelokupnomu hrvatskomu narodu i koja je, prvi put u povijesti, postupno okupljala sve njegove segmente u novu cjelovitu kulturnu zajednicu. Tek je ta moderna građanska kultura i kulturna građa postupno, korak po korak, prevladala supkulturni regionalizam koji je stoljećima postojao kod hrvatskoga naroda. Nema dakle sumnje da se na tim modernim osnovicama oblikuje nova kultura i kulturni identitet. Ta moderna (stečena) kulturna građa, koja je nastala i neprestano se razvija u epohi moderne i

modernog društva, tijekom 19. i 20. stoljeća, daje hrvatskomu narodu kako novu kulturu i nov kulturni identitet tako i osnove za kulturnu homogenizaciju hrvatske nacije, za njezinu kulturnu integraciju, dakako uz proces političke i ekonomske integracije. Ta nova nacionalna kultura i na njoj utemeljen kulturni identitet hrvatske nacije na razini je globalne kulture, pa time postaje integralnim dijelom općeeuropske kulture i civilizacije. To je golemo područje istraživanja. Svako razdoblje je drugačije, jer svaka generacija stvara nove sadržaje i nove kulturne vrijednosti, nove identitete. Ali i ovdje valja istaknuti važnost te moderne kulture: hrvatski je narod u cjelini mogao prihvatiti i u svojoj sredini izgraditi svijet modernosti (moderni društvo, modernu naciju, sustav kapitalističke privrede, industrijsku revoluciju, industrijalizaciju zemlje, modernu tehnologiju, modernu upravu, sudstvo itd.) samo tom modernom građanskom kulturom, razvojem opće pismenosti i obrazovanja. A to je važno i danas.

J) IDENTITET »DRUGOGA« U HRVATSKOJ

Utjecaji ideologije, etniciteta, etnija, naroda i nacije

Konstrukcija individualnog, grupnog i kolektivnog identiteta

1. Konstrukcija identiteta »drugoga«

Već smo upoznali osnove konstrukcije identiteta »drugoga« koji nastaje uz identitet »prvoga«. To je zbilja i stvarnost i u hrvatskoj sredini, o tome nema spora, postoji i kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) u svim razdobljima i prostorima, a napose, kako smo vidjeli, u 19. i 20. stoljeću. Taj je model (spoznaja da na određenom prostoru postoji etnička i kulturna raznolikost i društveni pluralizam) prijeko potreban u istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta, napose ako prihvatimo antropološki model etniciteta. Jedan od uvida koji nam omogućava antropološki model etniciteta, i etničkog i nacionalnog identiteta, jest da etnicitet (i sve ono što se odnosi na etnije, narod i naciju) nije niti može biti nepromjenjivi kulturni sadržaj, stvoren jednom za sva vremena, koji je dovoljno nabrojiti da bismo identificirali etničku skupinu, etničku zajednicu ili neki kolektivitet: neku etniju ili neki narod ili neku naciju.

Kada je riječ o etnosu i etnicitetu na hrvatskom prostoru u 19. i 20. stoljeću, o istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta, možemo relativno lako pratiti konstrukciju identiteta »prvoga« i/ili »našeg« identiteta (individualnog, grupnog, kolektivnog) na razini etnija, subetnija, hrvatskoga naroda i hrvatske nacije. Istodobno, na svim razinama, nastaje proces konstrukcije identiteta »drugoga« i/ili »njihova« identiteta. Dakle, istodobno nastaje »naš« i »njihov« identitet.

To su iznimno važni identiteti. Bez njih ne možemo upoznati fenomen oblikovanja različitih identiteta. Prisutni su u hrvatskoj javnosti i u svim drugim identitetima. Prema modelu različitosti i opreka, nastaju dvije razine procesa identifikacije: prva, etnička identifikacija i, druga, društvena identifikacija.

- a) *Etnička identifikacija*. U procesu etničke identifikacije između »nas« i »njih«, konstrukcija i/ili oblikovanje identiteta »prvoga« i »drugoga« (tj. »našeg« i »njihova« identiteta) nastaje između dviju ili više osoba koje pripadaju različitim etnijama, između dviju ili više različitih etnija, između dvaju ili više naroda, kada se jedna osoba nađe spram druge, jedna etnija spram druge ili jedan narod spram drugoga. Dakle, nastaje u međusobnom odnosu, u odnosima koji često tvore međuovisan interakcijski sklop na relaciji: a) čovjek – drugi čovjek; b) etnička skupina – druga etnička skupina; c) etnija – druga etnija; d) hrvatski narod – drugi narod; e) hrvatska nacija – druga nacija; f) hrvatski narod i/ili hrvatska nacija (kao dominantna etnija na hrvatskome prostoru) – druge etnije, subetnijske i supkulture na tom istom prostoru; g) hrvatski narod – drugi narod i druga nacija izvan hrvatskoga etničkoga i političkoga prostora, napose unutar šire regije itd.
- b) *Društvena identifikacija*. U procesu društvene identifikacije između »nas« i »njih«, dakle izvan etničke i nacionalne identifikacije, konstrukcija identiteta »prvoga« i »drugoga« (»našeg« i »njihova« identiteta) nastaje na relaciji: a) čovjek – drugi čovjek; b) susjed – drugi susjed; c) obitelj – druga obitelj; d) mještanin – drugi mještanin i/ili nemještanin; e) stanovnik jednoga grada – stanovnik drugoga grada ili »stranac«; f) stanovnik jedne pokrajine – stanovnik druge pokrajine; g) mjesto – drugo mjesto; h) selo – drugo selo; i) grad – drugi grad; j) pokrajina – druga pokrajina; k) država – druga država; l) pripadnik jedne interesne grupe – pripadnik druge interesne grupe; m) pristaša/član jedne stranke – pristaša/član druge stranke; n) prijatelj – neprijatelj itd.

To je golemo područje istraživanja. Nužno je utemeljiti ta istraživanja. Identitet »drugoga« je neobično važan, jer preko njega bolje upoznajemo identitet »prvoga« i obrnuto. Pritom je identitet »drugoga«, u mnogim pojedinostima, najčešće utemeljen na isticanju negativnih ili loših osobina, koje »drugoga« vide i označavaju u drugačijem svijetlu, ali ga često i dopunjuju kao oprečnost. Identitet »prvoga« jest ukupnost činjenica (na primjer: etničko podrijetlo, govorni jezik, tradicionalna kultura, običaji, običajno pravo, cjelina životnih uvjeta, književni jezik, moderna kultura, vjera, obrazovanje, društvo, društveno stanje, organizacije, institucije, posebna povijest, organizacija etničke ili narodne zajednice, razvoj privrede, organizacija političke zajednice, politički sustav itd.) koje služe da se odredi identitet »drugoga« (»njihov« identitet), da se jedna osoba/pojedinac, neka etnička skupina ili neka etnija ili neki narod odrede pomoću »drugoga«, pomoću druge etničke grupe ili druge etnije ili drugoga naroda kao oprečna osobnost, oprečne etničke posebnosti i navike, oprečnih vrijednosti, oprečnog jezika i oprečne kulture i civilizacije itd.

Prema tome, kako smo upoznali, identitet »drugoga« (ili identitet druge etničke skupine ili etnije ili identitet drugoga čovjeka, druge obitelji, stanovnika drugoga mjesta, stanovnika druge pokrajine, druge države itd.) nastaje u procesu

konstrukcije etničkog i/ili nacionalnog identiteta »prvoga« i obrnuto, ili u procesu konstrukcije društvenog identiteta »prvoga« i obrnuto. U tom slučaju identitet »prvoga« (»naš« identitet) i identitet »drugoga« (»njihov« identitet), koji gotovo u pravilu, kada je riječ o etnosu, idu (»mi« i »oni«) zajedno, uvijek govore o postojanju kulturne i etničke raznolikosti na određenom prostoru. To znači da na nekom prostoru, unutar neke regije ili pokrajine ili države, postoje najmanje dvije, a najčešće više etničkih grupa ili etničkih zajednica ili nacionalnih zajednica, da postoji dakle i identitet »prvoga« i identitet »drugoga« ili »drugih« itd. Da sve te etničke grupe i etnije impliciraju etničke odnose i stanja, a nacije i nacionalne zajednice pretpostavljaju postojanje nacionalnih odnosa i stanja. Prema tome, da etnički i nacionalni odnosi, te etnički i nacionalni identiteti, uključuju postojanje najmanje dvije, a često i više kolektivnih strana ili dvaju kolektiviteta: i etnička i nacionalna kolektiviteta koji se izgrađuju i konstruiraju na nekom prostoru.

To posebno vrijedi i za hrvatski prostor na kojem je postojala, od srednjega vijeka do danas, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i ujedno društveni pluralizam. Hrvatske su se pokrajine i Hrvatska kao politička zajednica i država razvile kao pluralne sredine, kao etnički i društveni pluralni prostor. To je stanje napose bilo izraženo u 19. stoljeću, kada se stvaraju osnove modernoga svijeta i moderne hrvatske nacije.

2. Identitet »prvoga« i »drugoga« u Hrvatskoj

Na tim odnosima i stanjima, na osnovama identiteta »prvoga« i »drugoga«, nastaju i posebni oblici identiteta: prvo, prijatelji i neprijatelji i, drugo, pripadnici i nepripadnici – hrvatskoga naroda, hrvatske nacije itd.

Prijatelji i neprijatelji. Ako sve to imamo na umu, nema sumnje da su na tim međuetničkim i međunacionalnim odnosima i stanjima unutar hrvatskoga prostora u prošlosti, od srednjega vijeka do danas – kako unutar kulturne i etničke raznolikosti tako i unutar društvenog pluralizma, u procesu etničke i/ili kulturne identifikacije – u svim epohama, a napose u 19. i 20. stoljeću, nastala najmanje dva, a najčešće više međuovisnih identiteta: identitet pripadnika i ujedno nepripadnika nekoj etničkoj zajednici ili hrvatskomu narodu ili hrvatskoj naciji, tj. i identitet »prvih« (koji pripadaju »našem« kolektivitetu) i identitet »drugih«, koji pripadaju »njihovu« kolektivitetu itd. Ujedno su se, na istim osnovama identifikacije, oblikovala dakle dva identiteta: i prijatelja i neprijatelja, tj. identitet prijatelja (naše etnije, našeg naroda, naše nacije) i identitet neprijatelja, koji je dakle neprijatelj naše etnije, našeg naroda, naše nacije itd.

3. Identitet »prvoga« u pravilu pretpostavlja identitet »drugoga«: pripadnici (»prvi«) identificiraju nepripadnike (»druge«)

U procesu etničke i/ili nacionalne identifikacije, identitet »drugoga« u pravilu uvodi razliku između »nas« i »njih«, između »naših« i »njihovih«, tj. pripadnici (neke etnije, nekog naroda, neke nacije) uvijek identificiraju nepripadnike, koje katkada vide i kao neprijatelje, dakle ne uvijek i ne u pravilu i ne svi.

Stoga, identitet »drugoga« u pravilu pretpostavlja istraživanje konstrukcije identiteta »prvoga«, tj. pretpostavlja postojanje i razvoj višestrukih društvenih identiteta na određenom prostoru, postojanje etničke, nacionalne, kulturne i vjerske različitosti (pluralizma) na hrvatskome prostoru. To je golemo znanstveno područje istraživanja. Tome smo posvetili poseban znanstveni projekt i opsežna istraživanja.

4. Stereotipi i identitet »drugoga« u hrvatskoj javnosti

Uz to, u procesu etničke i nacionalne identifikacije »prvoga« i »drugoga« pojavili su se, napose u 19. i 20. stoljeću, mnogi stereotipi o »nama« i »drugima« kod mnogih hrvatskih političara, javnih djelatnika, kod intelektualaca, ali gotovo i kod svih slojeva stanovništva. Mogli bismo štoviše zaključiti da je teško naći neke političke novine, neku političku stranku, nekog političara ili uopće nekog u Hrvatskoj, napose u kriznim razdobljima, kada su etničke i kulturne napetosti jače izražene, tko nije iskazivao, na različite načine, i etničke i nacionalne i vjerske stereotipe. Ti su se stereotipi najčešće ponavljali od jednog do drugog političara i od jedne do druge generacije. Napose su se ti stereotipi ponavljali kada je riječ o »prijateljima« i »neprijateljima« Hrvata i hrvatskoga naroda. Ti su stereotipi (na primjer: o »prijateljima« ili vječnim »neprijateljima« Hrvata, o »svojoj prošlosti«, hrvatskoj tradiciji, »duhu naroda i jezika«, »narodnom duhu«, slavenstvu, ilirstvu i jugoslavenstvu, vječnoj (ne)pravednosti, historijskom i narodnom pravu itd.) često međusobno povezivali posve različite političare.

Etnički i nacionalni stereotipi u hrvatskoj javnosti. Postoji obilna građa koja govori o postojanju etničkih i nacionalnih stereotipa u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Iskazuju ih, kako je rečeno, sve političke stranke i političke novine, sve etničke i subetničke i mnogi pojedinci. Za objašnjenje pojave i razvoja tzv. etničke i nacionalne svijesti i nacionalizma u 19. i 20. stoljeću u Hrvatskoj bila bi veoma dragocjena istraživanja javnog mnijenja o pojavi i zastupljenosti stereotipnih sudova ili mišljenja o »drugim« narodima, nacijama, vjerama i kulturama, te o promjenama tih stereotipa tijekom konstrukcije raznih ideologija.

Nažalost, etnički i nacionalni stereotipi, koji se neprekidno pojavljuju u hrvatskoj javnosti u 19. i 20. stoljeću, u hrvatskoj historiografiji još uvijek nisu postali predmetom sustavnih istraživanja, ili, bolje rečeno, time se gotovo nitko nije sustavno bavio. To je golemo područje istraživanja i neobično je važno za povijest hrvatskoga naroda. To je jedna od važnih tema našeg projekta.

Zaključak. To su različiti tipovi društvenih identiteta koji su nastajali u Hrvatskoj u 19. i na početku 20. stoljeća. S tim da još uvijek nismo iscrpili sve oblike etničkog, nacionalnog, kulturnog, političkog, državnog, socijalnog i vjerskog identiteta. Svi su ti mnogostruki identiteti međusobno povezani i valja ih istraživati prema formuli: identitet ↔ okolina (= svijet drugih identiteta). Svi se ti identiteti, i identifikacija na razini zbilje i na razini svijesti i posebnih »osjećaja«, stalno mijenjaju u 19. i 20. stoljeću. Svi ti oblici i sve razine identiteta pokazuju:

a) postojanje pluralnih etničkih, kulturnih i društvenih odnosa i stanja; b) postojanje mnogih područja društva; c) postojanje etničke i nacionalne svijesti; d) ali i postojanje svijeta realnoga života, konkretne zajednice, društva i društvenih sustava, političke zajednice; e) postojanje hrvatske nacije; f) postojanje hrvatske političke zajednice i hrvatske države itd.

Identitet određene pojave/procesa, koje smo uzeli za primjer, teško je zbog njihovih stalnih promjena istraživati, jer se sve te pojave i sva ta stanja, a onda i njihovi identiteti, stalno iz godine u godinu mijenjaju. Svu složenost tih problema pokazuju primjeri identiteta koje smo ovdje donijeli na osnovi pomnih istraživanja. Da bismo mogli istražiti etnički i/ili nacionalni identitet, njihovu pojavu i razvoj, moramo upoznati njihov sadržaj i njihove osnove na kojima su utemeljeni, imajući stalno na umu njihovu neprekidnu promjenu, prema formuli: nastanak identiteta = proces stalnih promjena, ili: $A = A$ i u isto vrijeme $\neq A$. Drugim riječima, ti identiteti nisu trajni, jer se neprekidno mijenjaju, napose tijekom izgradnje modernog društva.

Kada istražujemo jedno uže razdoblje, neku političku stranku, elitu, neku etniju i određene izvore (novine, časopise, političke programe, brošure, korespondenciju, popise stanovništva, razne izvještaje itd.) tada relativno lako možemo pratiti nastanak i razvoj i genezu određenih identiteta (jezični, kulturni, politički, vjerski, društveni itd.) u tom određenom vremenu i prostoru. Međutim, to stanje (sve te identitete) ne smijemo olako generalizirati i identitetima obuhvatiti duže razdoblje, što je inače česta pojava u znanstvenim raspravama. Jer se već sljedeća generacija i mnogi pojedinci drugačije identificiraju, a drugi povijesni izvori često donose drugačije identitete.

Ako međutim imamo na umu duže razdoblje, jednu epohu, ili jedno stoljeće, koje smo uzeli kao područje istraživanja, onda možemo upoznati samo **tipove društvenih identiteta**, koji se, kao idealno-tipski model identiteta, uglavnom ne mijenjaju, iako imamo na umu modernost i izgradnju modernog svijeta života, ili baš zbog toga. Osim toga, istodobno sve to valja istraživati na dvije razine: prvo, na razini identiteta i etničkih zajednica i narodnih zajednica i nacionalnih zajednica (modernih nacija ili nacija-država) koje su organizirane i postoje u zbilji i, drugo, na razini etničkog i nacionalnog identiteta koji pojedinci i etničke grupe iskazuju sentimentima, tj. na razini etničke i nacionalne svijesti i posebnih »osjećaja«. Ovdje smo prema tome donijeli tipove društvenih identiteta koji su nastali na hrvatskom prostoru u 19. i na početku 20. stoljeća, kao osnovu – kao znanstveni model i teoriju i područje/predmet i temu istraživanja – za svako daljnje proučavanje tih fenomena.

U tim temeljitim istraživanjima lako možemo otkriti koja je etnija (kao strukturirana etnička/ljudska zajednica u nekom društvu) u određenoj sredini ili unutar nekog poretka (društvenog, pravnog, političkog i državnog) dominantna i koja se izgradila kao nacionalna zajednica: to je ona koja je brojčano najveća, koja u svojim rukama ima unutrašnju upravu, vlast i svu moć i koja se potpuno

organizirala i identificira se konkretnim vrijednostima: pravnim, teritorijalnim, kulturnim, političkim, državnim itd. U našem smo primjeru vidjeli da je od svih tih identiteta, koji su nastali u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji), samo *hrvatski identitet* bio utemeljen na konkretnim vrijednostima (na području: jezika, kulture, prostora ili teritorija, prava, obrazovanja, privrede, različitih institucija itd.), da je to u stvari bio identitet konkretne ljudske zajednice i konkretnih i stvarnih vrijednosti, zapravo da je to bio nacionalni identitet, identitet Hrvata i hrvatskoga naroda. Za tim su identitetom u svojim istraživanjima tragali mnogi hrvatski preporoditelji. Pokazali su to na temelju proučavanja povijesti hrvatskoga naroda, organizacije njegove narodne zajednice od doseljenja do početka 20. stoljeća. Sve su te vrijednosti oni sustavno izgrađivali i razvijali. Time su, do početka 20. stoljeća, zauvijek izgradili zaseban hrvatski identitet: višestruki identitet Hrvata, hrvatskoga naroda i hrvatske nacije, koji valja promatrati u odnosu spram svih drugih identiteta, drugih kultura, drugih naroda i nacija.

Zaključno poglavlje

1. *Etnos i etnicitet.* Nepoznavanje fenomena etnosa, etnija, etniciteta i identiteta na hrvatskome prostoru u prošlosti, a time i ključnih životnih struktura stanovništva (i etničkih i kulturnih i jezičnih i vjerskih i socijalnih i obrazovnih i drugih), kako u antičkom svijetu tako i od doseljenja hrvatskoga naroda (Hrvata, hrvatskih Slavena) na prostor rimske Dalmacije sve do suvremenosti, veoma je duboko. Kako smo vidjeli, nedostaju sustavna povijesna istraživanja u koja bi se uključile i druge društvene znanosti. Promatrajući taj problem sa šireg aspekta, unutar društvenih znanosti u svijetu, uza sve mnogobrojne radove o tome, lako je uočiti da nigdje nije tako teško postići pouzdano objašnjenje kao u slučaju sljedećih fenomena i procesa: i konstituiranja i reprodukcije, i integracije i transformacije svih razina ili svih stupnjeva *razvijenosti etnosa*, svih etnija i subetnija, njihovih kultura i supkultura, a napose narodne zajednice i naroda, i nacionalne zajednice i moderne nacije, i nacije-države i nacionalizma, a time, ono što je najvažnije, i etničkih struktura stanovništva u zemlji u bilo kojem razdoblju. Postoje brojne teorije u kojima su iskazana posve različita gledišta. Problem istraživanja podrijetla i strukture naroda i nacije kao ljudskih zajednica, a time i složenog života stanovništva u njima, u promjenama i razvoju ljudskog društva, koliko je privlačan toliko je nerješiv, pa je u društvenim znanostima, koje se bave tim fenomenima, stvorio čitavu oblast fantastičnih hipoteza, čudnih rekonstrukcija i neobuzdane romantike.⁴⁵⁷

Mnoge su društvene znanosti u svijetu (antropologija, sociologija, etnologija politologija, historiografija, lingvistika, povijest književnosti itd.) istraživale fenomen nacije i nacionalizma, i etničkog identiteta.⁴⁵⁸ Tom su fenomenu

⁴⁵⁷ Usp. o tome literaturu na kraju ove knjige. U tim se knjigama nalazi još opsežnija literatura.

⁴⁵⁸ Usp. *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001 i odabranu literaturu u njoj.

– njegovoj obnovi u suvremenom svijetu i njegovoj ulozi u povijesti uopće, napose u 19. i 20. stoljeću, ali i mnogim pojavama vezanim uz modernu naciju, nacionalnu državu ili naciju-državu, razne oblike nacionalizma, etnicitet, te etnički i nacionalni identitet – posvećeni brojni znanstveni skupovi. Pojavila se golema literatura o tom fenomenu u prošlosti i suvremenosti. No, je li se, prvo, u tom proučavanju pojavila kritičnost o naciji, i nacionalizmu i identitetu, i etnosu i etnicitetu uopće i, drugo, jesmo li zadovoljni s tim istraživanjima? Drugim riječima, je li kritična znanost, nasuprot subjektivnosti i ideologiji, nasuprot stereotipima i mitovima, odgovorila na pitanje: što je nacija?

U stručnim raspravama još uvijek nije postignuta potpuna suglasnost o tome što je nacija. Ipak, uza sva pojedinačna teorijska lutanja, u društvenim je znanostima postignut konsenzus o etapama razvoja zajednice ljudi/etnosa: o strukturalnim promjenama vezanim uz dugi proces i konstituiranja i reprodukcije, i integracije i transformacije etničkih zajednica, tj. uz etape razvoja *ljudskih zajednica* na nekom prostoru od roda i plemenske skupine, preko naroda i narodne zajednice do nacionalne zajednice i nacije. Postignut je dakle konsenzus da na *vrhuncu tog dugotrajnog razvojnog procesa* (konstituiranja→ preživljavanja→ reprodukcije→ transformacije zajednice etnosa ili etničkih/ljudskih zajednica) nastaje moderna nacija i zatim nacija-država.⁴⁵⁹

Prema tome, stanovitog pomaka u društvenim znanostima u svijetu o tome ipak ima. Jer je u stručnoj raspravi o *naciji, nacionalnoj državi i nacionalizmu* postignuta suglasnost i o tome da ti *pojmovi* i ono što znače u zbilji (i kao pojmovi i kao entiteti) predstavljaju pojave koje su nastale u epohi moderne, od kraja 18. stoljeća dalje; da nastaju u tijeku složenih procesa modernizacije ↔ transformacije ↔ integracije ljudskog društva u novom vijeku, u tijeku izgradnje modernog društva i primjene modernosti na svim područjima života stanovništva, u tijeku industrijske revolucije i industrijalizacije, primjene industrijskih tehnologija, pojave kapitalističko-industrijskog poduzetništva, pojave modernog školstva, razvoja pismenosti i obrazovanja, urbanizacije zemlje i, pod utjecajem razvoja tog novoga svijeta u nastajanju i te industrijske civilizacije, u tijeku izgradnje masovnijih *kolektiviteta* u kojima se ljudi međusobno udružuju u posve nove *makrocjeline*: jezične, kulturne, obrazovne, političke, državne, ekonomske, socijalne itd. Postignuta je i suglasnost, nakon temeljitih istraživanja, da su ranije upotrebe pojma *nacije* – i u srednjem vijeku i u ranom novom vijeku – ciljale na nešto posve drugo: da je pojam *nacije* prije, sve do 18. stoljeća, označavao male lokalne svrsishodne zavičajne udruge, ekipe, grupe ili podskupine unutar većih i nepreglednih skupina ili većih etničkih zajednica ili država na nekom prostoru.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Alter 1985; Anderson 1990; Armstrong 1982; Barth 1969; Brass 1991; Breuilly 1993; Deutsch 1966; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kedourie 1960; Kohn 1955; Kohn 1967; Seton-Watson 1977; Smith 1991; Smith 2003; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001 i opsežna literatura u tim knjigama.

⁴⁶⁰ Gschnitzler 1992; Hertz 1927; Molnar 1997; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001.

Postignuta je dakle suglasnost da tek u 19. i 20. stoljeću, u tijeku izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva prema europskome modelu modernosti, fenomen moderne nacije i nacije-države, i nacionalizma i kolektivnih identiteta postaju *središnjim povijesnim pojavama*, kao kolektiviteti na razini makro-fenomena, u kojima nastaju moderni *procesi integracije* – koji transformiraju i integriraju sve mikro- i mezzo- razine ili sve segmente, sve regije i sve pokrajine jednoga naroda u nove nacionalne cjeline ili u nova nacionalna jedinstva – na području: književnoga jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, nove jezične zajednice, novoga jezičnoga identiteta, školstva i obrazovanja, visoke građanske kulture, industrijskog kapitala i novčanih ustanova, nacionalnog tržišta, posve novog političkog sustava, nacionalnih institucija (političkih, kulturnih, ekonomskih, obrazovnih itd.), socijalnih odnosa itd.⁴⁶¹

Prema stručnoj literaturi o naciji, to je odgovor na pitanje: postoje li *nacije* u antičkom svijetu ili u srednjem vijeku i postoje li tzv. »nacionalni osjećaji« prije epohe moderne.⁴⁶² U antičkom svijetu i srednjem vijeku postoji *narod* (kao dominantna etnija u nekoj zemlji) koji – s gledišta *procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije* tog etnosa, tj. s gledišta modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnog života stanovništva, kada postupno, korak po korak, nastaju posve drugačije životne strukture tog stanovništva – u svemu prethodi *modernoj naciji* i zatim naciji-državi koja se izgrađuje tek na vrhuncu tog procesa, tek u 19. i 20. stoljeću, unutar modernoga građanskog i industrijskog društva. Ne prije. U antičkom svijetu i u srednjem vijeku, na nekom prostoru/okolišu, koji tvori ukupnost materijalnoga i živoga svijeta kojega je čovjek biološki dio, na kojem ljudski život može opstojati, nalazimo narod kao etničku/ljudsku zajednicu na nekoj etapi razvoja i organizacije (na području kulture, tehnologije, agrara i privrede uopće, institucija, svakodnevnoga života, stanovanja, prehrane itd.), zajednicu ljudi koji, kao umna bića, posjeduju svijest o zajednici u kojoj žive i imaju »osjećaje« spram nje i drugih ljudi u njoj. O tome nema i ne može biti spora. Ali je problem kako istraživati te elemente ljudske emotivnosti (ljudsku svijest i osjećaje) u dalekoj prošlosti. Smatra se da je tu ljudsku emotivnost, koja je nastala u dalekoj prošlosti, teško istraživati, jer je ne možemo oživjeti i promatrati.⁴⁶³ Uz to, istraživanja složenih procesa konstituiranja i preživljavanja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednica, a time i spomenutih životnih struktura stanovništva u svakom primjeru i u svakoj zemlji napose, napokon su počela rušiti *mit o samorazumljivosti* nacije i ljudske emotivnosti vezane uz naciju: *mit o samorazumljivosti nacionalne svijesti*, posebnih nacionalnih osjećaja, nacionalnog duha i duhovne osnove nacije, nacionalnog karaktera, tradicije itd.

⁴⁶¹ Alter 1985; Anderson 1983; Berlin 1990; Breuilly 1993; Deutsch 1966; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kedourie 1960; Smith 1991; Smith 1998; Smith 2003; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001.

⁴⁶² To pitanje postavlja N. Budak 1999, 11; usp. o tome: Hastings 2003. i literaturu u toj knjizi.

⁴⁶³ O tome se mnogo raspravlja u društvenim znanostima, napose u sociologiji, etnologiji, fenomenologiji, psihologiji itd. O tome govore teorijska literatura, udžbenici i pregledi iz tih znanosti.

Taj proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke/ljudske zajednice na nekom prostoru i u nekoj zemlji nalazimo, koliko nam to povijesni izvori dopuštaju, u svim ljudskim društvima:⁴⁶⁴ a) u *predmodernom društvu*: u lovačko-skupljačkom društvu, te u stočarskom i agrarnom društvu; b) u *društvu neindustrijskih civilizacija*: te civilizacije uključuju Asteke, Maye i Inke u Južnoj i srednjoj Americi, antičku Grčku i Rimsko carstvo u Europi, drevni Egipat u Africi, te indijsku i kinesku civilizaciju u Aziji; c) u *modernom industrijskom društvu*, koje od kraja 18. stoljeća dalje, a napose u 19. i 20. stoljeću vrši najdublju transformaciju ljudskog društva i ljudske zajednice u povijesti tijekom procesa industrijalizacije ⇔ kapitalizma ⇔ urbanizacije ⇔ liberalne demokracije i d) u *postmodernom društvu* ili u postindustrijskom svijetu.⁴⁶⁵

U tijeku izgradnje tog europskog modela modernog građanskog i industrijskog društva i primjene modernosti na svim područjima života stanovništva, od kraja 18. stoljeća dalje, taj se narod, kao tradicionalna dominantna etnija u nekoj zemlji, najprije u zapadnoj Europi, a zatim na europskoj periferiji, postupno *transformira* u novu ljudsku zajednicu: modernu naciju. Prema tome, *narod* u srednjem vijeku – a tada valja imati na umu tradicionalni život stanovništva u svim zemljama u Europi: njegovu heterogenost (jezičnu, kulturnu, etničku, ekonomsku, socijalnu, političku itd.), masovnu nepismenost stanovništva, koje u većini živi na selu, sa zaostalom agrarnom privredom i tehnologijom, unutar agrarnog feudalnog društva, njegovu rascjepkanost na više upravnih jedinica, na tradicionalne seoske zajednice, te uske regije i pokrajine itd. – u svakom je pogledu (kulturnom, političkom, ekonomskom, obrazovnom, socijalnom i komunikacijskom itd.) *različit od moderne nacije*: taj je narod ili život ljudi u narodnoj zajednici u srednjem vijeku, bilo kojeg naroda u Europi, posve drugačiji od života ljudi/etnosa u modernoj naciji i naciji-državi. Različite su njihove *zajednice* u kojima žive. Drugačija je i samoidentifikacija ljudi s tim dvjema različitim zajednicama: *narodnoj zajednici* na jednoj i *nacionalnoj zajednici* na drugoj strani.

Mogli bismo dakle zaključiti da u svim epohama ljudske povijesti i na bilo kojem prostoru na Zemlji, gdje postoje uvjeti za život ljudi, nalazimo zajednice ljudi/etnosa na nekom stupnju njihova razvoja i da, ako i koliko nam sve to u konkretnom slučaju povijesni izvori dopuste, možemo i moramo, ako je riječ o znanosti, pratiti dva procesa u njihovoj uzajamnoj ovisnosti: (a) *proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih/ljudskih zajednica* – od etničke grupe, roda i plemenske skupine, naroda i šire narodne zajednice do moderne nacije i nacionalne zajednice i nacije-države i (b) *proces samoidentifikacije ljudi* s tim zajednicama u kojima oni žive i djeluju i/ili njihovu »svijest« o tim zajednicama i njihove »osjećaje« spram tih zajednica i spram

⁴⁶⁴ Postoje različite teorije o društvu. Ovdje donosimo model koji mi zastupamo.

⁴⁶⁵ Usp. *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001 i odabranu literaturu o tome.

»drugih«, odnosno i identitet prvoga (ili identitet sa »svojom« etnijom) i identitet drugoga (identitet druge etnije, drugog naroda, drugih ljudi) itd.⁴⁶⁶

Prema tome, pojam *nacije* u srednjem i ranom novom vijeku, koji nalazimo u izvorima, znači nešto posve drugo: pojmom *nacije* imenuje se male svrsishodne lokalne i zavičajne udruge, grupe i podskupine ljudi.⁴⁶⁷ Nema dakle spora da *moderna nacija* i zatim nacija-država nastaje na vrhuncu dugoga *procesa konstituiranja* ⇔ *reprodukcije* ⇔ *modernizacije* ⇔ *integracije* ⇔ *transformacije etničkih zajednica*, da nastaje, u tijeku procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih etničkih struktura stanovništva u zemlji, kao posve nova etnička/ljudska zajednica koju tvore (a) masovniji *kolektiviteti* na svim makro- razinama i (b) posve drugačija organizacija života ljudi/etnosa na svim mikro- i mezzo- i makro- razinama i (c) posve drugačiji procesi samoidentifikacije stanovništva, odnosno da nacija nastaje u epohi moderne i modernoga građanskoga društva, da se moderna nacija dakle izgrađuje tek u 19. i 20. stoljeću, ne prije, ne ni u antičkom svijetu niti u srednjem vijeku.⁴⁶⁸

2. Teorijske i metodološke osnovice. Kako pristupiti istraživanju fenomena etnosa i etniciteta i identiteta? Kako pristupiti istraživanju nastanka moderne nacije i nacije-države? Kako smo vidjeli, postoje brojne teorije o tome. Valja poznavati tu literaturu. Moramo upoznati sve ono što su postigle društvene znanosti i znati prepoznati njihove vrijednosti, ali i njihove nedostatke. Uza sve razlike među tim teorijama o naciji i nacionalizmu, ako ih u cjelini kritički promatramo i ako kritički proučimo njihov izbor područja istraživanja, a time i njihove znanstvene modele, lako je zaključiti da se sve svode na dva pristupa i dva znanstvena modela: prvo, u kojem je područje istraživanja subjektivnost, tj. u kojem se gotovo u pravilu na prvom mjestu proučavaju ljudski subjektivni i emotivni elementi, ljudska svijest i posebni osjećaji, te mitovi, ideologije i ideje, simboli i kult predaka vezani uz naciju i nacionalizam; drugo, u kojem je područje istraživanja objektivnost, u kojem se ne zanemaruju emotivni činitelji, ali se drži da ih je vrlo teško ako ne i nemoguće istraživati u dalekoj prošlosti, pa se prije svega nastoji istraživati one povijesne pojave i strukture (etničke, kulturne, političke, ekonomske, socijalne, vjerske i druge) koje nalazimo u zbilji, koje postoje izvan ljudske svijesti i subjektivnosti, koje su utjecale na proces modernizacije i transformacije tradicionalnog života stanovništva u zemlji: područje jezika, kulture, privrede, tehnologija, političkog sustava, društva, školstva i obrazovanja, socijalnih odnosa, interakcija, institucija itd.

U prvom slučaju – nastanak i razvoj nacije mnogi traži i nalaze na području ljudske subjektivnosti i emotivnosti: na području nacionalne svijesti, posebnih

⁴⁶⁶ O tome više u najavljenim knjigama. U njima donosimo rezultate naših povijesnih istraživanja.

⁴⁶⁷ O genezi pojma nacije, od srednjeg vijeka do 20. stoljeća, usp. naš predgovor i uvod.

⁴⁶⁸ Usp. o tim koncepcijama: Armstrong 1982; Brühl 1995; Hastings 2003; Hobsbawm 1993.

etničkih osjećaja, nacionalizma, duhovnosti, ideologija, mitova, tradicije, kulta predaka itd. Svi oni koji polaze od tih osnova, za predmet/područje istraživanja nastanka nacije u nekoj zemlji uzimaju: nacionalizam, nacionalnu svijest i posebne osjećaje vezane uz naciju. Međutim, u tom slučaju svaku grupu ljudi (ili elitu i/ili neku interesnu grupu i/ili predstavnike vlasti i/ili bilo koju etničku grupu), u svim razdobljima i na bilo kojem prostoru, kod kojih otkrijemo svijest ili svjesno znanje o zajednici u kojoj žive i njihove posebne osjećaje spram te zajednice, možemo proglasiti nacijom. I mnogi to rade i nalaze nacije u antičkom svijetu i u srednjem vijeku i u novom vijeku. Prema tome, područja su njihova istraživanja ili poimanja nacije i nacionalizma apstraktne i različite pojave ljudske svijesti i osjećaja, koji su kod svakog čovjeka drugačiji i mijenjaju se od generacije do generacije, a ne istraživanja realnih i životnih pojava ljudskog društva u nekoj zemlji, ne dakle istraživanja životnih struktura stanovništva: i etničkih i kulturnih i jezičnih i vjerskih i obrazovnih i ekonomskih i socijalnih i političkih itd. Uz to, postoji veliki problemi u istraživanju tih subjektivnih pojava i područja istraživanja: prvo, zato jer ljudsku emotivnost, napose nacionalnu svijest, ne možemo oživjeti u dalekoj prošlosti i kritički je proučavati, nije dakle podložna neposrednom promatranju i, drugo, često se te osnovice (svijesti i osjećaja vezanih uz naciju) pretjerano generaliziraju i u pravilu promatraju kroz različite ideologije koje nalazimo u novinskim člancima i tekstovima programskog sadržaja, a to su drugorazredni povijesni izvori za upoznavanje fenomena etnosa, etniciteta i identiteta: za upoznavanje spomenutih životnih struktura stanovništva u nekoj zemlji ili državi. Uz to, u tom je pristupu često prisutan mit o samorazumljivosti i nacije i nacionalne svijesti i posebnih »osjećaja« vezanih uz naciju i nacionalizam. Zbog svega toga, taj model/pristup nije dovoljno pouzdan da bismo mogli kritički istraživati fenomen etnosa i etniciteta i moderne nacije i nacije-države.

U drugom slučaju – kako smo rekli, polazi se od gledišta da u svakom konkretnom primjeru, kod svakoga naroda i u svakoj zemlji/državi, valja najprije istražiti i temeljito upoznati **proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih zajednica**: *od prvobitne i početne jezgre etnosa* (obitelji, rodova i plemenskih skupina), preko *kompleksne zajednice etnosa* (saveza plemena i njihova stapanja u jedan narod, tj. izgradnje naroda te organizacije i razvoja narodne zajednice i života u njoj) do *najsloženije zajednice etnosa* – izgradnje moderne nacije i cjelovite nacionalne države ili nacije-države. Ujedno se traži da se na tom prostoru i u bilo kojoj zemlji istraži i temeljito upozna (1) životne strukture stanovništva u njihovim uzajamnim ovisnostima (i etničke i kulturne i jezične i vjerske i socijalne i obrazovne i ekonomske i političke itd.) i zbog toga (2) ujedno *pluralni svijet* u razvoju i stalnim promjenama: i jezični i vjerski i etnički i politički i društveni i socijalni i svaki drugi, tj. identitet »prvog« i »drugog« ili identitet »drugih« itd. Taj svijet realnoga života stanovništva i razvoja etnosa u zemlji uopće valja upoznati preko prvorazrednih povijesnih izvora, valja primijeniti interdisciplinarnost i suvremene znanstvene teorije i modele.

To su dva posve različita pristupa istraživanja fenomena etnosa i etniciteta i identiteta, posve dva različita područja istraživanja i dva različita znanstvena modela. Budući da je prvi model (prema kojem se naciju traži na području ljudske emotivnosti, na području apstraktnih i nedokučivih pojava, a ne na području života stanovništva, ne dakle na području modernizacije i transformacije tradicionalnog života svih struktura stanovništva) dominantan u znanosti i u obrazovanju uopće, da ga nalazimo u svim udžbenicima i enciklopedijama, ponovimo i ispitajmo kritički njegove osnove.

3. Subjektivne i emotivne osnovice nacije i nacionalizma. Kako smo vidjeli, mnoge teorije o naciji i nacionalizmu, ali i o fenomenu etnosa i etniciteta i identiteta uopće, uza sve razlike među njima, ipak imaju zajedničku osnovu u tome što »stvaranje« nacije najčešće traže i nalaze na području ljudske svijesti i duhovnosti: a) *psihičkih sustava*⁴⁶⁹ – ljudske svijesti i posebnih osjećaja vezanih uz naciju i nacionalizam; b) *duhovnosti* – nacija je »duhovno« biće, jedna »duša« i jedinstveni »duhovni princip«, koju stoga mnogi traže i nalaze i na tom području mistične duhovnosti; c) *kolektivnih psihičkih konstitucija naroda* – »duhovnog jedinstva«, jedinstvene »narodne volje«, kolektivnog karaktera, kolektivne svijesti, kolektivnih osjećaja i duhovnog prostora naroda, genija naroda itd.; d) *providencije* – božje providnosti, božje volje, sudbine itd.; e) *tradicije* – posebne povijesti, kolektivnog pamćenja, izmišljene tradicije, mita, kulta predaka itd.; f) *nacionalnih načela* – načela nacije, načela naroda i narodnosti itd.; g) *organskog jedinstva nacije* – krvnog srodstva, jedinstva »krvi i jezika«, jedinstvenog podrijetla nacije itd.; h) *ideologije* – ideja o naciji, nacionalno-integracijske ideologije itd.; i) *nacionalizma* – raznih oblika nacionalizma, od patriotizma do agresivnog nacionalizma itd.; j) *pojma i definicije* o narodu, naciji, nacionalizmu itd.

Kako smo rekli, to je tradicionalni koncept shvaćanja nastanka nacije, koji se gotovo u pravilu oslanja na psihološke, ideološke i subjektivne činitelje kod ljudi, na »duhovnost« i psihičke sustave, na ljudsku svijest i nesvijest i posebne »osjećaje« vezane uz naciju, koje mnogi nalaze u dalekoj prošlosti i suvremenosti. Taj je tradicionalni koncept o naciji i nacionalizmu stalno prisutan i u društvenim znanostima u Hrvatskoj, napose u historiografiji,⁴⁷⁰ povijesti književnosti i etnologiji, ali i u sociologiji i politologiji. To je međutim vrlo neodređeno i široko područje duhovnosti, svijesti i »osjećaja«, to je ono što postoji u »glavama i srcima ljudi«. Pritom mnogi autori često koriste nejasne pojmove, koje pretjerano uopćavaju, prihvaćajući i šireći time mit o samorazumljivosti i nacije i nacionalne svijesti i njezine duhovnosti.

⁴⁶⁹ **Psihički sustav** kod čovjeka ima dvije osnove: *svijest* i *nesvijest*. Kad je riječ o naciji i nacionalizmu i procesu etničke (samo)identifikacije ljudi, proučava se uglavnom samo područje svijesti, i to uvijek racionalne i idealizirane (svijesti), a ne i područje nesvijesti (agresije, mržnje, neprijateljstva itd.).

⁴⁷⁰ Taj pristup nalazimo u svim radovima o naciji i nacionalizmu u hrvatskoj historiografiji. Zato se nije moglo riješiti mnoge probleme vezane uz izgradnju hrvatske nacije, te etnosa i etniciteta u Hrvatskoj.

Takvo poimanje »stvaranja« nacije nastaje već u 19. stoljeću, pogotovo kod historičara. Nastavljajući na slična shvaćanja otprije,⁴⁷¹ tu je koncepciju o »duhovnosti« nacije, kako smo pokazali, znanstveno pokušao utemeljiti francuski filozof i teoretičar religije Ernest Renan (1823.–1892.). Ponovimo u sažetku tu njegovu definiciju nacije. Nakon francusko-pruskog rata 1870./71. godine, u tijeku mnogih nacionalnih pokreta i formiranja europskih nacija i nacionalnih država, u tijeku stvaranja različitih nacionalizama, od patriotizma do agresivnih nacionalizama, napose zbog nacionalne podijeljenosti Alzasa, Renan je pokušao odgovoriti na pitanje: što je nacija? U svom predavanju pod tim naslovom (*Qu'est-ce qu'une Nation?*), koje je održao 1882. godine na Sorboni, iznio je uobičajena pitanja o naciji i zatim ih pobijao. Nacija po njemu nije isto što i rasa, jer sve moderne nacije u svijetu sadrže etničku raznolikost. Tako je francuska nacija nastala od keltsko-ibersko-germanskih etničkih skupina. Njemačka je nacija nastala od germansko-keltsko-slavenskih etničkih skupina. Dok talijansku naciju po njemu, zbog različitog etničkog sastava, u tom pogledu nije moguće razmrsiti. Zato je, kaže Renan, svaka politika i ideologija koja »jedinstvo nacije« kani utemeljiti na rasističkim argumentima lažna i opasna i ugrožava temelj europske civilizacije. Isto tako, nastavlja Renan, nacija nije identična s jezikom. Jer kako bi se inače objasnilo političko i državno odvajanje Sjedinjenih Američkih Država od Velike Britanije, a jedni i drugi govore istim jezikom, zatim Južne Amerike od Španjolske ili pak pojava višejezične Švicarske. Ni religija, zaključuje Renan, nije i ne može biti ključna osnova moderne nacije. Da li je nacija, pita Renan, jedna zajednica interesa? I zatim odgovara da »carinski savez nije domovina«, te dakle odbacuje i ekonomski činilac u nastanku nacije. Na kraju pita što je s geografijom ili teritorijem i odgovara da nema proizvoljnije i opasnije teorije od one koja bi htjela da naciju smjesti u »prirodne granice«.⁴⁷²

Nakon tih analiza Renan je zaključio da se »stvaranje« nacije ne može valjano ni opisati niti dokazati materijalnim ili objektivnim činiteljima. A zatim donosi ovu definiciju nacije: »Nacija je jedna duša, jedan duhovni princip. Dvije pojave, koje su u biti samo jedna, čine ovu dušu i ovaj duhovni princip. Jedna od njih pripada prošlosti, druga sadašnjosti. Jedna je zajednički posjed bogatog nasljedstva u sjećanjima, druga je sadašnji dogovor, želja da se živi zajedno. Prema tome, nacija je velika solidarna zajednica, opterećena osjećajem žrtve koja je podnesena i žrtve koja će se još podnijeti. Ona predstavlja prošlost ali, uza sve to, u sadašnjosti se pokazuje u jednoj konkretnoj činjenici: u sporazumu jasno iskazane želje (ljudi) da se nastavi zajednički život.«⁴⁷³

Od tada do danas većina znanstvenika, ideologa nacionalizma i političara drže se te definicije nacije i ujedno subjektivne koncepcije nastanka nacije koju

⁴⁷¹ Usp. o tome: Armstrong 1982; Chaunu 1982; Citron 1987; Colley 1992; Dann 1986; Lefebvre 1988; Poutignat 1995; Smith 1971; Smith 1986; Smith 2003; Seton-Watson 1977; Todorov 1994.

⁴⁷² Renan 1882; Snyder 1964; Todorov 1994.

⁴⁷³ Renan 1882; Jeismann 1993, 290-311; Snyder 1964; Todorov 1994.

je 1882. godine izložio Renan, ali je često mijenjaju i dopunjuju. A osnova te koncepcije glasi: nacija je posebno »duhovno« biće, jer nju (naciju) tvori »jedna duša« i »jedan duhovni princip«. To su dva posve istovjetna »duhovna načela« i dvije istovjetne pojave koje zajedno (»duša« i »duhovni princip«) čine »jedinstvo« svake nacije. Jedna strana nacije ili njezino prvo načelo (a to je »duša« nacije) pripada njezinoj cjelokupnoj prošlosti. A to je zajednička povijest i sjećanje na tu povijest ili »bogatu prošlost« svih ljudi/aktera koji tvore tu naciju. Druga strana nacije i njezino drugo načelo, a to je »duhovni princip« nacije, pripada sadašnjosti. Ta se suvremenost pokazuje u međusobnom »dogovoru« ili »sporazumu« i u solidarnosti svih ljudi koji su odlučili da »žive zajedno« unutar nacije. Drugim riječima, nacija je »velika solidarna zajednica« ljudi. No, što je to »solidarna zajednica« tek treba da postane predmetom sustavnih istraživanja.⁴⁷⁴

Prema toj definiciji o »duhovnosti« nacije i ujedno prema ideološkoj i subjektivnoj koncepciji shvaćanja nastanka nacije – čiju »duhovnu« osnovu od tada do danas mnogi, pa dakao i kod nas u Hrvatskoj, nekritički nalaze i dopunjuju i slijede u svim vremenima i na svim prostorima, vide i nalaze kod svake grupe ljudi/elite koja je svjesna sebe i svoje zajednice u kojoj žive ili koja sebe definira kao relativno cjelovitu »zajednicu« – nacija se pojavljuje kao »jedinstveno«, a ujedno i kao nedokučivo »duhovno biće« koja prividno ili naizgled ima »jednu dušu« i »jedan duhovni princip«. Uz to se nacija javlja, prema toj definiciji, i kao zajednica zasebnih nacionalnih »osjećaja« koji tvore to zamišljeno i/ili izmišljeno »jedinstvo« i time samu bit svake nacije. Postoje i trajat će (i to jedinstveno »duhovno biće« svake nacije i posebni »osjećaji« i svaka konkretna »nacija«) sve dok se ti posebni nacionalni »osjećaji« nalaze i traje u »glavama i srcima« ljudi. A sve to nestaje (i »duhovno biće« i ti »osjećaji« i to zamišljeno »jedinstvo« i time svaka nacija) kada ti isti ljudi/akteri o tome ne budu mislili, kada ih zaborave i kada ih više ne budu htjeli itd. Takve slične definicije o naciji i nacionalizmu možemo stvarati u beskraj. Te se definicije, utemeljene na ideološkim i subjektivnim osnovama, lako mogu stvarati i još lakše dalje prenositi preko udžbenika, novinskih tekstova itd. A ipak nam fenomen etnosa, nacije, etniciteta i identiteta time neće postati ni bliži niti jasniji.

To je problem i hrvatske historiografije. Do kritičke primjene novih spoznaja o fenomenu etniciteta, nacije, nacije-države, nacionalizma, etnija, subetnija i supkultura i međuetničkih odnosa, te fenomena etničkog, kulturnog i društvenog identiteta uopće, koje su postigle društvene znanosti u svijetu, do tog znanstvenog razvoja, do kritičke primjene suvremenih znanstvenih teorija i modela, još nije došla, napose kada je riječ o istraživanju procesa etničkog konstituirana i transformacije zajednice, tj. o istraživanju procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i života stanovništva, a time i tradicionalnih etničkih/ljudskih zajednica. Kada je riječ o istraživanju izgradnje hrvatske nacije

⁴⁷⁴ O tome: Dirken 1972; Geiger 1967; Geiger 1972; Hofstater 1957; Lewin 1948; Sherif 1953.

i nacije-države i uopće o istraživanju etnosa i etniciteta na hrvatskome prostoru u prošlosti, a time i spomenutih životnih struktura stanovništva, hrvatska je historiografija još uvijek ostala na tim tradicionalnim osnovama i na teorijama iz 19. stoljeća i dosljedno slijedi mit o samorazumljivosti svih tih elemenata vezanih uz naciju i nacionalizam. N. Stančić u svojoj knjizi o hrvatskoj naciji i nacionalizmu dosljedno slijedi tu tradiciju hrvatske historiografije.⁴⁷⁵ A dok je to tako, nema i ne može biti pomaka u istraživanju etnosa i etniciteta i identiteta na hrvatskome prostoru.

Ako slijedimo tu koncepciju o duhovnoj osnovi nacije i taj ideološki i subjektivni koncept, a to je teorija neobuzdane romantike iz 19. stoljeća, tada je samo jedna pojava važna, iako ne i posve dovoljna, da bi se neka *grupa ljudi*, u bilo kojem vremenu, mogla definirati kao nacija, a to je *postojanje* »nacionalne svijesti« i/ili svijesti o sebi i o zajednici kojoj ta grupa ljudi pripada. Pritom je dakako jasno da jedinstvo nacionalne svijesti, napose kad se radi o čitavom jednom narodu, ne postoji i da je to samo naša zamisao, da to jedinstvo postoji samo u našim mislima i u našoj mašti. Pa ipak, kako smo vidjeli, na tom su tragu viđenja stvaranja i razvoja nacija nastale mnoge teorije. Prema tom shvaćanju, svaka nacija počiva (stvara se, integrira, razvija i traje) prije svega na nacionalnoj svijesti ljudi koji time iskazuju solidarnost spram svoje nacije.

Drugim riječima, osnova svake nacije jest: svijest ljudi i njihovi osjećaji vezani uz naciju. Nestankom nacionalne svijesti kod ljudi/aktera, a time i njihovih zasebnih osjećaja koje oni vezuju uz vlastitu »naciju«, nestaje i sama nacija. Prema tom viđenju nastanka i/ili »stvaranja« nacije, najprije određena grupa ljudi/elita pronalazi i »stvara« slijedeće osnove: jedinstveno »duhovno biće« nacije, njezinu »jednu dušu« i »jedan duhovni princip« i stoga jedinstvenu nacionalnu svijest. Zatim ta grupa ljudi/elita, kada postigne »kritičnu masu« ili kada oko sebe okupi »značajan broj« ljudi, postaje nacijom. Zapravo, prema toj definiciji i tom romantičarskom shvaćanju nastanka nacije, *jezgra nacije* i nacija sama po sebi, koja će postupno oko sebe okupiti šire slojeve stanovništva, jest ta početna grupa ljudi/elita:⁴⁷⁶ ta elita postaje »nacionalno središte«, ona otkriva i širi nacionalnu svijest i posebne »osjećaje« među stanovništvom, stvara nacionalno jedinstvo, otkriva »duhovno biće« nacije i njezinu »dušu«, pronalazi njezino kolektivno ime, širi mit o zajedničkim precima, otkriva zajednička povijesna sjećanja, te zajedničku slavu i zajedničke žrtve, pronalazi zajedničke prijatelje i neprijatelje itd.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Stančić 2002.

⁴⁷⁶ Taj tradicionalni i nekritični stav zastupaju mnogi. Usp. npr. Stančić, 2002, 43: »Nacije su u srednjoj Europi u svojoj početnoj oblikovnoj etapi bile projekt uskih dinamičnih društvenih, političkih i intelektualnih elita različitog značaja, bilo 'honoratskog', tj. plemićkog ili građanskog, ili samo građanskog. One (elite; P. K.) su u tom povijesnom trenutku bile nacija (!?). U daljnjem povijesnom razvoju nacija (da li 'nacija elite' ?!; P. K.) se širila u socijalnu dubinu (!?) integrirajući u naciju nove dinamične društvene slojeve (!!)« itd.

⁴⁷⁷ Usp. o tome: Hobsbawm 1993; Smith 1991; Smith 1998; Stančić 2002.

Svi oni koji slijede tu duhovnu osnovu nacije – koji, upravo zbog toga, ne prate proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke/ljudske zajednice na nekom prostoru niti proces samoidentifikacije ljudi/aktera s tom zajednicom i ujedno, kada je riječ o nastanku moderne nacije, koja, kao dominantna etnija, postaje nosilac nacije-države i nacionalnog suvereniteta, ne prate ni proces primjene modernosti i izgradnje modernog društva, a time ni proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva/života stanovništva, ne prate ni proces modernizacije i transformacije životnih struktura stanovništva – i na taj način slijede taj ideološki i subjektivni/emotivni koncept nacije, traže i nalaze nastanak »nacije« u srednjem vijeku ili čak i u antičkom svijetu. Po njima, kako smo rekli, postoje »stare« i »mlade« nacije. Nacije koje su »stvorene« u davnoj prošlosti, napose od 15. do 18. stoljeća, a katkada i prije, i »mlade« nacije koje su nastale u 20. stoljeću. Uz to, ako polazimo od tih subjektivnih činitelja i od mita o samorazumljivosti svih elemenata vezanih uz tzv. nacionalnu svijest, tada svaku grupu ljudi/elitu, koja ima svijest o sebi i svojoj zajednici u kojoj živi – a nema sumnje da su ljudi, kao uma bića, toga bili svjesni u svim epohama svoga razvoja – možemo proglasiti »nacijom«. I mnogi to rade. U tom smislu, po mnogima, postoje slijedeće »nacije«: »staleške«, »plemičke«, »vladajuće«, »monarhijske«, »kulturne«, »etničke«, »jezične«, »političke«, »državne« itd. Ali i ovdje među znanstvenicima nema suglasnosti o tome koja grupa ljudi/elita, kada i zašto postaje »nacijom«.⁴⁷⁸

Uzmimo još jedan paradoks u tom pristupu. U 19. i 20. stoljeću, u tijeku izgradnje modernog društva, mnoge su se subetnije ili etničke skupine unutar nacionalnih zajednica, unutar njihovih političkih zajednica, dobro organizirale. Postigle su sve ono što prema toj definiciji, koju zastupa Renan i kasnije dopunjuje A. Smith, ima nacija: vlastito kolektivno ime, svijest o sebi i svojoj zajednici, razvijaju kult predaka, posjeduju i razvijaju zajedničke institucije, razvijaju »osjećaj« solidarnosti itd.⁴⁷⁹ Tako su se organizirale i mnoge subetnije u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću.⁴⁸⁰ Morali bismo dakle priznati nacijama sve te subetnije u kojima ljudi/akteri imaju svijest o sebi, o svojoj zajednici, svojoj kulturi, svojoj vjeri, svom jeziku, koji njeguju kult predaka, imaju zasebno zajedničko ime, imaju posebne institucije itd. U tom bi slučaju, unutar svake nacije i nacije-države postojale mnoge (sub)nacije. Prema definiciji o duhovnoj osnovi nacije, ako je dosljedno slijedimo, i u Hrvatskoj bi u 19. i 20. stoljeću postojale mnoge (sub)nacije: srpska, talijanska, mađarska, slovenska, češka itd. A formirala se samo jedna: moderna hrvatska nacija i, na njezinom političkom prostoru, više subetnija. Međuetničke odnose u Hrvatskoj ne možemo istraživati

⁴⁷⁸ Seton-Watson 1977; Smith 1991; Poutignat 1995; Brühl 1995; Molnar 1997; Stančić 2002.

⁴⁷⁹ Smith 1991; Smith 1998, 40.

⁴⁸⁰ Usp. prilog na kraju knjige: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*. Te smo subetnije ili etničke skupine spomenuli naprijed u tekstu. O tome temeljito raspravljamo u našim najavljenim knjigama.

ako se držimo definicije o duhovnoj osnovi nacije i te subjektivne i ideološke koncepcije i tog modela.

4. Proces konstituiranja i transformacije etničke/ljudske zajednice. Sam po sebi taj pristup/model – koji je utemeljen na definiciji o duhovnoj osnovi nacije, na mitu o samorazumljivosti svih elemenata koji »stvaraju« naciju, na mitu o nacionalnoj svijesti i posebnim »osjećajima« ljudi i na mnogim stereotipima, koji se u svakoj sredini prenose iz generacije u generaciju – postaje fenomenom i poželjnim područjem istraživanja.⁴⁸¹

To je, kako je rečeno, psihološki i ideološki i subjektivni koncept/model shvaćanja izgradnje i razvoja moderne nacije i nacije-države. S gledišta kritičke znanosti, taj koncept nije dovoljno pouzdan da bismo mogli: (a) primijeniti interdisciplinarnost i znanstvene modele pri istraživanju fenomena etnosa i etniciteta i identiteta, i nacije i nacionalizma, i međuetničkih odnosa i stanja u svakoj sredini uopće, i u hrvatskoj sredini napose; (b) istraživati proces konstituiranja i reprodukcije, i transformacije i razvoja konkretne etničke zajednice ili zajednice ljudi/stanovništva na bilo kojem prostoru i u svim epohama, napose na hrvatskom etničkom i političkom prostoru; (c) istražiti i upoznati unutrašnju organizaciju i životnu funkcionalnost svake etničke zajednice (ili etnije) napose; (d) upoznati granična/rubna područja etnija ili etničkih grupa i njihove kulturne granice na nekom prostoru u njihovoj uzajamnoj ovisnosti; (e) istražiti i upoznati, ono što je ovdje najvažnije, ključne životne strukture stanovništva (etničke, kulturne, jezične, vjerske, obrazovne, ekonomske, socijalne i druge).⁴⁸²

Međutim, ako fenomenu etnosa i etniciteta uopće, a napose nacije i nacionalizma i identiteta, tako pristupimo, tj. kritički, nastaje problem najmanje na dvije razine: a) kod samog istraživača, jer u tom slučaju mora odbaciti mnoge teorije i modele i stereotipe, mora dakle učiniti tzv. kopernikanski (tj. korjenit) obrat i krenuti sâm u istraživanje tog fenomena, a tada je izložen golemim opasnostima da pogriješi na tom nesigurnom putu; b) tada najčešće nastaje razilaženje i napetost između njega i drugih istraživača, napose ako se kritički osvrne na njihove radove. Prema tome, problem će nastati samo onda, i samo u tom slučaju, ako smo kritični prema svim tim dosadašnjim istraživanjima, ako posumnjamo u vjerodostojnost definicije o duhovnosti i duhovnom podrijetlu nacije: ako te definicije i koncepcije promatramo s gledišta kritičke znanosti i znanstvenih modela, ako napustimo mit o samorazumljivosti svih tih elemenata vezanih uz naciju, tj. tek onda ako mit o samorazumljivosti svijesti i posebnih »osjećaja« i duhovnosti vezanih uz naciju podvrgnemo kritičkom ispitivanju. Taj problem nastaje zato jer na taj način (1) moramo napustiti mnoga istraživanja koja su nekritička i (2) prekidamo jedan stoljetni mit koji podržavaju različite nacionalne ideologije i različiti patriotski pristupi tom fenomenu. Uza sve to,

⁴⁸¹ To istraživanje (stereotipa i mitova vezanih uz hrvatsku naciju i nacionalizam) nismo utemeljili.

⁴⁸² Usp. o tome: Barth 1969; Poutignat 1995; Putinja i Stref-Fenar 1997, 213-259.

moramo se suočiti s tim problemom ako nas zanima znanstvena spoznaja o izgradnji moderne nacije (koju čini dominantna etnija) i nacije-države (koju čini cjelokupno stanovništvo u zemlji: i ta dominantna etnija/nacija i sve druge subetnijske ili etničke skupine), koja, kako smo rekli, nastaje u tijeku primjene modernosti i izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva, a time i u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog feudalnog i agrarnog društva i ujedno tradicionalnog života stanovništva, nastaje dakle tek na vrhuncu dugotrajnog procesa konstituiranja i modernizacije i transformacije i integracije *modernih zajednica* života ljudi: i etničke i jezične i kulturne i obrazovne i političke i ekonomske i socijalne itd. Nužno je dakle da u tom istraživanju, u traganju za drugim područjima istraživanja i drugačijim izvorima i modelima, učinimo kopernikanski obrat: umjesto da krenemo od duhovne i subjektivne osnove nacije, koja (kao zamisao) doista postoji samo u našim glavama, a to je mit o samorazumljivosti nacije, valja najprije krenuti od realnoga života stanovništva, a time i od spomenutih životnih struktura tog istog stanovništva.

Prema tome, kada je riječ o toj definiciji nacije, o duhovnosti i duhovnom podrijetlu nacije, koju daje Renan, koju zatim mnogi slijede i dopunjuju, pa je slijedi i naša historiografija, ili baš zbog toga, valja odgovoriti na pitanja: Postoji li moderna nacija i nacija-država samo u »glavama i srcima ljudi«? Može li moderna nacija i nacija-država, koju čini stanovništvo (i dominantna etnija/nacija i sve druge etničke skupine) u nekoj zemlji, tako lako nastati i nestati? Postoji li nacija i nacija-država samo na području ljudske svijesti i posebnih osjećaja i subjektivnosti? Zar *nacija* kao *moderna ljudska zajednica* – koja nastaje u epohi moderne, tek na vrhuncu procesa etničkog (ali i na vrhuncu procesa: i jezičnog i kulturnog, i političkog i ekonomskog, i socijalnog i obrazovnog, i tehnološkog i socijalnog, i svakog drugog) konstituiranja moderne zajednice, koja je, kao *dominantna etnija/nacija*, u odnosu na sve druge subetnijske ili etničke skupine, na svom političkom prostoru nosilac suvereniteta i nacionalne države ili nacije-države – ne postoji u realnome svijetu? A ako postoji u realnome svijetu, kao realitet (kao zajednica života stanovništva u kojoj, jedni s drugima, unutar mnogostrukih međusobnih interakcija, ljudi žive i djeluju zajedno) izvan svijeta ljudske svijesti i subjektivnosti, o čemu nema spora, onda su nužna drugačija viđenja i istraživanja izgradnje i razvoja nacije kao moderne zajednice ljudi/stanovništva.

Ako dakle krenemo od realnosti ili od života ljudi/stanovništva udruženih u etničku zajednicu, a time i od spomenutih životnih struktura tog stanovništva, tada je lako zamijetiti da tek moderno građansko i industrijsko društvo i svijet modernosti, odnosno primjena modernosti na svim područjima života ljudi, stvara uvjete (1) za modernizaciju i transformaciju tradicionalnog života stanovništva i (2) za izgradnju nove moderne etničke/ljudske zajednice: moderne nacije i ujedno za njezinu postupnu transformaciju u naciju-državu. A s izgradnjom modernog društva, u procesu postupne izgradnje cjelovite nacionalne zajednice

ili moderne nacije i nacije-države, u tijeku izgradnje modernog obrazovnog i komunikacijskog sustava mijenja se dakako i samoidentifikacija ljudi: mijenja se ujedno i njihova svijest o toj zajednici.

Prema tome, fenomen etnosa i etniciteta, i nacije i nacionalizma, i međuetničkih odnosa i identiteta postat će nam jasniji tek onda kada – kod svakog naroda napose, unutar društva i socijalnih odnosa, ako to povijesni izvori dopuštaju, a o tome, kada je riječ o 19. i 20. stoljeću, kada nastaje hrvatska nacija, imamo dosta dokumenata – istražimo proces konstituiranja i reprodukcije, modernizacije i transformacije etničkih zajednica, a napose spomenutih životnih struktura stanovništva u zemlji.

5. Znanstveni modeli. Nema spora da je svijet solidarnosti, svijesti i posebnih »osjećaja« kod ljudi, vezanih uz zajednicu u kojoj žive, postojao i da postoji. Mi postojanje i trajanje tog svijeta »duhovnosti« ne sporimo. Ali taj svijet svijesti i ljudskih »osjećaja« vezanih uz neku etničku zajednicu i naciju i uz proces samoidentifikacije ljudi/aktera s tom zajednicom valja uvijek temeljito istražiti i njihovo postojanje u svakoj sredini, ako to možemo, dokazati na izvorima, a ne ih izmišljati, generalizirati i mistificirati, što se vrlo često radi. Jer tada prelazimo na područje ideologije i mita.⁴⁸³

Uz to je nužno imati na umu slijedeće. Prvo, da modernu naciju i naciju-državu kao životnu zajednicu – u kojoj ljudi, jedni s drugima, žive i djeluju zajedno u svijetu realnosti, unutar modernog društva – samo simbolično predstavlja taj svijet emotivnosti, jer mi samo zamišljamo da postoji to »jedinstvo« svijesti i »osjećaja« i solidarnosti. Drugo, da se sve te razine ljudske svijesti i posebnih »osjećaja« (i etničkih i nacionalnih) stalno mijenjaju i transformiraju od generacije do generacije ljudi, a napose u tijeku izgradnje moderne nacije i u procesu etničkog konstituiranja zajednice. Da je dakle taj svijet ljudske »duhovnosti« i svijesti, napose u tijeku izgradnje modernog društva, promjenljiv i nestalan i da je najčešće izgrađen na mitovima i stereotipima. Treće, da se zbog svega toga proces konstituiranja i transformacije etničke zajednice kao konkretne ljudske zajednice (od roda i plemenske skupine do naroda i nacije) i etniciteta uopće ne može upoznati preko promjenljivog svijeta ljudske emotivnosti: putem ljudske svijesti i posebnih »osjećaja«. Četvrto, i ono što je najvažnije, da je nacija moderna zajednica ljudi koja se izgrađuje tek u svijetu modernosti, koja (kao dominantna/većinska etnija na svom političkom prostoru) tek u tom modernom društvu stječe

⁴⁸³ Usp. Stančić 2002. I taj autor nastanak hrvatske nacije temelji na subjektivnim i emotivnim osnovama (na ljudskoj svijesti i osjećajima) i na mitu o samorazumljivosti nacije. Sklon je pretjeranoj generalizaciji. Koristi drugorazredne povijesne izvore. Ne prati proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnog života stanovništva na hrvatskome prostoru – koje, kako smo rekli, živi unutar tog tradicionalnog svijeta: u velikoj većini na selu, masovno je nepismeno, sa zaostalom privredom, živi u lošim uvjetima stanovanja i prehrane, u malim seoskim zajednicama, međusobno je podijeljen regijama i pokrajinama, u jeziku i kulturi itd. – zato ne prati, niti to može, ni proces transformacije hrvatskoga naroda u posve novu etničku/ljudsku zajednicu: u modernu hrvatsku naciju, koja nastaje postupno.

nacionalni suverenitet i transformira se u nacionalnu državu: naciju-državu. No, taj svijet ne treba idealizirati.

U tom smislu nacija je zbiljska, stvarna i realna *moderna zajednica* života ljudi ili ljudska zajednica koja, iako je vezana uz proces samoidentifikacije ljudi, svakako i prije svega postoji (kao izraz ili vanjski izgled realnoga života stanovništva) izvan svijeta ljudske svijesti i subjektivnosti. Drugim riječima, modernu naciju čini dominantni narod, a naciju-državu: ta dominantna etnija/nacija i sve druge etničke skupine ili grupe u zemlji. Kao posve nova i moderna zajednica ljudi/stanovništva na nekom prostoru, nacija može nastati i nastaje – a u stručnim je raspravama o tome, ponovimo ovdje, postignut konsenzus – (1) tek na vrhuncu procesa konstituiranja ⇔ reprodukcije ⇔ transformacije etničke/ljudske zajednice; (2) tek na vrhuncu procesa izgradnje modernih zajednica koje tvore masovnije kolektivitete (jezične, kulturne, obrazovne, političke, privredne, socijalne itd.), (3) u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog života ljudi, a time i transformacije tradicionalnih životnih struktura stanovništva i ujedno (4) tek na vrhuncu procesa izgradnje složenih i posve drugačijih interakcija među ljudima (kulturnih, privrednih, političkih, socijalnih itd.) koje nastaju unutar novoga svijeta modernog građanskog i industrijskog društva i primjene modernosti na svim područjima života stanovništva. Na izgradnju moderne nacije i zatim na njezinu transformaciju u naciju-državu, kao životnu i stvarnu zajednicu ljudi/etnosa, u svakoj sredini drugačije, utječe u prvom redu primjena modernosti, izgradnja modernog građanskog društva i međunarodna zajednica: međunarodno pravo, međunarodna pravna regulativa i svjetski poredak nacija-država. Ali je nužno imati na umu da ni nova industrijska civilizacija ni to moderno društvo ni moderne nacije-države niti svjetski poredak nisu idealan svijet; da i u tom modernom svijetu postoje napetosti i radikalni sukobi: vjerski, etnički, nacionalni, politički, privredni, socijalni i drugi.

U ranijim epohama ljudske povijesti, i u antičkom svijetu i srednjem vijeku, sve je to bilo drugačije. Sve to valja istraživati drugačije: s gledišta etničkog konstituiranja zajednice, tj. s gledišta životnih struktura stanovništva u bilo kojoj zemlji, jer taj pristup pruža mogućnost da upoznamo fenomen etnosa i etniciteta.

Taj svijet društva i društvenih odnosa u srednjem vijeku i prije, a napose u epohi moderne kada nastaje moderno društvo i moderna nacija, i taj pluralni svijet (i jezični i kulturni, i vjerski i etnički, i nacionalni i svaki drugi) i mnogostruke društvene identitete (individualne, grupne i kolektivne, identitet »prvoga« i identitet »drugoga«) možemo istraživati, ponovimo ovdje, pomoću znanstvenih modela (A, B, C i D):

Društvo i društveni poredak (na tri razine: 1. društvo kao pravni i normativni sustav; 2. društvo kao institucionalni poredak, kao konkretni društveni svijet; 3. društvo kao interaktivni poredak) u nekoj sredini možemo promatrati pomoću modela **A**):

Model A) – Na svim makro- i mezzo- i mikro-razinama:

Društvo (kao zasebni društveni svijet u nekoj sredini) ⇔ **društveni sustavi** (kulturni, politički, privredni, obrazovni itd.) ⇔ **društveni odnosi i stanja** (međusobne interakcije ljudi: kulturne, privredne, političke itd.) ⇔ **okolina** (svijet drugih društava, drugih društvenih sustava, drugih kultura i civilizacija i interakcija).

Formula: **Društvo** ⇔ **društveni sustavi** ⇔ **društveni odnosi i stanja** ⇔ **okolina**

Pritom ne smijemo zaboraviti da je unutar svakog društva, u svim epohama ljudske povijesti, a napose unutar modernog društva i moderne nacije i nacije-države, postojao i da postoji pluralni etnički i kulturni svijet. U tom složenom pluralnom svijetu (kulturnom, jezičnom, etničkom, vjerskom i društvenom uopće) nastajala je i razvijala se zajednica ljudi/etnosa u svim epohama, nastala je i razvila se i moderna nacija. Stoga taj svijet etnosa i etniciteta i međuetničkih odnosa valja istraživati pomoću modela **B)**:

Model B) – Na svim makro- i mezzo- i mikro-razinama:

Sustav etnosa (struktura etnosa/stanovništva u nekoj sredini) ⇔ **etnijske skupine i subetnijske skupine** (međuetnički odnosi i stanja u nekoj zemlji: dominantna etnija i sve etničke skupine i subetnijske i njihove supkulture) ⇔ **okolina** (njihov odnos spram pluralnog svijeta »drugih« etnija, etničkih skupina i subetnijske, »drugih« naroda, nacija, kultura i civilizacija).

Formula: **Sustav etnosa** ⇔ **etnijske skupine i subetnijske skupine** ⇔ **okolina**

Ali u isto vrijeme, u svakoj zemlji i kod svakog naroda napose, u svim epohama ljudske povijesti, u složenim procesima (samo)identifikacije ljudi, nastaju mnogostruki društveni identiteti, koje možemo istraživati i upoznati pomoću modela **C)**:

Model C) – Na svim mikro- i mezzo- i makro-razinama:

Sustav identiteta (individualni, grupni i kolektivni) ⇔ **identiteti** (jezični, kulturni, politički, državni, vjerski, etnički, nacionalni, socijalni, statusni itd.) ⇔ **okolina** (sustav mnogostrukih identiteta koji nastaju u procesu identifikacije »prvog« i drugoga«).

Formula: **Sustav identiteta** ⇔ **identiteti** ⇔ **okolina**

U isto vrijeme, u svim razdobljima i na svim prostorima, nastaju stalni pomaci ljudi, te veze i dodiri ljudi jedni s drugima unutar jedne te iste zemlje ili države i ujedno dodiri i veze iz jedne etnije ili nacionalne zajednice (nacije) s drugim etnijama, drugim narodima, drugim nacijama i kulturama. Te međusobne interakcije ljudi u jednoj zemlji i njihove veze s »drugim« ljudima valja upoznati pomoću modela **D)**:

Model D) – Na svim makro- i mezzo- i mikro-razinama:

Sustav interakcija (proces interakcije među ljudima) ⇔ **socijalne interakcije** (među ljudima u nekoj zemlji: jezične, kulturne, ekonomske, političke,

socijalne, obrazovne, vjerske itd.) ⇔ **okolina** (stalni pomoci ljudi i njihove interakcije s »drugim« ljudima u »drugim« zajednicama, s »drugim« narodima, »drugim« kulturama i civilizacijama).

Formula: **Sustav interakcija** ⇔ **socijalne interakcije** ⇔ **okolina**

To su idealno-tipski znanstveni modeli. Njih valja shvatiti kao »oružje« ili sredstvo za postizanje cilja: istraživanje fenomena etnosa i etniciteta na hrvatskome prostoru u prošlosti. Na njima je moguće utemeljiti znanstvena istraživanja tog fenomena,⁴⁸⁴ ali uz uvjet, kako smo rekli, da ne prihvatimo olako⁴⁸⁵ mitove i stereotipe koji nastaju uz naciju i nacionalizam: teoriju/mit o »duhovnosti« nacije, te o njezinim subjektivnim i emotivnim osnovama; mit o samorazumljivosti tog svijeta »duhovnosti« nacije; mit i stereotipe o samorazumljivosti ljudske svijesti i posebnih »osjećaja« vezanih uz naciju i nacionalizam. Zašto? Zato, jer je sve to (svi ti mnogobrojni i stereotipi i mitovi i teorije iz 19. stoljeća) često područje raznih nacionalnih ideologija, a ne područje znanosti i znanstvenih modela. Zato, jer nas ti stereotipi i mitovi ometaju pri istraživanju procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke/ljudske zajednice (tj. kompleksnog života stanovništva na nekom prostoru, unutar neke zemlje) u prošlosti: i predmodernih ljudskih zajednica (stanovništva) do kraja 18. stoljeća, i modernih ljudskih zajednica u 19. i 20. stoljeću, a ujedno i postmodernih ljudskih zajednica. Zato, jer nas ti mitovi i mnogi stereotipi, a to je u ovom slučaju najvažnije, ometaju pri istraživanju procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i života stanovništva, tj. procesa preobrazbe naroda, koji živi unutar tog tradicionalnog društva, u modernu naciju. Pritom ne smijemo zaboraviti jedno (životne uvjete stanovništva na selu i radnika u gradu, jer to stanovništvo u 19. stoljeću čini tzv. zaboravljenu većinu u svim europskim zemljama i nacijama) niti idealizirati drugo: ni svijet moderne nacije niti modernog društva, tj. ni građanski ni civilni, ni kapitalistički niti industrijski sustav.

6. Modernost i izgradnja moderne hrvatske nacije. O predmodernom etnosu i etnicitetu i identitetu na hrvatskome prostoru raspravljamo na drugom mjestu, a ovdje, kao zaključak, govorimo samo o počecima izgradnje hrvatske nacije. Budući da je pojava moderne nacije i nacionalne države, a ujedno i nacije-države u međunarodnoj zajednici, vezana uz proces primjene modernosti, a time i uz svijet modernosti i uz izgradnju modernog građanskog društva ili, drugim riječima, da nacija i nacionalna država čine pojavne oblike modernosti, o čemu u stručnoj raspravi postoji suglasnost,⁴⁸⁶ moramo najprije upoznati kada se u hrvatskim pokrajinama i u kojim oblicima i sadržajima pojavljuje modernost. Od kada dakle možemo govoriti o početku i relativno kontinuiranom procesu

⁴⁸⁴ To smo uradili u najavljenim knjigama. U njima o tome donosimo znanstvene modele, te literaturu i izvore. U njima pratimo razvoj hrvatskoga naroda od doseljenja na prostor antičke Dalmacije sve do suvremenosti, napose odnos tog naroda spram drugih naroda, nacija, kultura i civilizacija.

⁴⁸⁵ **Olako:** nedovoljno promišljeno, ne ulazeći dublje u problem, nedovoljno odgovorno; Anić 1998.

⁴⁸⁶ Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Smith 2003; *Encyclopedia of Nationalism* 2001

izgradnje modernog svijeta u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) ili u cjelovitoj Hrvatskoj, o procesu izgradnje europskoga modela modernosti, postupnog nastanka modernog građanskog društva, modernih društvenih sustava i moderne nacije: od kada možemo pratiti proces postupne modernizacije i transformacije tradicionalnog društva/života stanovništva, dugi proces modernizacije i transformacije spomenutih životnih struktura tog stanovništva, a time i proces izgradnje novog modernog ljudskog društva i novih ljudskih zajednica na tom prostoru.

Kada je riječ o modernosti i počecima izgradnje modernog svijeta (tj. europskoga modela modernosti, modernog društva i moderne nacije) u hrvatskim pokrajinama, nužno je imati na umu dva stanja i dva procesa: prvo, proces primjene i izgradnje modernosti (na području visoke građanske kulture, modernog školstva i obrazovanja, kapitalističke i industrijske privrede, primjene suvremenih tehnologija u industriji i poljoprivredi, novčanih zavoda, moderne uprave, sudstva, države itd.) u Habsburškoj monarhiji uopće, unutar koje živi i hrvatski narod i, drugo, proces primjene/izgradnje tog svijeta modernosti i taj relativno kontinuirani razvoj u svim hrvatskim pokrajinama. Početak izgradnje predmodernog i modernog svijeta (koji donosi moderno građansko i industrijsko društvo) u Monarhiji možemo pratiti od reformi prosvijećenog apsolutizma, od sredine 18. stoljeća dalje. Na toj razini valja upoznati sve te reforme – jer je to bio državni projekt reforme uprave, privrede, školstva itd. – i njihov prodor na hrvatski prostor. Nema sumnje da su te reforme (a najvažnije su reforme agrara, privrede, uprave, sudstva i školstva), promatrajući ih u cjelini i u dužem razdoblju pokušaja njihova ostvarenja, najavile i omogućile, korak po korak, proces modernizacije i transformacije na mnogim područjima tradicionalnoga života stanovništva u hrvatskim pokrajinama. A to su procesi, kako smo rekli, vrlo dugoga trajanja.⁴⁸⁷

Proces primjene modernosti i izgradnje tog modernog svijeta života u hrvatskim pokrajinama možemo pratiti već od kraja 18. stoljeća, kada nastaju prvi skromni počeci modernizacije kapitalističke privrede, preko njezina diskontinuiranog razvoja dalje. A to je ujedno i početak prvog modernog privrednog pokreta na hrvatskom prostoru.⁴⁸⁸ Dok taj relativno kontinuirani proces primjene modernosti – kada nastaju prvi nacionalni projekti i njihovo postupno ostvarenje na području privrede, književnoga jezika, visoke građanske kulture, modernog školstva, razvoja pismenosti i obrazovanja, moderne uprave, sudstva, izgradnje građanskih institucija i građanske javnosti, novih oblika komunikacije, tj. pokretanje novina i časopisa i novih građanskih ustanova itd. – nastaje tek s pojavom i organizacijom kulturnog i zatim političkog pokreta koji su u Hrvatskoj

⁴⁸⁷ Usp. o tome: *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983; Bradler-Rottmann 1973; Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971; Mass 1950-1961; Otruba 1963; Wagner 1982; Walter 1958; Zöllner 1974; Zöllner i Schüssel 1997.

⁴⁸⁸ Bičanić 1952; Šidak i drugi 1968; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

započeli s hrvatskim narodnim preporodom (ilirskim pokretom) tridesetih godina 19. stoljeća.⁴⁸⁹ Prema tome, tek od početka hrvatskoga narodnoga preporoda, od 1835. godine dalje, a napose od zbivanja za revolucije 1848./49. godine i od 1860./61. godine do početka 20. stoljeća i dalje, u tijeku postupne primjene i izgradnje ključnih osnovica europske modernosti u Hrvatskoj, možemo u hrvatskim pokrajinama i time u hrvatskoj javnosti pratiti proces nastajanja: moderne kapitalističke privrede, industrijalizacije i primjene industrijskih tehnologija, nastajanja nove industrijske civilizacije, novoga književnog jezika i posve nove jezične zajednice, visoke građanske kulture, modernog školstva i obrazovanja, moderne političke zajednice, moderne uprave, sudstva, novih urbanih sredina, novih građanskih nacionalnih udruga i institucija itd.

To je početak dugoga procesa postupne izgradnje modernog građanskog društva i modernih društvenih sustava (moderne industrijske i kapitalističke privrede, novčarskih institucija, građanske kulture, modernog školstva i obrazovanja, političkog i državnog sustava, sustava modernih komunikacija i drugih društvenih sustava), napose nakon rušenja feudalnog poretka (i pravnog i društvenog i političkog i institucionalnog) za revolucije 1848./49. godine i nakon što su tada i od 1860./61. godine dalje i u hrvatskoj sredini prihvaćene osnovice modernog građanskog i industrijskog društva.

Bio je to dugi proces transformacije hrvatskoga naroda i njegova tradicionalnog društva: od pretežno nepismenog svijeta (potkraj 19. stoljeća u Hrvatskoj je još uvijek preko 80% nepismenog stanovništva) do naroda koji će u 20. stoljeću postići masovniju pismenost i višu obrazovnu strukturu,⁴⁹⁰ od tradicionalnog feudalnog i agrarnog društva i tradicionalnih zajednica do izgradnje modernog građanskog društva, do izgradnje novog industrijskog svijeta, od pretežno ruralnog stanovništva do građanskog svijeta (potkraj 19. stoljeća u Hrvatskoj na selu živi oko 90% stanovništva), od regionalnosti ili razbijenosti na regije i pokrajine do okupljanja u veće nacionalne cjeline i posve nove nacionalne kolektivitete (hrvatski je etnički i politički prostor bio podijeljen u mnoge pokrajine, regije i upravne cjeline) itd. To je dakle početak najdublje transformacije hrvatskoga naroda u njegovoj povijesti. To je početak procesa izgradnje moderne hrvatske nacije, kao posve nove etničke/ljudske zajednice, i početak izgradnje njezine nacionalne države. Pritom valja imati na umu da su se svi ti procesi izgradnje modernog društva, moderne hrvatske nacije i nacionalne države u hrvatskim pokrajinama odvijali neujednačeno, korak po korak, do početka 20. stoljeća. No, na nekim područjima – koji se tiču životnih uvjeta preživljavanja najbrojnijeg dijela stanovništva (na selu i radnika u gradu), životnih uvjeta koji su bili vrlo loši, a time i promjena tog ekonomskog i socijalnog i kulturnog i obrazovnog položaja – proces izgradnje

⁴⁸⁹ Šidak i drugi 1988; Gross (ur.) 1981; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

⁴⁹⁰ Usp. o tome priloge na kraju knjige: *Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*.

osnovica modernog građanskog i industrijskog društva i moderne nacije trajat će i do sredine 20. stoljeća. Taj se proces, u izmijenjenim društvenim uvjetima, zatim nastavlja dalje.

Uz to, uz proces postupne izgradnje tog svijeta modernosti i modernog građanskog društva, društva industrijske civilizacije, nema sumnje da je to bilo i razdoblje izgradnje novih i mnogostrukih identiteta (jezičnih, kulturnih, političkih, nacionalnih itd.) i da je, upravo tada, intenzivnije negoli ikada prije, nastajao proces samoidentifikacije ljudi s tim svijetom u nastajanju i razvoju. Napose je na taj proces identifikacije ljudi utjecala moderna država: modernizacija uprave, političkog sustava, administracije, sudstva, školstva, vojske, popisi stanovništva, uvođenje osobnih dokumenata itd. Istodobno prema tome možemo pratiti dva procesa: proces postupne primjene modernosti, a time i izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva i moderne nacije; proces modernizacije i transformacije tradicionalnih životnih struktura stanovništva (i etničkih i kulturnih, i obrazovnih i vjerskih, i ekonomskih i socijalnih) i ujedno proces izgradnje tih mnogostrukih novih identiteta na hrvatskome prostoru u 19. i 20. stoljeću.

Sve to valja promatrati kao proces stalnih promjena (na području književnoga jezika, nacionalne kulture, moderne privrede, školstva i obrazovanja, političkog sustava, građanskih institucija, socijalnih odnosa među ljudima, socijalne sigurnosti, socijalne mobilnosti, načina stanovanja i ishrane itd.) prema europskome modelu modernosti, koji, tamo gdje se ostvari, stvara uvjete za izgradnju modernog društva, moderne nacije i nacije-države. Drugim riječima, primjena modernosti na svim područjima života stanovništva i svijet novoga modernoga društva, u zemlji u kojoj se sve to ostvari, postupno mijenja i strukturu etničkih grupa, mijenja i transformira sve razine etničkih zajednica. Zato je nužno, u svakoj zemlji i kod svakoga naroda napose, pratiti (a) proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničkih zajednica (i dominantnog naroda i svih etničkih grupa ili manjina), (b) proces modernizacije i transformacije tradicionalnih životnih struktura cjelokupnog tog stanovništva, ali ujedno i (c) fenomen etnosa i etniciteta i identiteta u njegovoj cjelokupnosti i kompleksnosti.

Summary

The Structuring of the Modern Croatian Nation:

Nation and National Identity

The problems in studying the nation. The issues inherent in the study of the origins of peoples and nations are challenging but difficult, resulting in the social sciences with a host of fantastic hypotheses, odd reconstructions and unbridled romanticism. Many social sciences have studied the phenomenon of the formation of nations, nationalism and identity and a great number of scientific conferences have devoted their time and attention to this phenomenon. Volumes of literature have been written on the matter. When discussing the phenomenon of ethnos and ethnicity, we need to, in each individual instance, answer firstly the fundamental question of whether a critical discipline dealing with nation, nationalism and identity has appeared and, secondly, whether critical science has answered the question of what a nation is, independent of subjectivity, ideology, stereotypes and myths.

Scholars have yet to agree on what a nation is. This agreement shall not be reached for as long as the meaning of the term, modern nation, is sought in the area of human subjectivity and emotions, i.e. in awareness, feelings, nationalism, spirituality, ideas and ideologies, tradition, ancestor cults, etc. In this respect, a Copernican, i.e. a full reversal, is required in our thinking. Instead of searching for what a nation is in subjective and emotional factors, the meaning of the word, nation, must be found in the real world which includes the structures of a population such as ethnos, culture, language, education, religion and social organisation.

Despite all theoretical ramblings, the social sciences have reached a consensus regarding the stages in the development of ethnic communities in a given region (including everything from clans, tribes and various segments of a people, its regions and provinces) to the nation and national groups which gather in a political entity the dominant people (nation) and, also, various ethnic groups and their subcultures. The prevailing consensus is that at the end of this long development process (of constitution, reproduction and transformation of ethnic communities) emerges a modern nation followed by a nation-state.

It may be said that social sciences have witnessed a degree of advancement in this respect. Experts agree that the nation and national state and nationalism (as terms and entities applicable to human society) represent historical phenomena

that emerged in the modern era, from the late 18th to the end of the 20th century. Secondly, these historical phenomena marked the process of modernisation, integration and transformation of the traditional way of life in the modern era into a modern civil society with the implementation of modernity in all areas of life in the course of the Industrial Revolution and industrialisation, introduction of new technologies, emergence of capitalist-industrial entrepreneurship, building of modern communications, modern state and administration and modern political system, organisation of the school system, development of literacy and education, building of modern civil institutions (economic, cultural, political, educational, etc.), urbanisation, political and social movements, etc. Thirdly, modern nations and nation-states emerge in the course of formation of mass *collectives* and new social relations that embrace all people and all population groups in a country in which relatively equal conditions of life have been established (in aspects of culture, education, politics, economy, social relations, etc.) that gradually build up into larger cultural, language, educational, political, territorial, economic, social, interest, institutional and other *entities*.

Furthermore, through substantial research experts have agreed that earlier uses of the term, *nation*, those stemming from the Middle Ages and Early Modern Age, understood the term in a much different way. Up to the 18th century, the term, nation, marked small, purposeful, local associations, teams, groups of people or subgroups within larger human groups and communities, or larger ethnic communities or states in a given region.

In view of this, social sciences rest their argument on the real world of the people and concur that only in the 19th and 20th century, i.e. in the course of the structuring of a modern civil society, made up according to the European model of modernity, *modern nation*, *nationalism* and *collective identity* became central historical phenomena, as collectives on the level of macro phenomena, with modern *integration processes* (integrating all segments, all regions and provinces of a people into a new national entity or into a new, so-called national “unity”) in the fields of literary language, the language of literacy and education, language community, language identity, education system, high civil culture, industrial capital and monetary institutions, national market, modern political system, national institutions (political, cultural, economic, educational, etc.), and wholly new social relations and conditions, etc.

Ethnos and nation. One of the crucial questions is whether in the period prior to the modern era we may talk about nations and the so-called national feelings? In all periods, before the 18th century, there is the notion of the people (as population and human community in a country) that, from the point of view of the modernisation process and transformation of the traditional life of the population, precedes the modern nation that was to be built as the culmination of a long process ending in the 19th and 20th century. In earlier periods, in antiquity

and in the Middle Ages, we find in a region a people as a human community, but also a very heterogeneous population in some stage of organisation (customs, culture, technology, agriculture and economy, institutions, everyday life, housing, etc.). Such a community of people, as mental beings, possesses an awareness of the community they belong to, live in and have 'feelings' for. The feelings, beyond dispute, include both those for the people in the community and for those outside it. The problem is how to study these elements of human emotions in periods so far distant in time. Critical writing espouses that human emotions of people in distant past are difficult to study, as we cannot bring this past to life and observe it. Such writing on the process of constitution and transformation of ethnic groups has, on many occasions, begun to undermine the myth of the self-understood nations and human emotions that go with the term, nation.

In the course of emergence of the European model of modern civil and industrial society and the implementation of modernity, begun in the 18th century and continuing on, the notion of ethnos is gradually transformed to mean something new. The life of the people in earlier periods, in antiquity and in the Middle Ages, can be viewed in terms of heterogeneity (cultural, language, religious, social, political, etc.), massive illiteracy of the population, rural conditions of life, undeveloped agricultural methods, life within a slave or feudal society, small regions and provinces divided up into numerous administrative units, poor housing and diet, frequent famines, poor hygiene, constant threat of infectious diseases, etc. This life was in every possible way (cultural, political, economic, educational, etc.) different from the life of a modern nation. The people and the life style in a Middle Ages community, anywhere in Europe, was entirely different from the life style of the people living in modern nation-states of the 19th and 20th century. Their social groups were different. People's identification with the group was different, one was with a community of people and the other with the national group (nation and nation-state).

To sum up, we may say that in all periods of human history, anywhere in the world where conditions allowed people to live, we find human communities (at some level of development) and, given sufficient historical sources, we can trace two processes and their interdependence: a) the *process* of constitution, reproduction and transformation of ethnic communities, from ethnic group, clan and tribe, to ethnos and modern nation, and b) the *process* of identification of the people with the groups they live in and the processes in their awareness of these groups and feelings for the group, for others and the identity of their ethnos and that of others (other ethnos, other nation, other people, etc.).

Scientific models. The question is how to approach the study of the phenomena such as ethnos, ethnicity and identity? Numerous theories discuss this issue. Despite the many differences, the theories boil down to two basic approaches: one studying the human subjective nature (awareness and special emotions,

myths, ideologies and symbols related to ethnos, nation and nationalism), and the other in which emotional factors are not disregarded but they are believed to be impossible to study as they belong to a distant past. Thus this second approach focuses on the study of those historical phenomena and structures that we find in reality, outside of the human consciousness and subjectivity, but paramount in the process of modernisation and transformation of the traditional way of life, including such things as language, culture, economy, technology, political system, education, social relations, interactions, civic institutions, etc.

In the first model, scholars seek to find the foundation of the nation and nationality in human subjectivity, i.e. in consciousness, emotions, spirituality, ideas and ideologies, traditions, collective mental constitution of a people, ancestors cults, notions of nation and definitions of ethnos and nation, principles of solidarity, etc. This is a traditional concept dealing with the emergence of nations and leaning, by and large, on ideological and subjective factors, mostly upheld by the elites, that are, as a rule, too much generalised. There are enormous difficulties in researching these things, firstly because we cannot revive human subjectivity and emotions and, particularly, national awareness and special emotions relating to nation, and study them in a critical fashion. Secondly, these elements are frequently viewed through different ideas and ideologies of the elite, which are second-rate historical sources for the study of ethnos, ethnicity and identity. In addition, this approach is burdened with (a) a great deal of uncritical thinking and generalisation and, (b) a myth believing that nation, national awareness and feelings for nation and nationalism are to be treated as a self-understood category. Thus, the model is not sufficiently reliable for us to critically study the phenomenon of ethnos, nation, nation-state and nationalism.

In the second model, espoused in this book, the starting point is that in each case, with each people and in each country, we need first to study the *process of constitution, and reproduction and transformation of ethnic groups* from the original ethnic nucleus in the first hunting and gathering society (constituted of the family, clan and tribal group), into a complex ethnic community within the traditional agricultural and cattle-raising society (constituted of clans, tribal alliances and a growing ethnos, and organisation and development of ethnic groups), to the most complex ethnic group emerging as a modern civil society, i.e. through a gradual development of a modern nation and nation-state. Also requisite is the study of the plural world in permanent development including language, religion, ethnos, politics, social relations, etc., comprising everything that constitutes the identity of the 'first' and the 'other'. The world of the real life of a people must be studied through first-class historical sources and through the application of interdisciplinary study, scientific theories and models.

The two approaches differ significantly in their study of ethnos, ethnicity and identity. They constitute two entirely different models for study of the emergence

of the modern nation and nation-state. The second model requires a Copernican reversal, in that in the study of the phenomena of ethnos and ethnicity and the emergence of the modern nation we need to start off from the facts of real life of a people.

Modernity and the process of transformation of a human/ethnic group.

This book focuses on the view that modern nations emerge within modern civil societies, as the culmination of the process of constitution of human/ethnic groups in the 19th and 20th century. Two processes should be noted: 1) the process of modernity, i.e. the implementation of modernity in all aspects of life of a people in a country and, also, the process of building a modern nation that, as a modern community of people, gradually grows in the modern era and then, and only then, into a modern, civil and industrial society, as a dominant ethnos in its political space, where the nation assumes its national sovereignty and transforms itself into a nation-state; 2) the process of modernisation and transformation of (a) the traditional life structures of a population and (b) ethnic society and all ethnic communities in a country.

To sum up, a new ethnic community, known as the **modern nation**, emerges (1) in the process of modernisation and transformation of the traditional life of a population (made up of the dominant ethnos and all ethnic groups in the country), (2) in the process of building a modern society and modern ethnic communities, (3) in the process of building larger and mass collectives (language, cultural, educational, political, economic, institutional, social, etc.), (4) in the process of implementing modernity in all areas of people's lives and, related to these processes, (5) only when new and different social relations and conditions between the people in a civil society and a relative social security of the majority of people have been built (both in cities and in rural areas) in a country and among its population. In that sense, given these factors, even the most evolved, the so-called modern European civil nations, emerge only in the 19th century and not before.

We must not ignore the fact that the new industrial civilisation and the modern society, modern nation-states and the new world order are not ideal worlds. This modern world is ridden with tension and radical religious, ethnic, national, political, economic, social and other conflicts. In earlier periods of human history, in antiquity and the Middle Ages, things were different and we need to approach the study of these periods from the point of view of the constitution of ethnic communities, but also keeping in perspective the process of modernisation and transformation of the life structures of the population in a country, for only this kind of approach shall provide us with the tools necessary to understand the phenomenon of ethnos and ethnicity.

Modernity and the creation of the modern Croatian nation. The emergence of a modern nation and national state, and nation-state in the international

community, is related to modernity and the building of the modern society. Critical thinking is in agreement on this. As for Croatia, we need first to establish when and in what forms modernity emerged in Croatia. When can we begin to speak of the onset and the relatively steady process of building a modern world in the Triple Kingdom (Croatia, Slavonia and Dalmatia) and, later, in the united Croatia, of the process of building a European model of modernity, modern civil society, modern social systems and modern nation. In other words, when can we begin thinking of the process of modernisation and transformation of (a) the traditional society and living conditions and (b) traditional life structures (ethnic, cultural, religious, educational, economic and social)?

When we speak of modernity and the onset of the implementation of modernity, we mean the beginnings of the building of a modern world (which is the European model of modernity, modern civil society and modern nation) in Croatian provinces and the beginning of the transformation of a traditional society and ethnic communities, a transformation of the way of life of the largest segments of the population, life in the cities, life of the workers in factories and mines, and peasants in the rural areas. We also mean the construction of housing, modes of earning a living, diet, introduction of new technologies and cultures, etc. Here we need to be aware of two conditions and two processes. Firstly, the process of implementation of modernity (in industry, agriculture, industrial capital, monetary institutions, new technologies, civic culture, schools and educational system, administration, courts, food and housing, etc.) in the Habsburg Monarchy in which Croatian people lived and, secondly, the process of building modernity and a relatively steadily paced development in all Croatian provinces. The beginnings of the pre-modern foundations of this modern world in the Habsburg Monarchy go back to the reforms introduced by the Enlightened Absolutism, i.e. from mid-18th century onwards. We need to get acquainted with these reforms as they were a state project (including administration, economy, schools, education, etc.), and their implementation on Croatian territory. There can hardly be any doubt that the reforms, particularly in agriculture, economy (initiated by large state projects of physiocratism and mercantilism), those in administration, courts, schools and others, if viewed through their gradual implementation, announced and made possible the modernisation and transformation processes in many areas of life.

In drawing any kind of final conclusions we need to exercise great caution, as the processes of modernity and transformation of life (ethnic society, ethnic groups, housing, food, social security for most people, health care, etc.) were, neither in Europe nor in the Habsburg Monarchy, smooth. They were, in fact, very long and continued in their essential elements into the early 20th century and, in some segments, even later.

The process of implementing modernity and building of a modern world in Croatian provinces may be traced to the late 18th century with first shy attempts

to modernise the economy into a new, capitalist economy and continue its gradual development. It constitutes the beginnings of the first modern economic movement on Croatian territory that will be felt both in the cities and in the rural regions in the 19th and 20th century. This relatively continued process, marked by the first nationally based projects and their gradual realisation in the economy (trades, crafts, industrialisation, agriculture, introduction of new technologies), emergence of a language of literature, middle-class culture, schools and education system, administration, courts, emergence of civic institutions and civil public, new forms of communication (newspapers, magazines, leaflets, brochures, books, cultural societies, political parties, telegraph, etc.), begins only with the appearance of the cultural and political movements beginning in Croatia with the Croatian National Revival (the so-called Illyrian Movement) in the 1830s.

In view of this, we can trace the various processes from the beginning of the Croatian National Revival, i.e. from 1835 onwards and, in particular, from the revolutions in 1848/49 and 1860/61, all the way to the early 20th century. This period was marked by gradual change and laying of the key foundations of European modernity in Croatia, so that on the Croatian territories and in the public domain, we can observe the emergence of a modern capitalist economy, industrialisation and implementation of industrial technology, emergence of industrial capital, monetary institutions, advances in agriculture (new technologies and methods) and changes of life in the rural regions in general (new methods in house building and style of living, food preparation and diet, manufacture of clothing, footwear and national costume, developments in the school system, literacy and education in general, etc.), emergence of a new industrial civilisation, new literary language, new language community, emergence of a modern middle-class culture, modern schools and education system, modern political life (that will eventually gather all Croatian provinces into a single political entity), modern administration, courts, growth of new urban centres, new national and civic associations and institutions, etc.

The process of gradual structuring of a modern civil society and modern social system was long and included modern industrial and capitalist economy, monetary institutions, high culture, schools and education, political and government system, etc. It gained momentum particularly after the overthrowing of the feudal system (legal, social, political, institutional) during in the revolution of 1848/49 and especially after 1860/61, when the foundations of a modern civil and industrial society were laid in Croatia.

The process of transformation of Croatian people and their traditional society was long. For the most part the population was illiterate (at the end of the 19th century 90% of Croatian population was illiterate). This would change in the 20th century with the percentage of literate people sharply higher and with a higher general level of education. A traditionally agricultural society, living in traditional

communities, was to be restructured into a modern middle-class society and the largely rural population would assume the characteristics of a civic world (in late 19th century Croatia ca. 90% of the population lived in the rural regions). The individual regions and provinces were gathered into larger national entities and new national collectives (Croatia's ethnic and political territory was divided into many provinces, regions and administrative units). These times meant the beginning of the most profound transformation of the Croatian people in their entire history. It was the beginning of the structuring of a modern Croatian nation and national state. A fact that must not be ignored is that these processes of structuring a civil society and modern Croatian nation throughout Croatian provinces did not proceed at an even pace. They were a gradual, step-by-step phenomenon, occurring in altered social and political conditions, that continued into the 20th century.

In addition to the gradual structuring of the world of modernity and modern civil society, and an industrial civilisation society, this period was also marked by the emergence of a new and multiple identity (language, cultural, political, ethnic, national, etc.) and people, more intensely than ever, identified with this newly emerged world that was growing around them. The crucial factor affecting this identification process was the modern state with upgraded administration, political system, courts, military, census, introduction of personal identification documents, etc. At the same time we can follow two processes: the process of a gradual implementation of modernity and the structuring of a modern civil and industrial society and modern nation, and the process of modernisation and transformation of traditional structures (ethnic, cultural, educational, religious, economic and social), and the creation of multiple new identities on the Croatian territory in the 19th and 20th century.

The period was marked by permanent change (in literary language, national culture, modern economy, schools and education, political system, civic institutions, social relations, social security, social mobility, housing and diet, etc.), reflecting the European model of modernity that would lead to the structuring of a modern civil society, modern nation and national state. In other words, the implementation of modernity in all areas of life and the creation of a world of modern society, in the country where it is implemented, gradually changed the structure of ethnic groups and transformed all levels of ethnic communities. Therefore, in every country and with every nation we need to trace (a) the process of constitution and reproduction and transformation of ethnic groups (both of the dominant ethnic group and all minor ethnic groups), (b) the process of modernisation and transformation of traditional structures of a population, and (c) the phenomenon of ethnos and ethnicity, and identity in its overall complexity.

IZVORI I LITERATURA

O naciji i nacionalizmu, o fenomenu etnosa i etniciteta, fenomenu identiteta, i o svim pojavama vezanim uz modernu naciju, moderno građansko društvo, teorije o naciji i nacionalizmu, etničke grupe, modernizam i nacionalizam itd., usp. izvori na Internetu: *Questia.com* – *EBSKOhost.com* – *Amazon.com* – *Google.com* – *Barnes&noble.com* – *Blackwell-synergy.com* – *Ovid.com* – *Sciencedirect.com* – itd.

Internet (napose: *Questia.com* i *EBSKOhost.com*) donosi golemu literaturu o tome: tekstove čitavih knjiga, časopisa, studija, članaka, enciklopedijskih jedinica itd.

Ovdje donosimo samo osnovnu literaturu i neke ključne izvore.

- Abeles (2001) M. *Antropologija države*, Beograd
Adam (1972) H. *Modernizing Racial Domination*, Berkeley
Adamic (1944) L. *Nation of Nations*, New York
Adorno (1979) T. *Negativna dijalektika*, Beograd
Aksin (1964) B. *State and Nation*, London
Alba (1990) R. D. *Ethnic Identity*, Yale University press
Albertrini (1969) M. *L'idée de nation*, Paris
Albertino (1980) M. *Lo stato nazionale*, Napoli
Alter (1985) P. *Nationalismus*, Frankfurt a/M
Alter (1989) P. *Nationalism*, London
Altermatt (1997) U. *Etnonacionalizam u Evropi*, Sarajevo
Anderson (1983) B. *Imagined Communities*, London
Anderson (1986) J. *The Rise of the modern State*, Brighton
Anderson (1990) B. *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb
Anić (1998) Vl. *Rječnik hrvatskoga jezika*, treće izdanje, Zagreb
Ansart (1974) P. *Les idéologies politique*, Paris
Antoljak (1992) S. *Hrvatska historiografija*, I-II, Zagreb
Antoljak (1994) S. *Pregled hrvatske povijesti*, Split
Antonijević (1940) T. *Hrvatski ustavni programi u državi Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd
Apter (1965) D. (ed.) *Ideology and Discontent*, New York
Armstrong (1982) J. *Nations before Nationalism*, Chapel Hill
Artuković (1991) M. *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902.)*, Zagreb
Artuković (2001) M. *Srbi u Hrvatskoj: Khuenovo doba*, Slavonski Brod
Auguštin (2001) D. Rihtman. *Etnologija i etnomit*, Zagreb

- Baggioni (1997) D. *Langues et nations en Europe*, Paris
- Bahro (1981) R. *Alternativa*, Zagreb
- Bakunjin (1979) M. A. *Država i sloboda*, Zagreb
- Balandier (1998) G. *Politička antropologija*, Zagreb
- Banac (1988) I. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb
- Barac (1954) A. *Književnost ilirizma*, Zagreb
- Barclay (1971) G. St. *Twentieth-Century Nationalism*, London
- Baron (1947) S. W. *Modern Nationalism and Religion*, New York
- Barth (1959) F. *Political Leadership among Swat Pathans*, London
- Barth (1966) F. *Models of Social Organization*, London
- Barth (1969) F. (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston
- Bauer (1907) O. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien
- Bauer (1983) O. *Pojam nacije*, Politička misao 1/1, Zagreb
- Bauman (1992) Z. *Intimations of Posmodernity*, London
- Behschnitt (1980) W. D. *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München
- Bell (1960) D. *The End of Ideology*, New York
- Bell (1967) R. – Edwards D. – Wagner R. *Political Power: A Reader in Theory and Research*, New York
- Bell (1974) R. – Freeman W. (ed.) *Ethnic and Nation Building*, California
- Bennet (1975) J. (ed.) *The New Ethnicity. Perspectives from Ethnology*, Minnesota
- Berding (1994) H. (ed), *Nationales Bewusstsein und kollektive Identität*, Frankfurt a/M
- Berend (1996) I. – Ránki G. *Europska periferija i industrijalizacija 1780-1914.*, Zagreb
- Berger (1973) P. – Luckmann T. *The Social Construction of Reality*, Middlesex
- Berger (1977) P. L. *Facing up to Modernity: Excursions in Society, Politics and Religion*, New York
- Berger (1979) P. L. *Facing up to Modernity*, New York
- Berger (1986) P. L. *The Capitalist Revolution: Fifty Propositions about Prosperity, Equality and Liberty*, New York
- Berger (1995) P. L. *Kapitalistička revolucija*, Zagreb
- Berlin (1990) I. *Der Nationalismus*, Frankfurt a/M
- Bertelsen (1977) I. S. *Non-State Nations in International Politics*, London
- Bertsch (1971) G. K. *Nation-Building in Yugoslavia*, Beverly Hills
- Beuc (1985) I. *Povijest institucija državne vlasti Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb
- Beyme (1984) K. *Suvremene političke teorije*, Zagreb
- Bhabha (1996/97) H. K. *Disemi Nacija: vrijeme, narativ i margine moderne nacije* (Dissemi Nation: time, narrative and the margins of modern nation), Beogradski krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, 133-163, Beograd

- Bibó (1995) I. – Huszár T. – Szücs J. *Regije europske povijesti*, Zagreb
- Bićanić (1936) R. *Kako živi narod*, Zagreb
- Bićanić (1938) R. *Ekonomska podloga hrvatskoga pitanja*, Zagreb
- Bićanić (1939) R. *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*, Zagreb
- Bićanić (1940) R. *Agrarna prenapučenost*, Zagreb
- Bićanić (1951) R. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slabvoniji (1750-1860)*, Zagreb
- Birch (1989) A. *Nationalism and National Integration*, London
- Biti (2000) V. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb
- Bloch (1958) M. *Feudalno društvo*, Zagreb
- Boas (1982) F. *Um primitivnog čovjeka*, Beograd
- Boban (1998) B. *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb
- Bobbio (1985) N. *Stato, Governo e Societa*, Torino
- Bobio (1990) N. *Budućnost demokratije*, Beograd
- Boden (1993) M. *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa*, München
- Boerner (1986) P. *Concept of National Identity*, Baden-Baden
- Bogdanov (1958) V. *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb
- Bogišić (1997) R. *Zrcalo duhovno*, Zagreb
- Bottomore (1977) T. *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb
- Bradler-Rottmann (1973) E. *Die Reformen Kaiser Josephs II.*, Göttingen
- Brandt (1981) H. *Nationalstaat und Nationalismus im 19. Jahrhundert*, Paderborn
- Brass (1991) P. *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, London
- Braudel (1992) F. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća: Struktura svakidašnjice* (knj. 1), *Igra i razmjene* (2), *Vrijeme svijeta* (3)
- Braunthal (1946) J. *The Paradox of Nationalism*, London
- Breuilly (1982, 1993) J. *Nationalism and the State*, Manchester (drugo izdanje 1993.)
- Broch (1979) H. *Massenwahntheorie*, Frankfurt a/M
- Brozović (1970) D. *Standardni jezik*, Zagreb
- Bruckmüller (1984) E. *Nation Oesterreich*, Wien
- Brühl (1995) C. *Deutschland -Frankreich. Die Geburt zweier Völker*, Köln-Wien
- Budak (1995) N. (ur.) *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb
- Budak (1999) N. *Etničnost i povijest*, u: *Etničnost i povijest*, (ur.) E. Heršak, Zagreb
- Bugarski (1984) R. *Jezik i lingvistika*, Beograd
- Bugarski (1986) R. *Jezik u društvu*, Beograd
- Bugarski (1997) R. *Jezici*, Beograd
- Bugarski (2001) R. *Lica jezika: Sociolingvističke teme*, Beograd

- Burke (1991) P. *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Europe*, Zagreb
- Canetti (1966) E. *Masse et puissance*, Paris
- Cavalli-Sforza (1971) L. L. i Bodmer W. F. *The Genetics of Human Populations*, San Francisco
- Cavalli-Sforza (1996) L. L. *The Spread of Agriculture and nomadic pastoralism*, u: *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 51-69, Washington
- Cavalli-Sforza (2003) L. L. i Feldman M. W. *The application of molecular genetic approaches to the study of human evolution*, *Nature Genetics*, Vol. 33, 266-275
- Chabod (1961) F. *L'Idea di nazione*, Bari
- Chaunu (1982) P. *Histoire de la sensibilité des Français a la France*, Paris
- Čipek (2001) T. *Ideja hrvatske države u političkoj misli S. Radića*, Zagreb
- Citron (1987) S. *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Paris
- Clerque (1968) B. *Religion, idéologie et politique*, Bruxelles
- Cohen (1983) J. – Rogers J. *On Democracy*, New York
- Cole (1974) J. W. – Wolf E. R. *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York-London
- Colletti (1982) L. *Ideologija i društvo*, Zagreb
- Colley (1992) L. *Forging the Nation 1707-1837*, London
- Connor (1994) W. *Ethnonationalism*, Princeton
- Cuvaj (1910) A. *Građa za povijest školstva*, knj. 3–4, Zagreb
- Čačić-Kumpes (1999) J. (ur.) *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb
- Čičak-Chand (1998) R. – Kumpes J. (ur.) *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb
- Čingrija (1939) M. *Dubrovnik i hrvatsko pitanje*, Durovnik
- Dann (1986) O. *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*, München
- Dann (1988) O. – Dinwiddy J. (ed) *Nationalism in the Age of the French Revolution*, London
- Dann (1993) O. *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990*, München
- Davis (1967) H. *Nationalism and Socialism*, New York
- Davis (1978) B. *Toward a Marxist Theory of Nationalism*, New York
- Delannoi (1991) G. – Taguieff P. (ed) *Théories du nationalisme*, Paris
- Derkos (1832) I. *Genius patriae super dormientibus suis filiis*, Zagreb
- Deutsch (1966) K. W. *Nationalism and Social Communication*, New York
- Deutsch 1969 = K. W. Deutsch, *Nationalism and its Alternatives*, New York
- Deželić (1879) G. *Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda*, Zagreb
- Die kroatische Frage und Oesterreich*, Agram 1848.
- Dietrich (1970) G. – Walter H., *Grundbegriffe der psychologischen Fachsprache*, München – Ehrenwirt

- Dirkem (1972) E. *O podeli društvenog rada*, Beograd
- Djordjevic (1965) D. *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Belgrad
- Dnevnik Sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 1861.*, Zagreb
- Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1865-67*, Zagreb
- Domenach (1986) J. M. *Approches de la modernité*, Paris
- Drašković (1832) J. *Disertacija*, Karlovac
- Droz (1963) J. *Le nationalisme en Europe centrale de 1871 a 1939*, Paris
- Dugandžija (1983) N. *Religija i nacija*, Zagreb
- Durckheim (1950) E. *Les règles de la méthode sociologique*, Paris
- Duverger (1974) M. *Modern Democracies*, Illinois
- Duvignaud (1986) J. *La solidarité*, Paris
- Dvorniković (1990) V. *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd
- Dženkins (2001) R. *Etnicitet u novom ključu*, Beograd
- Edwards (1984) J. *Language, Society and Identity*, London
- Emerson (1960) R. *From Empire to Nation*, Boston
- Encyclopedia of Nationalism. Fundamental Thems* (2001), vol. 1-2, Academic Press, San Diego – San Francisco – New York – Boston – London – Sydney – Tokio
- Epstein (1978) A. L. *Ethos and Identity*, London
- Eriksen (1993) T. H. *Ethnicity and Nationalism*, London
- Etičnost i povijest*, priredio E. Heršak, Zagreb 1999.
- Fancev (1933) F. *Uvod u dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda*, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. XII, Zagreb
- Featherstone (1990) M.(ed) *Global Culture: Nationalism, Globalization and modernity*, London
- Fischman (1978) J. A. *Sociologija jezika*, Sarajevo
- Fischman (1989) J. A. *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*, Clevedon, Philadelphia
- Fishman (1968) J. – Ferguson C. – Gupta C. *Language Problems of Developing Nations*, New York
- Fleck (1998–1999) H.G. *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, zbornik radova, knj. I–II, Zagreb
- Fleck H. G. i Graovac I. (2000–05) ur. *Dijalog povjesničara - istoričara*, Zagreb
- Freud (1972) S. *Essais de psychanalyse*, Paris
- Friedman (1994) J. *Cultural Identity and Global Process*, London
- Fromkin (1981) D. *The Independence of Nations*, New York
- Fromm (1976) E. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Zagreb
- Furet (1992) F. *La democrazia in Europa*, Rim

- Gabel (1974) J. *Idéologies*, Paris
- Gavazzi (1978) M. *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb
- Geertz (1973) C. *The Interpretation of Cultures*, New York
- Geiger (1967) T. *The Conflicted Relationship*, New York
- Geiger (1972) T. *Die Gruppe und die Kategorien Gemeinschaft und Gesellschaft*, Stuttgart
- Gellner (1983) E. *Nations and Nationalism*, London
- Gellner (1994) E. *Encounters with Nationalism*, Cambridge
- Gellner (1998) E. *Nacije i nacionalizam*, Zagreb
- Gellner (1999) E. *Nationalismus*, Berlin
- Gellner (2001) E. *Uvjeti slobode*, Zagreb
- Gelo (1987) J. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981*, Zagreb
- Gerc (1998) K. *Tumačenje kultura*, knj. I–II, Beograd
- Gewehr (1931) W. M. *The Rise of Nationalism in the Balkans 1800-1930*, New York
- Giddens (1984) A. *The Constitution of Society*, Cambridge
- Giddens (1985) A. *The Nation-State and Violence*, Cambridge
- Giddens (1991) A. *Modernity and Self-Identity*, Cambridge
- Gierer (1981) A. *Die Physik und das Verständnis des Lebendigen*, München
- Gierer (1985) A. *Die Physik, das Leben und die Seele*, München
- Giesen (1991) B. (ed) *Nationale und kulturelle Identität*, Frankfurt am Main
- Glazer (1975) N. – Moynihan D. P. (ed) *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge
- Goati (1979) V. *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd
- Godišnjica (1966) *130-godišnjica Hrvatskog narodnog preporoda*, Kolo 8/9/10, Zagreb
- Goldstein (1995) I. *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb
- Golubović (1999) Z. *Ja i drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Beograd
- Gouldner (1968) A. *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York
- Gourgouris (1996/97) St. *Rad sna nacije* (The Nation's Dream Work), Beogradski krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, 199-229, Beograd
- Grafenauer (1966) B. *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd
- Gregor (1969) A. J. *The Ideology of Fascism*, New York
- Grillo (1981) P. *Nation and State in Europe: Anthropological Perspectives*, London
- Gross – Szabo (1992) = Gross M. i Szabo A. *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb
- Gross (1973) M. *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb

- Gross (1981) M. (ur.) *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb
- Gross (1981) M. *O integraciji hrvatske nacije*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb, 175-190.
- Gross (1985) M. *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860. godine*, Zagreb
- Gruner (1993) W. *Die deutsche Frage in Europa 1800-1990*, München
- Gschnitzler (1992) F. *Volk, Nation, Nationalismus Masse, Altertum*, u: *Geschichte Grundbegriffe*, knj. 7, (ur) Brunner O. i suradnici, Stuttgart
- Guibernau (1996/97) M. *Nacionalni identitet i modernost* (National Identity and modernity), Beogradski krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, Beograd
- Gumperz (1982) J. J. (ed) *Language and Social Identity*, Cambridge
- Gurvitch (1966) G. *Sociologija*, knj. I. i II., Zagreb
- Habermas (1969) J. *Javno mnjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Beograd
- Habermas (1981) J. *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt
- Habermas (1988) J. *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb
- Habermas (1998) J. *Die Postnationale Konstellation, politische Essays*, Frankfurt a/M
- Habermas (2002) J. *Postnacionalna konstelacija. Politički eseji*, Beograd
- Habsburgermonarchie 1848–1918*, sv. I–III, ur. A. Wandruszka i P. Urbanisch, Wien 1973., 1975. i 1980.
- Hall (1997) J. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge
- Handelman (1977) D. *The organization of ethnicity*, *Ethnic Groups*, 1, str. 187-200.
- Haromme (1977) F. *O nužnosti izgrađivanja nacionalne i demokratske države*, Marksizam u svetu 10, Beograd
- Haselsteiner (1997) H. *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Zagreb
- Hastings (2003) A. *Gradnja nacionaliteta*, Sarajevo – Rijeka
- Haupt (1974) G. – Lowy M. *Les Marxistes et question nationale 1848-1914*, Paris
- Hayek (1960) F. A. *The Constitution of Liberty*, London
- Hayes (1931) C. H. *The Historical Evolution of modern Nationalism*, New York
- Hayes (1960) C. H. *Nationalism: A Religion*, New York
- Hegel (1987) G. W. F. *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Sarajevo
- Heidegger (1996) M. *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb
- Held (1989) D. *Political Theory and the modern State*, Cambridge
- Held (1990) D. *Modeli demokracije*, Zagreb
- Held (1997) D. *Demokratija i globalni poredak*, Beograd
- Herch (1956) J. *Idéologie et réalité*, Paris
- Heršak (1999) E. (ur.) *Etničnost i povijest*, Zagreb

- Hertz (1927) F. *Wesen und Werden der Nation*, Jahrbuch für Soziologie, Karlsruhe
- Hertz (1951) F. *Nationality in History and Politics*, London
- Hiernaux (1975) J. *Jednakost ili nejednakost rasa*, Zagreb
- Hinsley (1973) F. H. *Nationalism and the International System*, London
- Histoire de la vie privée IV De la Révolution à la Grande Guerre*, Paris 1999
- Hobsbawm (1966) E. J. *Les primitifs de la Révolte*, Paris
- Hobsbawm (1983) E. J. – Ranger T. (ed) *The Invention of Tradition*, Cambridge
- Hobsbawm (1987) E. J. *Doba revolucije. Europa 1787-1848.*, Zagreb
- Hobsbawm (1989) E. J. *Doba kapitala 1848-1875.*, Zagreb
- Hobsbawm (1993) E. J. *Nacije i nacionalizam*, Zagreb
- Hobsbawm (2002) E. – Ranger T. (ed) *Izmišljanje tradicije*, Beograd
- Hofstater (1957) P. R. *Gruppendynamik*, Hamburg
- Holmes (1997) D. (ed) *Virtual Politics. Identity et Community in Cyberspace*, London
- Horowitz (1985) D. *Ethnic Groups in Conflict*, Los Angeles-London
- Horvat (1906) R. *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb
- Hroch (1968) M. *Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prag
- Hroch (1979) M. *Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, I, Zagreb
- Hroch (1985) M. *Social Preconditions of National Revival in Europa*, Cambridge
- Hrvati u Sloveniji* (1997) Zbornik radova: *Hrvati u Sloveniji*, Zagreb
- Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. 1, ur. J. Kolanović, Zagreb 2001.
- Hutchinson (1987) J. *The Dynamics of Cultural nationalism*, London
- Hutchinson (1994) J. *Modern Nationalism*, London
- Istorija privatnog života*, knj. 4, priredili F. Arijes i Ž. Dibi, Beograd 2003.
- Jäggi (1993) C. J. *Nationalismus und ethnische Minderheiten*, Zürich
- James (1996) P. *Nation Formation*, London
- Janjić (1987) D. *Država i nacija*, Zagreb
- Jeismann (1993) M. – Ritter H. (ed) *Grenzfälle: Über neuen und alten Nationalismus*, Leipzig
- Jelavich (1992) Ch. *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb
- Jenkins (1996) R. *Social Identity*, London
- Jenkins (1996/97) B. – Sofos S. A. *Nacija i nacionalizam u savremenoj Europi* (Nation and Nationalism in Contemporary Europe. A theoretical perspective), Beogradski Krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, 66-87, Beograd
- Jenkins (1997) R. *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, London
- Jenkins (2001) R. *Etnicitet u novom ključu: Argumenti i ispitivanja*, Beograd
- Ježić (1934) S. *Ilirska antologija*, Zagreb

- Jurić (2005) I. *Genetičko podrijetlo Hrvata. Etnogeneza i genetička otkrića*, Split
- Kalanj (1994) R. *Modernost i napredak*, Zagreb
- Kale (1992) E. *The Cultural Identity of Croatia*, Zagreb
- Kale (1999) E. *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Osijek-Zagreb-Split
- Kamenka (1976) E. (ed) *Nationalism*, London
- Kann (1950) R. A. *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg monarchy 1848-1918*, I, New York
- Kann (1957) R. A. *The Habsburg Empire*, New York
- Kann (1974) R. A. *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, London
- Kant (1976) I. *Um i sloboda*, Beograd
- Karaman (1972) I. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb
- Karaman (1989) I. *Privredni život Banaske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb
- Karaman (1991) I. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941.*, Zagreb
- Karaman (1992) I. *Jadranske studije: Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od 18 do 20. stoljeća*, Zagreb
- Kardelj (1973) E. *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd
- Kardelj (1975) E. *Nacije i međunarodni odnosi*, Beograd
- Katičić (1993) R. *Uz početke hrvatskih početaka*, Split
- Katičić (1998) R. *Literarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb
- Katunarić (2003) Vj. *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb
- Kautsky (1887) K. *Die moderne Nationalität*, Neue Zeit V, Wien
- Kazer (2002) K. *Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd
- Kečkemet (1984) D. (ur) *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, Split
- Kedourie (1960) E. *Nationalism*, London
- Kedourie (1971) E. (ur) *Nationalism in Asia and Africa*, London
- Kedourie (1985) E. *Nationalism*, izmj. izdanje, London
- Kemilainen (1964) A. *Nationalism*, Jyväskylä
- Kemper (1993) P. (ur) *Postmoderna ili borba za budućnost*, Zagreb
- Kessler (1981) W. *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der erste Hälfte des 19 Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen*, München
- Klaić (1873) Vj. *Priradni zemljopis Hrvatske*, Zagreb
- Klaić (1899) Vj. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, Zagreb
- Klaić (1930) Vj. *Hrvati i Hrvatska: Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*, Zagreb
- Klaić (1971) N. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb
- Klaić (1972) N. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526.*, Zagreb

- Klaić (1975) N. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb
- Klotz (1984) H. *Modrne und postmoderne*, Wiesbaden
- Koestler (1967) A. *The Ghost in the Machine*, London
- Kohn (1929) H. *History of Nationalism in the East*, London
- Kohn (1946) H. *The Idea of Nationalism*, New York
- Kohn (1955) H. *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton
- Kohn (1956) H. *Nationalism and Liberty*, New York
- Kohn (1962) H. *The Age of Nationalism*, New York
- Kohn (1967) H. *The Idea of Nationalism*, 2. izd., New York
- Korenčić (1979) M. *Naselja i stanovništvo Hrvatske 1857– 1971.*, Zagreb
- Korunić (1986) P. *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870 godine*, Zagreb
- Korunić (1989) P. *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875: Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb
- Korunić (1991) P. *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u 19. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, 103-156, Zagreb
- Korunić (1992) P. *Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine*, Povijesni prilozi 11, 177-122, Zagreb
- Korunić (1993) P. *O podrijetlu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u 19. stoljeću*, Povijesni prilozi 12, 133-228, Zagreb
- Korunić (1994) P. *Problem istraživanja podrijetla hrvatske nacije*, Spomenica Ljube Bobana, 145-157, Zagreb
- Korunić (1997) P. *Podrijetlo i integracija nacije kao znanstveni problem*, Migracijske teme 3, 151-188, Zagreb
- Korunić (1998-a) P. *Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-1849. godine*, Radovi 31, 9-39, Zagreb
- Korunić (1998-b) P. *Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine*, Historijski zbornik LI, 83-96, Zagreb
- Korunić (1999-a) P. *Podrijetlo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem*, u: Zbornik M. Gross, 137-160, Zagreb
- Korunić (1999-b) P. *Podrijetlo, integracija i budućnost nacije*, u: *Etničnost i povijest*, priredio E. Heršak, 55-82, Zagreb
- Korunić (2000) P. *Fenomen nacije: podrijetlo, integracija i razvoj*, Historijski zbornik LIII, 49-99, Zagreb
- Koschatzky (1979) W. (izd.) *Maria Theresia und ihre Zeit*, Wien
- Kosłowski (1986) P. i drugi. *Moderne und Postmoderne*, Weinheim
- Kretschmayr (1938) H. *Maria Theresia*, Leipzig
- Kržišnik-Bukić (1995) V. (ur.) Zbornik radova: *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana
- Kušlan i Šuhaj (1862) Kušlan D. i Šuhaj M. *Spisi Saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.*, Zagreb
- Kvaternik (1971) E. *Politički spisi*, prir. Lj. Kuntić, Zagreb
- Kvaternik (1998) E. *Izabrani politički spisi*, prir. D. Jelčić, Zagreb
- Le Bon (1910) G. *La Psychologie politique*, Paris

- Le Bon (1963) G. *La Psychologie des foules*, Paris
- Le Goff (1998) J. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb
- Leclercq (1979) E. *La nation et son ideologie*, Paris
- Leček (2003) S. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, Zagreb
- Lefebvre (1988) H. *La nacionalisme contre les nations*, Paris
- Lemberg (1964) E. *Nationalismus*, Reinbeck
- Lemberg (1986) E. *Zapadnoeuropski pojam nacije*, Sveske 14, Sarajevo
- Lerotic (1984) Z. *Nacija*, Zagreb
- Lerotic (1985) Z. *Načela federalizma višenacionalne države*, Zagreb
- Leščilovska (1963) I. I. *Jugoslavjanske zemli Avstrijskoj imperii v period revolucii 1848-1849. gg.*, Istorija Jugoslavii I, Moskva
- Lewin (1948) K. *Resolving Social Conflicts*, New York
- Lijphart (1992) A. *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb
- Lipset (1969) S. M. *Politički čovek*, Beograd
- Lorković (1939) M. *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb
- Losano (1968) M. G. *Sustava e struttura nel diritto*, Torino
- Lovrenčić (1972) R. *Geneza politike "novog kursa"*, Zagreb
- Löwith (1990) K. *Svjetska povijest i događanja spasa*, Zagreb
- Luhmann (1998) N. *Teorija sustava: Svrhovitost i racionalnost*, Beograd
- Luhmann (2001) N. *Društveni sustavi: Osnovi opšte teorije*, Beograd
- Luhmann (2001) N. *Znanost društva*, Zagreb
- Lukas (1997) F. *Hrvatska narodna samobitnost*, Zagreb
- Lytard (1979) J. F. *La Condition postmoderne*, Paris
- Lytard (1982) J. F. *Das postmoderne Wissen*, Bremen
- Lytard (1985) J. F. *Immaterialität und postmoderne*, Berlin
- Macan (1999) T. *Povijest hrvatskog naroda*, treće izdanje, Zagreb
- Macartney (1971) W. A. *The Habsburg Empire*, London
- Malik (1996/97) K. *Rasa, kultura i nacionalna svojstvenost (Race, Culture and Nationhood)*, Beogradski krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, Beograd
- Mandić (1990) D. *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*, Zagreb
- Mannheim (1968) K. *Ideologija i utopija*, Beograd
- Marcuse (1977) H. *Kultura i društvo*, Beograd
- Margetić (1977) L. *Konstantin Porfinogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, Zbornik Historijskog zavoda, 8, Zagreb
- Margetić (2001) L. *Dolazak Hrvata – Ankunft Kroaten*, Split
Maria Theresia und ihre Zeit, Salzburg–Wien 1980
- Maritain (1990) J. *Filozofija povijesti*, Zagreb
- Maritain (1992) J. *Čovjek i država*, Zagreb
- Markus (2000) T. *Hrvatski politički pokret 1848./49. godine*, Zagreb

- Markus (2001) T. *Slavenski Jug 1848.-50. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb
- Martelli (1979) R. *La nation*, Paris
- Masaryk (1923) T. G. *Borba za samoodređenje naroda*, Zagreb
- Mass (1950-1961) F. *Der Josephinismus*, 5 Bände, Wien
- Matasović (2001) R. *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Zagreb
- Matković (1873) P. *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, Zagreb
- Matković (1995) H. *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb
- Mažuran (1998) I. *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb
- Mažuranić (1848) I. *Hrvati mađjarom*, Zagreb
- Mažuranić (1999) I. *Izabrani politički spisi*, ur. D. Pavličević, Zagreb
- Melucci (1996/97) A. *Etnički i kulturni identitet* (Ethnic and Cultural Identity) Beogradski krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, 34-49, Beograd
- Meynard (1961) J. *Destin des idéologies*, Lausanne
- Milardović (2001) A (priredio). *Globalizacija*, Osijek - Zagreb - Split
- Mill (1992) J. S. *O slobodi*, u: *Izabrani politički spisi*, Zagreb
- Milosavljević (2002) O. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd
- Minogue (1967) K. R. *Nationalism*, London
- Moguš (1995) M. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb
- Molnar (1997) A. *Narod, nacija, rasa: Istorijsko izvorište nacionalizma u Europi*, Beograd
- Moskovici (1981) S. *L'age des foules*, Paris
- Moskovici (1984) S. *Psychologie sociale*, Paris
- Moskovisi (1997) S. *Doba gomile*, knj. I-II, Beograd
- Mur (2000) B. *Društveni koreni diktature i demokratije*, Beograd
- Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880–1991. po naseljima*, knj. 1–5, Zagreb 1998., priredili: J. Gelo, I. Crkvenčić i M. Klemenčić
- Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten* (2002), edicija, Stuttgart – Wien
- Nations and Nationalism*, Vol. 10, Issues 1-2, January 2004, Blackwell Publishing; objavljeno je četrnaest radova uglednih autora o naciji, nacionalizmu i etnicitetu.
- Nations, Nationalism and Patriotism in the European Past* (1994), edicija, ur. C. Björn, A. Grant i K. J. Stringer, Copenhagen
- Neumann (1974) F. *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb
- Orbini (1999) M. *Kraljevstvo Slavena*, prir. F. Šanjek, Zagreb
- Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II.*, Wien 1983
- Otruba (1963) G. *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*, Wien
- Otruba (1963) G. *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*, Wien
- Parsons (1967) T. *Politics and Social Structure*, New York

- Parsons (1969) T. i drugi. *Teorije o društvu*, Beograd
- Parsons (1991) T. *Društva*, Zagreb
- Pavličević (2002) D. *Povijest Hrvatske*, treće izdanje, Zagreb
- Pejaković (1861) S. *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtades und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848.*, Wien
- Perić (1999-2001) I. *Hrvatski državni sabor*, knj. I-III, Zagreb
- Petrinović (1988) I. *Politička misao F. Supila*, Split
- Petrinović (1991) I. *Ante Trumbić*, Split
- Platon (1911) A. *Nacionalizam*, Beograd
- Plessner (1997) H. *Zakašnjela nacija*, Zagreb
- Pleterski (1985) J. *Nacija – Revolucija – Jugoslavija*, Beograd
- Pokrovac (1991) Z. (ur). *Građansko društvo i država*, Zagreb
- Poliakov (1974) L. *The Aryan Myth*, New York
- Popisi stanovništva od 1857. do 2001.*, Arhiv Hrvatske, Zagreb
- Postmoderna: Nova epoha ili zabluda*, zbornik radova, Zagreb 1988.
- Poutignat (1995) Ph. – Streiff-Fenart J. *Théories de l' Ethnicité*, Paris
- Preston (1997) P. W. *Political, Cultural Identity*, London
- Pribojević (1997) V. *O podrijetlu i slavi Slavena*, prir. M. Kurelac, Zagreb
- Prica (1937) B. *Hrvatsko pitanje i brojke*, Beograd
- Programatski spisi Hrvatskog narodnog preporoda*, prir. M. Šicel, Zagreb
- Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. održavana u Zagrebu*, Zagreb 1864.
- Pupovac (1990) M. *Politička komunikacija*, Zagreb
- Pusić (1989) E. *Društvena regulacija*, Zagreb
- Putinja (1997) F. – Streiff-Fenart J. *Teorije o etnicitetu*, Beograd
- Rabushka (1972) A. – Shepsle A. *Politics in Plural Societies*, Ohio
- Rački (1861) F. *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč
- Rački (1877) F. *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb
- Rački (1971) F. i Strossmayer J. J. *Politički spisi*, ur. Vl. Koščak, Zagreb
- Radić (1936) A. *Narod i narodoznanstvo*, Zagreb
- Radovanović (1986) M. *Sociolingvistika*, Novi Sad
- Rakovac (1842) D. *Mali katekizam za velike ljude*, Zagreb
- Raukar (1997) T. *Hrvatsko srednjovjekovje*, Zagreb
- Redžić (1963) E. *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo
- Rejai (1971) M. (ed) *Decline of Ideology*, New York
- Renan (1882) E. *Qu' est-ce qu'une nation?* Paris
- Renan (1981) E. *Što je nacija*, Kulturni radnik 6, Zagreb
- Renner (1899) K. *Staat und Nation*, Wien
- Renner (1964) K. *Die Nation: Mythos und Wirklichkeit*, Wien
- Rihtman (2001) D. Auguštin. *Etnologija i etnomit*, Zagreb

- Ritschl (1960) O. *System und systematische Methode in der Geschichte des wissenschaftlichen Sprachgebrauchs und der philosophischen Methodologie*, Bonn
- Robertson (1979) M. *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford
- Rodin (1986) D. *Građanske granice slobode*, Zagreb
- Roksandić (2004) D. *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb
- Rosenberg (1993) N. – Birdzell L. E. *Kako se Zapad obogatio: Ekonomska preobrazba industrijskog svijeta*, Zagreb
- Rot (2000) K. *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Europi*, Beograd
- Rumenjak (2003) N. *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.*, Zagreb
- Rumenjak (2005) N. *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća: uspon i pad Srpskog kluba*, Zagreb
- Rutherford (1990) J. (ed) *Identity: Community. Culture. Difference*, London
- Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1867-1870*, Zagreb
- Sartori (1965) G. *Democratic Theory*, New York
- Schieder (1991) Th. *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, Göttingen
- Schmidt (1988) B. *Postmoderna – strategija zaborava*, Zagreb
- Schultze (1993) H. *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München
- Schumpeter (1961) J. *Capitalisme, sociakisme et démocratie*, Paris
- Semino (2000) O. i suradnici (Passarino G, Oefner PJ, Lin AA, Arbuzova S, Beckman LE, De Benedictis G, Francalacci P, Kouvatsi A, Limborska S, Marcikiae M, Mika A, Mika B, Primorac D, Santachiara-Benerecetti AS, Cavalli-SforzaLL, Underhill PA). *The genetic legacy of Paleolithic Homo sapiens sapiens in extant Europeans: a Y-chromosome perspective*, Science, Nov 10;290 (5494): 1155-1159, 2000
- Semino (2004) i suradnici (Magri C, Benuzzi G, Lin AA, Al-Zahery N, Battaglia V, Maccioni L, Triantaphyllidis C, Shen P, Oefner PJ, Zhivotovsky LA, King R, Torroni A, Cavalli-Sforza LL, Underhill PA, Santachiara-Benerecetti AS). *Origin, diffusion and differentiation of Y-chromosome haplogroups E and J: inferences on the Neolithization of Europe and later migratory events in the Mediterranean Area*, Am J. Human Genetics, 74:1023-1034, 2004
- Seton-Watson (1980) H. *Države i nacije*, Zagreb
- Sherif (1953) M. – Sherif C. *Groups in Harmony and in Tension*, New York
- Sigmund (1963) P. (ed) *Ideologies of the Developing Nations*, London
- Skok (1934) P. *Dolazak Slavena na Mediteran*, Zagreb
- Skok (1950) P. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb
- Smičiklas (1879/1882) T. *Poviest hrvatska*, Zagreb
- Smičiklas (1885) T. *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790. do 1835*, Rad JAZU 80, Zagreb

- Smičiklas (1904–1990) T. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae - Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. I–XVIII, Zagreb
- Smit (1998) A. D. *Nacionalni identitet*, Beograd
- Smith (1979) A. D. *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford
- Smith (1983) A. D. *Theories of Nationalism*, London
- Smith (1986) A. D. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford
- Smith (1991) A. D. *National Identity*, London
- Smith (1995) A. D. *Nations and Nationalism in a Global Era*, Oxford
- Smith (1996/97) A. D. *U odbranu nacije* (In Defence of the Nation), Beogradski krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, 88-97, Beograd
- Smith (1998) A. D. *Nationalism and Modernism*, London
- Smith (2003) A. D. *Nacionalizam i modernizam: kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Zagreb
- Snyder (1954) L. L. *The Meaning of Nationalism*, Westport
- Snyder (1964) L. L. *The Dynamics of Nationalism*, Princeton
- Spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865-67*, Zagreb
- Stančić (1980) N. *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: M. Pavlinović i njegov krug do 1869*, Zagreb
- Stančić (1984) N. *Od naroda k naciji*, Naše teme 4-5, str. 677-97, Zagreb
- Stančić (1985) N. *Hrvatski narodni preporod 1790-1848*, u: *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb
- Stančić (1989) N. *Gajeva 'Još Hrvatska ni propala' iz 1832-33: ideologija Lj. Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb
- Stančić (1998) N. *Das Jahr 1848 in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration*, Südost-Forschungen 57, 103-128, München
- Stančić (2002) N. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb
- Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*, Zbornik radova, uredili: D. Živić, N. Pokos i A. Mišetić, Zagreb 2005.
- Starčević (1971) A. *Politički spisi*, prir. T. Ladan, Zagreb
- Starčević (1995) A. *Djela*, knj. I-VIII, pretisak, Zagreb 1995.
- Starčević (1996) A. *Govori u hrvatskom saboru*, Zagreb
- Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915.*, Zagreb 1915.
- Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I* (1905), Zagreb 1913.
- Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II* (1906-1910), Zagreb 1917.
- Statistički godišnjak Republike Hrvatske 1990. i 1991.*, Zagreb
- Statistički godišnjak SR Hrvatske 1953., 1955., 1971.–1989*, Zagreb
- Statistički ljetopis Hrvatske 1992.- 2000.*, Zagreb
- Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2001., 2002., 2003., 2004.*, Zagreb
- Statistički ljetopis za godinu 1874.*, Zagreb 1875.

- Statistika pučanstva u Dalmaciji, Zadar* 1885.
- Steward (1955) J. *Theory of Culture Change*, Illinois Press
- Stipetić (1984) V. *Pismenost i razvoj (jedno stoljeće u eliminaciji nepismenosti na teritoriju SR Hrvatske: 1880–1981)*, Naše teme 28/11, 2455–2489, Zagreb 1984.
- Stipetić (2001) V. *Povijest hrvatske ekonomske misli*, Zagreb
- Stipetić–Vekarić (2004) = Stipetić V. i Vekarić N. *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb - Dubrovnik
- Stojanović (1997) T. *Balkanski svetovi. Prva i posljednja Europa*, Beograd
- Strossmayer (1971) J. J. – Rački F. *Politički spisi*, ur. V. Koščak, Zagreb
- Südland (1990) L. (I. Pilar) *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin
- Sugar (1969) P. – Lederer I. (ed) *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle
- Suić (1995) M. *Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata*, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. N. Budak, str. 13-27, Zagreb
- Supek (1996) R. *Modernizam i postmodernizam*, Zagreb
- Supilo (1970) F. *Politički spisi*, ured. D. Šepić, Zagreb
- Suppan (1999) A. *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835-1918.*, Zagreb
- Sykes (2001) B. *The Seven Daughters of Eve*, London
- Sykes (2002) B. *Sedam Evinih kćeri. Genetička povijest Europljana*, Zagreb
- Szabo (1987) A. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873.*, Zagreb
- Szücs (1981) J. *Nation und Geschichte: Studien*, Köln – Wien
- Šanjek (1996) F. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb
- Šanjek (1999) F. *Povijesni pregledi Mavra Orbinija*, u: M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb
- Šicel (1985) M. *Riznica ilirska 1835-1985.*, Zagreb
- Šicel (1997) M. *Programski spisi Hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb
- Šidak (1968) J. i drugi, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb
- Šidak (1973) J. *Studije iz hrvatske povijesti 19. stoljeća*, Zagreb
- Šidak (1979) J. *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb
- Šidak (1981) J. *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb
- Šidak (1988) J. i drugi, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb
- Šišić (1913) F. *Hrvatska povijest od 1790. do 1947.*, treći dio, Zagreb
- Šišić (1920) F. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb
- Šišić (1923) F. *Ime Hrvat i Srbin i teorije o doseljenju Hrvata i Srba*, Godišnjica N. Čupića 35, Zagreb
- Šišić (1925) F. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb
- Šišić (1962) F. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb
- Škiljan (1990) D. *Jezična politika*, Zagreb
- Škiljan (2000) D. *Javni jezik*, Zagreb
- Škiljan (2002) D. *Govor nacije: Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb

- Študije o etnonacionalizmu, Zbornik radova, ur. R. Rizman i drugi, Ljubljana 1991.
- Šulce (2002) H. (H. Schultze) *Država i nacija u europskoj istoriji*, Beograd
- Šulek (1868) B. *Naše pravice*, Zagreb
- Šurmin (1903) Đ. *Hrvatski preporod*, knj. I-II, Zagreb 1903-1904.
- Šuvar (1970/a) S. *Nacije i međunacionalni odnosi*, Zagreb
- Šuvar (1970/b) S. *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb
- Tagore (1921) R. *Nacionalizam u Italiji*, Zagreb
- Taylor (1990) A. J. P. *Habsburška monarhija 1809-1918.*, Zagreb
- Taylor (1996/97) Ch. *Nacionalizam i modernost* (Nationalism and modernity), Beogradski krug, No 3-4/1996, 1-2/1997, Utvara nacije, 11-33, Beograd
- Thiesse (1999) A. M. *La création des identités nationales*, Paris
- Tilly (1975) C. *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton
- Tipton (1972) C. L. *Nationalism in the Middle Ages*, New York
- Tocqueville (1995) A. *O demokraciji u Americi*, Zagreb
- Todorov (1994) C. *Mi i drugi*, Beograd
- Todorova (1999) M. *Imaginarni Balkan*, Beograd
- Tomašić (1937) D. *Društveni razvitak Hrvata*, Zagreb
- Tomašić (1938) D. *Politički razvitak Hrvata*, Zagreb
- Tönnies (1887) F. *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Stuttgart
- Tönnies (1931) F. *Einführung in die Sociologie*, Stuttgart
- Trumbić (1998) A. *Izabrani politički spisi*, ur. I. Petrinović, Zagreb
- Underhill (2000) P. A. i suradnici, *Y chromosome sequence variation and the history of human populations*, Nature Genetics, Vol. 26, 358-361
- Vattimo (1987) G. *La fin de la modernité*, Paris
- Vattimo (1991) G. *Kraj moderne*, Novi Sad
- Veber (1976) M. *Privreda i društvo*, knj. 1-2, Beograd
- Vince (1978) Z. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb
- Vitezović (1997) P. Ritter. *Oživjela Hrvatska*, prir. J. Bratulić, Zagreb
- Vlajčić (1984) G. *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje*, Zagreb
- Vrandečić (2002) J. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb
- Vranicki (1970) P. *Mjesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji*, Naše teme 1, Zagreb
- Vranješ (1991) B. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb
- Vrbanić (1891) F. *Demografski izvidi u Hrvatskoj*, Zagreb
- Vrbanić (1899) F. *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Rad JAZU 140, Zagreb
- Vukotinović (1842) Lj. *Ilirisam i kroatizam*, Kolo, knj. II, Zagreb
- Wagner (1982) H. *Von der Reform zur Restauration*, Wien
- Wallerstein (1986) I. *Suvremeni svjetski sustavi*, Zagreb
- Walter (1958) F. *Die thesesianische Staatsreform von 1749*, Wien

- Weber (1976) M. *Privreda i društvo*, I-II, Beograd
- Weber (1986) M. *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb
- Wehler (2001) H-U. *Nationalismus*, München
- Wehler (2005) H-U. *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*, Zagreb
- Weingärtner (1979) A. *Nation und Staat*, Wien
- Welsch (1987) W. *Unsere postmoderne moderne*, Weinheim
- Wertheimer-Baletić (1971) A. *Stanovništvo SR Hrvatske*, Studije, Zagreb
- Wiatr (1972) J. *Osnovni problemi teorije nacije*, Ideje 6, Beograd
- Winkler (1985) H. *Nationalismus*, Königstein
- Wodak (1998) R. *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*, Frankfurt
- Yuval-Davis (2004) N. *Rod i nacija*, Zagreb
- Zöllner (1974) E. *Geschichte Österreichs: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien
- Zöllner-Schüssel (1997) E. – Schüssel Th. *Povijest Austrije*, Zagreb
- Zoričić (1885) M. *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, Zagreb
- Zoričić (1896) M. *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*, Rad JAZU 125, 50-197.
- Zwitter (1962) F. – Šidak J. – Bogdanov V. *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, Ljubljana

PRILOZI

I. Modeli suvremenih država i nacija u svijetu

II. Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću

I. Modeli suvremenih država i nacija u svijetu

Životne strukture stanovništva: etničke, nacionalne, kulturne, političke, socijalne, obrazovne i vjerske

A) *EUROPA*

1. Nacije-države: klasični europski modeli⁴⁹¹
  - a) Model moderne nacije-države: dominantna etnija + više subetnija
    - Austrija, Bjelorusija, Bugarska, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Grčka, Hrvatska, Irska, Latvija, Litva, Italija, Mađarska, Makedonija, Malta, Moldavija, Nizozemska, Norveška, Njemačka, Poljska, Portugal, Rumunjska, Rusija, Slovačka, Slovenija, Španjolska, Švedska, Ukrajina itd.
    - Usp. ovdje – Prilozi: Tabela br. 1
  - b) Model engleske države: dominantna metaetnija (nacija) + etničke grupe
    - Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije (Engleska, Wales, Škotska) i Sjeverne Irske: dominantna metaetnija (*Britanci*: Englezi, Velšani, Škoti) + etničke grupe (Stranci: Crnci, Indijci, Pakistanci, Bangladešani, ostali Azijati i drugi)
    - Prilozi: Tabela br. 2.
  - c) Model belgijske države: dominantna megaetnija (nacija) + etničke grupe
    - Belgija: dominantna megaetnija (*Belgijanci*: Flamanci i Valonci) + etničke grupe (Stranci: Talijani, Marokanci, Francuzi, Turci i drugi)
    - Prilozi: Tabela br. 3.
2. Model višeetničke (nenacionalne) države
  - a) Švicarski konfederalni model moderne države
    - Identifikacija ljudi: (1) nadedetnička/državna i (2) etnička
    - Prilozi: Tabela br. 4

---

⁴⁹¹ Shematski ćemo prikazati veći dio europskih modernih nacija-država ili nacionalnih država (klasični model moderne nacije koju čini dominantna etnija u nekoj državi), te engleski, belgijski i švicarski model modele modernih država i nacija na drugim kontinentima. Važno je uočiti da postoji više modela.

- b) Mogućnost primjene (kon)federalnog modela višetničke države
  - identifikacija ljudi: (1) etnička, (2) politička i (3) regionalna
  - Bosna i Hercegovina, Cipar
  - Prilozi: Tabela br. 5

B) AMERIKA, AUSTRALIJA I OCEANIJA

- 1. Modeli višetničkih (nenacionalnih) država
  - a) Model države u kojoj je dominantna bijela rasa: bijelci + ostali
    - Australija, Argentina, Kanada, Novi Zeland, SAD, Urugvaj itd.
    - Prilozi: Tabela br. 6
  - b) Model države u kojoj je dominantna crna rasa: crnci + ostali
    - Bahami, Barbados, Dominika, Grenada, Haiti, Jamajka itd
    - Prilozi: Tabela br. 7
  - c) *Model višetničke države u kojoj su dominantni mješanci: Mestici, Melezi*
    - Čile, Ekvador, Kolumbija, Nikaragva, Paragvaj, Salvador, Venezuela itd.
    - Prilozi: Tabela br. 8
  - d) Model višetničke države s nadetničkom/državnom identifikacijom ljudi
    - Bolivija, Brazil, Kuba, Meksiko, Peru, Surinam itd.
    - Prilozi: Tabela br. 9

C) AZIJA

- 1. Moderne nacije-države: klasični model
  - a) Dominantna etnija (nacija) + više subetnija i etničkih grupa
    - Armenija, Azerbajdžan, Bangladeš, Gruzija, Indija, Istočni Timor, Japan, Južna Koreja, Kambodža, Kina, Laos, Libanon, Malezija, Mongolija, Nepal, Saudijska Arabija, Sjeverna Koreja, Tadžikistan, Tajland, Turkmenistan, Tajvan, Uzbekistan, Vijetnam
    - Prilozi: Tabela br. 10 i 11
- 2. Model višetničke države
  - a) Države s nadetničkom/državnom identifikacijom ljudi
    - Afganistan, Brunej, Butan, Filipini, Indonezija, Iran, Katar, Kazahstan, Kuvajt, Kirgistan, Maldivi, Malezija, Mianmar, Pakistan, Singapur, Šri Lanka, Ujedinjeni Arapski Emirati
    - Prilozi: Tabela br. 12
- 3. Model višetničke države u kojoj dominira vjerska identifikacija ljudi
  - a) Države s vjerskom i etničkom identifikacijom ljudi

- Irak, Iran, Jemen, Jordan, Oman, Sirija, Izrael itd.
- Prilozi: Tabela br. 13

D) AFRIKA

1. Model nacije-države s dominantnim narodom + više etničkih grupa
  - Alžir, Benin, Bocvana, Burundi, Egipat, Eritreja, Lesoto, Libija, Madagaskar, Maroko, Mauritanija, Namibija, Ruanda, Somalija, Tunis
  - Prilozi: Tabela br. 14
2. Model višeplemenske države + više etničkih grupa
  - Angola, Bjelokosna Obala, Burkina Faso, Čad, Etiopija, Gabon, Gana, Gambija, Gvineja Bisau, Južnoafrička Republika, Kamerun, Kenija, Kongo, Liberija, Malavi, Mali, Mozambik, Niger, Nigerija, Senegal, Sijera Leone, Srednje-afrička Republika, Sudan, Tanzanija, Uganda, Zambija, Zimbabve
  - Prilozi: Tabela br. 15

I. Modeli suvremenih država i nacija u svijetu

Etničke, nacionalne, kulturne, političke, socijalne, obrazovne i vjerske strukture

A) Europa

1. Moderne europske nacije-države: klasični europski model nacije

= dominantna etnija (nacija) + više subetnija (etničkih grupa)

Prilozi: Tabela br. 1

Nacija-država a) model	Dominantna etnija (nacija)	Etničke grupe (subetnije)	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Austrija Broj stanovnika 8.174.762	Austrijanci 96%	Turci 0,8% Nijemci 0,5% - ostali 2,6%	rimokatolici 85% protestanti 6% - ostali 3% - ateisti 6%	- grad 65% - selo 35% - pismenost 98% - službeni jezik: njemački
Bjelorusija Broj stanovnika 10.310.520	Bjelorusi 77,9%	Rusi 13,2% Poljaci 4,1% Ukrajinci 2,1% - ostali 2,7%	pravoslavci grkokatolici	- grad 71% - selo 29% - pismenost 99,6% - službeni jezici: bjeloruski i ruski
Bugarska Broj stanovnika 7.517.973	Bugari 85,3%	Turci 8,5% Romi 2,6% Makedonci 2,5% - ostali 1,1%	pravoslavci 85% muslimani 13% židovi 0,8% - ostali 1,2%	- grad 70% - selo 30% - pismenost 98% - službeni jezik: bugarski
Češka Broj stanovnika 10.246.178	Česi 81,3%	Moravci 13% Slovaci 3,1% Sležani 0,4% Nijemci 0,5% - ostali 2,9%	rimokatolici 39% protestanti 4,6% pravoslavci 3% - ostali 13% - ateisti 39,7%	- grad 75% - selo 25% - pismenost 99% - službeni jezik: češki
Danska Broj stanovnika 5.413.392	Danci 97,2%	Turci 0,5% - Skandinavci 0,3% - ostali 1,9%	luterani 90,6% rimokatolici 0,5% židovi 0,1% - ostali 8,8%	- grad 85% - selo 15% - pismenost 100% - službeni jezik: danski
Finska Broj stanovnika 5.214.512	Finci 93,6%	Švedani 6% - ostali 0,4%	luterani 88,7% pravoslavci 1,1% - ostali 0,9% - ateisti 9,3%	- grad 67% - selo 33% - pismenost 100% - službeni jezici: finski, švedski
Francuska Broj stanovnika 60.424.213	Francuzi 90,6%	Alžirci 1,5% Portugalci 1,4% Marokanci 0,8% Španjolci 0,6% Talijani 0,6% - ostali 4,5%	rimokatol. 76,4% ost. kršćani 3,7% muslimani 3% - ostali i ateisti 16%	- grad 76% - selo 24% - pismenost 99% - službeni jezik: francuski

Nacija-država a) model	Dominantna etnijska (nacija)	Etničke grupe (subetnijske)	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Grčka Broj stanovnika 10.647.529	Grci 98%	- ostali 2% = Muslimani Albanci Slaveni, Vlasi	pravoslavci 97,6% muslimani 1,5% rimokatolici 0,4% protestanti 0,1% - ostali 0,4%	- grad 60% - selo 40% - pismenost 96% - službeni jezik: grčki
Hrvatska Broj stanovnika 4.496.869	Hrvati 89,6%	Srbi 4,54% Neizjašnjeni 1,85 - ostali 4,06% : Bošnjaci, Talijani, Mađari, Albanci, Slovenci, Česi, Romi, Crnogorci, Slovaci, Židovi, Makedonci, Rusi, Nijemci, Ukrajinci, Poljaci, Rumunji	rimokatolici 87% pravoslavci 4,4% muslimani 1,3 - ostali 3,4% - ateisti 5,2%	- grad 58% - selo 42% - pismenost 98% - službeni jezik: hrvatski
Irska Broj stanovnika 3.969.558	Irci 94,7%	Englezi i Velšani = 3,6% Irci iz sjev. Irske = 1,4% - ostali 0,3%	rimokatolici 93% Irske crkve 3% prezbiterij. 0,4% - ostali 3,6%	- grad 59% - selo 41% - pismenost 98% - službeni jezici: irski, engleski
Italija Broj stanovnika 58.057.477	Talijani 94,1%	Sardinci 2,7% Retoromani 1,3% - ostali 1,9%	rimokatolici 83% - ostali 0,8% - ateisti 16,2%	- grad 67% - selo 33% - pismenost 98% - službeni jezik: talijanski
Mađarska Broj stanovnika 10.032.375	Mađari 89,9%	Romi 4% Nijemci 2,6% Hrvati 2% Slovaci 0,8% Rumunji 0,7%	rimokatolici 62,4% protestanti 23,4% - ateisti 12,9%	- grad 64% - selo 36% - pismenost 99% - službeni jezik: mađarski
Makedonija Broj stanovnika 2.040.085	Makedonci 65%	Albanci 22% Turci 4% Srbi 2% Romi 3% - ostali 4%	pravoslavci 67% muslimani 30% - ostali 3%	- grad 62% - selo 38% - pismenost 94% - službeni jezik: makedonski
Nizozemska Broj stanovnika 16. 318.199	Nizozemci 95%	Turci 1,2% Marokanci 0,9% Nijemci 0,3% - ostali 1,8%	rimokatolici 31% reformisti 21% muslimani 4,4% - ostali 3,6% - ateisti 40%	- grad 89% - selo 11% - pismenost 99% - službeni jezik: nizozemski
Norveška Broj stanovnika 4.574.560	Norvežani 95,8%	- ostali Skandinavci 1% - ostali 3,2%	luterani 87,9% - ostali 8,9% - ateisti 3,2%	- grad 76% - selo 24% - pismenost 100% - službeni jezik: norveški

Nacija-država a) model	Dominantna etnijska (nacija)	Etničke grupe (subetnijske)	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Njemačka Broj stanovnika 82.424.609	<u>Nijemci</u> 95,1%	Turci 2,3% Talijani 0,7% Grci 0,4% Poljaci 0,4% - ostali 1,1%	protestanti 45% rimokatolici 37% - ostali i ateisti = 18%	- grad 88% - selo 12% - pismenost 99% - službeni jezik: njemački
Poljska Broj stanovnika 38.626.349	<u>Poljaci</u> 97,6%	Ukrajinci 0,6% - ostali 1,8%	katolici 95% - ostali 5%	- grad 66% - selo 34% - pismenost 99% - službeni jezik: poljski
Portugal Broj stanovnika 10.524.145	<u>Portugalci</u> 99,1%	Kapverdi 0,3% Brazilci 0,1% Španjolci 0,1% Britanci 0,1% Amerikanci 0,1% - ostali 0,2%	rimokatolici 97% protestanti 1% - ostali 2%	- grad 64% - selo 36% - pismenost 93% - službeni jezik: portugalski
Rumunjska Broj stanovnika 22.355.551	<u>Rumunji</u> 89,1%	Mađari 8,9% Nijemci 0,4% - ostali 1,6%	pravoslavci 70% grčki pravoslavci = 10% muslimani 1% - ostali 3%	- grad 56% - selo 44% - pismenost 98% - službeni jezik: rumunjski
Rusija Broj stanovnika 143.974.059	<u>Rusi</u> 81,5%	Tatari 3,8% Ukrajinci 3% Čuvaši 1,2% Baškiri 0,9% Bjelorusi 0,8% Moldavci 0,7% - ostali 8,1%	pravoslavci muslimani budisti katolici Židovi - ostali	- grad 78% - selo 22% - pismenost 99% - službeni jezik: ruski
Slovačka Broj stanovnika 5.423.567	<u>Slovaci</u> 85,6%	Mađari 10,8% Česi 1% - ostali 2,6%	rimokatolici 60% protestanti 8,4% pravoslavci 4,1% - ostali 17% - ateisti 9,7%	- grad 57% - selo 43% - pismenost 99% - službeni jezik: slovački
Slovenija Broj stanovnika 2.011.473	<u>Slovenci</u> 98%	Hrvati, Srbi i ostali 2%	rimokatolici 96% muslimani 1% - ostali 3%	- grad 50% - selo 50% - pismenost 99% - službeni jezik: slovenski
Španjolska Broj stanovnika 40.280.780	<u>Španjolci</u> 72,3%	Katalonci 16,3% Galicijani 8,1% Baski 2,3% - ostali 1%	rimokatolici 97% protestanti 0,4% - ateisti 2,6%	- grad 78% - selo 22% - pismenost 97% - službeni jezik: španjolski
Švedska Broj stanovnika 8.986.400	<u>Švedani</u> 90,8%	Finci 3,1% - ostali 6,1%	luterani 88,9% rimokatolici 1,5% pentekostalni 1% - ostali 8,4% - ateisti 30%	- grad 83% - selo 17% - pismenost 99% - službeni jezik: švedski

b) Moderne europske nacije-države: engleski model

= dominantna metaetnija (Nation: nacija) + etničke grupe

Prilozi: *Tabela br. 2*

Nacija-država b) model	Dominantna etnija (nacija)	Etnije i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Engleska Broj stanovnika 60.270.708	<u>Nationality:</u> <u>Britanci</u> 92,5% = skupni naziv za Engleze, Škote i Velšane (stanovnici Velike Britanije)	<u>Etničke</u> <u>zajednice:</u> Englezi 81% Škoti 9,6% Velšani 1,9% <u>Ethnic groups:</u> Irci 2,4% Indijci 1,5% Crnci 1,6% Pakistanci 0,8% - ostali 1,2%	anglikanci 58,7% rimokatolici 13% prezbiterijan. 7% metodisti 4,3% ostali kršćani 5,7% nereligiozni 8,8% muslimani 1,4% Židovi 0,8% hindu 0,7% siki 0,4% - ostali 1%	- grad 90% - selo 10% - pismenost 99% - službeni jezik: engleski

c) Moderne europske nacije-države: belgijski model

= dominantna metaetnija (Nation: nacija) + etničke grupe

Prilozi: *Tabela br. 3*

Nacija-država c) model	Dominantna etnija (nacija)	Etnije i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Belgija Broj stanovnika 10.348.276	<u>Nationality:</u> <u>Belgijanci</u> 91,1% = skupni naziv za Flamance i Valonce	Etničke zajednice: Flamanci 59% Valonci 32,1% <u>Ethnic groups:</u> Talijani 2,8% Marokanci 1,1% Francuzi 1,1% Turci 0,6% - ostali 2,6%	rimokatolici 90% muslimani 1,1% protestanti 0,4% nereligiozni 7,5% - ostali 1%	- grad 97% - selo 3% - pismenost 98% - službeni jezici: flamanski, francuski njemački

2. Moderne europske države: model višetničke države

a) Švicarski konfederalni model višetničke moderne države:

- Nadetnička politička i državna identifikacija (Nationality)
- Identifikacija – s etničkom zajednicom i etničkom grupom

Prilozi: *Tabela br. 4*

Višetnička država	Nationality (konfederalna)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
<p>Švicarska konfederacija (Švicarska) Broj stanovnika 7.450.867</p>	<p>Švicarci 92,8% prvotni državljani Švicarske: Nijemci, Talijani i Francuzi <u>Identifikacija:</u> • politička • konfederalna • etnička</p>	<p><u>Etničke zajednice:</u> njemački Švicarci = 65% francuski Švicarci = 18% talijanski Švicarci = 9,8% <u>Ethnic groups:</u> Španjolci 1,7% Retoromani 0,8% - ostali 4,7%</p>	<p>rimokatolici 47% protestanti 44,3% Židovi 0,3% - ostali 7,8%</p>	<p>- grad 68% - selo 32% - pismenost 99% - službeni jezici: njemački, francuski, talijanski i retoromanski</p>

b) Mogućnost primjene (kon)federalnog modela višetničke države

- Nadetnička politička/državna identifikacija (sada: vrlo labava)
- Primarna identifikacija ljudi: etnička, regionalna, vjerska

Primjeri: Bosna i Hercegovina, Cipar

Prilozi: *Tabela br. 5*

Višetnička država	Etnicitet (etnos)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
<p><u>Bosna i Hercegovina</u> =</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bošnj.-hrvatska Federacija • Republika Srpska <p>Broj stanovnika 4.007.608</p>	<p>Državljeni B i H</p> <p><u>Identifikacija:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • etnička • regionalna • vjerska 	<p><u>Etničke zajednice:</u> Muslimani 44% Srbi 31% Hrvati 17%</p> <p><u>Etničke grupe:</u> - ostali 8%</p>	<p>muslimani 40% pravoslavci 31% rimokatolici 15% protestanti 4% - ostali 10%</p>	<p>- grad 43% - selo 57% - pismenost 93% - službeni jezici: srpski hrvatski</p>
<p><u>Cipar</u> =</p> <ul style="list-style-type: none"> • Republika Cipar (grčki dio) • Republika sjever. Cipar (turski dio) <p>Broj stanovnika 775.927</p>	<p>Državljeni Cipra</p> <p><u>Identifikacija:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • etnička • regionalna • vjerska 	<p><u>Etničke zajednice:</u> Grci 78% Turci 18%</p> <p><u>Ethnic groups:</u> - ostali: Britanci i drugi 4%</p>	<p>pravoslavci 78% muslimani 18% - ostali 4%</p>	<p>- grad 57% - selo 43% - pismenost 97% - službeni jezici: grčki turski</p>

B) Amerika, Australija i Oceanija

1. Višetničke države

Na tom prostoru nema nacionalnih država (nacija-država) ni nacija europskog tipa

- a europski model jest: dominantna etnija (nacija) + više subetniija i supkultura

a) Model višetničke države u kojoj su dominantni Bijelci (Europljani)

= Bijelci + ostali (ne-bijelo stanovništvo)

Prilozi: Tabela br. 6

Višetnička država	Ethnicity (etnos)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Kanada Broj stanovnika 32.507.874 Europljani (Bijelci) 87%	<u>Kanađani</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • regionalna • rasna (race)	<u>Etničke zajednice:</u> Britanci 40% Francuzi 27% <u>Ethnic groups:</u> - ostali Europljani 20% Indijanci i Eskimi 1,5% - ostali 11,5%	rimokatolici 46% protestanti 41,2% pravoslavci 1,5% Židovi 1,2% - ostali 9,6%	- grad 77% - selo 23% - pismenost 97% - službeni jezici: engleski i francuski
SAD Sjedinjene Američke Države Broj stanovnika 293.027.571 Europljani (Bijelci) 81,1%	<u>Amerikanci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • politička • regionalna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> • Bijelci 81,1% (=Europljani: Nijemci, Irci, Englezi, Slaveni, Nizozemci itd.) • Ne-bijelci Crnci 12,4% Azijati 3,3% Hispanci 2,4% - domorodci 0,8% (Indijanci)	protestanti 56% rimokatolici 28% Židovi 2% - ostali 4% - ateisti 10%	- grad 77% - selo 23% - pismenost 97% - službeni jezik: engleski
Australija Australijski Savez Broj stanovnika 20.180.878 Europljani (Bijelci) 92%	<u>Australci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • politička • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> • Bijelci 92% =Europljani: Englezi, Škoti, Irci, Talijani, Nijemci, Poljaci, Hrvati itd. • Ne-bijelci: Azijati 7% Aboridžini 1%	rimokatolici 26% anglikanci 26% ostali kršćani 24% - ostali 24% - ateisti 10%	- grad 85% - selo 15% - pismenost 100% - službeni jezik: engleski
Argentina Broj stanovnika 39.144.753 Europljani (Bijelci) 85%	<u>Argentinci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> • Bijelci 85% = Europljani: Španjolci, Englezi, Talijani, Nijemci, razni Slaveni itd. • Ne-bijelci Mestici i Indijanci = 15%	rimokatolici 90% protestanti 1% Židovi 2% - ostali 7%	- grad 90% - selo 10% - pismenost 97% - službeni jezik: španjolski

b) Model višetničke države u kojoj je dominantna crna rasa (Crnci)
 = Crnci + ostali (Europljani, domorodci, Azijati i drugi)

Prilozi: *Tabela br. 7*

Višetnička država	Ethnicity (etnos)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Haiti Broj stanovnika 7.942.419 Crnci 95%	<u>Haićani</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Etnička zajednica:</u> • Crnci 95% <u>Ethnic groups:</u> Mulati 4,9% Bijelci 0,1%	rimokatolici 80% protestanti 16% - ostali 4%	- grad 36% - selo 64% - pismenost 53% - nepismenih 47% - službeni jezici: kreolski francuski
Jamajka Broj stanovnika 2.713.130 Crnci 76%	<u>Državljeni Jamajke</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Etnička zajednica:</u> • Crnci 76,3% <u>Ethnic groups:</u> Europljani 18,3% Indijanci 3,4% - ostali 2%	protestanti 55,9% rimokatolici 5% ateisti 17,7% - ostali 10,4% - neutvrđeno 11%	- grad 56% - selo 44% - pismenost 88% - nepismenih 12% - službeni jezik: engleski

c) Model višetničke države u kojoj su dominantni mješanici: Mestici, Melezi⁴⁹²

= dominantni etnos (Mestici, Melezi) + više subetnija

Prilozi: *Tabela br. 8*

Višetnička država	Ethnicity (etnos)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Salvador Broj stanovnika 6.587.541 Mestici 94%	<u>Salvadorci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> Mestici 94% Indijanci 5% Bijelci 1%	rimokatolici 75% - ostali 25%	- grad 47% - selo 53% - pismenost 81% - službeni jezik: španjolski
Čile Broj stanovnika 15.823.957 Mestici 91,6%	<u>Čileanci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> Mestici 91,6% Indijanci 6,8% Bijelci 1,6%	rimokatolici 81% protestanti 6% Židovi 0, 2% - ostali 0,2% -ateisti 13%	- grad 86% - selo 14% - pismenost 96% - službeni jezik: španjolski
Paragvaj Broj stanovnika 6.191.368 Mestici 90%	<u>Paragvajci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> Mestici 90% - ostali 10%	rimokatolici 90% protestanti i ostali = 10%	- grad 56% - selo 44% - pismenost 94% - službeni jezik: španjolski

⁴⁹² **Mestici** (Mestik, španj. *mestizo*, lat. *mixticius*: pomiješan) i **Melezi** (Melez: križanac, koji ima pretke različitih rasa) su mješanci između domorodaca (Indijanaca) i doseljenika (Bijelaca) u Južnoj Americi, u zemljama španjolskog jezika, i ostali mješanci između Bijelaca i Crnaca, Malajaca, Kineza i drugih.

d) Model višestruke države s nadetničkom/državnom identifikacijom ljudi

= postojanje više etničkih zajednica i/ili grupa⁴⁹³

Prilozi: Tabela br. 9

Višestruka država	Ethnicity (etnos)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Brazil Broj stanovnika 184.101.109	<u>Brazilci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> Mulati 22% Portugalci 15% Mestici 12% Talijani 11% Crnci 11% Španjolci 10% Nijemci 3% - ostali Bijelci 14% Japanci 0,8% Indijanci 0,1% - ostali 1,1%	rimokatolici 63,1% katolici-spiritisti =15,7% evangelisti 9% protestanti 6,1% spiritisti 3,7% - ostali 1% - ateisti 1,4%	- grad 81% - selo 19% - pismenost 86% - službeni jezik: portugalski
Bolivija Broj stanovnika 8.724.156	<u>Bolivijci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> Kečua 30% Ajmara 25% Mestici 30% Europljana 15%	rimokatolici 92% bahaji 3% - ostali 5%	- grad 63% - selo 37% - pismenost 87% - službeni jezici: španjolski kečua ajmara
Peru Broj stanovnika 27.544.305	<u>Peruanci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> Kečua 45% Mestici 37% Bijelci 15% - ostali 3%	rimokatolici 92% - ostali 8%	- grad 73% - selo 27% - pismenost 91% - službeni jezici: španjolski kečua
Kuba Broj stanovnika 11.308.764	<u>Kubanci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • rasna (race)	<u>Ethnic groups:</u> Mulati 51% Bijelci 37% Crnci 11% Kinezi 1%	-rimokatolici =39,6% - ateisti 51% - protestanti 3,3% - afro-kubanske vjere 1,6%	- grad 75% - selo 25% - pismenost 97% - službeni jezik: španjolski

⁴⁹³ U tim državama nema dominantne etnije koja bi se identificirala s nacijom-državom prema europskom modelu.

C) Azija

1. Model moderne nacije-države: klasični model

= dominantna etnija (nacija) + više subetnija i etničkih grupa

a) Model nacije-države s višim postotkom dominantne etnije (nacije)

Prilozi: Tabela br. 10

Nacija-država -modeli	Dominantna etnija (nacija)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Južna Koreja Broj stanovnika 48.233.760	<u>Korejanci</u> 99,9%	<u>Ethnic groups:</u> - ostali 0,1%	kršćani 48% budisti 47,7% konfucijanci 3% šamanizam 0,2% - ostali 0,8%	- grad 82% - selo 18% - pismenost 97% - službeni jezik: korejski
Sjeverna Koreja Broj stanovnika 22.697.553	<u>Koreji</u> 99,8%	<u>Ethnic groups:</u> Kinezi 0,2%	- ateisti 67% - tradicionalna vjerovanja 15,6% - chondogyo 13,9% - budisti 1,7%	- grad 60% - selo 40% - pismenost 99% - službeni jezik: korejski
Japan Broj stanovnika 127.333.002	<u>Japanci</u> 99,2%	<u>Ethnic groups:</u> Koreji 0,6% - ostali 0,2%	- Japanci su istodobno sljedbenici: šintoizma 93,1% i budizma 73,9% - kršćani 1,4%	- grad 79% - selo 21% - pismenost 99% - službeni jezik: japanski
Bangladeš Broj stanovnika 141.340.476	<u>Bengalci</u> 97,7%	<u>Ethnic groups:</u> Bihari 1,3% - ostali 1%	muslimani 83% hinduisti 16% budisti 0,6% kršćani 0,3% - ostali 0,4%	- grad 25% - selo 75% - pismenost 43% - službeni jezik: bangla
Kina Broj stanovnika 1.298.847.624	<u>Kinezi (Han)</u> 92%	<u>Ethnic group:</u> Chuang 1,4% Mandžu 0,9% Hui 0,8% Miao 0,7% Ujguri 0,6% Yi 0,5% Tuchia 0,5% Mongoli 0,4% Tibetanci 0,4% - ostali 1,7%	- ateisti 71,2% - kineska narodna vjera 20,1% - budisti 6% - muslimani 2,4% - kršćani 0,1% - ostali 0,1%	- grad 32% - selo 68% - pismenost 91% - službeni jezik: kineski
Vijetnam Broj stanovnika 82.662.800	<u>Vijetnamci</u> 87,3%	<u>Ethnic groups:</u> Kinezi 1,4% Tai 1,7% Kmeri 1,4% Moung 1,3% Nung 1,1% - ostali 5,4%	budisti 55,3% rimokatolici 7% muslimani 1% - ostali 36%	- grad 20% - selo 80% - pismenost 90% - službeni jezik: vijetnamski

b) Model nacije-države s nižim postotkom dominantne etnije (nacije)

Prilozi: *Tabela br. 11*

Nacija-država -modeli	Dominantna etnija (nacija)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Nepal Broj stanovnika 27.070.666	<u>Nepalci</u> 58,4%	<u>Ethnic groups:</u> Bihari 18,7% Tharu 3,6% Tamang 3,5% - ostali 12,8%	hinduisti 89,5% budisti 5,3% muslimani 2,7% džaini 0,1% - ostali 2,4%	- grad 12% - selo 88% - pismenost 45,2% - službeni jezik: nepalski
Tadžikistan Broj stanovnika 7.011.556	<u>Tadžici</u> 64,9%	<u>Ethnic groups:</u> Uzbeci 25% Rusi 3,5% - ostali 6,6%	muslimani 80% - ostali 20%	- grad 28% - selo 72% - pismenost 99%
Laos Broj stanovnika 6.068. 117	<u>Laošani</u> 67,1%	Palaung-Wa 12% Tai 7,8% Miao/Yao 5,2% Mon-khmer 4,6% - ostali 3,3%	- budisti 57,8% - tradicionalna vjerovanja 33,6% - ateisti 4,8% - kršćani 1,8% muslimani 1% - ostali 1%	- grad 24% - selo 76% - pismenost 66% - službeni jezik: lao
Gruzija Broj stanovnika 4.693.892	<u>Gruzijci</u> 70,1%	Armenci 8,1% Rusi 6,3% Azeri 5,7% Oseti 3% Abhazi 1,8% - ostali 5%	- gruzijski pravoslavci 65% - ruski pravoslavci 10% - armenski pravoslavci 8% - muslimani 11% - ostali 6%	- grad 61% - selo 39% - pismenost 99% - službeni jezik: gruzijski
Uzbekistan Broj stanovnika 26.410.416	<u>Uzbeci</u> 71,4%	Rusi 8,3% Tatari 2,4% Kazakhi 4,1% Tajiki 4,7% - ostali 9,1%	- sunitski muslimani 88% - ostali 12%	- grad 37% - selo 63% - pismenost 99% - službeni jezik: uzbečki
Indija Broj stanovnika 1.065.070.607	<u>Indoarijevci</u> 72%	Dravidi 25% Mongoli i ostali 3%	hinduisti 80% muslimani 14% kršćani 2,4% siki 2% budisti 0,7% džaini 0,5% - ostali 0,4%	- grad 28% - selo 72% - pismenost 59% - službeni jezici: hindi, engleski i drugi
Tajland Broj stanovnika 64.865.523	<u>Tajlandani</u> 75%	Kinezi 14% - ostali 11%	budisti 94,4% muslimani 4% kršćani 0, 5% - ostali 1,1%	- grad 22% - selo 78% - pismenost 92% - službeni jezik: tajlandski

2. Model višetničke države s nadetničkom/državnom identifikacijom ljudi

= postojanje više etničkih zajednica i/ili grupa⁴⁹⁴

Prilozi: *Tabela br. 12*

Višetnička država	Ethnicity (etnos)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Filipini Broj stanovnika 86.241.697	<u>Filipinci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • vjerska	<u>Ethnic groups:</u> Tgalaloganci =29,7% Cebuanci 24,2% Ilokanci 10,3% Hiligayon 9,2% Bicoli 5,6% Leytijanci 4% - ostali 17%	rimokatolici 84% - filipinska neovisna crkva = 6,2% protestanti 3,9% - ostali 6,2%	- grad 59% - selo 41 % - pismenost 92% - službeni jezici: filipino engleski
Ujedinjeni Arapski Emirati Broj stanovnika 2.523.915	<u>Emiraćani</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • vjerska	<u>Ethnic groups:</u> Emiraćani 20% - ostali Arapi 22% Azijati 50% - ostali 8%	- sunitski muslimani 80% - šijitski muslimani 16% - kršćani 3,8% - ostali 0,2%	- grad 86% - selo 14% - pismenost 80% - službeni jezik: arapski
Indonezija Broj stanovnika 238.452.952	<u>Indonežani</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • vjerska	<u>Ethnic groups:</u> Javanci 45% Sudanci 14% Madurci 7,5% Malajci 7,5 % - ostali 26%	muslimani 86,9% kršćani 9,6% hinduisti 1,9% budisti 1% - ostali 0,6%	- grad 41% - selo 59% - pismenost 87% - službeni jezik: indonezijski
Kazahstan Broj stanovnika 15.143.704	<u>Kazahstanci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • vjerska	<u>Ethnic groups:</u> Kazasi 42% Rusi 38% Ukrajinci 5,4% Tatari 2% - ostali 12,6%	muslimani 47% pravoslavni 44% protestanti 2% - ostali 7%	- grad 56% - selo 44% - pismenost 98% - službeni jezik: kazaški
Kuvajt Broj stanovnika 2.257.549	<u>Kuvajćani</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • etnička • vjerska	<u>Ethnic groups:</u> Kuvajćani 45% - ostali Arapi 35% Azijati 9% Iranci 4% - ostali 7%	- šijitski muslimani 27% - sunitski muslimani 63% - kršćani 8% - hinduisti 2%	- grad 98% - selo 2% - pismenost 84% - službeni jezik: arapski

⁴⁹⁴ U tim državama nema dominantne etnije koja bi se identificirala s nacijom-državom prema europskom modelu.

3. Model višetničke države u kojoj dominira vjerska identifikacija ljudi

= Vjerska zajednica i vjera igraju ključnu ulogu u životu ljudi

Prilozi: Tabela br. 13

Višetnička država	Ethnicity (etnos)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Iran Broj stanovnika 67.503.205	<u>Iranci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • vjerska • etnička	<u>Etničke zajednice:</u> Perzijanci 45,6% Azeri 16,8% Kurdi 9,1% <u>Ethnic groups:</u> Gilani 5,3% Lari 4,3% Mazanderani = 3,6% Beludži 2,3% Arapi 2,2% - ostali 10%	- šijitski muslimani 95% - sunitski muslimani 4% - kršćani, Židovi i ostali 1%	- grad 62% - selo 38% - pismenost 79% - službeni jezik: perzijski
Irak Broj stanovnika 25.374.691	<u>Iračani</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • vjerska • etnička	<u>Etničke zajednice:</u> Arapi 77,1% Kurdi 19% <u>Ethnic groups:</u> Turkmeni 1,4% Perzijanci 0,8% Asirci 0,8% - ostali 0,9%	- šijitski muslimani 60% - sunitski muslimani 37% - kršćani i ostali = 3%	- grad 77% - selo 23% - pismenost 45% - službeni jezik: arapski
Jemen Broj stanovnika 20.024.867	<u>Jemenci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • vjerska • etnička	<u>Etnička zajednica:</u> Arapi 97,5% <u>Ethnic groups:</u> Afrikanci 1,2% - ostali 1,3%	- šijitski muslimani 46,9% - sunitski muslimani 53% - ostali 0,1%	- grad 25% - selo 75% - pismenost 50% - službeni jezik: arapski
Sirija Broj stanovnika 18.016.874	<u>Sirijci</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • vjerska • etnička	<u>Etnička zajednica:</u> Arapi 88,8% <u>Ethnic groups:</u> Kurdi 6,3% - ostali 4,9%	muslimani 89,6% kršćani 8,9% - ostali 1,5%	- grad 55% - selo 45% - pismenost 77% - službeni jezik: arapski
Izrael Broj stanovnika 6.199.008	<u>Izraelićani</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • vjerska • etnička	<u>Etničke zajednice:</u> Židovi 83% Arapi 14% <u>Ethnic groups:</u> - ostali 3%	Židovi 83% muslimani 14% - ostali 1%	- grad 91% - selo 9% - pismenost 95% - službeni jezici: židovski arapski

D) AFRIKA

1) Model nacije-države s dominantnim narodom

= dominantni narod (nacija) + etničke grupe

Prilozi: Tabela br. 14

Nacija-država -modeli	Dominantni narod (nacija)	Etničke zajednice i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Alžir Broj stanovnika 32.129.324	<u>Alžirci</u> Arapi-Berberi 99%	<u>Etnička zajednica:</u> Arapi-Berberi = 99% <u>Ethnic groups:</u> Europljani 1%	- sunitski muslimani 99% - kršćani i Židovi 1%	- grad 60% - selo 40% - pismenost 70% - službeni jezik: arapski
Egipat Broj stanovnika 76.117.421	<u>Egipćani</u> 99,8%	<u>Etnička zajednica:</u> Egipćani 99,8% <u>Ethnic groups:</u> - ostali 0,2%	- sunitski muslimani 94% - kršćani 6%	- grad 45% - selo 55% - pismenost 58% - službeni jezik: arapski
Libija Broj stanovnika 5.631.585	<u>Libijci</u> Arapi-Berberi 97%	<u>Etnička zajednica:</u> Arapi-Berberi = 97% <u>Ethnic groups:</u> - ostali 3%	- sunitski muslimani 97% - ostali 3%	- grad 88% - selo 12% - pismenost 82% - službeni jezik: arapski
Madagaskar Broj stanovnika 17.501.871	<u>Malagazi</u> 98,9%	<u>Etnička zajednica:</u> Malagazi 98,9% <u>Ethnic groups:</u> Komorci 0,3% Indijci 0,2% Francuzi 0,2% - ostali 0,4%	- tradicionalna vjerovanja 47% rimokatolici 26% protestanti 22,8% ost. kršćani 2,2% muslimani 1,7% - ostali 0,3%	- grad 30% - selo 70% - pismenost 69% - službeni jezici: malgaški francuski
Maroko Broj stanovnika 32.209.101	<u>Marokanci</u> Arapi-Berberi 99,1%	<u>Etnička zajednica:</u> Arapi-Berberi = 99,1% <u>Ethnic groups:</u> Židovi 0,2% - ostali 0,7%	- sunitski muslimani 98,7% - kršćani 1,1% - ostali 0,2%	- grad 56% - selo 44% - pismenost 52% - službeni jezik: arapski
Ruanda Broj stanovnika 8.238.673	<u>Hutu</u> 90%	<u>Etnička zajednica:</u> Hutu 90% <u>Ethnic groups:</u> Tutsi 9% Pigmejci 1%	rimokatolici 65% - tradicionalna vjerovanja 17% protestanti 9% muslimani 9%	- grad 6% - selo 94% - pismenost 70% - službeni jezici: kinyarwanda francuski
Somalija Broj stanovnika 8.304.601	<u>Somalci</u> 85%	<u>Etnička zajednica:</u> Somalci 85% <u>Ethnic groups:</u> Arapi 1,2% Bantu 0,4% - ostali 13,4%	- sunitski muslimani 99,8% - kršćani 0,1% - ostali 0,1%	- grad 28% - selo 72% - pismenost 38% - službeni jezik: somalski

2. Model višeplemenske države

= postojanje više plemena i etničkih grupa i više kultura

Prilozi: Tabela br. 15

Višetnička država	Ethnicity (etnos)	Plemena i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Angola Broj stanovnika 10.978.552	<u>Državljeni Angole</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • etnička • vjerska	• <u>Plemena:</u> Ovimbundu 37% Kimbundi 25% Bakongo 13% • <u>Ethnic groups:</u> - mješanci 2% - Europljani 1% - ostali 22%	- tradicionalna vjerovanja 47% rimokatolici 38% protestanti 15%	- grad 34% - selo 66% - pismenost 42% - službeni jezik: portugalski
Bjelokosna Obala Broj stanovnika 15.944.598	<u>Državljeni Bjelokosne Obale</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • vjerska	• <u>Plemena:</u> Akan 41,4% Kru 16,7% Voltanci 15,7% Malinke 14,9% Mande 10,2% • <u>Ethnic groups:</u> - ostali 1,1%	- tradicionalna vjerovanja 60% muslimani 20% rimokatolici 15% protestanti 5%	- grad 46% - selo 54% - pismenost 51% - službeni jezik: francuski
Južnoafrička Republika Broj stanovnika 44.448.470	<u>Državljeni Južno-afričke Republike</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • vjerska • rasna (race) • tradicionalna	• <u>Plemena:</u> Zulu 23,8% Sjv. Sotho 9,8% Juž. Sotho 7,3% Tswana 5,7% • <u>Ethnic groups:</u> Afrikaneri 10,2% - mješanci 10,2% Englezi 6,5% Azijati 3,3% - ostali 13,2%	kršćani 20,8% reformisti 15,5% rimokatolici 9,6% - ostali kršćani = 32,2% Hindusi 2,1% muslimani 1,4% - ostali 18,4%	- grad 55% - selo 45% - pismenost 86% - službeni jezici: afrikanski, engleski, ndebele, sepedi, setswana, siswati, tshivenda, xhosa, zulu
Kamerum Broj stanovnika 16.063.678	<u>Državljeni Kameruma</u> <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • vjerska • tradicionalna	• <u>Plemena:</u> - gorštaci 31% ekv. Bantu 19% Kirdi 11% Fulani 10% sjv. Bantu 8% Nigriti 7% • <u>Ethnic groups:</u> - os. Afrikaci 13% - ostali 1%	- tradicionalna vjerovanja 51% kršćani 33% muslimani 16%	- grad 49% - selo 51% - pismenost 79% - službeni jezici: francuski engleski

Višestručka država	Ethnicity (etnos)	Plemena i etničke grupe	Religijska pripadnost	Omjer stanovništva
Kenija Broj stanovnika 32.982.109	Državljeni Kenije <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • vjerska • rasna (race) • tradicionalna	• <u>Plemena:</u> Kikuyu 20,9% Luihya 13,8% Luo 12,8% Kemba 11,3% Kaleniju 10,8% • <u>Ethnic groups:</u> - ostali Afrikanci = 29,2% Azijati 0,6% Europljani 0,3% Arapi 0,3%	protestanti 26,5% rimokatolici 26% trad. vjera 18,9% af. kršćani 17,6% muslimani 6% pravoslavni 2,5% - ostali 2,5%	- grad 33% - selo 67% - pismenost 85% - službeni jezici: swahili engleski
Mozambik Broj stanovnika 19.111.633	Državljeni Mozambika <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • vjerska • rasna (race) • tradicionalna	• <u>Plemena:</u> Makua 47,3% Tsonga 23,3% Malawi 12% Shona 11,3% • <u>Ethnic groups:</u> Yao 0,3% Swahili 0,8% Makonde 0,6% Portugalci 0,2% - ostali 0,7%	- tradicionalna vjerovanja 47,8% - rimokatolici = 31,4% muslimani 13% protestanti 7,5% - ostali 0,3%	- grad 40% - selo 60% - pismenost 48% - službeni jezik: portugalski
Nigerija Broj stanovnika 125.750.356	Državljeni Nigerije <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • vjerska • tradicionalna	• <u>Plemena:</u> Hausa 21,3% Yoruba 21,3% Ibo 18% Fulani 11,2% Ibibio 5,6% Kanuri 4,2% Edo 3,4% • <u>Ethnic groups:</u> Tiv 2,2% Ljaw 1,8% Bura 1,7% Nupe 1,2% - ostali 8,1%	muslimani 45% protestanti 26,3% rimokatolici 12% af. kršćani 10% trad. vjera 6%	- grad 44% - selo 56% - pismenost 68% - službeni jezik: engleski
Sijera Leone Broj stanovnika 5.883.889	Državljeni Sijera Leone <u>Identifikacija:</u> • državna • plemenska • vjerska • tradicionalna	• <u>Plemena:</u> Mende 36,4% Temne 31,7% Limba 8,4% Kono 5,2% Bullom 3,7% Fulani 3,7% Koranko 3,5% Yalunka 3,5% • <u>Ethnic groups:</u> Kissi 23% - ostali 3,4%	- tradicionalna vjerovanja 30% - sunitski muslimani 60% protestanti 6% rimokatolici 3% - ostali 1%	- grad 37% - selo 63% - pismenost 32% - službeni jezik: engleski

II. Stanovništvo Hrvatske u 19. i 20. stoljeću

Etničke, socijalne, obrazovne i vjerske strukture

1. Stanovništvo Hrvatske od kraja 18. do kraja 20. stoljeća

A) Broj stanovnika Hrvatske do razvojačenja Vojne krajine 1873.

Prilozi: Tabela br. 16

Broj stanovnika u hrvatskim pokrajinama i ukupno (Hrvatska)					
Godina	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Vojna krajina	Istra	Ukupno: Hrvatska
1780.	713.000	240.200	443.400	80.000	1.476.600
1800.	757.538	265.500	483.605	88.500	1.595.143
1820.	856.080	280.250	544.439	100.800	1.781.569
1830.	905.969	315.360	598.401	113.100	1.932.830
1840.	954.969	358.528	658.896	125.400	2.097.793
1850.	955.950	356.460	621.733	141.700	2.075.843
1857.	943.564	374.237	675.817	136.565	2.130.183
1870.	1.088.591	403.149	755.645	150.907	2.398.292

B) Broj stanovnika Hrvatske do raspada Habsburške monarhije (1880.-1918.)

Prilozi: Tabela br. 17

Broj stanovnika u hrvatskim pokrajinama i ukupno (Hrvatska)				
Godina	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Istra	Ukupno: Hrvatska
1880.	1.895.369	432.284	178.575	2.506.328
1890.	2.175.756	481.891	196.911	2.854.558
1900.	2.397.872	545.184	218.400	3.161.456
1910.	2.602.859	592.599	265.126	3.460.584
1914.	2.685.100	611.600	283.800	3.580.500

C) Broj stanovnika Hrvatske u Jugoslaviji (1918.-1991./92.)

Prilozi: Tabela br. 18

Broj stanovnika u hrvatskim pokrajinama i ukupno (Hrvatska)				
Godina	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Istra	Ukupno: Hrvatska
1921.	2.591.690	611.464	240.221	3.443.375
1931.	2.884.569	649.821	251.065	3.785.455
1940.	3.149.800	684.300	260.900	4.095.000
1948.	2.908.532	664.420	206.906	3.779.858
1953.	3.029.996	706.748	199.278	3.936.022
1961.	3.199.940	757.288	202.468	4.159.696
1971.	3.393.830	830.074	202.317	4.426.221
1981.	3.501.813	882.050	217.606	4.601.469
1991.	→	→	→	4.784.265

D) Broj stanovnika Republike Hrvatske u zadnja dva popisa (1991. i 2001.)⁴⁹⁵

Prilozi: Tabela br. 19

Broj stanovništva, omjer grad/selo i pismenosti				
Godina	Stanovništvo Hrvatske	Stanovništvo u gradu	Stanovništvo na selu	Pismenost
1991.	4.784.265	54%	46%	pismeni: 97% nepismeni: 3%
2001.	4.496.869	58%	42%	pismeni: 98,2% nepismeni: 1,8%

⁴⁹⁵ Izvori za sve tablice: Popisi stanovništva od 1857. do 2001.; *Statistički ljetopis za godinu 1874*, Zagreb 1875; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, knj. I (1905) i II (1910), Zagreb 1913. i 1917; *Statistički godišnjak SR Hrvatske* 1953., 1955., 1971.-1989; *Statistički godišnjak Republike Hrvatske* 1990. i 1991; *Statistički ljetopis Hrvatske* 1992.-2000.; *Statistički ljetopis Republike Hrvatske* 2001., 2002., 2003. i 2004; *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991. po naseljima*, knj. 1-5, Zagreb 1998; M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo Hrvatske 1857-1971.*, Zagreb 1979; *Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875-1915.*, Zagreb 1915; *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zadar 1885; A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, knj. 1-4, Zagreb 1910; Matković 1873; Vrbanić 1899; Gelo 1987; Gross 1985., 27-59, 275-324; Gross-Szabo 1992; Vranješ-Šoljan 1991; Stipetić 1984; Stipetić 2001.

2. Stanovništvo i broj naselja Hrvatske prema popisima

Prilozi: *Tabela br. 20*

Broj stanovnika Hrvatske: rast, gustoća i broj naselja				
Godina	Stanovništvo Hrvatske	Godišnja stopa rasta stanovn.	Gustoća stanov. na 1 km ²	Broj naselja na dan popisa
1857.	2.130.183	*	38,6	5.444
1870.	2.398.292	0,87	42,4	5.214
1880.	2.506.328	0,37	44,3	5.974
1890.	2.854.558	1,31	50,5	6.311
1900.	3.161.456	1,03	55,9	6.402
1910.	3.460.584	0,91	61,2	6.397
1921.	3.443.375	0,05	60,9	5.757
1931.	3.785.455	0,95	67,0	5.900
1948.	3.779.858	0,01	66,9	6.639
1953.	3.936.022	0,81	69,6	6.672
1961.	4.159.696	0,69	73,6	6.677
1971.	4.426.221	0,62	78,3	6.666
1981.	4.601.469	0,39	81,4	6.567
1991.	4.784.265	0,39	84,6	6.694
2001.	4.496.869	0,17	78,4	6.759

3. Brojčano kretanje Hrvata u Hrvatskoj u popisima stanovništva

Prilozi: *Tabela br. 21*

Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Broj Hrvata	Postotak Hrvata
1880.	2.506.328	1.750.038	69,83%
1890.	2.854.558	1.978.707	69,32%
1900.	3.161.456	2.162.014	68,39%
1910.	3.460.584	2.371.546	68,53%
1948.	3.779.858	2.975.399	78,72%
1953.	3.936.022	3.116.625	79,18%
1961.	4.159.696	3.339.890	80,29%
1971.	4.426.221	3.513.647	79,38%
1981.	4.601.469	3.454.661	75,07%
1991.	4.784.265	3.736.356	78,10%
2001.	4.496.869	3.977.171	89,63%

4. Omjer grad/selo i pismenost stanovništva Hrvatske⁴⁹⁶

Prilozi: *Tabela br. 22*

Struktura stanovništva Hrvatske: grad – selo – pismenost				
Godina	Hrvatska	Stanovništvo u gradovima	Stanovništvo na selu	% nepismenog stanovništva
1851.	Hrvatska i Slavonija	6,78%	93,22%	nepismenih oko 95%
1857.	Hrvatska i Slavonija	8,38%	91,62%	nepismenih oko 90%
1869.	Hrvatska i Slavonija	6,38%	93,62%	muškarci 74,3% žene 86,81%
1880.	Hrvatska i Slavonija	7,63%	92,37%	muškarci 73,5% žene 83,39%
1890.	Hrvatska i Slavonija	15,44%	84,56%	muškarci 67,1% žene 78,05%
1900.	Hrvatska i Slavonija	18%	82%	muškarci 55,5% žene 67,97%
1910.	Hrvatska i Slavonija	20,6%	79,4%	muškarci 47,4% žene 61,08%
•	•	•	•	•
1953.	Hrvatska ukupno	24,2%	75,8%	nepismenih 16,3%
1961.	Hrvatska ukupno	30,8%	69,2%	nepismenih 12,9%
1971.	Hrvatska ukupno	41%	59%	nepismenih 9%
1981.	Hrvatska ukupno	47,9%	52,1%	nepismenih 5,6%
1991.	Hrvatska ukupno	54%	46%	nepismenih 3%
2001.	Hrvatska ukupno	58%	42%	nepismenih 1,8%

⁴⁹⁶ Obrazovna struktura stanovništva i odnos grad/selo najslabije su istražene pojave u hrvatskoj povijesti u 19. i 20. stoljeću. Do sredine 19. stoljeća školstvo je u Hrvatskoj slabo razvijeno, pa je i nepismenost stanovništva bila velika. A modernizaciju ne možemo ni zamisliti bez školstva, pismenosti i naobrazbe i promjene tradicionalnog života na selu (stanovanja i gradnje kuća, prehrane, tehnologija itd.).

5. Pismenost stanovništva Hrvatske 1900. godine prema »glavnim zanimanjima«⁴⁹⁷

Prilozi: Tabela br. 23

Prema popisu iz 1900. godine: stanovništvo Hrvatske i Slavonije					
Zanimanja na području	Broj djelatnika i »svojadi« ⁴⁹⁸	Postotak od broja st.Hrv.	Pismeni ⁴⁹⁹	Nepismeni	Ukupno nepismeni
Poljoprivreda	1.981.276	82,00%	380.885 -m 248.804 -ž.	599.114 -m 752.470 -ž.	1.351.584
Rudarstvo	2.471	0,10%	769 -m 465 -ž.	638 -m 599 -ž.	1.237
Obrt	202.158	8,37%	74.839 -m 47.945 -ž.	37.895 -m 41.479 -ž.	79.374
Trgovina	35.660	1,47%	15.093 -m 11.106 -ž.	4.480 -m 4.981 -ž.	9.461
Promet	33.270	1,38%	11.719 -m 8.890 -ž.	5.680 -m 6.981 -ž.	12.661
Javne službe i slobod.zvanja	47.729	1,98%	20.380 -m 16.779 -ž.	4.583 -m 5.987 -ž.	10.570
Vojska	18.081	0,75%	12.527 -m 1.256 -ž.	3.800 -m 498 -ž.	4.298
Nadničara	33.848	1,40%	7.620 -m 5.589 -ž.	9.542 -m 11.097 -ž.	20.639
Kućna služinčad	22.771	0,95%	1.785 -m 11.185 -ž.	1.723 -m 8.078 -ž.	9.801
Posebni i umirovljenici	19.960	0,82%	5.941 -m 9.479 -ž.	1.024 -m 3.516 -ž.	4.540
Ostali	19.080	0,78%	3.958 -m 3.282 -ž.	5.335 -m 6.505 -ž.	11.840

⁴⁹⁷ Ovakve tabele mogu se napraviti za više godina popisa stanovništva. Ovo je jedan primjer.

⁴⁹⁸ Svojad (»uzdržavani«): žena, djeca, roditelji i drugi članovi obitelji koji nisu djelatnici i zaposlenici.

⁴⁹⁹ Kratice za pismenost i nepismenost stanovništva: m = muškarci; ž. = žene

6. Pismenost stanovništva Hrvatske 1880.-1900.

Prilozi: *Tabela br. 24*

Godina popisa stanovništva	»Čita i piše« (pismeni)	»Samo čita« (polupismeni)	»Ne čita i ne piše« (nepismeni)
1880.	245.355 (26,0%) -m 144.898 (15,3%) -ž. Ukupno: 390.253	4.660 (0,49%) -m 12.677 (1,34%) -ž. Ukupno: 17.337	693.651 (73,51%) -m 791.258 (83,39%) -ž. Ukupno: 1.484.909
1890.	354.330 (32,5%) -m 229.697 (20,9%) -ž. Ukupno: 584.027	4.266 (0,39%) -m 11.138 (1,01%) -ž. Ukupno: 15.404	731.159 (67,10%) -m 855.820 (78,05%) -ž. Ukupno: 1.586.979
1900.	523.343 (43,83%) -m 364.780 (30,22%) -ž. Ukupno: 888.123	7.526 (0,63%) -m 21.788 (1,81%) -ž. Ukupno: 29.314	662.926 (55,54%) -m 820.403 (67,97%) -ž. Ukupno: 1.483.329

7. Visokoobrazovano stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1900. i 1910. godine

= prema »glavnim zanimanjima« (tabele: br. 25-A i 25-B)

Prilozi: *Tabela br. 25-A*

Javni i privatni djelatnici u »intelektualnoj privredi« Hrvatske				
Godina popisa stanovništva →	Popis 1900. godine		Popis 1910. godine	
Skupine i podskupine	a) muškarci b) žene	Ukupno: a i b	a) muškarci b) žene	Ukupno: a i b
A) »Prava intelektualna privreda« 1) Zakonodavstvo	a) 2 b) –	2	a) 2 b) –	2
2) Javna upravna služba • Autonomna – Županije, kotari, grad., općine • Zajednička – Financijska, ostala upravna	a) 4.452 b) 1	4.453	a) 5.242 b) 115	5.357
3) Pravosuđe • Sudovi i drž.odvjetništva • Činovnici kazniona i slično • Odvjetnici i javni bilježnici	a) 1.938 b) –	1.938	a) 2.420 b) 120	2.540

Javni i privatni djelatnici u »intelektualnoj privredi« Hrvatske				
Godina popisa stanovništva →	Popis 1900. godine		Popis 1910. godine	
Skupine i podskupine	a) muškarci b) žene	Ukupno: a i b	a) muškarci b) žene	Ukupno: a i b
4) Bogoštovlje • Rimokatoličko • Srpsko-pravoslavno • Evangelici, izraelsko = biskupi, svećenici, čl.redova	a) 1.680 b) 767	2.447	a) 1.712 b) 549	2.261
5) Nastava • Zabavišta i pučke škole • Srednje škole; stručne škole • Visoka učilišta; srednja učilišta • Humanitarna učilišta • Ostali zavodi	a) 2.226 b) 1.388	3.614	a) 2.686 b) 1.749	4.435
6) Zdravstvo • Liječnici, bolničari • Ljekarnici i mag.farmacije • Veterinari i ostali	a) 711 b) 628	1.339	a) 906 b) 735	1.641
7) Znanstveni i ostali zavodi • Javni djelatnici • Činovnici	a) 68 b) 2	70	a) 190 b) 48	238
8) Književnost i umjetnost • Privatni učenjaci i književnici • Novinari, umjetnici i ostali	a) 227 b) 57	284	a) 264 b) 81	345
9) Ostala slobodna zvanja • Privatni inženjeri i kemičari • Ostali	a) 363 b) 20	383	a) 443 b) 44	487

Prilozi: Tabela br. 25-B

Javni djelatnici u »intelektualnoj privredi« Hrvatske				
Godina popisa stanovništva →	Popis 1900. godine		Popis 1910. godine	
Skupine i podskupine	a) muškarci b) žene	Ukupno: a i b	a) muškarci b) žene	Ukupno: a i b
B) »Javni službenici« 1) Zakonodavstvo	a) 6 b) –	6	a) 9 b) –	9
2) Javna upravna služba • Autonomna • Zajednička	a) 3.208 b) 7	3.215	a) 3.707 b) 11	3.718
3) Pravosuđe • Sudovi, odvjetništva, kaznionice • Odvjetnici i javni bilježnici	a) 530 b) –	530	a) 534 b) 1	535
4) Bogoštovlje • Rimo-katoličko i grko-katoličko • Evangelici • Izraelsko	a) 241 b) 6	247	a) 330 b) 18	348
5) Nastava • Pučke, srednje i stručne škole • Visoka učilišta • Humanitarna učilišta	a) 254 b) 37	291	a) 276 b) 55	331
6) Zdravstvo • Bolnice i ludnice • Ljekarne; ostali	a) 238 b) 77	315	a) 299 b) 188	487
7) Znanstveni i ostali zavodi • Javni djelatnici • Činovnici	a) 131 b) 37	168	a) 161 b) 9	170
8) Književnost i umjetnost • Književnici • Umjetnici	a) 16 b) 29	45	a) 53 b) 41	94
9) Ostala slobodna zvanja • Samostalni i činovnici	a) 14 b) –	14	a) 42 b) 2	44
»Cijela intelektualna privreda« (ukupno tab.br. 25-A i 25-B) →	Ukupan broj visoko-obrazovanog stanovništva 19.361		Ukupan broj visoko-obrazovanog stanovništva 23.546	
Intelektualci i njihova »svojad« →	Zajedno sa član.porodice: 47.729		Zajedno sa član.porodice: 55.818	
Socijalni položaj intelektualaca →	- preko 95% ne posjeduje vl. ni kuću ni stan ni zemlju		- preko 93% ne posjeduje vl. ni kuću ni stan ni zemlju	
Omjer: visokoobrazovani / drugi slojevi stanovništva	- postotak visokoobrazovanih 0,80%		- postotak visokoobrazovanih 0,90%	

8. Stanovništvo Hrvatske staro 15 godina i više prema završenoj školi

Prilozi: Tabela br. 26

A) Popis 1971. god.	Muškarci	Žene	Ukupno
Ukupno ⇔	1.628.084 = 100,00	1.795.648 = 100,00	3.423.732 = 100,00
Bez škole	99.925 = 6,1%	270.738 = 15,1%	70.663 = 10,8%
1-3 razreda osnovne škole	73.402 = 4,5%	138.741 = 7,7%	212.143 = 6,2%
4-7 razreda osnovne škole	669.848 = 41,2%	824.015 = 45,9%	1.493.863 = 43,6%
Osnovna škola (8 razreda)	234.336 = 14,4%	272.805 = 15,2%	507.141 = 14,8%
Srednje škole: - za KV i VKV radnike	331.929 = 20,4%	109.979 = 6,1%	441.908 = 12,9%
Srednje škole: - sred.stručne škole	85.990 = 5,3%	77.460 = 4,3%	163.450 = 4,8%
Srednje škole: Gimnazija	41.361 = 2,5%	51.837 = 2,9%	93.198 = 2,7%
Srednje škole: sve zajedno	459.280 = 28,2%	239.276 = 13,3%	698.556 = 20,4%
Više škole	28.136 = 1,7%	19.206 = 1,1%	47.342 = 1,4%
Fakulteti i umjetničke akademije	52.912 = 3,3%	21.464 = 1,2%	74.376 = 2,2%
Nepoznato	10.245 = 0,6%	9.403 = 0,5%	19.648 = 0,6%

Prilozi: Tabela br. 27

B) Popis 1981.god.	Muškarci	Žene	Ukupno
Ukupno ⇔	1.733.708 = 100,00	1.904.061 = 100,00	3.637.769 = 100,00
Bez škole	88.326 = 5,1%	220.970 = 11,6%	309.296 = 8,5%
1-3 razreda osnovne škole	57.946 = 3,3%	122.476 = 6,4%	180.422 = 5,0%
4-7 razreda osnovne škole	484.453 = 27,9%	676.941 = 35,6%	1.161.394 = 32,0%
Osnovna škola (8 razreda)	323.732 = 18,7%	375.634 = 19,7%	699.366 = 19,2%
Srednje škole: - za KV i VKV radnike	390.975 = 22,6%	136.958 = 7,2%	527.933 = 14,5%
Srednje škole: - sred.stručne škole	161.505 = 9,3%	168.629 = 8,9%	330.134 = 9,1%
Srednje škole: Gimnazija	43.416 = 2,5%	69.350 = 3,6%	112.766 = 3,1%
Srednje usmjereno obrazovanje	30.101 = 1,7%	27.977 = 1,5%	58.078 = 1,6%
Srednje škole: sve zajedno	625.997 = 36,1%	402.914 = 21,2%	1.028.911 = 28,3%
Više škole	55.375 = 3,2%	44.349 = 2,3%	99.724 = 2,7%
Fakulteti i umjetničke akademije	84.499 = 4,9%	47.438 = 2,5%	131.937 = 3,6%
Nepoznato	26.719 = 0,8%	13.339 = 0,7%	26.719 = 0,7%

Prilozi: Tabela br. 28

C) Popis 1991. god.	Muškarci	Žene	Ukupno
Ukupno ⇔	1. 844. 134 = 100,00	2. 013. 952 = 100,00	3. 858. 086 = 100,00
Bez škole	52. 774 = 2,9%	151. 817 = 7,5%	204. 591 = 5,3%
1-3 razreda osnovne škole	36. 133 = 2,0%	89. 347 = 4,4%	125. 480 = 3,3%
4-7 razreda osnovne škole	324. 675 = 17,6%	494. 916 = 24,7%	819. 591 = 21,2%
Osnovna škola (8 razreda)	413. 282 = 22,4%	488. 246 = 24,2%	901. 528 = 23,4%
Srednje škole: - za KV i VKV radnike	327. 624 = 17,8%	160. 867 = 8,0%	488. 491 = 12,7%
Srednje škole: - sred. stručne škole	226. 836 = 12,3%	218. 490 = 10,9%	445. 326 = 11,5%
Srednje škole: Gimnazija	32. 674 = 1,8%	56. 915 = 2,8%	89. 589 = 2,3%
Srednje usmjereno obrazovanje	200. 644 = 9,5%	163. 685 = 8,1%	364. 329 = 9,5%
Srednje škole: sve zajedno	787. 778 = 42,7%	599. 957 = 29,8%	1. 387. 735 = 36,0%
Visoke škole -	82. 271 = 4,5%	73. 881 = 3,7%	156. 152 = 4,0%
Fakulteti i umjetničke akademije	119. 040 = 6,4%	85. 026 = 4,2%	204. 066 = 5,3%
Nepoznato	28. 181 = 1,5%	30. 762 = 1,5%	58. 943 = 1,5%

Prilozi: Tabela br. 29

D) Popis 2001. god.	Muškarci	Žene	Ukupno
Ukupno	1. 749. 733 = 100,00	1. 933. 093 = 100,00	3. 682. 826 = 100,00
Bez škole	21. 207 = 1,2%	84. 125 = 4,4%	105. 332 = 2,9%
1-3 razreda osnovne škole	50. 510 = 2,9%	115. 861 = 6,0%	166. 371 = 4,5%
4-7 razreda osnovne škole	146. 569 = 8,4%	267. 439 = 13,8%	414. 008 = 11,2%
Osnovna škola (8 razreda)	341. 558 = 19,5%	459. 610 = 23,7%	801. 168 = 21,8%
Srednje škole: - za KV i VKV radnike	664. 838 = 38,0%	338. 214 = 17,5%	1. 003. 052 = 27,2%
Srednje škole: - u traj. 4 i više god.	227. 240 = 13,0%	326. 176 = 16,9%	553. 416 = 15,0%
Srednje škole: Gimnazija	63. 509 = 3,6%	113. 221 = 5,9%	176. 730 = 4,8%
Srednje škole: sve zajedno	955. 587 = 54,1%	777. 611 = 40,2%	1.733. 198 = 47,1%
Viša škola, I. (VI) stup. fakulteta, struč. studij	76. 650 = 4,4%	73. 517 = 3,8%	150. 167 = 4,1%
Fakulteti, svč. studij, umjetničke akademije	145. 355 = 8,3%	142. 512 = 7,4%	287. 867 = 7,8%
Nepoznato	12. 297 = 0,7%	12. 418 = 0,6%	24. 715 = 0,7%

9. Obrazovna struktura stanovništva Hrvatske prema zadnjem popisu

Stanovništvo Hrvatske staro 15. godina i više prema školskoj spremi i naobrazbi

Prilozi: *Tabela br. 30*

Popis 2001. godine	Ukupno	Muškarci	Žene
Ukupno	3.682.826	1.749.733	1.933.093
Bez škole	105.332	21.207	84.125
1-3 razreda osnovne škole	166.371	50.510	115.861
4-7 razreda osnovne škole	414.008	146.569	267.439
Osnovna škola (8 razreda)	801.168	341.558	459.610
Srednja škola -sve zajedno	1.733.198	955.587	777.611
Viša škola, I. stupanj fakult., stručni studij	150.167	76.650	73.517
Fakulteti, sveuč. studij, umjetničke akademije	267.885	132.872	135.013
Magisterij	12.539	7.426	5.113
Doktorat	7.443	5.057	2.386
Nepoznato	24.715	12.297	12.418

10. Visokoobrazovano stanovništvo staro 25. godina i više u europskim državama

= krajem 20./ početkom 21. stoljeća

Prilozi: *Tabela br. 31*

Države	Udio Visokoobrazovanih	Broj stanovnika (početkom 21. st.)	Pismenost stanov. (početkom 21. st.)
Danska	19,6%	5. 413. 392	100%
Norveška	17,9%	4. 574. 560	100%
Finska	15,4%	5. 214. 512	100%
Bugarska	15,0%	7. 517. 973	98%
Estonija	13,7%	1. 341. 664	100%
Latvija	13,4%	2. 306. 306	99%
Litva	12,6%	3. 607. 899	99%
Moldavija	10,6%	4. 446. 455	99%
Slovenija	10,4%	2. 011. 473	99%
Mađarska	10,1%	10. 032. 375	99%
Slovačka	9,5%	5. 423. 567	99%
Češka	8,5%	10. 246. 178	99,9%
Španjolska	8,4%	40. 280. 780	97,9%
Portugal	7,7%	10. 524. 145	93,3%
Rumunjska	6,9%	22. 355. 551	98,4%
Srbija i Crna Gora	6,7%	10. 825. 900	93%
Hrvatska	6,4%	4. 496. 869	98,2%

11. Vjerske strukture stanovništva Hrvatske

Usp. Tabelu br. 33: postotak

Prilozi: *Tabela br. 32*

Godina	Ukupno stanovn.	Rimo-katolici	grko-katolici	Pravo-slavci	Musli-mani	Židovi	Evan-gelici	Ostali i nepoznt.
1880.	2.506.328	2.018.783	8.673	441.912	-	13.634	12.422	10.804
1890	2.854.558	2.295.634	9.710	502.019	-	17.515	19.380	10.300
1991.	4.784.265	3.666.784	12.003	532.141	54.814	633	3.469	514.421
2001.	4.496.869	3.977.171	-	201.631	20.755	576	-	139.208

12. Vjerske strukture stanovništva Hrvatske: postotak

Prilozi: *Tabela br. 33*

Godina	Ukupno stanovn.	Rimo-katolici	Grko-katolici	Pravo-slavci	Musli-mani	Židovi	Evan-gelici	Ostali i nepoznat.
1880.	100,00	80,55	0,35	17,63	-	0,54	0,50	0,43
1890.	100,00	80,42	0,34	17,59	-	0,61	0,68	0,36
1991.	100,00	76,64	0,25	11,12	1,15	0,01	0,07	10,76
2001.	100,00	89,63	-	4,54	0,47	0,01	-	3,12

13. Etničke strukture stanovništva Hrvatske

Usp. Tabelu br. 35: postotak

Prilozi: *Tabela br. 34*

Etničke strukture stanovništva Hrvatske: Hrvati (hrvatska nacija) i etničke grupe								
Godina →	1880.	1890.	1910.	1948.	1961.	1981.	1991.	2001.
Ukupno stan.→	2.506.328	2.854.558	3.460.584	3.779.858	4.159.696	4.601.469	4.784.265	4.496.869
Hrvati (hrvatska nacija):								
Hrvati stan.→	1.750.038	1.978.707	2.371.546	2.975.399	3.339.890	3.454.661	3.736.356	3.977.171
Etničke grupe ili skupine (tzv. nacionalne manjine):								
Srbi	432.190	489.970	564.214	545.039	624.932	531.502	581.663	201.631
Nijemci	96.489	108.759	119.429	10.144	-	2.175	2.635	2.902
Talijani	77.943	100.480	155.880	75.844	21.103	11.661	21.303	19.636
Mađari	70.174	85.636	121.572	51.399	42.347	25.439	22.355	16.595
Slovinci	24.811	26.261	28.269	37.858	39.162	25.136	22.376	13.173
Česi	23.057	28.831	31.493	28.991	23.391	15.061	13.086	10.510
Slovaci	4.762	6.280	9.741	10.097	8.182	6.533	5.606	4.712
Rusini i Ukrajinci	1.253	1.600	5.592	6.397	-	5.836	5.747	4.314
Muslimani	-	-	-	1.077	3.113	23.740	43.469	20.755
Židovi	-	-	21.831	-	-	316	600	576
Jugoslaveni	-	-	-	-	15.560	379.057	106.041	-
Regiona. izjašnjeni	-	-	-	-	-	8.657	45.493	9.302
- ostalo i nepoznat	25.511	28.034	52.848	37.613	42.016	111.695	177.535	138.208

14. Etničke strukture stanovništva Hrvatske: postotak

Prilozi: *Tabela br. 35*

Etničke strukture stanovništva Hrvatske: Hrvati (hrvatska nacija) i etničke grupe								
Godina →	1880.	1890.	1910.	1948.	1961.	1981.	1991.	2001.
Ukupno stan. →	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Hrvati (hrvatska nacija):								
Hrvati	69,83	69,32	68,53	78,72	80,29	75,07	78,10	89,63
Etničke grupe (tzv. nacionalne manjine):								
Srbi	17,24	17,16	16,30	14,42	15,02	11,55	12,16	4,54
Nijemci	3,85	3,81	3,45	0,27	-	0,05	0,06	0,07
Talijani	3,11	3,52	4,50	2,01	0,51	0,25	0,45	0,44
Mađari	2,80	3,00	3,51	1,36	1,02	0,55	0,47	0,37
Slovenci	0,99	0,92	0,82	1,00	0,94	0,55	0,47	0,30
Česi	0,92	1,01	0,91	0,77	0,56	0,33	0,27	0,24
Slovaci	0,19	0,22	0,28	0,27	0,20	0,14	0,12	0,11
Rusini i Ukrajinci	0,05	0,06	0,16	0,17	-	0,12	0,12	0,09
Muslimani	-	-	-	0,03	0,07	0,52	0,91	0,47
Židovi	-	-	0,63	-	-	0,01	0,01	0,01
Jugoslaveni	-	-	-	-	0,37	8,24	2,22	-
Regional. izjašnjeni	-	-	-	-	-	0,19	0,95	0,21
- ostalo i nepoznat.	1,02	0,98	1,54	0,98	1,02	2,43	3,69	2,12

15. Etničke strukture stanovništva Hrvatske⁵⁰⁰

Prema popisu 2001.

Prilozi: *Tabela br. 36*

Cjelovita izrada etničke strukture		
Etnos / Ethnicity	Stanovništvo	Struktura / -%
Ukupno stanovništvo →	4. 496. 869	100,00
Hrvati →	3. 977. 171	89,63%
Etničke grupe:		
= Sve zajedno →	331. 383	7,47%
Albanci	15. 082	0,34
Austrijanci	247	0,01
Bošnjaci	20. 755	0,47
Bugari	331	0,01
Crnogorci	4. 926	0,11
Česi	10. 510	0,24
Mađari	16. 595	0,37
Makedonci	4. 270	0,10
Nijemci	2. 902	0,07
Poljaci	567	0,01
Romi	9. 463	0,21
Rumunji	475	0,01
Rusi	906	0,02
Rusini	2. 337	0,05
Slovaci	4. 712	0,11
Slovenci	13. 173	0,30
Srbi	201. 631	4,54
Talijani	19. 636	0,44
Turci	300	0,01
Ukrajinci	1. 977	0,04
Vlasi	12	0,00
Židovi	576	0,01
Ostali	21. 801	0,49
Etnički neopredijeljeni	89. 130	2,01
Regionalna pripadnost	9.302	0,21
Nepoznato	17. 975	0,41

⁵⁰⁰ Sve ćemo ove životne strukture stanovništva Hrvatske (etničke, nacionalne, kulturne, obrazovne, vjerske, socijalne, odnos grad-selo i druge) temeljito analizirati u drugoj knjizi. Ovdje smo donijeli samo nekoliko tabela koje dovoljno govore same za sebe. Nismo ušli u diskusiju o nekim razlikama u broju i strukturi stanovništva. Za sada to nije bitno. Za našu je temu posebno važno imati na umu odnos grad↔selo, životne/socijalne uvjete i (ne)pismenost stanovništva. Promjene tih struktura (životnih uvjeta, stanovanja, gradnje kuća, prehrane, pismenosti, odnos grad-selo) mijenjaju tradicionalno društvo. U tom procesu promjena ljudskog društva, transformira se i razvija ljudska zajednica, sve njezine razine.

Kazalo imena

A

Adam H., 79 395
Adamic L., 395
Adorno T., 93 395
Aksin B., 395
Alba R. D., 276 292 293 295 395
Alberrtini M., 395
Albertino M., 395
Alter P., 33 77 79 274 276 293 368
369 395
Altermatt U., 77 104 105 111 127
129 145 146 147 148 153 162
300 395
Anderson B., 19 20 21 33 77 89 98
102 104 105 125 145 146 147
148 152 153 162 165 167 201
272 274 276 279 293 294 295
318 368 369 383 395
Anić VL., 13 17 383 395
Ansart P., 107 395
Antoljak S., 37 395
Antonijević T., 395
Apter D., 107 395
Armstrong J., 13 15 89 91 102 104
105 111 145 146 147 162 201
368 371 374 395
Artuković M., 35 319 395
Aguštin D. R., 35 48 395 407

B

Baggioni D., 396
Bahro R., 396
Bakunjin M. A., 396
Balandier G., 396
Banac I., 35 146 153 325 396
Barac A., 357 396
Barclay G. ST., 396
Baron S. W., 91 145 163 186 396
Barth F., 20 23 52 60 79 145 186 274
276 282 292 295 368 378 396

Bauer O., 123 153 396
Bauman Z., 396
Behschnitt W. D., 146 153 396
Bell D., 107 145 146 148 152 153
162 186 233 276 396
Bennet J., 396
Berding H., 396
Berend I., 237 238 396
Berger P., 80 85 86 87 93 96 165 173
174 176 237 273 283 297 301
305 307 312 396
Berlin I., 77 369 396 400 405
Bertelsen I., 396
Bertsch G. K., 396
Beuc I., 230 396
Beyme K., 396
Bhabha H. K., 396
Bibó I., 397
Bićanić R., 33 39 230 336 384 397
Birch A., 397
Biti V., 289 397
Bloch M., 397
Boas F., 397
Boban B., 35 397
Bobbio N., 397
Bobio N., 84 87 307 312 397
Boden M., 397
Boerner P., 397
Bogdanov V., 397 412
Bogišić R., 35 397
Bottomore T., 397
Bradler-Rottmann E., 33 384 397
Brandt H., 397
Brass P., 276 279 293 295 368 397
Braudel F., 85 397
Braunthal J., 397
Breuille J., 78 91 98 102 104 125 145
146 368 369 397
Broch H., 233 397
Brozović D., 35 167 397

Bruckmüller E., 397
Brühl C., 23 24 371 377 397
Budak N., 23 35 153 163 165 179
200 207 208 210 272 353 369
397 410
Bugarski R., 35 167 397
Burke P., 398

C

Canetti E., 233 398
Cavalli-Sforza L. L., 18 67 398 408
Chabod F., 398
Chaunu P., 15 374 398
Čipek T., 20 35 99 106 110 113 121
122 123 131 137 146 148 167
179 195 197 203 242 314 360
398
Citron S., 15 374 398
Clerque B., 107 398
Cohen J., 87 398
Cole J. W., 398
Colletti L., 107 307 398
Colley L., 15 374 398
Connor W., 84 89 145 398
Cuvaj A., 398 434

Č

Čačić-Kumpes J., 35 398
Čičak-Chand R., 35 89 102 163 398
Čingrija M., 398

D

Dann O., 15 23 374 398
Davis H., 123 398
Delannoi G., 116 145 146 148 152
153 162 398
Derkos I., 240 398
Deutsch K. W., 33 77 78 89 91 99
102 104 105 111 123 125 145
146 148 152 156 162 279 293
318 368 369 398
Deželić GJ., 398
Dietrich G., 112 113 398
Dirkem E., 16 375 399
Djordjevic D., 399

Domenach J. M., 77 80 84 85 93 273
283 297 399
Drašković J., 240 399
Droz J., 399
Dugandžija N., 35 163 399
Durckheim E., 16 399
Duverger M., 399
Duvignaud J., 84 399
Dvorniković V., 399
Dženkins R., 274 399

E

Edwards J., 396 399
Emerson R., 399
Epstein A. L., 399
Eriksen T. H., 13 399

F

Fancev F., 357 399
Featherstone M., 399
Fischman J. A., 399
Fishman J., 399
Fleck H. G., 399
Freud S., 233 399
Friedman J., 399
Fromkin D., 105 399
Fromm E., 84 399
Furet F., 399

G

Gabel J., 107 400
Gavazzi M., 225 360 400
Geertz K., 400
Geiger T., 16 375 400
Gellner E., 20 33 77 79 84 89 91 98
102 104 105 125 127 129 130
145 146 147 148 152 159 167
201 272 274 276 279 293 294
295 318 368 369 383 400
Gelo J., 188 400 406 434
Gerc K., 400
Gewehr W. M., 400
Giddens A., 61 89 400
Gierer A., 112 113 400

Giesen B., 276 292 400
Glazer N., 61 84 400
Goati V., 107 147 152 400
Goldstein I., 207 208 210 400
Golubović Z., 84 89 400
Gouldner A., 107 400
Gourgouris S., 400
Grafenauer F., 272 277 400
Gregor A. J., 233 400
Grillo P., 78 400
Gross M., 33 35 37 44 47 48 49 54
73 77 80 85 87 106 110 113 114
146 153 162 163 171 175 176
179 188 191 192 195 196 197
201 203 224 227 228 230 242
248 254 264 266 275 283 286
297 298 307 314 318 319 325
351 385 400 401 404 434
Gruner W., 401
Gschnitzler F., 69 368 401
Guibernau M., 126 401
Gumperz J. J., 167 401
Gurvitch G., 167 401

H

Habermas J., 62 77 80 84 85 86 87 89
92 93 167 174 273 297 301 304
305 322 401
Hall J., 401
Handelman D., 360 401
Haromme F., 401
Haselsteiner H., 282 401
Hastings A., 23 369 371 401
Haupt G., 401
Hayek F. A., 401
Hayes C. H., 77 91 98 153 156 401
Hegel G. F., 288 401
Heidegger M., 270 288 401
Held D., 80 84 87 93 95 297 307 312
401
Herch J., 401
Heršak E., 35 397 399 401 404
Hertz F., 69 368 402
Hiernaux J., 402
Hinsley F. H., 402

Hobsbawm E. J., 21 33 77 79 89 91
98 102 104 105 111 125 145
146 147 148 152 153 159 162
165 201 233 237 272 274 276
293 295 318 368 369 371 376
383 402
Hobsbom E. J., 402
Hofstater P. R., 16 375 402
Holmes D., 167 402
Horowitz D., 23 402
Horvat R., 339 402
Hroch M., 91 98 105 152 201 402
Hutchinson J., 402

J

Jäggi C. J., 402
James P., 13 402
Janjić D., 35 77 78 89 98 102 105
145 152 153 162 201 272 274
295 402
Jeismann M., 374 402
Jelavich CH., 146 276 325 402
Jenkins R., 9 18 60 67 79 159 201
272 274 279 282 289 292 293
294 295 318 360 402
Ježić S., 402
Jurić I., 18 67 403

K

Kalanj R., 77 80 82 84 85 87 89 90
92 93 95 98 121 164 165 172
173 182 273 283 297 299 301
304 305 322 403
Kale E., 35 278 403
Kamenka E., 77 78 91 102 104 145
146 148 201 403
Kann R. A., 33 85 282 283 284 286
384 403
Kant I., 93 403
Karaman I., 33 39 230 282 336 384
385 403
Kardelj E., 35 403
Katičić R., 35 207 208 210 403
Katunarić V., 13 99 121 129 134 145
148 152 163 201 274 403

Kautsky K., 122 403
Kazer K., 403
Kečkemet D., 403
Kedourie E., 91 102 111 125 130 293
368 369 403
Kemilainen A., 126 130 145 403
Kemper P., 77 80 82 87 89 90 92 93
94 95 97 98 121 164 165 172
173 182 273 297 299 304 305
403
Kessler W., 403
Klaić N., 210 272 277 302 403 404
Klotz H., 80 273 283 297 404
Koestler A., 112 404
Kohn H., 77 78 89 91 98 102 104 105
111 116 125 130 145 146 148
152 153 156 162 201 368 404
Korenčić M., 188 404 434
Korunić P., 25 26 35 40 44–46 50
76 78 80 82 85 87 89 91 98 99
103 105 106 110–114 118–124
133 146 151–153 156 157 159
162–164 166 171–176 178 179
182 191–193 197 203 205 206
222 228 237 243 244 247–250
253 254 266 268 272–276 284
285 293–299 301 304 306 307
314 318 324–356 358–360
Koschatzky W., 33 404
Kosłowski P., 80 273 297 404
Kretschmayr H., 33 404
Kržišnik-Bukić V., 35 319 404
Kušlan D., 404
Kvaternik E., 404

L

Le Bon G., 233 398 399 404 405
Leclerq E., 98 105 111 125 405
Leček S., 39 230 336 405
Lefebvre H., 15 374 405
Lemberg E., 405
Lerotic Z., 35 77 78 89 91 102 104
105 116 119 122 123 124 125
126 145 148 152 153 156 162
201 272 274 276 293 294 295
325 405

Leščilovska I. I., 357 405
Lewin K., 16 375 405
Lijphart A., 93 95 97 156 273 297
405
Lipset S. M., 405
Lorković M., 405
Losano M. G., 74 405
Lovrenčić R., 405
Löwith K., 405
Luhmann N., 29 74 86 174 176 405
Lukas F., 405
Lyotard J. F., 80 94 121 273 297 299
301 405

M

Macan T., 37 405
Macartney W. A., 33 283 286 384
405
Malik K., 405
Mandić D., 405
Mannheim K., 405
Marcuse H., 405
Margetić L., 207 405
Maritain J., 78 89 105 119 156 162
165 273 297 325 405
Markus T., 35 171 191 228 244 247
250 253 284 285 358 359 405
406
Martelli R., 406
Masaryk T. G., 406
Mass F., 33 384 406
Matasović R., 406
Matković P., 188 406 434
Mažuran I., 406
Mažuranić I., 302 406
Melucci A., 406
Meynard J., 107 406
Milardović 95 405,
Mill J. S., 406
Milosavljević O., 406
Minogue K. R., 77 104 105 111 145
146 148 201 406
Moguš M., 406
Molnar A., 21 24 69 368 377 406

Moskovici S., 104 233 406

Mur B., 84 406

N

Neumann F., 93 305 406

O

Orbini M., 406 410

Otruba G., 33 384 406

P

Parsons T., 74 82 86 119 121 125 176
307 312 325 406 407

Pavličević D., 37 406 407

Pejaković S., 407

Perić I., 407

Petrinović I., 407 411

Platon A., 407

Plessner H., 77 201 276 407

Pleterski J., 35 407

Pokrovac Z., 307 407

Poliakov L., 407

Poutignat Ph., 13 15 18 23 24 61 62
67 79 116 145 152 153 159 186
201 274 282 289 292 293 294
295 374 377 378 407

Preston P. W., 167 407

Pribojević V., 356 407

Prica B., 35 407

Pupovac M., 167 407

Pusić E., 112 113 307 312 407

Putinja F., 13 23 67 274 378 407

R

Rabushka A., 407

Rački F., 277 302 407 410

Radić A., 407

Radovanović M., 167 407

Rakovac D., 237 407

Raukar T., 35 207 208 210 310 407

Redžić E., 122 407

Rejai M., 407

Renan E., 15 16 19 21 24 374 375
377 379 407

Renner K., 123 407

Rihtman D. A., 48 395 407

Ritschl O., 74 408

Robertson M., 124 408

Rodin D., 119 325 408

Roksandić D., 408

Rosenberg N., 237 408

Rot K., 408

Rumenjak N., 319 408

Rutherford J., 408

S

Sartori G., 93 305 408

Schieder Th., 408

Schmidt B., 408

Schultze H., 408 411

Schumpeter J., 95 233 408

Semino O., 18 67 408

Seton-Watson H., 15 21 24 77 78 89
104 124 125 130 145 146 148
165 274 293 300 368 374 377
408

Sherif M., 16 375 408

Sigmund P., 408

Skok P., 272 408

Smičiklas T., 277 302 357 408 409

Smit A. D., 201 274 282 289 295
409

Smith A. D., 9 13 15 18–24 33 60–62
77–79 84 85 89 91 98 99 102
104 105 111 116 121–127 129
130 134 145–148 152 153 159
162 163 186 201 272 274 276
279 282 289 292–295 300 318
368 369 374 376 377 383 409

Snyder L. L., 15 16 374 409

Stančić N., 20 21 24 25 35 50–56 65
85 87 99 103 106 110 113 114
118 121 122 123 131 137 146
148 149 153 157 159 162 163
167 172 175 179 191 192 193
195 196 197 201 203 224 242
243 244 254 264 266 275 276
298 304 305 307 314 318 325
353 360 376 377 380 409

Starčević A., 409
Steward J., 410
Stipetić V. – Vekarić N., 410
Stipetić V., 410 434
Stojanović T., 410
Strossmayer J. J., 407 410
Südland L., 410
Sugar P., 410
Suić: 155 207 209 272 409,
Supek R., 77 80 82 84 85 87 89 90
92 93 94 95 98 121 164 165 172
173 182 273 301 305 322 410
Supilo F., 410
Suppan A., 273 314 319 410
Sykes B., 18 67 410
Szabo T., 35 37 47 73 188 196 224
275 307 319 400 410
Szücs J., 410

Š

Šanjek F., 65 406 410
Šicel M., 25 241 353 357 407 410
Šidak J., 25 33 35 37 39 40 85 87 106
110 146 191 192 193 195 196
224 227 228 230 232 237 240
241 242 243 244 247 254 266
283 285 286 298 314 318 325
353 355 357 358 359 384 385
410 412
Šišić F., 37 40 210 272 277 302 357
410
Škiljan D., 18 35 57 167 410
Šulce H., 411
Šulek B., 237 240 411
Šurmin Đ., 357 411
Šuvar S., 411

T

Tagore R., 411
Taylor A. J., 411
Thiesse A. M., 411
Tilly C., 123 125 145 152 162 186
411
Tipton C. L., 411

Tocqueville A., 126 411
Todorov C., 15 16 84 374 411
Todorova M., 411
Tomašić D., 411
Tönnies F., 411
Trumbić A., 407 411

U

Underhill P. A., 18 408 411

V

Vattimo G., 77 80 82 84 85 87 89 92
93 121 164 165 172 174 273
283 297 299 304 305 322 411
Veber M., 411
Vince Z., 35 411
Vitezović P. R., 411
Vlajčić G., 35 411
Vrandečić J., 193 411
Vranicki P., 123 411
Vranješ-Šoljan B., 411
Vrbanić F., 188 411 434
Vukotinović L., 237 411

W

Wagner H., 33 384 396 411
Wallerstein I., 85 86 173 174 237
411
Walter F., 33 384 398 411
Weber M., 85 86 116 125 126 412
Wehler H. U., 412
Weingärtner A., 412
Welsch W., 80 273 412
Wertheimer-Baletić A., 412
Wiatr J., 412
Winkler H., 77 412
Wodak R., 276 292 412

Z

Zöllner E. – Schüssel T., 412
Zöllner E., 33 286 384 412
Zoričić M., 188 412
Zwitter F., 35 412